

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ ԹԵՔԵԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՆԱՏԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՅԱՃԵԱՆ

||

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵԵԱՆ

ԻԲՐ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄԱՐԴ ԵՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐ

ՊԷՅՐՈՒՔ 1988

3. 81

Գրաշարություն՝ «Հայ Տիպ Քոմպիլերաֆ» - Տպագրություն՝ «Թեքնոփրես» -
high type compugraph
TECHNOPRESSE MODERNE S.A.L. P.O.Box 6682 Beirut-Lebanon

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ՝ ԹԵՔԵԵԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՆԱՏԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵԵԱՆ

ԻԲՐ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՄԱՐԴ ԵՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐ

ԽՄԲԱԳՐԵՑ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐԵՑ

ԴՈԿՏ. ՎԱԶԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ՊԵՂՐՈՒԹ 1988

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1950

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

ԱՅՍ ԵՐԿԸ

Վահան Թեքեան հանրային մարդուն և հրապարակագրին նուիրում այս աշխատութիւնը, որուն հրատարակութիւնը ծրագրուած էր իրագործուած տեսնել Մեծ Բերթողին ծննդեան 100-ամեակին առթիւ, վերջապէս լոյսին կու գայ 110-ամեակի այս օրերուն՝ հովանաւորութեամբը Թեքեան Մշակութային Միութեան Միացեալ Նահանգներու և Գանատայի Կեդրոնական Վարչութեան ու յատկապէս շնորհիւր Երուանդ Ազատեանին հետապնդումներուն:

Ա'ն է որ՝ յանուն Թեքեան Մշակութային Միութեան և ի սեր հայ դպրութեան ու անոր երախտաւորներուն՝ ապահոված է մեկեւասութիւնը ներկայ հատորին և համբերատար որոնումէ ետք, 1987-ի Փետրուարին մեզի վստահած է խմբագրումը անոր:

* * *

Մեր առաջին հանդիպումը այս երկին անտիպ բնագրին հետ տեղի ունեցած էր 1977-ին, բանասիրական ուսումնառութեան շրջանին, Երեւանի Չարեանցի անուան Գրականութեան և Արուեստի Թանգարանին մէջ, և փափաքը ունեցած էինք զայն հրատարակուած տեսնելու:

Յետոյ իմացած էինք թէ ան լոյս պիտի տեսնէր խմբագրումովը ծանօթ մտաւորականի մը, որ բանասիրական մարզին մէջ ո'նի ուրոյն վաստակ: Բայց մեր սպասումը անցած էր ապարդիւն:

Մեր «Վահան Թեքեան» աւարտաճառին պատրաստութեան օրերուն առաւել եւս համոզուած էինք անհրաժեշտութեանը Ալլօյաճեանին այս երկասիրութեան հրապարակումին. բայց դարձեալ պէտք պիտի ըլլար անցումը կէս տասնեակ տարիներու, որպէսզի Ե. Ազատեանին նախաձեռնութեամբ նոր մղում ստանաւ տասնամեայ ծրագրին իրականացումը:

* * *

Շուրջ երկու տասնեակ տպագիր պատկաւելի գործերու և նոյնքան ու աւելի անտիպ աշխատութիւններու առատաւայորդ հեղինակ և հմուտ բանասէր Արշակ Ալլօյաճեանին «Վահան Թեքեանը իբր հան-

րաշին մարդ եւ հրապարակագիր» գործին յառաջաբանը ինքնին կը պարզաբանէ թէ ի՞նչ պարագաներու տակ ծնունդ առած է ան՝ իր տրամաբանօրէն կատարուած գլխակարգումներով կարեւոր ներդրում մը դառնալու թէքէեանագիտութեան մարզին մէջ:

Ալպօյանէանին գործը ո՛չ միայն մեծապէս կը դիրացնէ աշխատանքը Թէքէանին հանրային գործունէութիւնն ու հրապարակագրութիւնը ուսումնասիրողներուն, այլեւ ունի սկզբնաղբիւրի արժէք՝ կարգ մը վկայութիւններով ու տեղեկութիւններով, մանաւանդ որ Ալպօյանէանը իսկապէս յարմարագոյն անձն էր Թէքէանին կեանքը ներկայացնելու փորձը կատարող, քանի որ ան ծնած ըլլալով Թէքէանէն ընդամենը տարի մը ետք, 1879-ին, Պոլիս, դարձած էր Թէքէանին կրտսեր դպրոցակիցը Պերպէրեանի եւ Կեդրոնականի մէջ. ապա ասպարէզի բերումով եղած էր անոր գործակիցը Պոլիս 1908-1914 եւ 1919-1922, Յունաստան 1923-ին ու Եգիպտոս 1924-1945. իսկ իր ազգային համոզումները զինք դարձուցած էին Թէքէանին զինակիցն ու գաղափարակիցը՝ թէ՛ իբրեւ սահմանադրական-նամկավար եւ թէ՛ իբրեւ ռամկավար ազատական:

* * *

Ալպօյանէանին՝ վաերական աղբիւրներու դիմելու եւ անոնցմէ օգտուելու առաւելութիւնը երբեմն ծառայած է հատորը անտեղիօրէն ծանրաբեռնելու անպատեհութեան: Այսպէս, եթէ Վահան Թէքէանին տպագրեալ յուշերէն քաղուած երկար մէջբերումները կը նպաստեն յստակ պատկերացում մը կազմելու Քերթողին մանկապատանեկան շրջանին, անոր նկարագրին կազմաւորման, ինչպէս նաեւ «չեղափոխականութեան» մասին, վիպային հաճելի մթնոլորտ մըն ալ ապահովելով. ապա յատկապէս Երուսաղէմի վանքին վերաբերող թէեւ այժմեական հատուածը կը տառապի անհարկի ձգձգութիւններէ մը:

Նկատելի է թէ աշխատութեան բոլոր գլուխները հաւասար խորութեամբ չեն մշակուած եւ շտապողականութիւն մը իր դրոշմով կնքած է բովանդակ երկը:

Մասնաւորապէս թերի մնացած է Թէքէանին հրապարակագրութեան վերաբերող բաժինը, ուր հարկ էր որ ընթերցողը գտնէր Խորհրդային Հայաստանի եւ Սփիւռքի մասին Թէքէանին հիմնական դատումներն ու տեսակէտները, որոնք շատ հետաքրքրական ու թելադրական են, եւ որոնց նկատառումը այս հատորը անպայման պիտի դարձնէր

աւելի «թելադրիչ ու հրահանգիչ», ինչպէս կը սիրէ ըսել Ալպօյաճեանը:

Պիտի խուսափինք խորանալէ ներկայ աշխատութեան գնահատումի փորձին մէջ, որպէսզի մեր հրատարակելի աւարտաճառին մէջ կրկնութեան չվերածուին մեր ըսելիքները:

Միայն հարկ կը գտնենք դիտել տալ երկու իրողութիւն՝

Ա. Ալպօյաճեանը ամբողջականօրէն չէ կրցած օգտագործել իր տրամադրութեան տակ գտնուած նիւթերը:

Բ. Թէքէեանին հանրային գործունէութիւնն ու հրապարակագրութիւնը ուսումնասիրող մը այսօր երբ դիմէ բազմատասնեակ այն թերթերուն, որոնց աշխատակցած է ան, ապա նաեւ աչքի առջեւ ունենայ անոր զանազան առիթներով հրատարակուած նամակները, պիտի հանդիպի բազմաթիւ նոր տուեալներու, որոնց յաւելադրումովը ա՛յս երկին վրայ՝ պիտի կազմուի ամբողջականին մօտեցող պատկերը Թէքէեանին հրապարակագրութեան ու հանրային գործունէութեան:

* * *

Այս հատորը ենթարկեր ենք սոսկ լեզուական խմբագրումի, կատարելով նաեւ շարադասական բարեփոխումներ ու կրկնուած արտայայտութիւններու եւ նկարագրական հատուածի մը յապաւումներ:

Լեզուական խմբագրումէ զերծ պահեր ենք տպագիր նիւթերէ կատարուած մէջբերումները՝ ըստ կարելւոյն զանոնք բաղդատելով գտանելի ու տրամադրելի բնագրերուն հետ:

Ոչինչ յապաւեր ենք կամ փոխեր Ալպօյաճեանին վճիռներէն, համոզումներէն, տեսակէտներէն, նոյնիսկ երբ զանոնք անյարիր գտեր ենք մեր համոզումներուն:

Էջատակի աստղանշանակիր ծանօթագրութիւնները՝ բացի երկուքէն՝ կը պատկանին Ալպօյաճեանին գրչին:

Մեր կողմէ անհրաժեշտ նկատուած թուանշանակիր ծանօթագրութիւնները մէկտեղեր ենք երկասիրութեան աւարտին, ուր տեղ յատկացուցեր ենք նաեւ օգտագործուած օտար՝ բառերու հայերէն համարժեքներուն՝ **Քառարան** անունին տակ:

Նկարներու մեծամասնութիւնը՝ առանց բացատրութեան՝ հատորին տպագրութենէն անմիջապէս առաջ մեզի տրամադրեր է Երեւանի Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը:

ԴՈՒԿՏ. ՎԱԶԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Շատ հին յիշատակներ գիւ կը կապէին Վահան Թէֆեհանին:

Պատանեկութեան օրերէն կը սկսի իր եւ իմ ծանօթութիւնը: Դիպուածը այնպէս ընթացած է որ մեր պատանեկան տարիները ապրած ենք Կ. Պոլիս, միեւնոյն թաղին մէջ, յաճախած ենք միեւնոյն դպրոցները — Պէրպէրեան եւ Կեդրոնական, — աշխատակցած ենք յաճախ — մօտէն կամ հեռուէն — միեւնոյն բերքերուն, միասին գտնուած ենք եւ ուս ուսի բալած հանրային կեանքի ու ազգային շրջանակի մէջ՝ ծառայելով նոյն համոզումներուն:

Թէեւ ինք տարիքով քիչ մը երէց, երկուքս ալ կը պատկանէինք միեւնոյն սերունդին. ժամանակակիցներ էինք:

Իմ սերունդիս պատկանողներէն եւ թերեւ Թէֆեհանին աւելի մօտ ապրողներէն շատեր չկան այլեւս, մանաւանդ հոս՝ Եգիպտոսի մէջ: Այնպէս որ վերջին տարիներուն, Կ. Պոլսոյ հայ կեանքին եւ հոռւագոյն իբր վկաները, երբ իրարու պատահէինք, հին յիշատակներ կ'արծարծէինք եւ յաճախ կ'անդրադառնայինք մեր շուրջը գոյացած դատարկութեան՝ մահովը անոնց, որոնք մեր ժամանակակիցները եղած էին, իբր գաղափարակից կամ իբր հակառակորդ:

Եւ ամէն անգամ որ իրարմէ կը բաժնուէինք, սիրտս անձկութեամբ կը լեցուէր՝ մտածելով թէ սպառնալից հիւանդութիւնը, որ գինք օրէ օր կ'ընկնէր ու կը սպառէր, կրնար մէկ վայրկեանէն միւսը գինք ալ առնել տանիլ անվերադարձ:

Այս պարագան վերջին տարիներուն տեսակ մը գուրգուրանքի առարկայ ըրած էր գինքը իմ սրտիս մէջ, եւ կը վարանէի որեւէ հարցում ուղղել իր առողջութեան մասին, վասնզի ամէն անգամ որ այս տեսակ փորձութիւն մը ունեցած էի՝ յուսահատ եւ յոռետես արտայայտութիւններ լսած էի իրմէ: Ասոր համար կը նախընտրէի անուղղակի կեցողով տեղեկութիւններ ստանալ իր առողջութեան մասին. բայց, աւա՛ղ, հեռու էին անոնք յուսադրիչ ըլլալէ:

Պատիկ բարեփոխումներ յոյսեր կու տային նրբեմն. սակայն, դժբախտաբար, հակառակ իմ եւ իր ուրիշ բազմաթիւ բարեկամներուն իղձերուն ու խարուսիկ լաւատեսութիւններուն, նակատագրական վախճանը չուշացաւ եւ ինք, գոր ես կրնամ՝ իրմէ փոխ առնելով բառերը՝ կոչել իմ «վաղեմի եղբայրակիցս եւ բարեկամս», — ինչպէս ինք ըսած էր ինծի համար, — եղաւ անցեալ մը:

Հիմա, այն միակ անձը, որուն հետ կրնայի ինի օրերը ոգեկոչել ու ապրիլ, չկայ. եւ ես առանձին եմ, վասնզի ոչ ոք կը գտնեմ շուրջս մեր պոլսահայ կեանքի յիշատակելի օրերուն մարդոցմէն: Այլեւս չկայ մէկը, որուն հետ կա-

րենանք խօսիլ մեր ժամանակակիցներէն շատերուն վրայ, որոնք եղբրական կամ քնական մահով հեռացան այս աշխարհէն:

ԹէՔէնՍՆ ՖՈՆՏԻ ՅԱՆՋՆԱԺՈՂՈՎԸ¹, թերեւս այն մտածումով որ ես ժամանակակից եւ գործակից եղած եմ իրեն, խորհած էր ԹէՔէնանին հանրային եւ հրապարակագրական կեանքը գրի առնելու գործը ինծի վստահիլ:

Թերեւս իր իսկ վկայութիւնն ալ դեր մը ունի ասոր մէջ, վասնզի ՊԱՏ-ՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ գործին² պատրաստութեան միջոցին, երբ Կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան վարչութիւնը իր կենսագրութիւնը ուզած էր, ԹէՔէնանը ըսած էր ինծի համար. «Ան ինէ աղէկ գիտէ իմ կեանքս», եւ չէր տուած որեւէ նօթ:

ԹէՔէնան Ֆոնտի Յանճանաժողովին վստահութիւնն ու իր իսկ վկայութիւնը զիս կը պարտաւորէին իր կեանքը ներկայացնելու, եւ այս իսկ պատճառով՝ անգամ մըն ալ իրեն հետ ապրելու, մխրճուելով հին յիշատակներու մէջ, որոնք իր եւ իմ անցեալս եղած են:

Այսպէս, հարկ եղաւ քրքրել 1890-էն 1923 պոլսահայ կեանքը իր տխուր եւ ուրախ դրուագներով ու իր դերակատարներով. ապա նաեւ 1923-էն 1945 արտասահմանեան կեանքի գնացան անցքերը:

Այս բոլորին մէջ ԹէՔէնանը իր դերը ունեցած էր, երբեմն նեղ եւ երբեմն լայն սահմանի վրայ:

Պէտք եղաւ կրկին ապրիլ այն օրերը բուռն պայքարներու, սաստիկ վիճաբանութիւններու, մեծ վերիվայրումներու, որոնք կը կազմէին ամբողջ թրքահայ կեանքը, իրենց պատճառած վիատութիւններով եւ խանդավառութիւններով:

Այս բոհութիւններէն մէջ, որ խառնիմաղանն մը կը ներկայացնէ, ԹէՔէնանին մահուր եւ անքասիր պատկերին քովն ի վեր եկան իրենց յիշատակովը վերդովել զիս դիմաստուները արկածախնդիրներու, բախտախնդիրներու, չափաժախճներու եւ նոյնիսկ գարշելի մատնիչներու:

Եւ երբ նժարի դրի բոլոր այս դէպքերն ու դէմքերը, յուսաւոր պայծառութեամբ մը երեւաց ինծի անաղարտ պատկերը ԹէՔէնանին: Ան իր կեանքի ընթացքին, որ անցաւ նշանակելի ելեւէջներով ժամանակի մը մէջէն, իր դեկը բնաւ չկորսնցուց եւ իր ապրած ու գործած շրջանին մէջ, հայ գրականութեան ամէնէն մեծարժէք բանաստեղծներէն մէկը ըլլալէ զատ՝ եղաւ նոյնպէս մեր հանրային կեանքին հագուագիւտօրէն անքասիր գործիչներէն մէկը, բնաւ

վտանգաւոր բախտախնդրութիւններու եւ արկածախնդրութիւններու չառաջ-
նորդելով ազգը, որուն օգտակար ըլլալու փառասիրութենէն դուրս ուրիշ որեւէ
անձնական օգուտ չէր հետապնդեր:

Ան, անշուշտ իր գործունէութեան ժամանակամիջոցը աչի առջեւ ու-
նենալով եւ մասնաւորապէս իր բանաստեղծութիւններուն վրայ խօսելով, չորս
շրջաններու կր բաժնէ իր կեանքը՝

Ա.— 1900-էն 1908, բոնապետութեան դէմ մահառումի եւ յոյսի շրջան.

Բ.— 1908-էն 1915, յարաբերական խաղաղութեան բայց եւ վրդովումի եւ
վերլիշումի շրջան.

Գ.— 1915-էն 1922 եւ աւելի վերջը, քայքայման եւ անգոր մոլուցքի շր-
ջան.

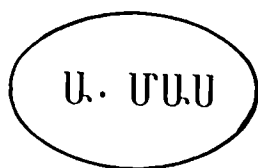
Դ.— 1922-էն առաջ սկսած եւ մինչեւ այսօր շարունակուող, տրտմու-
րեան գուգահեռ՝ խանդավառութեան շրջան³:

Այս չորս շրջանները կը կանխէ, անշուշտ, իր մանկութիւնը, որ իր ան-
հատականութեան կազմութեան տեսակէտով շատ մեծ կարեւորութիւն ունի,
իբր իր մէջ մարդուն կազմութեան ժամանակամիջոցը եւ իր ապագայ կեանքին
սաղմնաւորման շրջանը:

Արդ, ջանացի, իր ըմբռնումին համաձայն, չորս շրջաններու բաժնեյ
նանի իր հանրային կեանքը, մանկութեան եւ պատանեկութեան շրջանէն ան-
ջատ: Այսպէս՝ ուրուագծուեցաւ մօտաւորապէս 60 տարիներու մեր հանրային
կեանքին պատկերը՝ իր առաւելութիւններով ու պակասութիւններով, եւ մաս-
նաւոր կերպով վեր առնուեցաւ այդ վարսունամեակին մէջ Թ. Բեանին դերը՝
սկիզբները շատ համեստ եւ հետզհետէ աւելի շեշտուած:

Յաջորդ անսեքեւեք տողերը եթէ կարենան ըմբերցողները ի վիճակի
դարձնել քափանցելու Թէքէեանին նկարագրին բարձրութեան, առիկա պիտի
ըլլայ ինծի համար սրտի գոռունակութեան առիթ մը, վասնզի ես ալ պզտիկ
բաժին մը ունեցած պիտի ըլլամ իմ յաւէտ ողբացեալ բարեկամիս թանկագին
լիշատակին յաւերժացման գործին մէջ, եւ իմ ընծայած այս դոյզն ծառայու-
թեամբ իմ կողմէս դրած պիտի ըլլամ անթառամ ծաղիկներու փունջ մը իր գե-
րեզմանին վրայ:

ԱՐՇԱԿ Ա.ՊՅՈՅԱՅԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻ ԱՐՇԱԼՈՅՍԸ

1878-1904

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Վահան Թէքէեանը ծնած է Կ. Պոլիս, Օրթաքէօյ Թաղը, 1878 Յունուար 21-ին (Հ. Տ.), — ըստ Նոր տոմարի՝ Փետրուար 4-ին, — կեսարացի ծնողքէ, որոնք շատոնց Պոլիս հաստատուած էին:

Իր ծնունդը զուգադիպած ըլլալով Վահան Գողթնացիին տօնին՝ մկրտւած է Վահան անունով:

Հօրը անունն էր Գալուստ, իսկ մօրը՝ Եղիսաբէթ (ծնեալ՝ Արզըեան):

Իր ծնողքին հինգ զաւակներուն վերջինեկն էր: Ունէր երեք եղբայրներ եւ քոյր մը:

Իր մօրը մահուան վրայ իր 1925 Յունուարի օրագրէն հրատարակութեան յանձնած գրութեան մը մէջ (Արեւ, Թ. 2535, 18 Յունիս 1927) կ'ըսէ թէ իր մայրը «40 տարու էր երբ» ինք ծնաւ «արկածով, դիպուածաւ — ինչպէս ըսած են» իրեն «ետէն»: Այս պարագան խոր ազդեցութիւն մը ունեցած է Վահանին մանկութեան վրայ:

Հին աւանդութիւններու համաձայն, 40 տարեկանին եւ բաւական չափահաս զաւակներ ունենալէ ետք նոր զաւակ ունենալը տեսակ մը ամօթ էր, եւ հետեւաբար մայրերը վերապահ կ'ըլլային երիտասարդ մօր մը խանդաղատանքը ցոյց տալու իրենց պզտիկին:

Վահանը իր երեք եղբայրներուն կրտսերագոյնէն՝ Արթաքիէն (Յարուսթիւն), 14 տարու փոքր էր, հետեւաբար՝ ճիշդ այս պարագային մէջ, իրաւամբ կը գրէ. «Մանկամարդ մօր մը գորովը, գմայլանքն ու փղձկումները ես չնանցայ իր գրկին մէջ ու չեմ յիշեր ե՞րբ, մանկութեան տարիներուն, ան գրկած է զիս ու գգուած ու համբուրած, այնպէս ինչպէս ուրիշ դրացի կիներ կը գրկէին, կը գգուէին եւ կը համբուրէին իրենց զաւակները»:

Իր կեանքին առաջին դառնութիւնը՝ որ գուցէ մինչեւ վերջ իր ազդեցութիւնը ունեցած է: «Առաջ չէի գիտեր, բայց յետոյ ես նախանձած եմ անոնց, ու մօրս դէմ լեցուած եմ, այն գրկանքին համար գոր ըրած էր ինծի, այնպէս գգալով թէ անցեալին մէջ անօթի եղած եմ ու ան մերժած է ինծի սնունդ տալ եւ թէ այդ անսուղութիւնը միշտ կը մնայ սրտիս մէջ»:

Իր մայրը, ինչպէս ինք կը ներկայացնէ, «կորովի, խիստ կիմ մըն էր ... որ եթէ չէր ծծեմ»՝ երբեմն ուժով կը սաստէր՝ Վահանը, որ «սակայն կը հանդուրժէր իր սաստերուն, մերթ Գանոնք անարդար գտնելով եւ ներքնապէս գալարուելով, իր դէմ ըմբոստանալով հանդերձ, ու անգամ մը Բանի մը ժամ սաստիկ, սաստիկ ատելով զինքը»:

իր ևւ իր մօր յարաբերութիւններուն մասին ան կ'ըսէ. «Մանուկը պատանի եղաւ, քիչ առ քիչ պիտի ըսէի, բայց ո՛չ՝ շուտ, շատ շուտ: Տարօրինակ պատանի մը՝ տարօրինակ յուզումներով եւ մտածումներով, որոնք ոչ ոքի կը յայտնէր, ոչ ոքի, որոնց վրայ կը գուրգուրար եւ որոնցմէ կը վախնար երբեմն: Ու իր մայրը, հիմա յիսունը անցած արդէն, բան մը չէր գիտեր, բան մը չէր գուշակեր եւ իրեն տղան խօսէր այլ՝ անշուշտ բան մը պիտի չհասկնար անոր խօսելիքէն: Բայց իր խնամքը կը զգայի շուրջս, իր նայուածքը ուշադիր, երբեմն կը ծանրանար վրաս, եւ միտքս է իր ձայնին շեշտը երբ գիշեր մը, մուրփն մէջ, մահնակալէ մահնակալ, բան մը ըսաւ ինծի ու կարմրցուց ու դողացուց գիս»: Եւ տարիներ յետոյ, իր մօրը մահուան ամօթիւ վաճանքը կը գրէ. «Հիմա կը հասկնամ թէ լնայրնորած էր մութին մէջ խօսիլ՝ որպէսզի կարենամ կարմրութիւնս ծածկել»:

Ինչպէս այս տողերէն կ'երեւի, իր մայրը տիպարէն էր կորովի այն մայրերուն, որոնցմէ կ'ետարիան բաւական շատ արտադրած է:

Վաճանք, ինչպէս կը թուի, իր մօրը ազդեցութեան տակ եղած է առաւելապէս:

Ան ունեցած է նաեւ մեծ-մայր մը, որ, ինչպէս կ'երեւի, իր թոռան նկատմամբ, — նման բոլոր մեծ-հայրերուն եւ մեծ-մայրերուն, — ունեցած է իր տկարութիւնները եւ աչք գոցած, ներողամիտ եղած է անոր պզտիկ անառակութիւններուն համար: Ահա թէ ինչ կերպով մեծ-մայրը, ինչպէս տեղ մը յիշած է ինք իսկ, իր ազնկան խտրութիւնը մեղմացուցած է յաճախ, անոր կրկնելով սա առածը. «Զոք սեօյիմէ արսըզ օլուր. չոք սաքլամա^(*) խըրսըզ օլուր» (Շատ մի խօսիր, ստահակ կ'ըլլայ. շատ մի պահէր, գող կ'ըլլայ):

Իր մեծ-մայրը՝ ինչպէս կ'երևայ, տան մէջ հեղինակութիւն ունեցող կին մըն էր, որ իր ազնկան՝ Թէքէեանին մօր՝ վրայ իր ազդեցութիւնը ունէր եւ անոր ուղղութիւն ու խրատ կու տար, ինչպէս նաեւ իր թոռներուն:

Իր մայրը եւ մեծ-մայրը յաճախ կ'ըսէին իրր խրատ. «Արսըզտան արընը սաթըն ալ» (Անպատիւն պատիւը ծախու առ), եւ մեծ-մայրը կ'ըսէր. «Մարիֆէթ չէ աղէկին վրայ նայելով աղէկ ըլլալը, պէտք է գէշին վրայ նայելով աղէկ ըլլալ . . .» (Արեւ, թ. 7425):

Ինչպէս իր իսկ բացատրութիւններէն կը հասկնուի, Թէքէեանին վրայ հայրը, — որ իր 9-10 տարեկան եղած ատեն մեռած էր, — որոշ ազդեցութիւն մը չէ ունեցած: Որչափ կը յիշեմ, անիկա գործէ քաշուած, հանգարտ կեանք մը կ'անցընէր իր խրոխան հագած եւ չուկայի եռուզեռէն հեռու, աղօթքով սպասելով իր ժամանակին մեծագոյն մասը՝ իրր բարեպաշտ մարդ:

Աւելորդ չըլլայ ըսել թէ Վաճանին տան մէջ տիրող լեզուն թրքերէնն էր. հայերէնը իրեն համար ուսման լեզու մը եղած է միայն:

Վաճանը ունէր քոյր մը՝ Նուրիցա (յետոյ տիկին Պոտոսեան), եւ երեք եղբայրներ՝ Տիգրան, Զիվան եւ Արթաքի:

Քոյրը եւ իր երեք եղբայրները կանխած էին իրենց մայրը՝ անոր մահէն (1925 Յունուարին) առաջ մեռնելով քոյրորն այլ. մինչ մայրը տոկացած էր մինչեւ 86 տարեկան⁴:

(*) — Իսկ լսած մէկ տարբերակիս համաձայն, այս բառը պիտի ըլլայ *հօրիկեմ* (մի՛ գրկիր):

Իր երեք երեց եղբայրներուն կրտսերագոյնը՝ Արթաքի, 1886-ին, Հազիր 24 տարեկան երիտասարդ, Եւրոպա հաստատուած էր:

Անդրանիկ եղբայրը՝ Տիգրան, զինուորական զեղադործ, Պալքանեան թերակղզիին մէջ պաշտօնավարած ատեն թանջքէ վարակուած է: Պոլիս դառնալով հոն մեռած էր 1886-ին:

Երրորդ եղբայրը՝ Ճիւլան, Պոլիս, Ֆրնտքեան Խանի մէջ վաճառակառնութեամբ կը զբաղէր եւ կանխահաս մահ ունեցած էր:

Վահանը իր հօրենական տան մէջ կ'ապրէր իր մօրը եւ Ճիւլան եղբորը հետ, իր հօրը մահէն ետք:

Թէքէկանը շատուիւն էր երկու շատ ազգեցիկ կեսարացի ընտանիքներու:

1850-ի առնչները կեսարիոյ մէջ ազգապետի (միլլէթ պաշը) պաշտօնը վարած են հաճի Մուրատ Թէքէկանը՝ իր հօրը հայրը, եւ Մարգիս Արզեկանը՝ իր մօրը հայրը:

Ֆռնուզի վանահայր Բարթողիմէոս վարդապետը կը յիշէ եղեր 19 տարեկան եղած ատեն տեսած ըլլալը հաճի Մուրատ Թէքէկանը, որ «բարձրահասակ, պատկառելի անձ մըն էր»: Ան այցելած է Զէյթուն «ազգային գործով» մը (Արեւ, թ. 5824), որուն ընդթիւր դժբախտաբար անձանթ է: Իսկ իր մօրենական պապը կանուխ մեռած է, զեռ քառասուն տարու շեղած: Ան յաճախ կը ճամբորդէ եղեր: Գացած է մինչեւ Հնդկաստան ու Զինաստան: Ան ազգային գործով մը ձերբակալուած, արստուած ու բանտարկուած է Պոլսոյ մէջ, եւ Պեղճեան Յարութիւն ամիրան՝ Ղազէգ Արքիմ, միջնորդած ու ազատած է զինք: Իր գաւակներէն մէկը՝ Հայրապետ Արզեկանը, 1874-ին մեռած է Մարսէլի մէջ, ուր ունեցած է առեւտրական փայլուն զիրք եւ ունի հիմա տեղւոյն գերեզմանատան մէջ չքեղ մահարձան մը (Նոյն):

Թէքէկանը չէ ճանչցած իր ազգայինքի պապերը՝ սակայն անոնցմէ ժառանգած ըլլալ կը թուի զիծեր:

Թէքէկանները կեսարիոյ մէջ շատ ծանօթ եւ ազգեցիկ ընտանիք մը եղած են: Իր հայրն ալ Պոլիս փոխադրուելէն ետք բարեկեցիկ վիճակ մը ունեցած էր պահ մը, բայց յետոյ կործանած էր:

Վահանը շատ պզտիկ էր, երբ իր ծնողները փոխադրուեցան կեսարացի հայոց նախընտրած եւ իրենցմով լեցուած Սկիւտար Իճատիէ թաղը: Անոնք հոն կ'ապրէին Քայսերի օղլու փողոցը, որուն ծայրը՝ զէպի Փոքր Իճատիէ իջնող ձորին վրայ, կը կանգնէր իրենց տունը, կից՝ Պոտոսեանին քրոջ տունին:

Իրենց կոնակի փողոցը կը գտնուէր մեծահարուստ Գրիգոր Խալֆա Ներսէսեանին գեղեցիկ ապարանքը, որ փողոցին մէկ կողմը կը զբաւէր իր պարտէզովը, իսկ միւս կողմը կը գտնուէին ախոռները եւ ճիշդ Թէքէկաններուն տան կոնակը՝ հողամաս մը, ուր խոտ ու փուշ կը բուսնէր եւ ուր Թէքէկանը ընկերներով կը խաղար իր մանկութեան ու երբեմն ալ նստած ժամացոյցի շղթայ կամ գամբիւղ կը հիւսէր փուշի տեսակ մը պտուղներով, որոնք կը բաւէր իրարու զգցնել՝ որպէսզի իրարու փակչէին եւ ուզուած ձեւը առնէին:

Թէքէկանը կը յիշէ թէ այդ պարտապ գետինը օր մը կը սկսին յարկարել եւ ինք ու իր խաղընկերները կը ստիպուին հեռանալ հոնկէ: Հոն փայտաշէն դռնաւոր տուն մը կը բարձրանայ բաւական մեծկակ պարտէզով, ուր կու գան ընակիլ սպիտակահէր կին մը, իրեն պէս սեւազգեստ բայց գլխէն վար սեւ կեր-

պատ մըն ալ ձգած իր «մայրապետ» քոյրը, իր եղբայրը եւ իր որդին՝ որ Եղիա Տէմիրճիպաշեանն էր (Արեւ, Թ. 7473):

Գրիգոր խալֆա Ներսէսեանին կինը՝ Թագուհի Հանրմը, քոյրն էր Եղիա Տէմիրճիպաշեանին մօրը եւ միշտ կ'օգնէր նիւթապէս իր քրոջը, որուն բնակութեան համար ալ շինած էր Թէքէեաններուն տան կռնակի այդ տունը:

Թէքէեանը իր մանկութեան օրերուն այս դրացի ընտանիքէն, որ քիչ մը տարօրինակ կեանք մը ունէր, ինչպէս կը տեսնուի, յայտնապէս որոշ տպաւորութիւններ կրած ըլլալ կը թուի: Ան կ'ըսէ. «Մեր տունէն ամենքը կը տեսնէինք, ամենքը՝ բացի Եղիայէն, որ կը թռի թէ առտուն կ'երթար եւ իրիկունը կը վերադառնար առանց տեսնուելու, տանը դուռնէն բոլի պարտեզին դուռը յառաջանալով: Մայրը Սըրմա հանըմ կը կոչուէր, անարիւն, նուրբ եւ ազնուական երեւոյթով կին մը՝ որ պարտեզին մէջ կը պտտէր, առանց երբեք վեր մայելու: Մօրաքոյրը՝ Սրբուհի մայրապետ, քիչ մը աւելի բարձրահասակ եւ աւելի թեթեւոտն, իր հաւերուն կեր կուտար եւ երեկոնքը երկարատեւ ճշգրտներով իրենց բնակարանը կը բշտէր զանոնք: ... Իսկ մօրեղբայրը, պարոն Միքայէլ, երիտասարդ մըն էր երեսունի շուրջ, որ երբեմն կը տեսնուէր ու երբեմն ոչ, կ'ըսէին թէ երբեմն նուազ կը բռնէր եւ հիւսնդանոց կը փոխադրուէր ու երբեմն՝ լուացած՝ տուն կը վերադառնար ...:

«Երեկոնքը միայն, մթնշաղիւն, երբ Պոլսէն կը վերադառնար ... երբեմն փողոցը կը հանդիպէինք Եղիային, որ կոնկուած սեւ րըտէնկոք մը հագած, սեւ մօրուփով եւ տփոյն դէմքով, փեսաւոր գլուխը ծռած մէկ ուսին վրայ՝ կ'անցնէր առանց ոեւէ մէկը տեսնելու, յամբ բայց թեթեւ քայլով մը: Միակ անգամ մը, Տոքթ. Սեդրոսեան ... որ մեր տան քիշիկն էր, գիտարկեց Եղիային տունը՝ իրմէ խնդրելու որ որոշ դեղի մը անունը շիշին վրայէն արտագրէ եւ տայ: Այս պաշտօնը կատարեցի դողով եւ յուզումով՝ զիսարաց եւ ոտարոպիկ Եղիային խօսելով եւ իրմէ ընդունելով — առանց իր ձայնը լսելու — խնդրուած տեղեկութիւնը:

«Յետոյ, հագիւ երկու կամ առ առաւելն երեք տարի վերջը, մեկնեցանք մայր եւ որդի ... ու իրենց տունը ուրիշներու վարձուեցաւ յաջորդաբար» (Նոյն):

Բայց, ինչպէս կը թուի, այս խորհրդաւոր ընտանիքը եւ մանաւանդ այդ ստուերի պէս սահող Եղիան, որուն համբաւը այն ատեն ամբողջ Պոլսը կը գրաւէր, մանուկ Թէքէեանին վրայ խորունկ տպաւորութիւն մը ըրած են, այնպէս որ տարիներ անց Թէքէեանը իր մասին խօսելով եւ այս հին յիշատակները յուզելով կ'ըսէ. «Չկայ հայ գրող մը որուն անձնական յիշատակը այնքան յուզէ եւ այնքան թանկագին ըլլայ ինծի՝ որքան Եղիա Տէմիրճիպաշեանը» (Նոյն):

Թէքէեանը իր մանկութեան շրջանի անմիջական շրջապատէն եւ դրացիներէն կը յիշատակէ նաեւ պոլսեցի հայ ընտանիքի մը կուռազան նկարագիրը, զոր չէ կրցած մոռնալ, իրր մանկութեան օրերու յիշատակ, եւ զայն գրի առած է շատ նկարագրող տողերով:

Ես իրմէ հագիւ մէկուէկս տարու պզտիկ, կերպով մը դրացին եղած եմ

Թէքէեանին, վասնզի իմ հօրաքոյրս^(*) կը բնակէր ճիշդ իրենց տունին դիմացը: Թէքէեանները խաղաղ, հանդարտ եւ կոկիկ ընտանիք մը կը ներկայացնէին, եւ Վահանը այդ մարտը ընտանիքին մէջ իրապէս լի շնորհօք մեծցող տղան էր, վայելուչ տեսքով, առատ թարթիչներով եւ գեղեցիկ աչքերով, զոր ես ճանչցած եմ եւ տակաւին այդ պատկերը չեմ մոռցած:

Վահանը իր մանկութիւնը անցուցած է, հետեւաբար, հայ խաթունիկ ընտանիքի մը, զուտ հայաբնակ թաղի մը եւ բնութենէն գեղեցկօրէն օժտուած միջավայրի մը մէջ, որպիսին էր Սկիւտարը, որ իր ամէնէն փայլուն օրերը կ'ապրէր այն ատեն: Արդարեւ, Սկիւտարը ունէր այն օրերուն թաղային բաւական լաւ վարժարաններ Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ եկեղեցիներուն մօտ, երկուքն ալ բաւական փառաւոր անցեալով, մանաւանդ՝ Ճեմարանը: Իսկ Իճատիէի մէջ, Թէքէեաններուն տունէն մի քանի քայլ հեռու, կառուցուած էր Ներսէսեան-էրմոնեան քարուկիր վարժարանը, իբր կրթարանը Գուգլուեմետ-Իճատիէ միացեալ թաղերուն:

Թէքէեանին մանկութեան օրերուն Սկիւտարը ունէր նաեւ անհատական նախակրթարաններ, ինչպէս՝ Պաղլար Պաշի գերեզմանատան դէմ Հայրապետ Ասլանեանինը, Սելամսըզի մէջ Աղաճանեանինը եւ այլ դպրոցներ:

Սկիւտար փոխադրուած էին նաեւ Գում-Գարու Հիսար Տիպիէն Մեզպուրեան վարժարանը, որ վերածուած էր աղջիկներու երկրորդական վարժարանի, ինչպէս նաեւ Քատրգիւղէն Պէրպէրեան վարժարանը, որ իբր մանչերու երկրորդական դպրոց մեծ ընդունելութիւն գտած էր:

Կրթական մարզին մէջ մեծ ոգեւորութիւն կար Սկիւտար, երբ Թէքէեանը դեռ շատ պզտիկ էր: Կարծէք անդրանիկ երկրորդական վարժարանը՝ Ճեմարանը, կերտող եւ ծաղկեցնող ոգին կենդանի էր այս միջավայրին մէջ, ուր տակաւին մեր մանկութեան օրերուն կ'ապրէին Ճեմարանին ուսուցիչներէն եւ ուսանողներէն ոմանք: Հոն էր Զամուրճի Տէրոյենց պատուելին, Ճեմարանին երբեմնի տնօրէնը, իր անրիժ հանդերձանքին եւ իր սեւ ճիւղէին մէջ պատկառազօր, որուն անցքը մենք՝ պզտիկներս, երկիւղածութեամբ կը դիտէինք Սելեմիէի տունը երթալու ատեն:

Իսկ Ենիմահալլէի եկեղեցիին սեփական խանին մէջ, կոռելին դէմ, փոշեթաթախ ու աղտոտ սենեակի մը մէջ կ'ապրէր ահարկու համբաւով «պուէտ» Խաչատուր Միսաքեանը, Ճեմարանին հայկաբանութեան դասատուն, իր թափ-թըփած վրայ-գլուխով, փելըռիմ վերարկուով եւ ռոպենսոնեան հովանոցով նշանաւոր:

Մաս մը ասոնց աշակերտներէն, որոնք կը պատկառէին իրենց այս «պատուելի» ուսուցիչներէն, նոյնպէս հոն հաստատուած էր: Սկիւտար էին Ստեփան փաշա Ասլանեանին, տօքթ. Վահրամ Թորգոմեանին, տօքթ. Սիմոն Սեդրոսեանին խմորով բժիշկներ, եւ հոն համախմբուած էին բազմաթիւ ուսուցիչներ՝ ժամանակին ամէնէն նշանաւորներէն:

(*) — Զատիկի մը առիւ իօրաբոլոս տունը իր շնորհաւորական այցը նկարագրած է եւ պատմած է այս առիւ իօրաբոլոս տղուն իրեն պատմած մէկ պատմութիւնը, զոր չէ մոռցեր: Այնպէս որ շատ կանուխ առիւ ունեցած եմ մանուկ Թէքէեանին եւ իրենց տան կեանքին վրայ գաղափար մը կազմելու:

Խորմեանը Գուգլուհուհու, Ալեքսանդր Սեւաթուրի եւ Իգմիրլիանը Ներմահալլէի եկեղեցիներուն քարոզիչներն էին:

Հայ կեանքը իր ամէնէն անուշ երեւոյթներով կը տիրէր այդ բարձունքներուն վրայ, ուր «Սկիւտարի արեւը ունէինք մեր աչքերը լեցնող՝ հիւսիսի բամբակն որ կը փչէր Սեւ Ծովէն, Ֆրէնկին լեռան եւ Չամլընայի վերջալոյսները Սարայ Պուրնուի կունակէն, եւ անծայր հորիզոնները որ ամենուրեք կը բացուէին մեր տղայ երեւակայութիւններուն առջեւ, կը լեցնէին մեր կեանքը, եւ պարտէրը կուտակուած ձիւնը, եւ ձիւնագնդակի կատաղի պայթարները» (Գէղամ Գալաֆեան, Հիւանդանոցի տարեցոյց, 1947, էջ 98):

Սկիւտարի ժողովուրդը, իր կարգին, տարբերութիւն մը կը ներկայացընէր Պոստոյ այլ թաղերու բնակիչներէն՝ իր պէրպէտեանցի պարտներու առատութեամբ եւ հայ իրական սեռի մէջ Մեղպուրեանէն վկայուած քիչ-շատ պատրաստուած կիներու գոյութեամբ: Մեր օրերուն օրդ՝ Նւփիմէ Զօպանեանը (յետոյ տէն՝ Աւետիսեան-Անայիս) ձև օրդ՝ Զապէլ Խանճեանը (Սիպիլ) Սկիւտար կը բնակէին:

Իր թատրոնները՝ Զիֆլիքին, Վանքին Պաղին, Քալֆային Պաղին, Պէյլերին պարտէզին, իրենց շէնքերով թատրոնէն աւելի ծովի բաղնիքի նմանող, սակայն ոգևորեալ էին: Մնակեանը, Ֆասուլեանը, Ալիքսանեանը եւ ուրիշներ հոն շարունակ ներկայացումներ կու տային եւ հոն կը գտնէին լեցուն սրահներ:

Թէքէեանը այս կենսունակ եւ աշխոյժ միջավայրին մէջ հասակ կը նետէր, ուղղակի կամ անուղղակի կրելով իր շրջապատին ազդեցութիւնը:

Անիկա, ինչպէս կը տեսնուի, տպաւորուած է Սկիւտարէն, որուն յիշատակը վառ մնացած է իր մէջ (տես՝ Ֆրանսահայ տարեգիրք, 1926, էջ 78, իր մէջ հնչեալը Սկիւտար խորագրով եւ 1925 Յուլիսին գրուած ի Գահիրէ):

Նոյնքան խորապէս տպաւորուած է ան իր ընտանեկան շրջապատէն, ուր անցուցած է իր մանկութիւնը, իբր գաւազնը քիչ-շատ բարեկեցիկ ընտանիքի մը: Ան զրկանքով ապրող տղայ մը չէ եղած. ընդհակառակը, ունեցած է վայելքներ՝ շնորհիւ իր հարուստ ազգականներուն, որոնք ունէին պէտք եղածէն աւելին:

Իր ընտանեկան շրջապատին մէջ իր վրայ ազդող եւ խորունկ յիշատակներ իր միտքին վրայ դրոշմած վայրերէն եղած են իր մօրեղբօր եւ մօրաքրոջ տունները, զորս տարիներ անց ինք կ'անուանէ իր մանկութեան երկու գրախոսները:

Անոնցմէ առաջինը իր կրտսերագոյն մօրեղբօրը՝ Մանուկ Արզըեանին, տունն էր, որ կը գտնուէր Գում-Գարու Հիսար Տիպի երկաթուղիի գիծին եւ ծովուն գիմաց:

Մանուկ Արզըեանը ամուսնացած էր անգլուհիի մը հետ ու գաւազն էր: Ինչպէս կը թուի, ան մեծ սէր ունէր իր քրոջ գաւազներուն վրայ: Այս պատճառով Վահանը շատ մօտ ապրած է Մանուկ Արզըեանին, որ Պոստոյ ազգային կեանքին խառնուած, մասնաւորապէս Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցին պատմութեան մէջ տեղ մը գրաւող անձնաւորութիւն մըն էր՝ իբր գործունեայ տենապետներէն մէկը այդ հաստատութեան եւ հոգաբարձութիւններէն մէկուն:

Մանուկ Արզըեանը բարեկեցիկ մարդ մըն էր եւ կը զրազէր սեղանաւո-

րական գործառնութիւններով: Ծանօթ էր իր աղքատասիրութեամբ: Ան ազգային մը (Արեւ, Թ. 5824), պահպանողական հայու թանձրացեալ տիպար մըն էր եւ մտերիմը՝ Աշըգեան պատրիարքին: Ան հետագային իզմիրլեանը կը կոչէր «Թեմնէլէ պատրիարք», ծաղրելու համար անոր տրուած «Երկաթեայ պատրիարք» տիտղոսը:

Մանուկ Արզրեանը բարեկամն էր նաեւ Մանգումէի խմբագիր Կարապետ Փանոսեանին եւ քիչ-շատ գրոց-բրոց անձ մը:

Ան երիտասարդական շատ ձեռնարկներու մասնակցած էր եւ մասնաւորապէս սէր տածած՝ թատրոնին նկատմամբ: 1863-64-ին ան եղած էր Հիմնադիրներէն Արտաւազգեան ընկերութեան, որ Գում-Գարուի, Սամաթիոյ եւ Բերայի մէջ ներկայացումներ տուած էր՝ մասնակցութեամբ Պ. Մաղաքեանին, Յ. Վարդովեանին, Կարապետ Թերզիպաշեանին, Տօմինոյի եւ Մանուէլեանին:

Թէքէեանը կը պատմէ թէ իր դպրոցական արձակուրդները կ'անցընէր սովորաբար իր մօրեղբօրը տան քիչ մը դրախտային միջավայրին մէջ, զոր ըստեղծած էր իսկապէս քիչ մը անսովոր ճաշակներով այդ անձը:

Վահանը կը նկարագրէ իր մօրեղբօրը տունը. «... դուռնէն ներս մտածիդ պէս, մարմարիոնէ ընդարձակ քակով մը՝ որուն վարի ծայրը կը քացուէր պարտէզին դուռը: Բակին աջակողմեան պատը գրաւուած էր՝ մեծ տարածութեան մը վրայ՝ վանդակներով, պէտք էր ըսել վանդակատուններով, որովհետեւ անոնք անշարժ, քարձր ու լայն էին եւ կը պարունակէին քաղմաթիւ թրուռներ, մեծ մասամբ քանարիկ, քանի մը կարմրալանջ եւ այն երգող կամ գունագեղ թռչունները զորս կարելի էր գտնել Պոլիս:

«... Պարտէզը, ո'չ շատ մեծ, կատարեալ խառնակոյտ մըն էր սակայն գանգաւ ծաղիկներու՝ որոնք կը շրջապատէին անոր երկու կամ երեք ծառերը: Պարտէզին քարձր պատերն ալ ծածկուած էին մագցիկ բոյսերով, այծտերեւիկ, կլիմատիտ եւ պատատունկ, որոնք այդ պատերը կը վերածէին երկրորդ ուղղահայեաց պարտէզի մը՝ կրկնապատկելով գեղեցիկը» (Արեւ, Թ. 7336):

Իր մօրեղբայրը, որ՝ ինչպէս կը տեսնուի՝ ճաշակ ունեցող եւ բաւական ինքնատիպ մարդ մըն էր, ատրճառակով նշանառութեան փորձեր կը կատարէր իր «տան վերնայարկը մէկ սենեակէն միւսը եւ անցնելով մէջտեղի սրահէն՝ գերանի մը յարմարցուած թիթեղէ նշանատախտակի մը վրայ ...» (Նոյն):

Մօրեղբայրը պատէն կախուած իր քանի մը ատրճառակներուն հետ ունէր նաեւ քանի մը դիտակներ, մէկը՝ երկար, որ կը ծալուէր: Այդ դիտակները փոքրիկ Վահանին համար «օգտակար եւ հաճելի էին՝ Մարմարայի մէջ հեռուէն անցնող «դուրսի շոգեմալները» եւ, երկվայրկեան մը գոնէ, Փարիզէն եկող նորահաստատ Օրիան Բ'էսքրէսը դիտելու համար ...» (Նոյն):

Մանուկ Արզրեանը արեւելցիի եւ արեւմուտցիի տարօրինակ խառնուրդ մըն էր, «աթոռի կամ քաղմոցի փոխարէն գետինը իրեն համար յատկապէս փոռուած միտէրի մը վրայ» կը նստէր, «իրեն համար յատկապէս շինուած երկար խորիստ մը» կը հագնէր «տունէն ներս մտածիմ պէս»:

Մանուկ Արզրեանը զուարթասրտ հաւատաւոր մարդ՝ «եւրոպական եւ արեւելեան լաւագոյն ըմպելիներով եւ ուտելիքներով տունը» լեցուն կը պահէր:

Ամէն կիրակի ցերեկ իր տունը կ'ընդունէր հաճի Արթինը, — կէս-խնդ

կամ սուտ-ապուշ կեսարացի մուրացկան մը, որ ամբողջ շուկան կը ճանչնար,— եւ անոր փորը կը կշտացնէր, զայն կը խօսեցնէր ու մեկնած պահուն ձեռքը քանի մը դրուշ կը գնէր:

Հասան անուն սիմֆոնիի մը, —որ պարզամիտ մըն էր,— բոլոր բոկեղները յափշտակել կու տար թաղին ստահակներուն եւ ինք յետոյ ամբողջ փոխարժէքը կը վճարէր. եւ այլ այս կարգի տարօրինակութիւններ:

Արզըեանը իր տան մէջ ունէր նաեւ «հայերէն եւ անգլիերէն գիրքերով եւ նկարներով լեցուն մատենադարան մը» ու կը գրէր հայատառ թրքերէն կատակերգութիւններ, «ընտանիքին անդամները, ազգականները, քանի մը քարեկամները եւ մինչեւ անգամ Հանի Արթինը ընկելով «անձինք»ը այդ քատեռախաղերուն եւ զանոնք կարդալով ընտանիքին եւ ազգականներու շրջանակին մէջ որ կը ճաթէր խնդալէն մինչ ինք չէր խնդար երբեք ...» (Նոյն):

Այս կատակերգութիւնները իրենց հարազատութեամբ շատ կը զուարճացնէին, երբեմն ալ կը զայրացնէին ենթակաները, որոնց կը կարգար կամ կը կարգացնէր իր ձեռագիր տետրակները:

Հագիւ խելամտող տղեկի մը կամ պատանեակի մը համար, արդարեւ, այս տուեր զբախտ մըն էր: Վահանը, ինչպէս ինք կը հաստատէ. «Հիպսամնչ կը կեցնար» թռչուններու «վանդակներուն առջեւ երկար, երկա՛ր պահեր ...» (Նոյն):

Հոն բնականորեն ու նկատմամբ իր առաջին զգայնութիւնները կ'ունենար ան: «Դիւթիչ էր պարգապէս, կ'ըսէ, լուսնին մայրամուտը Մարմարայի մէջ, Հիսար Տիպիի փլատակ բերդին մէկ քացուածքէն տեսնուած...» (Նոյն):

Հոն, այդ տան պատշգամբ, ան նստած է ժամերով եւ հոնկէ դիտած է ծովը, չոգենաւերը, չոգեկառքերը, յետոյ ծովու բազնիքը՝ իր տանիքին վրայ փռուած ու հովէն ծփացող դոյնզգոյն զենջակներով: Մանկական տպաւորութիւն՝ որ անջինջ մնացած էր դեռ, երբ ինք այլեւս վախճանը անց եւ այլապահ ու զանազան աշխարհներու եւ տպաւորութիւններու ենթարկուած անձ մըն էր:

Հոն է որ առաջին առթիւ իր հետաքրքրութիւնը պիտի արթննար եւ գիրքերով պիտի զբաղէր ան: Վահանը հագիւ տաս-տասներկու տարեկան, այդ տան մէջ, ամբողջ արձակուրդի մը շրջանին, խնամքով կ'ընդօրինակէ «ամբողջ «արգիլուած» գիրքին, «Ճաշակ հայ մատենագրութեան», Ա. հատորը, որուն մէջ էին չէին Ալիշանի եւ Նար Պէյի գրաքար կամ գրաքարախառն հայրենասիրական բերթուածները, զորս կարելի չէ ըսել թէ կը հասկնար ... քայց սիրով կ'ընդօրինակէր տետրակին մէջ՝ ոտանաւոր եւ հայրենասիրական ըլլալուն համար անշուշտ ...» (Նոյն):

Թէքէեանին կեանքին անդրանիկ դառնութիւններէն մէկը եղած ըլլալ կը թուի այս տան հրկիզումը (1894 Դեկտ. 18-ին), երբ ինք հագիւ 17 տարեկան էր: Խորունկ ցնցում մը ունեցած ըլլալ կը թուի ան՝ ի տես այրեցուէր տան: «Կարմիր մոխիր եւ մուխ միայն կայ հո՛ն, կ'ըսէ, ուր իր մանկութեան երկու դրախտներէն մէկը կը գտնուէր:

«... Պիտի լայ եթէ չամչնայ՝ մանաւանդ թռչուններուն եւ պարտեզին թուփերուն, մագլցիկ տունկերուն, գիրքերուն, պատկերներուն եւ դիտակներուն վրայ:

«... Ո՛չ մէկ հրդեհ այնպէս յուզած է զայն եւ ... այնպէս կենդանի թողած է իր լափած շէնքը՝ անոր մտքին մէջ ...» (Նոյն):

Իր երկրորդ դրախտը կը գտնուէր Գնալը կղզին (Փռոթի) եւ «կը քաղկանար իր մօրաբոջ գիւղական տունէն եւ պարտէզներէն, այո՛, մէջէ մէջ երեք եւ դուրսի մէկ յաւելուածական ընդարձակ, ծաղկազարդ ու ծառազարդ պարտէզներէն ...»: Իր մօրաքոյրը կիսն էր Պոլսոյ հայ գաղութին մէջ կեսսարացի առաջնակարգ դիրք գրաւող անձնաւորութեան մը՝ Սենեքերիմ Մանուկեանին, որ շատ նշանակելի հանրային գործունէութիւն մը ունեցած էր իբր Ազգային հիւանդանոցի հոգաբարձութեան երկար ժամանակեայ ատենապետ, իբր Քաղաքական Ժողովի ատենադպիր եւ անդամ, ինչպէս նաեւ երեսփոխան ու գանազան յանձնաժողովներու անդամ:

Սենեքերիմ Մանուկեանը զԺախտ հայր մը եղած էր, ինչպէս նկարագրած է Վահան Թէքէեանը, առանց անուն տալու՝ բայց գիտցողներուն համար շատ թափանցիկ քօղով մը:

Այս հարուստ տան մէջ Թէքէեանը կ'ունենայ ուրիշ տպաւորութիւններ, զորս շատ յստակ եւ կատարեալ ճշգրտութեամբ կը ներկայացնէ, մօտաւորապէս կէս դարու անջրպետէ մը ետք, կարծէք քանի մը օր առաջուան տպաւորութիւններ ըլլային անոնք, ինչ որ ցոյց կու տայ այդ տպաւորութիւններուն եւ յիշատակներուն խորութիւնը:

Ան շատ գեղեցիկ կը նկարագրէ «կղզի» գացող շողեհաւը, «կղզի»ին ծովը՝ Մարմարան, Գնալին նաւամատոյցը եւ անոր ծովեզերքի ճերմակ ու խճաւից, երգի պէս խշրտացող եւ զժուար քալուող ճամբան ... (Արեւ, թ. 7354):

Վահանը հազիւ հոն հասած՝ իր արձակուրդներուն՝ «իսկոյն կը պտտի այդ քոյր պարտէզները»: «Առաջին գիշերը՝ ան դժուարաւ կը քնանայ, մասամբ իր սուրցած գգայարանքներուն եւ մասամբ ծովուն աղմուկին պատճառով: Վերջէն՝ կը վարժուի, եւ երբ առտուն մատ մը ցօղ նստած կը գտնէ քարերուն եւ ծաղիկներուն վրայ, զայն ժողվելով երեսներուն կը քսէ եւ քերնին կը տանի երջանկօրէն ...» (Նոյն):

Իր մօրաքոյրը տունէն Թէքէեանը ունի շատ յուշեր: Ան կը յիշէ, տարիներ ետք, տան սպասուհիները, ծառաները, պարտիզպանները՝ անոնց մասին մանրադէպերով, որոնք չունին մեզի համար շահեկանութիւն մը, սակայն ցոյց կու տան Թէքէեանին այդ տան նկատմամբ ունեցած սէրը եւ ուշադրութիւնը:

Ան կը խօսի իր մօրաքոյրը ամուսնոյն՝ իսկական «էֆէնտի»ին վրայ, «սակաւախօս, նրբաժպիտ, սեւ ըստամպուլի հագնող մը ... ատենօք մեծ վաճառական եւ ազգային, ... կանխահասօրէն գործէ քաշուած»:

Կը խօսի նաեւ իր մօրաքոյրը վրայ, «գոր այնչափ ալ չէր սիրեր ... որովհետեւ ուժով եւ քարճրածայն կը խօսէր իրեն հետ»:

Տան անդամներէն կը յիշէ իր մօրաքոյրը անդրանիկ որդին, «որ լաւ կը հագուէր, լաւ ձեւեր եւ ծանր խօսուածք ունէր քայց կ'ըսէին թէ «գործի մարդ» չէր»:

Հոն կ'ապրէր նաեւ իր մօրաքոյրը աղջիկը, «որ ամուսնացած քայց թողած էր ամուսինը ու հայրը կ'աշխատէր որ էջմիածնի Կաթողիկոսը լուծէ անոնց պսակը»:

իր մօրաքրոջը ունէր նաեւ «ուրիշ տղայ մը, որ իրրեւ Օսմանի ուսանող երկու-երեք տարուան մէջ տասը հազար ոսկի արժամ էր հօրը»: Ան Նգիպոստ կը գտնուէր եւ տունը չէր:

Թէքէկեանը կը պատմէ թէ «դեռ շատ պզտիկ էր» ինք երբ «Նրուսադէմի Եսայի Պատրիարքը Բանի մը շարաք հիւր մնաց «էֆէնտի»ին կղզիի տունը, ուր ծով ալ մտաւ, —ինչ որ զարմացուց եւ գրեթէ գայթակեցուց» զինք, «որ չէր ըմբռներ քէ Պատրիարքներն ալ կրնա՞ն մերկանալ եւ ջուրը նետուիլ ...»:

Թէքէկեանը հօն ունի աննշան, սակայն իր միտքին մէջ զարմանալիօրէն գրոշմուած մանկական յիշատակներ: Օրինակի համար, կը յիշէ թէ իրիկունները «Բսան փարա կը ստանար մօրաքրոջմէն եւ անով մօտակայ փուռէն «Ենաղը սիմիք» մը կը գնէր, որուն հալիլը եւ փափուկ համը բերնին մէջ՝ մոռցած չէ» իր մեծնայէն Լոթ ալ:

Կը յիշէ նաեւ թէ «օր մը էշ մը կը վարձէ ժամը երկու դրուշի եւ ընկերոջ մը հետ կղզիին գագաթը կ'իյլէ: Վերադարձին՝ էշը կանգ կ'առնէ տեղ մը ու ա'լ չի Բալբը: Յանկարծ կ'սկսի վագել Բաուսմարակ», ինք «ի գուր կը Բաշէ սանձը: Ասպանդակները ոտէն կ'եյլեն, սանձը կը փախի ձեռքէն ու ինք փաթթուած էշուն վիզին գիւղ կը հասնի ամօթաւար, ուր կենդանին ուղիղ կ'երթայ կը զարնուի իր ախոռին»:

Դարձեալ ինք կը պատմէ. «Օր մըն ալ, քաղաքիւ ընկերներով, նորէն կղզիին գագաթը կ'երթան հետիտուն: Չընարի ծառին մօտերը, իրենցմէ մէկը գաղափարը կ'ունենայ չոր խուլներով եւ քուղքերով խարոյկ մը բոկկցնելու: Բայց ահա բոցը կը մեծնայ ինքնիրեն, կը ծածկէ հարթավայրը եւ կը Բալէ առաջ դէպի ծով: Տղաքը կը փախին, գայն մարելու իրենց անգորութիւնը տեսնելով: Յանկարծ՝ քնդանօթի պայմանադրական հարուածները եւ ջրհանկիրներու խումբը՝ որ կուգայ Հէյալէի կղզիէն»:

Թէքէկեանը, վախցած, կը պահուի մօրաքրոջը պարտէզին մէջ անկիւնը: «Յաջորդ օրը, կղզիին միակ ոստիկանը եկած եւ պատմած է «էֆէնտի»ին, որ իր հիւր տղեկն ալ գտնուած է «հրձիգներուն» մէջ»:

Սենեքերիմ Մանուկեանը «մեծիտիէ» մը նուէր տալով «միջադէպ»ը փակած է, բայց թրքական դրուժեան:

1888-ի ամառը, երբ Թէքէկեանը ըստ իր սովորութեան Գնալը, իր մօրաքրոջը տունը կը գտնուէր, «ահա առաւօտ մը րոյտը տնեցիները սեւ հագուած կը պատրաստուին Բաղաֆ իջնել ու մօրաքրոջը կ'ըսէ իրեն՝ քէ հօրը վիճակը Բիշ մը ծանրացած է եւ եթէ կ'ուզէ կրնայ իրենց հետ գալ ...»:

Թէքէկեանը, որ զիտէր թէ իր հայրը հիւանդ էր եւ երկու տարի առաջ իր տնդրանիկ Տիգրան Եղբորը մահուան առիթով մահը տեսած էր մօտէն, թէեւ հազիւ 10-11 տարեկան տղայ, կը մտածէ ինքնիրեն եւ կ'եզրակացնէ թէ հայրը մեռած է ու իր մօրաքրոջը կը պատասխանէ. «Ո՛չ, չեմ գար», որպէսզի «միմակ մնայ եւ մտածէ իր հօրը վրայ ...»: Տնեցիները կ'երթան:

Թէքէկեանը իր յիշատակները քրքրած առեն կ'ըսէ թէ ինք «իր հօրը դամբանակներ չի խօսիր բարձրաձայն, ինչպէս ըրած էր օր մը առաջ իր եղբորը համար, պարտուզին մէջ պտտելով եւ խնամքաբերու աղմուկին դաշն ընկերակցութիւնով ...: Ան յրջօրէն կը խորի մահուան վրայ ...» (Նոյն):

Այլապէս տպագրութիւններուն մէջ, որ ան Գնալըն կրած է, կը յիշէ Աստուածածինին տօնը այդ հայաշատ կղզիին: «Գիշերը՝ յուսավառութիւն

ծովեզերքը, արեւելեան ցուագախումբ, քաղմութիւն՝ նստած եւ շրջագայող»։ *Թէքէեանը* «ընկերոջ մը հետ անվերջ երթալ-գալով եւ ծովին, օդին, ձուկն-րուն եւ կանանց բուրումները շնչելով ...», *Ինք ալ կը խառնուի անոնց* (Նոյն)։

Հոն, այդ հայ կղզիին մէջ, շուկային կողմը, պարտէզի մը մէջ առաջին անգամ կը տեսնէ Քարակէօզը, որ կը խաղացուէր գիշերը մօմի լոյսով։ Ան իր առաջին թատրոնը կ'ըլլայ։ «Տուն կը դառնար յուզուած, խօսելու եւ ստեղծելու փափաքներով ...»։

Հոն ցոյց կու տայ իր առաջին քմապաշտութիւններն ալ, որոնք տղայու-կան եւ անշուշտ, բայց ի յայտ կը բերեն ապագայ մարդուն նկարագրին յղացքները։ Անիկա կ'ըսէ թէ հոն ըրած է բան մը, որուն յիշատակը միշտ պիտի խռովէ գինք։ «Իրիկուն մը, նաշի ատեն, կը մերժէ սեխ ուտել՝ հակառակ գայն սիրելուն եւ գայն ուրիշ ատենէ անլի փափաքելուն։ Ինչո՞ւ։ Միմիայն ինքզինք գսպելու եւ իր հարուստ ազգականներէն զատուելու, քիչ մը հեռանալու համար։ Ի գո՛ւր կ'ստիպեն։ Զի կրնար համոզել թէ հիւանդ է եւ անոնք վարմա-ցած իրարու երես կը նային ...» (Նոյն)։

1896-ին Թէքէեանը մեկնելով Նւրուպա, բաժնուած է իր այս երկրորդ դրախտէն, բայց անոր տպաւորութիւնը այնքան կենդանի էր որ «տասներկու տարուան քացակայութենէ մը վերջ» երբ «Պոլիս կը դառնայ» 1908-ին եւ այս «կղզիի տունը, իր չորս պարտէզներով ծախուած» կը գտնէ, շնչին գինով մը՝ թուրքի մը, այնքան կ'ազդուի որ «գիշեր մը գաղտագողի, Շահապին պանդոկէն ուր կը մնայ՝ ... վար կ'իջնէ ծանրաբայլ ու կը մօտենայ ցանկապատին, կը դառնայ անոր շուրջը ...»։

Ուրիշ «Օր մը, ցերեկ ատեն, կը մտադրէ դուռը զարնել եւ խնդրել որ իրեն թոյլ տան պտտիլ պարտէզները։ Բայց երբեք չի գործադրեր իր այդ փափաքը», վասնզի գուցէ իր սիրտը չէր քաշեր։

«Կորսուած էր նաեւ այս դրախտը» իր մանկութեան օրերուն։

ԻՐԱՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ

Թէքէկանը, ի տարրերութիւն պոլսեցի իրեն ժամանակակից տղոց, իր դպրոցականութիւնը չէ սկսած վարպետ-տոռտուի մը տունը յաճախելով, ո՛չ ալ՝ արդի հայ տղոց պէս՝ մանկապարտէզ երթալով:

Տիկին Մատակեանը տակաւին Պոլիս չէր եկած, եւ մեր թաղային վարժարաններուն քով մանկապարտէզներ չէին հաստատուած:

Թէքէկանին դպրոցական կեանքը կը սկսի դպրոցի մը, կամ ժամանակին սովորական վարպետ-տոռտուի միջեւ տարուբերող եւ երկուքին ալ նմանութիւնը բերող ծաղկոցով մը, որ կը կոչուէր Փեշտիմալնեան վարժարան⁵: Ջայն հաստատած էր Նիկողոս Փեշտիմալնեան^(*) անուն ուսուցիչ մը, — որ երբեմն Գարթալի աղապիւն վարժարանին մէջ պաշտօնավարած էր, — իրեն հետ ունենալով իր կիներ:

Վահանը 4 տարեկանին զրկուած է այս վարժարանը, որ կը գտնուէր իրենց տան փողոցին ծայրը: Ինչպէս ինք կը նկարագրէ, «տունը երկու յարկէ կը բաղկանար, գետնայարկ եւ առաջին յարկ մը, եւ երկու սենեակէ, որոնց վարինը «վարժարանն» էր եւ վերինը՝ ննջարանը: Վարը հողայատակ բակ մըն ալ կար, դրքաց խոհանոցով եւ հագիւ գոց «պէտֆարան»ով, մինչ վերը, սրբութիւն սրբոցի պէս միշտ ամրափակ ննջարանը կանխուած էր սրահով մը: ... Պարտէզ մըն ալ ունէր ան, ուր ամառ առեմ տղաքը կ'եկէին խաղալու» (Արեւ):

«Վարժուիին՝ Կարիէնէ (Գայիանէ⁶, Կարտիկէ⁷, Կատարիկէ⁸ ... ո՞վ գիտէ) կը գրառէր, ինք բազմոցին մէկ անկիւնը եւ պատուելին՝ միւս անկիւնը: Տղաքը կը նստէին աւելի ցած՝ երկշարք նստարաններու վրայ, իւրաքանչիւրը իր պզտիկ բազմոցը (միշտէր) տունէն բերած եւ յանախ՝ նորոգութեան համար տուն տարած ...: Քարէտախտակ, քարէգրիչ եւ գիրք՝ ամէն երեկոյ կը պահուէին բազմոցին տակ եւ ամէն առաւօտ երեւան կը հանուէին:

«Վարպետները իրարու մէջ կը կոռէին երբեմն ...: Ատիկա կը պատահէր սենեակէն դուրս՝ սանդուխին վրայ կամ բակին մէջ: Բարձր եւ սուր՝ իրարու մէջ անցած ձայներ կը լսուէին, որոնց մէջ անէծքի, եթէ ոչ հայեցողական մեղադրանքի, որմէ յետոյ ... պատուելին ներս կուգար կարմրած, կը խլէր իր փէսն ու բանկոնը եւ մէկ թեւը անցուցած միւսը ոչ, կը շաչեցնէր նախ սենեակին եւ յետոյ փողոցին դուռը եւ կը մեկնէր այնպէս մը որ տղաքը կը սար-

(*) — Ազգական.տոք. Տիգրան փաշա Փեշտիմալնեանին, որ ուսուցիչի մը զաւակն էր խասգիւղ-ցի:

սափեին, ոմանք կու լալին եւ ամենքը կը կարծէին թէ ա'լ պիտի չտեսնեն պատուելին . . . : Բայց ան կէս ժամ փողոցները թափառելէ ետք կը դառնար եւ քաղմոցին անկիւնը քաշուելով տղայ մը «դասի կը հանէր» իր թէ քան մը պատահած չըլլար . . . :

«Դասի ատեն միայն, տղան կը կանչուէր ու կ'երթար մերթ սենեակին մէջտեղ ու մերթ սպիտակ քաղմոցին առջեւ, իր «գոց»ը ըսելու, քերականը կամ իր «մալրեմի լեզու»ն կարդալու . . . » :

«Բացի ցորեկուան ճաշէն՝ որ իւրաքանչիւր տղու *սիթիլ*էն կը հանուէր եւ տաքցուելով կը քերուէր անոցն առջեւ, իրիկուան դէմ սենեակին մէջտեղ կը քացուէր մեծ սփռոց մը, ուր կը դրուէին ամէն մէկ տղու նախընթրիքին համար պահուած չոր կամ թաց պտուղները . . . : Այն օրը ուր տղայ մը իր նախընթրիքին համար պտուղ չէր ունենար, իրեն կը հրամայուէր երեսը պատին դարձնել եւ սպասել՝ մինչեւ որ միւսները աւարտեն», *Իբր թէ իր զրկանքը զգալի չընելու համար* :

Պատիժներու մասին ալ պատուելին եւ վարժուհին ունէին մասնաւոր դրութիւն մը : «... դրանը բովի պատին վրայ գաժուած քաց դարակ մը (*հիւ-ծիւրէ*) կար եւ հոն ուրիշ զանազան խորհրդաւոր առարկաներու բով կ'երեւէր *կարմիր* գարապղպեղ մը (*պաճ պիպէռ*) որ բիշ անգամ վար կ'իջնէր իր տեղէն քայց յաճախ անոր անունով կը սպանար վարժուելին՝ «Հիմա *պաճ պիպէռ*ը պերնիդ կը բսծ հա՛ . . . », «Պերէ՛ք սա *պաճ պիպէռ*ը . . . » — որովհետեւ տղան անվայել խօսք մը ըսած կ'ըլլար : Իսկ պատուելին կը շարժէր իր լայն տափակ ֆանակը եւ գայն կը գարնէր ալ, երբեմն, քաղմոցին նակատի տախտակին՝ ուր մեծ աղմուկ մը կը հանէր, եւ տղոց դժուարաւ քացուած պզտիկ ափերուն՝ ուր հագիւ լսելի կ'ըլլային մէկ կամ երկու պզտիկ շաբեր . . . » :

«Դասատուն «պատուելի» էր աւելի քան վարժուելին» (Արեւ, *թ.* 7378) :

Այս հնարոյր զպրոցին մէջ էր որ Թէքէեանը կարդալ-գրել սորված էր, անշուշտ հնօրեայ դրութեամբ մը՝ զոր ինք չի յիշեր :

Թէքէեանը այդ վարժարանին մէջ իրեն ընկեր ունեցած է իրենց տան փողոցին եւ անոր մօտակայ փողոցներուն մէջ ապրող ընտանիքներու զաւակները, ինչպէս՝ Գառօ Սիրաքեանը^(), Ֆերմանեան Արշակը եւ Պետիկը, Էսահաններ Ատէլը, Գէորգը, Հայկը, Արթաքին, Լեւոնը եւ Հրանդը, Սեդրաք Մուրատեանը, Վաղարշակ Քեհեայեանը, Փափագեանները, Հատուեանները, Խուպեսերեան քոյրերը եւ ուրիշներ, որոնք բոլորն ալ հոն սորված են կարդալ-գրել, որ միակ դասն էր որ կ'աւանդուէր «պատուելի»էն :*

Թէքէեանը կը յիշէ թէ երբ Քերականը վերջացուցած էր վեց վանկով «աշխատողականաց» բառին վրայ, արդէն շատ քան սորված ըլլալու զգացումը ունեցած էր. իսկ եթէ տարեկան եղած ատեն սկսած էր տնեցիներուն համար քարձրածայն կարգալ Հայատառ թրքերէն ձերիտէի շարքիէ յրապիր :

Թէքէեանը մանկութեան այդ օրերուն իսկ կը թուէ թէ եղած է «ի շնորհօք եւ իմաստութեամբ» տղան, որ ինքարեր մղումով մը սէր ունեցած է ուսման :

(*) — Աննիայր Շահան Պէրպէրեանին. գրական ծածկանունով՝ Պարէտ Պարոյր :

իր «վարժուհին» քսան տարի անց ըսած է իրեն. «Գնա՛ պարտեզը խաղա՛ կ'ըսէի. «Վարժուհի կը կարդամ կոր» կ'ըսէիր եւ հոնկէ դուրս չէիր ելլեր . . . »:

Թէքէեանը իր ուսման այս առաջին օրորանին նկատմամբ կարծէք տեսակ մը երախտագիտութիւն ունեցած է. վասնզի 1908-ին երբ Պոլիս դարձած է, իր առաջին այցելութիւններէն մէկը տուած է «վարպետ»ներուն, որոնք շատ ծերացած էին, անցնող երկու տասնեակ տարիներուն մէջ:

Շուտով մեռած է պատուելին, որուն դադադին հետեւելու պարտականութիւնը զգացած է ինք իր մէջ (Նոյն) . իսկ վարժուհին, որ վարձու տուած էր ամսական 40 դրուշի տան վերի յարկը, վաճելած է իր հին աշակերտներուն «համակրական օգնութիւնը», ինչպէս ինք կ'ըսէ. անշուշտ ինք ալ բաժին մը ունենալով այդ համակրանքին մէջ:

Թէքէեանը եօթ տարեկանին իր ծնողքին կը յայտնէ թէ ա'լ պիտի չերթայ իր այդ դպրոցը, եւ չ'երթար:

Այնուհետեւ յաճախել կը սկսի Իճատիէի Ներսէսեան-էրմոնեան վարժարանը, որուն տնօրինութիւնը այդ շրջանին Մկրտիչ Առնաւոյն տեանը կապալով իր վրայ առած ըլլալուն համար՝ ժողովուրդէն կը կոչուէր «Առնաւոյն տեանի դպրոցը»:

Առնաւոյն տեանը պզտիկ Վահանը յետ քննութեան կը դնէ նախակրթարանին երկրորդ դասարանը, ուրկէ յաջորդ տարին գիւրութեամբ կ'անցնի երրորդ դասարան:

Այս դպրոցը պարզ նախակրթարան մըն էր, ուր Վահան Թէքէեանը յաճախած է միայն երկու տարի, եօթէն ինն տարեկան եղած ատեն:

Հոս իր վրայ տպաւորութիւններ ձգած ուսուցիչներէն մէկը եղած է Արմէն Լուսինեանը, բուն անունով՝ Առաքել Պաճաղենց Եայովացի^(*) (ինչ որ կ'անգիտանայ Թէքէեանը), իր հայերէնի դասատուն, իսկապէս «տարօրինակ տիպար մը»:

«Քիթիմ մէջէն եւ կարծես միշտ փոնգտալով կը խօսէր ան, քայց եռանդոտ էր եւ իր եռանդին մէկ ապացոյցը ան կ'ըլլար, որ յաճախ, երբ դասաւանդած պահուն աջ քեւը դէպի առաջ կը շարժէր, օսլայուած ներմակ թեւոց մը դուրս կը բոկէր անկէ եւ կ'երթար կ'իյնար ամպիոնին առջեւ կամ գրասեղաններու մէջտեղ, ուր տղայ մը իսկոյն կը փութար գայն վերցնել եւ տանիլ յանձնել ուսուցիչին՝ որ անփոյթ, գայն իր դաստակին վրայ կ'անցընէր նորէն . . . »:

Մասնաւորապէս հետաքրքրական գրուածք մըն է Արմէն Լուսինեանին հեղինակութիւնը եղող «Թուրք զինուորը» խորագիրով ոտանաւորին մասին Թէքէեանին սա խորհրդածութիւնը:

Այս ոտանաւորը կը գտնուէր Սիմոն Գափամաճեանին «Հաւաքածոյ ընտիր գրուածոց» զիրքին մէջ, ուրկէ դաս կ'առնէր Թէքէեանը: Տղաքը կը զարմանային որ իրենց ուսուցիչը, որ ապահովարար հայրենասիրական գեղումներ ալ կ'ունենար այդ ոտանաւորին մէջ, կ'երգէր Թուրք զինուորին «պղինձէ»

(*) — Այս պատմաբանով բնաւ բրբերէն չէր գիտեր, ինչպէս կը հաստատէ Թէքէեանը, որ կը յիշէ թէ անգամ մը երբ կառավարական պաշտօնեայ մը դպրոց կու գայ ու տնօրէնին բացակայութեան Արմէն Լուսինեանը քննէ անկէ եւ կը խօսի անոր հետ, Լուսինեանը զինք կանչել կու տայ իր կնիստացիի գաւակ եւ թրքերէն խօսիլ գիտցող, ու իրեն կատարել կու տայ թարգմանի պաշտօնը:

կուրծքը եւ «պողպատէ» քաղուկը, եւ «գրեթէ կ'ըմբոստացնէր պզտիկ տղաբ'ր որոնք պիտի չուզէին գայն գոց ընել ... եթէ բանաստեղծ-ուսուցիչը չհասկցընէր թէ ոտանաւորը պէտք էր կարդալ ոչ թէ թուրք՝ այլ «Հա՛յ գիւնուորք»՝ որ գրաքննութիւնը խաբելու համար միայն ազգափոխ եւ կրօնափոխ եղած էր ...» (Արեւ, թ. 7407):

Արմէն Լուսինեանը կը հաւնէր Վահան Թէքէեանին շարագրութիւններուն եւ շարունակ դասի կը հանէր գայն ու կարդալ կու տար անոր «Խաբկա՛ւ սխալներով լեցուն քայց ուռուցիկ եւ այդ պատճառաւ հաւնուած «պարտակա-նութիւնները», որոնցմէ մէկը, անգամ մը, կը պարունակէր «մեր խելայեղ ուսուցիչները» քացատրութիւնը ...» (Նոյն):

Լուսինեանը կը սրբադէշ այդ ահամայ րառախազը՝ րուկով. «խելայեղը խելոյ կը նշանակէ, ըրէ՛ խելանի» եւ սոսկալիօրէն կ'ամչցնէ, կառ-կարմիր կը գարծնէ, կը լացնէ Վահանը^(*):

Այդ տարին (1887) կը պատահի Սկիւտար Վանքի Պաղի մեծ հրդեհը, որ Ենիմահալլէի Ս. Կարապետ եկեղեցին եւ անոր յարակից ճեմարանի խոչոր չէնքը մոխիրի կը վերածէ:

Պարգեւարաշխութեան հանդէսին, Թէքէեանը կը կարդայ հնչեղ ձայնով եւ համարձակ ու յուզիչ շեշտերով ճառ մը, որ «Նոր Թաղ»ի այդ հրդեհը կը նկարագրէր եւ կ'ողբար միանգամայն:

Թէքէեանը իր մանկութեան այդ վարժարանէն կը յիշէ նաեւ ուրիշ դրը-ուսագ մը, որ բաւական յատկանշական է: Ինք Քրիստոնէականի դասին տտեն հեծկտալով կու լայ օր մը, որովհետեւ դասախօսը — բարձրագոյն դասարանի աշակերտ մը՝ Պօղոս Զրաքեան, հօրեղբորորդին Տիրան Զրաքեանին — մեղքե-րը կը թուէ եւ դժոխքը կը նկարագրէ:

Թէքէեանը ինը տարեկանին կ'աւարտէ երրորդ դասարանը եւ իր ծնող-քին կ'ըսէ թէ ա'լ պիտի չերթայ «Առնափուտեան»ին դպրոցը, եւ թէ կ'ուզէ Պէր-պէրեան վարժարան երթալ:

Այս անգամ ծնողքը աւելի շուտ տեղի կու տան, վասնզի կանխահաւ րն-դունակութիւններ կը տեսնէին իր վրայ: Արդարեւ ան սկսած էր գրել ոտանա-ւորներ, զորս հօրեղբորորդի մը բերանարաց մօտիկ կ'ընէր եւ կը դուրսէր:

Թէքէեանը պէրպէրեանցի կ'ըլլայ 1887 Սեպտեմբերին, իր զրացի ըն-կերոջ պէս, որ իրմէ երկու տարու մեծ էր, բայց որուն կը հետեւէր, ինչպէս «Վարպետ»էն Առնափուտեան՝ նոյնպէս Առնափուտեանէն Պէրպէրեան, «անկէ վար չմնալու կամ պզտիկ չերեւալու համար ...»:

Պէրպէրեանը զինք կը դնէ այն նոյն դասարանը՝ «Կրտսերագոյն», ուր իր ընկերը տարած էր: Բայց Թէքէեանը ամիս մը այդ դասարանը մնալէ ետք, կը տեսնէ թէ բնաւ չի կրնար հետեւիլ թուաբանութեան դասին, ուստի իր քով նստած մեծ տղու մը խորհուրդովը կ'երթայ ասիկա ըսել «էֆէնտի»ին եւ խնդրել որ զինք իջեցնէ այդ դասարանէն «Երախայից Գ.» (Արեւ, թ. 7425):

(*) — Արմէն Լուսինեանը յետոյ ոստիկանութեան ծառայած է իբր մատնիչ, եւ որովհետեւ գի-նեմոյ մը եղած էր՝ շատ անկեալ վախճան մը ունեցաւ: 1908-ին երբ Թէքէեանը Պոլիս դարձած է Յ. Փալազաշեանին միջոցաւ ան ուզած է Թէքէեանին պաշտպանութեան ապաստանիլ եւ այս նպատա-կաւ տեսակցութիւն մը ունենալ փափաքած: Թէքէեանը այս հանդիպումը պատմած է (Արեւ, Բ. 7407):

Պէրպէրեանը զարմանքով կը նայի այս նորատեսակ համարձակութեան՝ թէ՛ ոչ քաջութեան տէր պղտիկին վրայ, բայց չի գնահատեր ըստ արժանւոյն եւ անոր արդարութեան զգացումը վիրաւորելով — Թէքէեանը բնագոյրէն կը զգայ այդ վիրաւորանքը — կ'ըսէ անոր. «Շատ լաւ, ծո՛ւյլ, գնա՛ ուրեմն Երախայից մէջ նստէ»:

Թէքէեանը առաջին մրցանակով կ'անցնի «Կրտսերագոյն» իսկ «Կրտսերագոյն» էն «Կրտսեր» կ'անցնի Բ. մրցանակով: «Կրտսեր» դասարանը փոխելու չի յաջողիր եւ իր հպարտութեան մէջ վիրաւոր, նաեւ խորհելով թէ իր եղբայրը՝ Արթաքին — որ այդ տարին Անգլիայէն եկած էր եւ ընտանիքը էրէնգիւղ ամառանոցը տարած — պիտի չախէ, գուցէ պիտի նախատէ զինք, երբ պարգեւարաշխութեան օրը յայտնի կ'ըլլայ թէ ո՛չ միայն մրցանակ չէ ստացած՝ այլ կարգն ալ չէ փոխած, նոյն գիշերը Սկիւտար կ'անցընէ եւ առնելով իր դասագիրքերուն ամէնէն նորն ու մաքուրը, որ «Morceaux choisis» մըն էր, կը վերածէ մրցանակի, անոր առաջին էջին վրայ գրելով «Բ. Մրցանակ տուեալ պարոն ինչիւն», եւ յաջորդ օրը երթալով էրէնգիւղ՝ կը ներկայացնէ զայն:

Այս շահատակութիւնը, որ եղական դէպք մըն է՝ բոլորովին օտար Թէքէեանին նկարագրին, ինք պատմած է իբր իր տղու կեանքին դրուագներէն մին, որ զինք ալ զարմացուցած է:

Իր մայրն ու քոյրը հաւանօրէն գիտցած են յետոյ — եղբայրը շուտով դարձած էր Անգլիա — թէ կեղծ էր այդ երկրորդ մրցանակը, քանի որ զայն «ստացողը» վերամուտին կարգը չէր փոխած: Անոնք խոհեմութիւնը ունեցած են երես չգալու, «նիշդ ինչպէս որ երես չէին գար նոյն ատենները անոր ըրած անուշեղէնի պզտիկ գողութիւններուն համար», որոնք այդ տարիքի տղոց համար այնքան սովորական են:

Թէքէեանը Պէրպէրեանի «Կրտսեր» դասարանին մէջ կը մարդոտի, ինչպէս կ'ըսեն ուսմիօրէն, եւ իր պոռթկումները կ'ունենայ:

Այդ դասարանին աշակերտած տարին, իր կերած մէկ ապտակին համար ուսուցիչի մը ճամբուելուն պատճառ կ'ըլլայ:

Նոր կառավարիչ մը, որ Ֆրանսերէնի դաս ալ կու տար զբօսանքի մը պահուն, որովհետեւ «տղաքը քարձրածայն կ'ըսէին. «Շամպրո, սոմպրո, սոպրո» ինչպէս ինք հնչած էր բիշ առաջ», ետին կը դառնայ ու Վահանր տեսնելով՝ շատ ուժեղ եւ շատ հնչուն ապտակ մը կը փակցնէ անոր երեսին: Վահանր, նոյնքան Ֆիզիքապէս որքան բարոյապէս հարուածուած եւ այս անակնկալէն ցնցուած՝ երեսը բռնելով կը վազէ վեր, բողբոջելու էֆէնտիին, — ինչպէս կը կոչէինք Պէրպէրեանը, — «բայց էֆէնտին հոն չէր, «Տիկին»ը զինքը ընդունեց, տեսաւ իր կարմրած այտերուն վրայ հինգ մատերուն հետքը եւ սրբելով արցունքը գայմ վար դրկեց . . . : Յաջորդ օրը, եւ այնուհետեւ ոչ մէկ օր, կառավարիչ-ուսուցիչը որ Յակոբ Բագրատունի կը կոչուէր եւ տարիներ վերջը պիտի ըլլար Բերա-Բանկալիի «Առեւտրական վարժարան»ի (Երկրորդական վարժարան) հիմնադիր-տնօրէնը, չեքեւցաւ Պէրպէրեանի մէջ. ան փախուած էր պարգապէս, Տիկին Պէրպէրեանի պահանջմամբ՝ եւ Թէքէեանին «կերած ապտակին պատճառով . . . »:

Թէքէեանը Պէրպէրեանէն կը յիշէ Յակոբ Բագրատունիէն զատ ուրիշ:

քանի մը «կառավարիչ»ներ, որ իր երեքուկէս տարուան աշակերտութեան ընթացքին հոն պաշտօնավարած են:

Անոնցմէ մէկն էր Բարսեղ Էքսերճեանը (յետոյ Հմայիակ քհ. Էքսերճեան), որուն համար Թէքէեանը կ'ըսէ. «այն ատեն ալ ունէր գերեզմանէ փախած ուրուականի մը երեսոյթն ու մանաւանդ այն ծայրը զոր պահած էր եւ կը գործածէր, տարիներ վերջ, իբրեւ աւագերեց Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցիին եւ իբր անդամ Ազգային Երեսփոխանական ժողովի»:

Բարսեղ Էքսերճեանը հազիւ քանի մը ամիս պաշտօնավարած է Պէրպէրեանի մէջ եւ իրեն յաջորդած է «Պարոն Գրիգոր», որուն մականունը վաղուց իր միտքէն ելած է: Ասիկա ալ, որ գաւառացի երիտասարդ մըն էր «աղբատիկ վրայ գլուխով եւ սպիտակ գուլպաներով կոշտ կօշիկներու մէջ», իր նախորդին պէս քանի մը ամիս պաշտօնավարեց եւ, ինչպէս կը թուի, բաժնուեցաւ Վահանին եւ իր ընկերներուն վրայ թողլով տպաւորութիւն մը, որ տեսակ մը երկիւղածութեամբ» կը յիշատակէ Թէքէեանը իր յուշերուն մէջ:

«Ներս ար. Գրիգոր ծանոյց իր մեկնումը, «Կրտսեր» դասարանը իր սերտողութեան մէկ պահը վերածեց հանդէսի մը, ուր մեծ տղայ մը՝ պարսկահայ Ա. Մարգարեանը^(*), նառ մը կարգաց ուղղուած կառավարիչին, սիրով եւ ցաւով լեցուն նառ մը, որուն մէջ սա նախադասութիւնը կար. «Ալիք մը քերաւ եւ ալիք մը կը տանի Ձեզ ...»: Ի պատասխան, Պ. Գրիգոր խօսեցաւ բաւական երկար, ազգէն, հայրենիքէն, դպրոցէն եւ «Կրտսեր»էն մասնաւորապէս, ըսելով թէ ո՛ր ալ երթայ՝ զայն պիտի չմոռնայ երբեք ...»:

Թէքէեանին «աչքերէն արցունքներ կը վազէին երբ սքափեցաւ եւ սկսաւ սաստկօրէն ծափահարել քոյր միւս տղոց՝ ամէնէն անառակներուն հետ միասին, որոնք նոյնպէս յուզուած էին ...»:

Պէրպէրեանի մէջ իբր «կառավարիչ» Թէքէեանը ունեցած է նաեւ երկու նախկին պէրպէրեանցիներ, որոնք էին Արամ Նիկողոսեանը եւ Արիս Ֆեսճեանը:

1887-ին, իր Պէրպէրեան մտած ատեն, Արիս Ֆեսճեանը իր դասարանին կառավարիչ-ուսուցիչն էր եւ Արամ Նիկողոսեանը միայն դաս կու տար: Յաջորդ տարին Նիկողոսեանը կ'ըլլար դաստիարակը Կրտսերագոյն կարգին (Արեւ, թ. 5775). իսկ Պետրոս Կարապետեանը տակաւին չէր աւարտած դպրոցը, երբ կու գար իրենց դասարանը թրքերէն գեղազրութեան դաս տալու (Նոյն):

1889-1890 դպրոցական տարին, Կրտսեր դասարանը, ուր կը գտնուէր Վահանը, լեցուն դասարան մըն էր, աղմկոտ ու անառակ: Թէքէեանը կը յիշէ թէ Միհրան Ասքանազը, զրաբարի եւ զրազիտութեան ուսուցիչ, մեծ նեղութիւն կը կրէր իրենց դասարանին մէջ եւ ուրիշ ճար չէր գտներ՝ եթէ ոչ աչք գոցել ամէն բանի, ինք զբաղելով իր գործերով եւ թոյլ տալով որ տղաքը պատուհաններէն դուրս ցատկեն, երթան-գան. ան միայն շատ մեծ աղմուկի մը պարագային զուգորդ վեր կ'առնէր եւ լռութիւն կը հրամայէր:

(*) — Որչափ կը յիշեմ, Արսէն⁶ էր անունը, որդին՝ Միհայէլ Առանձար Մարգարեանին եւ քողո՞ր Գիթապի Մարգարին: Միհայէլ Մարգարեանը վարագ գացած էր ուսում առնելու եւ Թեհրան անցնելով հաստատուած էր հոն ու նախ ոսկերչութեամբ զբաղած: Անիկա պարսկահայոց լուսաւորութեան գործին մեծ նպաստ քերած է: Մեռած է 1893 Ապրիլ 22-ին:

Թէքէհանը կը յիշէ. «Գրագիտութիւնը զոր նոյն ուսուցիչը կ'աւանդէ իր հեղինակած նոյնամանի դասագիրքէն, տղոց աւելի պատկառման կը ներշնչէ քան գրաբարը՝ իր տուած «պարզ ոճ»ի, «ծաղկեալ ոճ»ի եւ «վսեմ ոճ»ի օրինակներուն շնորհիւ, առանց հաշուելու «արուեստակեալ ոճ»ի օրինակները՝ որոնցմէ է «հաննեցէ մատիլ» ըսելու տեղ՝ «սա աթոռին զանգ գրկելու փափաքը գոհացուցէք»ը, որ շատ կը գուարանացներ» Թէքէհանը:

Թէքէհանը այս դասարանին մէջ կը տառապի: Ան «չի կրնար, պիտի չկրնա՛յ երբեք տրոփիլ ո՛չ թուարանութիւնը, ո՛չ հիմա գրահաշիւն ու երկրաչափութիւնը եւ ոչ ալ շիմի-ֆիզիքը» (Արեւ, Թ. 7425):

«Ան ատելով կ'ատէ Միւսիւ Պէրպէրեանին (Համբարձում), «այբ աւելի քէն»ը, ի՛նք որ կանուխէն բարեկամ եղած է հայ այրուքէնին (բայց առանց թուանշանի եւ ուրիշ թուարանական նշաններու) եւ ոչինչ կը հասկնայ պարզ եւ քաղաղրեալ նկերկայացնող լատինական ֆրանսահունչ տառերէն՝ գորս գատ-գատ սէնպոլ կ'անուանեն ...

«Շիմի-ֆիզիքի՞, ո՛չ, քնագիտութեան եւ իրագիտութեան ուսուցիչը, Կրտսերի մէջ, Միւսիւ Մուրատեանն էր (Իգնատիոս), գլխարկաւոր, ակնոցաւոր եւ ... զսպանակաւոր քայլով, յետոյ պարտիզակեան եղանակաւոր խօսուածքով ա՛նձ մը՝ որ մասնագիտութիւնը ունէր անձայն քարկանալու եւ զարնելու՛, եւ որ օր մը, երբ իրագիտութեան դասին ատեն քիչ մը շատ իրապաշտօրէն քացատրեց թէ ի՛նչպէս մայր-հաւը վառեակներուն ծնելէն վերջ զանոնք իր հոսեւէն քաշելով «կըտ-կըտ-կըտ կ'ընէ» ու կը պտտի, եւ ծունկներուն վրայ ծոկելով քայլ սկսաւ, — ահա՛ առաջին կարգի նստարանէն տղայ մը՝ Հրանդ Ոսկանեան կոչուած սոսկալին, նոյնպէս պզտիկնալով եւ ոտքին մատներուն վրայ կոխելով, հետեւեցաւ իրեն, յետոյ ուրիշ մը անոր եւ ուրիշնե՛ր, քա՛ն մը որուն ի տես հեռուի տղաքը չկրցան իրենց խնդուքը զսպել եւ ուսուցիչը սահմըռկած մնաց երբ կանգ առաւ ու փութով ցրուող վառեակները նշմարեց ետին ... » (Նոյն):

Թէքէհանը ունի իր յիշողութիւններուն մէջ ուրիշ ուսուցիչի մը՝ «Միւսիւ Առանձար»ին պատկերը, «ծանրաշարժ եւ ծանրախօս, որ վա՛յ եթէ իր մութկապոյտ ակնոցը հանէր»։ Թէքէհանը կը սոսկայ եղեր անոր հիւանդոտ աչքերէն:

Աշխարհագրութիւնը, զոր ան կ'աւանդէր, Թէքէհանին տեսութիւնով «ուրիշ քան չէր քայց եթէ գոց ըսուելիք անուններու շարք մը»: Վահանը յաջող էր ատոր մէջ, քայց կը ծաղրուէր Առանձարէն իբրեւ «մահալլէպիով մեծցած» տղայ մը ...:

Կենթադրեմ, չեմ գիտեր որքան իրաւունքով, Թէ ասիկա անդրադարձութիւնն էր Յակոբ Բագրատունիէն կերած իր ապտակին պատմութեան, վասընզի Աւետիս Առանձարը, — որմէ ես ալ դաս առած եմ, — ինք ալ կը սիրէր երբեմն իր ձեռքերուն ուժը փորձել աշակերտներուն վրայ, եւ անպատիժ ալ կը մնար, վասնզի «էֆէնտի»ին քրոջ ամուսինն էր, բան մը՝ զոր չի յիշեր Թէքէհանը:

Ան կը յիշէ Պէրպէրեանի ուսուցիչներէն իսաչիկ Թահթաճեանը, գեղաբուսութեան ուսուցիչը, որուն հակողութեան տակ կ'ուզէ ինք ալ «Զար մարդիկ երգ

չունին» խօսքը սպիտակ կլիաւ թուղթի վրայ ծաղկադրել, ինչ որ Թահթահեանը գովամակութեամբ կ'ուրուագէ՝ եւ զոր սակայն Թէքէեանը քանիցս կը քերթէ եւ երբեք չի կրնար աւարտել՝ ամօթով մնալով (Արեւ, թ. 7443):

Իսկ իր գծագրութեան ուսուցիչը եղած է 1889-ին կամ 1890-ին ուսուս-
հայ մը՝ Մկրտիչ Պարսամեան^(*), որմէ, սակայն, ոչ մէկ յիշատակ ունի:

«Կրտսեր» դասարանին մէջ Վահանը ցոյց կու տայ ինքզինք, ինչպէս կը
հասկցուի իր իսկ խօսքերէն: Ան տեղ մը կը գրէ (Արեւ, թ. 5795) .

«Տասներկու տարեկան եմ, աշակերտ Պոլսոյ Պէրպէրեան վարժարանի
«Կրտսեր» դասարանին: Էֆէնտին որ է ըսել նոյնիմէն Ռէթէոս Պէրպէրեան,
մեզի կ'աւանդէ հայերէն շարադրութեան եւ արտասանութեան դասը: Համես-
տութեան դէմ գործած կ'ըլլամ արդեօք՝ ըսելով թէ ան կը հաւնի շարադրու-
թիւններու, զանոնք կարդալ կու տայ միշտ եւ յանախ բարձրագոյն նիշը՝ 6 կը
նշանակէ անոնց: Այդտեղ ինծի մրցակից ունիմ, միայն պարսկահայ գիշերո-
թիկ սան Արսէն Մարգարեանը, որ բաւական մը մեծ է ինձմէ: Իսկ արտասա-
նութեան մէջ՝ ոչ ոք կը հաւասարի ինծի: Էֆէնտին, օր մը յայտարարած է նոյ-
նիսկ, ինք որ գգոյշ է գովեստի մէջ, թէ ամբողջ վարժարանին լաւագոյն ար-
տասանողը այս աշակերտն է»:

Սուրէն Պարթեւեանը, իր դպրոցակից ընկերը, կը գրէ. «Վահան Թէֆե-
եանը, որուն հետ Պէրպէրեանի «Նրախայ» կարգէն միասին թոթովի սկսեր
էինք, ... «Կրտսեր»ին մէջ իր շարադրութիւններով Վարպետին բարձր գնա-
հատումը կը բռնէր ինծի հետ» (Նգիպտահայ տարեցոյց, Ա. տարի, 1914, էջ
173): Ուրիշ դպրոցական ընկեր մը՝ Թէոդիկ, Թէքէեանին վրայ խօսելով կ'ըսէ.
«Դպրոցէն կը ճանչնամ զինքը, ինչ կարգ մը վար էր: Դասարանական դրու-
թիւնը արգելք մըն էր իրեն հետ մօտանց տեսնուելու. սա արգելքին զարկ կու
տար մեր ան առեւտրի տղայականութիւնը որ ցածի բարձրի հաշիւներ գիտէր
ընել, ապա թէ ոչ քիչ հետաքրքիր չէի ճանչնալու զինքը իր միտքի արժէքին մէջ,
քանի որ Բանաստեղծ կ'ըսէին իրեն» (Մանգումէ, 5/18 Յուլիս 1903, թ. 667):

Եւ իրաւամբ կ'ըսէ. «Տղան ի՛նչ աստիճանի կ'ուզէր թող պատկանէր,
ատանկ կոչում մը դիւթական բան մը ունէր իր մէջ, ինչու որ տեսակ մը անուշ
նախապաշարումով լեցուած՝ կը սիրէին հաւատալ թէ ան որ «բանաստեղծ» էր,
Դուրեանի պէս կամ անոր մօտ բան մըն էր, նիհար, վատուծ, գումաքափ, ու
ատանկ ըլլալու համար ազնուացած, նրբացած, մեկն տարբեր մէկը վերջապէս»
(Նոյն):

Թէոդիկը՝ Պէրպէրեան վարժարանին յիշողութիւններով՝ կը ներկայա-
ցընէ Թէքէեանը իր արտաքինին մէջ նոյնպէս բանաստեղծական. «Ակնոց կը
դնէր ... եւ լայնեզր գլխարկ մը, կը կարծէի որ մագերը շատ ըլլային ատոր
տակ, նայուածքը՝ ձուռած ապակիներու տակէն խաւար մը, քախիծ մը ունէր.
բաներ գոր ուրիշներու աչքին մէջ չէի կրցած տեսնալ կարծես. մօրուքը, դե-

(*) — Թէֆեեանը յիշողութեան վրէպով մը Պալասանեան անունով կը ներկայացնէ՝ առանց իր փոքր անունին (Արեւ, ք. 4748): Այս այն նկարիչն է, որ «յօրինած է» Պետրոս Դուրեանին պատ-
կերը: Թէֆեեանը ինքզինքին համար կ'ըսէ թէ «ժամանակակիցն է այդ պատկերին ծննդեան եւ ...
այն ատեն» խստիւ բողոքած է գործուած անհեթեթութեան, պիտի ըսէր սրբապօրութեան դէմ ... »:

ոսրոյս, աղփատ մօրուք մը, կգակններուն շուրջ կը խոռանար^(*) ու ամէն անգամ որ դպրոցին պատուհանէն նշմարէի զինքը պարտէզին ծայրէն փրդած, թնւին տակ քանի մը տետրակ, մատները արեւոտ թուշը շոյելէն, ինծի անանկ կու գար որ քերթուած մը կ'ոգէր անկիւս քիթին տակէն, կամ նոր նիւթ մը կ'որոնար իր անթարթ ակնարկովը ու կրիայի քալուածքովը, ռոտանաւորի նոր, սիրուն նիւթ մը գոր դասարան մտնելուն հետ պիտի թուղթին յանձնէր:

«Նուագ հետեւիլ, կամ աւելի ուղիղը՝ հետեւիլ ձեւացնել ուսողական գիտութիւններուն, սերտողութեան եւ դասի ժամերէն գողնալ, ուղիղ, սեւ տախտակներուն ետին ինքզինքը պահած՝ մատ գոցել, մատ քանալ, ռոտանաւոր յիշելու համար: Մէկ կողմէն տխրակ, մեխակ, վարդ, արեգակ, առու, վերջալոյս եւ ընկ. —յաւիտենական հերկելի դաշտերը քերթողական արուեստին—, միւս կողմէ իւսկիւտարը՝ որ ատ թողորին իրաւը ունենալուն, ներշնչումի աղբիւր կ'ըլլայ ծոցը մատիտ ու թուղթ պահող սմանդուկ դպրոցականին. ցորեկին գովեստ՝ գրածներուն համար, արձակուրդին մենիկ պտոյտներ ամալի կանանց քարձրաւանդակներու վրայ եւ ահա Վահան քանաստեղծ է: ... Կը հաւատամ թէ դպրոցին մէջ աղուոր թիւեր շահած ըլլայ եւ վարպետէն ներքող իր շաքարոտթիւններուն համար» (Նոյն):

Թէքէեանը՝ իբր լաւ առողջանութիւն ունեցող՝ կ'արտասանէր «Ոգեաց արքայ»ն, «Հրդեհ կայ» եւ «Ուստիս դու ասող ...»ը:

Իր այս ձիրքը, ինչպէս Պէրպէրեանը հաստատած էր «վարժարանին լաւագոյն ուսանողը» կողելով զինքը, նշմարած պէտք է ըլլան իր միւս ուսուցիչներն ալ, վասնզի ինք կը յիշէ (Արեւ, թ. 7443) թէ Պէրպէրեանին անուան տօնախմբութեան առթիւ «պատիւը կ'ունենայ» յանուն իր դասարանին կարգալու ուսուցիչ մը կողմէ գրուած ուղերձը, վարժարանին աւանդութեան համաձայն երբ տղաք վերի յարկը կը բարձրանային, տնօրէնին յարկարաժիրը, իրենց չնորհաւորութիւնները ներկայացնելու պատուիրակութիւններով:

Այս բոլորը ցոյց կու տան թէ ուշագրաւ եւ զատուած աշակերտ մըն էր Թէքէեանը դպրոցին մէջ. անոնցմէ՝ որոնք մանկութենէն ցոյց կու տան թէ բան մը պիտի ըլլան տպագային, կոչում մը ունին եւ նախասահմանուածներ են:

Թէքէեանը Պէրպէրեան մտած ատեն արդէն սկսած էր զրեւ ոտանաւորներ, «գորս վրան կը պտտցնէ, վախնալով որ ... կ'այրին կամ կը կորսուին» (Արեւ, թ. 7425):

Ինչու՞կէս տարեկանին (1887) «քախտը իրեն գրասեղանակից կուտայ Արշակ Հագարեանը որ նոյնպէս «քանաստեղծ» է եւ որուն հետ նոյն տետրակին մէջ կ'ընդօրինակեն իրենց «քերթուածները»: Չեն շարունակեր սակայն քերթել՝ ո՛չ միասին, ոչ առանձին»: Թէքէեանը կը հաւատէ թէ չորս տարի նոր ոտանաւոր չէ գրած (1887-1891): «Ներկորդ պոթկումը 91-ին պիտի ըլլայ եւ արմատ պիտի նետէ 94-95-ին միայն ...» (Նոյն):

Հոն, Պէրպէրեանի մէջ, իր գրական եւ ազգային հետաքրքրութիւնները կ'ընդարձակուին: Ան հոն գրական-հրապարակագրական առաջին փորձերը կը

(*) — Թեոդիկը դպրոցական, մանաւանդ Պէրպէրեանի աշակերտ Թէքէեանին եւ դպրոցը ձգելէ ետքի Թէքէեանին պատկերները իրար խառնած է: 1891 Մարտին, երբ Պէրպէրեանը ձգեց, Թէքէեանը 13 տարեկան էր եւ կարելի չէր որ մօրուք ունենար:

կատարէ ձեռագիր ամսաթերթ մը հրատարակելով: Այդ հանդէսը միակ օրինակ մըն էր, 8 կամ 12 մեծ էջով, եւ կը պարունակէր իր եւ ուրիշ ընկերներու գրուած թիւները, մինչեւ իսկ անոնցմէ մէկուն քոռ ռոտանաւորը:

Պէրպէրեանի մէջ այդ թուականին, ինչպէս եւ կը յիշեմ, ամէն դասարան իր թերթն ունէր, հակառակ տնօրինութեան խիստ արգելքին:

Թէքէեանին հանդէսը, զոր ինք Սիւզ կոչած էր, «Կրտսեր»ներու թերթն էր (1890-ին հրատարակուած)․ «Երէց»ները ունէին իրենց Սէրը եւ «Երիցագոյն»ները՝ Յոյսը, որուն մէջ Տիրան Զրաքեանը նկարներ կը դնէ, ռոտանաւոր-հանելուկներ կու տայ եւ Միւսէին մէկ քերթուածին չափաւոր ու յանգաւոր թարգմանութիւնը կ'ընէ (Արեւ, թ. 7443):

Թէքէեանը դժբախտաբար ասոնց կարգին կը մոռնայ յիշատակել մեր «Երախայ» կարգին հանդէսը՝ Լուսին, զոր Հրանտ Էսաեանին հետ տարի մը միասին շարունակեցինք:

Երկուքս ալ հպարտ էինք մանկամտութեամբ, վասնզի մեր հանդէսը մինչեւ «Աւագ» կարգ կ'երթար, կարդացուելու:

Շատ լաւ կը յիշեմ, 1889-1890 դպրոցական տարեշրջանին, չեմ գիտեր ինչ ներշնչման տակ, ընկերոջս՝ Հրանտ Էսաեանին հետ, որ Թէքէեանին աւելի մօտ եղած էր՝ իբր նոյն փողոցին մէջ ապրող դրացի եւ անոր պէս «Փնջտիմալ-ճեան վարժարան»ին աշակերտ, ինչպէս կը յիշէր Վահան Թէքէեանը, յանդուգըն գաղափարը ունեցանք դիմել իրեն եւ մեր Լուսինին համար յօդուած ուղղել:

Շատ լաւ կը յիշեմ թէ երկու խլէզներս ինչպիսի պատկառանք ներկայացանք Թէքէեաններուն տունը եւ մեր նպատակը բացատրեցինք: Վահանը տեսակ մը հովանաւոր եղաւ մեզի եւ արդարեւ մեզի տուաւ զրութիւն մը, զոր հպարտութեամբ հրատարակեցինք մեր Լուսինին մէջ: Ասիկա մէկ-երկու անգամ պատահեցաւ: Բայց բնաւ չեմ յիշեր թէ իր գրածները ինչի՜ շուրջ կը դառնային, արձա՞կ էին թէ ռոտանաւոր․ սակայն մեզի նկատմամբ ցոյց տուած բարեացակամութիւնը եւ քաջալերանքը միշտ յիշած եմ իր քաղցր յիշատակ մը:

Թէքէեանը դպրոցին աշակերտներէն կը յիշատակէ Պօղոս Բոլոլեանը (այժմ բժիշկ՝ Փարիզ), Գալուստ Փափազեանը (յետոյ Հ. Ներսէս, կաթողիկէ վարդապետ), որոնք «Աւագ» կարգն էին, Տիրան Զրաքեանը եւ Թէոդիկը՝ «Երիցագոյն», եւ Լեւոն Թաշճեանն ու Պետրոս Կարապետեանը՝ «Երէց»: «Կրտսեր» դասարանի դասընկերներէն ալ կը յիշէ Սիսակ Պարտիզպանեանը, որուն հետ կը սրբողի եւ սրբողած կը մնայ Կեզրոնականին երեք տարուան իրենց աշակերտութեան շրջանին եւս, զոր դիպուածաբար միասին կը կատարեն:

Թէքէեանը կը յիշէ, ինչպէս եւ ալ կը յիշեմ, «Ատանցիմներու խուժումը, որոնց մէջ կամ քաղմաթիւ Պզտիկեաններ՝ մեծ տարիքով» (Նոյն):

Իր զգայուն հոգին առաջին դառնութիւնները կրած է այս վարժարանին մէջ, կորսնցնելով դպրոցական ընկերներ Արթաքի Էսաեանը եւ մանաւանդ Արտաշէս Ալլահվերտեանը, որ դասարանին մէջ իր նստարանի ընկերն էր «Կրտսեր» կարգին մէջ, եւ որուն մահը իմացած էր ուշ՝ էրէնդիւղի ամարանոցը, ուր անցուցած էր իր 1889-1890-ի արձակուրդի ամիսները:

Հոն, այդ արձակուրդին, անիկա զգալի փոփոխութիւններ կը կրէ: «Արքունքը չէ դեռ, այլ ամոր մախապատրաստութիւնը, ամոր ցնցումը գրեթէ:

«Ծայրայեղ ոգեւորութիւն մը կը գրաւէ զինք հիմա՝ երբ ամշարժ ըսուե-

յու չափ խաղաղ մանուկ մըն էր: Կ'ունենայ առանց պատճառի զուարթութիւններ երբեմն, եւ նոյնքան անտեղի տխրութիւններ՝ ուրիշ տոնն: Մինչեւ իսկ կէս-փորձ մը կ'ընէ անձնասպանութեան՝ հորի մը եզերքը նստելով եւ սպառնալով մէջը ցատկել եթէ մօտեման իրեն . . . : Ասոնք եւ մէկ քանիսն իր անման տազնապի փխտանիշներուն՝ որոնք կը տազնապեցնեն մանաւանդ իր մայրն ու իր բոյրը, մինչ Եւրոպայէն եկած եղբայրը՝ որ բարի է քայքայ քնաւ հոգեբան, այս պատճառաւ անելի ծանր քառեր կ'ունենայ իրեն համդէպ՝ որոնք անելի կը գրգռեն, կը ցաւցնեն եւ կը գայրացնեն» *զինք* (Արեւ, Թ. 7443):

«... Ինք որ քնակաւորէն համարձակ էր մինչեւ այդ տարիքը (13) յանկարծ խրտչոտ դարձաւ, սկսաւ մարդու մէջ չմտնել, նոյնիսկ չմասնակցել խաղերու: Յետոյ, ան այդ տարին նախանձեցաւ իր է՛ն հին եւ է՛ն մտերիմ դրացի ընկերէն^(*), եւ սրդողեցաւ անոր հետ՝ չպատասխանելով անոր գրած գորովալից նամակին . . . » (Նոյն):

Պէրպէրեանի իր յիշատակներէն Թէքէեանը ներկայացուցած է այդ վարժարանին «Հանդէս»ները — ժողովուրդին կոչումով — եւ պաշտօնական անունով «պարզեւարաշխուժիւն»ները, զորս Պէրպէրեան որդիները «Հանդիսութիւններ» կոչեցին հետագային: Ես մէ՛կը ականատեսներէն եւ իրեն պէս աշակերտ այդ վարժարանին՝ ապրած եմ վերստին այն օրերը, զորս ինք նկարչական ճշգրտութեամբ մը ներկայացուցած է (Նոյն):

1890-1891 դպրոցական տարեշրջանին, երբ Թէքէեանը «Կրտսեր» կարգին մէջ մնացած էր, եւ որ իր Պէրպէրեանի մէջ անցուցած վերջին տարին եղաւ, արդէն արտաքին ազդեցութեան ենթարկուած՝ կը դառնար քմահաճ եւ կամշոտ աշակերտ մը: Թէոդիկը կ'ըսէ թէ «ընդթով խեռ էր քիչ մը» կամ թե՛, ինչպէս մենք կը սիրէինք ըսել յետոյ:

Անիկա կամապաշտ հակումներ եւ քմահաճ վերաբերումներ ցոյց տալ կը սկսի նոյնիսկ դասերուն հանդէպ, ուզածին հետեւելով եւ չուզածին՝ ո՛չ: Ան կ'որոշէ, օրինակ, Թրքերէնի դաս չառնել եւ այս փափաքը յայտնող նամակ մը ստորագրել կու տայ իր մօրը ու կը տանի տնօրէնին, որ աչք մը նետելով նամակին վրայ կը պատասխանէ. «Մենք գիտեմք ո՛ր դասին քնքի պէտք ըլլալը. պիտի հետեւիս թուրքերէնի» (Նոյն):

Արտաքին ազդեցութիւններու մէկ նշանն էր ասիկա:

Յեղափոխութեան նախանշաններով լեցուն էր մթնոլորտը եւ անիկա պիտի ունենար իր առաջին պոռթկումը 1890 Յունիս 15-ին, Քուրպան Պայքարին օրը, պատրիարքարանին ցոյցովը:

1890-ի ամառը Մարմարայի վրայ, խաղողի այգիներով շրջապատուած «քանչելի դիւղը»՝ էրէնքէօյ, օգափոխութեան գացած էին իր տունէն, երբ այս պատրիարքարանին ցոյցը կը պատահէ: Ինք հազիւ տասներկու քուկէ տարեկան պատանեակ մը, ի լուր այս դէպքին՝ ցնցում մը կ'ունենայ: «Դպրոցին մէջ նոր կարդացած եմ խմորատիպ թուղթեր մը, ուր կը խօսուէր Գուլագաբգեանի, քերեւս նաեւ Ագրիպպասեանի թուրք ռատիկաներու հետ ընդհարման եւ մահուան վրայ: Դարձեալ, տեսած եմ «Արմենիա» մը, որ գուշակած է՝ կ'ըսուէր՝ քանի մը տարիէն Հայաստանի ազատութիւնը . . . »:

(*) — Գալօ Սիրաքեանը հաւանօրէն, կամ՝ Միքայէլ Շամտանեանը:

«Եւ ահա, Կիրակի կէսօրէն վերջ մը, Պոլսէն եկող շոգեմաւէն մէկը դուրս կ'իլլէ եւ կը պատմէ ... քէ Հայերը, Հնչակեաններու գլխաւորութեամբ ապստամբած, Գում-Գարուի պատրիարքարանը կոխած եւ Սուլթանին թուղբան ոտքի տակ առած, յետոյ Նըլտըզի պալատին վրայ բախած են ... Ուրիշներ վախով լսեցին լուրը, մինչ եւ այնպիսի տեղիքով վիճակի մը մատնուեցայ՝ որ այդ գիշերուան լիալուսինը կտրուած գլուխ մը երեւցաւ ինծի (Վիլիքոյ Հիւլօն կարդացած չէի դեռ) եւ պառկեցայ այն վստահութեամբ, որ յաջորդ օրուան հայերէն թերթերը ոսկեգոյն տպուած պիտի հրատարակուին ...» (Արեւ, թ. 7070):

Այս շրջանին, 1890-ի վերջերը, ինչպէս ինք պատմած է, զրական առաջին տեղէն կը բռնուի: «11 տարեկան՝ կը փափաքէիմ տղայոց համար թերթ մը՝ որ պէտք է տպագրուի եւ ծախուի, եւ որուն համար կ'ուզեմ Բաշալեանի աջակցութիւնը ունենալ, իր աշխատակցութեանը հետ: Գիշեր մը մինչեւ լոյս չեմ ֆնամար եւ առտուն կանուխ կ'երթամ Բաշալեանի տան փողոցը, կը հասնիմ դրանը առջեւ, սեմէն վեր կ'իլլեմ, վայրկեան մը կ'սպասեմ ... քայց առանց գանգակը փաշիւռ հտ կը դառնամ երեսներս այրելով միեւնոյն ատեն քէ՛ յանդգութեանս եւ քէ ձախողանքիս պատմառած գրգռութենէն» (Արեւ, թ. 7532):

Լեւոն Բաշալեանին այս դիմումին գաղափարը կը ծնէր անկէ, որ ան իր թաղեցին էր եւ իրր իր եղբորը ընկերը՝ իրենց տուն կ'այցելէր ու թէքէեանը հրապուրուած էր անոր խմբագրի եւ զրազէտի հմայքով:

Նոյնպէս ան ազդեցութեանը տակ էր իրմէ երկու տարու երէց Միքայէլ Շամտանճեանին, այն ատեն Կեդրոնականի աշակերտ եւ զրացի, որ մտաւորական առաջնորդի մը դերը կը կատարէր թէքէեանին վրայ, գովելով իր զբաղողը եւ պարսաւելով Պէրպէրեան վարժարանը ինչպէս նաեւ անոր տնօրէնը՝ իրր գրող: Այնպէս որ «Կեդրոնական քառը համալսարանէ մը աւելի հրապուրած է» զինք եւ յոռի տրամադրութեամբ լեցուցած այն վարժարանի դէմ, ուր կը յաճախէր:

Ան կը սկսի «դատել» Պէրպէրեանը, «Աւելի շատ՝ դուրսի ազդեցութիւններով անշուշտ, այնքան որ կը պատահի անդարմանելիս ...» (Արեւ, թ. 7425):

«Եւ ահա օր մը (1891), Մարտ ամսուան մէջ ցերեկէ մը վերջ, երկու դասապահերու մէջտեղ, պզտիկ տղան նստած է դռնապան՝ շիլ, կաղ եւ թոքով Թադէոսին փով, երբ «էֆէնտի»ն ներսէն գալով տեսչարան կ'երթայ»: Թէքէեանը «դժգոհ կամ դժկամակ շարժում մը կ'ընէ ոտքի ելլելու»։ Էֆէնտին կը նշմարէ ու կը գոչէ. «Նստէ՛, անպիտան, մի՛ շարժիր, պէտք չկայ շարժելու»: «Կ'իլլէի կոր, Էֆէնտի» կ'ըլլայ պատասխանը, որ աւելի ծանր յանդիմանական քառերու կ'արժանացնէ զինք ... Զանգակը կը քարնէ» Վահանը «դասարան կը մտնէ սաստիկ յուզուած: Ճիշդ՝ Միսիւ Մուրատեանի քննադատութեան դասին ժամն է: Գրասենյակին վրայ, գլուխը երկու թելին մէջ, ան հետգիտէ կը լարէ, կը խթանէ ինքզինքն եւ երբ դասը կը վերջանայ՝ տուն կը վագէ, կը նետուի քաղմոցին վրայ, երեսը գոց, եւ իր լացին մէջ հագիւ կրնայ ըսել. «Ա՛յ այդ դպրոցը չեմ երթար» ...» (Նոյն):

Այս միջադէպին մէջ դեր մը ունեցած ըլլալու է, ինչպէս ինք աւելի քան չորս տասնամեակ ետք կ'անդրադառնայ, ո՛չ միայն իր հաւատքին խախտումը

«էֆէնտիրին» վրայ, Արփիարին, Զօհրապին եւ Բաշալեանին գրածներուն ազդեցութեամբ, այլ նաեւ քանի մը ամիս առաջ իր եւ Պէրպէրեանին միջեւ պատահած դէպք մը, ուր Թէքէեանը երեւան կու գայ իր մէկ նկարագրով, կամ՝ իր մօրը բացատրութեամբ՝ տինկոզութեամբ:

Պէրպէրեանը պատմած եւ յանձնարարած էր գրել «Իպիկոսի կռուներէն» իբր շարադրութեան դաս: Թէքէեանին հաճոյ թուած էր այս նիւթը եւ ոգեւորութեամբ պատրաստած էր իր պարտականութիւնը: Ան իր շարադրութեան մէջ անտառէն Իպիկոսին անցքը պատմած պահուն գրած էր թէ ծառերը՝ «իրեց բարձրաբերձ գագաթներով եւ խորամուկ արմատներով՝ կ'անհունացնէին Իպիկոսի խորհուրդները»:

Պէրպէրեանը, որ հաւանած էր Թէքէեանին շարադրութեան, զայն կարգաւ կու տայ դասարանին մէջ, եւ հրաւրեցողութեամբ կը հասնի վերոյիշեալ նախադասութեան, չի հաւնիր անոր, զայն շփոթ կը գտնէ եւ կը հրամայէ որ ջնջէ: Թէքէեանը կը գրէ. «Յանդգնեցայ, ես խլէզս, զայն պաշտպանել: Անիկա ոչ միայն գեղեցիկ, այլ եւ ճիշդ կը թուէր ինծի: Գրագետ-քանաստեղծ Պէրպէրեանը, «մեծապայծառ իմացականութիւն»՝ Զրաքեանի քառերով, չընդունեց արդարացումս ու կրկնեց, ջնջէ՛: Կը խոստովանիմ որ ցաւեցայ գոհուած զիստիս համար եւ քիչ մըն ալ նեղացայ Պէրպէրեանի դէմ, որ «չէր կրցած» զիս հասկնալ» (Արեւ, թ. 5795):

Գրիգոր Կիրակոսեանը մեծ դաստիարակին՝ Ռ. Պէրպէրեանին, տեղի չտալուն մէջ կը տեսնէ շարադրութենէն աւելի՝ փափաքը հաւանօրէն բնութեան գիծ մը ուղղելու, եւ որ սակայն հակառակ արդիւնք մը տուած է (Արեւ, թ. 8151):

Թէքէեանը, որ լեցուած է տնօրէնին դէմ, քանի մը ամիս ետք Պէրպէրեանին հանդէպ ցոյց կու տայ այդ յարգանքի պակասը եւ իր սաստիկ չհանդուրժելով՝ դպրոցէն կ'առնէ-կը քալէ, ու հակառակ բոլոր ստիպումներուն՝ չվերադառնալու յամառութիւնը ցոյց կու տայ (Արեւ, թ. 5795):

Արգարեւ, ամիսներով կը ջանան համոզել զինք: Պէրպէրեանի նախկին աշակերտ «Միւսիւ Լեւոն» մը, որ դրացի էր եւ տան բարեկամներէն, ի գուր լուր կը բերէ թէ Պէրպէրեանը ըսած է. «Ան լաւ աշակերտ է, ես ներած եմ իրեցն»: Թէքէեանը յամառօրէն կը պնդէ: Մայրը, այս անգամ, դիւրաւ տեղի չի տար: 13 տարու տղուն ամէն օր Սկիւտարէն Զալաթիա երթալ-գալուն հեռապատկերը ծովով, ձիւն ձմեռին եւ աղտոտ փողոցներէն անցնելով, բնաւ հաշտ չի գար իր մտքին: Շատ խրատներ, ճնշումներ կը բանեցուին՝ մանաւանդ երբ դպրոցական արձակուրդը կը հասնի եւ վերջանալու մօտ կ'ըլլայ:

«Կեդրոնական պիտի երթամ»ը իր վերջին խօսքը կ'ըլլայ: Մայրը ճարահատ կը համակերպի եւ Թէքէեանը կը յանձնուի իր հօրեղբորորդիներէն մէկուն, որ զայն կը տանի ներկայացնել Կեդրոնականի տնօրէն Յարութիւն Մոստիշեանին:

Մտից քննութենէն ետք, Մոստիշեանը կը հաղորդէ թէ յաջողած է, բայց բնորոշութեամբ համար պէտք է իր նախորդ վարժարանէն բարի վարույց վկայական մը բերել: «Շատ լաւ» կ'ըսէ Վահանը եւ քաջաբար կ'երթայ դարձել Պէրպէրեանի տնօրինութեան սենեակին դուռը: Կը մտնէ ներս: Պէրպէրեանը, որ

կը գրէր, գլուխը վեր կ'առնէ եւ տեսնելով իր նախկին աշակերտը՝ կը սպասէ ըսելիքին: Թէքէեանը կը բացատրէ.

«—Բայց, կ'ըսէ Էֆէնտին, գիտես թէ տալիք վկայականս քեզի նպաստաւոր պիտի չըլլայ:

«—Հոգ չէ, գրեցէք ինչ որ կ'ուզէք, Կեդրոնական մտնելու համար պէտք ունիմ անոր:

«—Բայց քանի որ աւելորդ է ...:

«—Պիտի չտա՞մ ուրեմն:

«—Ո՛չ»:

Թէքէեանը յուզուած, դուռը զարնելով գոցելէ առաջ «Կը տեսնուիմ ուրեմն» ըսելով կը մեկնի (Արեւ, Թ. 7425):

Տարիներ անց Թէքէեանը, յիշելով այս թատերական միջադէպը, կը խոստովանի թէ երկար ատեն ամչցած է եւ յետոյ ծիծաղած անոր վրայ:

Թէքէեանը յաջորդ օրը Մոստիշեանին քովն է ու կը պատմէ իր ձախողանքը:

Կեդրոնականին տնօրէնը կը յանձնարարէ քանի մը օր ետք վերստին հանդիպիլ իրեն: Այդ օրը՝ իր Կեդրոնական հանդիպումէն օգտուելով, Թէքէեանը իբր ունկնդիր ներկայ կ'ըլլայ Ազգային ժողովի նիստին, Ղալաթիոյ խորհրդարանին մէջ, որ ճիշդ քովն էր Կեդրոնականին: Դադարի պահուն, կը տեսնէ թէ Պէրպէրեանն ու Մոստիշեանը կը տեսնուին իրարու հետ եւ յուզմամբ կը լսէ իր անունը Մոստիշեանին բերնէն: Պէրպէրեանը քանի մը բառով կը պատասխանէ, առանց խտուրթեան, նոյնիսկ ժպտով, կը կարծէ Թէքէեանը ...:

Յաջորդ օրը Մոստիշեանը իրեն կը յայտարարէ. «Թէեւ մեր կանոնին դէմ է, բայց քեզի համար բացառութիւն մը կ'ընենք եւ առանց նախկին վարժարանի վկայագիրին կ'ընդունինք քեզ» (Նոյն):

Այսպէս, 1891-1892 դպրոցական տարւոյն սկիզբը, Թէքէեանը 13 տարեկանին կը մտնէ Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանին Ա. կարգը, երբ դպրոցը իր ամէնէն փայլուն օրերը կ'ապրէր եւ կու տար իր առաջին շրջանաւարտները (Արշակ Զօպանեան, Երուանդ Մանուէլեան եւայլն):

Հոն՝ Վահան Թէքէեանը բոլորովին նոր միջավայրի մը մէջ մեկուսի մնացած ուսանող մը եղած է:

Հակառակ անոր որ Սիսակ Պարտիզպանեանը, — իր Պէրպէրեանի «Երախայ» կարգէն մինչեւ «Կրտսեր» ընկերը, — ինք ալ փոխադրուած էր Կեդրոնական, սակայն իրարու հետ գծած էին եւ չէին տեսնուիր: Այնպէս որ Վահանը հեռու մնացած է այն խմբակէն, որ «հսկայ իտէալով»^(*) կազմուեր էր արդէն Կեդրոնականի առաջին դասարանին մէջ:

Այդ «խմբակ»ին մաս կը կազմէին Լեւոն Սինանեանը, Սիսակ Պարտիզպանեանը, Արտաւազդ Հանըմեանը եւ վերի կարգէն Տիգրան Զուգասըզը: Անոնք Կետիկ Փաշա, Լեւոն Սինանեանին տունը կը հաւաքուէին եւ տետրակի

(*) — Սուրէն Պարբեւեանը այդ հսկայ իտէալը բացատրած է (տես՝ Եգիպտահայ տարեցոյց, 1914, էջ 176): Անոնք «մեծած էին նուաճել թրքահայ հասարակական կեանքը, զայն վարել միահնձան, եւ այս նպատակին համընդուն համար՝ ծրագրած էին Փարիզի կամ Զուրիցիոյ համալսարաններէն ընկերային գիտութեանց վկայականներ ձեռք բերելով՝ Պոլսի վերադառնալ եւ հօգուտ հազմակերպուած օրաթերթի մը մէջ խոսքնել, լարել մեր բոլոր մտաւորական ուժերը ...»:

մը մէջ կ'ամփոփէին իրենց գրած ոտանաւորներն ու արձակները, նաեւ կը կարդային, Ֆրանսական ժամանակակից գրականութիւնը կը լսփէին անյադօրէն:

Վահան Թէքէեանը, ինչպէս Սուրէն Պարթևեանը կը նկարագրէ, «կեդրոնականի միեւնոյն դասարանին անդիի ծայրը, անհաղորդ կը մնար մեզ խանդարորոգ երազին, սոսկ իր հաշւոյն քանաստեղծելու եւ երբեմն ալ՝ իր փոքիլ ի վեր կուտակուող զանգուածեղ ու թուլամորթ Մաքսուտը»¹ — Սիմօն Պէյի տղան — կամքտելու գրադած ... Վահան, որ մեր գրական սերունդին լաւագոյն ուժերէն մին պիտի ըլլար վերջէն, ներկայ չեղաւ երբեք մեր ուսանողական կանառին գիշերային նիստերուն» (Եգիպտահայ տարեցոյց, 1914, էջ 175):

Ասիկա արդէն կը հաստատէ այն շրջափոխութիւնը, որ ինք իսկ մատնանշած է իր մէջ, ըսելով թէ ինք դարձած է առանձնասէր, քաշուող մարդերէն ու երկչոտ, բայց ո՛չ անտարբեր իր շուրջը անցած-դարձած իրողութիւններուն:

Օրերը յղի էին արդէն:

Թէքէեանը, որ 1889-էն արդէն ընթերցող էր Մասիսին, զոր Արփիարը կը խմբագրէր Լեւոն Բաշալեանին հետ, եւ ուր կ'երեւէին նաեւ Զօհրապը, Հրանդն ու Կամսարականը, երբ Կեդրոնականին ուսանող կը դառնայ, կ'ըլլայ ընթերցող մը նաեւ Հայրենիքին, որ նոյն տարին (1891) ամառը կը սկսէր հրատարակուիլ Արփիարին խմբագրապետութեամբ եւ նոյն անձերուն աշխատակցութեամբ:

Ինք, որ Արփիարը իր գրածներով ճանչցած էր եւ սիրած, կարդալով Հայրենիքին մէջ անոր գրած խմբագրականները, որոնցմով կը քննադատէր ան օրը օրին աղագային կեանքը, մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւի անոնց եւ ամէնէն առաջ երբ թերթը կ'առնէ՝ զանոնք կը կարդայ եւ ատոնց շնորհիւ ազգային կ'ըլլայ քիչ-քիչ (Արեւ, թ. 7413):

Իր Կեդրոնականին ուսանողութեան երկրորդ տարին (1892), իր դպրոցական ընկերներէն ուսաստանայ Արշակ Շխեանցը զինք կը ներկայացնէ Արփիարին, եւ ատեն մը ետք կ'ուզէ զինք Հայրենիքին խմբագրատունը տանիլ: Թէքէեանը, որ բոլոր փափաք մը ունէր արդէն յօդուած մը տալու անոր, «Կեդրոնականը պէտք է վարժապետանոցի վերածել» նիւթին վրայ յօդուած մը կը գրէ եւ կը տանի Արփիարին, որ կ'առնէ, վրան նայուածք մը կը նետէ ու խոստանալով կարգաւ՝ մէկ կողմ կը դնէ: «Յօդուածը լոյս պիտի չտեսնէ՝ երբեք ու շատ ալ դժգոհ պիտի չըլլայի ատկէ՝ քիչ վերջը իմֆնին հասկնալով յանգեցնուած մեծութիւնը ...» (Արեւ, թ. 7413, նաեւ՝ թ. 7532):

Նոյն օրը առիթէն կ'օգտուի հոն ներկայ եղող Բաշալեանին ալ, — որ հագիւ զինք կը ճանչնայ, — ըսելու թէ կը փափաքի քանի մը ոտանաւոր եւ արձակ էջեր ցոյց տալ իրեն: Բաշալեանը շատ արհամարհող ընթացք մը ցոյց կու տայ պատանի Թէքէեանին հանդէպ, որ մահացու կերպով կը վերաւորուի իր արժանապատուութեան մէջ (Արեւ, թ. 7532):

Ասիկա իր առաջին պարտութիւնն էր որ կը կրէր հրապարակագրութեան եւ գրականութեան ճակատին վրայ: Սակայն ինքնարեւ ներքին մղում մը կ'ուղղէր իր ոտքերը դէպի խմբագրատունները:

(*) — Թէքէեանը այս տղուն վրայ խօսելով, առիթով մը կ'ըսէ, «Իմ գասրնկերս էր Կեդրոնական վարժարանի մէջ, շատ գուլ աշակերտ մը, աւագ» (Արեւ, ք. 7068):

Տակաւին կեդրոնականը չէր ձգած, երբ «կաղանդը կեսարիոյ մէջ» խորագրով յօդուած մը կը գրէ ու կը զրկէ Հայրենիքին, 1894-ի կաղանդի թիւին համար (թ. 683): Յօդուածը կը հրատարակուի Յունուար 1-ի թիւին մէջ, Բ. Կ. Մ. ստորագրուած⁷: Այս անգամ ալ «կրակի մկրտութիւնն» է որ կ'ընդունի Թէքէեանը, վասնզի յօդուածը կեսարիոյ վրայ եւ կեսարացիներուն դէմ եղած է կերպով մը, աւելի ճիշդ՝ քառով մը միայն, եւ այդ բառը զինք ենթարկած է նշանաւոր կեսարացիի մը՝ Մանգումէի Էֆենարի խմբագիր Կարապետ Փանոսեանին, չանթերուն:

Թէքէեանը «դժ ... կամ քարեքախտաբար կեսարացի չեմ» գրելով սկսած էր կեղծանուն յօդուածը, որ իր մօրմէն լսուած կեսարական կաղանդի նկարագրութիւնն էր:

Այս «քարեքախտաբար»ը կատղեցուցած էր ողջմիտ հրապարակագրութեան տիտանը, որ բառերը խնայել չէր գիտեր, եւ ան գրիչը ձեռք առնելով «իր հատընտի քառացանկէն քանի մը նմոշներ», — ինչպէս կը գրէ Թէքէեանը, — իջեցուցած էր Թէքէեանին զլխուն:

Թէքէեանը տարիներ ետք ինք ալ ունի զղջումը իր արարքին, զոր կ'արդարացնէ:

«Իսկ քէ ինչո՛ւ ըրեր էի այդ աննահ «եւոյթ»ը, ե՛ս՝ դպրոցական մը, ե՛ս՝ ոչ իսկ նորափետուր գրական վառեակ մը, այլ հագիւն մուտ մը՝ որ, Փանոսեանի ըսածին պէս, «հակիթէն ելեր՝ կնեպին չի հաւնիր», — կրնամ ըսել հիմա ասոր երկու պատճառները. առաջին, իմ լաւագոյն ընկերոջս, դրացի եւ պոլսեցի Գ...ին⁸, բոլոր Բմահանյոյֆները կը կատարուէին ու ինձ միշտ կը փայփայուէր իր ծնողքին կողմէ՝ մինչ իմ ծնողքս աւելի խիստ էին ինձի հետ. երկրորդ, «Հայրենիք»ի մոլեռանդ հիացող մըն էի ու կը զգայի որ «աղա»ները ընդհանրապէս եւ կեսարացի «աղա»ները մասնաւորաբար, իրեւ պահպանողական եւ հին-գլուխ մարդիկ, չէին սիրուեր Արփիար-Զօհրապ-Հրանդ խմբակէն ...» (Արեւ, թ. 5824):

Արտաքին աշխարհն էր որ կ'ազդէր դպրոցին եւ իր վրայ: Իր կեդրոնականին ուսանողութեան երեք տարիներուն (1891-1894) ընթացքին Պոլսոյ հայկական կեանքը արտասովոր յեղաշրջումի մը մէջ էր եւ կեդրոնականը զերծ չէր մնացած այդ մթնոլորտին ազդեցութիւնը կրելէ:

«Հորիզոնները արդէն սկսեր էին մոայլոտիլ: Փոթորկի շունչ մը կուգար խռովելու, վարը, տմոյն խաղաղութիւնը Ղալաթիոյ եկեղեցիի շրջափակին, դարիպներու այդ հանգրուանին ու ապաստանին: Սահակին սրնարանէն մարդիկ կը ձերբակալուէին երբեմն, մեր դասարանէն Ծերօնը տարեր էին հեղ մը կամ երկուք ...»:

«Կիրքերը կը մօտեցային մեզի, ու մեր մատաղ ջիղերուն վրայ ալ կ'ազդէին:

«Դուրսի յեղափոխական խմորումէն տենդային բաներ մը կը խուժէին Կեդրոնականի սեմէն ներս:

«Մեկոն Կիւրնեան, մեր շարադրութեան վարժապետը, կուգար մեզի Արփիարին դէմ կրակ փչելու. «Ան սրիկա՞ն, ան շո՞ւնը ...»:

«Մեր գրական համակրութիւններուն մէջ թոյն կաթիլ կը սկսէր: Հնչակեանի ու Դաշնակցականի տարորոշումներն ու անջատումները կ'ուրուագծուէ-

ին մեր չորսդին» (Սուրեն Պարթեւեան, Եգիպտահայ տարեցոյց, Ա. տարի, էջ 176-177): Եւ իբր ապացոյց այս թունաւորումին, որ անջատումներով կ'ուրուագծուէր իրենց չորջ, Սուրեն Պարթեւեանը կը յիշէ թէ Արփիարին առաջին մահափորձին օրը Կեդրոնականին մուտքին, մարմարեայ սանդուղներուն վրայ, կը կուռէին Արտաւազդ Հանրմեանին հետ, որուն հետ բարեկամութենէ աւելի խորունկ զգացումով մը կապուած էր, եւ կատաղի, գրեթէ անդարմանելի խօսքեր կը փոխանակէին:

«Արդէն հայ կեանքն վայրագ իրականութիւնը կը ցցուէր մեր դիմաց, կը շրջապատէր մեզ, կ'անջատէր մեզ իրարմէ, եւ հիասթափութեան դաժան նամբան կը քանար մեր առջեւ ...» (Նոյն, էջ 177):

Պոլսոյ Հայ կեանքը յեղափոխական խմորումի մը մէջ էր եւ Կեդրոնականին միջնորդութեան լեցուն այդ խմորումին նշաններով, որոնք դպրոցը դարձուցած էին կասկածելի՝ թուրք ոստիկանութեան աչքին:

Այս պատճառով իսկ Թէքէեանը իր աշակերտութեան վերջին տարին (1894), օր մը Սկիւտարի շոգենաւին մէջ, Հայ երիտասարդի մը կողմէ Հարցաքննութեան կ'ենթարկուի: Իրեն կը հարցնէ ան թէ Հայոց պատմութեան դաս կ'առնե՞ն թէ ոչ, Հայերէն ի՞նչ երգեր կ'երգեն եւլն.:

Յետոյ երիտասարդը կ'առնէ դասագիրքերը, կը նայի, կը թղթատէ, եւ որպէսզի անոնց մէջ զրուած թուղթ մը՝ եթէ կայ՝ իր ուշադրութենէն չվրիպի, մէկրկ մէկրկ կը թօթուէ գիրքերը:

Թէքէեանը պատահածը կը պատմէ տնօրէն Յարութիւն Մոստիշեանին:

Երկու օր ետք կը կանչուի տնօրինութեան գրասենեակը, ուր նստած էր Մոստիշեանին քով Մաքսուտ Սիմոն պէյը, Քաղաքական Ժողովին օրուան ատենապետը: Սիմոն պէյը մանրամասնօրէն պատմել կու տայ դէպքը եւ նկարագրել՝ նաեւ Հայ խափէն:

Երբ Թէքէեանը իր պատմութիւնը կ'աւարտէ, Սիմոն պէյը իրեն կ'ըսէ.

«—Տղաս, շիտակ խօսէ, ասիկա քեզի՞ պատահեցաւ՝ թէ ոչ՞ մէկը քեզի քեզդրեց որ այսպէս խօսիս:

«—Հարկա՛ւ, ինձի պատահեցաւ, կ'ըսէ Թէքէեանը, իր դիւրագլած արժանապատուութեան մէջ վիրաւոր, ինչո՞ւ սուտ պիտի ըսէի:

«—Լաւ, լաւ, գնա՛ դասիդ ...» կը միջամտէ Մոստիշեանը, թերեւս իր աշակերտին նկարագրին ծանօթ, վախճալով միջադէպէ մը որ կրնար առաջ դալ Թէքէեանին թէք նկարագրէն:

Թէքէեանը այս անցուղարձը պատմելէ ետք, կը պատմէ նաեւ թէ տնօրինութեան սենեակէն կը մեկնի «ոխ պահելով Սիմոն պէյի դէմ ...» (Արեւ, թ. 7068):

Աս ալ թերեւս մէկ ուրիշ անգրագարձն էր արտաքին ազդեցութիւններու, վասնզի Սիմոն պէյ Մաքսուտը մէկն էր անոնցմէ, որոնք Արփիարին կամիթնեւորուն առարկայ եղած էին՝ իբր պահպանողական վարչութիւններու ատենապետը եւ թրքասէր դէմք մը:

Կեդրոնականին մէջ Վահանը, հակառակ իր փոքր տարիքին, ուշադրաւ աշակերտ մը եղած է, ո՛չ միայն իր մտաւորական ձիրքերուն, այլ թերեւս նաեւ իր ընտանեկան դաստիարակութեան համար:

Իր յիշատակներուն մէջ կը պատմէ թէ Կեդրոնականին աշակերտելէն

Հագիւ տարի մը ետք տնօրէն Յարութիւն Մոստիշեանին ամուսնութեան առթիւ աշակերտութիւնը գեղեցիկ կաղամար մը կը նուիրէ անոր եւ Թէքէեանը կ'ըլլայ ո'չ միայն իր դասարանին նուիրահաւաքը, այլեւ մէկը՝ հարսնիքին օրը աշակերտութիւնը ներկայացնող երեք պատուիրակներէն:

«Հոն Մոստային պանդոկին մեծ սրահին մէջ հաւաքուած է թէ՛ ընտանեկան եւ թէ՛ մտաւորական բարեկամներու բազմութիւն մը: Այս եռուզեռը, ծաղիկներու բոյլը եւ զգուշութեամբ խմուած շամբանեան քիչ մը» կը գինովցընեն պատանի Թէքէեանը, որ «անկիւն մը քաշուած՝ յափշտակութեամբ կը դիտէ Տիգրան Կամսարականը եւ ուրիշ ծանօթ դէմքեր եւ մտիկ կ'ընէ Գառնիկ Ֆնտգլեանը՝ որ քաժականառի մը մէջ կը յայտնէ ... Թէ ամուսնացեալները մեծ յաղթանակ մը տարած են այդ օրը՝ գրաւելով ամուրիութեան ամենէն ամուր քերդերէն մէկը ...»:

Վահան Թէքէեանը Կեդրոնականին մէջ ինք իր մէջ ամփոփուած, բայց ո'չ անհաղորդ իր շրջապատին՝ կը նուիրուի իր նախասիրութեան համաձայն իր գրական պաշարը զարգացնելու եւ իր նախափորձերը ընելու գործին:

Արդէն տեսնուեցաւ թէ անիկա որքան սէր ունէր ընթերցման եւ ինչպէս օգտուած էր իր մօրեղբօրը՝ Մանուկ Արզըեանին գիրքերէն ու զանոնք կարդացած, անոնցմէ ընդօրինակութիւններ ըրած:

Ինք կը պատմէ իր մանկութեան յուշերուն մէջ.

«... օրին մէկը իր գանձանակին ամբողջ պարունակութիւնը, մեծ մասամբ արծաթէ փայլուն մէկ եւ երկու դրուշնոցներէ քաղկացած ու մօտաւորապէս երկու օսմ. ոսկիի յանգող, ան թափեց Ձագմագնելարի՝ գրականացներուն ձեռքը՝ ի փոխարէն հայերէն գիրքերու դէզի մը: ... Անոնց մէջ կային Պէշիկ-քաշիեանը եւ Դուրեանը իրենց առաջին տպագրութիւններով, Ալիշանի հինգ «Նուագ»ները մէկ մաշած կողքի տակ կազմուած եւ երկու հատոր «Յուշիկ»ները, Մկրտիչ Անէմեանի «Լոյսի եւ Ստուերի»ը եւ «Ժպիտի եւ Արտասուի»ը, Թովմաս Թերգեանի «Յովսէփ Գեղեցիկ» իտալո-հայ թատերախաղը տաք-վարդագոյն կողով եւ ոսկեգօծ եզերով, Պէրպէեանի «Առաջին Տերեւի»ը, Յովհաննէս Սեքեանի «Գրչի Զրօսանք»ն եւ «Յուզման Ժամեր»ը, Զօհրապի «Անհետացած սերունդ մը»ն, Կամսարականի «Վարժապետին Աղջիկը», Տէմիրնիպաշեանի մանր-մունր տետրակներէն զատ «Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում»ին բոլոր թիւերը գործ Գավափեան գրականաւոր հագիւ կրցաւ ամբողջացնել խանութին բոլոր անկիւնները պրպտելով եւ փոշիի ամպեր յարուցանելով, Զեքեանի «Թէ ի՞նչ շահեցանք Պերլինի Վեհաժողովէն», «Հայաստան եւ Խալիպա» տետրակներն ու «Գրիչ եւ Սուր», «Ազգային Դաստիարակութիւն» գրքոյկները, յետոյ անջատ թիւեր Պարոնեանի «Ծիծաղ»էն եւ «Խիկար»էն, եւ, ա՛հ, քիչ մնաց որ մոռցուէր, Խրիմեան Հայրիկի գրեթէ բոլոր գործերը, որոնք, ինչ խոստովանի թէ քանի մը տարի ետք ալ — մինչեւ 1896 — դեռ չկրցաւ կարդալ ...: Քանի մը ամիս ետքը Պանգոյի դէպքին, իր ծնողքը չգտնեմ խումբ-խումբ այրեր էին իբրեւ «վտանգաւոր», մէջն ըլլալով Ս. Հէգանոնի «Տաղի եւ Թատրերգութիւն» (?) անուանակոչուած մեծ եւ թանձր հատորը՝ ամբողջովին գրաբար, որ այն ատեն իրեն յանձնարարուած էր իբրեւ արժէքաւոր գիրք մը քայքայ գործնապէս ան պիտի չկրնար երբեք կարդալ եւ անձամբ գնահատել անոր արժէքը ...» (Արեւ, Թ. 7491):

Թէքէեանը նոյնիսկ՝ իր բառերով՝ «Սնանեցաւ անոնցմով եւ նախապէս տունին մէջ իր գտած կարգ մը գիրքերով — ինչպէս՝ Միսէի «Դարուս մէկ զաւկին խոստովանանք», Լամարթիին «Ռաֆայէլ»ը, ուրիշ կարգ մը թարգմանութիւնները Մամուրեանի, Զիլինկիրեանի, Տէտեանի եւ Իսթինեանի «Էլիզա» խորագրով վիպակ մը Արմենակ Հայկունիէ՝ որ կը պատմէր դրուագ մը Խրիմի պատերազմին ատեն անգլիական բանակին մէջ իր վարած թարգմանի կեանքէն, Հունկի «Գիշերները»՝ հայատառ թուրքերէն՝ Յովի. Պալլըգնեանէ թարգմանուած, «Է» տառին վրայ Դաւիթեանի կամ Թապիպեանի մը հայերէնով եւ Փրանսերէնով գրած քաւական ընդարձակ միսթիֆօ-քանասիրական մէկ գրքոյկը եւ բազմահատոր պատմութիւնը Սամուէլ Մուրատեան վարժարանին՝ չես գիտեր ի՞նչպէս եկած ինկած իրենց տունը, ուր վստահաբար ոչ ոք հետաքրքրուած էր անոնցմով» (Նոյն)։

Թէքէեանը ո՛չ միայն կը կարդայ այս գիրքերը, այլ՝ ինչպէս աւելի առաջ ըրած էր՝ կ'ընդօրինակէ նաեւ հատուածներ անոնցմէ։

Իրեն մենտոր Միքայէլ Շամտանճեանը, որ պատճառ եղած էր իր Պէրպէրեանէն Կեդրոնական անցնելուն, իրեն ցոյց կու տայ իր ձեռագիր հաւաքածոն՝ արձակ եւ ոտանաւոր հայերէն գրութիւններու, որոնք հարիւրաւոր էջերէ բաղկացած գեղակազմ տետրակ մը կը ներկայացնէին։

Թէքէեանը կազմել տալով տետրակ մը՝ ծայրէ ծայր կ'ընդօրինակէ Շամտանճեանին հաւաքածոն։ Աւարտելէ ետք, հետզհետէ նաեւ կ'աւելցնէ անոր վրայ իր ճաշակին համաձայն ընտրուած նոր կտորներ։

Նոյնպէս, հետեւելով Շամտանճեանին, կազմել կու տայ իր գիրքերը Ֆինճանճըլարի Մատթէոսեան համբաւաւոր տպարան-կաղմատան մէջ։

Ինք կը պատմէ թէ այդ կազմուած գիրքերէն մին էր 1889-90-ի Արփիար-Բաշալեանին խմբագրութեամբ լոյս տեսած Մասիսներուն հաւաքածոն, որմէ կը պակսէին թիւ մը, թիւի մը գրեթէ կէսը եւ ուրիշի մը երկու էջերը։ Իր բոլոր ճիգերը՝ այս թերին լրացնելու, ապարդիւն կ'ըլլան։ Թէքէեանը կ'առնէ Շամտանճեանին Մասիսները, նոյն ծաւալով թուղթեր կը կտրէ, իր գիրին տարածութիւնը կը յարմարցնէ տպագրական տողերու տարածութեան եւ հոն կ'ընդօրինակէ բոլոր պակսած էջերը, կատարեալ յաջողութեամբ (Նոյն)։

Ասիկա միայն բաւական է ցոյց տալու համար թէ իր գրասիրութիւնը ի՞նչ աստիճանի հասած էր Կեդրոնականին գրասեղաններուն վրայ։

Այս հերոսութիւնը պատճառ կ'ըլլայ համակրանքին Գառնիկ Ֆնտզեանին, վասնզի այն օրը որ ինք գացած էր կազմուած Մասիսները առնելու, ան հոն կը գտնուէր դիպուածով եւ կը հետաքրքրուի իր այդ գիրքերով ու ի մասնաւորի թղթատելով Մասիսը, ապշած կը մնայ անոր ձեռագիր էջերուն առջեւ։

Այդ ակնոցաւոր պարոնը, շատ մաքուր հագուած եւ հայերէնը քիչ մը անգլերէնի պէս խօսող, որ անծանօթ մըն էր իրեն, կը հարցնէ․

«—Ասոնք ի՞նչ են։ Այս ի՞նչ մաքուր պոսիկ գիր է։ Այս ի՞նչ աշխատանք է։ Ո՞վ գրեց ասոնք։

«—Ե՛ս։ Կորսուած կամ պատռած էին, չկրցայ նորերը գտնել եւ ընդօրինակեցի։

«—Ուրեմն դուն ա՞յդքան կը սիրես գրականութիւնը։

«—.....ը

«—Կեդրոնականի ո՞ր դասարանն ես, քանի՞ տարեկան ես:

«—Առաջին: Տասներեք տարեկան եմ ...»:

Ֆնտզլեանը կը ծեծէ Թէքէեանին ուսը, իր զարմանքը եւ սքանչացումը կը յայտնէ կաղմատան վարիչ ու տպարանատիրոջ որդի Վահան Մատթէոսեանին:

Ֆնտզլեանին մեկնումէն ետք Թէքէեանը կը համարձակի հարցնել անոր ինքնութիւնը Վահան Մատթէոսեանին, որ կ'ըսէ թէ գրագէտ Գառնիկ Ֆնտզլեանն է:

Այս դէպքէն հազիւ տարի մը ետք, Յարութիւն Մոստիչեանին հարսնիքին, Ֆնտզլեանը երբ կը նշմարէ Թէքէեանը՝ իր Կեդրոնականի համագրեւտին մէջ, զայն թեւէն քաշելով կը ներկայացնէ Կամսարականին ու այլոց՝ իբր գրասէրներու գրասէրը, Մասիսներու ընդօրինակիչը, հաւաքիչն ու կազմիչը՝ բացի ուրիշ հայերէն գիրքերու ալ հաւաքիչը ըլլալէն:

Ֆնտզլեանին վրայ այնքան տպաւորութիւն գործած էր պատանի Թէքէեանին այս գրասիրական կամ գրամոլութեան արարքը, որ ապագային ուր որ հանդիպած է Թէքէեանին՝ Մանչեսթր, Պոլիս եւ Փարիզ, միշտ առիթը չէ փախցուցած ներկաներուն պատմելու տարիներ առաջուան իր հանդիպումը:

Կեդրոնականին մէջ, 1891-1894-ին, Թէքէեանը կը տեսնէ Նդիա Տէմիր-ճիպաչեանը տեսչարանը եւ սանդուխներուն վրայ երբեմն, բայց չհաշակերտեր անոր, վասնզի ան Դ.-ին եւ Ե.-ին միայն կը դասախօսէր (Արեւ, թ. 7473):

Իր Պէրպէրեանին ուսանողութեան չորս տարուան շրջանին (1887-1891) Նդիային գրականութիւնը եւ անոր անձը ընտանի դարձած էին իրեն: Լսած էր անոր ճառերը՝ Պէրպէրեանին եւ Կեդրոնականին հանգէսներուն, եւ անոր գործերը գնած ու կարդացած էր: Այնպէս որ իր մանկութեան օրերէն սկսեալ Նդիայով զբաղած էր իր միտքը:

Կեդրոնականին Դ. կարգէն Միքայէլ Աբխոնդովի գատըգիւղցին^(*), որ կ'այցելէր Նդիային եւ անոր անտիպ ոտանաւորները ընդօրինակած ու Թէքէեանին տուած էր կարդալու, իր Բ. կարգը եղած ատեն, խորհուրդ կու տայ որ իր միջոցով գրութիւն մը ներկայացնէ Նդիային: Թէքէեանը կ'ըսէ. «Ան կ'ուզէ գիտնալ, հաւանօրէն, թէ ի՞նչ կ'արժեն գրական փորձերս որոնց մասին լսած է դպրոցին մէջ ասկէ-անկէ, ստանալով հեղինակաւոր կարծիքը Նդիային:

«Բաւական վարանել վերջ կ'ընդօրինակեմ արձակ էջ մը, «Առաջին մահը» վերնագրով, որուն վրայ, աջ կողմի անկիւնը, կը գետնդեմ «Ան Նդիա Տէմիրճիպաչեան» ձօնը եւ կուտամ ընկերոջս:

«Այդ գրութիւնը փոքր սրբագրութիւնով մը մտցուցած եմ ինը տարի վերջը հրատարակած «Հոգեք» առաջին հաւաքածոյիս մէջ, ուր իբրեւ ճշգրիտ ձօն ան կը կրէ այս անգամ «Տիգրան եղբորս յիշատակին» քառերը: — Տիգրան մեծ եղբայրս մեռեր էր ատկէ վեց տարի առաջ՝ 1886-ին, երբ ես ութ տարեկան էի միայն, ահաւոր ցնցում մը պատճառելով սրտէս գատ հոգիս, ըսել կ'ուզեմ առաջին հարուածը տալով Աստուծոյ վրայ հաւատքիս: Եւ ատո՞՞նք էր, մահուան հետ նոր դէմ-դիմաց եկող պզտիկ տղու յուզումներս եւ միամիտ խորհուրդներս յանգած էր՝ անյուսութեան եւ անհաւատութեան, որ քաւական պարզ քառերով տրուած էին այդ գրութեան մէջ: Դիպուածաւ էր, որ Նդիային ձօնուած եւ

(*)— Հօրեղբորորդին Զիֆրէ Սարափին (Յովհաննէս Ասպետ):

յանձնուած էջը եղած էր այդքան մռայլ էջ մը: Ինք հակառակը կարծած էր, խորհելով թէ իր յոռետեսութիւնն ու մեղամաղձոտութիւնը ինծի ծանօթ էին եւ այդ պատճառաւ ճիշդ ասիկա եւ ոչ ուրիշ մը յանձնեմ էի իր ուշադրութեան:

«Շատ-շատ քերականացի յայտնուած գնահատանքի մը կամ խրատի մը կ'սպասէի՝ երբ հագիւ երկու օր ետքը, մեծ ընկերս կապտագոյն, պզտիկ ու բաց պահարանի մէջ նմակ մը յանձնեց ինծի՝ միեւնոյն ատեն ըսելով թէ «Եղիա Էֆենտին» գետնայարկի սանդուղին առջեւ կ'սպասէ զիս տեսնելու ... Անպարեցի սրտատրոփ, նմակը գրպանս: Կարծեմ քանի մը քառ ըսաւ Տէմիրճի-պաշեան, քայց հաւանօրէն այնքան քիչ եւ հասարակ էին անոնք՝ որ միայն այսօր չէ որ չեմ յիշեր այլ վաղուց գանձնի մոռցած եմ, ե՛ս որ շատ գէշ յիշողութիւն մը չունիմ եւ չունէի մանաւանդ. — «Դո՛ւն էիր գրած ասիկա ... Քանի՞ տարեկան ես ...» ասոնք եղած ըլլալու եմ իր քառերը, մինչ նայուածքը, թեթեւօրէն խուզարկու, կը շրջէր երեսիս վրայ ... ու կը գոցուէր՝ յայտնելով ընկերոջս թէ պէտք էր հեռանալինք այլեւս ...:

«Վեր վագեցի եւ դասի միջոցին գաղտագողի քացի ու կարդացի նմակը: Մէջը կը գտնուէր նաեւ իմ գրութիւնս, ինչ որ վիրաւորական չհամարեցի այն ատեն՝ չգիտնալով այդ ժեսթին իմաստը եւ գայն համաձայն գտնելով նմակին ինծի համար այլապէս փայփայիչ, խոռվիչ բովանդակութեան:

«Տէմիրճիպաշեանի այդ նմակը թանկագին յիշատակ մըն էր իրմէ եւ գայն գուրգուրանով պահած էի երկար տարիներ, պտտցուցած էի հետս երկրէ երկիր ու յանախ կարդացած էի, ա՛յնքան որ կրնայի գրեթէ գոց ըսել գայն, — երբ 1921-ի ամառը պատահած Իսկիւտարի մեծ հրդեհը փնացուց 4000 տուններու կարգին մեր տունն ալ եւ իմ գրեթէ բոլոր գոյքերս ու թուղթերս, անոնց մէջ ըլլալով Եղիայի վերոյիշեալ նմակը՝ որուն միտքս մնացած քառերը կ'ըսէին.

«Տղա՛ս,

««Շարադրութիւն մը կը ձօնես ինծի: Ընչո՞ւ այդ մահուան շարադրութիւնը, պիտի ըսէի մահուան այդ շարականը, կը ձօնես ինծի եւ ոչ ուրիշին: Գիրդ սարսափ կ'ազդէ ինծի, տղա՛յ: Ո՞րքէ առիթ այդչափ տխրութիւն: Նրագիդ մէջ Եղիային գերեզմա՞նը համրուրեցիր: Հայրդ Մեփիստոփե՞լն է: Քանի՞ տարու ես ...:

««... Եւ գիտե՞ս թէ այդ զգացումը մինչեւ ո՞ր կը տանի քեզ: Մինչեւ զգուանք, որուն հանդէպ ահա ես իմ բոլոր ուժերս ժողված կը մաքառիմ տարիներէ ի վեր:

««... Պահէ՛ վերջին արցունքդ, Վահա՛ն: Ան կ'իյնայ ո՛չ այն թեթեւութեամբ որով ինկած է վաղամեռիկ *Ընկերդ (?)* Տիգրան, այլ կապարի ծանրութեամբ եւ իր ներքեւ կը փշրէ սիրտդ ...:

««... Վաղը առտու, Վահան, եկեղեցի գնա՛ եւ շապիկ հագի՛ր: Եւ այսուհետեւ արտասուքդ նուիրէ՛ երբեմն մեռելոց քայց մտածումդ միշտ ողջերուն:

««Եւ ա՛լ մի՛ գրեր ինծի. Հրանդին եղիր ու մնացիր միշտ աշակերտ:» ...»:

Այս Հրանդը, որուն կ'ակնարկէր Տէմիրճիպաշեանը, յայտնի է թէ Մեղրոն Կիւրճեանն էր՝ Թէքէեանին դասարանին հայերէն աշխարհարարի, շարադրութեան եւ գրականութեան ուսուցիչը, որուն ազդեցութիւնը Թէքէեանին վրայ աւելի առողջարար կը նկատէր Տէմիրճիպաշեանը:

Եղիային փափաքը կը կատարուի, վասնզի Թէքէեանը բախտը չ'ունենար իրեն աշակերտելու, սակայն միշտ կը սիրէ գրականութիւնը եւ չի դադրիր գրելէ՝ առանց հրատարակելու:

1893-1894 դպրոցական տարեշրջանին, այն ալ տարուան կէսին, Մարտ ամսուան մէջ, Թէքէեանը կը ձգէ Կեդրոնականը, ուր մտնել ուզեր էր այնքան սիրով եւ կռիւով:

Ան կ'ըսէ. «Դպրոցը ... կը լիքի՝ աշխարհը կամ «քուն կեանքը» իմ տասնըվեց տարեկանի աչքերովս ճանցնալու հետաքրքրութենէն մղուած, դպրոցի ամբողջ շրջանին կէսը միայն լրացուցած քայց իմ տգիտութեանս համար չցաւելով՝ որովհետեւ քաղդատմամբ կ'զգայի թէ դպրոցը ա'լ պիտի չտար ինձի բան մը գոր առանձին չկարենայի ստանալ ընթերցումներով» (Արեւ, Թ. 7479):

Ինք կը պատմէ թէ իր ընթերցումները, մինչեւ այն ատեն հայերէն միայն, դպրոցէն հեռանալէն ետք սկսան ֆրանսերէն ալ ըլլալ: «Հայերէնը կը մնար սակայն անոնց խարխալք, թերթերով եւ գիրքերով, արեւմտահայերէն գործերու հետ արեւելահայերէններն ալ հիմա, եւ Բաֆֆին գլխաւորաբար, գոր գաղտագողի կը կարդայի նախկին ուսուցիչէս՝ Հրանդէն առնելով» (Նոյն):

Թէոդիկը Թէքէեանի «Հոգեր»ուն հրատարակութեան տարին (1903)⁹ հին յիշատակները պրպտելով կ'ըսէ թէ երբ Թէքէեանին «գործ սկսիլը լսեցի, համոզուեցայ թէ քանաստեղծ մնալու երազը ցնդած էր մէջէն: Անանկ չէր. չէ՞ մի որ հիւանդութիւնը կ'անցնի քայց անկէ շոշորդ մը կը մնայ», եւ կը յիշէ իրեն հանդիպիլը Ծաղիկին մէջ իր միտքի առջիննէ, երես ելլալիք մէկ թրթռումին որ Զութակն էր (Մանգումէ, Թ. 607), զոր կարդալէ ետք «աս տղան պիտի գրէ» ըսած է միտքէն:

Թէոդիկը, ինչպէս կը տեսնուի, չփոթութեան մէջ է: Թէքէեանը բոլորովին հայ գրականութեան կռնակ չէր դարձուցած գործի ելլելով: Իր մէջ վառ մնացած էր գրականութեան սէրը, որ քաջալերուած է Վահան Զարդարեանէն, որ պարզ գրավաճառ մը չէր եւ մեր սերունդէն շատերու մենտոր եղած է՝ ուղղութիւն տալով մեր ընթերցումներուն: Թէքէեանը Զարդարեանին յաճախորդ մըն էր եւ անիկա նշմարած էր Թէքէեանին մէջ գրական խմորը ու քաջալերած զայն: Ան նոյն տարին (1894) կը ձեռնարկէր հրատարակելու Տեսարան անունով հաւաքածոյ մը, որ պրակ առ պրակ լոյս պիտի տեսնէր:

Այս ձեռնարկին գլխաւոր նպատառը եղած է Երուսաղէմի Սրմաքեշխանլեանը, որ խմբագրապետի դեր կատարած է գրեթէ:

Տեսարանին աշխատակցած են՝ Սրմաքեշխանլեանէն զատ՝ Լեւոն Մկըրտիչեանը, Միհրան Յովհաննէսեանը, Աւետիս Կեզիւրեանը (հիմա՝ Զարմայր Ժ. վրդ.), Ռուբէն Որբերեանը, Աբրահամ Այվազեանը, Արտաշէս Յարութիւնեանը (Կարօ), Ռուբէն Զարդարեանը, Տիրան Զրաքեանը, Յ. Ալիիարը եւ քանի մը կեղծ անունով ուրիշներ, արդէն ծանօթ կամ յետոյ մեր գրականութեան մէջ տեղ գրաւած անձեր: Նորերուն մէջ էր Վահան Թէքէեանը, որ Տեսարանին հրատարակուած հազիւ 96 էջերուն մէջ ունի երկու գրութիւն՝ մէկը արձակ եւ միւսը ոտանաւոր: Արձակը՝ «Հպարտները», վիպային ու անփորձ պատանիէ մը գրուած ըլլալու ամէն յատկանիշ կը կրէ իր վրայ. իսկ միւսը՝ «Աշնան խորհուրդներ-ճամբորդը», 30 Սեպտ. 1894 թուականով ոտանաւոր մը, որ պատկեր մը կը ներկայացնէ:

Այս ներկու գրութիւններն ալ ստորագրուած են Սուրէն Տիրանեան¹⁰, յայտնի չէ ի՞նչ ներշնչման տակ ստեղծուած կեղծ անունով մը:

Վահան Թէքէեանը ինք պատմեց, Վահան Զարդարեանին «Յիշատակաբան»ին համար «Հայ Գիրքի Բարեկամներուն» միութեան կազմակերպած մէկ հաւաքոյթին մէջ թէ Վահան Զարդարեանը առաջին մարդն է որ իր գրական վաստակը վարձատրած է իր գրուածներուն համար պատուազին մը տալով:

Յաջորդ տարին՝ 1895-ին, —որ ինչպէս ազգային՝ նոյնպէս գրական խանդավառութեան տարի մը եղած է եռուեփ եկող քաղաքական խմորումներով ու մտաւորական ձեռնարկներով,— Արշակ Զօպանեանը կը ձեռնարկէ Ծաղիկը հրատարակելու իրր զուտ գրական հանգէս մը, որ գրասէր երիտասարդութեան կողմէ խանդավառութեամբ կը դիմաւորուի եւ ազդեցութիւն մըն ալ կը թողու, հակառակ իր կարճատեւ գոյութեան:

Զօպանեանը գրասէրի մը աշպոմէն ընդօրինակելով Ծաղիկին մէջ կը հրատարակէ Թէքէեանին մէկ պղտիկ արձակ քերթուածը՝ «Ծովեզերքին վրայ», որուն կը յաջորդէ ուրիշ մը՝ «Ջութակը», երկուքն ալ իր բուն անունով:

Այս առթիւ, կամ թերեւս աւելի առաջ, Թէքէեանը ծանօթացած է Զօպանեանին եւ անոր սպայակոյտին մէջ եղած է (Արեւ, Թ. 5894): Նոյնիսկ բաւական մտերիմ յարաբերութիւններ ունեցած է անոր հետ, հիւրասիրուելով իր դպրոցական ընկերներէն Ատոմ Երիցանցին (Ատոմ Շահէն) եւ Սիսակ Պարտիզպանեանին (Սուրէն Պարթեւեան) հետ Զօպանեանին Հէյպլի կղզիին տունը (Նոյն):

Դժբախտաբար Զօպանեանին ձեռնարկը շատ կարճ կը տեւէ եւ անիկա կ'անցնի Փարիզ, Պոլսոյ մէջ իր տեղը պարապ ձգելով:

Թէքէեանին այս երախայրիքները չեն ունենար իրենց յաջորդները, վասնզի ղեկավար կը պահսէր:

Թէքէեանը, Զօպանեանէն ետք, ինք ալ շատ քիչ կը մնայ Պոլիս, իրր վտանգուած յեղափոխական ինքզինք արտասահման գտնելով (1896 Մայիս), ձգելով «իւ սիրական Իսկիւտարը, —որուն քարձումքներուն վրայ իր պատանիի կեանքը պտտցուցած էր եւ քանաստեղծի պնդումները ջրաներկած,— առեւտրական գործով Եւրոպա հաստատուելու համար: ... Հիմա — գո՞հ է արդեօք, թէ ունի՞մ այդ քաղաքները Զամլընաներուն կոնակէն ցաթող արշալոյսները, կիւլլի պախնայի անտոնակոխ, նկարչային թաւուտները ու Ֆրէնկին լեռնէն դիտուած դիւքական իրիկնամուտները: Զեմ կարծեր:

«Ինչ որ կը կարծեմ, իրաւ, —ապացոյցը մէջտեղն է արդէն,— այդ վաճառաշահ քաղաքներուն մէջ, միտքին՝ հաշիւի ու հակի ստիպողական ոգորումներէն դուրս՝ կարեմալ արտադրելն է անանկ էջեր որոնցմով կրցայ երբեմնի իմ կարծիքս ճշդուած տեսնել: ... վաճառականութեան պէս թշուազ գրադումի մը մէջ կարեմալ բնարին փարիլ, *առեւ ունենալ*՝ անոր թելերը պրկելու, դաշնակելու եւ պոնդելու, առ արուեստը հզօր կամքերու տրուած է շիտակը» (Թէքէեան, Նոյն):

Նոսովայոյզ ժամանակը թոյլ չտուաւ Թէքէեանին որ միայն անսար իր մոռաններուն, այլ հրապուրուեցաւ ուրիշ երազներով, որոնք իր կեանքին եւ գործին զիկ-զակները կազմեցին եւ ընդհատներ գոյացուցին անոր մէջ:

ԻՐ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Վահան Թէքէեանը թերեւս Կեդրոնականին մէջ, ուր մթնոլորտը ամբողջ լեցուն էր տեսակ մը ելեքտրականութեամբ, ինչպէս գեղեցիկ նկարագրած է Սուրէն Պարթեւեանը, արդէն առաջին սաղմերը ստացած էր յեղափոխականութեան եւ տարուած էր ամբողջ Պոլսոյ այն ատենի երիտասարդութիւնն ու պատանեկութիւնը խանդավառող գաղափարներով:

1894-ին երբ դպրոցը կը ձգէր, ամէն Հայ քիչ-չատ յեղափոխական էր եւ «սուրբ գործին» համար հանգանակութիւններ կը կատարուէին տուն-տուն պատելով: «Կարմիր կնիք»ով թուղթերով յեղափոխական ընկերութիւնները աս ու ան տուրքերու կ'ենթարկէին: Տերորներ կը կատարուէին մատնիչ հայերու եւ ժլատ հարուստներու դէմ:

Մաքսուտ Սիմոն պէյ՝ Քաղաքական ժողովին ատենապետը, Տ. Սուքիաս քհ.՝ Մայր եկեղեցիին աւագերէցը, ոստիկան Ուշիկը, Մամբրէն (նախկին վարդապետ), Թիւթիւնճիէֆը մահափորձի կ'ենթարկուէին ժողովուրդը խանդավառելով՝ իբր յեղափոխական յաղթանակներ:

Յեղափոխական այս գործերուն լրումը կ'ըլլար, Իզմիրլեանին պատրիարքութեան խանդավառ օրերուն, 1895 Սեպտ. 18-ին, Պապը Ալիի ցոյցը, որուն կը մասնակցին բազմաթիւ պոլսեցի եւ գաւառացի հայեր: Այն օրը Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ ջարդ մը կը գործադրուի եւ բազմաթիւ հայեր կը սպաննուին:

Թէքէեանը այդ օրերուն հիւանդ պառկած էր: Ինք կը պատմէ. «Հիւանդացայ 17Յիս» եւ «մայրս քաջաբար, երկիւղը ցոյց չտալով, գիշերները անհուն անկողնիս բով նստած ... երկուքուկէս ամիս կոռնեցաւ մահուան դէմ եւ ազատեց» զիս (Արեւ, թ. 2535):

Թէքէեանը անգիտակ մնաց Պապը Ալիի ցոյցին. ո՛չ անոր կազմակերպութեան մասնակցեցաւ եւ ո՛չ ալ տեսաւ ինչ որ եղաւ-անցաւ. միայն հետագային իմացաւ եւ, բնական է, իր մէջ աւելի սրեցաւ ատելութիւնը ընդդէմ ջարդարարներուն:

Թէքէեանը, որ արդէն լեցուած էր դպրոցէն եւ ազդուած Պոլսոյ մէջ տիրող մթնոլորտէն, ատակ եւ ընդունակ էր ինք ալ օրուան հոսանքէն քշուելու. ատիթի էր որ չէր ներկայացած տակաւին:

Այդ պատեհութիւնը չ'ուշանար: 1894 Մարտին Կեդրոնականը ձգելէ հտք, հազիւ 16 տարեկան պատանի մը, իր մօրեղբայրը՝ Մանուկ Արզընեան, որ տեսակ մը իր խնամակալը եղած էր՝ հօրը կանխահաս մահուան պատճառով,

զինք անթողակ պաշտօնեայ կը տանի Ղալաթիա, Նորթ Պրիթիչ ապահովագրական ընկերութեան գրասենեակը:

Ընկերութեան ընդհանուր գործակալը՝ Գառնիկ Սերորեան, ունէր երկու շոգենաւակ, առնելիքի փոխարէն գրաւուած իր մօրեղբորմէն՝ Յովսէփ Գավաֆեանէն, որ իր միջոցներով շինած էր այդ նաւակները իր Ոսկեղջիւրի նաւագործարանին մէջ եւ չէր մխրթարուեր դանոնք կորսնցուցած կամ կորսնցնելու վրայ ըլլալուն համար:

Ահա ա՛յդ շոգենաւակները պատճառ կ'ըլլան որ օրուան երկունքէն բռնուած՝ հնչակեան դառնայ Վահան Թէքէեանը, որ կը պատմէ.

«Անոնց նաւապետներն ու միւս պաշտօնեաները ատեն-ատեն կուգային գրասենեակ՝ իրենց ամսականը առնելու: Մէկին հնոցպանը հայ երիտասարդ մըն էր, ինծի տարեկից գրեթէ, որ գլուխը փափախ կը դնէր՝ փոխանակ քասքէթի կամ ուրիշ ոեւէ գլխանոցի: Փափախը՝ յեղափոխականութեան նշան էր այդ տարիները:

«Նշմարեցի, քանի մը անգամ, որ տղան թերթ մը կուտար իմ պաշտօնակցիս եւ պետիս՝ Մ. Ռ. ի եւ ետ կ'առնէր անկէ: Օր մըն ալ աչքիս դպաւ թերթին անունը՝ «Հնչակ»: Ինծի անծանօթ չէր ան. մէկ կամ երկու տարի առաջ, ուսուցիչս Մելգոն Կիրենեան (Հրանդ) թիւ մը տուած էր անկէ որ կարդամ, փառաբանելով գայն խմբագրող Նազարբէգ ամուլը: Այն ատեն ինքը Հնչակեան է եղբիւր եւ վերջէն է որ Դաշնակցական դարձեր է, ինչպէս շատ ետքը պիտի լսէի:

«Ես ալ ուզեցի եւ կարդացի «Հնչակ»ը: Այս անգամ ալ, ինչպէս առաջ, անոր ընթերցումը շատ յիսմողավառեց զիս իբրեւ գրականութիւն, քայց յուզեց իր տուած ջարդի յուրերուն (96ի սկիզբն ենք) եւ իր պարունակած վրէժխնդրութեան, ապստամբութեան ոգիին հետեւանօք: Հոն կը խօսուէր, նաեւ, Զէյթունի մասին:

«Այնպէս որ՝ երբ հարցում մը ուղղեցի տղուն, ան զիս հրաւիրեց Պալաթ, յաջորդ կիրակիի համար: Ընդունեցի: Ինծի պիտի սպասէր կամուրջին վրայ:

«Նաւամատոյցին մօտ՝ մեծ սրնարան մը կը մտնեմք: Տախտակէ նստաբաններ, պատին երկայնքը: Ծուխին մէջէն՝ կը տեսնեմ քաղմութիւն մը կէս-աղբատիկ երեսոյթով մարդոց: Հնոցպանը հոն զիս կը յանձնէ երիտասարդի մը՝ որ Գեղամը կամ ընկեր Ներսէսը պիտի ըլլար:

«Իրմէ աւելի՝ զիս տպաւորողը եղաւ քաղմութիւնը: Կարծեցի թէ անոնք ամենքը Հնչակեան էին եւ Գեղամ չհերքեց կարծիքս, ընդհակառակն հաստատեց գայն:

«Յետոյ, պարզուկ քայց ոգեւորիչ խօսքեր ըրաւ: Խոնարհաբար մտիկ կ'ընէի, հագիւ մերթ ընդ մերթ նոր լուսաբանութիւն մը խնդրելով:

«Կը յիշեմ որ հարցուցի թէ ի՞նչ պիտի ըլլար պարտականութիւնս իբրեւ յեղափոխական: Պատասխանեց թէ ատիկա յառաջիկային պիտի ըսուէր ինծի:

«Հարցուցի նաեւ՝ թէ ատրնանակ մը, իմ դրամովս, պիտի չտրուէ՞ր ինծի: «Ո՛հ, պէտք չկայ առ այժմ», ըսաւ Գեղամ, զիս քիչ մը յուսախար ընելով ...:

«Այսուհանդերձ, երբ յաջորդ օրը, շոգենաւակին հնոցպանը ուխտագրի մը պատնէնը բերաւ՝ ընդօրինակեցի եւ ստորագրեցի գայն, առանց առարկու-

քեան: Անունիս քով՝ պէտք էր աւելցնէի ծածկանուն մը, գոր ընտրեցի այդ վայրկեանին՝ առանց կանխաւ խորհած ըլլալու ... եւ չհաւնելով՝ գղջացի յաջորդ օրը, քայց ուշ էր արդէն ...:

«... Հիմա կ'երթա՛ր Քարաբէյի կամուրջին վրայէն եւ փափախաւոր երիտասարդի մը գրպանին մէջ, իմ ստորագրութիւնս եւ ծածկանունս կրող այդ պզտիկ թուղթը՝ որ «հայ հայրենիքին համար արեանս մինչեւ վերջին կաթիլը թափելու» յանձնառութիւնս կը յայտնէր:

«Ան կրնա՛ր բռնուիլ եւ գիս բռնել տալ: Բայց, թերեւս ստոր համար իսկ, քիչ ուրախ կամ ... հպարտ չէի գայն ստորագրած ըլլալուս:

«Այսպէ՛ս էին, այն ատեն, պոլսեցի նորահասները, որոնք ո՛չ գովել ոչ դատապարտել կրնամ հիմա ...» (Արեւ, Թ. 7066):

Ա՛յսպէս վաճառ թէքէեանը կ'ըլլայ յեղափոխական:

1896-ի սկիզբները կը ստանայ ան «Հնչակեան գիշուոր»ի մկրտութիւնը եւ ուխտագիր մը կը ստորագրէ Պալաթի (Ոսկեղջիւր) մէջ, Սկիւտարէն կիրակի օր մը հոն երթալով:

Օր մը, երբ գրասենեակին մէջ կ'աշխատէր, մէկը գաղտնի հրաման մը կը բերէ գործը իսկոյն ձգելու եւ Բերա ելլելով ուստական դեսպանատունը երթալու: Հոն իրեն պիտի սպասէր ընկեր մը: Ընկերողը, որ Փրանսերէն չէր գիտեր, թարգմանը պիտի ըլլար ... Գ. Թարգման Մաքսիմովի մօտ, որ զիրենք պիտի ընդունէր:

Դռնապանը, որ հնչակեան մըն էր, զիրենք կ'առաջնորդէ գրասենեակը Մաքսիմովի, որ կը թուէր լուր ունենալ արդէն եւ կամ ... հրահանգ ունէր եկող բոլոր հայերը ընդունելու՝ այդ միջոցին դեսպանատան հետեւած յատուկ քաղաքականութեան պատճառով թերեւս:

Նրբանցքէն իրենց անցած միջոցին, իրենց դիմացը կ'ելլէ Ա. Թարգման Արեթիկ Նելլորուզ հին պահպանողական հայը եւ վաղեմի ազգայիններ, —սեւ գտակով, ճերմակ պեխերով եւ կարճահասակ,— որ դռնապանին կ'ըսէ հայերէն.

«—Ասոնք ո՞վ են ...

«—Էֆենտի՛, իրենց ազգականը բռնուեր է տէ՛ Միւսի Մաքսիմովին խնդրանք ընելու եկեր են ...

«—Հնչակեան Մնչակեան չե՞ն եա ...

«—Ոչ, Էֆենտի, ի՞նչ կ'ըսէք ...»:

Թէքէեանը եւ իր հնչակեան ընկերը կը ներկայանան Մաքսիմովին ու կը բացատրեն թէ իրենց «Հօրեղբորորդին», Արշակ Տողրամաճեանը, ժամագործ, բացարձակապէս առանց որեւէ յանցանք գործած ըլլալու, օր մը առաջ ձերբակալուած է թուրք ոստիկաններու կողմէ եւ բանտը կը գտնուի, ու կը խնդրեն որ դեսպանատունը միջամտէ եւ ազատէ զայն ...:

Մաքսիմովը հագիւ քանի մը պզտիկ հարցում կ'ուղղէ եւ իրենց պատասխանները կը նոթագրէ ու զիրենք կը ճամբէ:

Արշակ Տողրամաճեանը շաբաթ մը ետք կ'արձակուի:

Իր յուշերուն մէջ Թէքէեանը կ'ըսէ. «Այդ այցելութիւնս կամ աւելի ճիշդ կատարած պաշտօնս՝ գիս ալ քաւական մը ... քարձրացուց իմ աչքիս», եւ կը յարէ. «Այնչափ անմիտ չէի որ մեր պետին ազատումը իմ գործս նկատէի, քայց

վերջապէս արդիւնք մըն էր այս՝ որ գիս հրճուեցուց հարկաւ . . . : Նոր թեւա-
կոխած էի տասնըութ տարիս . . . » (Արեւ, Թ. 7063):

*Ասիկա թերեւս միակ գործն էր որ անիկա, — Առանձարին՝ մահալլէպիով
մեծցած տղան, — իրր հնչակեան «գինուոր» կատարած էր:*

*Իսկ մէկ ուրիշ գործունէութիւնը, կամ՝ աւելի ճիշդը՝ գործը, փրովա-
կանտի գործ մըն է, որ դարձեալ ինք կը պատմէ շատ յատկանշական կերպով: Կը
նախընտրեմ զայն իր տողերով հոս ներկայացնել՝ ցոյց տալու համար այն
միամիտ կրաւորականութիւնը, որուն ենթարկուած էր Թէքէնանը ուրիշ շա-
տերու պէս՝ իրեն տարեկից ու ժամանակակից:*

«Հրահանգ կ'ստանամ, ուրիշ կիրակի կէսօրէ վերջ մը, Գատըգիւղ եր-
թալու: Ժամադրութի՛ն կամուրջին մաւաւատոյցին վրայ: Հոն պիտի տեսնեմ,
ձեռքը «Սապահ» լրագիրը բռնած, ֆէսով եւ ակնոցով, 30-35 տարեկանի մօտ
լեցունկեկ մարդ մը, թուրքի երեւոյթով: Պէտք է իրեն մօտենամ: Պէտք է
միայն հետեւիմ իրեն շոգեմաւին ստորմայարկը եւ նստիմ իրմէ ոչ շատ հեռու,
առանց շատ իրեն նայելու: Յետոյ ալ, երբ Գատըգիւղ ելլեմք, քանի մը քայլ
հեռուէն իր հետեւէն երթամ, մինչեւ որոշ տուն մը ու հոն իրմէ վերջ ներս մըտ-
նեմ . . . :

«Այս ամբողջ խորհրդաւորութիւնը ուրիշ բանի համար չէր՝ բայց եթէ
կ. . . մեծահամբաւ ընտանիքէն երիտասարդի մը վերջին վարանումները փա-
րատելու եւ իբրեւ Հնչակեան իր ուխտը առնելու համար: Ասիկա ինծի ծանուց-
ուած էր առաջուց եւ կ'իմքադրեմ թէ իմ դերս կը կայանար, այդտեղ, վերիվե-
րոյ իմ դասակարգիս պատկանող եւ իմ տարիքս ու զարգացումս ունեցող երի-
տասարդի մը իբրեւ օրինակ երեւնալու մէջ . . . :

«Թուրքի մամուղ ընկերը գոր հակառակ արգելին քանիցս գաղտագողի
դիտած էի շոգեմաւին մէջ եւ որ ուշի-ուշով իր «Սապահ»ը կարդացած էր միշտ՝
ծալապատիկ նստած, վերջէն պիտի գիտնայի թէ «հօրեղօրորդիս»՝ Ժամագործ
Արշակն է եղբր նշդիւ . . . :

«Գատըգիւղի մէջ, Կ. . . ընտանիքին տունը, առաջին յարկի մեծ սենեակ
մը առաջնորդութեամբ: Կեսարացիի տուն մը: Զիւնի պէս ներմակ ծածկոցնե-
րով գոցուած երկար բազմոցներ եւ երկար բարձեր, որոնց վրայ ալ՝ նոյնքան
ներմակ վարագոյրներ: Մէջտեղը կ'որ սեղան մը: Պատի մը առջեւ *թոնսու* մը եւ
վրան ոսկեգօծ շրջանակով ձուածեւ հայելի մը: Այս շրջապատին մէջ է, որ
մեմք, իրար չմանչցող երեք հոգի, իրարմէ հեռու նստած, խօսիլ կ'սկսինք:

«Նախ ընկեր Արշակն է որ կը խօսի, մեղմ եւ հանդարտ, թրքավարի
կարծէք՝ բայց պէտք եղած ատենը կորովի շեշտերով: Երբեմն ինծի կը դառնայ
եւ գիս կը հրաւիրէ, կը քաջալերէ որպէսզի ես ալ բառ մը ըսեմ իմ գիտցածէս
կամ աւելի ճիշդը՝ զգացածէս: Երիտասարդը, որուն անունը Արմենակ է, թէ՛
խրտչոտ է եւ թէ՛ յուզուած: Հազիւ թէ իր ձայնը կը լսեմք: Կ'ուզէ բաներ մը ըսել
բայց չի կրնար: Ի վերջոյ կը խոստանայ անդամակցիլ մեզի եւ իր ընտանիքէն
ուրիշ երիտասարդներ համոզել որպէսզի անդամակցին . . . :

«Մեկնեցանք գատ-գատ: Ես ցամաքի մամբով վերադարձայ Սկիւտար:
Այնուհետեւ քիչ մնացի Պոլիս ու երբեք չլսեցի Արմենակ Կ. . . ի մասին ո'նէ
տեղ եւ ժամանակ, ո'չ կուսակցական, ո'չ ազգային եւ ոչ իսկ առեւտրական
կեանքի մէջ» (Արեւ, Թ. 7067):

Թէքէեանը իր իրր հնչակեան այս երկրորդ ելոյթին անդրադառնալով մօտաւորապէս կէս դար ետքը, կը յաւելու քանի մը տողեր, զորս կարելի չէ կարգաւ առանց սրտի սեղմումի եւ առանց զգալու փուլզումը մեր անցեալին, —ինչպէս ինք իսկ ըսած է,— ուր միամտօրէն կը հաւատայինք յեղափոխութեան եւ դեռ չէինք ենթարկուած այն ահաւոր յուսախաբութիւններուն, որոնց ենթարկուեցաւ մեր սերունդը այնքան անողոք կերպով եւ ջախջախուեցաւ՝ իր երազներուն մէջ:

«Ճիշդ երեսուն տարի վերջը (1926), անցորդ եմ Մարսէյէն, կ'ըսէ Թէ-ժէեանը, եւ ազգակցի մը հետ նստած եմ Բաֆէ Կլասիէն: Ան կը խօսի իր բարեկամին Ա. Կ...-ի վրայ, որ ամէն օր այդ ժամուն կուգայ եղբր այդ սրճարանը եւ որ քիչ վերջը կուգայ ահա:

«... Անպատեհ առ է, բայց ո՛չ իր դէմքը միտքս մնացած է ոչ իր ձայնը: Երբ իրարու կը ներկայացուիմք՝ անունս բան մը չ'ըսեր իրեմ, ո՛չ հիմէն, ոչ նորէն: Աւելորդ կը համարեմ իրեմ յիշեցնել մեր 1896ի տեսակցութիւնը եւ իր յօժարութիւնը Հնչակեան արձանագրութեան ...:

«Միայն, սրտի սեղմում մը կ'զգամ. կարծէք քառ մը փլէր անցեալիս շէնքէն:»

Թէքէեանը, որ իր առաջին յեղափոխական ներշնչումներուն մենտոր ունեցած էր Հրանդը (Մելքոն Կիւրճեան), որուն հետ դպրոցէն ելլելէն ետք ալ պահած էր իր յարաբերութիւնները, յաճախ խօսակցելով կը բարձրանար անոր հետ Գուգկունճուգէն իճատիէ, ուր կը բնակէին երկուքն ալ:

Իրիկուն մը, Մամբրէին տներէն քիչ ետք, երբ դարձեալ միասին այդ ճամբան կը կտրէին, իճատիէ հասնելէ յետոյ Հրանդը կ'առաջարկէ որ շարունակեն մինչեւ Խալֆայի Պաղը կոչուած բլուրը: Հոն, ծառի մը տակ, երկու հոգի կը մօտենան իրենց, զործաւորի կապոյտ հագուստով երիտասարդներ, որոնց հետ կարճ խօսակցութիւն մը կ'ունենայ Հրանդը:

Վերադարձին, Հրանդը կ'ըսէ իրեն.

—Մամբրէին տերորիսթներն են:

Քանի մը օր ետք ալ կ'ըսէ Թէ ապահով կերպով փախցուած էին անոնք (Արեւ, Թ. 7068):

Իր հնչակեան արձանագրութիւնէն ետք, օր մը կը հանդիպի Կեդրոնականի նախկին մէկ դասընկերոջը, որ կը յաճախէր Ղալաթիոյ եկեղեցիին փողոցը դռնուող հայկական սրճարանը, ուր կ'ըսէ Թէ կարեւոր խօսակցութիւններ տեղի կ'ունենան:

«—Յեղափոխութեան վրայ ...— կը հարցնէ:

«—Շատ աւելի կարեւոր ցիւթի մը վրայ:

«—Ի՞նչ:

«—Ընկերակցութեան ...» կ'ըլլայ ընկերոջ պատասխանը:

Բառը նոր կը լսէր Թէքէեանը, որ տարիներ անց իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ. «Կրնամ ըսել թէ ան ... քերանս բաց կը ձգէ ...» (Արեւ, Թ. 7070):

Իր հնչակեանի յեղափոխական կեանքը շատ քիչ կը տեսէ, սակայն ... եւ պոլսեցի այս փափուկ տղան, որ հերոսութեան երազն ունէր եւ գրքունակ հայ-րենասիրութեամբ լեցուած էր, կը բռնէ փախուստի ճամբան ... մոռնալով երկար ատեն յեղափոխականութիւնը, որուն կոչումը չունէր արդէն:

Բայց լաւ է որ ինք պատմէ իր այս անփառունակ նահանջը՝ իր մանրամասնութիւններով:

«Օր մը դարձեալ կանչուեցայ ... Պայպը Հաուզ: Այո՛, Ղալաթիայէն ուր կը գտնուէր Նորթի Պրիթիշ ապահովագրական ընկերութեան գրասենեակը, իմ պաշտօնավայրս, մինչեւ Սթամպուլի կողմը, Ֆիննանըլարի վրայ թառած Պայպը Հաուզի շէնքը՝ ուր կազմարար էր ... Գեղամ:

«Գեղամ իմ ամփիջական Հնչակեան պետս էր, որ զիս տեսաւ թէ չէ՝ յանձնարարեց Ղալաթիա վերադառնալ, հոնկէ Բերա ելլել, երթալ Պոն Մարշէի ետին ինկող այսինչ փողոցին այնինչ պանդոկը եւ հոն ընկեր «Նիզակ»ը հարցնել՝ Մանուէլ անունով ...:

«Մէկ շունչով Բերա եմ: Կիմ մը, լեհ-հրեայ հաւանօրէն, որուն կուրծքն ու փորը իրարու կը խառնուին՝ որովհետեւ մէկը ա՛յնքան կ'իյնայ եւ միւսը ա՛յնքան կը բարձրանայ, իմ խնդրանքս լսելով կը պոռայ վարէն վեր, սանդուղին քացուածքին մէջ:

«—Մանուի՛ ... Մանուի՛ ...:

«Մանուին, միջահասակ երիտասարդ մը, ձեռքը փետրաւել եւ մէջքը սպասաւորի գոգնոց, կուգայ եւ լսելով որ Գեղամը կամ ընկեր «Ներսէս»ն է զիս դրկած, վեր կ'առաջնորդէ զիս:

«Հոն, պարապ սենեակ մը կը բանայ եւ դուռը ներսէն կղպելով կը հրաւիրէ որ խօսիմ:

«—Ընկեր Ներսէսը— կ'ըսեմ —ինծի յանձնարարեց յայտնելու ձեզի՝ որ Պալաթի եկեղեցին «կոխուած» է եւ մեր բոլոր ուխտագիրները ձեռք անցած են: Զեզմէ հրահանգի կ'սպասէ ...:

««Նիզակ» կամ Մանուէլ, (որ, միջանկեալ ըսեմ, զիս չի զարմացներ իր ծառայի պաշտօնին մէջ եւ գաւառացի Հայու լուրջ եւ կորովի արտայայտութիւն մը ունի) վայրկեան մը աչքերուս խորը կը նայի անձայն, յետոյ սիկառէթի թուղթ մը կ'ուզէ գոր չունիմ եւ «հոս սպասէ՛» ըսելով դուրս կ'ելլէ ու սենեակին դուռը դուրսէն երկու անգամ կը կղպէ քանալիով ...:

«Կ'սպասեմ կէս ժամէն աւելի, հետգհետէ աւելի հետաքրքիր, քիչ մըն ալ անձկոտ՝ եթէ կ'ուզէք: Բայց առանց իրական վախի: Տրուելիք հրահանգը զիս աւելի կ'գրադեցնէ այդ պահուն՝ քան ձերբակալուելու եւ քանտարկուելու հետապաւելները, որ միտքս կուգայ երբեմն՝ քայց հոն քիչ կը մնայ ...:

«Վերջապէս վերադարձաւ ընկեր Նիզակ: Բանալիին աղմուկը սիրտս վեր նետեց: Զինք լսելէ առաջ՝ կը ջանամ դէմքին վրայ կարդալ իր որոշումը:

«—Գնա՛ ըսէ ընկեր Ներսէսին, կը յայտնէ ան ... որ ամէն մարդ իր գլխուն նարը թո՛ղ նայի:

«Զեմ կրնար ըսել թէ այս «որոշումը» իմ մէջս աւելցուց մեր մեծ ընկերոջ հմայքը: Այսուհանդերձ, համակերպեցայ՝ խորհելով որ այդ էր, անշուշտ, կացութեան պահանջքը եւ ... սկսայ խորհիլ իմ մասիս, իմ ընկիւիքս վրայ:

«Նախ, գրասենեակ հանդիպեցայ եւ յայտնեցի հոն պաշտօնավարող միւս պետիս՝ որ կարելի խնդրով մը ստիպուած եմ մեկնիլ ու պիտի չդառնամ մոյն օրը:

«Յետոյ, Պայպը Հաուզի մէջ «Ներսէս»ին հաղորդեցի «Նիզակ»ին ըսածը

եւ ... փոխանակ Սկիւտար մեր տունը երթալու գացի Մաքրիգիւղ մօրեղբօրս, որպէսզի այն օրը գոնէ, Ոստիկանութիւնը չկարենայ զիս գտնել:

«Յաջորդ օրը, լսել վերջ թէ զիս փնտռող եղած չէր, զգուշութեամբ (այսինքն մութին) տուն գացի: Հիմա անդիմադրելի կերպով կ'զգայի ո'չ թէ փախչելու, այլ առիթէն օգտուելով Եւրոպա մեկնելու փափաքը ...:

«Այդ փափաքս յայտնեցի մօրս ու եղբօրս, իրենւ շուտով գործադրուելիք որոշում մը՝ առանց անոր պատճառն ալ յայտնելու: Այնքան լուրջ էի, որ չընդդիմացան, քայց պահանջեցին որ պատճառը երթամ իմացնեմ մօրեղբօրս:

«Մօրեղբայրս, որ կ'երեւայ թէ լուր ունէր, միւս օրը երբ իրեն ներկայացայ զիս տարաւ թղթավանդատան խորը, հակերու ետին, եւ սպասեց:

«—Մօրեղբայր, պիտի ձերբակալուիմ եթէ հոս մնամ, եւ յեղափոխական եմ, պէտք է մեկնիմ:

«—Ո՞ր կուսակցութեանն է ... եղաւ իր հարցումը, ձայնով մը որ իր սովորական ձայնը չէր կարծես:

«—Հնչակեան:

«Ան ալ, ինչպէս ընկեր Նիզակը, զիս պահ մը առանձին թողուց, եւ վերադարձին՝ յայտնեց:

«—Առաջին շոգեմաւով կը հեռանաս հոսկէ. եւ պէտք եղածը կ'ըսեմ եղբորդ:

«Շաբաթ մը վերջը, Բաքանանի ընկերութեան «Այա Սոֆիա» շոգեմաւով կ'երթայի Լիվըրքուլ, առանց անցագրի: Հոն ուրիշ եղբայր մը ունէի՝ առեւտրական» (Արեւ, թ. 7064):

Պոլիսէն իր մեկնումին նախորդ օրը դիպուածով կը տեսնէ Հրանդը, որուն շատ քիչ կը հանդիպէր վերջին շրջանին, դարձեալ արտաքին ազդեցութեան տակ պաղած ըլլալով անկէ, վասնզի քանի մը ամիս առաջ Հայրենիքին ու Արփիարիին դէմ իր մղած ծածուկ պայքարը, որուն մասին հրապարակով զինք նշաւական էր երուանդ Օտեանը նոյն Հայրենիքին մէջ, բաւական փոխած էին իր մասին թշուառներն զգացումները, ինչպէս կը յայտնէ ինք (Արեւ, թ. 7070):

Ասով հանդերձ թէքէեանը կը յայտնէ իրեն թէ Եւրոպա պիտի մեկնի:

«—Գնա՛, տե՛ս զիրենմ ... ըսէ Արփիարին, ըսէ Լեւոնին (Բաշալեան) որ պիտի հասկցնեմ իրենց ... , որ պիտի ... այս ընեմ, պիտի ... այն ընեմ ... պիտի խայտառակեմ ... Արփիարին թող պիտի չտամ» եւայլն (Արեւ, թ. 7413), *կը գրուայ Կիւրճեանը:*

Թէքէեանը բնաւ այդ բաները ըսելու առիթը չի փնտռեր, հակառակ անոր որ արտասահմանի մէջ շատ անգամներ կը ներկայանայ այդ առիթը:

Թէքէեանը բնազդաբար կարծէք չէր իշխար ծուղակը:

Այն երկու տարիներուն (1894–1896) ընթացքին, ուր ան իրր արահու-վազրական ընկերութեան պաշտօնեայ մնաց Պոլիս, տարուեցաւ ընդհանուր հոսանքէն եւ տկարութիւնը ունեցաւ, հակառակ իր ընտանիքի անդամներուն, ծառայելու «խենթ» գաղափարներու, որոնցմէ հեռու էին իր ընտանեկան պարագաները:

Վահանը կանխահաս հասունութեամբ մը անհատականութիւն ցոյց կու տար եւ ունէր իր սեփական դատողութիւնը:

Ան որոշ համակրութիւններ ու հակակրութիւններ ունէր, եւ քիչ–շատ

կազմուած նկարագիր մը՝ իր ընթերցումներուն ու միջավայրին ազդեցութեամբ կերտուած:

Այդ միջոցին Պոլսոյ մէջ հրատարակուող թերթերուն՝ Հայրենիքին եւ Արեւելիքին նկատմամբ ունէր իր համոզումները: Հայրենիքին մարդիկը՝ Արփիարը եւ իր ընկերները, իրեն համար ժողովրդականութեան ու ազատականութեան ախոյեաններ էին, իսկ Արեւելքը եւ իր խմբագրապետը համակրելի չէին իրեն համար, իբր «մեծ-աղայական», «պահպանողական»:

1894-1895-ի Պոլսոյ Գարաքէօյի կամուրջին Ղալաթիոյ կողմի գլուխը, Հալաճեան խանին տակ գտնուող հայ ճաշարանի մը մէջ կը ճաշէր Թէքէեանը եւ հոն կը պատահէր Արեւելիքի խմբագիր Բիւզանդ Քէչեանին: Թէքէեանը, որ որեւէ յարաբերութիւն չունէր անոր հետ եւ տեսակ մը նախապաշարումով լեցուած էր, կարծէք «ի յառաջագունէ» ունեցած զազաւարներով կը դիտէր զայն: «Անվրէպ, կ'ըսէ, ամէն անգամ ապուր մը կ'ապսպրէր եւ գաւաթ մը կարմիր գինի. գինին կը պարպէր ապուրին մէջ որ կաս-կարմիր գոյն մը կ'առնէր՝ գիս սոսկացնելով իր արիւնի հետ նմանութեամբը, յետոյ գրպանէն կը հանէր լրագրի մէջ փաթթուած մեծկակ կտոր մը հաց, զայն կը փրթէր ապուրին մէջ եւ կ'ուտէր մեծ ախորժակով՝ ներկաներուն քարճաւայն քացատրելով միանգամայն թէ որքան առողջապահիկ էր այդ սնունդը: Ուրիշ ոչինչ: Կը վնարէր ապուրին դրամը, կարծեմ ոչ աւելի քան մէկ դահեկան եւ կը մեկնէր պելլները սրբելով ...» (Արեւ, թ. 7497):

Այս աննշան մանրամասնութիւնները եւ տեսակ մը չարամիտ դիտողութիւնները նախապէս իր մէջ ստեղծուած տրամադրութեան մը հետեւանքն են, եթէ ոչ՝ բնա՛ւ ուշադրութիւն պիտի չգրաւէին:

Իր այս գէշ տրամադրութիւնը հանդէպ Քէչեանին՝ կարծէք չէ ջնջուած մինչեւ իր մահը:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

Թէքէեանը, 18 տարեկան անփորձ պատանի, 1896 Մայիսին ա'յսպէս կը հարկադրուի խոյս տալ Պոլիսէն:

Ան ուղղակի կ'երթայ Լիվըրբուլ, իր եղբորը քով, 21 օրուան ծովային ճամբորդութիւնով մը, որուն 18 օրը ծովախտէ բռնուած պառկած անցուցած է եւ միայն 3 օրը առողջ՝ որովհետեւ այդ 3 օրուան միջոցին չոգենաւը կանգ առած էր Սպանիոյ Վալենչիա նաւահանգիստը (Արեւ, թ. 7040):

Լիվըրբուլը իրեն համար կ'ըլլայ մեկուսացման կայան մը, վասնզի Անգլիոյ այդ առեւտրական քաղաքին մէջ հայ մի'այն իր եղբայրը եւ ինք կային: Բոլորովին հայ կեանքէ եւ միջավայրէ մեկուսացած կը բնակի իր եղբորը հետ, որուն գրասենեակին ալ պաշտօնեան կ'ըլլայ: Իր յիշատակներուն մէջ տեղ մը իր Լիվըրբուլի օրերուն վրայ խօսելով ըսած է. «Շուտով եղբայրս գիւ կը նեղէ, շատ կը նեղէ գիւ...», առանց ճշդելու թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս (Արեւ, թ. 7070):

Գեղամ Գալաֆեանը գրած է թէ Թէքէեանը «Պատմած է ինձ իր պատանկութիւնը անցուցած ըլլալ հօրեղբոր մը մօտ, որուն միտքը քեւեռացած էր Ամերիկայի մէջ կազմուած հարստութիւններու հեռատեսիլովը: «Գիւտ մը ըրէ՛» կ'ըսէր իրեն: «Գիւտս կ'ունեցնէի թէ ինչ գիւտ կրնամ ընել: Միակ գիւտը որ ըրի հեռանալս եղաւ» կ'աւելցնէր» (Հիւանդանոցի տարեցոյց, 1947, էջ 106):

Կը կարծեմ թէ այս տողերուն մէջ յիշողութեան վրէպ մը կայ: Հօրեղբայրը չէ՛, այլ՝ եղբայրը պէտք է ըլլայ ան, վասնզի Թէքէեանը Լիվըրբուլի մէջ եղբորը եւ Մարսիլիոյ մէջ հօրեղբորորդւոյն քով մնացած է միայն: Առաջինը, որուն տարօրինակ բնաւորութիւնը Թէքէեանը ուրիշ տեղ ալ խնդրոյ առարկայ ըրած է, արդարեւ գիւտի մը պէտք ունէր, իսկ Մարսիլիոյ հօրեղբորորդին ունէր յաջողակ վիճակ եւ չեմ կարծեր թէ Ամերիկայի մէջ կազմուած հարստութիւններու հեռապատկերով գիւտի մը տեսիլքը ունենալու պէտք տեսնէր:

Թէքէեանը կ'որոշէ հեռանալ:

«Արդէն՝ Եւրոպա եկած չեմ, կ'ըսէ, առեւտրական պաշտօնեայ ըլլալու համար, կ'ուզեմ մասնագիտութիւն մը սորվիլ եւ կը գրեմ Պոլիս մօրեղբորս՝ որպէսզի ինձի փոխ տայ իրաւագիտութիւն կամ գիւղատնտեսութիւն ուսանելու համար (ընտրութիւնը իրեն կը թողում) պէտք եղած տարեթոշակը: Մօրեղբայրս նախ կը քարկանայ փոխ տալ խօսքին համար եւ յետոյ կը յօժարի... պայմանաւ միայն որ ատամնաքոյժ կամ դերձակ ըլլամ...: «Կոպտօրէն» կը մերժեմ...: Վերջէն պիտի լսէի՝ թէ իր թոշակաւոր սաներէն մէկը եղած է ժընէվի մէջ, իրրեւ ընկերային գիտութեանց ուսանող, ողբացեալ Սարգիս Մի-նասեան դաշնակցական գրողը» (Արեւ, թ. 7070):

իր մօրեղբայր Մանուկ Արզընեանին այս անիմաստ եւ ըսենք նաեւ անխորհուրդ ընթացքը եղած է պատճառ իրապէս Թէքէեանին ապագայ կեանքին անհաստատ ու երբերուն վիճակին:

Այսպէս, իր մօրեղբօրմէն յուսախար եւ տակաւին Պոլսոյ շունչովը երազող՝ Լիվըրբուրի իր մեկուսացման կեանքէն դուրս գալու փորձեր կը կատարէ:

Լիվըրբուրէն կը գրէ Լոնտոն, Հնչակին իր ծառայութիւնը կ'առաջարկէ եւ ջերմ փափաք կը յայտնէ այդ պահուն Լոնտոն գտնուող Զէյթունի ապստամբութեան վարիչները՝ Աղասին, Ապահը, Հրաչեան եւ Մլեհը, անձամբ տեսնելու:

Պատասխան կը ստանայ թէ պէտք չունին իրեն ու կը յորդորեն չչարժիլ տեղէն: Նոյն դիմումը կ'ընէ Մինաս Զերազին եւ պատուելի Գրիգորեանի^(*) մը, որոնք նոյնպէս Լոնտոն էին, ու նոյն պատասխանը կը ստանայ երկուքէն ալ ...:

Սակայն տակաւին յուսախարուած չէ, հակառակ անոր որ իր սպասածը եւ իրեն ըսուածը չէ գտած:

Պոլսէն մեկնած պահուն իր հնչակեան պետը՝ ընկեր Գեղամը կամ այլ անուամբ Ներսէսը, իրեն ըսած էր. «Մեր Լոնտոնի Կեդրոնը գրկաքաց կ'ընդունի ընկերները եւ ամէն օժանդակութիւն կ'ընէ անոնց»:

Ինք օժանդակութիւն չէր խնդրեր, այլ ծառայութիւն կը տրամադրէր, բայց իր երեսը նայող իսկ չկար:

Իր Լիվըրբուր գտնուած միջոցին է որ Պանքայի դէպքը եւ Պոլսոյ ջարդը կը պատահին (1896 Օգոստ. 16) ու Թրքահայոց կեանքը կը կրէ մեծ եւ քայքայիչ հարուած մը, զոր յետոյ Օրմանեան պատրիարքը 12 տարի պիտի աշխատի կիսամիջոցներով դարմանել եւ չարիքը չափաւորել: Այս աղէտը իր խորունկ հակազդեցութիւնը կ'ունենայ աշխարհի ամէն կողմը գտնուող հայերու վրայ: Փորձառու եւ քիչ-շատ թուրքն ու անոր հոգեբանութիւնը ճանչցող անձեր շատ յստակ կը տեսնէին թէ ի՞նչ կը սպասէր մեզի, իսկ երազատեսներ յաճախ յեղափոխականի անտրամաբան խանդովը կը սոնքային ու կը կարծէին թէ իրենց յիմարութիւններովը ազգը փրկելու վրայ էին:

Թէքէեանը, քանի մը ամիսը անդամ մը կ'երթայ Մանչեսթըր եւ հոն կը տեսնէ մէկ քանին իր բարեկամներէն, ինչպէս՝ Միքէաս Արաբեանը, Աղեքսանդր Շաքլեանը եւ Գառնիկ Ֆնտղեանը, բոլորն ալ Պոլսէն ծանօթ զրաւան դէմքեր, ու անոնց հետ հանդիպումներ կ'ունենայ: Մանչեսթըր էր նաեւ իր մօրաբորով տղան՝ Միհրան Մանուկեանը, իր ընտանիքով, որուն եւս կ'այցելէ (Արեւ, Թ. 5894):

Բնական է, Մանչեսթըրի հայ գաղութին միւս անդամներուն հետ ալ իր այս այցելութիւններուն առթիւ հանդիպումներ ունեցած է եւ ազգին գլխաւոր մտալիկումին առարկան եղող այդ օրերու դէպքերուն վրայ խօսակցութիւններ ունեցած:

Թէքէեանը՝ իրր յեղափոխական եւ տակաւին երազներով տարուած՝

(*) — Թէֆէեանը այս անունը տուած է (Արեւ, Ի. 7070), սակայն կը բռնի Բ. իշտոյութեան վրէպ մըն է: Պիտի ըլլայ փրոֆ. Կարապետ Յակոբեանը, որ պատուելի չէր: Յակոբեանը հրատարակիչն էր Հայաստանին եւ ի նպատակ Հայ Դատին րազմարիւ յօդուածներ գրած է Հայ մը ստորագրութեամբ Թայմսին եւ ուրիշ անգլիերէն լրագրերու մէջ:

Մանչեսթրի մէջ օր մը տաք վիճաբանութիւն մը կ'ունենայ հայերու, ընդ որս թունդ պահպանողական Մարտիրոս Թոգաթեան մեծահարուստ վաճառականին հետ, որ յեղափոխականները կը դատապարտէր ... (Արեւ, Թ. 7070) :

Թէքէեանը ասոր չի հանդուրժեր, վասնզի տակաւին կը մնար պիտակահուն հնչական յեղափոխական մը՝ սուանց որեւէ գործունէութեան: Իր միակ հնչականական գործունէութիւնը կ'ըլլայ հոն ընդունիլը այցելութիւնը իր Պոլսոյ հնչական պետին՝ ընկեր Գեղամին կամ Ներսէսին, որ քանի մը ամիս պահուելէ ետք ինքզինքը շոգենաւ նետած էր ու Ամերիկա կ'երթար Լիվըրքուլի ճամբով:

Ամբողջ օր մը անոր հետ կ'անցընէ եւ միւս օրը մինչեւ շոգենաւ կ'ընկերանայ անոր:

Տարի մը այսպէս ակամայ մեկուսացած մնալէ ետք, 1897 Օգոստոսին կը թողու Լիվըրքուլը եւ կ'ազատի այդ առանձնութենէն, երթալու համար Մարսէյ, ուր կը կանչէր զինք իր հօրեղբորորդին (Արեւ, Թ. 5894) :

Ֆրանսա երթալու համար Նիւհէյվընէն Տիէթ կ'անցնի Մանչը եւ այս չորս ժամուան մէջ ալ ծովախտէ բռնուած պառկած ու թմրած կը մնայ շոգենաւին սալոնը:

Տիէթէն երկաթուղիով կ'երթայ Փարիզ, ուր կ'անցընէ միայն մէկ օր եւ քաղաքը կը շրջագայի, իսկ երեկոյեան կառախումբով կը մեկնի Մարսէյ, ուր պիտի մնար հինգ տարի (1897-1902) (Արեւ, Թ. 7140) :

Փարիզի մէջ կնոջ մը յօժարակամ ծառայութենէն օգտուել չուզելու իր միամիտ ընթացքը ցոյց կու տայ թէ տակաւին որքան պարզունակ միտքի վիճակ մը ունէր Թէքէեանը, գաւառացի ծնողքի մը պարզունակ բարքերուն ազդեցութեան տակ:

Մարսէյի մէջ է որ անիկա կը ճանչնայ «կեանքը ինչպէս որ է»:

Հոն կար առեւտրականներու հայ գաղութ մը, եւ իբր անցք՝ Մարսիլիան եռուն վիճակ մը ունէր: Հայ եկեղեցի մը, հայ լրագիր մը՝ Փորթուգալեանին Արմէնիան (հիմնուած 1885-ին) եւ շարունակ Պոլսոյ հետ պահպանուող մօտ յարաբերութիւններ:

Թէքէեանը հոն չի դադրիր գրելէ եւ պոլսական մամուլին զրկելէ գրական էջեր:

1898-ին Մանչեսթրի մէջ Ադ. Շաքլեանին եւ Սուրէն Պարթեւեանին նախաձեռնութեամբ հիմնուած Վաղուան ձայնը ամսաթերթին ալ ան կ'աշխատակցի Մարսիլիայէն:

1897-ի վերջերը Սուրէն Պարթեւեանը՝ սրտի բուռն տաքնապի մը հետեւանքով տկարացած՝ մէկ-երկու մտերիմներու հոգածութեան շնորհիւ կ'երթայ Մանչեսթր՝ իր մտերիմ Շաքլեանին քով, իբր անքոյթ ու անդորրիչ ապաւէն մը: Շաքլեանը շատ եղբայրական հոգածութիւն մը ցոյց կու տայ Պարթեւեանին նկատմամբ, ինչպէս վերջինը կը պատմէ (Զմիւռնահայ տարեցոյցը, 1920, էջ 55) :

Սուրէն Պարթեւեանը կը խոստովանի թէ իր գրական մարդու կեանքին ամէնէն բխտորոշ ժամանակը եղած է իր Մանչեսթրը բնակութեան ատենը՝ Շաքլեանին մօտ: «Շաքլեան եղաւ որ զիս գործի-մարդ ընելու կարճատեւ փորձառութեանէ մը ետք՝ վնասարար մղեց գրական հասարակական ասպարէզին

մէջ՝ ինծի ընձնեկով՝ Գառնիկ Զնտըզլեանի հետ՝ պայքարի առաջին փամփուշտները, — քանի որ տասնեակ թիւս ձուլուած կապար, «Վաղուան ձայնը»-ի տառամթերքը ...»:

Պարթեւեանը կ'ըսէ. «Օր մըն ալ ուզեցինք իրագործել այն երազը որ մեր մանկութիւնն ու պատանութիւնը լեցուցած էր գգլիսիչ յանախանքով մը, բերք մը հիմնել ուր գրական մեր նորագոյն սերունդին լաւագոյն ու ամէնէն խոստացող ոյժերը ժամադիր ըլլային, եւ ատով սկիզբը դնել գրական նոր շարժումի մը: Ու Վաղուան ձայնը երեւան կու գար՝ մարտադաշտին վրայ հնչող առաջին շեփորի մը պէս խռովիչ ու ճակատագրական: Ամբողջ դեռ անստոյգ սերունդի մը կոռուի երթն էր գոր կը խորհրդանշանէր ան: Դէպի պարտութիւն թէ դէպի յաղթանակ ...: Անոր առաջին թիւին ճակատը՝ «Մեմֆ» խորագրին տակ՝ կտրուկ այլ կուռ մանիֆէստի մը մէջ — ամբարտաւանութեամբ մը որ մեր երիտասարդութեանը միայն կրնար ներուիլ եւ մեր բերելիք տաղանդներովը միայն արդարանալ — Վաղուան ձայնի առաջին թիւին այդ նախարանին մէջ սնանկութիւնը կը հռչակուէր մեզ անմիջապէս նախորդող գրական — հրապարակագրական նիւթերուն եւ հանրային ընթացիկ քարոյականին, ինչպէս նաեւ հայկական նոր մտածումն ու խղճմտանքն արտայայտել կոչուած — կամ անոր յաւակնող — սերունդին ձգտումները, իտեւները, ամբողջ դաւանանքը, կ'ամփոփուէր, կ'ուրուագծուէր հատու եւ հրայրֆոտ պարբերութիւններու մէջ գորս Շաֆիանին հետ հեշտանքով դարբներ էինք»:

Դժբախտաբար բոլորովին նոր լար մը հնչեցնելու կոչուած այս թերթը միայն չորս թիւ կրցաւ հրատարակուիլ, հետաքրքրական պայմաններու մէջ:

Մանչեսթըրի մէջ հայ տպարան գոյութիւն չունէր այս միջոցին: Մուրատեան առեւտրական տան մէջ իբր պաշտօնեայ կը գտնուէր Նշան Ծիհանեան անուն պոլսեցի նախկին գրաշար մը, գոր Ս. Պարթեւեանը կը համոզէ որ դիւշերները գրաշարութիւն ընէ Վաղուան ձայնըին: Իրենց աշխատանոցը կը դրտնուէր անգլիացիի մը տան վերնաշարկը: Տառերը բերել տուած էին Փարիզի Տիգրան Տողրամանեանէն, իսկ տպագրութիւնը կը կատարուէր անգլիական տպարանի մը մէջ:

«Հակառակ իր կարճատեւ գոյութեան՝ Վաղուան ձայնը թուական մը քացաւ թրքահայ դպրութեանց պատմութեան մէջ, եւ անիկա պիտի մնայ արտասահմանէն սկսող մեր գրական շարժումին առաջին մեկնակէտերէն մին. չըսելու համար գլխաւորը կամ միակը: Շաֆիանէն գատ որ անոր հմայքը կազմեց, եւ Գառնիկ Զնտըզլեանէն ալ՝ որ անդրանիկ մը եղաւ մեր կողմին՝ Վաղուան ձայնըին մէջ մեզի հետ էին Լեւոն Սիմանեան, ... Վահան Թէքեան, Արտաւազդ Հանըմեան, Տիկին Զապէլ Եսայեան, ... Արտաշէս Յարութիւնեան եւ Ատոմ Եարնանեան (Սիւմանթօ) որ մեզի կը դրկէր վեհերոտ անձկութեան նամակով մը՝ Անահիտէն մերժուած իր առաջին քերթուածը ...

Կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ ...»:

Ուրեմն Թէքեանը 1898-ին արդէն ուշագրաւ եղած էր, կամ իր մօտը ապրողները կամ զինք ճանչցողները արդէն կը նկատէին զինք «մեր նորագոյն սերունդին լաւագոյն ու ամէնէն խոստացող» ուժերէն մէկը:

Արդարեւ, Շաքիեանը եւ Պարթեւեանը, — ամսագրին խմբագիրները, —

կը ճանչնային Թէքէեանը: որ ինչպէս Պէրպէրեանին՝ նոյնպէս Կեդրոնականին մէջ Պարթեւեանին դպրոցակից եղած էր, Սինանեանին եւ Հանրմեանին պէս:

Թէքէեանը այս նոր ուղի բացող հանդէսին գրական էջերով կ'աշխատակցի Վահան Տիրանեան կեղծանունով:

Սուրէն Պարթեւեանը իրաւամբ կը դիտէ. «Թրքահայ գրականութեան խղճամիտ պատմիչը պիտի փնտռէ Վաղուան ձայնը՝ իբրեւ թանկագին սօքիւման մը՝ ներկայ մտաւորական սերունդին քոլորած քարեշրջութիւնը լուսաբանելու համար»:

Անոնք վերապահումներ չունէին եւ աւանդութիւնները, նախապաշարումներն ու համբաւները քանդել կը նկրտէին:

Սուրէն Պարթեւեանը՝ իրենցմէ ամէնէն խիզախը՝ տապալել կը յանդգնէր ժողովուրդին կուռքը՝ Խրիմեանը, —այդ ատեն արդէն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը,— որ հակառակ իր զանազան տկարութիւններուն՝ ժողովուրդին վրայ հմայք մը ունէր: Պարթեւեանը զայն կը դաւանէր հայրենասէր, հանճարեղ խօսող կամ գրող, բայց լաւ առաջնորդ, լաւ պատրիարք, լաւ պատուիրակ, լաւ կաթողիկոս՝ ե'րբեք: Այս պատճառով Թշնամութիւն յարոյց ան իրեն ու թերթին դէմ (Արեւ, Թ. 5575):

Վաղուան ձայնըն դադրելէ ետք, անոր շուրջ բոլորուածներէն ոմանք Անահիտին, —որ 1898-ին վերջերը (Նոյեմբեր) կը սկսէր հրատարակուիլ,— շուրջ կը հաւաքուին, սակայն շատեր գոհացում չեն կրնար գտնել:

Թէքէեանը եւս մէկն էր անոնցմէ, որ կ'աշխատակցի Անահիտին եւ Մարսէլի մէջ անոր պատուակալ գործակալութիւնը կը վարէ (Արեւ, Թ. 5894):

1899-ին Միքայէլ Շամտանճեանը Արամ Անտոնեանին գործակցութեամբ հնօրեայ Մասիսը կը վերածէ շաբաթաթերթի, քիչ մը տարբեր ոճով մինչեւ այն ատեն հրատարակուող շաբաթաթերթերէն, թէ՛ արտաքինով եւ թէ՛ ներքինով:

Թէքէեանը, որ իր պատանեկական շրջանին մտերմական յարաբերութիւններ ունեցած էր Շամտանճեանին հետ եւ զայն իբր երէց իրեն մենտոր ունեցած, Մարսէլէն կ'աշխատակցի այս շաբաթաթերթին (Արեւ, Թ. 7479):

Վաղուան ձայնըն, —որուն հրատարակութիւնը անկարելիութեան մատնուած էր Նշան Զիհանեանին՝ Բաշալեանին եւ Արփիարին կողմէ Լոյստոն տարուելով իբր գրաշար Նոր-կեանքին եւ Մարտին—, կը մնայ տեսչական մը:

Զայն վերակենդանացնելու իղձը ծնունդ կու տայ ժողովուրդին համար հանդէսին, այս անգամ Փարիզի մէջ: Երկրորդ հանգրուան մը, ուր, կ'ըսէ Պարթեւեանը, «մեր գրական խումբը ժամադիր կ'ըլլար մոր տարբերով ստուարացած եւ աւելի հասունցած»:

«Ժողովուրդին համարին մէջ հասարակական աւելի լուրջ ու անձկոտ մտահոգութիւններ մեզ կը վարէին, կ'առաջնորդէին՝ քան ինչ որ չէինք կրնար ունեցած ըլլալ Վաղուան ձայնը բնորոշող ժխտական առաջադրութեանց մէջ»:

Թէքէեանը՝ այդ «գրական խումբ»ին անդամներէն մին՝ այս հանդէսին ալ կը բերէ իր աշխատակցութիւնը Ս. Պարթեւեանին, Լ. Արսէնեանին, Ա. Շաբլեանին, Մ. Միհրդատեանցին, տոքթ. Պ. Գոլուեանին, Գ. Ֆնտզեանին եւ Ա. Եարճանեանին հետ:

Այս ամսաթերթն ալ, Վաղուան ձայնընին նման, երկար կեանք չ'ունենար: Հագիւ վեց թիւ կը հրատարակուի: Թէքէեանը հոն ալ կը ստորագրէ Վ.

Տիրաճան կամ Վ. Տ., մինչ այդ շրջանին պոլսական թերթերու մէջ ալ կը գրէ յօդուածներ իր իսկական ստորագրութեամբ, մասնաւորապէս Բիւզանդիոնին մէջ, որուն ընթերցող էր Լիվըրբուլի եւ Մարսէյլի մէջ, սակայն Քէչեանին հիմնած լրագրին նկատմամբ, «... կասկածամտութիւնս՝ եթէ ոչ հակառակութիւնս պահեցի, կ'ըսէ, երկար ժամանակ, զայն համարելով փակուած «Հայրենիք»ի տեսակ մը շահագինը, Բարթողիմէոսներու միջոցաւ ստացուած նուէրը Ապտիւլ Համիտէն»:

Այս սխալ դատողութիւնը հետեւանքն էր հին նախապաշարուածի մը, որ տարիներով պահած էր ինք, մինչեւ որ Տրէյֆիւսին խնդրոյն¹¹ առթիւ Զօհրապին դէմ խնամքի ջարդին մէջ հրեաներու ապաշորհ ընթացքը յիշեցնող Քէչեանին յանդուգն տողերը կարդալով^(*) համիտեան ռեժիմի այդ խնամագոյն օրերուն կը հիանայ, հակառակ որ Թէքէեանն ալ տրէյֆիւսեան մըն էր եւ Մարսէյլի մէջ ամէն օր կը կոռէր թէ՛ հայերու, թէ՛ ուրիշ օտարներու եւ թէ՛ մանաւանդ ֆրանսացիներու հետ:

Այսպէս հեռուէն կը հաշտուի Քէչեանին հետ, որ անշուշտ չէր գիտեր Թէքէեանին, — որ շատ դիւրաւ քինոտող մըն էր, — իրեն դէմ քինոտած ըլլալը: Ինք կ'ըսէ թէ 1901-ին կը սկսի աշխատակցիլ Բիւզանդիոնին, «նախ քանի մը նորավէպերով եւ յետոյ յարձակողական յօդուածով մը ընդդէմ «Եւրոպայի հայոց առաջնորդ» քայց իրականին մէջ Մարսէյլի մեր եկեղեցիին միայն հովուութիւնը ընող Գեորգ Կալս. Իւթիւնեանի — որուն մտքի եւ նկարագրի ալ թուլութիւնը տեսնելով՝ չէի կրնար հաւատալ թէ ան եղած էր նախապէս Կարմոյ եւ Եգիպտոսի առաջնորդ» (Արեւ, թ. 7497):

Իւթիւնեանը երկար գրութեամբ մը կը պատասխանէ Թէքէեանին, ցոյց տալով անոր յօդուածը իրր թելադրուած իր հօրեղբորորդիէն՝ Միհրան Թէքէեանէն, որ իր փաթրոնն էր նոյն ատեն եւ ատենապետը՝ Թաղական Նորհուրդին:

Թէքէեանը կ'ըսէ թէ իր հօրեղբորորդին «ոչինչ ըսած էր ու պիտի ըսէր զիս լաւ նանչնալուն պատճառաւ», ուստի ջղագրգռուած է սաստիկ: «Արիւնս գլուխը ցատկեց եւ գրեցի ծանր, շատ ծանր նոր յօդուած մը այս անգամ գործէիս չիրատարակեց եւ որուն վրայ ես ալ դադրեցայ «Բիւզանդիոն»ին աշխատակցելէ» (Նոյն):

Թէքէեանը Մարսէյլէն կ'աշխատակցի Մարի Պէյլերեանին^(**) Եգիպտոսի մէջ հրատարակած Արտեմիս ամսաթերթին 1902-ին (թիւ 3 եւ 4), ուր հրատարակուած իր մէկ վիպակը՝ «Քրջամու կինս», պոլսական բարբերու եւ սովորութիւններու պատկերացում մըն էր եւ ունէր ազգագրական կարեւորութիւն, անշատ այն հոգեբանական վերլուծումէն կանացի ախտաժէտ տիպարի մը, որուն ամէնուրեք կը հանդիպինք այսօր:

Մարսէյլի մէջ ապրած շրջանին, 1899-ին, 1900-ին, 1901-ին, 1902-ին եւ

(*) — Այս Զօհրապ-Քէչեան գգուրտուի մանրամասնութիւնները եւ Քէչեանին յանդուգն տղերքը տեսնել իմ Անհետացող գէմբեր-Գրիգոր Զօհրապ հատորին մէջ, էջ 190-191, կամ Բիւզանդիոնին 785 եւ 787 թիւերուն մէջ:

(**) — Մարի Պէյլերեանը, կուսակցական անունով՝ Սօնէ, կորովի կին մը, հնչակեան, 1902-1903-ին Եգիպտոսի մէջ Արտեմիսը հրատարակած է իրր «Օրգան Ի. դարու հայ կանանց»: Նահատակուած է 1915-ին:

1903-ին, Թէքէեանը կարճ այցելութիւններ կու տայ Փարիզ (Արեւ, Թ. 5894), որուն հմայքը մեծ էր, եւ այդ օրերուն արտասահմանի հայոց համար եղած է կեդրոն մը, ուր կը գտնուէին իր Պոլսոյ բարեկամներն ու ընկերները:

Հոն էին իր դպրոցական ընկերներէն Սուրէն Պարթեւեանը, Արտաւազդ Հանըմեանը եւ ուրիշներ, որոնց մէջտեղ՝ Նոռանդ Օտեանը:

Օտեանը այն ատեն կը հրատարակէր, Արփիարին եւ Բաշալեանին հետ, Ազատ խօսքը, «ոչ ոքի հաճելի չըլլալու առաջադրութեամբ»:

Ազատ խօսքը պզտիկ պրակածեւ շաբաթաթերթ մըն էր, զոր Մինաս Չե-րազը իր Armenia-ին մէջ ուղղադրեց Ազատ խոգք, իրեն դէմ անոր մէկ քաշքը-չուքէն զայրացած:

Թէքէեանը մասնաւորապէս 1901-ին Փարիզ քիչ մը երկար կը մնայ, հըս-կելու համար իր անդրանիկ հատորին «Հոգեք»ուն^(*) տպագրութեան:

Իր այս անդրանիկ հատորը կը պարտինք ժողովուրդին համարին իր աշ-խատակցութեան: Ատիկա առիթ մը եղած էր այդ գաղափարը ունենալու եւ անոր հրատարակութեան նախաձեռնողներուն բարոյական աջակցութեամբ այդ հա-տորին հրատարակութիւնը կատարելու:

Իր այս հատորը բաւական ուշադրութիւն կը գրաւէ եւ շատ թերթեր անոր կը նուիրեն գրախօսականներ¹², այնպէս որ իր գրական համբաւը աւելի կը տարածուի:

Մարտէլի մէջ Թէքէեանը ունէր կերպով մը նիւթական անկախութիւն, ապրելով իրր առեւտրական պաշտօնեայ իր հօրեղբորորդւոյն՝ Մարտէլի հայ գաղութին ամէնէն աչքառու անդամներէն Միհրան Թէքէեանին, առեւտրական տան:

Վահան Թէքէեանը ապրած է Զորանսայի մէջ իր այն ատենուան տարիքը ունեցող երիտասարդի մը վայելչասիրութեամբ եւ բծախնդիր արդուզարդովը, որուն մէջ ոչ-նուազ տեղ ունէին իր ճաշակն ու գեղադիտութիւնը:

Օտեանը, որուն առաջին անգամ Փարիզի մէջ ծանօթացած էր, տեսնելով Թէքէեանին յարաբերական ճոխութիւնը, ամէն օր մէյ մէկ փողկապ փոխելը, զայն նկատած էր fils à papa մը, եւ ինք որ կատարեալ տերվիշ մըն էր՝ շատ վերապահ եղած էր, մինչ իրականին մէջ Թէքէեանը նիւթապէս կործանած եւ մօտաւորապէս տաս տարի առաջ մեռած մարդու մը զաւակն էր (Արեւ, Թ. 5966), որ կրնար կենցաղասէր երիտասարդի մը այդ փոքրիկ պէրասիրութիւնները ցոյց տալ՝ քիչ-շատ ապահովուած ապրուստ մը ունենալուն եւ ընտանեկան հոգերու տակ ճնշուած չըլլալուն համար:

Մարտէլի մէջ 1897-ին անձամբ կը ճանչնայ ան Փորթուգալեանը, որուն անունը տակաւին 10-12 տարեկան տղայ՝ Պէրպէրեանի գրասեղաններուն վրայ լսած էր (Քառասուն տարուան աշխատանքը, Մկրտիչ Փորթուգալեան, 1914, էջ 38) եւ մասնաւորապէս անոր վերագրուած մարգարէութեամբ մը խանդա-վառուած էր այդ օրերուն:

1897-ին Արմէնիա-ին խմբագիրը մարգարէ չէր այլեւս իրեն համար, «բայց կը մնար միշտ ու յարգելի ազգասէր մը՝ մինչ Մարտէլի քնակող ուրիշ շատ Հայերու համար ան կը նկատուէր փորձանք մը ու վտանգ մը: Նրկու պատ-

(*) — Ոտանաւոր եւ արձակ գրութեան, տպ. «Համալսարան», 116 էջ:

նառով. առաջին՝ որովհետեւ 95-96-էն ետքը, քաղաքականապէս շատ գեշցեր էին ժամանակները բովանդակ հայութեան համար եւ Մարսէլի հայ գաղթականութիւնը, մասնաւորապէս, գեշ աչքով կը դիտուէր Սուլթան Համիտի կառավարութենէն, որովհետեւ Փորթուգալեան մը կ'ապրէր իր մէջ՝ իր փոքրադիր բերքին հետ. երկրորդ՝ որովհետեւ Փորթուգալեան իր փոքրադիր թերթն ու մեծաթիւ ընտանիքը ապրեցնել կարենալու համար, ատեն ատեն պէտք կ'ունենար գաղթականութեան օգնութեանը, որ այդ օգնութիւնը կ'ընձեռէր շատ ըզգուշութեամբ եւ շատ դժկամակութեամբ, ամենածայրայեղ պարագաներու մէջ միայն՝ երբ գործիչին կարասիները գրաւուեր, կամ զաւակը աղետաւոր հիւանդութենէ մը պառկեր, կամ ուտելու հացը բոլորովին պակսեր էր իր տունին մէջ: Այն ատեն քանի մը հոգի, քայց քանի մը հոգի միայն, փոքր գումար մը կը հաւաքէին եւ կը յանձնէին ընտանիքի վշտահար հօրը, թէպէտ աւելի մեծ գումար մը պատրաստ էին տալու, եթէ միանգամ ընդ միշտ գայն առնէր ու հեռանար Մարսէլէն: Բայց Փորթուգալեան կը յամառէր հոն մնալու, փարած իր Արմէնիա-ին գոր կը սիրէր իր միւս զաւակներուն հաւասար, գուցէ ասոր վրայ գտնելով մխիթարութիւնը իր միւսներէն կրած վշտին, որովհետեւ ասիկա աւելի տոկուն՝ ամիսներով կը դիմանար անսուղութեան, ձայն չէր հաներ, չէր ապրեր, քայց չէր ալ մեռներ, երբ հայրը սնունդ տալ չէր կրնար իրեն, գիտէր համբերութեամբ սպասել քաժանորդներու քարի-կամբին, իր գոյութիւնը վերստին երեւան քերելու համար, ի՞նչ կ'ըսեմ, նոյն իսկ ինքն էր, այդ թուրքէ զաւակը, որ հակառակ իր վատառողջ կենցաղին, կ'ապրեցնէր միւսները՝ կ'ապրեցնէր որքա՛ն որ կրնար ...: Եւ ասոր համար անշուշտ Փորթուգալեան կը սիրէր իր այս հաւատարիմ զաւակը ու հաւատարիմ կը մնար — ու կը մնայ մինչեւ այսօր ալ — անոր՝ իր ահաւոր մարտիրոսացման երկարափարշ տարիներուն մէջէն ...» (Նոյն, էջ 39):

Թէքէեանը Մարսէլի մէջ իր եռանդուն եւ երազող տարիներուն գործելու, գրելու, արտադրելու սիրով լեցուն՝ Փորթուգալեանի թերթին կը բերէ իր աշխատակցութիւնը:

Անիկա կ'ըսէ. «Այնչափ ատեն որ Մարսէլ մնացի, ես զինք միշտ առոյգ տեսայ մտքով, մանաւանդ իր խօսակցութիւններուն մէջ, եւ միշտ հաստատ իր հին քաղաքական ուղղութեանը՝ որ իմ ալ էր գրեթէ եւ որուն պատճառաւ միջոց մը աշխատակցեցայ իրեն, թէ՛ Մարսէլ գտնուած պահուս եւ թէ՛ վերջէն՝ Համպուրկէն: Կը յիշեմ նոյն իսկ, որ 1901-ին կամ 1902-ին, երբ մտադրեր էր Ամերիկա նամբորդութիւն մը ընել — նամբորդութիւն գոր երկու-երեք տարի վերջը միայն յաջողեցաւ կատարել — ինծի առաջարկեց փոխանորդաբար խըմբագրել Արմէնիան: Վերջէն, թէ՛ ինքն եւ թէ՛ ես, գաղափարով մէյմէկ քիչ հեռացանք իրարմէ: Ատեմօք, ասիկա քիչ մը նեղացուց գիւս: Այսօր սակայն՝ կը խորհիմ թէ իրաւունք չունէի նեղանալու ...» (Նոյն, էջ 40):

Այս ներողամիտ ոգիով զատած է զարձեալ Մկրտիչ Փորթուգալեանը, անոր մահուան օրերուն գրելով. «Փորթուգալեան հին, հին սերունդին կը պատկանէր, որուն առջեւէն նորերը կ'անցնէին գլխի յարգական խոնարհումով մը, պէտք չգալով եւ ժամանակ ալ չգտնելով իրենց յարգանքին բնոյթը քացատրելու, այնքան գրաւուած էին ուրիշ աւելի այժմեական մտաւորութիւններով»:

Ան անմեկնելի կը գտնէ կարգ մը երեւոյթներ, որոնք այնքան ալ չփոթեցուցիչ չեն ինչպէս ինք կը կարծէ:

«Անկողմնակալ դիտողի մը համար, որ հետեւած է Փորթուգալեանի վերջին Բսանդիինգ տարուան լրագրական գործունէութեան —միակ գործունէութիւնը գոր ունէր— շփոթեցուցիչ քան մը կար Վանի վարժապետանոցի իր նախկին աշակերտներուն իրմէ կրած խանդավառ տպաւորութեան պարբերաբար դեռ լսուող արձագանգին եւ այդ հրապարակագրութեան ուղղակի թողած տպաւորութեան միջեւ: Ազգային կեանքը կը վազեր կ'երթար յորձանապտոյտ թաւալումներով եւ յեղակարծ շրջումներով, ուր մարդիկ եւ նոր համախմբումներ կուգային վնասական դեր մը խաղալ անոր ընթացքին մէջ, նոր թերթեր կը ծնէին ու կը մեռնէին՝ յաճախ իրենց ազդեցութիւնը գործելով անոր վրայ եւ միայն *Արմէնիան* իր որ կը մնար միշտ նոյնը, ստուերի եւ հանդարտութեան մէջ՝ կարծես քլ վաղուց արդէն հրաժարած ըլլար ազգը առաջնորդելու նպատակէն: *Արմէնիան* կը մնար սակայն, երբ *Հնչակն* ու *Դրօշակն* իսկ այլեւս չկային եւ այս, ինքնին, նպատակ մը ըլլալ կը թուէր անոր հիմնադիրին համար ու իր մեծագոյն գոհացումը՝ ապահովաբար»:

Ինչո՞ւ սակայն Թէքէեանը չի մտածեր թէ ասիկա պարզ խանութի հաշիւ մըն էր, ապրուստի հարց մը, ինչպէս այսօր կերպով մը կուսակցական մամուլը խանութ մըն է կուսակցականներէն ոմանց համար:

Եթէ Փորթուգալեանը ապրուստի միջոց մը ունեցած ըլլար, շատ շատոնց պիտի դադրեցնէր իր թերթը, վասնզի Փորթուգալեանը այնքան անողջամիտ մէկը չէր չտեսնելու համար թէ սխալ ըմբռնուած յեղափոխութիւն մը կամ ցուցարարութիւն մը ո՞ւր առաջնորդած են ազգը եւ դեռ ո՞ւր կրնային առաջնորդել:

*Ժիշդ է թէ «Վանի մէջ յեղափոխական սերունդ մը պատրաստեր էր Փորթուգալեան: Ան իր վարպետը կը դաւանէր գինգ ու կ'ուզէր որ իր վարիչն ալ ըլլայ: Վարպետը գուցէ վախցած երբ տեսաւ իր ցանած հովին իրր փոթորիկ ծլիլը, մերժեց այդ տիտղոսը, ուզեց արգիլել անգամ որ ինքզինքնին «Արմենական» կոչեն իր աշակերտները եւ սկսաւ ըսել թէ ինք պատրաստուի միայն ֆարոգած էր: Յարգելի խղճահարութիւն՝ որուն առջեւ շատ խոր պիտի խոնարհէինք այսօր, եթէ վերջին տասը-տասըընիւց տարուան մէջ *Արմէնիա*-ի տէրը գայն դարձուցած չըլլար տեսակ մը կիսապաշտօն օրկանը ամենէն անհաշիւ եւ անպատրաստ յեղափոխականութեան» (Ժողովուրդի ձայնը, 16/29 Մեպտ. 1921, թ. 904):*

Փորթուգալեանը եթէ չէ կրցած բոլորովին ազատ եւ անկաշկանդ արտայայտուիլ ու անկեղծօրէն իր մտածածը ըսել եւ իր Արմենիան կիսապաշտօն օրկանը դարձած էր Դաշնակցութեան, ատոր ալ չարժաւորել պէտք չէ այլուր փնտռել, այլ՝ հացի խնդրոյն մէջ, որ բնական է շատ ծանր ճնշած է իր վրայ, որ հաց ուզող ընտանիք մը ունէր:

Թէքէեանը, որ ականատես եղած է Փորթուգալեանին տուայտանքներուն եւ արդէն իսկ գրած է, բնաւ զարմանալի պէտք չէ գտնէր այս երեւոյթը:

Վահան Թէքէեանը եթէ իրր հրապարակագիր չէ գիջած իր իսկական համոզումները ծածկելու եւ անոնց հակառակները պաշտպանելու, յանուն կու-

սակցականութեան կամ կարգապահութեան, կամ հացի համար, շատեր կան մեր մէջ, —մէկն ալ Փորթուգալեանը,— որ ըրած են այդ բանը:

Թէքէեանը տեսած է այն ճնշիչ պայմանները, որոնց մէջ կ'ապրէր Փորթուգալեանը եւ հետեւաբար պէտք չէ շփոթեցուցիչ դտնէր այս պարագան:

Թէքէեանին Մարսէլի կեանքին իբր մէկ դրուագը հոս ըսենք նաեւ թէ ան 1902-ի գարնան Մարսէլէն ձախող գաղափարը կ'ունենայ Պոլիս դառնալու, թերեւս իր պարագաներու խնդրանքներուն ընդառաջ երթալով:

Թէքէեանը ցամաք ոտք կոխելուն կը ձերբակալուի եւ 15 օր բանտի հիւրասիրութիւնը, —ինչպէս ինք կ'ըսէ,— միայն վայելելէ ետք, ետ կը դրկուի «եկած տեղը ...»^(*). սակայն Մարսէլ չի մնար եւ կ'անցնի Գերմանիա, ու Համպուրկ կը հաստատուի իբր առեւտրական: Հոն կը մնայ մօտաւորապէս մէկուկէս տարի, դարձեալ մեկուսացած եւ հայ շրջանակէ հեռու:

Իր Եւրոպա անցուցած օրերուն, այսինքն 1896-1903, բնաւ կուսակցութեան մը չի մասնակցիր եւ հեռու կը մնայ ան այդ շրջանակէն:

(*)— Պոլսոյ տեսարանին հանդէպ իր տպաւորութիւնները եւ քանտին մէջ հայեւորութիւնը եղբայրակցութեան մը դրուագը պատկերացնող յիշատակները հրապարակած է 1909-ին Շիրակի մէջ, «Բանտեղրայրները» խորագրով:

Բ. ՄԱՍ

**ԲՈՆԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ
ՄԱՔԱՌՈՒՄԻ ԵՒ ՅՈՅՍԻ ՇՐՋԱՆ**

1904-1908

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷԶ

1904-1908

Թէքէեանը 1904-ին Եգիպտոս կու գայ՝ Լիվըրբուլ, Մարսէյլ եւ Համպուրկ առանց ազգային կեանքին անտարբեր մնալու վեց տարի ապրելէ ետք։ Իբր հնչական, Եւրոպայի այդ գաղութներուն մէջ իր կուսակցութեան պատկանող որեւէ մարմնի չէր հանդիպած ան։

Այնպէս որ, երբ 1904-ին Թէքէեանը Եգիպտոս կը հասնի, արդէն շատ բաներ պատահած էին Հնչականութեան մէջ։ Ան պառակտուած էր եւ երկու մասի բաժնուած։

Նազարբէկը եւ Մարօն Կուսակցութիւնը իրենց չարաչահութեան առարկայ ըրած էին, ուստի անոնց դէմ դարձած էին շատ հնչականներ ու անջատուած Հնչականութենէն։

Անոնցմէ մէկն էր Ալեքսան Արզուեանը (Վահէ), որ անգամ մը արտաքուստելէ ետք՝ գաղտնաբար Պոլիս մտնելով հոն վերակազմած էր մասնաճիւղ մը, որ Նազարբէկեանին կեդրոնէն անկախ կը գործէր։

Արփիարը, որ Կ. Պոլսէն հեռանալէ ետք Լոնտոն գացած եւ Նազարբէկին հետ գործակցած էր, մօտէն տեսնելով անոր գործունէութիւնը՝ կռուած էր անոր հետ եւ քաշուած փարիզ։

Դժգոհութիւնը հետզհետէ մեծցած էր։ Վերջապէս, Պոլսէն արտասահման ապաստանած հնչականներ ու Ամերիկայէն եկած պատգամաւորներ 1896 Սեպտ. 9-ին Լոնտոնի մէջ ընդհանուր ժողով մը գումարելով արտաքսած էին Նազարբէկը եւ իր կինը՝ Մարօն։ Անոնք ընտրած էին նոր Կեդրոն մը, որուն անդամներն եղած էին Միհրան Սըվազլեանը, Միհրան Տամատեանը, Արփիար Արփիարեանը, Լեւոն Մկրտիչեանը եւ Սուրէն Սուրէնեանը։

Այսպէս, Կուսակցութիւնը բաժնուած էր երկուքի, վասնզի Նազարբէկը իր համախոհներով շարունակեր էր պահել Ս. Դ. Հնչական Կուսակցութիւնը, իսկ Նազարբէկը արտաքսած մեծամասնութիւնը Կուսակցութեան յեղափոխական գործը շարունակեր էր «Վերակազմեալ Հնչական Կուսակցութիւն» անունով՝ զուտ ազգայնական գետնի վրայ։

Բայց վերջիններն ալ չէին կրցած համերաշխաբար գործել եւ իրենց (մասնաւորաբար Արփիարին ու Տամատեանին) միջեւ ծագած վէճերը այնպիսի համեմատութիւններ առած էին, որ սահմանուած երեք տարուան շրջանը չլրացած՝ որոշուած էր 1898-ին գումարել նոր պատգամաւորական ժողով մը Աղեքսանդրիոյ մէջ։

Այս ժողովին մէջ կազմուած էր նոր Կեդրոն մը, որուն անդամ ընտրուած

էին Միհրան Սըվազլեանը, Կարապետ Փափազեանը, Փառնակ Աբամեանը եւ Արփիարը, որ հոգին էր այս Կեդրոնին եւ՝ Լեւոն Բաշալեանին հետ՝ հրատա-րակիչը Նոր կեանքին:

Նազարբէկը Արփիարին Լոնտոն հաստատուելուն եւ Նոր կեանքը հրա-տարակուելուն չէր հանդուրժած եւ սկսած էր սեւացրէքի, ու կարծէք մոռնալով Արփիարին իբր մեծ գործիչի երբեմն ըրած գովեստները՝ սկսած էր զայն ներ-կայացնել իբր Նազըմ փաշային կողմէ արտասահման ղրկուած լրտես մը: Հակառակ այս սեւացրէքին, Վերակազմեալ Հնչակեանութիւնը յաջողած էր հիմնաւորուիլ՝ շնորհիւ Վահէ Արզուեանին եւ Գարեգին Զիթճեանին, որոնք Ամերիկայի մէջ քանի մը ամիս քաղաքէ քաղաք շրջելով կազմակերպեր էին մասնաճիւղեր:

Արզուեանը, որ տիրական նկարագիր ունէր, միեւնոյն ատեն դաւած էր Արփիարին դէմ եւ գործունէութեան նոր ծրագիր մը պատրաստելու համար Լինի մէջ գումարած էր նոր պատգամաւորական ժողով մը, որ Արփիարը ան-կարող հռչակած եւ անոր անունին շուրջ տարածուող զրոյցները նկատի առնե-լով որոշած էր զայն հեռացնել Կուսակցութենէն:

Կազմուած էր նոր Կեդրոն մը, որուն անդամ ընտրուած էին Վահան Շահրիմանը, Վահրամ Գրիգորեանը եւ Վահէ Արզուեանը, որ այս կերպով ա-մենայն ինչը դարձած էր Կուսակցութեան:

Ս. Դ. հնչակեանները, որ շատ տկարացած էին, միութեան առաջարկ մը բերած էին: Քանի մը ամիսներու բանակցութիւններէ ետք, 17 Մայիս 1902-ին իբր թէ այդ միութիւնը կատարուած էր՝ քանի մը ամիս ետք քայքայուելու եւ եղբայրասպան ոճիրներու տեղի տալու համար:

Վերակազմեալ հնչակեաններէն սպանուած էին Միս Շահէնը եւ Գարեգին Զիթճեանը, իսկ հին հնչակեաններէն՝ Սազունին, Համրը եւ Որսորդը, մինչ տերորի ենթարկուած էին Սապահ Գիւլեանը եւ Նազարբէկը:

Հնչակեան միութենէն անմիջապէս ետք եզիպտոս եկած էր Վահէն քանի մը գործիչներով, որոնք Կիլիկիա պիտի մտնէին Կիպրոսի ճամբով:

Այս յանդուգն ծրագիրը այնքան հրապուրիչ թուած էր Բարսեղ Օհանեա-նին՝ Վահան Թէքէեանին հօրեղբօր թոռան (տարի մը առաջ եզիպտոս հաստա-տուած), որ անիկա մտած էր Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան մէջ եւ Շաւարշ Հովիւեանին ու Օննիկ Թաշճեանին հետ կազմակերպած էր Աղեքսանդ-րիոյ մասնաճիւղը, ապա նաեւ՝ եզիպտոսի Նահանգային Վարչութիւնը, որ 1903-էն մինչեւ 1906-ի պատգամաւորական ժողովը աջակցեցաւ Արզուեանին Կեդրոնին, որուն վարիչը՝ Վահէն, հնչակեան բաժանումէն ետք նորէն Աղեք-սանդրիա եկած եւ հարուստներէն սպառնալիքով կամ համոզելով գումարներ առած էր՝ ծանր քննադատութիւններու տեղի տալով:

1903-էն մինչեւ 1906-ի պատգամաւորական ժողովը եզիպտոսը գլխաւոր յենարանն էր արզուեանականներուն եւ ուժ կու տար անոնց գործունէութեան:

Եզիպտոսի հարուստ հայերը կը նպաստէին արզուեանականներուն՝ Վահէին անձէն հմայուած կամ վախի ազդեցութեամբ, ըստ Օհանեանին:

Արզուեանը հիւանդ կը մնայ պահ մը պանդոկի մը անկիւնը, մինչ Ար-փիարեանը, — Վահէ Արզուեանին պահանջումով վտարուած վերակազմեալ հնչակեան Կեդրոնին անդամակցութենէն եւ Նոր կեանքին խմբադրապետու-

թենէն՝ զոր մինակը կը հրատարակէր Բաշալեանին մեկնումէն ետքը, — 1903-ին Վենետիկի մէջ կը հրատարակէ Հայ հանդէսը ու կը կրկնապատկէ իր յարձակումները՝ սպառնալով կռուիլ իր նախկին ընկերներուն դէմ: Անոնք կը պատասխանեն Արփիարին այս յանդգնութեան զայն մահափորձի ենթարկելով 1905-ին Վենետիկի մէջ: Կը լսուի թէ ահաբեկիչը եգիպտոսէն ղրկուած էր¹⁴:

Ասիկա սկիզբը կ'ըլլայ Արզուեանին անկման: Իսկ 1905 Օգոստոս 13-ին Արիկ Ունճեանին սպանութիւնը, որ նոյնպէս Արզուեանը սարքած էր, իբր աններելի ոճի մը, որ ազգին խղճմտանքին դէմ էր, թէեւ սարսափ կը տարածէ հարուստներու մէջ, բայց Արզուեանին բարոյական վարկն ալ կը սպաննէ ու աստղը կը խաւարեցնէ:

Երբ Թէքէեանը եգիպտոս կու գար 1904-ին, տակաւին այս աններելի ոճիները չէին գործուած եւ Արզուեանը իր փառքին կատարն էր: Անիկա արտասահմանի մէջ, ինչպէս եգիպտոս գալէն ետք, լսած էր այն բոլոր խայտառակութիւնները, զորս Նազարբէկ ամուրը գործած էր, ուստի հնչակեան երկու բաժանումներէն կը յարի վերակազմեալ հնչակեաններուն (Արեւ, Թ. 7070), որոնց ազգայնական ծրագիրը իրեն աւելի նպատակայարմար կը թուի անշուշտ:

Այս յարումին մէջ կարեւոր դեր ունեցած է հաւանորէն իր ազգականը՝ Բարսեղ Օհանեանը, որ Արզուեանէն հրապուրուած՝ վերակազմեալ եղած էր եւ իբր զոհաբերող դէմք մը շատ գործօն մասնակցութիւն մը ունէր Կուսակցութեան մէջ: Ան ատենապետն էր եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեան:

Թէքէեանը եգիպտոսի անձանթ միջավայրին մէջ աւելի մօտիկ մէկը չունենալով, շատ բնական է որ իրարու հետ պիտի գործակցէին:

Օհանեանը զնած էր նախ Միհրան Ասքանազին եւ ապա Արաֆսին տպարանը, ուր կը տպէր Երուանդ Օտեանը իր հիմնած Ազատ քեմը շատ անկանոն կերպով՝ նիւթական պատճառներով:

Օհանեանը ինք էր ստանձնած Ազատ քեմին կանոնաւոր հրատարակութիւնը՝ Օտեանը պահելով իբր խմբագիր, սակայն թերթը դարձնելով վերակազմաւորներուն կուսակցական անպաշտօն օրկանը:

Թէքէեանին եգիպտոս հասած շրջանին Երուանդ Օտեանը Հնդկաստան, իր եղբորը քով գացած էր, եւ Ազատ քեմը կը խմբագրէին Միքայէլ Կիւրճեանն ու Բարսեղ Օհանեանը, որ Արա ստորագրութեամբ յօդուածներ կը գրէր:

Օհանեանը թերթին խմբագրութիւնը կը յանձնէ Թէքէեանին, ինչ որ յաւելեալ պատճառ մը կ'ըլլայ որ ինք յարի այդ կուսակցութեան եւ անոր մէջ իբր մտաւորական ուժ մը գործօն դեր մը կատարէ:

Այնպէս որ շատ չանցած կ'ընտրուի Կուսակցութեան եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեան անդամ¹⁵:

Թէքէեանը, հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, ա'յսպէս կը գրաւէ ու շագրաւ տեղ մը Աղեքսանդրիոյ Հայ Համայնքին մէջ, իբր մտաւորական եւ իբր կուսակցական, այնպէս որ իրեն կը վիճակուին երբեմն դերեր, որոնք շատ ալ համապատասխան չէին իր ճաշակին:

Այսպէս, ինք կը պատմէ թէ ինչպէս իր եգիպտոս գալէն քիչ ետք, 1904-ի վերջերը կամ 1905-ի սկիզբները, կ'անդամակցի յեղափոխական ատեանի մը, բաւական կատակերգական պայմաններու մէջ (Արեւ, Թ. 7077):

Ուրեմն Թէքէեանը հազիւ եգիպտոս ոտք դրած՝ կը խառնուի տեղական

ազգային եւ կուսակցական վէճերուն, գուցէ ակամայ, պարտաւորուած ըլլալով իր կուսակցութեան թերթին խմբագրութեան մասնակցիլ: Եւ որովհետեւ ունէր քաջքուլքն ու երգիծանքը սիրող բնավորութիւն մը, անիկա Ազատ քեմին մէջ կը գրէ յաճախ կէս-երգիծական եւ կէս-գրական նկարագրով յօդուածներ, ինչպէս՝ «Արեւանկարներ» ընդհանուր խորագրին տակ զանազան օրուան դէմքերու դիմաստուերները՝ երգիծական գիծերով ներկայացուած, որոնք մեծ հաճոյքով կը կարդացուէին:

Հոն, Ազատ քեմին մէջ է որ Թէքէեանը գործածել կը սկսի Ասուպ կեդ-ծանունը, —ամէնէն երկարակեացը իր կեղծանուններուն,— որ կը ստեղծուի հետեւեալ պարագաներուն մէջ:

Իրմէ առաջ Աղեքսանդրիա եկած էր Պարսկաստանէն դուրս. Կարապետ Փաշայեան խանը: Եւ ահա կը ստացուի Թիֆլիսի Մշակին մէկ թիւը, որուն մէջ կար Աղեքսանդրիայէն դուրս. Փաշայեանին մէկ թղթակցութիւնը, որ ահագին յուզում կը պատճառէ քաղաքին մէջ:

Ամբողջ հայ-Աղեքսանդրիան ամենասեւ գոյներով ներկայացուած էր այդ յօդուածին մէջ — զպրոցը քոս մըն էր, ուսուցիչները տգէտներ էին, ուսուցչուհիները՝ «պէյերի, փաշաների քմահաճոյքին ծառայող», երիտասարդութիւնը իր ժամանակը կ'անցընէր «սրճարաններու մէջ թղթախաղով եւ նար-դախտայով (նարտ)» եւ երբեմն միայն այս փտած միջավայրէն ասուպի պէս կ'անցնէին, —կ'ըսէ ան գրեթէ այս բառերով,— արժէք ներկայացնող մտաւորական ուժեր . . . :

Կը յուզուին մասնաւորապէս ուսուցիչներն ու ուսուցչուհիները: Ազատ քեմին մէջ լոյս կը տեսնեն պատասխաններ՝ յօդուածագիրը խստիւ դատապարտող:

Դուրս. Փաշայեանը դաշնակցական շէֆ մըն էր, բայց իր ընկերներէն ոմանք ալ կը դատապարտէին այդ անխորհուրդ գրութիւնը:

Լուրջ պատասխաններէ ետք, երգիծելու փափաք մըն ալ կ'արթննայ Թէքէեանին եւ իր ընկերներուն մէջ:

Դուրս. Փաշայեանը ունէր այնպիսի դէմք եւ քալուածք, որոնք կը դիւրացնէին երգիծանքը:

Այնպէս որ Թէքէեանը կը գրէ, իբրեւ զուարճալիք, ոտանաւոր պալլատ մը «Դուրս. Կ. Փաշայեան խանի Տ. . . գեղօնը» վերնագրով եւ զայն կը կարդայ, սրճարանը, քանի մը բարեկամներու, որոնց մէջ կը գտնուէին Մ. Կիւրճեանը, Օ. Թաշճեանը եւ Բարեկապաշտը (Անդրէաս Մկրտեան):

Բարեկամները կ'ուզեն որ զայն տայ Ազատ քեմին, բայց Թէքէեանը կ'ընդդդմանայ: Կ'առաջարկեն ծածկանուէնով մը հրատարակել: Ի՞նչ կեղծանուն: Եւ ահա Օնիկի Թաշճեանը կ'ըսէ. «Քանի որ տոբօրը գրած է թէ լաւ մտաւորականներ ալ ասուպի պէս երբեմն կ'անցնին հոսկէ . . . ա'ն քեզի մտաւորական, ստորագրէ Ասուպ . . .»(*):

(*) — Այն օրը որ այս ոտանաւորը կ'ընկեր Ազատ քեմին մէջ, լոյս կը տեսնէ բոլոցիկ մըն ալ՝ Թիւիֆոն ստորագրուած, որ ամոր պատասխանն էր: Դադունիքը այս «զուգոյնիւրեան» այն էր՝ որ գրաշարը «Արաքս» տպարանին, ուր կը շարուէր եւ կը տպուէր Ազատ քեմի, ոտանաւորին ձեռագիրը ցոյց տուած էր քծիշկին, որ զայն «չեզոքացուցած» էր իր սեփական «երգիծական» պատասխանովը:

Այսպէս կը ստեղծուի Ասուպ ծածկանունը, որ Թէքէեանը կը գործածէ մինչեւ վերջ:

Այս առթիւ Գիսաստղ եւ այլ ծածկանուններ ալ գործածած է¹⁶, բայց չեն տեւած (Արիւ, Թ. 7019):

Թէքէեանին՝ Ազատ քեմին խմբագրութիւնը վարած միջոցին (1904–1905), Աղեքսանդրիոյ Հայ գաղութը ներքին տագնապ մըն ալ ունէր եւ յուզումի մէջ էր: Անոր անտարբեր չէին կրնար մնալ մտաւորական եւ կուսակցական ղեկավարները:

Ազատ քեմը որքան որ կուսակցական թերթ մըն էր, չէր կրնար Աղեքսանդրիոյ մէջ այն ատեն յուզուած սահմանադրական պայքարին չխառնուիլ՝ իր տեղական ազգային կարեւոր խնդիր:

Սահմանադրականները՝ Տամատեանը, Շնորհքեանը, Էնֆիէճեանը եւ ուրիշներ, պայքարելով Կարապետ պէյ Րէիզեանին դէմ, կազմած էին Թաղական Խորհուրդ մը, որ Օրմանեան պատրիարքին կարգադրութեամբ տեղը տուած էր Բարթող փաշային նախագահած խնամակալութեան, որուն դէմ անոնք բուռն պայքար կը մղէին՝ այս անգամ սահմանադրական կարգեր հաստատելու պահանջով:

Բարսեղ Օհանեանը՝ իր կուսակցական ղեկավար՝ սահմանադրական պայքարին ծագման օրերէն, անոր դրօշակիրներէն մէկը եղած էր Երուանդ Օտեանին հետ, որ մէկ կողմէ Օհանեանին հրատարակած Ազատ քեմին մէջ կը գրէր, միւս կողմէ՝ իր Ազատ խօսքին մէջ: Բարսեղ Օհանեանը այս պայքարին համար հրատարակած էր նաեւ Օրէնք անունով թերթ մը¹⁷:

Օհանեանն ու Օտեանը այնքան բուռն բաներ կը գրեն որ Ազատ քեմին դէմ դատ կը բանան Ուղուրլեանը եւ Բարթող փաշան. ասիկա ալ բաւական չհամարելով՝ Բարթող փաշային վարձկան «սէյիտի»ները օր մը տպարանին վրայ կը յարձակին Օրէնքին մէջ հրատարակուած յօդուածի մը համար: Բարսեղ Օհանեանը, որ տպարանը կը գտնուէր, հուժկու մարմնով կը դիմադրէ եւ փառաւոր ծեծ մը կը քաշէ յարձակողներուն, որոնց պետին գլուխն ալ կը կոտրէ եւ միայն տուգանքով մը կ'ազատի:

Երկրորդ անգամ մըն ալ Ազատ քեմին Ապուտարտարի խմբագրատունը Բարթող փաշային արբանեակներէն զրգուռած վարձկաններու կողմէ յարձակումի կ'ենթարկուի:

Թէքէեանը երբ կը ստանձնէ Ազատ քեմին խմբագրութիւնը, ինք ալ կը ստիպուի շարունակել պայքարը Օհանեանին եւ միւս սահմանադրականներուն հետ, որոնց հաւաքավայրը կամ կայանն էր «Տիգրան Երկաթ» ակումբը, որ 1903-ին Բարսեղ Օհանեանը Շաւարշ Հովիւեանին եւ Օննիկ Թաշճեանին հետ վերակազմած էր իւր Լսարան–Ընթերցարան, Մենչիէի ետեւ, Նուպար փողոցին մէջ, մեծ շէնքի մը առաջին յարկը, ընդարձակ սրահի մը մէջ: Անոնք այս հաւաքավայրը հիմնած էին անկուսակցական հողի վրայ, զայն տրամադրելով մշակութային ու քաղաքական ամէն հաւաքոյթի եւ հանդէսի, մինչեւ իսկ դաշնակցական դասախօսութիւններու:

Այդ ամբողջովին մտաւորական գործին նուիրուած հաստատութեան մէջ ամէն երեկոյ կը հաւաքուէին բաւական մեծ թիւով նորահաս երիտասարդներ եւ

երէցներու շուրջը խմբուելով՝ անոնցմէ կ'ուսանէին մեր ազգային կեանքին անցեալն ու ներկան (Արեւ, թ. 7108):

Հոն ամէն շաբաթ իրիկուն, երիտասարդ կամաւորներու խումբի մը կողմէ Ազատ քեմը կը ծալուէր, կը հասցէագրուէր եւ կը դրոշմաթղթուէր:

Հոն զիշեր մը, երբ Թէքէեանն ու Օհանեանը առանձին էին, զինովցած կուսակցական մը Ազատ քեմին հրատարակութեանց համար իրենց կը սպառնայ (Նոյն): Սակայն անոնք չեն դադրեցներ պայքարը:

Այդ ժամանակ Թէքէեանը ինք կը գրէր Ազատ քեմին խմբագրականները, անստորագիր, նոյնիսկ անոր վարչութեան ալ կը խառնուէր, ընկալագիր եւ նամակ կը ստորագրէր, մինչեւ 1906-ի Փետրուարը, երբ կը մեկնէր Աղեքսանդրիայէն ու կը հաստատուէր Գահիրէ (Լուսաբեր, թ. 248, 1 Օգոստոս 1906):

Ինչ Աղեքսանդրիայէն հեռանալէն ետք ալ կը շարունակուի սահմանադրական պայքարը, մինչեւ որ նոր ընտրութիւններով Գառնիկ Զպուքճեանին ատենապետութեամբ Քաղաքական ժողով մը կու գայ գործին գլուխը:

Վահան Թէքէեանը մնալով հանդերձ կուսակցական այս խառնակ վիճակին եւ կուսակցական, — քաղաքական ու տեղական գործերու շուրջ, — գրգռուածութիւններու եւ ղեկւորութիւնի ժամանակամիջոցին, Միքայէլ Կիրճեանին հետ, գրական մտահոգութիւններով, 1905 Յունուար 1-էն սկսեալ կը ձեռնարկէ հրատարակելու նաեւ Ծիրակ ամսաթերթը: Տիրաւոր կամսարականին ու անոր քանի մը բարեկամներուն, ինչպէս նաեւ Պօղոս Նուպար փաշային նիւթական աջակցութեամբ (Արեւ, թ. 7413):

Ծիրակին երկու հիմնադիրները՝ իբր «խմբագիր-տնօրէնք» այս հանդէսին՝ կը յայտարարեն թէ «յաւակնութիւնը չունին հայ գրականութեան մէջ մոր դարագլուխ մը քանալու, այլ համեստ գիտակցութիւնը եւ հաստատ կամքը՝ խզուած աւանդութիւն մը շարունակելու: Անոնք աչքի առջեւ ունին մեր ազգին կրած ահաւոր հարուածին ներքեւ գրականութեան այսօրուան անցուցած տագնապը: Տարամբժ արուեստամոլութեամբ մը չէ որ սակայն պէտք կը զգան գրական կեանքը իր հիմ արմատներուն վրայ վերածաղկեցնելու եւ ասոր աշխատած ատեն՝ չեն մոռնար անդին, իրենցներուն չարչարուող ճշմարիտ կեանքը: Գիտենք թէ գրականութիւն մը այնչափ կ'ազդուի հանրութեան կեանքէն, որչափ թերեւս կ'ազդէ անոր վրայ: անկա իր բազմակողմանի երեսներուն վրայ կը ցոլացնէ քնականօրէն՝ ներկային հետ անցեալը եւ ապագան: կը ճանչցնէ ազգի մը իր բոլոր արգասանդ ուժերը, իր ստեղծագործ տարրերը եւ տարածիչը կ'ըլլայ Գաղափարին որ լուսագոյն վաղը կը պատրաստէ: Ասիկա է միակ մտահոգութիւնը «Ծիրակ»ին:

Իրենց առաջադրութեան համաձայն, Ծիրակն իբր ուղղութիւն կ'ընդգրկէ. «գրագէտներու ընտրելախումբի մը օգնութեամբ աշխատիլ հայ դպրութեանց վերականգնումին արտասահմանի մէջ: ... պիտի ընէ ազգային գրականութիւն մը, առանց մտնելու կուսակցական նկատումներու եւ մասնաւորութեանց մէջ: լայն պիտի քանայ իր էջերը բոլոր ճշմարիտ ու վաւերական գրագէտներուն առջեւ ...»:

Արդարեւ, Ծիրակը արտասահմանի մէջ հրատարակուած աւելի կամ նուազ երկարակեաց հանդէսներուն մէջ ուշագրաւ տեղ մը կը գրաւէ, վասնզի երկու վաւերական գրագէտ խմբագիրները կը յաջողին իրենց հանդէսին տալ

պահանջուած լրջութիւնն ու բովանդակութեամբ զայն դարձնել ամէն կերպով ներկայանալի:

Իրենց առաջին գործակիցը կ'ըլլայ Երուանդ Օտեանը, որ դեռ Հնդկաստան էր:

Օտեանը՝ Կիւրճեանին հրաւերով՝ որուն աւելի մօտ էր այն ատեն, Շիրակին առաջին թիւին մէջ կ'երեւի իր «Ազգային բարերար» գործով:

Օտեանը Շիրակին մէջ ունի նաեւ ուսումնասիրութիւն մը «Ժողովող»ին վրայ՝ հմտական բովանդակութեամբ, վասնզի անիկա ուսումնասիրած էր «Աստուածաշունչ»ը խորապէս, ինչպէս այս յօդուածին մէջ իսկ կ'երեւի: Իր գլխաւոր առաջնորդն է Ռժնանը, որուն երրայագիտութիւնը անգերազանցելի է:

Նոյնպէս հեռուէն իր աշխատակցութիւնը կը բերէր, դարձեալ Շիրակին առաջին թիւէն, Արփիար Արփիարեանը, որ այդ միջոցին Վենետիկ կը գտնուէր տագնապալի կացութեան մէջ, մատնուած ըլլալով նիւթական անձկութեան, քանի որ Վենետիկի մէջ իրեն դէմ գործադրուած մահափորձէն ետք ակամայ ստիպուած էր դադրեցնել Հայ համդէսը եւ Բանքերին, Գեղունիին, Բազմավէպին ու Մշակին իբր աշխատակից ստացած շատ դոյզն վարձատրութեամբ ապրիլ:

Անոր վիճակը տագնապալի էր մանաւանդ քանի որ վերակազմաշինները չէին դադրած զինք հալածելէ: Թէքէեանը, հակառակ Արփիարին նկատմամբ իր կուսակցութեան տածած կատաղի հակառակութեան, արգելք չ'ըլլար, այլ՝ ընդհակառակը՝ կը փափաքի որ Կիւրճեանը գրէ Վենետիկ եւ Արփիարը հրաւիրէ որ աշխատակցի Շիրակին բոլոր թիւերուն, ինչպէս թելադրած էր Տիգրան Կամսարականը:

Շիրակին խմբագիրները իրեն կը ղրկեն իբր պատուագին իւրաքանչիւր յօդուածի համար մէկ անգլիական ոսկի՝ կրկնապատիկը իրենց ուրիշներու տուած բարձրագոյն պատուագինին:

Ան Շիրակին մէջ կը սկսի զմայլելի շարքը «Հողվորտիք»ին, ուր կը խօսուէր ժամանակակից մեռեալներուն վրայ, իրեն յատուկ ոճով եւ ժամանակակից դէպքերու վրայ լայն ծանօթութիւններով լեցուն:

Արփիարեանը Շիրակին մէջ ունի նաեւ Կովկասի հայոց վրայ այդ միջոցին տիրող յուզումներուն վերաբերեալ գրութիւններ, զորս երբեմն կը ստորագրէր իր հին կեդծանուէնով՝ Հրազդան:

Շիրակին այս երկու հեռակայ աշխատակիցները, որոնք թերթին խմբագիրներուն չափ գրեթէ աշխատանք ունին այս հանդէսին վրայ եւ անոր փառքին կերտողները եղած են, իրարու ետեւէ Եգիպտոս կու գան:

Օտեանը ինն ամիս Հնդկաստան մնալէ ետք կը դառնայ Աղեքսանդրիա: Կիւրճեանը, որուն իմացուցած էր ան իր դարձը, Թէքէեանին հետ կ'երթայ զայն դիմաւորելու: Արդէն իրենք միակ դիմաւորողներն էին: Թէքէեանը խորապէս կը տպաւորուի երբ Օտեանը, զոր Փարիզ ճանչցած էր, նաւէն կ'իջնէ պզտիկ ձեռքի պայուսակով մը ... որով Հնդկաստանէն Եգիպտոս ճամբորդած էր ապահովաբար, եւ որ անոր միակ ինչքը պիտի կազմէր մինչեւ մահը:

Օտեանը Կիւրճեանին հետ կը համբուրուի, բայց Թէքէեանին վերապահ եւ գրեթէ ցուրտ ընդունելութիւն մը կ'ընէ: Ըստ Թէքէեանին (Արեւ, թ. 5966), «Փարիզի տպաւորութիւնը դեռ կը տեսէր»: Սակայն Աղեքսանդրիոյ մէջ ամէն-

նօրեայ յարաբերութիւններով անոնք մտերիմներ կը դառնան, վասնզի Օտեանը ո՛չ միայն Ծիրակին աշխատակցութեամբ կը գործակցի Վահան Թէքէեանին եւ Միքայէլ Կիւրճեանին, այլեւ զաղափարական գետնի վրայ անոնք կը գործեն միասին՝ Ազատ քեմին մէջ սահմանադրական պայքար մղելով։ Օտեանը նշանաւոր կը հանդիսանայ Ազատ քեմին մէջ Բարթող փաշային դէմ իր գրածներով։

Օտեանը, Ծիրակին եւ Ազատ քեմին աշխատակցելէ զատ, կրկին հրատարակել կը սկսի Ազատ խօսքը, 20 Ապրիլ 1906-ին, իրր շարաթաթերթ, որ կարծէք Բարթող փաշային դէմ գրելու համար միայն կը հրատարակուէր^(*)։

Այսպէս երկուքը կը դառնան մտերիմներ։ Երբեմն իրիկունները Օտեանին հետ միասին Թէքէեանն ու Կիւրճեանը կ'երթան Աղեքսանդրիոյ նամակատան դիմացի Փրանսական կապելան, ուր Օտեանը ապսենթ գտած էր եւ կը խմէր։

Գալով Արփիարին, անիկա 1905-ին Վենետիկի մէջ մահափորձի ենթարկուելէն ետք ո՛չ Ծիրակին վճարած պատուագինով, ո՛չ Կովկասէն ստացած պատահական գումարներով եւ ո՛չ ալ իր հարուստ բարեկամին՝ Փատովայի մէջ ազարակատէր Մատթէոս Խերեանին, շոյլ խոստումներով կրնար ապրիլ։ Անիկա Ծիրակին խմբագիրներուն կը գրէ թէ կ'ուզէ Եգիպտոս գալ եւ անոնցմէ քաջալերական պատասխան ստանալով՝ 1905-ի Օգոստոսին Վենետիկէն Աղեքսանդրիա կ'անցնի։

Թէքէեանը իրենց առաջին հանդիպումը կը նկարագրէ այսպէս․

«Աղեքսանդրիա, Ապուտարտարի վրայ է Ծիրակի եւ Ազատ բեմի (Վեր. Հնչ. շարաթաթերթ) խմբագրատուն—սպարանը, որուն դրան առջեւ, կէսօրուան ատեն կը տեսնեմ Միքայէլ Կիւրճեանը՝ պրկուած դէմքով պզտիկ մարդու մը հետ։ Դուրսը՝ Կիւրճեան կը ներկայացնէ մեզ իրարու։ Կ'ըսեմ թէ զինք կը ճանչնամ Պոլսէն, բայց Արփիար չի յիշեր՝ թեւ կը ձեւացնէ յիշել։ Ներս կը հրաւիրեմ։ Կը մերժէ գալ՝ կատակելով» (Արեւ, Թ. 7413)։

Հասկնալի է թէ Արփիարը կը վարանէր մտնել զինք մահափորձի ենթարկած վերակազմեալ հնչակեաններուն պատկանող թերթի մը խմբագրատունը։

Արփիարը հազիւ 2-3 ամիս կը մնայ Աղեքսանդրիա։ Ճիշդ այդ միջոցին է որ Պոլսոյ մէջ կը սպաննուի Աբիկ Ունճեանը, որուն դէմ գործուած այդ սարսափելի ոճիրը Արփիարին բարոյական յաղթանակը կ'ըլլայ, վասնզի անոր հակառակորդները բոլորովին կը վարկաբեկուին։

Արզուեանը անկանգնելի անկումի մը կ'ենթարկուի։ Արփիարը մեծ չափերով կ'օգտագործէ Ունճեանին սպանութիւնը՝ իր հմայիչ զրիչով բոլորովին վարկաբեկելու համար Արզուեանը, որմէ շատեր, —ինչպէս նաեւ Թէքէեանը,— կը բաժնուին։

Թէքէեանին՝ վերակազմեալներէն հեռանալէն եւ Ազատ քեմին խմբագրութիւնը լքելէն ետք, Աբիկ Ունճեանին սպանութենէն յետոյ Աղեքսանդրիա ապաստանած եւ ոճիրին մասնակից լեւոն Քիրիշեանը կը ստանձնէ Ազատ քեմին խմբագրութիւնը՝ կարգադրութեամբ Բարսեղ Օհանեանին, որ տակաւին հաւատարիմ կը մնար Արզուեանին, որ այն ատեն կը սպառնար եգիպտա-

(*) — Ազատ խօսքը որ անկանոն կերպով կը հրատարակուէր Գափապէս Փարիզի մէջ, այս ձեւով մօտաւորապէս տարի մը, մինչեւ 1907 Մարտ 2, 38 թիւ հրատարակուած է։

րընակ րարեկեցիկ ազգայիններու, սկսեալ Պօղոս Նուպար փաշայէն, եւ կր պահանջէր հազարաւոր ոսկիներ՝ Ունճեանին եւ Թաւաշանճեանին սպանութիւնները օրինակ ցոյց տալով:

Այն քանի մը ամիսներու ընթացքին որ Արփիարը կը մնայ Աղեքսանդրիա, Թէքէեանը հազիւ մէկ-երկու անգամ անոր հետ կը տեսակցի սրճարանը: Այդ տեսակցութիւններու ընթացքին է որ Թէքէեանը աւելի մօտէն կը ծանօթանայ իր մէջ ազգայիններէն կերտած այդ մոզին, որ որքան համեղ ու կճան գրիչ մը ունէր՝ այնքան ալ սրամիտ ու հրապուրիչ խօսակցութիւն մը:

Հոն է որ երկուքին միջեւ կը հաստատուի հոգեկան կապ մը, որ մինչեւ վերջ կը պահուի՝ օրէ օր աւելի սերտանալով:

Արփիարը 4 Սեպտ. 1905-ին կու գայ Գահիրէ, ուր կը ստանձնէ Լուսաբերին խմբագրութիւնը, բայց կը շարունակէ աշխատակցիլ դարձեալ Ծիրակին: Այսպիսով Ծիրակին խմբագիրները իրականութեան մէջ չորս էին:

Ծիրակը իր երկու հիմնադիրներուն նպատակին եւ ծրագրին համաձայն հրատարակութիւն մը կ'ըլլայ, վասնզի անոր կ'աշխատակցին տակաւին Թուրքիա գտնուող արժէքաւոր ժամանակակից գրագէտներ, ինչպէս՝ Ռուբէն Զարդարեանը՝ Էփտահար, Տիրան Զրաքեանը՝ Ինտրա, Գրիգոր Զօհրապը՝ Արտաւազդ, եւ Սարգիս Թիւթիւնճեանը՝ Շարասան: Իսկ արտասահման ապրողներէն՝ Ատոմ Եարճանեանը, Միքայէլ Նաթանեանը, տոքթ. Մ. Սմբատ Գաբրիէլեանը, Գ. Ժիյէրճեանը եւ ուրիշներ:

Թէքէեանը Ծիրակին մէջ իր ոտանաւոր եւ արձակ բանաստեղծութիւնները կը ստորագրէ երբեմն Վահան Տիրանեան եւ Իսկուհի Հովսեան. նոյնպէս կը գրէ երկու պատմուածքներ, որոնցմէ «Ճահիլ»ը ստորագրած է Վահան Տիրանեան, իսկ «Հանդիպում»ը՝ Սկայորդի: Մինաս Զեբազին «արեւանկար»ը ստորագրած է Ասուպ:

Ծիրակին մէջ նորութիւն մըն էր այն ուշադրութիւնը, զոր հանդէսին խմբագիրները կ'ընծայէին գրական շարժման, ներկայացնելով նոր հրատարակուած գիրքերը, ինչպէս նաեւ Հանդէս հանդէսներու բաժինը, որ միայն համառօտագրութիւնը կամ ցուցակը չէր հանդէսներու մէջ հրատարակուած յօդուածներու, այլեւ սղուած ձեւի տակ՝ անոնց քննադատութիւնը, գնահատումի եւ պարսաւի անհրաժեշտ բաժանումներով: Այս բաժինն մէջ կը խօսուէր նաեւ օտար հանդէսներու վրայ, ինչ որ օգտակար նորութիւն մըն էր՝ միջազգային գրական շարժման ծանօթացնելու համար հայ ընթերցողը:

Երկու խմբագիրները Համշիրակ Ա. եւ Համշիրակ Բ. ստորագրութիւններով կը հրատարակէին Ամսեակը խորագրով նշմարներ, նշանակելի տեսութիւններով: Այնպէս որ Ծիրակը ամէն կերպով ներկայանալի հանդէս մըն էր, որ դժբախտաբար հազիւ 11 թիւ հրատարակուած է: Հոկտ.-նոյեմբերի 10-11 միացեալ թիւը իր յաջորդը չէ ունեցած:

Ծիրակին հրատարակութեան այս ընդհատումին մէջ դեր ունեցած է Աղեքսանդրիոյ հայոց մէջ տիրող կուսակցական պայքարը, որուն անխուսափելի ազդեցութիւնը կը կրէր այս մեծարժէք հանդէսը:

Տեղական վէճին, այսինքն՝ սահմանադրական պայքարին, խառնուած էին Ծիրակին հիմնադիրները եւ իրենց գլխաւոր աշխատակից Երուանդ Օտեանը, որ կը շարունակէր պայքարը 1905-ին աւելի քան երրեք:

Այս առթիւ Շիրակին տպարանին վրայ ալ «խորտակմամբ յարձակում» մը գործուած է «Քէօռ Յակոբ»ին եւ ընկերներուն վարձկան խումբին կողմէ, ինչպէս նաեւ Օտեանը ենթարկուած է փողոցային պղտիկ յարձակման մը:

Նոյնքան ճնշիչ ազդեցութիւն մը ունեցած է վերակազմաւորներուն մէջ ծագած պառակտումը՝ Արզուեանին որոշումով, 1905 Օգոստոս 13-ին Արիկ Ունճեանին սպանութեան հետեւանքով: Թէքէեանը առաջիններէն մէկը կ'ըլլայ հեռացողներուն՝ Մ. Կիւրճեանին հետ: Անիկա նաեւ Շիրակին առաջին տարուան 12 թիւերը մէկ պակասով հազիւ լրացուցած՝ ոչ միայն կը դադրեցնէ զայն, այլեւ կը լքէ Ազատ րիմը, վասնզի Ունճեանին սպանութենէն ետք մեկուսացած էր:

1906 Փետրուարին Թէքէեանը կու գայ Գահիրէ եւ կուսակցականէն ու խմբագրականէն տարբեր ասպարէզ մը կը նետուի: Մելգոնեան գործատան մէջ կը դառնայ զրասենեակի պաշտօնեայ եւ միայն ութ ամիս քարտուղարութեան պաշտօն կը վարէ հոն¹⁸:

Այդ միջոցին Արփիարը արդէն 4-5 ամիսէ ի վեր կ'աշխատակցէր Լուսաբերին (17 Հոկտ. 1905-էն սկսեալ) (Լուսաբեր, թ. 132-133), որուն զլխաւոր աշխատակիցը եւ հիմը՝ Վահան Քիւրճեանը, Գալուստեան վարժարանին տնօրինութիւնն ստանձնած ըլլալով՝ չէր կրնար թերթով զբաղիլ:

Լուսաբերը, որուն հրատարակութիւնը սկսած էր 1 Դեկտ. 1904-ին, անկուսակցական նկարագիր ունէր: Այս անունով զրական հաւաքածոյ մը Կիպրոսի մէջ հրատարակուած էր Կրթարան-Որբանոցի տպարանէն՝ նոյն հաստատութեան տնօրէն Վահան Քիւրճեանին ջանքերով: Անոր Գահիրէ գալէն ետք քանի մը այնթապցիներու (տոքթ. Ն. Քեչեճեան, Յ. Ճեպեճեան եւ այլեր) վարչութեամբ այս անգամ նոյն անունով լրագրի մը վերածուեցաւ ատիկա, այն առաջադրութեամբ որ վարչութեան անդամները պատրաստ պիտի ըլլային՝ «ամէն կերպ հնարաւոր աջակցութեամբ հաւասարակշռելու թերթին ելիմուտքը եւ ապահովելու անոր տեւականութիւնը»: Այս առթիւ Կիպրոսի Կրթարան-Որբանոցին տպարանը Լուսաբերին տրամադրութեան տակ կը դնէր խնամակալութիւնը:

Հազիւ տաս ամիս անց Արփիարեանին իբր խմբագիր թերթին զլուխը անցնիլը կ'երեւի հակակուսակցականներու ջիղերը գրգռած ըլլալով, ան հարկ կը դատէ 26 Դեկտ. 1915-ին յայտարարել (Լուսաբեր, թ. 161) թէ ինք խմբագիրը չէ թերթին, այլ՝ պարզ յօդուածագիր մը:

Լուսաբերին վարիչները չէին ուզեր թերթը կուսակցական օրկանի վերածել, մանաւանդ այդ պահուն, ուր հայկական ընդհանուր միութեան մը գաղափարը մարմին առած էր եւ արդէն իսկ 1905 Դեկտեմբերէն ի վեր բազմաթիւ հայեր արձանագրուել սկսած էին այդ միութեան՝ անոր վերջնական կազմակերպութենէն, —որ 1906 Ապրիլ 6-ին պիտի ըլլար,— առաջ (Լուսաբեր, թ. 156):

Հետեւաբար, Լուսաբերին վարիչները կը զգուշանային իրենց թերթին կուսակցական գոյն տալէ եւ կ'ուզէին զայն պահել իր անկուսակցական հանգամանքին մէջ, ինչ որ գոյուար էր՝ եթէ Արփիարը ըլլար անոր խմբագիրը: Սակայն միւս կողմէ, անոնք համաձայն էին որ պայքար բացուի Արզուեանին

դրամաշորթ խմբակին դէմ: Արփիարը լաւագոյն ղեկավարը կրնար ըլլալ այդ բանին համար:

Արփիարը, արդարեւ, ահարկու պայքար մը կը բանայ արգուեանական ոճրագործ խմբակին դէմ, որ յեղափոխութեան անունով դրամ կը պահանջէր եգիպտոսի հայ հարուստներէն: Ան կը յորդորէ եգիպտոսի հայերը որ չվախնան սպառնալիքներէ եւ բռնի տրուած դրամներով չքաջալերեն: Լեւոն Լարինսը Ազատ քեմէն բուռն կերպով կը պատասխանէ՝ Արփիարը մատնիչ ներկայացընելով:

Թէքէեանը, որ բոլորովին քաշուած էր վերակազմեալ հնչակեաններէն՝ Ունճեանին սպանութենէն դալթակղած, Մելգոնեանին պաշտօնեայ ըլլալէ ետք, դարձեալ հրապարակագրութեան կը մղուի եւ պայքարի մէջ կը մտնէ:

30 Յունիս 1906-ին, Ազատ քեմին մէջ «Պայքարը» խորագրով եւ Արայ (Բ. Օհանեան) ստորագրուած խմբագրական յօդուածի մը մէջ սա տողերը գրուած էին. «Ասոցմէ էր նաեւ Արիկ Ունճեան, որ անպատուած հայ մայրերու եւ հայ շահերու անունով իրեն դիմող անձնուէրը՝ քուրփին յանձնել փորձելու անխղճահարութիւնը ունեցաւ ...»:

Թէքէեանը այս տողերը կարդալով կը ջղագրգուրի եւ նոյն օրն իսկ նամակ մը կը գրէ Լուսաքերին, որ «Արիկ Ունճեանի մատնութիւնը» խորագրով կը հրատարակէ գայն (Լուսաքեր, Թ. 235, 4 Յուլիս 1906):

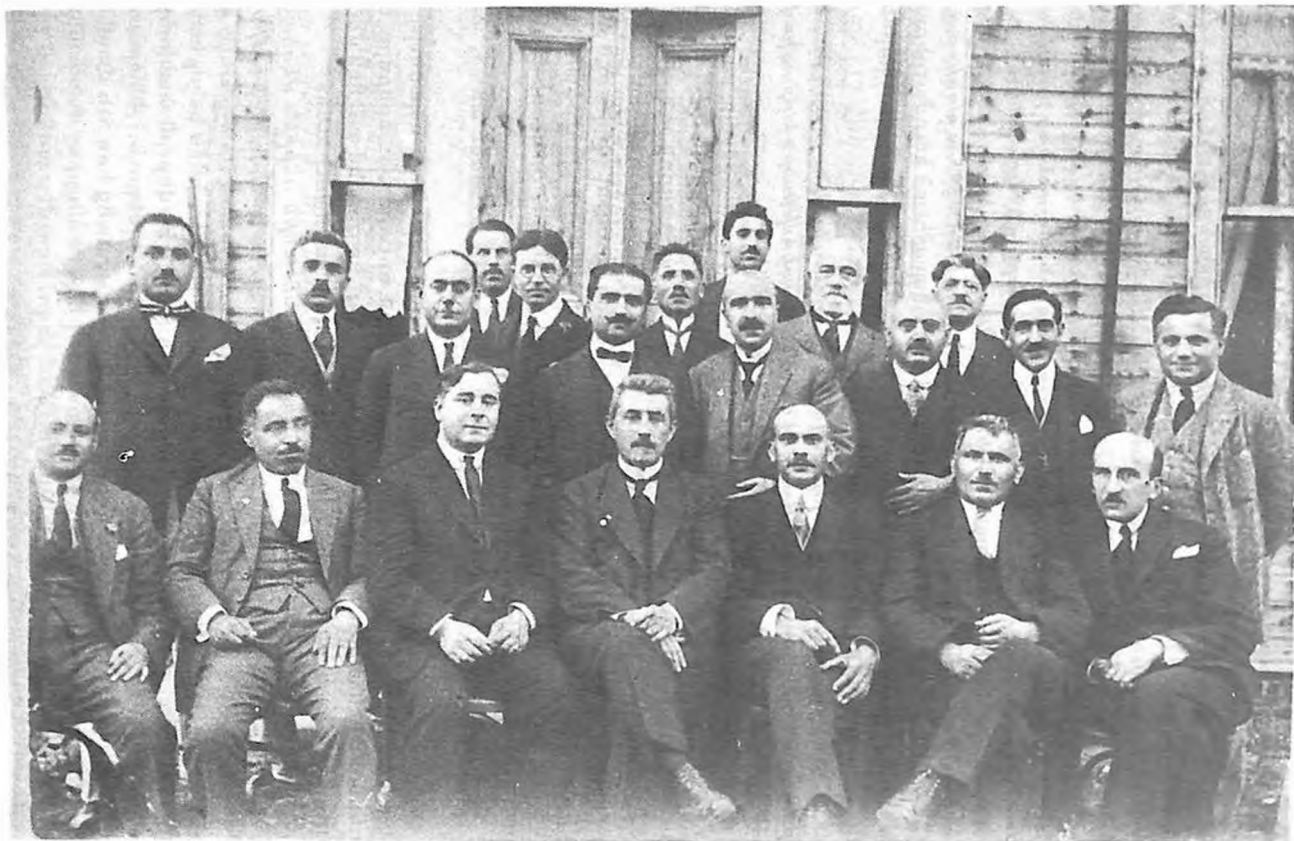
Թէքէեանը իրողութիւնը կը հերքէ եւ կը յարէ. «Ունճեանը սպաննելէ աւելի մեծ ոգի մը եթէ կայ՝ գայն մահուրնէ վերջ, մատնիչ ընելն է ... Բայց ոչ այսքան միայն: Բանի որ վերոյիշեալ յերիւրանգը ստորագրող պարոնը^(*) չէ պահած, բազմաթիւ առիթներու մէջ, իր վեր. Հնչակեանի հանգամանքը եւ հրապարակաւ շատ անգամներ խօսած է յանուն անոր, ես եւս, իրբեւ մէկ ուրիշ անդամը, թէպէտ մեկուսացած առժամապէս, այդ նոյն կուսակցութեան՝ հրապարակաւ կոչում կ'ընեմ անոր պատասխանատու մարմին, որպէսզի հաստատէ կամ հերքէ Ունճեանի մատնութեան այս լուրը:

«Ասիկա գիտնալ՝ իրաւունքն է ամէն Հնչակեանի եւ անկէ առաջ, ամէն հայու:

«Իմ մասիս, անոնք որ Արիկ Ունճեանի անարդարանալի սպանութիւնը հիմա կը փորձեն արդարացնել անոր մատնութեան սուտովը եւ երկրորդ անգամ, գերեզմանէն անդին ալ, կ'ուզեն գայն մեռցնել՝ կը գործեն ամէնէն մեծ ու գարշելի ոգիքը որ երբեք արատաւորած ըլլայ Հայ յեղափոխութիւնը»:

Այս յօդուածին ի պատասխան, զինք ալ Ունճեանին ոճիրին մեղսակից ցոյց կու տան, ինչպէս կ'երեւի, եւ այս առթիւ Թէքէեանը կը գրէ թէ մինչեւ 1906 Փետր.ի սկիզբը ինք Ազատ քեմը խմբագրած եւ վարած է, բայց անկէ ետք «կարգ մը լուրջ անհամաձայնութիւններու հետեւանքով ես ինքս հարկ համարած էի առժամապէս «Ֆաշուի» կուսակցական գործերէ եւ վերջին ատենները, Ադնաքանդըրիոյ մէջ, արդէն, չէի յաճախեր մեր ժողովներուն: Փետրուարի սկիզբը Գահիրէ եկայ, առանց վկայական առնելու եւ առանց հոս եւս մասնակցի փորձելու ռեւէ ժողովի: Մայիս 13-ին ստացայ Ադնաքանդըրիոյ մասնաճիւղի վարչութեանէն նամակ մը, որով իմ ինքնակամ չեզոքացումէս առնուազն հիմք

(*) — Պէտք է մոռնալ, թէ ան իր հօրեղբոր քոռն էր:

Պոլիս, 1922: Ռ. Ա. Կուսակցութեան Ա. Ընդհ. Պատգամաւորական
 ժողովի մասնակիցները: Ա. շարքի աջէն առաջինը՝ Կահան Թեքէեան

ամիս ետքը, կը հաղորդուէր ինծի հետեւեալը. «Վարչութիւնս իր վերջին նիստերուն մէջ քննութեան առաւ՝ Զեր Շիրակի հրատարակումով ունեցած միամեայ հրապարակագրական գործունէութիւնը, կուսակցութեանս սկզբունքներուն եւ ընդհանուր շահերուն հակառակ գտաւ այն եւ որոշեց կուսակցութեանս շարքերէն չեզոքացնել զՁեզ» (Լուսաբեր, Թ. 254, 1 Օգոստ. 1906):

Խզումը կատարեալ էր այլեւս:

Թէքէեանը, ուրեմն, կատարելապէս կը յարի Արփիարին տեսակէտին եւ դէմ կը կանգնի Արզուեանին:

Ասիկա կերպով մը կը ստեղծէ իրենց միջեւ զաղափարակցութիւն:

Թէքէեանը դարձեալ Լուսաբերին էջերէն կը հրատարակէ «Պատասխան մը եւս»ը (Թ. 253, 16 Օգոստ. 1906), որուն մէջ կրկին կը յարձակի Բ. Օհանեանին դէմ, որ իր վրայ կ'առնէր պատասխանատուութիւնը Ունճեանին դէմ զրուածին, եւ կը հարցնէ թէ առանց ապացոյցի կարելի՞ է մեռած մարդ մը մատնիչ ամբաստանել:

Բայց Լուսաբերը ազատ բեմ մը չէր, հետեւեալը կուսակցական պայքարներու համար կրկէս մը չէր կրնար ըլլալ: Ասոր համար ինչպէս Արփիարը, այնպէս ալ ինք կաշկանդուած կը զգային ինքզինքնին, հակառակ անոր որ հիմա երկուքն ալ սերտ յարաբերութեան մէջ էին եւ ամէն օր իրարու կը հանդիպէին ճաշարանն ու սրճարանը: Շուտով նաեւ բնակակից կ'ըլլան, Շարա Մանախի վերի ծայրը, Օթէլ Նասիոնալի կից չէնքին՝ Նեշնըլ Ռեզիտընսին մէջ:

Այս սերտ յարաբերութիւնները իրենց միջեւ կը ստեղծեն մտերմութիւն: Թէքէեանը անոր առաւելութիւններուն կը գիտակցի: Ան կ'ըսէ.

«Ամենահամեղ մարդն է որուն հանդիպած ըլլամ: Ինձմէ 28 տարու մեծ է եւ իր մեծութիւնը՝ տարիքով ու խելքով՝ կը զգամ երբ կը խօսի ինծի, բայց երբ ես իրեն կը խօսիմ՝ կարծէք թէ ինքն է որ ինձմէ պատիկ կ'ըլլայ, երբեմն փոխադարձօրէն համար իմ գործըս, երբեմն ալ ինծի հետ միշտ համաձայն մնալու իր փափաքովը, որ երբեք պիտի չնուագէր ու իմ կողմէս նոյն փափաքով պիտի դիմաւորուէր, մինչեւ իր եղբրական մահուան օրը ...»

«Ուրիշներու հետ կը կատակէ՝ զանոնք շուարեցնելու, խաբելու չափ. ո՛չ ինծի հետ: Երբեմն կը քաշէնք գինի, բայց ոչ միայն չի բարկանար այլեւ կ'ախորժի կարծէք: Կ'ըսէ թէ Լեւոնը (Բաշալեան) եւ Երուանդը (Օտեան) իրեն կը յիշեցնեն այդ մասին, որոնք իր երկու շատ սիրած ընկերներն են եղած» (Արեւ, Թ. 7413):

Երբեմն Թէքէեանը կը խօսեցնէ Արփիարը Պոլսոյ մարդոց մասին եւ շատ ծանօթութիւններ կը ստանայ անկէ:

Արփիարեանը բոլոր թափով կը շարունակէ արզուեանականներուն դէմ պայքարը Լուսաբերին մէջ, միեւնոյն ատեն «տարուան մը պայմանաժամաւ» առնելով Միքակը, — որ 1906 Յունիսէն սկսեալ կը հրատարակէ Գահիրէի մէջ, մինչեւ 1908, — իր մահէն հրկու տարի առաջ, հանդէսին արտաքին ձեւը պահելով եւ բովանդակութիւնը աւելի ազգայնացնելով:

Այդ օրերուն Թէքէեանը նոր փորձ մը կ'ընէ հրապարակագրական ապարդէյ իջնելու: 1 Դեկտ. 1906-ին հրատարակելու կը ձեռնարկէ Գահիրէի մէջ շարաթաթիւր մը Նոր ժամանակներ անունով, Միքակին ձեւով 16 էջ, «բազմակողմանի քովանդակութեամբ» (Լուսաբեր, 6 Դեկտ. 1906), կէս մը երգի-

ծանքով եւ լուրջ յօդուածներով պայքարելու համար աղատօրէն: Նոր ժամանակները աւելի հասարակական բնոյթ ունենալով, իր հրապարակադրական ասպարէզին սկզբնաւորութիւնը կրնայ նկատուիլ այս թուականը:

Իր հետաքրքրական յայտագիրը բաւական պերճախօս է: Ան կ'ըսէ.

«Այս նոր թերթը պիտի ըլլայ քաղաքական եւ գրական, բայց պիտի ջանամ, որ ըլլայ նաեւ — այսպէս ըսելու համար — «առողջապահական»:

«Մեր այստեղ մշակել առաջադրած ազգային քաղաքականութիւնն է՝

«Ա. — Արտասահմանի հայութիւնը կորուստէ եւ այլասերումէ պահել ձգտող ջանքերը քաջալերել եւ մեր պայմաններուն ներածին չափ՝ մասնակցիլ անոնց:

«Բ. — Աշխատիլ՝ զօրացնելու եւ կազմակերպելու արտասահմանի Հայոց օգնութիւնը առ հայրենիքի Հայութիւնը:

«Ջանալ՝ հաստատելու միութիւն մը արտասահմանի մտաւորական ուժերուն միջեւ, որոնք տարածեն ազատ մարդու եւ քաղաքացիի առաքինութիւններ Հայ ժողովուրդին մէջ եւ ըսեն միեւնոյն ժամանակ, ինչ որ պէտք է՝ յիշեցնելու ու պաշտպանելու համար Հայոց դատը ժողովուրդներու եւ կառավարութեանց դատաստանին առջեւ:

«Ահաւսիկ ընդհանուր եւ շիտակ գիծը «Նոր ժամանակներու» ազգային-քաղաքական ուղղութեան:

«Գրականութիւնը գոր պիտի ընենք այս թերթին մէջ՝ պիտի ըլլայ, կարն յօդուածներու եւ արձագանգներու ձեւին տակ, հակազդիչ արտասահմանի եւ Պոլսոյ լրագրութեան մէջ ծաւալող օրըստօրէ յարանուն յոռի-նաշակին դէմ:

«Երգիծականը՝ ժողովուրդին ամէնէն աւելի մատչելի գրական սեռը ըլլալով՝ պիտի ունենայ կարեւոր բաժին մը հոս:

*

* *

«Բարեկամ մը որուն կը հաղորդէինք այս նոր հրատարակութեան ծրագիրը, կարեկցութեամբ ըսաւ՝

«— Կ'ուզէք անպատճառ ձեր ողջ գլուխը Աւետարանին տա՞լ դնել նորէն ...

«— Թերեւս, որպէսզի հիւանդ գլուխներ ինքզինքնին իբր Աւետարան չծախեն ...

«Աւելցնենք սակայն, այս մարտահոտ խօսքին վրայ վերջացուցած չըլլալու համար մեր յայտագիրը, թէ շատ մը անվնաս միջակութիւններ եւ աւելորդութիւններ պիտի չգրադեցնեն մեզ երբեք եւ վնասակարներուն դէմ իսկ պայքարը պիտի հասկնանք յաճախ՝ օգտակարը ցոյց տալու մէջ միայն:

«Եւ երբ ասիկա ընենք՝ բաւական բան ըրած պիտի ըլլանք արդէն»:

Այս տողերը՝ տակաւին բաւական երազային եւ քիչ մը յանդուգն՝ ցոյց կու տան թէ Թէքէեանը զեռ որքան հեռու է այն փորձառութենէն, որ յետոյ պիտի ունենար:

Թերեւս այս անփորձութիւնը պատճառ կ'ըլլայ որ Նոր ժամանակները միայն երեք թիւ հրատարակուի:

Արդէն պէտք ալ չէր մնացած, վասնզի Արփիարին պայքարը անչափու-

ցած էր Արզուեանը եւ անոր կուսակիցները, որոնց ամէնէն գլխաւորը՝ Բարսեղ Օհանեանը, 1906-ի վերակազմեալներու պատգամաւորական ժողովին իբր Եզիպտոսի պատգամաւոր Կուսակցութեան քայքայումը արգիլելու համար կը ներկայացնէ առաջարկներ, որոնք սակայն նկատի չեն առնուիր:

Օհանեանը դառնացած կը հրաժարի, Կուսակցութեան նուէր ձգելով Ազատ քեմալիստներու, որոնք սակայն շատ երկար չեն կրնար ապրիլ, վաւերի բոլոր անոնք որ տակաւին Արզուեանին կը գործակցէին՝ կը քաշուին: Ասոր համար Արփիարին դէմ Արզուեանին ատելութիւնը իր ծայրագոյն աստիճանին կը հասնի եւ անոր սպանութիւնը կը սարքուի:

Թէքէեանը, որ Կուսակցութեան հետացած սակայն Արփիարին համակիր էր եւ անոր հետ մշտատեւ յարաբերութեան մէջ, Շիրակին կ'աշխատակցի Վահան Տիրանեան ստորագրութեամբ՝ բանաստեղծութիւններով, եւ Վ. Թ. սկզբնատառերով ոտանաւոր թարգմանութիւններով:

Իսկ 1907 Օգոստոս 1-ի թիւին մէջ ունի «Պարզեւաբաշխութիւնը» խորագրով առօրեայ տեսութիւն մը Մանիսալեան վարժարանին տարեկան հանդէսին առթիւ:

Նոյնպէս իր աջակցութիւնը կ'ընծայէ Արփիարին՝ Լուսաքերին մէջ հրատարակելով Արմէնեանին եւ տիկին Սիրանոյշին ներկայացումներուն առթիւ թատերական քրոնիկներ (Լուսաքեր, 13 Յունուար 1907 եւ 28 Դեկտ. 1907), ինչպէս նաեւ 23 Փետրուար 1907-էն (Լուսաքեր, Թ. 331) սկսեալ՝ «Մտուկին հաշիւը» խորագրով եւ Ասուպ ստորագրութեամբ վիպակ մը, որ միայն երկու շաբաթական թիւերու մէջ հրատարակուելէ ետք, Լուսաքերին ճակատը կը դրուի սա յայտարարութիւնը եւ կ'ընդհատուի անոր հրատարակութիւնը:

«Լուսաքեր»ի նախորդ երկու թիւերուն մէջ հրատարակուիլ սկսած «Սնտուկին հաշիւը» վիպակը այլեւայլ թիւեր մեկնութեանց տեղի տուած ըլլալով, շարունակութիւնը դադրեցնել հարկ տեսնուեցաւ, բերթա վարչութիւնը չուզելով, որ միջեւ իսկ կասկածուի թէ անձնականութիւններ շօշափող գրութիւններ կրնան հրատարակուիլ «Լուսաքեր»ի մէջ:

ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆ»

Յայտնի է թէ Լուսաքերին վարիչները չէին ուզած շարունակել հրատարակութիւնը այս վիպակին, որուն հերոսները, շատ թափանցիկ քօղի մը տակ, եզրպատհայ ծանօթ անձեր էին¹⁹:

Թէքէեանը այդ օրերուն միշտ կողքին կը կանգնի Արփիարին, որուն մղած հզօր պայքարը նեղ դրութեան մէջ դրած էր Լարենցը, որ Ազատ քեմալիստներէն մէջ զուգահիշ պայքար մը կը բանայ Լուսաքերի նախորդ խմբագիր Վահան Բիւրքեանին դէմ, հակառակ անոր որ անիկա խմբագրութիւնը ձգած էր եւ Գալուստեան վարժարանին տնօրինութիւնը կը վարէր: Ազատ քեմալիստները դպրոցին վրայ կը յարձակի եւ Վահան Բիւրքեանին անցեալ գործունէութիւնը խնդրոյ առարկայ կ'ընէ: Բիւրքեանը ինքզինք կը պաշտպանէ Լուսաքերին մէջ, սակայն Երեւան ծայրայեղութեան կը հասնի գործը, որ Բիւրքեանը կը պահանջէ որ պատուոյ ատեան մը կազմուի (1906 Հոկտեմբեր): Այդ ատեանին մէջ Ազատ քեմալիստները կայացնէ Բարսեղ Օհանեանը, իսկ Լուսաքերը՝ Վահան Բիւրքեանը:

Պատուոյ ատեանին անդամ կը նշանակուին Լեւոն Մկրտիչեանը եւ Վա-

հան Մալէզեանը Ազատ քեմին կողմէ, իսկ Արթուր Մաղաքեանը եւ Միքայէլ Նաթանեանը՝ Լուսաքերին:

Ատեանը միաձայնութեամբ կը վճռէ թէ Ազատ քեմին հրատարակութիւնները անիրաւ են: Ազատ քեմը չի հրատարակել այդ վճիռը, թէպէտեւ գրաւորապէս յանձն առած էր հրատարակել զայն: Լուսաքերը կը հրատարակէ:

Բարսեղ Օհանեանը՝ հովանաւորը Ազատ քեմին, վրդոված անոր խմբագիրին այս խայտառակ ընթացքէն, իր իսկ ստորագրութեան ներքեւ Լուսաքերին մէջ շնորհակալութիւն կը յայտնէ պատուոյ ատեանին անդամներուն (Լուսաքեր, թ. 444):

Ասիկա զօրաւոր հարուած մը կ'ըլլայ վերակազմեալներուն համար, որոնց մեծ զօրավիգն ալ՝ Բարսեղ Օհանեանը, կը հեռանար Կուսակցութենէն:

Այդ միջոցին արդէն բիւրեղացումի մը պէտքը զգալի էր, վասնզի հայ յեղափոխական Կուսակցութիւնները կոտորակուած էին եւ իրարու գործունէութիւն կը խաչաձեւէին: Մասնաւորապէս անոնցմէ ոմանց ապերասան ընթացքը մտատանջութիւն կը պատճառէր ամէն դասակարգի հայոց: Որոշ ձգտում մը կար հայ յեղափոխական շարժման տալու բանաւոր կամ համերաշխ ուղղութիւն մը: Այս նպատակով զանազան ձեռնարկներ կը կատարուէին ազգային ընդհանուր բարիքին համար:

Այսպէս՝ արմենականները ձեռնարկներ կ'ընէին որոշ հասկացողութիւն մը ստեղծելու համար զանազան կազմակերպութեանց միջեւ եւ առաջ բերելու ուժ մը, որ իր հեղինակութեամբ կարողանար չեղքացնել ժողովուրդը նեղող եւ յեղափոխական գործին մասին անոր հաւատքը խախտող վնասակար ազդեցութիւնը:

Անոնք Գրիգոր Պէօգիկեանը իբր ներկայացուցիչ ղրկած էին Պուլկարիա, ուր էր կեդրոնը միութենականներուն: Երկու մարմինները 1907 Օգոստոսին միացած էին՝ «Գաղափարակցական Միութիւն» անունով:

Արդուեանէն բաժնուած Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամները, որոնք նոյն անունը կը պահէին Եգիպտոսի մէջ անջատ մարմին մը կազմելով, 1907 Սեպտ. 4-ին գիրով մը կը շնորհաւորեն այս միութիւնը, ջերմ փափաք յայտնելով որ վերակազմեալներու իրենց հատուածին հետ եւս միութիւն մը յառաջ բերելու համար ներկայացուցիչներ որոշուին, «Բաժնի որ կարելի տարբերութիւն մը չկար երկու կազմակերպութեանց հայեացքներուն միջեւ» (Միք. Նաթանեան, Եգիպտահայ տարեցոյց, 1925, էջ 164-165):

Ճիշդ այդ միջոցին (1907 Նոյ.) Եգիպտոս կու գայ Համբարձում Պոյա-ճեանը (Մուրատ), որ ամբողջական Տրիպոլիտի մէջ 13 տարուան տաժանակիր աքսորէն ազատելով արտասահման երեւցած եւ Մարսէյլ ու Փարիզ երթալով հրապարակ նետած էր հայ յեղափոխական քոնկրէսի մը առաջարկը, որպէսզի բոլոր Կուսակցութիւնները, որոնք կ'աշխատէին թրքահայ ազատագրական դատին համար, միասին եւ համերաշխաբար գործէին: Բայց այս ձեռնարկը ձախողած էր, վասնզի Դաշնակցութիւնը իր ծանօթ այլամերժ ուղղութեան համաձայն եւ իր Վիէննայի Դ. ընդհանուր ժողովին որոշումով դրժած էր մասնակցիլ այս տեսակ միութեան մը: Մուրատը ասոր վրայ էր որ եկած էր Եգիպտոս, անշուշտ տեղեկանալով որ հոս տրամադրութիւն կար այս տեսակ հասկացողութեան մը համար:

Մուրատը Եգիպտոսի մէջ աւելի բախտաւոր կ'ըլլայ՝ յաջողելով երկուքի բաժնուած Հնչակեանները համերաշխեցնել: 1907 Նոյ. 24-ին կը կնքուի «Համերաշխութեան դաշինք» մը Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններուն միջեւ, ինչ որ կը խանդավառէ արտասահմանը:

Այս համաձայնութեան կնքման առեւն ոչ-արգուեանական վերակազմեալներու ներկայացուցիչներն էին Միհրան Տամատեանը, Վահան Թէքէեանն ու Լեւոն Մկրտիչեանը, որոնք կը համաձայնին Մուրատին հետ ստեղծել գործակցութիւն եւ համերաշխութիւն երեք հիմնական կէտերու շուրջ, որոնք էին՝

Ա. Ազգային անկախութեան ծրագիրը,

Բ. Կազմակերպութեան կեդրոնացման տեսութիւնը,

Գ. Պատրաստութիւն ընդհանուր ապստամբութեան եւ մերժում ցուցարարական գործունէութեան (Մանուկ Ճիզմէճեան, Պատմութիւն ամերիկահայ բաղաձայն կուսակցութեանց 1890-1925, Պոսթոն, 1930, էջ 129-130):

Հազիւ այս համերաշխութիւնն ստեղծուած՝ Գաղափարակցական Միութեան իբր լիազօր Գրիգոր Պէօզիկեանը Դեկտեմբերին Եգիպտոս կը հասնի՝ վերակազմեալներու հրահրին ընդառաջ երթալու համար:

Հոս Գրիգոր Պէօզիկեանին հետ նոյն կազմակերպութիւնը կը ներկայացընէ նաեւ Միքայէլ Նաթանեանը, որ արդէն Եգիպտոս էր: Իսկ վերակազմեալ Հնչակեաններու կողմէ լիազօր կը կարգուին Կեդրոնական Վարչութեան անդամներէն տոբթ. Տ. Էնֆիէճեանը, Մ. Տամատեանը, Կարապետ Գրիգորեանը, Շաւարշ Հովիւեանն ու Փոքր Հայքի գործիչ Ժիրայր Վաչէն:

Հնչակեաններուն ընկերավարականութիւնը խոչընդոտ մըն էր կատարեալ միութեան մը, ուստի Մուրատը երկու կուսակցութիւններու համերաշխութեամբ զոհացած էր: Իսկ այս նոր բանակցութիւններուն մէջ այդ արգելքը գոյութիւն չունէր, ուստի խօսակցութիւնները միութեան հիման վրայ առաջ կը տարուին յաջողութեամբ:

Անոնք աւելի մղում կը ստանան երբ իր լիակատար հաւանութիւնը կը յայտնէ նաեւ Ամերիկայի վերակազմեալներու վարչութիւնը իր 1 Ցունուար 1908-ի պաշտօնագրով (Միք. Նաթանեան, Եգիպտահայ տարեցոյց, 1925, էջ 165):

Քանի մը օրեր բաւական կ'ըլլան կազմելու եւ հռչակելու համար միութիւնը, որ անունի նոր փոփոխութեամբ Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն կը կոչուի (Նոյն, էջ 166)²⁰:

Այս միութեամբ կը զօրանային Արգուեանին հակառակորդները, որոնք կը սրտապնդուէին նաեւ այս տագնապալի օրերուն 1906 Ապրիլ 6-ին կազմուած Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնի գոյութենէն:

Այս միութիւնը, որուն նախաձեռնողի պատիւը իրարու ձեռքէ խլել ուզած են շատեր (*), իրապէս ծնունդն էր ժամանակին պահանջներուն: Արդա-

(*) — Գաղափարին յղացող կը ներկայանան Նուրեդ Աղաբօնը, Մկրտիչ Անդրանիկեանը, տոբթ. Ն. Տաղսարեանը, Վահան Քիւրքեանը եւլն: Բոլորն ալ գանգաւմ ձեւերով պատմած են ծնունդը «հայկական ընդհանուր միութիւն» մը կազմելու գաղափարին, միացնելու համար ազգին ամէնէն կարող եւ բանիմաց տարրերը, որպէսզի անոնք ձեռք առնեն ազգային դատին դեկավարութիւնը եւ սանձ դնեն ու վերջ տան խելաւ կուսակցական գործերու, որոնք աղետ կը պատճառէին ազգին, որուն կարօտութիւնները հոգալու եւ վերհերը դարմանելու պէտք կար:

րեւ այդ օրերու պայմանները այնպէս դասաւորած էին որ շատերու մտքին մէջ այս տեսակ հիմնարկութեան մը գաղափարը իբր հրամայական պահանջ ինքնին ծնած էր եւ ոմանք գրիչով, ուրիշներ զանազան շրջանակներու մէջ միտքերը շօ-
շափելով այս գաղափարը կը մշակէին:

Այս Զանքերը պիտի մնային շատ հաւանօրէն ապարդիւն՝ եթէ Պօղոս փաշա Նուպարին չըջապատը չյաջողէր համոզել իմաստուն, հեռատես, նախա-
ձեռնութեան ոգի ունեցող եւ ազգը իրապէս սիրող մեծ մարդը՝ գլուխը կանգ-
նելու այս տեսակ գործի մը, զայն յաջողցնելու հաստատուն մտադրութեամբ:

Այնպէս որ, հակառակ ոմանց կարծիքին թէ այս տեսակ մեծ աղաներէ
հիմնուած մարմին մը շատ հաւանական չէր որ օգտակար դեր մը կարենար կա-
տարել եւ յարատեւել, քիչ ետք կը տեսնուի թէ անիկա իսկապէս հայ կեանքի մէջ
կարեւոր դեր մը կատարելու կոչուած էր:

Արդիւրեւ այս յաջողութենէն խանդավառ՝ թէ՛ Լուսաբերին, թէ՛
Շիրակին եւ թէ՛ Մշակին մէջ կը ներթողէ Հ. Բ. Ը. Միութիւնն ու անոր բարո-
յական սատար կը հանդիսանայ:

Թէքէեանը ինք ալ, իր կարգին, Գահիրէի երիտասարդական ոգեւորեալ
չարժման կը խառնուի եւ կը մասնակցի հանրային կեանքին, անդամակցելով
Լսարան-Ընթերցարանի Ընկերութեան, ուր 1906-1907-ի ընթացքին բանախօ-
սութիւններ կը կատարէ զանազան նիւթերու վրայ, Թէաթր Ապպասին քով
գտնուող Ընկերութեան սրահին մէջ:

1907-ին Ընկերութեան ընդհանուր ժողովին մէջ քուէարկութեան մը
արդիւնքով ինք կ'ընտրուի Ա. ատենադպիր, իսկ Յովհաննէս Սեթեանը՝ Բ.
ատենադպիր: Թէքէեանը կ'առաջարկէ «սիրելի եւ պատկառելի քանաստեղծը»
հռչակել Ա. ատենադպիր եւ ինք կը ստանձնէ Բ. ատենադպիրի պաշտօնը (Արեւ,
թ. 7462). այսպիսի ազնիւ ելոյթով մը ան կը գգուէ երէց բանաստեղծը:

Այս շրջանին ազգային իշխանութեան մէջ ալ հանրային ծառայութեան
մը սկզբնաւորութիւնը կ'ունենայ Թէքէեանը, կոչուելով (1906-ին) Գահիրէի
Ազգային Գալուստեան վարժարանին Հոգաբարձութեան անդամակցութեան:

Հոգաբարձութեան ատենապետն էր Առաքել պէյ Նուպարը (հիմա՝
փաշա), Պօղոս փաշային որդին. իսկ դեր-ատենապետը՝ տոքթ. Նազարէթ Տա-
ղաւարեանը, որ այդ միջոցին Պօղոս Նուպար փաշային շնորհիւ Գահիրէի Զուրի
Ընկերութեան բժիշկի պաշտօնը կը վարէր եւ միւս կողմէ տեսակ մը խորհրդա-
կանի դեր կը կատարէր Պօղոս փաշա Նուպարին մօտ՝ իբր Հ. Բ. Ը. Միութեան
Վարչական ժողովին ատենադպիրը:

Իր այս դիրքին ապաստանած՝ տոքթ. Տաղաւարեանը, անչուտ Առաքել
պէյ Նուպարին հաւանութիւնն ստանալով, գրեթէ ինքնազուրի կը վարէ
Հոգաբարձութեան գործերը եւ ժողովի օրերը կը հաղորդէ ժողովէն չանցած
որոշումներու «կատարուած իրողութիւնը», ինչ որ Թէքէեանը անհանդուրժելի
գտնելով կարճ ատենէն կը հրաժարի:

Այդ միջոցին Թէքէեանը կը պաշտօնավարէ Պէյն էլ Սուրէնի մէջ, խա-
ղիւզցի Արտաշէս Ճիվանեանին քով, եւ մերթ Գահիրէ ու մերթ Աղեքսանդրիա
կ'երթայ իբր վարիչը իր մասնաճիւղին (Արեւ, թ. 7116):

Արտաշէս Ճիվանեանին պաշտօնեայ եղած է նաեւ այդ օրերուն, քանի մը

ամիս, Երուանդ Սրմաքեշխանլեանը, որ 1907 Սեպտեմբերին Գալուստեան վարժարանին մէջ ուսուցչութեան կոչուած էր:

Թէքէեանը պահ մը Աղեքսանդրիա այս գործով փոխադրութեան պատճառով Արփիարին բնակակից ըլլալէ կը դադրի եւ դարձին կը հաստատուի մեծ նամակատան ետեւը գտնուող պարտէզի մը մէջ, արարական շէնքի մը մէկ սենեակը, Էզպեքիէի պարտէզին դիմաց (Արեւ, Թ. 7419), բայց իր կապը կը պահէ Արփիարին հետ, որուն հետ է գրեթէ ամէն իրիկուն ճաշարանն ու սրճարանը, մինչեւ անոր եղբրական մահուան օրը՝ 1908 Փետր. 12, ուր ինք առաջիններէն մէկը կ'ըլլայ վազող դէպի Ապտինի ոստիկանատունը, Արփիարին դիակին մօտ:

Արփիարին սպանութեամբ կը չքանայ գեղեցիկ ծրագիր մը, որ Հ. Բ. Ը. Միութեան վարիչներուն մտքին մէջ տեղ գտած էր եւ որ իրագործուելով թերեւս մեծ օգուտ մը պիտի ունենար հայ մտաւորականութեան ու հայ դրամատիրութեան միջեւ համերաշխութիւն եւ գործակցութիւն ստեղծելու:

Հ. Բ. Ը. Միութեան վարիչները, թերեւս զգալով որ իրենց կազմակերպութիւնը պէտք ունէր մամուլին աջակցութեան եւ Արփիարեանն իր համախոհներով որքան օգտակար կ'ըլլար անոր տարածման ու հիմնաւորման, կ'ուզեն օգտուիլ Արփիարին կարողութենէն եւ գրչին հմայքէն:

Արփիարը Պոլսոյ Արեւելիին եւ Հայրենիքին մէջ գործնականապէս ցոյց տուած էր թէ ո՛չ միայն ազգային կեանքին հմուտ եւ փորձ դրագէտ-խմբագիր մըն էր, այլ նաեւ վարիչն եղած էր մտաւորականներու եւ ազգային բարօրութեան մտատանըութիւնով խանդավառ պոլսական երիտասարդութեան մը, զոր կրցած էր ղեկավարել եւ որոշ ձգտումի մը մղել:

Հիմա Եգիպտոսի մէջ աւելի փորձ եւ աւելի խոհուն, կարող էր մեծ նեցուկ մը ըլլալ Հ. Բ. Ը. Միութեան, անոր տարածման ու հիմնաւորման, ինչպէս նաեւ ազգին մէջ անոր գաղափարներուն տեղաւորման: Հոս կային իր շուրջը դարձեալ երիտասարդներ, ինչպէս՝ Թէքէեանը, Երուանդ Օտեանը, Միքայէլ Կիւրճեանը, Տիգրան Կամսարականը, Միքայէլ Նաթանեանը եւ ուրիշներ, որոնք Պոլսոյ 1880-1890-ի սերունդին գաղափարներով պատրաստուած, կըրնային իր ներշնչումներուն տակ ստեղծել Արեւելիին եւ Հայրենիքին պէս հանրային կարծիքին ղեկավար դառնալու կոչուած օրաթերթ մը:

Ասիկա նկատի ունենալով անշուշտ, օրթագիւղցի երիտասարդութեան ջանքերուն ականատես վկայ՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան ամէնէն հաւատաւոր առաքեալներէն Մկրտիչ Անդրանիկեանը 1 Յունուար 1908 թուականով յայտարարութեամբ մը կ'առաջադրէ հայերէն ճոխ եւ շահեկան բովանդակութեամբ մեծ օրաթերթի մը հրատարակութիւնը, Պոլսոյ Արեւելիին նման, բաժնետիրութեան դրութեամբ:

Անդրանիկեանը Հ. Բ. Ը. Միութեան հիմնադիր անդամներուն մէջ մին էր, որ աշխատած է զայն տեսնել աւելի բարձր առաջնորդութեան մը նուիրուած, եւ ազգային վերակազմութեան ու վերականգնումի գեղեցիկ հեռապատկերներով խանդավառ, հեռու՝ նպաստ հասցնող մարմինի մը — աղքատախնամի, որբախնամի կամ սովելոցի մը — դերէն, որ առօրեայ եւ մնայուն գործ մըն է ու արդիւնաւորութիւն մը չի յատկանշեր, եւ ազգին ապագային ու կեանքին համար նշանակութիւն մը չէր կրնար ունենալ:

Գաղափարը, որ Արփիարով կրնար իրագործուիլ, մեծ հաւանականու-

Թիւն ունէր իրականանալու՝ եթէ Արփիարը չսպաննուէր: Այս ոճիւրը ամէն ինչ տակնուվրայ կ'ընէ: Անոր սպանութիւնը ցնցիչ հանգամանք մը կ'ունենայ Եգիպտոսի հայ գաղութին մէջ:

Անոր նահատակութիւնը տեսակ մը զգաստացուցիչ դեր կ'ունենայ, վասնզի Վահան Մալէգեանը եւ քանի մը ուրիշներ, որոնք կը մնային արզուեսանական՝ Զօպանեանին պէս՝ բացի այս վերջինէն կը հեռանան Արզուեսանէն:

Ոճիւրին անմիջական հետեւանքով ապագայ մեծ լրագրի մը ծրագիրը իրագործելէ առաջ արդէն պէտք կ'ըլլայ գոյութիւն ունեցող Լուսաքերին հրատարակութիւնն ապահովել՝ Արփիարին տեղ խմբագիր մը ճարելով:

Յարմարագոյնը Թէքէեանն էր՝ իբր անոր գաղափարակից եւ մտերիմ:

Թէքէեանը Արփիարին դազադին վրայ խօսած էր արդէն շատ ազդու դամբանական մը, որ խորունկ տպաւորութիւն մը թողած էր: Ուստի Արփիարին սպանութեան յաջորդօրն իսկ տոքթ. Ն. Քեչեքեանը՝ Լուսաքերին հրատարակիչ մարմինն անգամ եւ ներկայացուցիչ, Թէքէեանին կ'առաջարկէ Արփիարին գործը շարունակել: Թէքէեանը զբաղած ըլլալով ձիւղանեանին գրասենեակին մէջ, կ'ընդունի երկօրեայ Լուսաքերին շաբաթը միայն երկու խմբագրական տալ, երրորդին համար յանձնարարելով Երուսաղէմ Սրմաքեշխանլեանը: Թէքէեանը պիտի կատարէր նաեւ խմբագրական հսկողութիւն մը, զոր չի կրնար իրագործել, վասնզի Մալէգեանը ինքնամատոյց կը սկսի տալ ոճիւրին եւ անոր քննութեան վերաբերեալ լուրերն ու վարել թերթը, Արփիարին դիակը իբր կամուրջ ծառայեցնելով Հ. Բ. Ը. Միութեան մօտենալու եւ 1908 Յուլիս 10/23-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ու տոքթ. Տաղաւարեանին Պոլիս երթալէն տեք, Միութեան ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը ձեռք բերելու համար:

Ասով հանդերձ, Թէքէեանը Լուսաքերին մէջ կը գրէ խմբագրականներ, որոնց առաջինը կ'ըլլայ «Յեղափոխութիւն եւ ոճիր» խորագրեալը (թ. 486, 22 Փետր. 1908):

Այս առաջին խմբագրականէն ետք ան կանոնաւորապէս կ'աշխատակցի Լուսաքերին, ուր կը գրէ խմբագրականներ Սրմաքեշխանլեանին հետ, ինչպէս նաեւ «արեւանկար»ներ ու քրոնիկներ՝ Ասուպ ստորագրութեամբ:

Թէքէեանը, որ կուսակցական տարակարծութեամբ վաղուց արդէն դադրած էր Անախիտին աշխատակցելէ, հրապարակով Զօպանեանին դէմ կ'ելլէ, Արփիարին սպանութենէն ետք, Լուսաքերին մէջ գրուած քանի մը վիրաւորիչ յօդուածներով (մասնաւորապէս՝ «Մատնութիւն եւ Արփիարի մատնութիւնները», թ. 506. «Մատնութիւն երկրորդ», թ. 510 եւլն.):

Այս հրատարակութիւնները կ'երեւի Լուսաքերին վարչութեան անդամները նեղ դրութեան մատնած են, վասնզի Թէքէեանը վարչութեան ուղղած է նամակ մը, զոր անոնք 18 Ապրիլ 1908-ի Լուսաքերին մէջ հրատարակած են՝ ապահովաբար իբր չբռնողանք: Այդ նամակին մէջ Թէքէեանը կ'ըսէ. «Կը խնդրեմ Ձեր յառաջիկայ թուով յայտարարել թէ՝ «Լուսաքեր»ի խմբագրութեան ունէ մասնակցութիւն չունիմ եւ քացի հոն ստորագրութեամբս հրատարակուած յօդուածներէն մինչեւ հիմա միայն գրած եմ անստորագիր Արփիարի յուղարկաւորութեան հանդէսին Եկարագրութիւնը եւ «Արփիար ու արտասահմանի հայ

մամուլը» խորագրով մեկ ֆանի կտորները: Իսկ ամսագրուխեն սկսեալ, արդէն Աղեֆսանդրիա կը գտնուիմ»:

Արշակ Զօպանեանը, որ հայ իրականութեան մէջ մեծ դրաքէտ մըն է եւ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցած է հայ ազգին՝ եւրոպական միտքին հետ հաղորդակցութեան դնելով հայ միտքը եւ փոխադարձաբար հայ միտքը ծանօթացնելով եւրոպայի մտաւորականութեան, մեծ անուն մը պիտի թողու իբր մտաւորական, բայց իբր քաղաքական մարդ, իբր ղեկավար, իբր կուսակցական իր սխալներով եւ երազային ու ցնորական տեսիլքներով պիտի մնայ ծիծաղելի եւ նոյնիսկ դատապարտելի: Ան գրականութենէն դուրս քաղաքական մարդի մէջ իր ուժերը չսպառելով աւելի մեծ ու անարատ անուն մը պիտի չահէր ապահովարար:

Զօպանեանը զարմանալի է որ գէթ Արփիարին սպանութենէն ետք Մա՛լէզեանին արթնամտութիւնը չ'ունենար՝ այրելու համար ինչ որ պաշտած էր, եւ կը յամառի պաշտպանել Արզուեանականութիւնը, ու այս պատճառով յարձակումի կ'ենթարկուի ինչպէս Թէքէեանին՝ նոյնպէս ուրիշներու կողմէ:

Զօպանեանը Անաիտի իր քրոնիկին (1908, Թ. 1-4) մէջ «ամենախորցաւ» զգացած ըլլալը յայտնելով հանդերձ, պատնիպատ պատճառաբանութիւններով ոճիրը կ'արդարացնէ, Արփիարը դատապարտելով իբր պատճառ Տիգրան Գարակէօզեանին սպանութեան եւ իբր կազմակերպիչներէն մին Պապը Ալիի ցոյցին, որ ոչ թէ 10.000 ալ 200.000 հայու կոտորման դրդիչը դարձաւ (Նոյն, էջ 41), եւ անոր մատնչութիւնը մերժելու ձեւին տակ զարմանք կը յայտնէ թէ անիկա ինքզինք բնաւ արդարացնել էր փորձած երեք կուսակցութեանց կողմէ իր երեսին նետուած այս ամբաստանութեան դէմ (Նոյն, էջ 42-43):

Ի վերջոյ կը յարէ. «Եթէ ինքը չգիշալ՝ ըսեմք՝ այդ բանն ընելու, գէթ իր մտերիմներէն մէկը այդ պարտականութիւնը կատարելու էր: Պ. Վահան Թէֆե-եանը, օրինակի համար՝ որ հիմա Արփիարեանի դիակը կը շահագործէ՝ գայն իր մանր անձնաւորութեան իբր պատուանդան գործածելով եւ մինչեւ իսկ գայն իր գրական քաֆունն ճղնիմ ու ցածոգի ատելութեան արտայայտման միջոց դարձրնելով, Պ. Վահան Թէֆեեանը Արփիարեանի հանդէպ իրական յարգամքի եւ անձնուիրութեան ապացոյց մը տուած պիտի ըլլար եթէ ինքն իսկ ցցուէր Պ. Պարքեւեանի դէմ եւ հարկ եղած տեղեկութիւններն առնելով Արփիարեանէն՝ անոր որոշ հարցումին տար որոշ ու ջախջախիչ պատասխան մը եւ այդ առթիւ ջանար հիմէն ֆայֆայել այդ ամբաստանութիւնը, որ աւելի մահացու էր Արփիարեանին համար քան ապուշ գնտակը որ անոր մարմինը միայն չֆացուց» (Նոյն, էջ 43):

Ա'յսպէս Զօպանեան-Թէքէեան խզումը աւելի կը խորանայ եւ յաջորդ տաս տարիներուն անոնք կը մնան խզուած:

Թէքէեանը Զօպանեանին այս յարձակումին աւելի ուժգին կերպով կը պատասխանէ երեք յօդուածներով, որոնք «Պարոն Զօպանեան» խորագիրը ունին (Լուսաքեր, Թ. 540, 542, 546):

Թերեւս այս վէճը տակաւին շարունակուէր՝ եթէ անակնկալ յեղաշրջում մը, Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութիւնը, ամէն բան մոռցնել չտար:

Թէքէեանը մինչեւ այդ թուականը եւ անկէ ետք ալ մինչեւ իր Եգիպտոսէն

մեկնումը, ինչպէս նաեւ Պոլիս հասնելէն ետք պահած է իր աշխատակցութիւնը Լուսաքերին, հակառակ անոր որ 1908 Ապրիլի սկիզբէն հեռացած էր Գահիրէէն եւ հաստատուած Աղեքսանդրիա, ուր իր բարեկամները՝ Օտեանը, Կիւրճեանը եւ ուրիշներ, 1908 Մայիսի առաջին կէսէն սկսած էին հրատարակել Արեւ օրաթերթը²¹ (Լուսաքեր, թ. 520) :

Այս ժամանակամիջոցին Թէքէեանը լուրջ շահագրգռութիւն ցոյց կուտայ հանգէպ խրիմեանի յաջորդին ընտրութեան հարցին :

Օրմանեանը Զանքեր կ'ընէր իր ընտրութիւնը յաջողցնելու համար : Այս նպատակով Եգիպտոս զրկած ըլլալ կը կարծուէր Յովհաննէս աւագ քհ. Մկրեանը, որուն «արեւանկար» մը ուղղելով Ասուպ ծածկանունով (Լուսաքեր, թ. 489), Թէքէեանը այս պարագան քողամերկ կ'ընէ եւ հակառակ Մկրեանին ուրացումներուն, «Դեսպանութեան մը առթիւ» խմբագրականով (Լուսաքեր, թ. 489) կը պնդէ իր տեսակէտին վրայ ու կը ծառանայ Օրմանեանին կաթողիկոսացման գաղափարին դէմ եւ Իզմիրլեանին ի նպաստ կ'արտայայտուի :

Արտասահմանի մէջ ծեծուիլ սկսած այս խնդիրը, որուն մասին նախապէս Թուրքիոյ մէջ խօսիլ իսկ կարելի չէր, Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութեամբ այլեւս Պոլսոյ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին իրաւասութեան կ'ենթարկուէր եւ ղեկավարութիւնը կ'անցնէր Պոլսոյ պատրիարքարանին :

Օրմանեանին անկումը եւ անոր ապաշնորհ ձեւը այլեւս անոր կաթողիկոսացման հնարաւորութեան վերջ կու տային :

Ուշոր յեղաշրջում մըն էր որ կը պատահէր : Արտասահմանի գաղութները կ'անշքանային եւ Պոլիսը կը վերահաստատուէր իր պատուոյ դահուն վրայ՝ իբր ղեկավար հայ ազգին :

Արտասահմանի մտաւորականութիւնը Պոլսէն հասած խելայեղ լուրերուն վրայ ամէն կողմէ Պոլիս կը փութար : Մասնաւորապէս Պոլսոյ անշքացած մամուլը կը վերագործնուէր :

Այնպէս որ Արփիարին սպանութեամբ թերեւս մասամբ լքուած Եգիպտոսի մէջ մեծ հայ լրագրի մը հիմնադրութեան գաղափարը՝ ծրագրուած Մկրեանի Անդրանիկեանէն, բոլորովին մոռացութեան կը մատնուի :

Թէքէեանը այս մեծ գէպքին առթիւ Լուսաքերին մէջ կը գրէ մի քանի խմբագրականներ (ինչպէս՝ «Վերադարձի խնդիրը եւ մեր նոր քաղաքականութիւնը», թ. 564, «Հայկական դատը», թ. 556, «Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր դիրքը», թ. 558, «Զինուորագրութիւնը», թ. 559) բոլորն ալ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութեամբ ստեղծուած նոր կացութեան առնչութեամբ : Եւ ինք ալ կ'որոշէ դառնալ Պոլիս, արտասահման ապաստանած մեր մտաւորականներուն մէկ կարեւոր մասին հետ, հոն շարունակելու համար ընդհատուած աշխատանքը՝ ձեռք ձեռքի տալով իրենց կաշիին մէջ քաշուած Պոլիս մնացող մտաւորականներուն հետ :

Եգիպտոսէն դարձողներուն մէջ անդրանիկը կ'ըլլայ Սրմաքեշխանլեանը (Պոլիս հասած 8 Օգոստ. 1908-ին), որուն քանի մը օր յետոյ կը հետեւի Թէքէեանը, որ 14 Օգոստ. 1908-ին օսմանցի տարագրեալներուն համար վարձուած Ռումանիա շոգենաւով կը մեկնի Աղեքսանդրիայէն դէպի Պոլիս :

Լուսաքերը իր 15 Օգոստ. ի թիւին մէջ կը գրէ. «Նրէկ մեկնեցաւ նաեւ ծա-

նօր գրագետ եւ քերթիս համակրելի աշխատակից Տիար վահան Թէֆէեան որ ողորացեալ Արփիարեանի մահէն վերջ, «Լուսաբեր»ի հոգին եղած է: Տիար Վ. Թէֆէեան մտադիր է Կ. Պոլսի ներկայ լրագրական շարժումին մասնակցիլ:

«Ուրախ եմք յայտարարելու որ Տ. Վ. Թէֆէեան պիտի շարունակէ հեռուէն իր քանկագին աշխատակցութիւնը, եւ վստահ եմք որ մեր ընթերցողները հանոյ՜ն պիտի վայելեն իր շահեկան թղթակցութիւնները» (Լուսաբեր, Թ. 559):

Ռումանիա շոգենաւին մէջ կար զանազան ազգերէ 800 հոգի, բոլորն ալ հայրենադարձ:

Շոգենաւը ճամբայ կ'ելլէ ժամը 5-ին, սակայն կէս-գիշերին կրկին խաւրիսի կը նետէ Ազեքսանդրիոյ նաւահանգիստը, վասնզի խռովութիւն ելած էր նաւուն մէջ: Կը ձերբակալուին 27 ճամբորդներ, կէսէն աւելին հայ, եւ քաղաքին բանտը կ'առաջնորդուին:

Յաջորդ օրը դարձեալ ժամը 5-ին նաւը ճամբայ կ'ելլէ եւ Իզմիր հանդիպելով Օդոստ. 18-ին կը հասնի Պոլիս, ուրկէ Թէֆէեանը կը գրէ իր առաջին յօդուածը («Խառնարանին մէջէն», Լուսաբեր, Թ. 567), 24 Օգոստոսին գրի առնուած: Հոն իր առաջին տպաւորութիւնները թուղթին յանձնած է ան:

Այդ յօդուածին կը յաջորդեն ուրիշներ (ինչպէս՝ «Կուսակցութեանց ոգին», Թ. 576, «Արձազանգ ծափահարութեանց եւ մտահոգութեանց», Թ. 587) մինչեւ որ Լուսաբերը կը դադրի:

Գ. ՄԱՍ

**ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ
ԲԱՅՑ ԵՒ ՎՐԴՈՎՈՒՄԻ
ԵՒ ՎԵՐՅԻՇՈՒՄԻ ՇՐՋԱՆ**

(1908-1915)

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

(1908 ՕԳՈՍՏՈՍ—1911 ՆՈՅԵՄԲԵՐ)

Երուսանդ Սրմաքեշխանլեանը Եգիպտոսէն գալուն պէս Արեւելին խմբադրութիւնը կը ստանձնէ: Անկէ ետք Պոլիս կը հասնի Թէքէեանը, որուն կուսակցական գործունէութիւնը շատ ծանօթ չէր հոն: Պոլսոյ մէջ շատեր նոյնիսկ չէին գիտեր իր կուսակցական ըլլալը:

Արդէն Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ տիրող ուժը Դաշնակցութիւնն էր՝ իրր «սահմանադրութիւնը բերող» եւ մանաւանդ իրր գործակից Իթթիհատ Վէ Թերաքքըի քոմիթէին:

Հնչակեաններու անունն ալ քիչ-շատ կը յիշատակուէր: Իսկ միւս կուսակցութիւնները կը մնային անշուշտ մէջ:

Հայ Զեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւնը հազիւ թէ ծնած մեռած էր, քանի որ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը գաղտնի եւ դաւադրական ստորերկրեայ կուսակցութիւնները աւելորդ կը դարձնէր եւ լեկալ կազմակերպութեանց պէտքը կը ծնէր:

Այս պատճառով, ոչ-դաւադրական հիմի վրայ, իրր օրինական մարմին Թէքէեանը կ'աշխատի Վերակազմեալ Հնչակեանութիւնը վերակենդանացնել՝ ներկայանալով իրր այդ կուսակցութեան անդամ: Այս հանգամանքով ալ իր Պոլիս գալէն ետք Տամատեանին հետ հայ լրագրերու խմբագրատունները կը շրջի: Թէքէեանը ինք պատմած է Տամատեանին հետ իր այցելութիւնը Քէչեանին, Բիւզանդիոնին խմբագրատան մէջ: «Ան մեզի ընդունեց՝ Տամատեանը իրրեւ Տամատեան եւ զիս իրրեւ անոր վեր. Հնչակեան ընկերը, խօսեցաւ յարգանքով եւ ոգեւորութեամբ, ու յաջորդ օրը «Բիւզանդիոն»ի մէջ յիշատակեց մեր այցելութիւնը պատուալից քառերով» (Արեւ, Թ. 7497):

Շատ որոշ կը յիշեմ թէ այն օրը Քէչեանը՝ այդ «տրամաբանութեան Թանձրացեալ զանգուածը», ինչպէս ըսած է Գրիգոր Զօհրապը, բաւական նեղացուցիչ հարցումներ ըրաւ Տամատեանին, որ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը դարձակէտ մը կը համարէր հայ յեղափոխութեան համար՝ մտած անկէն դուրս գալու, վասնզի Քէչեանը միառմի ցոյց տուաւ կուռ փաստարկութիւններով թէ հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները ինչ սխալ ուղղութեամբ գործած եւ ինչպէս մտած էին փակուղիի մը մէջ, առանց [ընկրկելու]:

Արդարեւ, Օսմանեան Սահմանադրութիւնը սահմանուած էր դարձակէտ մը ըլլալու, սակայն դժբախտաբար նորէն հին ուղղութեամբ եւ մեթոտներով կը գործէին մեր կուսակցութիւնները՝ իրենց հին անուններովը երեւան գալով, ինչպէս վերակազմեալ Հնչակեանները իրենց երկու ճիւղաւորումներով, իրարու հետ անհամաձայն:

Այդ ճիւղերէն մին, որ արգուեանականներու խմբակին հետ կապ ունէր, իրր զլիսաւոր դէմք ունէր Երուանդ Չաւուշեանը, մաքուր եւ զազափարական յեղափոխական մը, որ Լեւոն Լարենցին ազդեցութեանը տակ կը գտնուէր եւ անոր հետ կը գործէր: Իսկ Տաճատեանին զլիսաւորած խումբէն Պոլսոյ մէջ գործողներու զլիսաւոր դէմքն էր Վահան Թէքէեանը, որ կը ջանար վերականգնաւորել այս կուսակցութիւնը, անոր նոր վարկ ու պատիւ ապահովել աշխատելով:

Հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը, որ Պոլսոյ մէջ հրատարակուեցաւ, կը հաստատէ ասիկա:

«Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ վարչութիւնը՝ Կեդրոնական Յանձնախումբի, Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ Պուլկարիոյ ներկայացուցիչներուն հետ խորհրդակցարար ներկայիս կը յայտարարէ,

Ա. Թուրքիոյ մէջ սահմանադրական բեթիմին հաստատմամբ՝ կուսակցութիւնը դադրած է իր դաւադրական գործունէութենէն եւ մտած է քաղաքական գործունէութեան օրինական սահմանին մէջ իրրեւ ազգային-ռամկավարական կուսակցութիւն մը, որ կը մերժէ պետական կազմէն անջատողական ամէն դիտում եւ կը ձգտի՝ օսմանեան ազատ-քաղաքացիական համահաւասար իրաւունքներու վայելումին մէջ՝ պահպանել եւ զարգացնել Հայ ազգին պատմա-անհատական ինքնութիւնը, առանց խզելու անոր ներքին միութիւնը դասակարգային ընդդիմամարտութիւններով:

Բ. Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը տարիէ մը ի վեր համերաշխութեան դաշինք կնքած ըլլալով՝ Թուրքիոյ ներկայ իրականութեան մէջ կը շարունակեն գործել համերաշխարար, երկու թուրք բոլորէներու հետ ալ խորհրդակցական յարաբերութիւններով:

Գ. Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ունի Կեդրոնական Յանձնախումբ մը, որուն հասցէն է՝ Միհրան Տաճատեան՝ Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս), իսկ Պոլսոյ Վերակազմեալ Հնչակեան վարչութեան հասցէն է՝ Թաւրաքըլար, Մաթիւս խան, Թ. 25:

Ի դիմաց

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան
Ատենադպիր Ատենապետ
Վահան Թէքէեան Մ. Սուրեան

Կ. Պոլիս, 16/29 Սեպտ. 1908»

Բայց արգուեանականները, որ իրենց սեփականած էին Վերակազմեալ Հնչակեանութիւնը, իրենք ալ լծուած ըլլալով աշխատանքի, բնական է նոյն անունով ուրիշ մարմնի մը երեւան գալը հաշտ աչքով չեն դիտել, եւ գիտնալով որ Թէքէեանն էր որ արտասահմանէն գալով կազմակերպութեան միջոցով կուտար, զայն խոչընդոտ համարելով իրենց գործունէութեան՝ անոր դէմ յարձակողականի մը կը սկսին «սեւացրէք» անոր դրութեամբ:

Ուստի Երուանդ Չաւուշեանը գործիք կ'ընէր Թէքէեանին դէմ պայքարի մը, անոր ստորապրութեամբ զրպարտական գրութիւն մը, — հաւանօրէն Լեւոն Լարենցէն խմբագրուած, — հրատարակութեան տալով:

Թէքէեանը, որ անշուշտ ազգէկ գիտէր թէ որոնք էին իր վրայ յարձակող-

ներր եւ ինչո՞ւ կ'ընէին, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան իբր ատենադպիր ստորագրած յայտարարութենէն երեք օր ետք, Սեպտ. 20/2 Հոկտ. 1908 թուականով հրատարակութեան կու տայ հետեւեալը.

«Պ. Զաւուշեանի քրքրած խնդիրները երկու տարիէ ի վեր օր արեւով արտասահմանի մէջ բնուած, վնասուած եւ գիտցուած քանքի են: Եթէ կան զանոնք հոս, այսօր վերաբարձի վստիստներ՝ մեզնի ո՛չ ատոր պէտքը կ'զգանք, ո՛չ ալ ատոր ծուղակը կ'իյնանք:

«Կը ցաւիմ որ Պ. Զաւուշեանի անգիտութենէն օգտուելով՝ իրեն րսել կուտան քանքի, գորս պիտի չըսէր այլապէս:

«Իմ մասիս արտասահմանէն զիս գիտցողները եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութիւնը գիտեն թէ ես ինչ եղած եմ: Իսկ ծանօթ խմբակին զիս վարկաբեկելու համար ուշացած նիգերը ինծի համար պատիւ մը կը համարիմ»:

Բայց վերակազմեալ հնչակեան անունը այնքան պարզ կը հնչէր Պոլսոյ հայերու ականջին եւ այնքան վարկաբեկուած էր, որ կ'երեւի թէ Տամատեանն ու Թէքէեանը շուտով կը համոզուին թէ անկարելի պիտի ըլլար այս անունին տակ գործել: Ուստի կը փորձեն Հնչակեան Կուսակցութեան հետ հասկացողութեան մը գալ եւ այդ հին անունով կամ անոր հետ գործել, քանի որ զեւ ան հմայք մը ունէր՝ իբր անդրանիկ յեղափոխական Կուսակցութիւնը:

Հետեւաբար Տամատեանը եւ Թէքէեանը Պոլսոյ մէջ կը ձեռնարկեն հին հնչակեաններու հետ միութեան կամ գոնէ համերաշխ գործակցութեան բանակցութեանց, որոնք ապարդիւն կը մնան, վասնզի հին հնչակեանները չեն ուզեր նոյնիսկ ժամանակաւորապէս հրաժարիլ իրենց ընկերավարական գաղափարներէն եւ համագործակցիլ ռամկավարական սկզբունքներու հիման վրայ: Այս վիժումին վրայ, ինչպէս կը վկայէ Մ. Տամատեանը (Արեւ, թ. 8026), բանակցող վերակազմեալները կը վճռեն միանգամընդմիշտ հրաժարիլ «հնչակեան» անունէն եւ կազմել ռամկավարական սկզբունքներով նոր Կուսակցութիւն մը:

Այս նպատակով Վահան Մալէգեանը նախաձեռնակ կ'ըլլայ խորհրդակցութեան հրաւիրելու հայ Կուսակցութեանց ներկայացուցիչները եւ շատ ուրիշ յայտնի անձեր 1908-1909-ի ձմեռը Եգիպտոսի մէջ:

Դաշնակցականները կ'ընդդիմանան նոր Կուսակցութեան մը կազմութեան (տես Միքայէլ Նաթանեան, Եգիպտահայ տարեցոյց, 1925, էջ 170). սակայն Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութեան ներկայացուցիչներու եւ անկուսակցական ազգայիններու միջեւ տեղի ունեցած խորհրդակցութիւններէն կը ծնի Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որուն կորիզը կը կազմէր նախկին արմենականներէն եւ բաժնուած վերակազմեալներէն բաղկացած Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւնը, որուն վարիչները (Տամատեան, Պէօգիւկեան, Գրիգորեան, Հովիւեան, Նաթանեան) 31 Հոկտ. 1908-ին կը յայտարարեն.

«Օսմանեան Սահմանադրութեան նոր պայմաններու քերմամբ որչափ ատեն որ մեզմէ անկախ հանգամանքներ մեզ չպարտաւորեցնեն՝ դադրած ըլլալով այլեւս յեղափոխական կազմակերպութիւն մը լինիլէ, իր ամբողջ կազմով կը միախառնուի «Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւն» անունով բաղաձայն Կուսակցութեան մէջ, որ հիմնուած է միացող Կուսակ-

ցութիւններու լիազօրեցում կողմէ հրաւիրուած լուրջ եւ գիտակից անձնաւորութիւններէ» (Նոյն, էջ 171)²²:

Թէքէեանը այդ օրերուն Եգիպտոս չէր, այնպէս որ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան կազմակերպութեան համար Եգիպտոսի մէջ դեր մը չ'ունենար. սակայն երբ Վահան Մալէգեանը Պոլիս կ'երթայ այս կազմակերպութեան հիմը դնելու համար, ինք՝ որ Եգիպտոսի մէջ արդէն գործակցած էր Մալէգեանին եւ Տամատեանին հետ՝ Պոլսոյ մէջ անոնց հիմնած կազմակերպութեան ամէնէն գլխաւոր սիւներէն մէկը կը հանդիսանայ:

Երբ Տամատեանն ու Մալէգեանը կը դառնան Եգիպտոս, ինք կը մնայ Պոլսոյ մէջ գրեթէ միակ գլխաւոր դէմքը Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան:

Տակաւին Եգիպտոսի մէջ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան կազմութիւնը չհռչակուած, 23 Հոկտ. 1908-ին վերակազմեալները Եգիպտոսէն Պոլիս դարձող Լեւոն Լարենցին խմբագրապետութեամբ, Երուանդ Զաւուչեանին արտօնատիրութեամբ ու աշխատակցութեամբ Վ. Արզուեանին, Զարեհ Գոչեանին եւ ուրիշներու կը սկսին հրատարակել Զայն հայրենաց շաբաթաթերթը՝ իբր օրկան վերակազմեալ հնչակեաններու. սակայն իրենց հին մեղքերը հետզհետէ աւելի հրապարակուելով՝ Պոլսոյ մէջ բոլորովին կը վարկարկուին, մինչ Վահան Թէքէեանը մինչեւ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան Պոլսոյ մէջ ալ գործի սկսիլը, — այսինքն 1908-ի վերջերը, կամ աւելի 1909-ի սկիզբները, — աւելի լրագրական-գրական հրապարակի վրայ կ'երեւի եւ հոն կ'ունենայ շրջանակ մը:

Առաջին խմբագրական պաշտօնը, որ իրեն կ'առաջարկուի, Երուանդ Սրմաբեշխանեանին միջոցով, որուն այցելութեան գացած էր ինք՝ իմանալով որ ան կը խմբագրէ Արեւելքը՝ կ'ըլլայ Արեւելքին խմբագրութիւնը: Սիսակ Ֆերիտ եւ Գարեգին Պօյաճեաններուն գոյութիւնը, սակայն, այդ թերթին գոյութիւնը՝ քաջալերական չի թուիր իրեն եւ չի ստանձներ այդ պաշտօնը (Արեւ, թ. 7116):

Արեւելքը, որուն արտօնատիրութիւնը 1 Նոյ. 1906-ին փոխանցուած էր Գարեգին Պօյաճեանին, Սահմանադրութեան հռչակման պահուն կը հրատարակուէր տոքթ. Յակոբ Թոփեանին խմբագրապետութեամբ, բայց չէր կրցած ժողովրդականութիւն գտնել՝ Պօյաճեաններուն իբրեւ մատնիչ վարկաբեկուած ըլլալուն համար:

Պօյաճեանները իրենց թերթը փրկելու համար արտասահմանէն եկած յեղափոխականներ խմբագիր դարձնել կը փորձէին եւ ասոր համար Երուանդ Սրմաբեշխանեանը ըրած էին խմբագիր, ինչպէս նաեւ փափաքած էին Թէքէեանը ունենալ, բայց չէին յաջողած:

Հակառակ անոր որ Հրանդը եւ Երուանդ Օտեանը կը բերեն իրենց աշխատակցութիւնը, 1909 Սեպտեմբերին Արեւելքը կը դադրի հրատարակուելէ (հետագային ան վերահրատարակուած է 11 Դեկտ. 1909-ին, Երուանդ Օտեանին խմբագրապետութեամբ, եւ պահ մը շարունակուած է):

Թէքէեանին Պոլիս երթալէն քանի մը ամիս ետք, Զօհրապը, որ ղեկավար դեր կը կատարէր Պոլսոյ հանրային կեանքին մէջ, ինքզինք պատրաստելով մեպուսական աթոռին, որուն համար պատուանդաններու պէտք ունէր, ի միջի

այլոց դադափարը կ'ունենայ հայ վաճառականներէ բաղկացած հայ ակումբի մը քով ունենալու նաեւ օրաթերթ մը՝ Նոր օր անունով:

Զօհրապը այս թերթին իբր մնայուն խմբագիր կը փափաքի ունենալ Ռուրէն Զարդարեանը եւ Վահան Թէքէեանը, իսկ իբր խմբագրական քարտուղար՝ Արամ Անտոնեանը: Թերթին մնայուն աշխատակից պիտի ըլլար նաեւ տիկին Զապէլ Շապեանը²³: Այս առթիւ Թէքէեանը քանիցս հանդիպումներ կ'ունենայ Զօհրապին հետ իր գրասենեակին մէջ, տպարանի եւ խմբագրատան մասին, — որոնց կարգադրութիւնը Զօհրապը իրեն եւ Անտոնեանին յանձնած էր, — խորհրդակցելու համար:

Հոն միասին կը գտնուին նաեւ անգամ մը Զարդարեանը եւ երկու անգամ այդ օրերուն Փարիզէն Պոլիս եկած տիկին Զապէլ Շապեանը, որուն հետ Թէքէեանին առաջին տեսակցութիւնը շատ անուշ չ'ըլլար, հակառակ որ հազիւ տարի մը առաջ եղբայրակիցի լաւ յարաբերութիւններ ունեցած էին Գահիրէի մէջ, ուր եկած էր իր օժաջաւի (եըլամնըֆ) ապաքինումը ամբողջանելու կարօ Պալեանին տան մէջ:

Արփիարին սպանութիւնը, որուն մէջ Թէքէեանին ալ դեր մը կու տային, պատճառն էր ատոր: Տիկին Զապէլ Շապեանը, որ այս վերագրումը կ'ընէր ապահովարար արգուեանական Արշակ Զօպանեանէն եւ Լեւոն Լարենցէն ներշնչուած, գէշ դիրքի մը կ'ենթարկուի, վասնզի Թէքէեանը Զօհրապին կը յանձնէ դատաստան մը ընել՝ տիկին Շապեանին իբր փաստ յիշատակած բոլոր գրութիւնները ենթարկելով անոր քննութեան, եւ Զօհրապը յաջորդ հանդիպման կ'ըսէ. «Բայց Ձեր ըսածին միշտ հակառակն է այս, տիկին Շապեան» (Արեւ, թ. 7461):

Եթէ Զօհրապին Նոր օրը հրատարակուէր՝ ազգին համար մեծ բարիք մը պիտի ըլլար, վասնզի իր բարձր հեղինակութեան տակ դաշնակցական շէֆի մը եւ հակառակորդ կուսակցութեան պետերէն մէկուն իրարու հետ գործակցութիւնը թերեւս ապագայ շատ վէճերու առաջը պիտի առնէր եւ կուսակցական հակամարտութիւնները այնքան կիրքով լեցուն պիտի չ'ըլլային: Դժբախտաբար Զօհրապին օրաթերթը լոյս չտեսաւ: «Լոյս չտեսաւ՝ որովհետեւ, ըստ Թէքէեանին, այն հայ առեւտրականները որոնք իր յաճախորդներն էին եւ իրենց խոստացած էին թերթին դրամագլուխը հայթայթել, հետզհետեւ ետ առին իրենց վստահութիւնը՝ տեսնելով որ Զօհրապ շատ էր մօտեցնէր դաշնակցականներուն, թէ ինք կը տարուէր անոնցմէ եւ ոչ թէ կը տանէր զանոնք ինչպէս յաւակներ էր թէ կ'ընէր ու պիտի ըմէր» (Նոյն):

Հետեւաբար Թէքէեանը ժամանակ մըն ալ չ'ունենար հաստատուն խմբագրական պաշտօն մը որեւէ թերթի մէջ եւ պատահական աշխատակցութիւն կը բերէ այդ ատեն հրատարակուող հայ թերթերուն, մասնաւորապէս նոր հաստատուած ժամանակին, որ Մանգումէին նախկին խմբագրապետը՝ Միսաք Գոչունեանը (Քասիմ), սկսած էր հրատարակել 15/28 Հոկտեմբեր 1908-էն սկսեալ եւ ժողովրդականութիւնը շահելու համար լայն բացած էր իր էջերը արտասահմանէն Պոլիս դարձող կուսակցական գրիչներու, ինչպէս՝ Զարդարեանին, Շահրիբեանին եւ այլոց:

Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը պէտք ունէր, սակայն, սեփական օրկանի մը: Թէեւ Բիւզանդիոնը համակրութիւն ցոյց կու տար

զէպի այս կուսակցութիւնը, որուն ուղղութիւնը իրեն խելքին ամէնէն մօտը թուած էր, սակայն Քէչեանը բնաւ տրամադիր՝ չէր կուսակցութեան ենթարկուելու եւ իր ազատութիւնը պահել կ'ուզէր:

Հետեւաբար Թէքէեանը օգտակար կը դառնէ շարաթաթերթի մը հրատարակութիւնը եւ իր Պոլիս հասնելէն մօտաւորապէս Եօթ ամիս անց, 1909 Փետրուար 7-ին, կրկին հրատարակել կը սկսի Շիրակը՝ իրը «շարաթական հանդէս գրական եւ քաղաքական»:

Զօհրապը, որուն գիմած էր Թէքէեանը, միջնորդած էր, խնդրագիրը գրել տուած իր քարտուղարին եւ ինք երաշխաւոր եղած Շիրակին իրը շարաթաթերթ արտօնութեան ստացումին համար (Նոյն)․ բայց ասիկա պատճառ մը չէր եղած որ Թէքէեանը չկճէր Զօհրապը՝ հանրային գործունէութեան մէջ անոր ցոյց տուած խարխափումներուն համար (Արեւ, Թ. 7462):

Այս կերպով Հայ Մահմանադրական Թամկալար կուսակցութիւնը կ'ունենայ իր օրկանը, թէեւ շարաթաթերթ, վերակազմեալ հնչակեաններուն Զայն հայրենեաց (սկսած 23 Հոկտ․ 1908-ին) եւ զաշնակցական երեք երիտասարդներու հրատարակած Ազդակ (սկսած 16 Դեկտ․ 1908-ին) շարաթաթերթերէն ետք ու զաշնակցական Ազատամարտ (սկսած 10 Յունիս 1909-ին) օրաթերթէն, հին հնչակեաններուն Կոհակ (սկսած 30 Մայիս 1909-ին) եւ սոցիալ-տեմոքրատներուն Նոր հոսանք (սկսած 28 Մարտ 1909-ին) շարաթաթերթերէն առաջ՝ առանց նկատի ունենալու արդէն իսկ հրատարակութեան մէջ եղած լրագրերը, հանդէսները եւ այդ օրերուն սուսկի պէս ծնող ու մեռնող անհատական բազմաթիւ լրագրերը եւ հանդէսները:

Շիրակին այս Գ․ շրջանին խմբագրապետն է Թէքէեանը մինակը, թէեւ թերթին ճակատը կը յիշատակուի նաեւ անունը Միքայէլ Կիւրճեանին:

Իր առաջին թիւին սկիզբը Արփիար Արփիարեանին՝ առաջին շրջանի գլխաւոր աշխատակիցին եւ Բ․ շրջանի խմբագիրին՝ «սգաւոր յիշատակին ու յարգանքի ... հարկը մատուցանել վերջ», կը ներկայացնէ ան իր առաջագրութիւնները:

«Երկուրեւն այսօր՝ ապրիլու, մտածելու եւ զգալու պայմանները այնքան մեծ յեղաշրջում կրեցին Թուրքիոյ մէջ, որ մասնաւորապէս մամուլը, իրրեւ ամէնէն հարագատ արտայայտիչը այդ կեանքին՝ ցրցման կապոցի մը երեւոյթը ունի նշդիւ, որ կը գլորի կ'երթայ գառիթափին վրայ, շրջացանելով մաս մը արժէքաւոր բաներու հետ՝ շատ մըն ալ հիմունքին իրեր, միամիտ յուռուքներ եւ ամանոց զարդեղեմներ:

«Թերեւս ժամանակը եկած է քիչ մը աւելի կարգուկանոն մտցնելու մեր կեանքին մէջ: Գաղափարներու գոում, ուղղութիւններու որոշում եւ զանազանութիւն կեղծին եւ հարագատին միջեւ՝ ահա ինչ քանի պիտի աշխատի մամուլը իր կողմէն, երբ ինք իրեն համար այդ պէտքը զգայ նախ:

«Իսկապէս անկերպութիւնով մը չէ որ սակայն «Շիրակ» հրապարակ կ'իջնէ: Ընդհակառակը, կը գնահատէ ու պիտի գնահատէ այս կամ այն ուղղութեամբ թափուող բոլոր անկեղծ ու կարող նիգերը, իրեն վերապահելով զանոնք քննադատել իր մասնաւոր ուղղութեանը տեսակէտէն, որ կարգի-կանոնի, ազգային միութեան եւ Թուրքիոյ մէջ Հայութեան խաղաղ զարգացումին համար սահմանադրական-նամկավար սկզբունքներու ուղղութիւնն է:

«Այսուհետեւ, գուգահեռաբար պետութեան քարեկոթողումին՝ Հայ ազգին *ներքին* քարեկոթողումը, իր նկարագրին, մտքին եւ կորովին՝ ինչպէս նաեւ իր զանազան հաստատութիւններուն՝ աստիճանական վերաշինութիւնն է այն օրինաւոր ու անյիստաճելի աշխատանքը որուն պիտի լծուինք՝ եթէ չենք ուզեր Թուրքիոյ վրայ քաղաքակրթութեան ծագող արեւէն տօթահար իյնալ: Կը շեշտենք մամուլին ու գիրքին դերը այս գործին մէջ եւ այս ըմբռնումով՝ կ'ստանձնենք մենք ալ մեր քաժինը մամուլին մէջ»:

Թէքէեանը կը յայտարարէ թէ արեւմտահայ գրական ուժերուն ամէնէն համբաւատարմութիւնը Երուսաղէմ Ծոփեանը, Սուրէն Պարթեւեանը, Տիրան Զրաքեանը, Աղեքսանդր Շաքլեանը եւ Միքայէլ Կիւրճեանը տեւական կերպով պիտի աշխատակցին:

Արդարեւ, Թէքէեանը այս խումբին աջակցութեամբ կը հրատարակէ Երալկը 7 Փետր. 1909-էն մինչեւ 15 Օգոստոս 1909, քիչ-չատ կանոնաւորութեամբ ընդամէնը 26 թիւ, չափազանց խառնակ ժամանակամիջոցի մը եւ յուզումնալից միջոցաւորի մը մէջ, վասնզի 31 Մարտի յետագիմական շարժումը եւ Կրիկիոյ եղեռնը հայութեան խանդավառութեան վրայ պաղ ջուր կը թափէին՝ սոսկալի յուսահարութեան մը մատենելով բովանդակ հայութիւնը:

Հակառակ ասոր, Երալկին հաւաքածոն թղթատող մը այսօր հոն շատ բան պիտի գտնէ կարգալիք, թէ՛ իբր գրական էջ եւ թէ՛ իբր ուսումնասիրութիւն: Անոր աշխատակցած են, իր մնայուն աշխատակիցներէն զատ, պատահական կերպով նաեւ Գառնիկ Ֆնտզլեանը, Զիֆթէ-Սարաֆը, Մաննիկ Պէրպէրեանը, Վահան Մալեղեանը, տօթ. Մ. Սմբատ Գարրիէլեանը, Ռուտովֆ Սամիկեանը, Յովհաննէս Աթեանը, Յովհաննէս Հինդլեանը, Յարութիւն Գ. Մըմըրեանը, Հ. Սիմոն Երամեանը (Ատրուշան), Մելքոն Ասատուրը, Լեւոն Մկրտիչեանը, Անայիսը, Արշակ Ալոյցյանեանը, Եղուարդ Գոլանճեանը, Միքայէլ Նաթանեանը, Յովհաննէս Գազանճեանը, Միհրան Տամատեանը, Յովհաննէս Պեղերճեանը՝ իրենց աշխատակցութեան ժամանակաշրջանի կարգով:

Երալկը թէեւ գրական թերթ՝ սակայն ունէր նաեւ քաղաքական գործերով զբաղելու առաջադրութիւն, ուստի մասնաւորապէս 31 Մարտ 1909-ի յետաշրջական շարժումէն ետք աւելի որոշ կերպով իր քաղաքական դիմագիծը ցոյց տալ կը սկսի՝ հրատարակելով Հայ Սահմանադրական Ռաւակաւար Կուսակցութեան գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ:

Երկրին քաղաքական պայմանները եւ առ հասարակ հայերուն կրած բնդհանուր յուսահարութիւնը կը ստեղծեն Թուրքիոյ մէջ յոռի տրամադրութիւն մը եւ Սահմանադրութեան առաջին օրերու խանդավառութիւնը կը պակսի ու նոր մտատանջութիւններ կու գան տեղ վրաւել ժողովուրդին մտքին մէջ:

Դաշնակցութիւնը կը մնար կացութեան տէր, վասնզի, հակառակ Կրիկիոյ մէջ հոսող արեան նոր ճապարհներուն, որ նոր խրամներ կը բանար հայերուն եւ թուրքերուն միջեւ, թուրք տիրող կուսակցութեան՝ Իթթիհատ-Թերաքիին կառավարական ուժին կը կռթնէր եւ պնդէր հետ ունեցած համաձայնութիւնը կը պահէր:

Միջուրտը բոլորովին փոխուած էր: Երալկը՝ հրատարակութիւնը երկրորդական դիմի վրայ մնացած կուսակցութեան մը, — որ շատ ալ տարածուած չէր դեռ, — բնական է թէ մեծ սպառում մը չունէր իր յարատեւութիւնը պահե-

յու Համար, ուստի 1909 Յունիսէն սկսեալ կաղայ կը սկսի, անկանոն ու րնդհատ հրատարակուելով, մինչեւ որ 15 Օգոստոս 1909-ին 25-26 միացեալ թիւով կը զազրի:

Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը, հակակշռելու համար Դաշնակցութիւնը, օրաթերթի մը պէտք ունէր: Համակիր օրաթերթեր կատարեալ գոհացում չէին կրնար տալ, մանաւանդ 10 Յունիս 1909-ին Ազատամարտին հրատարակութենէն ետք:

Ազատամարտին հրատարակութեան տակաւին մէկ ամիս շեղած, Յովհաննէս Շահնագարը, 1891-1895 հրատարակուած Հայրենիք օրաթերթին տէրը, որ 1908-ին Պոլիս գացած եւ Մանչեսթըրի հայոց կողմէ իրեն տրամադրուած դրամով մամուլ մը տարած էր հոն, երկար ամիսներ վարանելէ ետք կը ձեռնարկէ 6 Յուլիս 1909-ին Հայրենիքը վերստին հրատարակելու, 13 տարիներու ընդհատումէ ետք, իրեն օգնական ունենալով նախկին խմբագրական կողմէն Երուանդ Օտեանն ու նախկին վարչական պաշտօնեայ եւ համարակալ Պետրոս Ատուռնին (հայր):

Իբր խմբագիր եւ թրքերէնի թարգմանիչ՝ Յովհաննէս Շահնագարը կ'առնէ Յովհաննէս Գազանճեանը, որուն թողատ դառնալէն ետք անոր կը յաջորդէ Յակոբ Տէր Յակոբեանը, որ երբ Պարտիզակի միւսիր կ'անուանուի՝ իբր խմբագիր ու թրքերէնի թարգմանիչ անոր տեղ աշխատելու կու գայ Յովհաննէս Պօղոսեանը (Արեւ, թ. 5968):

Հայրենիքը իր հրատարակութեան առաջին ամիսներուն, այսինքն Յուլիսէն մինչեւ Սեպտեմբեր, կը խմբագրուէր բոլորովին անկախ ուղղութեամբ, բաւական խրդախ ոճով խմբագրականներով, զորս կը ստորագրէր Շահնագարը:

Սակայն շուտով զգալի կ'ըլլայ թէ ան կը կարօտէր յենարանի կամ ուժի մը, որուն օժանդակութեամբ կարենար ապրիլ: Ուրիշ ուժ չկար այդ բանին համար յարմար, եթէ ոչ Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որ օրկանի մը պէտք ունէր. հետեւարար կը մօտենայ այս կուսակցութեան: Եւ ասոր համար իբր կամուրջ ծառայելու յարմարագոյն անձը անշուշտ Վահան Թէքէեանն էր, որ Շիրակը կը հրատարակէր իբր Ռամկավար Կուսակցութեան թերթը, սակայն չէր կրնար գոհացնել՝ քանի որ օրաթերթ չէր: Հետեւարար Վահան Թէքէեանը կը հրաւիրէ խմբագրութեան:

Թէքէեանը Օգոստոսի կիսուն Շիրակին միացեալ թիւը հրատարակելէն ետք, կ'անցնի Հայրենիքին եւ կը սկսի հոն աշխատիլ ու ամէն ճիգ կ'ընէ Օտեանին հետ թերթը շահեկան դարձնելու համար, ինչպէս նաեւ կը ջանայ Հայրենիքը դարձնել Ռամկավար Կուսակցութեան ու Հ. Բ. Ը. Միութեան որդեգիրը՝ անոնց նիւթական աջակցութիւնը ապահովելով:

Անիկա Հայրենիքին մէջ կը գրէ Օրը օրիցներ Վէ-ԹՕ եւ Ասուպ ստորագրութեամբ, ինչպէս նաեւ խմբագրականներ, օրուան ընթացիկ խնդիրներու վրայ յօդուածներ, թատերական քրոնիկներ այդ պահուն Պոլիս եկած Արեւեան-Արմէնեան խումբին եւ տիկին Սիրանոյշին ներկայացումներուն մասին եւայլրն:

Թէքէեանը նիւթապէս ալ ապահովելու համար թերթին վիճակը, 1910 Փետրուարի սկիզբը նոյնիսկ կու գայ Եգիպտոս եւ կարճ միջոց մը կը մնայ հոս

ու կը յաջողի Բարեգործական-Ռամկավար շրջանակներէ 250 եգիպտ. ոսկիի օժանդակութիւն մը ապահովել (Արեւ, թ. 7086) :

Իր հոս գտնուած ատենն է որ 9/22 Փետրուար 1910-ին կը սպաննուի Ե-դիպտոսի նախարարապետ Պութրոս փաշա Ղալին, որուն սպանութեան եւ յուզարկաւորութեան մասին թղթակցութիւն մը կը գրէ Գահրէէն (Հայրեմիք, թ. 1607) :

Նոյնպէս Եգիպտոսէն Պոլիս դարձի ճամբուն վրայ կը հանդիպի Իգմիր, որուն հայերուն նուիրուած Օրը օրին մը ունի, Ասուպ ստորագրուած (Հայրեմիք, թ. 1637) :

Իր Պոլիս վերադառնալէն ետք կը զգացուի թէ Հայրեմիք կը մօտենայ մասնաւորապէս Բարեգործականին՝ Թէքէեանին ջանքերով: Ինք իր ստորագրութեամբ կը գրէ «Թրքահայ ժողովուրդը կը պատասխանէ Հ. Բ. Ը. Միութեան» խորագրով յօդուած մը (Հայրեմիք, թ. 1637) :

Այդ ճամբորդութենէն ետք է որ աւելի կը շեշտուի Հայրեմիքին մէջ ընդդէմ Դաշնակցութեան պայքարը, մինչ անկէ առաջ Շահնազարը եղած էր վերապահ, եւ պէտք է ըսել թէ իր հրատարակութեան առաջին օրերուն նոյնիսկ համակիր ուղղութիւն մը ցոյց տուած:

Այսպէս, Թէքէեանը ունի իբր խմբագրական Հայրեմիքին Մարտ 25/Ապրիլ 7 1910-ի թիւին մէջ (թիւ 1638) «Կուսակցութիւններու գործելու եղանակը-ապագայ սերունդը ձեռք անցնել, արդի սերունդը զգուեցնել» խորագրով գրութիւն մը, որ իսկապէս առաջին դրօշակն է որ Հայրեմիքին մէջ կը պարզուի իր կողմէ:

Դժբախտաբար, հակառակ Թէքէեանին ճիգերուն, Յովհաննէս Շահնազարին ալ ջանքերուն, կարելի չ'ըլլար շարունակել Հայրեմիքը՝ նիւթական պատճառներով, ըստ Թէքէեանին հաւաստումին. թէեւ ոմանք կը կարծեն թէ Դաշնակցութեան դէմ պայքարելու ուժն ու կորովն ալ պակասած էին Յովհաննէս Շահնազարին մէջ, եւ սպառնալիքէ վախնալով ընդհատած էր իր թերթին հրատարակութիւնը (1910 Ապրիլ) :

Հայրեմիքին դադրելէն ետք, Թէքէեանը բաւական ատեն ոչ մէկ թերթի հետ կապ կ'ունենայ եւ կ'աշխատակցի պոլսական անկուսակցական մամուլին, մասնաւորապէս Բիւզանդիոցին եւ Ժամանակին, ինչպէս նաեւ Միքայէլ Շամտանճեանին Ոստան(*) մեծ պարբերականին:

Իր Պոլիս դարձէն ետք, վերստին հաստատուելով իր մանկութեան որորանը՝ Սկիւտար, այդ բանաստեղծական միջավայրին եւ մտաւորականներու բնակավայրին մէջ, շուտով մաս կը կազմէ ընտանիքներու խումբի մը, որ մեծ մասամբ կը բաղկանար պէրպէրեանցիներէ: Անոնք միշտ զիրար կը գտնէին կա'մ Պէրպէրեան վարժարանին մէջ, կա'մ Ստեփան Բաբեռեանին ու Տիրան Զրաքեանին տուները, որոնք կարծէք հաւաքավայրեր էին, ուր այդ երիտասարդները երաժշտական վայելքներ կ'ունենային, ինչպէս նաեւ միտքերու փոխանակութիւններ, մասնաւորապէս գրական եւ իմացական հարցերու շուրջ:

Այս խումբը, որ կը բաղկանար Միքայէլ Շամտանճեանէն, Տիրան Զրաքեանէն, Ատոմ Եարճանեանէն, Օննիկ եւ Շահան Պէրպէրեաններէն, օրդ. Ման-

(*)— Ստամբուլի հանդէս արուեստներու, գրականութեանց եւ գիտութեանց, հիմնուած Միքայէլ Շամտանճեանէն եւ Տիրան Զեօկիւրեանէն, 1911 Յունուար 1-ին:

Թէքէեանը՝ Պոլսոյ Կեդրոնականի տեսուչ, 1922

նիկ Պէրպէրեանէն, Ստեփան Բարեւեանէն, Արամ Նիկողոսեանէն, Լեւոն Թաշ-
ճեանէն, Գեղամ Գալաֆեանէն եւ այլերէ, գեղեցիկ միութիւն մը կը ներկա-
յացնէր: Ասոր մէկ կողմնակի կամ մասնական պատկերը տուած է Գեղամ Գա-
լաֆեանի «Հիներ-Սկիւտար-Տիրան Զրաքեան» խորագրուած իր յիշատակնե-
րուն մէջ (Ընդարձակ տարեցոյց Ս. Փրկիչ ազգ. հիւանդանոցի, 1947, էջ
98-110):

Անոնք բոլորն ալ միեւնոյն գաղափարի մարդիկ չէին. ունէին իրենց հա-
մոցումները, որոնց համար կը վիճաբանէին:

Այսպէս՝ Զրաքեանը համոզուած հոգեխօս (սփիրիթ) մըն էր: Նիստեր
(սէանս) կը կազմէր իր տան մէջ եւ Թէքէեանը իրեն հետ կ'ունենար մեծ վիճա-
բանութիւններ:

Այս խումբէն ոմանք անդամ էին Սկիւտար Ս. Խաչ վարժարանին
պարտէզը իրր Լսարան կառուցուած սրահը կեդրոն ունեցող եւ 1908-ին կազ-
մուած Րաֆֆի յառաջդիմական միութեան, ու անոր կազմակերպած Լսարան-
ներուն մէջ կը կատարէին դասախօսութիւններ:

Վահան Թէքէեանն ալ անոնցմէ մէկն էր:

Այս խումբը Պէրպէրեան վարժարանին մէջ կազմակերպուած գրական
մրցումներու եւ հաւաքոյթներու ներկայ կ'ըլլար եւ շատ անգամ իր անդամ-
ներէն կը կազմուէին դատաւորները:

Թէքէեանը կը սիրէր այս կեանքը իրր մտաւորական ու հաճոյք կը ըս-
տանար այս միջավայրէն եւ զայն կազմող անձերէն, որոնց մէջ ինք բացառու-
թիւն մը կը կազմէր, վասնզի ինք սոսկ մտաւորականին մէջ չէր ուզեր սահմա-
նափակուիլ եւ ունէր հանրային փառասիրութիւններ, որմէ կարծէք զուրկ էին
գրեթէ բոլոր միւսները, որոնք ո՞չ մէկ ազգային-հանրային ծառայութեան մէջ
մտած էին: Ընդհակառակը, Թէքէեանին մէջ կ'ապրէր «ազգայինճի»ն, ազգա-
յին կեանքին շահագրգռութիւնը, ազգին ապագային տեսիլքով լեցուած
մարդը, կամ՝ ըսենք՝ կուսակցականը, որ արտասահմանի մէջ արդէն ապրած
ըլլալով կուսակցականի կեանքը, Պոլսոյ մէջ կը շարունակէր զայն, իբր նորա-
կազմ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան անդամ:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան
հիմը Պոլսոյ մէջ դնելէ հտք Միհրան Տամատեանն ու Վահան Մալէգեանը վե-
րադարձած էին Եգիպտոս, հոն ձգելով Վահան Թէքէեանը, որ այս կազմակեր-
պութեան նախնական օրերուն գրեթէ միակը կը զբաղէր Կուսակցութեան գոր-
ծերով, ընտրուած ըլլալով Պոլսոյ վարչութեան ընդհանուր քարտուղար եւ
գործավար, եթէ չիմ սխալիր:

Ամէն պարագայի մէջ ինք էր կեդրոնական դէմքը, որ կը յաջողի իր
շուրջը հաւաքել ուրիշ գաղափարակիցներ, Պոլսոյ հանրային կեանքին մէջ
քիչ-շատ տեղ գրաւող անձերէ, մինչեւ որ Կուսակցութիւնը կ'ունենայ իր մէջ
ուժեր, որոնք կրնան անոր յարատեւութիւնը ապահովել:

Թէքէեանը սոսկ կուսակցականի դերին մէջ մնալով կամ Կուսակցութեան
վարիչ մարմնին մէջ գործօն դեր կատարելով չի սահմանափակուիր, այլ՝ գոր-
ծօն մասնակցութիւն կ'ունենայ նաեւ ազգային գործերու մէջ, զանազան պաշ-
տօններով: 1908-ին հազիւ Պոլիս գացած եւ Իճատիէի իր տան մէջ հաստատ-

ուած՝ հոգաբարձու կ'ընտրուի իրենց տան մօտի Ներսէսեան-էրմոնեան վարժարանին, ուր ինք յաճախած էր 2-3 տարի:

Իր այս անդրանիկ պաշտօնը շատ կարճ, քանի մը օր միայն կը տեւէ: Հոգաբարձութիւնը խմբովին կը հրաժարի, որովհետեւ Գուգկունճուզ-Իճատիէի Թաղական Խորհուրդը իրենց հաղորդած էր թէ ազատ են ռեւէ մէկը տնօրէն կամ ուսուցիչ ընտրելու՝ բացի նախկին տնօրէն Գալուստ Մալաթեանէն. սեղմում՝ զոր չ'ընդունիր Թէքէեանը, — եւ իրեն հետ միւս հոգաբարձուները, որոնցմէ մէկն էր կարծեմ Լեւոն Թաշճեանը, Գահիրէի Գալուստեան վարժարանին հետագայ տնօրէնը, որ Գահիրէ մեռաւ 1942 Դեկտ. 12-ին, — ո'չ թէ անպայման վերահաստատելու համար Մալաթեանը իր պաշտօնին մէջ, այլ չմասնակցելու համար անոր դէմ արձակուած անպատուիչ վճիռի մը, ընդհակառակը՝ քիչ մը պատուելու համար վրաստակաւոր ուսուցիչ մը^(*) (Արեւ, թ. 7407):

Թէքէեանին երկրորդ Թաղային պաշտօնը կ'ըլլայ 1911-ին Գուգկունճուզ-Իճատիէի միացեալ Թաղերու Թաղական Խորհուրդին անդամակցութիւնը (տես Ազգային ժողովոյ ատենագրութիւնք 1911-1912, էջ 481), որուն որքան տեւած ըլլալը չեմ գիտեր, սակայն որոշ է թէ շատ իր ճաշակին յարմար գործ մը չէր քահանայի, լուսարարի եւ ժամկոչի կամ բանկալի մոմին եւ իւղագինին գործերով զբաղիլը:

Իր Թաղականութեան օրով է որ տեղի կ'ունենայ երեսփոխանական ընտրութիւն մը (22 Նոյ. 1911), որ պահանջուած կանոնաւորութեամբ կը կատարուի եւ 384 քուէարկուներէ 7/8 մասին քուէները կեդրոնացուելէ ետք երբ կը տեսնուի թէ Ոսկան Մարտիկեանը երեսփոխան ընտրուած է, խումբ մը անձինք՝ ուրիշ Թաղերէ եկած՝ անկարգութիւն կը յարուցանեն, քուէատուփը կը բռնաբարեն եւ քուէաթուղթերն ու քուէահամարի արձանագրութեան թուղթերը կը քնջեն (Նոյն, 480-481): Գէորգ Ասլանեանին ատենապետած Քաղաքական ժողովը իր տեղեկագրով կը խնդրէ Ազգային ժողովէն վաւերացնել Ոսկան Մարտիկեանին ընտրութիւնը, որուն քննիչներէն մէկը՝ Յ. Ժանկիւլեան, իբր հնչակեան իրենց ընտրելիք Ներսէս Զրաքեանին ընտրութիւնը ձախողած ըլլալուն, խնդրի հանել կ'ուզէ Ազգային ժողովին մէջ. սակայն Թէքէեանը յայտարարելով թէ ինք «այդ ընտրութիւնը կատարուած թաղին բնակիչներէն եւ Թաղական Խորհրդոյ անդամ ըլլալով, կատարուած գործողութեան մասին աւելի մօտէն տեղեկութիւն» ունի, կը հերքէ Ժանկիւլեանին առարկութիւնները, զայն հակասութեան մէջ ձգելով, եւ կը հաստատուի Ոսկան Մարտիկեանին ընտրութիւնը (Նոյն, էջ 482):

Իր ազգային այս տեսակի ծառայութիւններուն մէջ ամէնէն գլխաւորը կ'ըլլայ իր անդամակցութիւնը Կեդրոնական վարժարանին Խնամակալութեան, որուն կը կոչուի 1909-ի սկիզբը եւ երկար առեն կը վարէ այդ պաշտօնը, երբ Խնամակալութեան ատենապետն էր տոքթ. Գրիգոր Դաւիթեանը, մեր ազգային կեանքին մէջ հազուադէպ անձնուիրութեամբ եւ խղճմտութեամբ գործող անձերէն մէկը:

(*) — Գալուստ Մալաթեանը, ձեռք ձեռքի տուած գրեթէ նոյն օրերուն կարն պաշտօնավարութեան, մը հոգ Կեդրոնականին տնօրինութեան հետացած Յովհաննէս Հիմդիեանին հետ, կը հիմնէ «Նոր դպրոցը», որ դեռ կը շարունակուի Հիմդիեանին տնօրինութեամբ մակ: Գալուստ Մալաթեանը քաջուած եւ Անվիրա իր գաւալին միացած էր՝ իրք մեռաւ:

Իբր կուսակցութեան մը վարիչը՝ Թէքէեանին զլիսաւոր գործը կ'ըլլայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան Պոլսոյ մէջ կազմակերպութիւնը, բաւական թուով ծանօթ անձեր միացնելով Կուսակցութեան: Շահուած նորերուն մէջ ամէնէն կարեւոր դերքը գրաւող դէմքը կը հանդիսանայ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը, Պոլսոյ առաջնակարգ փաստաբաններէն մէկը, որուն մուտքը Կուսակցութեան մէջ պատմած է Թէքէեանը:

Երբ նոր կազմուած էր Պոլսոյ մէջ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որուն ծրագիրը Բիւզանդ Բէչեանը իր թերթին՝ Բիւզանդիոնին մէջ հրատարակած էր Թէքէեանին խնդրանքով, հին հնչակեան մը՝ Միհրան Աւագեան, որ ռամկավար եղած էր եւ ոգի ի բռին կ'աշխատէր նոր Կուսակցութեան նոր անդամներ արձանագրելու համար, քանիցս Թէքէեանին կ'ըսէ թէ փաստաբան մը՝ Տավուտ Էֆենտի կամ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան անունով, որ ազգային երեսփոխան ընտրուած էր Գում-Գաբուի թաղէն, զինք տեսնել կ'ուզէ: Թրքական անունը Թէքէեանը կը խրտչեցնէ: Ան իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ թէ անունը կասեցուցիչ էր, հետեւաբար կը վարանէր անոր քով երթալու, մանաւանդ անոր համար որ «այդ շրջանին քիչ չէին այն հայ փաստաբանները որոնք Զօհրապի պէս կամ Զօհրապի դէմ քաղաքական դեր մը կատարել կ'երազէին՝ ուրիշ հայ կուսակցութեան մը վրայ կոթնելով» (Արեւ, թ. 7087):

Օր մը, սակայն, Աւագեանին պնդումներուն առջեւ տկարանալով՝ անոր հետ կ'երթայ Մարփուճճըլարի այն մութ խանը, ուր «Տավուտ էֆենտին» իր գրասենեակը ունէր եւ ուր իր գրագիրն էր, այն ատեն, Արամ Զիննպիւշեանը՝ դեռ ուսանող իրաւագիտական վարժարանի²⁴:

Իր առաջին տպաւորութիւնը Թէքէեանը սապէս կ'արտայայտէ. «Տէր Մովսէսեան եթէ զիս չհմայեց, զիս շատ հետաքրքրեց սակայն, մեր այս առաջին տեսակցութեան մէջ: Հայերէնը քիչ մը դժուար կը խօսէր՝ տեղ տեղ թրքերէնի շեշտերով, քայց ատկէ աւելի՝ իր ձայնն էր որ ախորժելի չէր, խղիւղիկի, փոքրկուածի պէս ձայն մը:

«Այս մարդը զգացում չէր յայտնեւ երբեք, ոչ ալ գաղափար, այլ դատաստան միայն: Միջազգային, օսմանեան եւ հայկական քաղաքականութեան բոլոր հարցերը ծանօթ էին իրեն եւ բոլորին մասին իր կտրուկ վճիռը ունէր: Մեր նոր Կուսակցութեան ծրագիրը իր մտքին մօտ գտնւէր, կրնար գործակցիլ մեզի՝ եթէ ուզէինք, կը խրտչէր Դաշնակցութենէն եւ չէր սիրեր Զօհրապը՝ ինչպէս կը գուշակէի ...» (Նոյն):

Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը ինքնատիպ մարդ մըն էր, որ իր փաստաբան ուղիղ եւ անկաշառ՝ ունէր Պոլսոյ բարեկեցիկ դասակարգին մէջ իրեն համակիրներու խումբ մը: Ան յարելով Ռամկավարութեան եւ խիստ գործօն դեր մը ստանձնելով Կուսակցութեան մէջ, տեսակ մը միութեան դիմ կը դառնայ ընդմէջ Կուսակցութեան եւ պուրժուա դասակարգին, որուն մէջ համակրական միջնորդութիւն կը ստեղծէ դէպի Ռամկավարութիւնը: Ասոր համար Կուսակցութիւնը կը նկատուի պուրժուաներու Կուսակցութիւն:

Նոյնպէս իր Ռամկավարութեան յարիւր օգտակար կ'ըլլայ սա տեսակէտով որ՝ երբ դաշնակցականները կառավարական ուժին կոթնած ձեռք առնել կ'ուզէին ազգին ղեկավարութիւնը, նոյնիսկ մեր դարաւոր առանձնաշնորհումները զոհելու գնով հաճոյակատար կ'ուզէին ըլլալ Իթթիհատին եւ կը բռնակա-

լէին ազգային գործերու մէջ՝ նոյնիսկ իրենց սովորական խարազանը եւ տեսակ տեսակ սպառնալիքները կիրարկելով իրենց հակառակորդներուն դէմ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին ոչ-կուսակցական անդամները, — մեծ մասամբ պտրժուա դասակարգին պատկանող վախկոտներ, — շուարումի մատնուած էին իբր անդեկ նաւ մը, Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը անոնց գլուխը կ'անցնի եւ եթէ չի կրնար զանոնք Ռամկավարութեան մէջ առնելով կազմակերպել, գոնէ կը յաջողի զանոնք իր շուրջը հաւաքել եւ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ կազմել Կեդրոնի Խմբակցութիւնը: Այսպէս անոնց քաջութիւն կը ներշնչէ՝ մաքառելու դաշնակցական բռնակալութեան դէմ:

Կեդրոնի Խմբակցութեան առաջին գումարումին մէջ, հակառակ անոր որ գլխաւոր կազմակերպողը Տէր Մովսէսեանն էր, Երեսփոխանական Ժողովին Ա. լիտըր կ'ընտրուի Թէքէեանը եւ Բ. լիտըր՝ Տէր Մովսէսեանը, վասնզի իր ազգային կեանքի փորձառութեան մասին տարակուսողներ կային: Թէքէեանը արթնամտութիւնը կ'ունենայ մերժելու Ա. լիտըրի դերը՝ զայն փոխանցելով Տէր Մովսէսեանին եւ ինք դառնալով Բ. լիտըրը: Ասիկա կ'ըլլայ օգտակար, վասնզի Տէր Մովսէսեանը իր մաքառող նկարագրով եւ քաղաքացիական չափազանց մեծ տոչով յարմարագոյն անձն էր այդ պաշտօնին համար:

Թէքէեանը Տէր Մովսէսեանին հետ թէ՛ այս առթիւ եւ թէ՛ Ռամկավար Կուսակցութեան վարչական գործերուն համար 1909-էն 1913 դրեթէ ամէնօրեայ յարաբերութեան մէջ կը գտնուի անոր Գնահեան Խանի գրասենեակին մէջ (Նոյն):

Թէքէեանը այսպիսով շարունակ եղած է գիտակ Տէր Մովսէսեանին խորհուրդներուն ու գաղափարներուն, եւ հակառակ հետուէն հետու իմանալուն թէ ան իր մասին աննպաստ արտայայտութիւններ ունեցած էր եւ 1913-ին աննշան պատճառով մը դադրած էր իր քով յաճախելէ՝ քէն ընելով, միշտ բարեացակամ ոգիով եւ սրտով արտայայտուած է անոր մասին:

«Շատ գաղափարական, թունդ ազգասէր բայց յաճախ անհանդուրժելիօրէն յամառ մարդ մը» կը ներկայացնէ զայն Թէքէեանը: Եւ իսկապէս Տէր Մովսէսեանին հետ գործ տեսնել չափազանց դժուար բան էր, վասնզի ահարկու վիճարանող եւ ամէն բանի հակառակ խօսող մըն էր ան^(*):

Թէքէեանը, որ բաւական նեղսիրտ ու ջղային էր եւ շատ հանդուրժող չէր, հանդուրժած է սիրողաբար այս մաքառող, վիճասէր ու սարսափելիօրէն չատախօս եւ կրկնաբան մարդուն, որ որքան նեղացողցիչ բայց նոյնքան հետաքրքրական տիպար մըն էր: Թէքէեանը զայն սիրաշահած է առաջ տանելու համար Կուսակցութեան գործը եւ Դաշնակցութեան դէմ պայքարը՝ մանաւանդ բացուցող խնդրոյն ատեն, որուն մէջ ամենակարեւոր դեր կատարած են Տէր Մովսէսեանը, Թէքէեանը եւ Հայկ Խօճասարեանը, իրենց շուրջ համախմբելով Ներսէս Օհանեանին, Հիթում Սեթեանին, Բարսեղ Աւետիսեանին, Թազուր Արեւեանին նման՝ թաղերու մէջ ժողովրդական դէմքեր, ինչպէս նաեւ Եղուարդ Գարակէօզեանին, Արտաշէս Ֆրնտրգլեանին, Յովսէփ Գազազեանին պէս դրա-

(*) — Նրումը Օտիանը իր Մանասային մէջ տուած է Դաւիթ Տէր Մովսէսեանին նրգիծական մէկ պատկերը, որ իր տեսակին մէջ իսկապէս գլուխ գործող մըն է: Հոն մարդը ցնրկայացուած է իր յատկանշական գիծերուն մէջ, խիստ ճշգրիտ կերպով:

մատչելներ, որոնք առանց խրախուսի եւ առանց առաջնորդութեան թերեւս վախով տեղի տալին Դաշնակցութեան առջեւ՝ անոր ահաբեկիչ քաղաքակա- նութիւնէն սարսափած:

Թէքէհանին հանրային գործունէութեան մէջ ամէնէն նշանակելի գործը պէտք է նկատենք ուրիմն իր կուսակցական աշխատանքը, Դաւիթ Տէր Մովսէս- հանը սիրաշահիլը եւ անոր միջոցաւ ռամկավար ընկերներով կազմուած կորիզի մը շուրջ համախմբելը պոլսահայ պուրժուազին, անոնցմով թուամ կանգնելու կոնակը իթթիհատական կառավարութեան տուած դաշնակցական բռնակա- լութեան:

Ասկէ աւելին մեզի տրուած չէ գիտնալ, քանի որ կուսակցական մարմին- ներ իրենց ժողովները եւ խորհրդակցութիւնները կը կատարեն անանուն «ծա- նօթ հաւաքատեղի»ներու մէջ, զոց վարագոյրներու եւ դուռներու ետին, եւ ժո- ղովուրդը չի կրնար անոնց հետեւիլ:

Հասարակութիւնը կը ծանօթանայ կուսակցականներու միայն քարոզ- չական գործունէութեան, այսինքն բանախօսութիւններուն եւ գրականութեան ու լրագրական վիճարանութիւններուն, որոնց արդիւնքը եւ հետեւանքները անմիջական եւ առարկայական կերպով տեսանելի չեն: Իրենց գործունէութեան շօշափելի եւ առարկայական մասը կը կազմեն իրենց ազգային-հանրային գոր- ծունէութիւնն ու ազգային կեանքին մէջ իրենց ցոյց տուած արդիւնքը:

Եւ այս տեսակէտով դատելով՝ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակ- ցութիւնը 1908-էն 1914 ազգային կեանքին մէջ կը կատարէ բարբարոս դեր մը, կուսակցական շահախնդրութիւններու, ինչպէս նաեւ իթթիհատին հաճոյա- նալու համար ազգային իրաւունքները, պատրիարքարանին առանձնաշնոր- հումներն ու ազգային կրթական հաստատութիւններն իսկ զոհելու աստիճան առաջ դացող կուսակցական յիմարութեանց արգելք ըլլալով:

Ասիկա կը յաջողի ընել Ռամկավարութիւնը ո՛չ թէ իր սեփական ուժով, այլ անոր համար որ կրնայ ղեկավարն ու կազմակերպողը հանդիսանալ անկու- սակցական եւ չփոթ զանգուածներու եւ մանաւանդ առաջնորդել Ազգային Ե- րեսփոխանական ժողովին մեծամասնութիւնը ներկայացնող աջակողմը:

Այս աշխատանքին մէջ մեծ դերակատար մը կ'ըլլայ Թէքէհանը, որ Տէր Մովսէսեանին հետ Երեսփոխանական ժողովին մէջ ամէնէն գլխաւոր դէմքե- րէն մէկը կը հանդիսանայ՝ իբր ղեկավարներէն մէկը Երեսփոխանական ժողո- վին մեծամասնութեան:

Թէքէհանին այս դերը շատ լաւ կը հասկնային ձախակողմեանք, եւ ասոր համար է որ զայն թիրախ կ'ընէին իրենց յարձակումներուն, թէ՛ իրենց մամուլին եւ թէ՛ ժողովին մէջ:

Թէքէհանը, հակառակ իր դիւրագրգիռ եւ ջղայնոտ բնաւորութեան, նշանակելի է որ Երեսփոխանական ժողովին մէջ շատ քիչ անգամ է որ իր հան- դարտութիւնը եւ պաղովութիւնը կորուսած է:

Թէքէհանը Պոլսոյ Երեսփոխանական ժողովին մէջ եղած է այն հազուա- գիտ րացառութիւն կազմող երեսփոխաններէն մէկը, որ իր պաշտօնը կատա- րած է պարտաճանաչութեամբ, ո՛չ թէ պատուակալ կերպով երեք նիստ բացակայ ըլլալէ հտք անգամ մը գալով ներկայութեան տետրակը ստորագրող եւ քանի մը

վայրկեան ետք մեկնող տեսակէն, այլ գրեթէ միշտ կանոնաւորապէս մասնակցելով ժողովին:

Նոյնպէս չէ անոնցմէ, որ խօսած ըլլալու եւ իրենց անունն ալ ատենագրութեանց մէջ արձանագրուած տեսնելու համար երբեմն ամէնէն ապուշ, անիմաստ եւ անկապ խօսքերը կ'ընէին:

Թէքէեանը մանաւանդ Կեդրոնի խմբակցութեան կազմութենէն ետք, որուն հրկու վարիչներէն մէկն էր, իր պատասխանատու դերին կատարեալ գիտակցութեամբ շարժած է եւ իր քով քաղաքացիական քաջութիւնը չէ պակսած ամէնէն տագնապալի ու սպառնալից ըոպէներուն:

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք Ազգային Ընդհանուր Ժողովը վերակազմուած՝ 3 Հոկտ. 1908-էն ի վեր իր նիստերը կը գումարէր, երբ Վահան Թէքէեանը Եգիպտոսէն երեսփոխան կ'ընտրուի:

Քաղաքական ժողովը կատարուած ընտրութեան օրինաւորութիւնը հաստատելով կը տեղեկագրէ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին թէ իր 21 Նոյ. 1908-ի նիստին մէջ կը վաւերացնէ Վահան Թէքէեանին ընտրութիւնը: Նոյն օրն իսկ ան ներկայ կ'ըլլայ ժողովին (Ատեմագրութիւնք, 1908-1909, էջ 113-114):

Առաջին քանի մը նիստերուն կարծէք թէ միջավայրը ուսումնասիրելու համար բնաւ վիճաբանութեան չի խառնուիր ան. միայն 19 Դեկտ. 1908-ի նիստին մէջ է որ կարծէք ճակատագրական դիպուածով մը առաջին անգամ բախում մը կ'ունենայ Յարութիւն Շահրիկեանին հետ, քղաւել թաօին համար, որ ան կը գործածէ: Թէքէեանը «Բղաւել՝ մլաւել կը նշանակէ» կ'ըսէ ու կը բողոքէ: Ատենապետ Մինաս Զերազը կը միջամտէ եւ չարը կը խաբանէ «Բղաւել ուսահայ լեզուով կը նշանակէ աղաղակել» ըսելով: Կարծէք թէ ասիկա առաջին ազդանշանը կ'ըլլար այն կոսիւնի կամ աւելի ճիշդը զգուրտութիւն, զոր յետոյ Շահրիկեանն ու Թէքէեանը իրարու դէմ պիտի մղէին վեց տարի շարունակ:

Նոյն նիստին է նաեւ որ Թէքէեանը առաջին անգամ Վարչութեան հարցում մը կ'ուղղէ Կեդրոնական վարժարանին տնօրինութեան հարցին համար, վասնզի այդ օրերուն կարճ պաշտօնավարութենէ մը ետք Կեդրոնականին տնօրինութենէն հեռացած էր Յովհաննէս Հինդլեանը՝ իրաւասութեան վէճի մը հետեւանքովը, զոր ունեցած էր ինստիտուցիոնալ տեսնապետ Յովհաննէս Շահնազարին հետ (Արեւ, թ. 7407), որուն համաձայն եղած էին միւս խնամակալները:

Թէքէեանը կ'ուզէր գիտնալ թէ իրա՞ւ էր որ Կեդրոնական վարժարանին «նորընտր Տեսուչը ձեռնարկ եղած է իր պաշտօնէն, վարժարանի խնամակալութեան կողմէ իր պայմանագրին չյարգուելուն պատճառով» (Ատեմ., 1908-1909, էջ 167):

Քաղաքական ժողովը կը խոստանայ իր պատասխանը տալ յաջորդ նիստին:

Խնդիրը այս կերպով կ'անցնի օրակարգի, ուր կը մնայ երեք ամիս, այսինքն մինչեւ 13 Մարտ 1909, ուր Թէքէեանը խօսք կ'առնէ եւ ցաւ կը յայտնէ թէ Վարչութիւնը պատասխան մը չէ բերած, հակառակ «Սահմանադրութեան 60-րդ յօդուածին, որ իրաւունք կու տայ Նրսփ. ժողովոյ իւրաքանչիւր անդամին՝ հարկ տեսած ատեմը՝ հարցում ուղղելու վարչութեան, եմթաժողովներու գործերու մասին» (Նոյն, էջ 291), եւ կը բացատրէ իր հարցումին հանգամանքը,

որմէ կը հասկցուի թէ Յովհաննէս Հինդլեանը պաշտօնի կոչուելէն տաս օր ետք անհամաձայնութիւն ունեցած էր խնամակալութեան հետ, որ ետ առած էր այն իրաւասութիւնը, զոր տուած էր անոր, եւ ասոր հետեւանքով տեսչական պաշտօնը մնացած էր թափուր:

Թէքէեանին հարցապնդում ներկայացնելէն ետք, Վարչութիւնն իր պատասխանը չըրեա՞ծ՝ Կեդրոնականի խնամակալութեան անդամ ընտրած էր զինք: «Ես, կ'ըսէ Թէքէեանը, նախ յետաճգեցի իմ ընդունելութիւնս, քայց յետոյ մտածեցի թէ, հարցում ուղղած ըլլալս արգելք մը չէր խնամակալութեան մասնակցելու, եւ ընդունեցի: Ես խնամակալութիւնը չէ՛ որ կը քննադատեմ, այլ Վարչութեանն քացատրութիւն կը պահանջեմ Կեդրոնականը առանց Տեսչի թողուելու պարագաներուն մասին» (Նոյն):

Վարչութեան ատենապետ Ստեփան Գարայեանը՝ իբր քացատրութիւն՝ կը պատասխանէ թէ այս խնդիրը Վարչութիւնը յղած է Ուսումնական խորհուրդին, որպէսզի քննէ, եւ ան դեռ չէ պատասխանած: Ասոր վրայ խօսք կ'առնէ Յովհաննէս Հինդլեանը եւ ուսուցչական արժանապատուութեան հարց կը յարուցանէ ու յատուկ յանձ աժողովի մը կազմութիւնը կը պահանջէ, իսկ Յ. Շահրիկեանը կը յարձակի Հինդլեանին վրայ «Սա ո՛չ հայ դաստիարակի արժանապատուութեան խնդիր է եւ ո՛չ ալ դաստիարակութեան խնդիր: Եւ փոխանակ Կեդրոնականի հարց նկատուելու, կը վերածուի Հինդլեան հարցի» եւ Հինդլեանին ընթացքը իր երեսփոխանական պարտականութեան դէմ կը նկատէ ու այս շեշտով կը շարունակէ իր յարձակումը: Հինդլեանը կը բողոքէ բուռն կերպով եւ ժողովը իր որոշումը կը յետաձգէ յաջորդ նիստին^(*):

Բայց զէպերը կը գահաձիթին. այսինքն՝ Կիլիկիոյ աղէտը եւ Պոլսոյ յետադիմական դէպքերն ու սուլթան Համիտին գահընկէցութիւնը կը պատահին, խնդիրը կը մնայ օրակարգի վրայ մինչեւ 6 Նոյ. 1909-ի ժողովը, հակառակ անոր որ այդ ժամանակամիջոցին գրեթէ 15-20 նիստ ըրած էր Ազգային ժողովը: Երբ խնդիրը սեղանի վրայ կու գար, արդէն ան մոռցուած էր, հետեւաբար Թէքէեանը՝ իբր հարցումն ընողը՝ կ'առաջարկէ որ այս խնդիրը վերցուի օրակարգէն «Բանի որ խնամակալութիւնը 7-8 ամիսէ ի վեր իր պաշտօնը կը շարունակէ» (Ատեմ. 1909-1910, էջ 67):

Բայց քանի մը երեսփոխաններ օրինական տեսակէտով դէմ կը խօսին այս առաջարկին, ինչպէս նաեւ Հինդլեանը, որ կ'ըսէ. «Այս խնդիրը օրակարգի մէջ կը գտնուի՝ նախ իբրեւ դաստիարակութեան հարց եւ յետոյ անոր համար որ կրթական պաշտօնեայ մը նախատուած է որուն գլացուեցաւ ինքզինք պաշտպանելու իրաւունքը» (Նոյն, էջ 68):

Հակառակ Թէքէեանին պատճառաբանութեանց, ժողովը խնդիրը կը պահէ օրակարգի վրայ եւ նոր Վարչութեանն կը պահանջէ հարցումին պատասխանը, որ նախորդը հակառակ իր խոստումին բնաւ չէր բերած: Այսպէս կը մնայ ան օրակարգի վրայ մինչեւ 13 Մայիս 1911-ի նիստը, ուր Արիստակէս Գասպարեանը օրակարգի վրայ գտնուող խնդիրներու մասին ընդհանուր տեղեկագրի մը մէջ կ'առաջարկէ այս խնդիրը օրակարգէն ջնջել: Այս տեղեկագիրն ալ կ'անցնի օրակարգի եւ երբեք նկատողութեան չ'առնուիր. իսկ 8 Յուլիս 1911-ին

(*) — Այս խնդիրը ժողովէն մի քանի օր ետք Թէքէեանը Երկարօրէն քացատրած է Հայրհիւրիմ 1620 (4/17 Մարտ 1910) եւ 1628 թիւերուն մէջ:

Հրանդ Ասատուրին՝ իբր ատենապետի՝ օրակարգի խնդրոյ մասին դիւանի յայտարարութեանց մէջ բոլորովին մոռացութեան կը տրուի ան:

Արդար դատի մը համար Թէքէեանին իբր երեսփոխան ըրած առաջին նշոյթը այսպէս ապարդիւն կ'ըլլայ^(*):

Ասկէ թերեւս փորձառու եղած՝ այլեւս բնաւ չենք հանդիպիր Թէքէեանին կողմէ ներկայացուած հարցումներու եւ առաջարկներու, մինչ մենք ունեցած ենք երեսփոխաններ, որոնք գրեթէ ամէն ժողովի կանոնաւորաբար գիրեր կը ներկայացնէին առանց վհատելու:

Թէքէեանին գլխաւոր դերը կ'ըլլայ կարծէք Յարութիւն Շահրիկեանին հակառակորդի դերը կատարել. ինչպէս ինք կ'ըսէ, վեց տարի կը գոլուրտի անոր հետ, երբեմն շատ սուր եւ շատ ալ սրամիտ դիտողութիւններով^(**):

Ասկէ զատ, Ազգային երեսփոխանական ժողովին 1909-1910 նստաշրջանին 78 երեսփոխաններու 69-ին քուէով Թէքէեանը ատենադպիր կ'ընտրուի (16 Հոկտ. 1909-ին) տաղնապալի շրջանի մը, երբ իբր ատենապետ մայր-դիւանին գլուխը կը գտնուի տոբթ. Տիգրան պէյ Աճեմեանը, որ իր պաշտօնէն պահանջուած կորովը չ'ունենար, ուստի եւ շուտով կը հրաժարի:

Թէքէեանը այդ պաշտօնին տեւողութեան, հակառակ անոր որ շատ յուզումնալից էին նիստերը եւ իրեն դէմ՝ իբր աջակողմի լիտըրներէն մէկուն՝ բուն յարձակումներ կը գործադրուէին, քաղաքացիական արիութեամբ իր պաշտօնը կը կատարէ:

Կրնանք ըսել թէ քանաստեղծ Թէքէեանը իբր երեսփոխան շատ կարեւոր հարցերու մէջ գործնական ուղղութեան կը հետեւի, ինչպէս, օրինակ, մեծամասնութեան խնդրոյն մէջ կ'ըլլայ մէկը անոնցմէ, որոնք կը պաշտպանեն ընտրուած երեսփոխաններուն կէսէն մէկ աւելիով ժողով գումարելու օրինա-

(*) — Թէքէեանը (Արեւ, ք. 7407), յիշողութեամբ վրէպով մը անշուշտ, կը պատմէ թէ իր երեսփոխանական այս առաջին հարցումը տարի մը յետոյ ետ քաշած է, երբ իմ Կեդրոնական խորհրդի անդամները անգամ ընտրուած է. եւ այս առթիւ կ'ըսէ թէ Միհրդատ Հայկազմը ընդդիմացած է՝ գէշ միտքեր եւ հաշիւներ վերագրելով հեղինակին, բայց չէ կրցած արգիլել հարցումին ջնջուիլը: Ինչպէս տեսնուեցաւ, ատենագրութիւնները, որոնցմէ քաղուած են իմ տեղեկութիւններս, չեն հաստատիր ասիկա: Միհրդատ Հայկազմը բմաւ գործի չէ խառնուած եւ մէկ քառ չէ արտասանած այս մասին: Արդէն ի վիճակի չէր այս տեսակ կրթական հարցերու վրայ կարծիք յայտնելու:

(**) — Օրինակ մը տալու համար, Ազգային ժողովը Ատանայի ջարդէն փչ առաջ (1909 Փետր. 27) Հայաստանի հարստահարութեանց խնդրով կը զբաղի եւ զանազան առաջարկներ կ'ըլլան: Ջօհրապը սաստիկ կը հակառակի Ազգային ժողովին կողմէ Օսմանեան Խորհրդարանին յիշատակագիր մը ներկայացնելու առաջարկին, կերպով մը հայ մեպոսներու արժամապատուութեան վիրաւորանք մկատելով այս առաջարկը եւ միատնտեսամբ կ'ըսէ. «Եւ կ'աղայեմ որ Օսմանեան երեսփոխանութեան զգացմանցը վրայ չկասկածիք, որոնք ամէնքն ալ մեզի չափ ցաւակից են Հայաստանի վիճակին որուն դարձան հասցնելու համար իրենց բարեյոժարութիւնը ցոյց կու տան» ...: Միւս հայ մեպոսներն ալ, ինչպէս ցոյց կու տայ ատենագրութիւնը, այսպէս մեծ փստահութիւն ունենին: Այս մթնոլորտին մէջ Թէքէեանը խօսք կ'առնէ, երբ վիճարանութիւնները եզրակացութեան հասած էին եւ Բուէարկութիւն պիտի կատարուէր, ու կ'ըսէ. «Առաջարկ մըն ալ ես ունիմ: Յանձնաժողով մը կ'ազմել որ Օսմ. երեսփոխանութեան հայ անդամներուն ներկայացնէ Ազգին պահանջները» (Ատեն. 1908-1909, էջ 260):

ւորութիւնը, որ վերջապէս կ'ընդունուի, քանի-քանի անգամներ օրակարգի վրայ դալէ հոգ:

Նոյնպէս Ատանայի աղէտէն ետք, հակառակ լրագրող ըլլալուն կը բողոքէ որ լրագրողները չեն յարգեր գաղտնապահութեան յորդորները եւ դժուար կացութեան կը մատնեն ազգային պատրիարքարանին ներկայացուցիչները Ատանայի մէջ (Ատեմ. 1908-1909, էջ 406):

Նոյնիսկ իր ատենադպրութեան ատեն Ազգային ժողովին դռնփակ նիստերուն համար տրուած որոշումը, որով դիւանէն պիտի հաղորդուէր պաշտօնական տեղեկատուութիւն մը, յարգուած չըլլալուն համար կը գանգատի ըսելով թէ խմբագիրները պէտք չեն տեսած ֆորմիլ առնելու, որովհետեւ յաջողած են իմանալ ամէն բան: «Հետեւաբար Մամուլիմ ցերեկայացուցիչները դուրս ձգելուն մէջ ունէ օգուտ չիկայ: Բան մը միայն կրնամք ընել, քերթերու տնօրէններուն եւ խմբագրապետներուն կողմէ ընել որպէսզի պէտք եղած շրջահայեցութիւնն ունենան՝ վիճարանութիւնները հրատարակելու առթիւ» (Ատեմ. 1909-1910, էջ 27): Իսկ քանի մը ամիս ետք (22 Յունուար 1910) դիտողագիր մը կը ներկայացնէ Ազատամարտին դէմ՝ անոր Ատոմ կեղծանունով (Շահրիկեանին կեղծանունը) պատասխան մէկ յօդուածով եղած անգաղտնապահութեան համար, զոր կը նկատէ «յայտնի բռնաբարում մը նախորդ նիստին տուած որոշման՝ առանց նկատի առնելու այն վնասակարութիւնը զոր կը պատճառէ մեր ազգային գործոց, մանաւանդ ցերեկայ փափուկ պարագաներուն մէջ» (Նոյն, էջ 141-142): (*)

Նոյն լրջամտութիւնը ցոյց կու տայ ան Ատանայի մէջ պատերազմական ատեաններուն՝ հայերու դէմ տուած մահապատիւներուն համար Դուրեան պատրիարքին հրաժարականին առթիւ Ազգային ժողովին մէջ կատարուած վիճարանութեան ընթացքին, միշտ բռնելով խոհական ուղղութիւն մը, նախ պատրիարքական իրաւանց պաշտպան կանգնելով (Ատեմ. 1908-1909, էջ 521-522) եւ ապա աշխատելով որ ծայրայեղ որոշումներ չտրուին ու Գարայեան-Շահրիկեան Գաղաքական ժողովին ալ հրաժարականը չպահանջուի (Նոյն, էջ 551): Անիկա բացորոշ կ'ըսէ. «Ուրիշ խնդիրներու մէջ կրնամք անհամաձայն ըլլալ վարչութեան հետ, բայց այս միջոցին անհաղաքագիտութիւն է զինք հրաժարեցնել»: Նոյնիսկ կը քննադատէ կրօնական ժողովը, որ՝ հակառակ Ազգային ժողովին որոշումին՝ չի յօժարի ետ առնել իր հրաժարականը եւ աջակցիլ Գաղաքական ժողովին: Միակ միամտութիւնը, որ ցոյց կու տայ թէքէեանը, հետեւցնելով իր խօսքերէն, այն է թէ Օսմանեան խորհրդարանին վրայ աւելի հաւատք ունի քան թէ Բ. Դրան, մինչ Հիւսէյին Հիւմի փաշան աւելի լուսամիտ ու աւելի բարեացակամ ոգի ցոյց տուած էր: Այս եպարքոսին արդարութեան յարգանքը եւ քրիստոնեաներ սպաննելու յանցանքին համար իսլամներու դէմ տրուած մահապատիւները զործադրելը յանցանք կը նկատուին եւ Օսմանեան խորհրդարանին անդամները արտաքոյ խորհրդարանին կը տապալեն զինք: Հիւսէյին Հիւմի փաշան խոհեմութիւն կը համարէ հայրենասիրաբար տեղի տալ իթթիհատական երեսփոխաններու պահանջին առջեւ 1909 Դեկտեմբերին, Եւրոպայի առջեւ չխայտառակելու համար Թուրքիոյ խորհրդարանը, որ այդ

(*) — Այս բողոքագիրը հրատարակած է նաեւ Հայրենիքին մէջ (6 Յունուար 1910, ք. 1562):

պարագային տապալած պիտի ըլլար Դաշլիճը՝ արդարութիւնը գործադրած ըլլալուն համար^(*)։

Ասիկա միաժողովուն մըն է որ շատեր ունեցած են։ Բայց Դուրեանին հրաժարականը՝ կիլիկիոյ եղեռնին հետեւանքով, ուրիշ անդրադարձում մըն ալ կ'ունենայ հայ ազգային կեանքին մէջ։

Դուրեան պատրիարքը հրաժարելու մղած էր Գարայեանի Վարչութիւնը, որուն ամէնէն ազդեցիկ անդամն էր Յարութիւն Շահրիկեանը՝ դաշնակցական զիւաւոր գէմքերէն մէկը։ Շահրիկեանը խստապահանջ անձ մըն էր, որ իր շուրջը միշտ յետաշրջականներ կը տեսնէր եւ արհամարհանքով կը վերաբերուէր ու շարունակ դասեր կու տար. ան նեղացուցիչ տարր մը դարձած էր Ազգային Ժողովին մէջ իր շարունակական յարձակումներով։

Սահմանադրութեան վերահաստատումէն յետոյ թուրքը աւելի մօտէն ճանչցող արեւմտահայ մտաւորականներ, որոնց գլուխն էր Բիւզանդիոնին խմբագիրը՝ Բիւզանդ Քէչեան, «անպայման անձնատուութեան» կուսակից չէին եւ թրքական գրկարաց ընդունելութեան հանդէպ վերապահ դիրք մը աւելի նպատակայարմար կը գտնէին, շատ լաւ գիտնալով թուրքին հոգեբանութիւնն ու անոր դարաւոր նախանձախնդրութիւնը իր «տիրող ազգի» (միլլէթը հաֆիմէ) իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար, մինչ Դաշնակցութիւնը իր ուստահայ վարիչներով իթթիհատին տուրքակը մտած էր եւ անոր բոլոր պահանջներուն ուժ կու տար։

Ազգային առանձնաշնորհները օսմանցիութեան դաւանանքին զոհելու կողմն էին անոնք։ Ասով Դաշնակցութիւնը իրեն համար առաջնակարգ դիրք մը ապահովել կ'ուզէր։ Դաշնակցութեան՝ պետութեան ուժին կռթնելով ազգին վրայ բռնակալելու քաղաքականութիւնը ընդգրկած ըլլալու կասկածը բոլորովին արմատացած էր հայ որոշ հատուածներու եւ մեծ զանգուածներու մէջ, երբ Ատանայի ջարդէն անմիջապէս ետք Դաշնակցութիւնը իթթիհատին հետ համաձայնութեան մը դաշինքը մէջտեղ նետած էր։

Ասիկա սահմակցուցիչ տպաւորութիւն մը թողած էր, վասնզի հետզհետէ աւելի կը հաստատուէր հայ ժողովուրդին մէջ այն համոզումը՝ թէ Ատանայի ջարդին պատասխանատուութիւնը թէեւ սուլթան Համիտին վրայ կը նստէր իթթիհատը, սակայն ինք էր զայն սարքողը։

Այս կերպով հայ ժողովուրդին մէջ ցրտութիւն մը յառաջ կու գայ հանդէպ իթթիհատական կառավարութեան, որուն նեցուկ կը կանգնէր Դաշնակցութիւնը։ Ուստի իթթիհատին հետ անոր ունեցած կապերն ալ կը սկսին լաւ աչքով չդիտուիլ։

(*) — Դեռեւի է քէ Հիւսէյին Հիւմի փաշային Բաղաբալան ասպարէզը փակուեցաւ այդ օրէն եւ ան կանչուեցաւ Վիէննայի դեսպանութեան պէս երկրորդական պաշտօնի մը ու անգամ մըն ալ նախարարութեան չկոչուեցաւ։ Միայն այս ընթացքը Օսմանեան Խորհրդարանին, ուր կը քաղաւորէր Համիտին մտայնութիւնը եւ Բիւստոնեաներ ջարդելը իսլամին իրաւունք կը նկատուէր, պէտք էր բաւական ըլլար՝ մեր աչքերը բացալու եւ զգուշանալու որքան հին քուրբէն՝ ճոյնեան նորէն։ Դաշնակցական քանի մը շէֆերու արողամոլութիւնը եւ տիրակալելու ձգտումը՝ բուրք կառավարութեան ուժին կոքնած, աղիտալի սխալ էին եւ անոնց հետեւանքները շատ ծանր եղան ազգին համար ու գրեթէ պատմաւոր՝ Բրահայիբուր քնաշնչման։

Դուրեան պատրիարքին հրաժարականին շուրջ Ազգային ժողովին մէջ կատարուած վիճաբանութեանց ընթացքին երեւան կու գայ թէ Շահրիկեանը առանձնակի բանակցութիւններ կատարած էր Բ. Դրան հետ՝ իր իսկ պատասխանատուութեան տակ: Անձնապէս իր աններող խստապահանջութեամբ հակակրելի՝ այս անձին դէմ աւելի կը մեծնայ դժգոհութիւնը, վասնզի կրօնական ժողովին ատենապետը՝ Հմայեակ եպսկ. Դիմաքսեան, որ խօսքով ազգասիրութիւն ծախելով ժողովրդականութեան մուրացկան մըն էր, կրօնական ժողովին անդամները իր կողմը շահելով հոսանք մը կը ստեղծէ Շահրիկեանին դէմ, այնպիսի տպաւորութիւն մը տալով թէ Դուրեան պատրիարքին հրաժարականը Շահրիկեանը իբր դաշնակցական իր կուսակցութեան դիրքը ամրացնելու կը ծառայեցնէր^(*):

Տակաւին այն ատեն Շահրիկեանը պէտք եղածին պէս ճանչցուած չէր աջակողմի երեսփոխաններէն, որոնք տարիներ յետոյ միայն ճանչցան Շահրիկեանին մէջ ազգասէր ու անձնուէր հայը, սկզբունքի տէր մարդը, անկաշառ ազգային գործիչը, որ ո՛չ միայն կը քննադատէր ոչ-դաշնակցականները, այլ նաեւ դաշնակցականները: Ան չվարանեցաւ հրապարակաւ յատենի Ազգային ժողովին ըսելու թէ եթէ ինք Դաշնակցութեան մէջ կը գտնուէր՝ անոր համար էր որ աւելի ձախակողմեան կուսակցութիւն մը չկար որ անոր միանար, եթէ ոչ ինք բոլորովին Դաշնակցութեան հետ համաձայն չէր եւ ծանր անհամաձայնութիւններ ունէր անոր հետ^(**):

Հետեւեալը, առանց կասկածի տակ դնելու Շահրիկեանին անկեղծութիւնը եւ անշահախնդրութիւնը, պէտք է ըսել թէ տեսակ մը թիւրիմացութեամբ իր շուրջը ստեղծուած էր կասկածի մթնոլորտ մը, արուեստական կերպով:

Ազգային ժողովը այս կացութեան առջեւ կարծէք Շահրիկեանին թոյլ չտալու համար որ առանձին բանակցութիւններ վարէ Բ. Դրան հետ Դուրեան պատրիարքին հրաժարականին մասին, հակառակ Շահրիկեանին այն յայտարարութեան՝ թէ Ազգային ժողովէն կազմուած պատուիրակութեան ընտրութիւնը, բանակցութիւնները շարունակելու համար, Վարչութիւնը անվստահութիւն նկատելով պիտի հրաժարի, Ազգային ժողովը կ'ընտրէ պատուիրակութիւն մը Քաղաքական եւ կրօնական ժողովներու ատենապետներ Ստեփան Գարայեանէն եւ Հմայեակ եպսկ. Դիմաքսեանէն ու Ազգային ժողովի անդամներ Գէորգ Ասլանեանէն եւ Բիւզանդ Քէչեանէն բաղկացած:

(*)— Հմայեակ եպսկ. Դիմաքսեանը՝ յայտնի պաշտպան Նրուսաղէմի ելիմտից տեսուչ Ղեւոնդ վրդ. Մախոտեանին ու անոր մեղսակից Գեորգ եպսկ. Նրեցեանին եւ այլոց, Նրուսաղէմի վանքը արմատական քարեմորդութիւն մը ենթադնելու եւ վանքին վրայ ելիմտական հակակշիռ հաստատելու Շահրիկեանին ծրագրէն ահաբեկողներու շահերուն ծառայելու նպատակով՝ ոչ-նուազ տխուր դեր մը կատարած էր Քաղաքական ժողովը տապալելու համար ամէն րան ընելով: Շահրիկեանը իր շատ ընդարձակ հրաժարականին մէջ (Ատեն. 1909-1910, էջ 13-20) քոյր այս պարագաները մանրամասն քաջատրած է, քայց կիրքիւր այնքան բոլորեմ էին որ անյսելի մնացին անոր պատմա-նարանդութիւնները, որոնք մեծ մասամբ արդարացի էին:

(**)— Շահրիկեանին դէմ ամէնէն աւելի մախոռոգներէն մէկը եղած է Թէֆէեանը, որ յետոյ հաստացող մը դարձած է Շահրիկեանին անկեղծութեան եւ քարեկամացած անոր հետ, ինչպէս ինք իսկ կը նշէ:

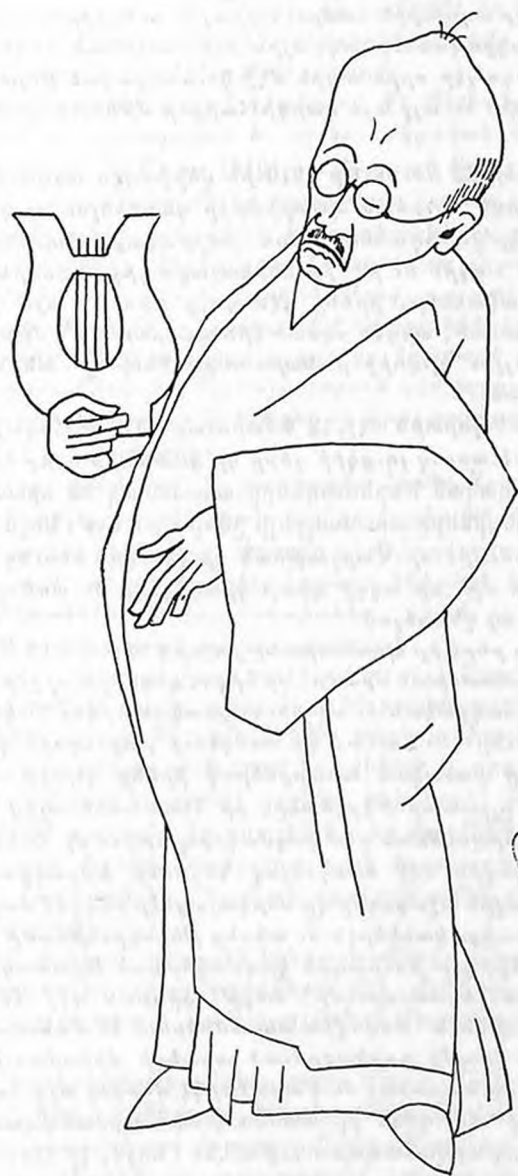
Այս ընտրութիւնը ուրիշ արդիւնք չ'ունենար՝ եթէ ոչ առաջ բերել Գաղաքական Ժողովին հրաժարականը, որուն կը բաղձար երեսփոխաններու մեծագոյն մասը:

23 Հոկտ. 1909-ին Ազգային Ժողովը կ'ընտրէ նոր Գաղաքական Ժողով մը՝ բոլորովին անկուսակցական անդամներով (Մանուկ Ազարեան-տոբթ. Սեդրոսեան Վարչութիւնը): Ասիկա մատնանիչ կ'ընէր որոշ հոգեբանական վիճակ մը, որ քօղի տակ կը մնայ հազիւ ութ օր, վասնզի Ազգային Ժողովին 29 Հոկտ. 1909-ի նիստին մէջ երկու կուսակցական երեսփոխաններ, որոնց առնունքը հետագային սեւ տառերով նշանակուեցան մեր ազգային տարեգրութիւններուն մէջ՝ մին իբր մատնիչ եւ միւսը իբր անբարոյական, թերեւս այս տագնապէն օգտուելով Գաղաքական Ժողովի անդամ դառնալ երազելով, դժգոհութիւն կը յայտնեն Գաղաքական Ժողովէն կուսակցականներու հեռու պահուելուն դէմ: Հմայեալ Արամեանց գարշելին նոյնիսկ չի վարանիր ըսելու. «Անոնք որ այսօր ստուար մեծամասնութեամբ մը հալածանքին առարկայ կ'ըլլան, ձեզմէ պակաս չտփնեցան ազգին սիրոյն եւ զանոնք վարչութեան անդամակցութեանն դուրս ձգելու չափ առաջ կ'երթաք: Ընդհանուր ժողովը, ազգին գերագոյն հեղինակութիւնը, պէտք չէ որ այս անարգանքն ընէր այն կազմակերպութիւններու հասցէին որոնց կը պարտինք մեր ներկայութիւնը այստեղ ...» (Ատեմ. 1909-1910, էջ 48):

Գրիգոր Զօհրապը այս արտայայտութիւններուն համար պառւօ կը գոչէ Արամեանցին, որ իր խօսքը կը շարունակէ կէս-սպառնական շեշտով մը՝ հակառակ ատենապետին ազդարարութիւններուն: Իր խօսքերուն ուժ կու տան կուսակցական քանի մը երեսփոխաններ, որոնց դէմ ստորնացուցիչ խօսքեր կ'ըսէ Վռամշապուհ Մանուկեանը. իսկ Թէքէեանը կը ծառանայ Արամեանցին դէմ, ըսելով. «Ի՞նչ պէտք ունէր կուսակցութեանց խնդիր մէջտեղ նետելու, որ քնաւ առնչութիւն չունի զմեզ զբաղեցնող հարցին հետ», եւ սրամիտ հեգնանքով մը կ'աւելցնէ. «Ես կը հաւատամ թէ կուսակցութեանց մէջ անհատներ կային որոնք ահագին ծառայութիւններ մատուցին ազգին: Բայց կրնան գտնուիլ ալ անդամներ որոնք չարժանանան Ազգային Ժողովոյ վստահութեան եւ քուէ չառնեն: Անոնք ալ կրնան ուրիշ կերպով կամ յառաջիկային առիթ մը գտնել օգտակար հանդիսանալու» (Նոյն, էջ 49):

Դաշնակցական երեսփոխան մը՝ Վահան Փափագեան (Կոմս), ի պատասխան Թէքէեանին, կ'ըսէ. «Ամէն քաղաքակիրթ համայնքներու մէջ կուսակցութիւնները խաղացած են հասարակական հոսանքներու հետ, մինչ մեր մէջ չեզոքութեան մէջ պահուած են այս հոսանքները: Արամեանց իրաւունք ունէր յայտարարելու թէ որոշ կուսակցութիւններ կազմուեցան՝ կուսակցականները չընդունելու համար: Այս կ'ըմբռնուի որոշ հալածանք՝ քաղաքական կուսակցութեանց դէմ» (Նոյն, էջ 49):

Այս «կրիտիկական մոմենտին», ուր ճակատները կը կազմուէին, Զօհրապը իր ճարտասանութեան կոչում կ'ընէ՝ պաշտպանելու համար կուսակցութիւններու դիրքը, եւ մէջտեղ կը դնէ սա թէգը թէ՛ «սխալ է ենթադրել թէ քաղաքական կուսակցութեանց պատկանողներ վարչութեան անդամ ընտրելով, վարչութիւնը անոնց գործիք կը դառնայ, ոչ, այլ այդ կերպով կուսակցութիւնները canaliser կ'ըլլան» (Նոյն, էջ 50): Զօհրապը Տիգրան Եռսուֆ-

Handwritten signature

Երգիծանկար՝ Արամ ԱՆՈՒՆԵԱՆԷԸ

եանին ստեղծագործած «Թիւրիմացութիւն» բառին ապաստանելով, խնդիրը անուշի կապելու փորձ մը կ'ընէր անօգուտ տեղը:

Կուժը կոտրած էր աղբիւրին ճամբուն վրայ եւ ամպերը հետզհետէ աւելի կը խտանային: Կուսակցականներ ազգային իշխանութեան հեղինակութեան դէմ կը գործէին, Ետիգուլէի որբանոցին մէջ կուսակցական թելադրութեամբ որբերը կ'ըմբոստանային եւ այլ այս կարգի հարցեր մթնոլորտը անհանդուրժելի կը դարձնէին:

Նոր Վարչութիւնը 22 Յունուար 1910-ին վերջապէս Ազգային Ժողովին հաւանութեան կ'ենթարկէ Դուրեան պատրիարքը դարձնելու որոշում մը, եւ Դուրեան պատրիարքը կը վերադառնայ աթոռ. բայց պէտք է ընդունիլ թէ արդէն խրամ բացուած էր թէ՛ ազգին եւ թէ՛ իր ներկայացուցիչ Ժողովին անդամներուն միջեւ: Կուսակցականներ, իրենց դէմ ցոյց տրուած այս վանողական ընթացքին առջեւ զրգռուած, արդէն սկսած էին պայքարիլ ո'չ միայն լրագրական սիւնակներով, այլեւ զրգռիչ բանախօսութիւններով. անոնք կ'ուզէին իրենց գոյութիւնը չեչտել:

Այս լարուած մթնոլորտին մէջ, 12 Փետրուար 1910-ի Ազգային Ժողովի նիստին, վառօդին կրակ տուող լուցկիի դերը կը կատարեն երեք երեսփոխաններ, հարցնելով. «Թաղական Խորհուրդները արտօնեա՞լ են հրապարակախօսութեանց առթիւ եկեղեցիները տրամադրելի ընելու թէ ոչ» (Նոյն, էջ 174):

Այս պարզ հարցումը, որ Վարչութեան կը յղուէր, ծնունդ պիտի տար ահարկու պառակտումի մը, որ ազգը պիտի զբաղեցնէր եւ փոթորկէր երկարատեւ, ազգին վարկին ալ վնասելով:

Վարչութիւնը կը բերէ իր պատասխանը յաջորդ նիստին (5 Մարտ 1910): Անիկա միջասահման պատասխան մըն էր, որ երկու կողմերն ալ չէր գոհացներ: Որոշ կը տեսնուէր կուսակցական եւ ոչ-կուսակցական երկու ճակատող հատուածներու գոյառութիւնը: Եւ, ահա, կը ստեղծուի բացուզողի վէճը, որուն մէջ կուսակցականները բռնական արարքներով իրենց կամքը պարտադրել կ'ուզեն եւ պատճառ կ'ըլլան որ Թէքէեանը, իր հետն ունենալով Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը, կազմակերպութեան դէմ կազմակերպութիւն մը հանէ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին մէջ ստեղծելով Կեդրոնի Խմբակցութիւնը, որ Երեսփոխանական Ժողովին աջակողմը կը ներկայացնէր ընդդէմ ձախակողմին, որ կը բաղկանար դաշնակցականներէն եւ անոնց թելադրութեամբ կամ անոնց հաճոյանալու համար Գրիգոր Զօհրապին կազմակերպած Ազատական Խմբակցութենէն: Մինչեւ այս շերտաւորումը՝ տոբթ. Տիգրան պէյ Աճեմեանը կը հրաժարի ատենապետութենէն՝ Ժողովին անդամներուն եւ մանաւանդ զրգռուած ունկնդիրներուն կողմէ գործադրուած անտեղի միջամտութիւններուն համար, եւ Թէքէեանը կը ծառանայ ու կ'առաջարկէ մերժել այդ հրաժարականը, պատճառաբանելով. «Ժողովս իր ատենապետին արժանապատուութիւնը պէտք է անջատէ ի'ր իսկ արժանապատուութենէն» (Նոյն, էջ 214):

Ժիշդ այդ օրերուն (7/20 Մարտ 1910) դաշնակցականները մեծագոյն անխոհեմութիւնը կ'ունենան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ միթինկ մը ընելու կովկասահայ բանտարկեալներուն համար, նախագահութեամբ Վարդգէսին: Հոն կ'ատենարանեն մեպուս Վլախովը, Ակնունին եւ տոբթ. Ռիզա Թէվֆիքը, որոնք բուռն բառերով կ'արտայայտուին Ռուսիոյ դէմ:

Բիւզանդ Բէչեանը Բիւզանդիոնին մէջ Ռուսիոյ դէմ այդ լիզուին գործածութիւնը հայ եկեղեցիի մը կամարներուն տակ՝ ազգին վտանգ սպառնացող արարք մը ըլլալը մատնանիշ կ'ընէ եւ կը պահանջէ որ Ազգային Ժողովը վերջ տայ այս անխոհեմ արարքներուն՝ եկեղեցիներու բեմը քաղաքական քարոզութիւններու ասպարէզ դարձնելը թոյլ չտալով:

Դաշնակցականները քաջ գիտնալով թէ Բէչեանը ի՞նչ հեղինակութիւն ունէր՝ ազգին պահպանողական եւ ոչ-կուսակցական հատուածներուն վրայ, քանի մը օր յետոյ (25 Մարտ 1910) գումարուած Ազգային Ժողովին իր երեսփոխանական պարտականութիւնը կատարելու համար գացած ատեն՝ անոր եւ ուրիշ կարգ մը անկուսակցական երեսփոխաններու դէմ յարձակումներ կը գործադրեն Ղալաթիոյ եկեղեցւոյ բակը խռնուած անուպայ անձեր, որոնց գոռում գոչումը իբր սպառնալիք գործածուելով, ուշ ատեն հապճեպով, ճշումի տակ, քուէարկութիւն մը կը կատարուի ի նպաստ եկեղեցիները բաց պահելուն: Յաջորդ նիստին Թէքէեանը իբր բողոք կը հրաժարի ատենադպրութենէն եւ Մինաս Չերազը, Բիւզանդ Բէչեանը (որուն դէմ խարազան գործածած էին), Երուանդ Օտեանը, Թազուր Արեւեանն ու Արիստակէս քհ. Հիսարլեանը երեսփոխանութենէ կը հրաժարին:

Նոյն օրը՝ որովհետեւ Գ. ատենապետ Հրանդ Ասատուրը ամբաստանուած էր թէ հապճեպով եւ ապօրէն եղանակով քուէարկութեան ենթարկած էր եկեղեցիները գոց պահող բանաձեւը, Ժողովը անմիջապէս ատենապետական ընտրութիւն կը կատարէ յանձին Գաբրիէլ Նորատունկեանին եւ յետոյ նկատի կ'առնէ չորս երեսփոխաններուն պատճառաբանեալ հրաժարականներն ու Ժողովին վրայ ճշում գործադրուած ըլլալու պարագան:

Թէքէեանը այդ օրը խօսք առնելով կ'ըսէ. «Հրաժարականները որ կարդացուեցան, ամենքն ալ կը պարունակէին քացատրութիւն մը որ կը հաստատէր թէ անցեալ նիստը ճշումի ներքեւ տեղի ունեցած է: Պ. Մուրատի այն խօսքը թէ ո՛չ ոք դիտողութիւն ըրած էր, վիճելի է, որովհետեւ ժամանակը ուշ էր արդէն եւ ամբողջ կը գոռար դուրսը, եկեղեցւոյ բակին մէջ, ու երեսփոխաններէ ոմանք տակաւին կը զգային իրենց մարմնին վրայ գաւազանի հարուածներու ցաւը: Պ. Արամեանց ըսաւ պահ մը առաջ թէ երեսփոխանները երբ կ'ընտրուին, կ'ուխտեն եւ կ'երդմուն որպէսզի ամէն գնով պահպանեն իրենց խղճի ազատութիւնը ...:

«Եւ չեմ յիշեր որ ազգային երեսփոխանները ուխտագիր տան, այդ ուխտերը կը կատարուին ուրիշ Ժողովներու մէջ. մենք պարզ մարդեր ենք եւ մեր համոզումը պաշտպանելու համար այդպիսի միջոցներու դիմելու պէտք չենք տեսներ:

«Օսմ. խորհրդարանը անցեալ տարի Մարտ 31-էն վերջ, մինչեւ ազատարար բանակին Պոլիս մտնելը, իր նիստերը ճշումի տակ կատարուած համարեց եւ սրբագրեց տրուած կարգ մը որոշումները: Մեր Ազգ. Ժողովն ալ չէր կրնար պահել, նախորդ նիստին, իր ազատութիւնը, երբ երեսփոխաններ կը ծեծուէին, հայիուչի կը բռնուէին, կը սուլուէին եւ այս սրահին մէջ ճշող մթնոլորտ մը կը սիրէր որուն մէջ օրուան հրատապ խնդիրները քուէի դրուեցաւ. ինչպէ՞ս կարելի է օրինաւոր նկատել այդ քուէարկութիւնը եւ նիստը ճշումէ ազատ նկատել: Չեմ ուզեր աւելի ծանրանալ այդ ցաւալի դէպքին վրայ ...:

«Պիտի առաջարկեմ միայն որ ամբողջ այս օրուան որոշումները չեղեալ եւ ջնջեալ համարուին, քանի որ մեր ազատութեանը մէջ չէինք» (ծափահարութիւններ)» (Նոյն, էջ 240): Եւ զրգոտած միջոցառումի մը մէջ բազմաթիւ միջադէպերով ժողովը շարունակուելէ ետք, 29 քուէով^(*) ընդգէմ 23-ի՝ ժողովը կը հաստատէ. «Մարտ 26-ի նիստին որոշումն անկանոն վիճարարութեամբ, նընշումի եւ սպառնալիքի ներքեւ տրուած է» (Նոյն, էջ 248):

Նոյն նիստին կը ներկայացուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մատթէոս Բ. Իզմիրլեանին մէկ կոնդակը, որ կ'արգիլէր եկեղեցիներու մէջ միթիւնկներ կատարել, եւ Դուբեան պատրիարքը քանիցս կը յայտարարէ թէ ինք չէր կրնար թոյլ տալ որ այս կոնդակին վրայ վիճարանութիւն կատարուէր, ու ժողովը չէր կրնար աղմուկի մէջ քուէարկութիւն կատարել, թէեւ Թէքէեանին բանաձեւեր թէ հայրապետական կոնդակը «կը վերադարձնէր Վարչութեան, առ ի գործադրութիւն», ամէնէն աւելի քուէ կը շահի:

Յաջորդ նիստին, ատենապետը՝ Պարգեւ Փափազեան, կը հրաւիրէ Թէքէեանը ատենադպրութեան, յայտարարելով թէ ժողովը մերժած էր իր կրկնակ հրաժարականները եւ թէեւ ինք մերժումով պատասխանած էր, յայտարարելով թէ անդառնալի է, «քայց քանի որ ժողովը անցեալ նիստին իր բուռով սըրքազրեց նախընթաց նիստին ձախող եւ ցաւալի որոշումը, եւ գոհացում տուած եղաւ հրաժարողներուն», Թէքէեանը, հաճելի ըլլալու համար ժողովին մեծամասնութեան, կը համակերպի մինչեւ տարեշրջանին վերջը շարունակել իր պաշտօնը» (Նոյն, էջ 257):

11 Յունիս 1910-ի Ազգային ժողովին նիստին մէջ վերստին կ'արծարծուի խնդիրը: Բողոքի հեռագիրները եւ գիրերը, որոնք մամուլին մէջ կը հրատարակուէին, Ազգային ժողովին ալ ուղղուած էին, սակայն ժողովը մեծամասնութիւն չունենալով խնդիրը կը մնայ յաջորդ նիստին, մինչ գաւառներէն կը հասնէին տեղեկութիւններ, որոնք կը հաստատէին թէ՝ հակառակ Ազգային ժողովին որոշման՝ կուսակցականներ ըռնական արարքներ կը գործադրէին եկեղեցիներու դռները խորտակելով եւ տանիքները ծակելով ներս մտնելու եւ բանախօսութիւններ ընելու համար: Յաջորդ նիստին չափազանց նշանակելի է Համբարձում Պօյաճեանին (Մուրատ) մէկ յայտարարութիւնը, որ կարծէք պատճառ կ'ըլլայ գոյառութեանը խորհրդարանական կուսակցութեանց:

Ան կ'ըսէ. «Երբ զանազան կողմերէ ներքակ կարծիքներ կը յայտնուին, այդ պարագային խնդրոյն լուծումը կը դժուարանայ: Ես կ'առաջարկեմ որ խորհրդարանական կուսակցութիւններ կազմուին, ինչ որ կը նպաստէ խնդրոց արագ լուծման: Այսօր, քաղաքական կուսակցութեանց կազմակերպութիւնները միայն ունինք, որոնց դէմ պայքար մղող ժողովականները կամ չեզոքները չունին ոեւէ կազմակերպութիւն: Պէտք է անոնք ալ համաձայնին իրենց մէջ, որպէսզի ամէն երեսփոխան խօսելու չի հարկադրուի, եւ ինչպէս որ քաղաքական կուսակցութիւններէ մէկ քանի անդամներ կը խօսին ոեւէ խնդրոյ վրայ, իրենց ընկերներուն կարծիքը ներկայացնելով, այս ընթացքին հետեւին մանուշ-կուսակցական երեսփոխանք (Նոյն, էջ 290):

(*) — Ասոր վրայ պէտք է աւելցնել Վարչութեան (կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներու) անդամ երեսփոխաններու բուռները: Անոնք չեն մասնակցած բուռարկութեան (Ատեն. 1909-1910, էջ 249):

կարծէք այս հրաւերը կը լսուի եւ քիչ ետք կը կազմուին կեդրոնի եւ Ազատական խմբակցութիւններ:

25 Յունիս 1910-ի նիստին, ուր մեծամասնութիւն ունէր ժողովը, 51 քուէով, այսինքն ստուար մեծամասնութեամբ, կ'ընդունուի Թէքէեանին բանաձեւը եւ վերջապէս կը փակուի Ազգային ժողովին մէջ խնդիրը՝ առանց դադրելու դուրսը վէճին շարունակութիւնը:

Այս վէճերը շատ դիւրին արձագանգ կը գտնեն դարձեալ Ազգային ժողովին մէջ: Այսպէս, 9 Յուլիս 1910-ին երեսփոխան Ներսէս Օհանեանը Շապին-Գարահիսարի եկեղեցիին մէջ Շահրիկեանին բանախօսութեան առթիւ եկեղեցիին վրայ կատարուած յարձակումը, կզմինտրներու կոտորիլը, դուռները կացինով խորտակուիլը գրելով, բացատրութիւն կը պահանջէ թէ «իրօք տեղի ունեցած են այսօրինակ դէպքեր եւ եթէ այո՛, ինչ միջոցներ ձեռք առնուած են այսօր եւ ապագային Ազգային իշխանութիւնը պահելու համար»:

Վարչութեան տեղեկաբեր Հայկ Խօճասարեանին տուած բացատրութիւններէն կը հասկցուի թէ Իզմիրլեան կաթողիկոսին կոնդակին «ի գործադրութիւն» իրեն յղուելէն ետք՝ Վարչութիւնը հարկ կը տեսնէ «միանգամ ընդ միշտ խնդիրը փակելու համար, հրաժարիլ այն իրաւունքներէն որոնք ազգին կը պատկանին եւ նոյնիսկ դպրոցական հանդէսները արգիլել եկեղեցիներու մէջ, որով անմեղունակ հանդէսներէն ալ հրաժարեցաւ, որպէսզի վէճի առիթ չընծայուի ու եկեղեցիները միմիայն աղօթքի ու պաշտամունքի յատկացուին, եւ անկից դուրս ժամանակի մը համար ուրիշ հանդէսներու համար փակեց որպէսզի կոիւնքերու վայր չի դառնան» (Նոյն, էջ 325):

Վիճարանութեան ընթացքին է որ երեւան կու գայ թէ Շահրիկեանն էր Շապին-Գարահիսարի միջադէպին պատճառը: Այս առթիւ Տէր Մովսէսեանը բուռն կերպով կը դատապարտէ Շահրիկեանն ու ծանր բառեր կը փոխանակուին երկուքին միջեւ: Ժողովը երկար եւ կրքոտ վիճաբանութենէ ետք նախաժողով Միսաք Սուրեանին խառն ժողովին դէմ պարսաւանաց քուէի առաջարկը մերժելով կը հաւանի Վարչութեան որոշումին, որով միանգամ ընդ միշտ կը փակուին եկեղեցիները:

Այդ օրերուն երեւան կու գայ պատրիարքարանին մէջ պաշտօնէութեան զեղծումներու խնդիր մը, որուն մասին Թէքէեանը հարցում մը կ'ուղղէ Վարչութեան 9 Յուլիս 1910-ի նիստին մէջ եւ այս առթիւ երկար բացատրութիւններ կու տայ: Մասնաւորապէս պատրիարքական փոխանորդ Ղեւոնդ վրդ. Դուրեանին մէկ նամակն է որ խնդրոյ առարկայ կ'ընէ ան: Խնդիրը կը յղուի Վարչութեան, որ 23 Յուլիս 1910 ժողովին կը բերէ իր պատասխանը, որով կ'արդարացնէ փոխանորդը (Նոյն, էջ 332): Թէքէեանն ու Մսրեանը՝ իբր հարցումին տէրերը՝ Վարչութեան պատասխանէն գոհ չեն մնար, սակայն ժողովը մեծամասնութեամբ խնդիրը կը փակէ (Նոյն, էջ 336):

Միթիւնկներու խնդիրը որ այսպէս փակուած կը կարծուէր, դժբախտաբար վերստին կը յուզուի Ազգային ժողովին 23 Յուլիս 1909-ի նիստին մէջ, վասնզի Իզմիրի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիին մէջ դաշնակցականներ անգոսնել ուզած էին ազգային իշխանութեան որոշումը եւ ժողովուրդը ընդդիմացած էր: Այս բախումի միջոցին եղբայրասպան ոճիրի մը գոհ դարձած էին երկու հայեր:

Այս պատահարը պատճառ կ'ըլլայ որ Ազգային ժողովին ներկայացուին զանազան առաջարկներ՝ վերջ տալու համար այս տխուր վիճակին:

Առաջարկներէն մէկը կը ներկայացնէր Հաճնոյ երեսփոխան տոքթ. Յ. Տատրեանը, որ բոլոր դէպքերուն յիշատակութիւնն ընելով, կ'առաջարկէր պարսաւաց քուէ տալ եւ ի սպառ ազգային գործերէն վտարել Յարութիւն Շահ-րիկեանը:

Իսկ ուրիշ առաջարկ մը կը ներկայացնէին 16 երեսփոխաններ, որոնք կը բողոքէին Վարչութեան որոշումին դէմ եւ կը պահանջէին եկեղեցիները բաց պահել քաղաքական բնոյթ ունեցող բանախօսութիւններէն զատ ուրիշ հան-դէսներու եւ դասախօսութեանց, հիմնուած Կաթողիկոսին կողակին վրայ. իսկ երրորդը Ներսէս Օհանեանին մէկ գիրն էր, որ կ'առաջարկէր պատրիարքին նախագահութեամբ «20 երեսփոխաններէ բաղկացած համերաշխութեան խոր-հրդարանական լիազօր յանձնաժողով մը կազմել, երկու կողմի հակառակորդ տարրերէ որ ուսումնասիրելով ինչպէս այս միթինկի մոյցպէս ... նմանօրի-նակ խնդիրները ... խաղաղ եզրակացութեան մը յանգիլ եւ իւր հաշտարար որո-շումով միանգամ ընդ միշտ ազատել ազգը այս կերպ ցաւալի պառակտումներէ»:

Ատենապետը՝ Պարգեւ Փափազեան, կ'առաջարկէ խնդիրը օրակարգի անցընել քանի որ ժողովը մեծամասնութիւն չունէր. սակայն ժողովականնե-րէն ոմանք առիթը կը գտնեն գրգռութիւն ստեղծելու: Մասնաւորապէս Վահան Փափազեանը պարզապէս կը սպառնայ՝ ի միջի այլոց ըսելով. «Եթէ միթինկե-րու մասին շարունակուին վեճերը, թէ այստեղ եւ թէ գաւառները եղբայրաս-պան կոիւնները կրնան սաստկանալ, փոխանակ վերջ գտնելու, վասնզի ժողո-վուրդը իյեկտրացած է եւ կայծի մը կը սպասէ բռնկելու համար: ... Խնդիրը օրակարգ անցունելով երկարածգիլը՝ կը նշանակէ մոռանոր աղէտներու դուռ բանալ մեր ազգին գլխուն», եւ այս լեզուով կը շարունակէ, կը պահանջէ՝ հակառակ ժողովին օրինական մեծամասնութիւնը չունենալուն՝ որոշում տալ, մինչ Քաղաքական ժողովի ատենապետ տոքթ. Սեդրոսեանը կ'ըսէր թէ Վար-չութիւնը պատրաստ է բացատրելու իր որոշումին պատճառները՝ երբ գրգը-ռումները հանդարտին:

Դուրեան պատրիարքը երկար ատենաբանութեամբ մը խնդրոյն վրայ կը խօսի, — աւելորդ է ըսել երկսայրաբանութեամբ լեցուն ճառ մը, — եւ կ'առ-ջարկէ եռամսեայ դադար մը, այդ միջոցին համաձայնութեան եզր մը գտնելու համար, մինչեւ այն ատեն Վարչութեան որոշումը պահելու պայմանով, ինչ որ կ'ընդունուի:

Երեք ամիս ետք գումարուած առաջին ժողովին (12 Հոկտ. 1910) կացու-թիւնը բոլորովին կը կնճռուի, վասնզի Քաղաքական ժողովի ատենապետ տոքթ. Սեդրոսեանին վրայ եղած էր զաւազանով յարձակում մը, որմէ զգած-ուած ան հրաժարած էր:

Կը հրաժարի նաեւ պատրիարքը՝ խոստովանելով. «Բացարձակապէս ամէն կուսակցութենէ վեր մնալով հանդերձ, անկարող եղայ մեր ազգային ներքին կեանքը ակնյայտին փնացնող ընդդիմամարտ ոյժերը հրաւիրել հաշտ ու համերաշխ գործակցութեան մը:

Եւ թէ՛ վերջապէս ազգային իշխանութիւնը իր բարոյական դերին

քարճրութեանը մէջ միայն ըմբռնած ըլլալու միամտութիւնն օգտակար արդիւնք մը չունեցաւ ինքնին» (Նոյն, էջ 352):

Այս հրաժարականը կ'անցնի օրակարգի եւ ժողովը իր օրակարգի խնդիր կը զրադի խառն ժողովին հրաժարականով, որ ունէր 15 Հոկտ. թուականն ու դառն գանդատ մըն էր կուսակցութիւններու արարքներուն եւ զրգուլթիւններուն դէմ: Վարչութեան հրաժարականին կցուած էր նաեւ բացատրական գիրք մը, որ կը պարզէր խառն ժողովին հրաժարականին տեղի տուող պատճառները:

Այս առթիւ բուռն վիճարանութիւններով իրարու հետ կը մաքառին Կեդրոնի եւ Ազատական-դաշնակցական խմբակցութիւնները: Այս բուռն հակաճառութիւններուն մէջ երկու գլխաւոր հակամարտողներն էին Տէր Մովսէս-եանն ու Զօհրապը:

22 Հոկտ. Նիստին մէջ Թէքէեանը իր երկրորդ լիաւրը Կեդրոնի ինքնաբերական կ'ունենայ երկար ատենախօսութիւն մը, որ կը սկսի սա բառերով. «Ապերախտ դեր մըն է՝ Զօհրապ էֆ.է վերջ բեմ քարճրանալ, մանաւանդ որ Զօհրապ էֆ. իր լաւագոյն տրամադրութեան մէջ էր այսօր, ըստ այն բնական օրէնքին որ պաշտպանելիք դատը որքան դժուար ըլլայ՝ մեծ փաստարան մը այնքան պերնախօս կ'ըլլայ» եւ կը շարունակէ Կեդրոնին տեսակէտները պաշտպանելու ու կը ներկայացնէ բանաձեւ մը, որուն համաձայն «Ազգ. ժողովը լսելէ ետք Վարչութեան հրաժարագիրն եւ տեղեկարքի խօնասարեան էֆ.ի քերանացի բացատրութիւնները, որոնցմէ կը հասկցուի թէ հրաժարման պատճառներէն մին կը կազմէ Ազգ. իշխանութեանց վրայ գործուած բռնի ուժի ազդեցութիւնը, խստիւ կը դատաւարտէ այս կարգի արարքները, կը մերժէ Վարչութեան հրաժարականը եւ ցաւ կը յայտնէ որ Վարչութեան Նախագահ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը պէտք եղածն ըրած չէ իշխանութեան յարգանքը պարտադրելու համար»:

Այս բանաձեւը սակայն չի բուժարկուիր, վասնզի վիճարանութիւնը դեռ փակուած չէր: Հետեւաբար ութ օր ետք վիճարանութիւնը շարունակել կ'որոշուի. սակայն Հոկտ. 29-ին, հակառակ որ 50-է աւելի երեսփոխաններ ներկայ էին, ժողովը կը յետաձգուի, վասնզի համաձայնութեան մը փորձ պիտի կատարուէր: Բայց Նոյ. 5-ի ժողովին տակաւին չէր յաջողած այս ձեռնարկը, վասնզի Զօհրապ կը յայտարարէ թէ համաձայնութեան արդիւնքը յաջորդ Նիստին պիտի հաղորդուի, բայց կը վիժի գործը եւ 12 Նոյ. Նիստին մէջ վէճը կ'առնէ աւելի սուր հանգամանք, վասնզի 50 երեսփոխաններ գիրով մը բռնական արարքներու դէմ Դուրեան պատրիարքէն կը խնդրեն դիմել ոստիկանական աջակցութեան. «որչափ ժողովոյ ազատութեան՝ նոյնչափ՝ իրենց «անձնական ապահովութեան եւ ժողովուրդին երկու տարակարծիք հատուածներուն մէջ հաւանական ցաւալի քաղխումներու առաջին առնելու տեսակէտէն» (Ատեն., 1910-1911, էջ 24): Բան մը՝ որ Պատրիարքը կը մերժէ՝ զանազան խուսարողական պատճառաբանութիւններով:

Ազգային ժողովը վերջապէս այս Նիստին կը մերժէ Քաղաքական ժողովին պատճառաբանեալ հրաժարականը (Կրօնականին չըջանը լրացած էր արդէն) եւ կը սկսի վիճարանիլ Պատրիարքին հրաժարականին վրայ: Զօհրապն ու խօնասարեանը ինքզինքնին կը գերազանցեն իրարու արժանի ընդգիմարաններ ներկայանալով ժողովին մէջ, խորհրդարանական ազնիւ պայքարի մը օրինակ տալով եւ ժողովէն ետք քուլիսին մէջ իրար շնորհաւորելով:

Նոյ. 19-ին Պատրիարքին հրաժարականին վրայ ա'լ աւելի բուռն թափով կը շարունակուի վիճաբանութիւնը, որուն մէջ Թէքէեանն ալ իր դիւրագրգիռ բնաւորութեամբ կարեւոր դեր մը կը կատարէ, նոյնիսկ բուռն վէճերու տեղի կու տայ, մանաւանդ երբ Զօհրապին՝ Նեճիպ Մելհամէին ուղղած նամակը կը յիշէ (Նոյն, էջ 40), ինչպէս նաեւ համերաշխութեան ժողովին մէջ հակառակորդներու քանի մը յայտարարութիւնները կը հրատարակէ եւ կուսակցականներու գլխորդած մէկ երկու սուտերը երեւան կը հանէ, այնպէս որ Յ. Շահրիկեանը ինքզինքէն ելած կ'ըսէ. «Ես պիտի ապացուցանեմ թէ Պ. Թէքէեանը ոճրագործ է», եւ Ղեւոնդ վրդ. Դուրեանը յարմար առիթը գտած ըլլալ կը կարծէ Թէքէեանէն վրէժ լուծելու, պահանջելով որ «եթէ ոճրագործ է, պետք չէ որ մեր մէջ մնայ իբրեւ երեսփոխան»։ Թէքէեանը ո'չ միայն կը բողոքէ Շահրիկեանին դէմ, այլեւ կը պահանջէ որ պատուոյ ատենանի մը առջեւ ապացուցանէ իր ոճրագործ ըլլալը, մինչ Շահրիկեանը կ'ըսէ թէ Ազգային ժողովին առջեւ պիտի ապացուցանէ (Նոյն, էջ 49-50) (*) :

Ա'յսպէս ժողովը տակնուվրայ կ'ըլլայ եւ չփոթի մէջ ալ կը վերջանայ, քուէարկութիւնը յաջորդ նիստին թողլով :

Յաջորդ նիստին (26 Նոյ. 1910) ընդդիմադիրները, — դաշնակցականներ եւ իրենց համակիր ազատականներ, — զգալով որ իրենց պարտութիւնը անխուսափելի է, ժողովին օրինականութիւնը կասկածի տակ դնելու համար 1/5-ի վերանորոգման հարցը կը յարուցանեն եւ ժողովասարհը թողլով կը մեկնին : Կեդրոնի խմբակցութիւնը կը շարունակէ նիստը 45 երեսփոխաններով (ստորագրողներուն թիւն էր 85) եւ 6-ի դէմ 38 քուէով կ'ընդունին Դուրեան պատրիարքին հրաժարականը, խնդրելով անկէ որ մինչեւ նոր Վարչութեան ընտրութիւնն ու վաւերացումը շարունակէ իր պաշտօնը : Յետոյ կը ձեռնարկէ Վարչութեան կրկին ժողովներու ընտրութեան : Նոր Բաղաքական ժողովին առջամ կ'ընտրուի նաեւ Թէքէեանը 36 քուէարկուներու 32-ին քուէով :

Դուրեան պատրիարքը չի համակերպիր սակայն Ազգային ժողովին որոշումը գործադրելու, սա պատճառաբանութեամբ՝ թէ ժողովը մեծամասնութեամբ չէ կատարած Վարչութեան ընտրութիւնը, զոր Կեդրոնը կ'աշխատի մեծամասնութեամբ՝ այսինքն 71-ի ներկայութեամբ ժողովի մը մէջ հաստատելով օրինականացնել, բայց Դեկտ. 27-ի նիստին 56 ըլլալով ներկաները եւ Դեկտ. 31-ի նիստին՝ 70, կարելի չ'ըլլար մեծամասնութեամբ հաստատել նախորդ որոշումները եւ լախտի հարուածը տալ :

Սակայն Դեկտ. 31-ի նիստին 70-ի ներկայութիւնը ահարեկիչ երեւոյթ

(*) — Երեւ միստ ետք (27 Դեկտ.) ժողովին կը հաղորդուի Թէքէեանին նամակը (26 Նոյ. 1910 բուսկիր) որով Զարդարեանին, Վոսմանին եւ Շահրիկեանին բացորոշ ամբաստանութիւնը խնդրոյ աւարկայ կ'ընէ եւ կ'ըսէ. «Յ. Շահրիկեանի արտասանած բառը լսելով՝ թէպէտ բազմիցս պահանջին հաստատել իր ամբաստանութիւնը, բայց անօգուտ»։ Հոն կ'ըսէ նաեւ թէ՛ «լրագրի միջոցաւ ալ պահանջեցի նոյն բանը ... երեւ պաշտօնակիցներէս, բայց կրկին առանց յաջողութեան» եւ կը խնդրէ Բախանձագին որ Ազգային ժողովը հաճի ամէն միջոց տրամադրելի ընել, որպէսզի ամբաստանիչները հաստատեն իրենց ամբաստանութիւնները : Ժողովը իր կատարեալ վստահութիւնը յայտնելով՝ միջադէպը կը փակուի : Աւելորդ է ըսել թէ ամբաստանողները առաջին չհաւատացողներն էին եւ պարզապէս չփորձուին համեմատելու եւ զօրաւոր հակառակորդ մը լոյցնելու համար այս քաբիքը ընտրած էին :

մըն էր, վասնզի կարելի էր մէկ հոգի ալ բերել եւ մեծամասնութեամբ բոլորովին պարտութեան մատնել ընդդէմագիրները, որոնք վերջապէս խոհեմութիւն համարեցին համաձայնիլ:

21 Յունուար 1911-ի նիստին, ըստ կանխորոշ համաձայնութեան, Դուրեան պատրիարքին հրաժարականը կատարուած իրողութիւն կ'ըլլայ եւ Վարչութեան անդամներուն անհատական հրաժարականներով Վարչութեան ընտրութիւնը չեղեալ կը համարուի ու նախորդ Վարչութիւնը կը հրաւիրուի իր պաշտօնը շարունակելու մինչեւ նորին ընտրութիւնը: Երկամսեայ դադարի մը որոշումով Ազգային ժողովը կը փակուի:

Վահրամ եպսկ. Մանկունին կ'ընտրուի տեղապահ եւ միթինկներու խընդիրը կը փակուի՝ եկեղեցիները փակ մնալու որոշումը ի զօրու պահելով:

Վարչութիւնը Ազգային ժողովի 1/5-ի վերակազմութեան տրամադրութեան համաձայն կը կատարէ ընտրութիւնները: 29 Ապրիլ 1911-ին կիրքերը բաւական հանդարտած էին՝ երբ Ազգային ժողովը իր երկամսեայ արձակուրդէն հտք իր առաջին նիստը կը գումարէր եւ կը հաստատէր նոր ընտրուած երեսփոխաններու ընտրութեան ընդհանուր տեղեկագիրը (բացի եկեղեցականէն) ու կ'ընդունէր Վարչութեան հրաժարականը եւ յաջորդին ընտրութիւնը օրակարգի կ'անցընէր:

Նոյն օրը կ'որոշուի նաեւ Սահմանադրութեան պատշաճեցնելու համար յաջորդ նիստը նկատել նոր շրջանի Ա. նիստը եւ ընտրել նոր դիւան:

Առաջին նիստին, որ կը գումարուի 6 Մայիս 1911-ին, իբր կրասերագոյնի՝ Թէքէեանին կը վիճակուի առժամեայ ատենադպրութիւնը:

Ազգային ժողովը բնականոն պայմաններու մէջ կը շարունակէ նիստերը, կը կազմէ նոր Վարչութիւն (13 Մայիս 1911) եւ կը տանի իր զօրծը՝ միշտ կուսակցական շերտաւորումը պահելով հարցերու շուրջ:

Բայց հորիզոնը մթազնիլ սկսած էր արդէն եւ Հայաստանի մէջ կեանքի, պատիւի ու ինչքի ապահովութեան դէմ արարքներ յաճախաբէր սկսած էին ըլլալ: Ազգային ժողովը լրջօրէն մտահոգ այս վիճակով՝ անոր դարման տանելու կը մղէ նոր Քաղաքական ժողովը (ատենապետ՝ Յակոբ Սթամպուլեան), որուն դէմ ազատականները բուռն յայտարարութիւններ կ'ընեն՝ զայն Կեդրոնի ինքնապաշտպանութեան ընտրած Վարչութիւնը նկատելով եւ համերաշխական վարչութիւն չհամարելով: 24 Յունիս 1911-ին Քաղաքական ժողովի 4 պակասեալ անդամներուն ընտրութեան առթիւ, սակայն, կը համաձայնին, եւ Թէքէեանը իբր Կեդրոնի լիտըր կը յայտարարէ նոյն նիստին մէջ (Ատեն. 1911-1912, ՀՃ 256). «Քաղաքական ժողովի 4 պակասեալ անդամոց ընտրութիւնը այս նիստին չկատարուելու համար քիչ առաջ խորհրդակցութիւն տեղի ունեցաւ խորհրդարանական երկու կուսակցութեանց միջեւ, եւ երկու կողմն ալ համաձայն գտնուեցան ու պէտք գագցուեցաւ կատարուելիք ընտրութիւնը յետաձգել այսօր: Ասկէ երեք ամիս առաջ այս բեմէն եղած համերաշխութեան յայտարարութիւնը, որ ընդհանուր ազգին գոհունակութիւն պատճառեց, գոյութիւն ունի նաեւ այսօր, նկատի առնելով այն ամէն պարագաները որոնք հարկ կը դարձնեն պահպանելու այդ համերաշխութիւնը: Համերաշխութիւնը ամէնուն համար փափաքելի է, երբ մանաւանդ ազգին ընդհանուր շահերուն կը պատկանի խնդիրը: Կան պարագաներ, որոնք երկու խմբակցութիւններ դէմ դիմաց կը հանեն, սակայն պարա-

գաներու հարկեցուցիչ հանգամանքը կը պարտաւորէ առժամապէս գոնէ յետա-
ձգել ամէն խնդիր, ի շահ ազգին գործելու համերաշխութեան ոգիով: Կեդրոնի
խմբակցութիւնը այս պէտքը զգացած էր ասկէ առաջ եւ վերջին անգամ իր կա-
տարած ընտրական գործողութեան միջոցին նոյնը գործադրած էր: Այսօր երբ
կրկին ունինք առիթը, սիրով կ'ընենք նոյնը՝ յարգելով համերաշխութեան
ամբողջ պայմանները, բնականաբար պահելով մեր ազատութիւնը այն ամէն
խնդիրներու մէջ որոնք կը վերաբերին մեր ծրագրին: միեւնոյն կերպով պիտի
գործեն նաեւ անոնք որ կը պատկանին Ազատական խումբին եւ այս ալ պէտք է
ըլլայ կարծիքներու լուսարանութեան համար: Կ'առաջարկեմ որ յետաձգուի
այս ընտրութիւնը յառաջիկայ շաբթուան, որպէսզի մեծ թուով երեսփոխան-
ներու մասնակցութեամբ կատարուին ընտրութիւնները, վստահ եմ որ ազա-
տականաց փափաքն ալ այս է ու համաձայն եմ ինծի»:

*Ազատականներուն կողմէ ալ կը հաստատուին այս խօսքերը, եւ 8 Յուլիս
1911-ին կ'ընտրուին չորս նոր անդամներ, երկու դաշնակցական (Վարդգէս եւ
Վահան Փափազեան) եւ երկու անկուսակցական բայց ո'չ Կեդրոնի անդամ
(Արրահամ Տ. Յակոբեան եւ Տիրան Երկանեան):*

*Այսպէս Թէքէեանը կը շարունակէ իր երեսփոխանական պաշտօնը՝ միշտ
լրջմտութեամբ եւ միշտ ազգային իրաւունքներու եւ արժանապատուութեան
համար նախանձախնդրութիւն ցոյց տալով:*

*Ասոր մէջ օրինակը տալու համար, ըսեմ թէ 14 Հոկտ. 1911-ի նիստին մէջ
Թէքէեանն ու Ներսէս Օհանեանը, երկուքն ալ առանձին համիմաստ զիրերով կը
քննադատեն Վարչութիւնը կամ անոր նախագահը, որ յոյն, պուլկար եւ հայ
երեք հոգեւոր պետերուն կողմէ Սայիտ փաշային ներկայացուող խառն պատուի-
րակութեան երբ յոյները եւ պուլկարները մեթրոփոլիթներուն մեպուսներ
տուած էին ընկերակից, հայոց ներկայացուցիչ Արշարունի սրբազանին ընկե-
րացած էր Միհրդատ Հայկազնը: Տեղապահ Մանկունի եպսկ. ը այդ օրը ընդհա-
նուր յարձակումի մը առարկայ կ'ըլլայ, թէեւ անիկա ինքզինք արդարացնող
պատճառարանութիւններ ցոյց կու տար, որոնք շատ ալ համոզիչ չէին թուեր:*

*Արդէն սկսած էին դժգոհութիւնները Մանկունի արքեպիսկոպոսին դէմ,
որուն տեղապահութիւնը տիրող չփոթ վիճակին պատճառով երկար տեւած էր
արդէն:*

*Ռեստի ամէն կողմէ պատրիարքական ընտրութիւնը փութացնելու առա-
ջարկներ կ'ըլլան:*

*Այդ ընտրութիւնը կը կատարուի 1911 Դեկտ. 2-ին: Պոլսոյ պատրիարք
կ'ընտրուի Պրուսայի առաջնորդ Յովհաննէս արքեպսկ. Արշարունին, որ 11
Փետր. 1909-ին պատրիարքական տեղապահ ընտրուած էր եւ 107 օր պաշտօնա-
վարած էր մեծ կորովով Ատանայի ջարդին ու Պոլսոյ յետաշրջական Մարտ 31-ի
շարժման օրերուն, լաւ տպաւորութիւն թողլով:*

*Դժբախտաբար Ֆիդիքապէս տկար, ջղայնոտ, չուտով գայրացող եւ յա-
րատեւ տոկուն աշխատութեան անկարող՝ կը սկսի չուտով յուսախարս բռնել զինք
ընտրողները, որոնք իր հրաժարականը կը պահանջեն:*

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱԽՈՐ (1911 ՆՈՅՄԲԵՐ 23—1912 ՅՈՒՆՈՒԱՐ)

Մանկունի արք.ին տեղապահութեան շրջանը, որ 1911 Փետր.էն մինչեւ Դեկտեմբեր, աւելի քան տաս ամիս կը տեւէ՝ Դուրեան պատրիարքին հրաժարելէն ետք, իսկապէս առերեւոյթ խաղաղութեան շրջան մը կ'ըլլայ, վասնզի կիրքերը բաւական հանդարտած էին:

Բացուցոցի վէճին եւ անոր յաջորդող պատրիարքական տաղնապին ամէնէն տաք օրերուն վախճանած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մատթէոս Իգմիրլեանը (1910 Դեկտ. 10):

Անոր յաջորդին ընտրութեան համար թրքահայոց մասնակցութեան ձեւին շուրջ նոր որոշումի մը պէտք չկար այլեւս:

Խրիմեանին եւ Իգմիրլեանին ընտրութեանց՝ Պալատինյայի²⁵ տրամադրութեանց համաձայն՝ յատուկ պատգամաւորներով մասնակցած էին թրքահայերը եւ, հետեւաբար, նոյն եղանակով էր որ պիտի մասնակցէին կրկին:

Բայց ընտրելիներու մասին դարձեալ վերապահութիւններ գոյութիւն ունէին: Կուսակցութիւնները սաստիկ հակառակ էին Օրմանեանին ընտրութեան, որուն կը փափաքէին մասնաւորապէս ռուսահայ առեւտրական դասը եւ էջմիածնի միաբաններէն մաս մը:

Իգմիրլեանին ընտրութեան ատեն Պոլսոյ պատգամաւոր ընտրուած Ալեքսան Թոփալեանին վրայ պարտաւորութիւն դրուած ըլլալուն համար Իգմիրլեանէն զատ ոչ ոքի քուէարկել՝ անիկա հրաժարած էր, մերժելով այս տեսակ պատուիրակութիւն մը, որ իր խղճի ազատութիւնը կը բռնաբարէր. եւ ընտրուած էր ուրիշ մը:

Այս անգամ այս հարցը վերստին Ազգային Ժողովի սեղանին վրայ կու գայ 7 Հոկտ. 1911-ի նիստին, ուր պիտի կատարուէր Պոլսոյ աշխարհական պատգամաւորին ընտրութիւնը, երբ արդէն կատարուած էին գաւառներու պատգամաւորներուն մէկ մասին ընտրութիւնները՝ քիչ մը տարօրինակ պայմաններու մէջ:

Վահրամ արք. Մանկունին՝ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսին հայրապետութեան շրջանին այդ մեծագործ կաթողիկոսին գործակիցը՝ էջմիածինը կը ճանչնար շատ մօտէն, հոն երկար ատեն ապրած ըլլալով: Նկարագրով տիրական այս եկեղեցականը, իր պատրիարքական տեղապահի պաշտօնէն օգտուելով, ամէն ջանք կ'ընէ կաթողիկոսացնելու տեղակալ Գէորգ արք. Սուրէնեանցը, պատգամաւորներու ընտրութեան գործը իր ձեռքը առնելով գրեթէ ամբողջովին: Ան համաձայն չէր որքան Օրմանեանին կաթողիկոսացման՝ նոյնքան ալ

Դուրեանին, ուստի ճարտարութեամբ մը խառն ժողովէն որոշում մը կորցած էր պատգամաւորներու ընտրութեան գործին ինք հետամուտ ըլլալու եւ գրեթէ լիազօրաբար կը գործէր։ Այսպէս, ըստ այն վիճակներուն, որոնք նիւթական պատճառներով եւ ընտրութիւնները Դեկտեմբերին՝ ձմեռուան եղանակին կատարուելուն համար պատգամաւորներ զրկելու դժուարութիւններ ունէին, ինք կը ներկայացնէ իրեն ծանօթ ռուսահայ եկեղեցական եւ աշխարհական անձեր, որոնք վստահ էր թէ Գէորգ արք. Սուրէնեանցին ի նպաստ պիտի քուէարկէին։

Մանկունի արք.ը խառն ժողովը, այսպէս, կէս մը հանդիսատեսի վիճակին մէջ կը դնէ։

Դժբախտաբար չկար միակ ընտրելի մը, որուն վրայ ընդհանուր համաձայնութիւն գոյութիւն ունենար։

Ընտրուած պատգամաւորներէն մին էր Թէքէեանը, որ Եգիպտոսի վիճակը պիտի ներկայացնէր Համազգային ժողովին մէջ։ Անոր դիրքն ալ փափուկ էր, վասնզի Եգիպտոսը, զինք ընտրած թեմը, համաձայն չէր կրնար ըլլալ ընտրութեանը Դուրեանին, որ դաշնակցականամիտ կը նկատուէր։

Այս պայմաններուն մէջ է որ օրակարգի վրայ կու գայ կաթողիկոսական ընտրութեան Պոլսոյ պատգամաւորին ընտրութեան խնդիրը։

Թէքէեանը 7 Հոկտ. 1911-ի նիստին մէջ ընդարձակ ատենաբանութեամբ մը կ'արտայայտուի շատ յստակ կերպով ի նպաստ պատուիրակներուն իրենց համոզման համաձայն քուէ տալուն։ Խորհրդակցաբար էջմիածնայ մէջ միւս պատգամաւորներուն հետ, ու դէմ կը խօսի թեկնածուներ որոշելու եւ զանոնք հարկադրելու որոշումին, զոր տուած էր Ազգային ժողովը (8 Յուլիս 1911), ուր ինք ալ անոր համաժիտ եղած եւ նոյնիսկ այդ թէզը պաշտպանած էր խօսք առնելով (Ատեմ. 1911-1912, էջ 286)։

Այս ջրջափոխութիւնը Թէքէեանին զաղափարներուն մէջ անմեկնելի չէր։ Ինք ընտրուած էր Եգիպտոսէն եւ կ'ուզէր իր խօսքին ազատութիւնը պահել բացի այդ՝ ռուսահայոց մէջ ի նպաստ Օրմանեանին կաթողիկոսացման շարժում մը կար, ուստի պէտք չէր հարկադրական որոշումով մը ռուսահայերը վշտացնել եւ խրամ բանալ ազգին երկու մեծ հատուածներուն միջեւ։

Այս առթիւ Թէքէեանը կը ներկայացնէ բանաձեւ մըն ալ (14 Հոկտ. 1911-ին), որ միայն 11 քուէ կը շահի. սակայն Ազատական իմրակցութեան բանաձեւը, որ 27 քուէով կ'ընդունուի, գրեթէ համանման էր Թէքէեանին բանաձեւին, վասնզի ազատ կը թողուր պատգամաւորը՝ միայն այն վերապահութեամբ՝ որ քուէ չտայ այն եկեղեցականներուն, որոնք ամբաստանութեան տակ են կամ ընդհանուր համակրանք գրաւած չեն ազգին մէջ։

Յետոյ կը կատարուի քուէարկութիւն Պոլսոյ պատգամաւորին համար եւ համեմատականի կը մնան դաշնակ-ազատական ընտրելի Ալեքսանդր Փանոսեանն (26 քուէ) ու Կեդրոնի ընտրելին՝ Օննիկ Զիֆթէ Սարաֆը (25 քուէ)։

Յաջորդ նիստին, որուն ներկաներուն թիւն 93 էր (անսովոր թիւ մը), համեմատականի քուէարկութիւնը կատարուելով՝ Օննիկ Զիֆթէ Սարաֆը 45 քուէով կ'որոշուի եւ կ'ընտրուի պատգամաւոր։ Փանոսեանը կը ստանայ միայն 34 քուէ։

Ամէն բան ցոյց կու տար թէ էջմիածնայ Համազգային ժողովը այս անգամ բաւական փոթորկոտ պիտի ըլլար, վասնզի ո՛չ միայն ընդհանուր համա-

մբողջութիւնն դոյուքութիւնն չունէր, այլ նաեւ շեշտուած հակառակութիւններ կային:

Դաշնակցականները, որ բաւական կարեւոր թիւ մը ունէին պատգամաւորներուն մէջ, դուրեհանական էին: Թրքահայ եկեղեցականներու այն մասը, որ արմաշական էր, նոյնպէս դուրեհանական էր: Նախորդ՝ 1909-ի ընտրութեան, դուրեհանական այս խումբին պարագլուխը հանդիսացած էր Սեբաստիոյ առաջնորդ Թորգոմ վրդ. Գուշակեանը, որ շատ լեզու թափած էր Դուրեհանին կաթողիկոսութիւնը բնդունիլ տալու համար: Այս անգամ դա՛րձեալ Թորգոմ եպս.ը էջմիածին պիտի ըլլար եւ, բնական է, ամէն ճիշդ պիտի ընէր իր հոգեւոր հօր ընտրութիւնը յաջողցնելու համար: Հետեւաբար, այս ընտրութեան, Թրքահայ պատգամաւորներու մեծ մասին ընտրելին էր Դուրեհանը, իսկ ուսահայոցը՝ Օրմանեանը:

1908-1911 անցնող ժամանակամիջոցը որքան աննպաստ եղած էր Դուրեհանին՝ այնքան նպաստաւոր եղած էր Օրմանեանին համար, որուն համակիրներուն թիւը շատցած էր մասնաւորապէս Կովկասի մէջ՝ իր դատաստանին համար ցոյց տրուած դանդաղութիւնը դիտումի վերադրուելով: Կովկասի ոչ-դաշնակցական հայ մամուլը Օրմանեանին ընտրութեան կուսակից դարձած էր: Ռուսահայ վեց թեմերէն չորսը ի նպաստ Օրմանեանին արտայայտուած էին: Ռուսահայերը, իրենց թիւին մեծամասնութեան վրայ հիմնուած, կը պահանջէին որ օրէնքին անիրաւ կարգադրութենէն օգտուող Թրքահայ պատգամաւորները իրենց տրուած քուէներու քանակին վրայ յեցած իրենց կամքը չպարտադրէին, մինչ Թրքահայ պատգամաւորները կաշկաղուած էին մեծ մասամբ, վասնզի իրենց թեմերէն հրահանգ ունէին Օրմանեանին քուէ չտալու: Պոլսէն մեկնող Թրքահայ պատգամաւորները, որոնց մէջ էր նաեւ Թէքէեանը, Նոյ՝ 23/6 Դեկտ.ին նաև կը մտնեն (Բիւզանդիոն, թ. 4596):

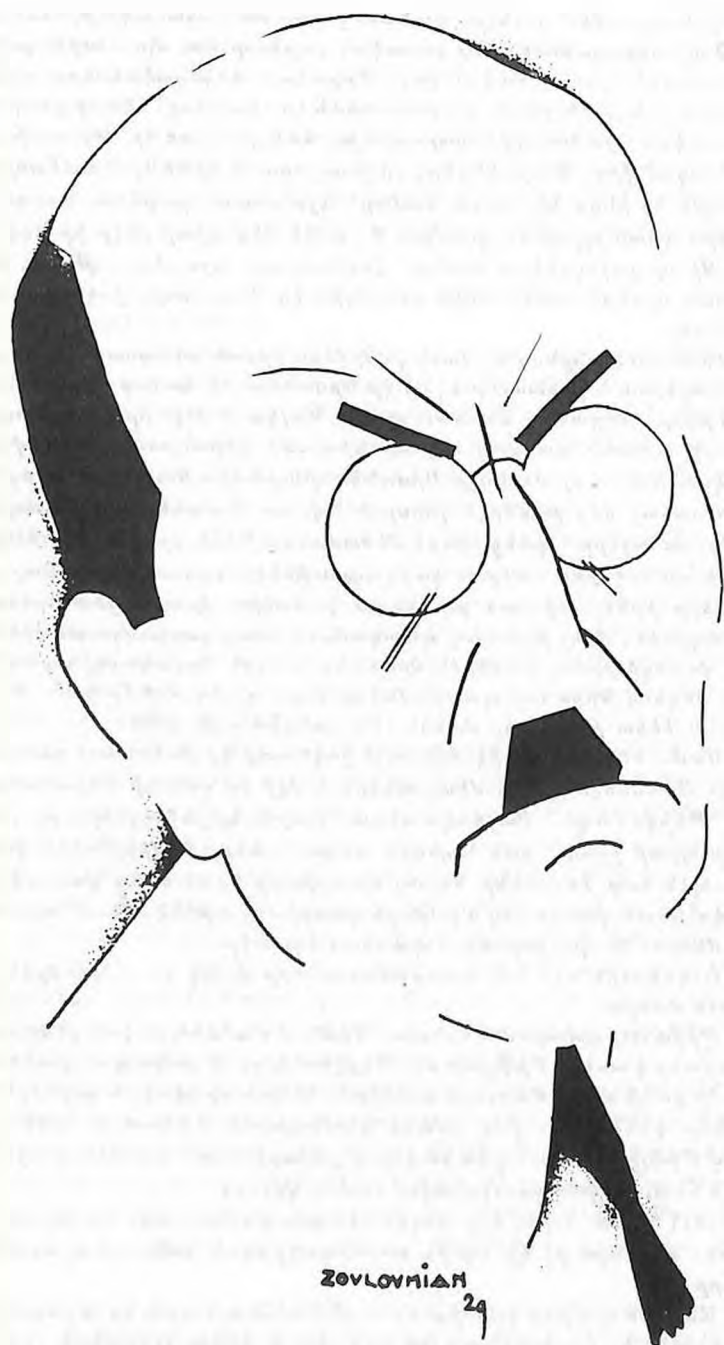
Սամսոնէն եւ Տրապիզոնէն նոյն չոգեհաւը կը մտնեն այլ պատգամաւորներ ալ: Սամսոնէն իրենց միացողներուն մէջ կը գտնուի Սեբաստիոյ առաջնորդը՝ Թորգոմ եպս.: Բայց այս անգամ Դուրեհանը յաջողցնելու իր դերը աւելի զօռար պիտի ըլլար՝ քան նախորդ անգամուանը: Իզմիրեանին կաթողիկոս ընտրուելէն հոգ Դուրեհանը Պոլսոյ պատրիարք եղած եւ իր վարչական անընդունակութեան պատճառով ո՛չ միայն պատրիարքութենէ ինկած՝ այլեւ ահագին յուզումներու եւ պայքարներու պատճառ եղած էր:

Շոգեհաւին մէջ իսկ պատգամաւորները վիճիլ կը սկսին իրենց ընտրելիներուն մասին:

Թրքահայ պատգամաւորներու Պաթում ժամանելէն հոգ վէճը աւելի սուր հանգամանք կ'առնէ: Թիֆլիսի մէջ Թէքէեանն ու մի քանի պատգամաւորներ կը մնան մի քանի օր ու մտաւորականներու եւ հասարակական գործիչներու հետ շփումներ կ'ունենան. իսկ ոմանք կ'աճապարեն էջմիածին՝ մէկ օր միայն մնալով Թիֆլիս, հաւանօրէն չուզելով յարաբերութիւն ունենալ այս կամ այն կողմին հետ, եւ կամ զգուշանալու համար վէճերէ:

1911 Դեկտ. 7-ին, երբ արդէն 114 պատգամաւորներ հաւաքուած էին էջմիածին, գումարուիլ կը սկսին խորհրդակցական նախապատրաստական ժողովները:

Առաջին օրն իսկ կարծիքներու անհամաձայնութիւնը շեշտուած հանգամանք կ'առնէ եւ հարկ կը դատուի որ երկու կողմերը չորսական հոգի որոշեն՝

չէզոքի մը հետ գումարուելու եւ համաձայնութեան մը եզրերը գտնելու համար:

Մեծամասնութեան՝ այսինքն Դուրեանին կուսակիցներուն կողմէ կ'որոշուին թորգում եպս. Գուշակեանը, Մատթէոս վրդ. Ինճէկեանը, Յակոբ Սի-բայէլեանը եւ Յարութիւն Գարամանեանը. իսկ փոքրամասնութեան՝ այսինքն օրմանեանականներուն կողմէ՝ Բարկէն եպս. Կիւլեսէրեանը, Համարածում Առաքելեանը, Սամսոն Զեքէզեանը, Յովհաննէս Սպինդարեանը եւ Բժիշկ Թադէոս Զաքարեանը: Զէզոքները կը ներկայացնէ Ներսէս վրդ. Մելիք-Թանկեանը:

Ինչպէս կը տեսնուի, Կովկասէն էին օրմանեանականները մեծ մասամբ եւ թրքահայերէն անոնց միացած էին անոնք, որոնք կ'ուզէին ազգին երկու գլխաւոր հատուածներուն միջեւ խրամ չբանալ: Թէքէեանը եւս որեւէ կերպով զոհացում տալ կը փափաքէր ռուսահայերուն, որոնք կ'ուզէին Օրմանեանը քառանուն ցանկին մէջ դնել՝ վճռական որոշումը վերջին քուէարկութեան թողով: Ասիկա վտանգաւոր խաղ մըն էր, որուն չէին համաձայնէր զուրեւ-նականները. այնպէս որ համաձայնութեան եզրեր գտնելու համար կազմուած յանձնաժողովին ջանքերը ապարդիւն կ'ըլլան:

64 պատգամաւորներ կը մերժեն փոքրամասնութեան առաջարկը: Փոքրամասնութիւնը կը բաժնուի եւ առանձին խորհրդակցական ժողով կը կազմէ՝ խորհելու համար թէ ինչ միջոցներ պէտք է գործադրէ իր ձայնը լսելի ընելու, կամ՝ հակառակ պարագային՝ ընտրութեան դործը խանգարելու համար:

Թէքէեանը, որուն գլխաւոր մտահոգութիւնը ռուսահայերը չվտացնելն էր, շատ կ'աշխատի իրաւախոհութեան մը համար, մանաւանդ որ ինք ալ համա-ձայն չէր դուրեանականներուն, քանի որ Դուրեանին պատրիարքութեան շըր-ջանի զէպքերուն մօտէն իրագիւլ էր եւ հակառակ՝ անոր ուղղութեան: Թիֆլիսի մէջ ան կարծիքներու փոխանակութիւններ ունենալով մշակականներու հետ, անգամ մը եւս ամրապնդուած էր իր ռուսահայոց գոհացում տալու համոզումին մէջ:

11 ռուսահայ եկեղեցականներ, որոնցմէ ոմանք թրքահայ վիճակներու կողմէ եւս պատգամաւոր ընտրուած էին, եւ նոյնքան աշխարհական պատգա-մաւորներ, նոյնպէս ռուսահայ եւ թրքահայ թեմերու ներկայացուցիչ, ընդա-մէնը 28 պատգամաւոր 32 ձայնով բողոքողի դիրք կ'առնեն:

Համազգային ժողովի Ա. նիստին (12 Դեկտ. 1911) բացումէն անմիջա-պէս ետք «Մայր Աթոռի միաբանութեան պատգամաւոր Տ. Սուբիաս արքեպիս-կոպոսը խօսք խնդրելով Սրբազան նախագահից, յայտնեց, թէ ժողովի անդամ-ներից Պարսկաստանի, Տաթկաստանի եւ Ռուսաստանի միեանի թեմերի հոգե-ւորական եւ աշխարհական պատգամաւորներ, ինչպէս նաեւ Մայր Աթոռի միա-բանութեան եւ Սինդիկատներից ներկայացուցիչներից մի քանիսը չկամեալով իրենց վրայ առնել այս ժողովի արդիւնքի համար պատասխանատուութիւն, հրաժար-ւում են ժողովի մասնակցելուց եւ ներկայացնում են իրենց պատճառաբանուած բողոքը (հրատարակուած է Լուսարձակ օրաթերթին մէջ, թ. 148-Ա.Ա.), որ խնդրում են մտցնել ընտրական ժողովի օրակարգի մէջ բառ առ բառ՝ նորան օրինական ընթացք տալու համար» (Պաշտօնական արձանագրութիւն, Արա-րատ, 1911, Յաւելուած էջ 52):

Այս յայտարարութենէն ետք 28 պատգամաւորները դուրս կ'ելլեն: Սամ-

սոն Յարութիւնեանը, որ նախագահն էր Դեկտ. 10-ին պատգամաւորներու լիազօրութիւնները քննելու համար նշանակուած ժողովին, այդ բողոքին անհիմն ըլլալու մասին առարկութիւն կ'ընէ, ինչ որ կ'որոշուի կցել բողոքին: Ժողովականները միաձայնութեամբ կը հաստատեն Ս. Յարութիւնեանին յայտարարութեան ճշմարտութիւնը:

Անլսելի կը մնայ նաեւ էջմիածնի միաբան Բարդուղիմէոս եպս. Գէորգեանին բողոքը, եւ ժողովը իր նիստը կը շարունակէ:

Հակառակ անոր որ ամէն երեւոյթ ի նպաստ էր Դուրեանին իրր առաջին թեկնածուի ընտրութեան, վերջին պահուն եղած խաղով մը առաջին ընտրելի կ'ըլլայ Գէորգ եպս. Սուրէնեանցը 58 եւ Բ. ընտրելի՝ Եղիշէ եպս. Դուրեանը 57 քուէով:

Ռուսահայերը գոնէ այս կերպով վրէժ կը լուծեն թրքահայերէն, որոնք իրենց բաղձանքները չէին ուզած նկատի առնել:

Նոյնիսկ պատգամաւոր մը՝ Դուրեանին ընտրութիւնը վիժեցնելու համար՝ ձախող քայլ առած էր քուէատուփին մէջ նետելով թուղթ մը, որուն վրայ գրուած էր. «Դուրեան Ս. դաշնակցակացն Երի ընտրելիք է»: Այս կերպով անոնք կը ջանային կառավարական միջամտութիւն հրաւիրել:

Բայց կառավարութիւնը ուշադրութիւն չի դարձնել այս գրգռութիւններուն, մանաւանդ որ արդէն ձախողած էր ձեռնարկը թրքահայ պատգամաւորներու այն խումբին, որ արհամարհած էր ռուսահայոց թուական գերակշռութիւնը եւ օրէնքին մէկ անիրաւ կարգադրութենէն օգտուելով ուզած էր իր կամքը պարտադրել այնքան անփափկանկատ կերպով եւ պարտուած էր նոյնքան անուղիղ կերպով:

Երկու մեծ պայքարողներուն հակամարտութենէն շահողը երրորդ մը՝ Գէորգ Սուրէնեանցը կամ անոր կուսակցութիւնը կ'ըլլար, որ միայն մէկ հոգի՝ Մանկունի եպս. իրեն համակիր ունէր թրքահայոց մէջ:

Թէքէեանը չի կրնար, հակառակ իր փափաքին, Մայր Աթոռին մէջ համերաշխութեան մը միջնորդ ըլլալ:

Հոն կովկասահայ շրջանակներու հետ շփումներ ունենալէ ետք Թէքէեանը կը դառնայ Պոլիս:

ԴԱՐՁԵԱԼ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ (1912 ՅՈՒՆՈՒԱՐ—1913 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2)

Գէորգ Ե. կաթողիկոսին ընտրութենէն քանի մը ամիս ետք արդէն կը սկսի հայ ազգային կեանքին մէջ վհատութիւն մը: Օսմանեան Սահմանադրութիւնը յուսախաբութիւն մը եղած էր ազգին համար, որուն վիճակին սպասուած բարւոքումը չէր բերած իթթիհատական կառավարութիւնը, որ չէր կրցած «տիրող ազգի» եւ հպատակի կամ ռայայի խնդիրը վերացնել ու Օսմանեան Կայսրութեան թաղկացուցիչ տարրերուն միջեւ կատարեալ հաւասարութիւն ստեղծել:

Նոյնիսկ անիկա տարուած էր ոչ-թուրք ազգերը թրքացնելու երազով եւ ընդգրկած քաղաքականութիւն մը՝ որ սուլթանականէն տարբերութիւն չունէր:

Ասիկա պատճառ եղած էր որ դժգոհութիւնները վերստին ծայր տան եւ նոյնիսկ դինեալ ապստամբութիւններ ծագին: Մասնաւորապէս եւրոպական թուրքիոյ մէջ Մակեդոնիոյ երեք նահանգները եւրոպական պետութիւններու պահանջով նոր կազմակերպութիւն մը ստացած էին, երբ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հռչակուելով լքուած էր բարենորոգութեանց ծրագիրը: Մակեդոնացիներն ու ալպանացիք շուտով յուսախաբ եղած՝ սկսած էին նորէն խռովութիւններ յարուցանել:

Եւրոպական պետութիւններն ալ, որոնք Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք պահ մը սպասողական դիրք առած էին, շուտով տեսած էին թէ պատմական «Հիւանդ մարդը» բժշկուելու որեւէ յոյս չէր ներշնչեր եւ կը մնար նոյն վիճակին մէջ. հետեւաբար անոր ժառանգութենէն իրենց բաժինը կորցելու հետամուտ եղած էին:

Իտալիան առաջինը եղած էր կարկանդակէն իր բաժինը յափշտակող, 1911-ին ափրիկեան Տրիպոլիսոյ վրայ իր յարձակումով:

Տակաւին խաղաղութեան դաշինքը չկնքուած, 1913-ի աշնան, պալքանեան պետութիւնները գինակցաբար կը յարձակին Օսմանեան Կայսրութեան վրայ, պարտութեան մատնելով զայն:

Պուլկար բանակը մինչեւ Զաթալճա կը հասնի եւ կը սկսի սպառնալ: Եւրոպական պետութիւնները ստիպուած կը միջամտեն եւ հաշտութեան միջնորդ կ'ըլլան:

Իտալական պատերազմին ատեն իթթիհատը, ճիշդ սուլթան Համիտին պէս, որ ամէն անգամ որ նեղ կացութեան մատնուէր՝ կա'մ Սայիտ Է կա'մ Քեամիլ փաշաներուն նման փորձ եւ ծերունի նախարարներու կը դիմէր, ծերունի Սայիտ փաշան եպարքոս կ'ընէ:

Սակայն ալպանացիներն ալ երբ կ'ապստամբին, իթթիհատը տեղի կու տայ եւ 1912 Յուլիսի սկիզբը իշխանութեան գլուխ կու գայ հին փորձ նախարարներէ բաղկացեալ Դաշլիճ մը: Այդ նախարարները իթթիհատին հետ կապ չունէին: Այդ դաշլիճը տագնապը դիմագրաւելու համար էր: Եպարքոս կ'ըլլայ Ղազի Մուխթար փաշան, իսկ անոր կը մասնակցին նախկին մեծ վեզիր Սայիտ եւ Քիսմիլ փաշաները, ինչպէս նաեւ Գարրիէլ Նորատունկեանը, որ կը վարէ արտաքին գործոց նախարարութիւնը:

Ասոնց օրով է որ Պալքանեան Պատերազմը կը սկսի եւ Թուրքիոյ պարտութենէն հետք վերստին եւրոպական դիւանագիտութեան օրակարգին վրայ կու գայ կարեւոր տեղ գրաւել Արեւելեան Հարցը, որուն մէջ մասն էր Հայկականը:

Ազգային ժողովը 1909-էն մինչեւ 1912 շարունակ զբաղած էր Հայաստանի մէջ տիրող անբաղձալի վիճակով: Օսմանեան Սահմանադրութենէն յուսախարութիւնը, 1909-ի Ատանայի ջարդով սկսած, հետզհետէ աւելի շեշտուած էր եւ համօրէն ազգը համոզուած էր թէ թուրք մտայնութեան մէջ ոչինչ փոխուած էր, եւ՝ ինչպէս Զօհրապը Ազգային ժողովին մէջ շատ բացորոշ յայտարարած էր՝ Սահմանադրութիւնն ընդունելով երկիրը սահմանադրական չէր եղած ու կ'իշխէր դեռ հին մտայնութիւնը:

Պալքանեան Պատերազմը առիթ մը կ'ըլլայ որ հայերը կրկին յոյս դնեն օտար միջամտութեան վրայ:

Արշարունի պատրիարքը անհատական նախաձեռնութեամբ գաղտնի խնդրանք կը ներկայացնէ Գէորգ Ե. կաթողիկոսին, որ եթէ հնար է՝ Ռուսիոյ ուշադրութեան ներկայացնէ Հայաստանի կացութիւնը եւ խնդրէ ռուսական պաշտպանութիւն:

Գէորգ Ե. կաթողիկոսը կը յաջողի ապահովել ռուս կառավարութեան բարեկամութիւնը եւ անշուշտ անոր հաւանութեամբ, եթէ ոչ՝ թեւադրութեամբ, կազմել Պօղոս փաշային նախագահութեամբ Ազգային Պատուիրակութիւնը՝ եւրոպական կառավարութեանց օժանդակութիւնն ալ ապահովելու համար, որպէսզի Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածը գործադրութեան դրուի:

Բ. Դուռը օտար միջամտութիւնը կասեցնելու համար խոստումներ տալ կը սկսի եւ նոյնիսկ խորագէտ Սայիտ փաշան Օսմանեան Խորհրդարանին բեմէն կը յայտարարէ թէ հայերը, որոնք շատ տառապած են, պէտք է որ գոհացուժ գտնեն եւ անոնց վիճակը բարւոքուի:

Պոլսոյ պատրիարքարանը այս կացութեան առջեւ իր բնոյթով իրեն պատկանող այս հարցին մէջ չէր կրնար անտարբեր հանդիսատես մնալ, ուստի միշտ խորհրդակցի դեր կը կատարէ հանդէպ Պօղոս Նուպար փաշային պատուիրակութեան ու Պոլսոյ մէջ ալ կը բանակցի օտար դեսպանատուններու հետ, միշտ ձեւացնելով թէ ինք մասնակից չէ:

Ազգային գերագոյն շահերուն հետ կապակցութիւն ունեցող այս հարցին արծարծումը պատճառ կ'ըլլայ որ կուսակցութիւնները, ինչպէս նաեւ ոչ-կուսակցականները, բոլորուին ազգային իշխանութեան շուրջ եւ ընդհանուր համերաշխութեան միջնորդութիւն մը մէջ գործակցին իրարու:

Կուսակցական բոլոր տարակարծութիւնները կը մոռցուին եւ բոլորն ալ

ձևաբ ձևաբի կու տան՝ խնդիրը բաղձալի եզրակացութեան մը հասցնելու համար:

Թէքէեանը, իր գործօն կուսակցութիւններու պետերէն մէկը, ինչպէս նաեւ Ազգային ժողովի ավակողմեան խմբակցութեան լիտըրներէն մին, այդ օրերուն կարեւոր դեր կը կատարէ ազգային շրջանակին մէջ:

11 Մայիս 1912-ին, Ազգային ժողովի նոր նստաշրջանին սկիզբը, կրկին Թէքէեանը ատենադպիր կ'ընտրուի առաւելագոյն քուէով, սակայն հաւասար քուէ ստացած ըլլալով նաեւ Երուանդ Պէյաղճեանը, Թէքէեանը կը դառնայ Բ. ատենադպիր (Ատեմ. 1912-1913, էջ 5):

Սակայն, ինչպէս շատ դիւրին է մակարեւել, Թէքէեանը յաջորդ նիստին իսկ կը հրաժարի եւ ժողովը առանց վիճաբանութեան կ'ընդունի անոր հրաժարականը (Նոյմ, էջ 9):

Բայց եւ այնպէս, Թէքէեանը Երեսփոխանական ժողովի 1912-1913 եւ 1913-1914 նստաշրջաններուն, որոնք նշանակելի ժամանակամիջոցներ եղած են մեզի համար, շատ արժանեօք կը կատարէ իր Երեսփոխանի պաշտօնը:

Տակաւին Պալքանեան Պատերազմին ծագումէն առաջ, մեր պատրիարքարանին վիճակը շատ կազմալուծ էր, վասնզի կուսակցական հակամարտութիւնները զգուանք առաջ բերած էին ազգային պաշտօններու դէմ, եւ շատեր կը խուսափէին անոնցմէ, կամ շատ անկանոն կերպով կը յաճախէին ժողովի:

1912-ի կէսերուն Գէորգ Ասլանեանին ատենապետած Քաղաքական ժողովը այս հոգեբանութեամբ իր մեծամասնութիւնը կորսնցուցած էր՝ քացականութիւններու եւ հրաժարականներու պատճառով:

Ազգային ժողովին մէջ Քաղաքական ժողովը կազմալուծուած նկատելու տրամադրութիւն կար եւ Թէքէեանը համաձայն էր ասոր (Ատեմ., 1912-1913, էջ 75):

Ազատականները՝ սրտապնդուած՝ հարցում հարցապնդումով կ'ուզէին Քաղաքական ժողովը, —որ Կեդրոնի Քաղաքական ժողով կ'անուանէին,— տապալել՝ նեղը ղնելով, սակայն չէին յաջողեր: Խնդիրը կը մնար օրակարգի վրայ, երբ յանկարծ 24 Օգոստ. 1912-ին Ազգային ժողովի օրակարգին վրայ կու գայ «խնդիր ապահովութեան հայաբնակ նահանգաց»ը, առանց որեւէ նախապատրաստութեան, պարզապէս զօրացնելու համար հայկական պահանջները, որոնց այլապէս ուժ տալու համար Արշարունի պատրիարքը պետական վարչութեան մէջ եղած փոփոխութենէն եւ պատերազմին հետեւանքով եւրոպական պետութեանց՝ Արեւելեան Խնդիրը լուծելու համար միջամտութենէն օգտուելով, բողոքողի դիրք բռնած էր եւ ազդու դիմումներ կատարած: Այս ձեռնարկներուն արդիւնքը ժողովին հազորդելու պատրուակով հարցը Ազգային ժողովին կը բերուի, հանդիսաւոր կերպով արտայայտելու համար հայ ազգին դժգոհութիւնն ու բողոքը, մասնաւորապէս ներքին գործոց նախարար Տանիշ պէյին այն յայտարարութենէն ետք՝ թէ Հայաստանի մէջ պատահած դէպքերը կը ներկայացնէին սովորական պատահարներ, որոնք ամէն տեղ կը պատահին: Այս յայտարարութիւնը մեծ յուզում յառաջ բերած էր, վասնզի անիկա կը ձգտէր ուրանալու հայերու դէմ գործադրուած հարստահարութիւնները:

Ժողովին մէջ կ'առաջարկուին զանազան դարմաններ եւ սակայն եզրակացութեան մը առանց գալու ժողովը կը փակուի՝ ութ օրէն գումարուելու

պայմանով: 7 Սեպտ. 1912-ի նիստին, որուն ներկայ կ'ըլլան նաեւ օտար թրդ-թակիցներ, կը կարդացուի Գէորգ Ե. կաթողիկոսին մէկ հեռագիրը, որով ան կը յայտնէր. «Ցաւալի լուրեր եմք լսում վանի շրջակայքի հայերի դուրսեան մասին, շուտով հեռագրով յայտնեցէք եւ նամակով մանրամասնութիւնք»: Իսկ Արշարունի պատրիարքը իր յուսահատութիւնը յայտնելով՝ իր հրաժարականը կը ներկայացնէ: Անոր հետ կը հրաժարի նաեւ Քաղաքական ժողովը:

Ժողովը երկու ամբողջ նիստեր կը յատկացնէ այս խնդրին համար: Ժողովականները բազմազան կարծիքներ կը յայտնեն, Թէքէեանը՝ նոյնպէս:

Թէքէեանին կարծիքը շատ զուսպ եւ խոհեմ էր, ինչպէս կը պահանջէր կացութիւնը:

Ան կ'ըսէ. «Դէպքերը այնքան կսկծազին, եւ կացութիւնը այնքան գա-հալվեժ կ'երեւայ, որ մեր ամենուն ալ զգացումները նոյնն են, միայն արտա-յայտութեան մէջ կրնանք տարբերիլ, ոմանք բռնուն, ուրիշներ աւելի չափաւոր կերպով կը խօսին, ոմանք մի միայն զգացմամբ, ուրիշներ՝ քիչ մըն ալ դատողութեամբ, այսինքն այսօր այս ժողովին մէջ ըսուած խօսքերուն պատասխա-նատուութեանը գիտակցութեամբ: Հոգ չէ որ ես ալ ցուրտ եւ անզգայ նկատուիմ, ես չպիտի հետեւիմ իմ նախորդներուն մեծ մասին օրինակին: —Կարդացուեցան քիչ առաջ ժողովրդային հանրագրութիւններ որոնք իրաւամբ կը յայտնէին հանրութեան յուզումը, ցասումն եւ պահանջումները: Անոնք մեզի ուժ կուտան՝ բայց մեր այստեղ տալիք որոշումները նոյն անպատասխանատու ոգով ըլլալու չեն: Մենք երեսփ. ժողով մըն ենք եւ մեր ըսելիքը յայտնի է. կացութեան մասին վարչութեան եւ Ս. Նախագահին բացատրութիւնները, իրենց ըրածը ու ընելիքը լսել եւ այդ մասին մեր կամքը յայտնել իրենց: Արդ, վարչութիւնն ալ գործ ունի կառավարութեան հետ, կառավարութիւն մը որ նոր է եւ չի յենուր չորս տարիէ ի վեր երկիրը վարող նոյն ուժին վրայ, որուն դեռ նոր դիմում կ'ընենք եւ պատասխան կը ստանանք թէ մեր պահանջին գոհացում պիտի տայ: Այս դիմումը դեռ երէկ ըրաւ Ս. Պատրիարքը, արդիւնքին համար անհրաժեշտ եղող գէթ քանի մը օրը չսպասած՝ կրնա՞նք ուրիշ բան մը ընել, ես կը կարծեմ թէ ոչ. իմաստութիւնը եւ մեր շահն ալ կը պահանջեն որ նախ արդիւնքին սպասենք՝ անհամբերութեամբ, յուզմամբ եւ ցասմամբ, ինչպէս լաւ կը յայտնէ այսօրուան այս ժողովը: Գալով միջոցներուն, այստեղ այժմէն հրապարակաւ խօսիլը ես քնաւ օգտակար չեմ նկատեր, ո՛չ մէկ մարմին, մանաւանդ երբ երեսփ. ժողով մըն է, իր ընելիքը կանխաւ աշխարհի առջեւ կը խօսի. ի՞նչ քանի համար են գործադիր իշխանութիւնները, կառավարութիւն կոչուի, վարչութիւն թէ Պատրիարք: Եթէ անոնք կը վայելեն մեր վստահութիւնը, թողունք որ պէտք եղածը ընեն, եթէ ոչ՝ փափաքուած իշխանութիւնը ունենանք նախ: Մեզի նման ուրիշ տարր մըն ալ կայ որ ա՛ն ալ կը կեղեքուի, ա՛ն ալ բողոքներ կ'ընէ, բայց կառավարութիւնը իր հաշիւներուն համաձայն նկատի կ'առնէ գանձ: Մեզի պէս ազգերու վարչութիւնները պէտք է նախ որ ազգին վստահութիւնը վայելին: Ներկայ պարագաներուն մէջ՝ վարչութեան թերի կազմը մեր վստահութիւնը կը խախտէ, ուստի վերակազմենք կամ ամբողջացնենք զայն եւ յանձնարարենք որ կացութեան պահանջած բոլոր գործողութիւնները կատարէ եւ այն օրը ուր ա՛լ ընելիք մը չունենայ՝ գալ եւ յայտնէ մեզի: Ս. Պատրիարքը առանց մեր հաւանութիւնը առնելու, կրնայ շատ բաներ

ընել, մինչեւ անգամ իր հրաժարականը տալ Բ. Դրան, եթէ պետք տեսնէ: Ներսէս Պատրիարք շատ անգամ այդպէս ըրած է, միթէ կանխաւ կու գար հարցնել Ազգային ժողովին: Կ'եզրակացնեմ, ըսելով թէ՝ Վարչութիւնն եւ Պատրիարք լռիկ գործելու են. լռութեամբ կատարուած գործը շատ անելի ազդեցիկ է՝ քան ամենաբաւական խօսքերը: Յետոյ, երբ անոնք յուսահատին եւ հոս գան, մենք ալ կրնանք դռնփակ միասիւ մը մէջ մեր ընկիւնը որոշել: Կը յուսամ որ այն ատեն ալ ամէնքս նոյն զգացումներով կը վարուինք, քայց այժմէն ալ կ'ուզեմ ըսել թէ պետք է միշտ միացած ըլլանք եւ ոչ թէ վարդապետական կամ կուսակցական խնդիրներով քաժնուած մնանք քանի որ այս երկրին մէջ այսօր տարրական բանի մը, կեանքի ապահովութեան կարօտը ունինք դեռ» (Նոյն, էջ 124-125):

Արդարեւ, գրեթէ իր տեսութեանց համաձայն ալ լուծում մը կ'ունենայ կրկին հրաժարականներու հարցը, 41 քուէներով ընդունելով բանաձեւ մը, որ աջակողմին եւ ձախակողմին համաձայնութեամբ պատրաստուած էր: Ահա այդ բանաձեւը.

«Ազգ. ժողովը լսելով Ս. Պատրիարքին հրաժարագրին մէջ մանրամասնուած պատճառները, որոնց ծանրակշիռ հանգամանքը յատկապէս ուշադրութեան կ'առնէ:

«Նկատելով որ ժողովին ստանձնած պատասխանատուութիւնը պարտականութիւն կը դնէ իր վրայ ազգ. յարաբերական այս ամենամեծ խնդիրը լրջօրէն եւ հեռատես քննութեան մը ենթարկելէ ետք միայն վերջին միջոցներուն վրայ խորհիլ:

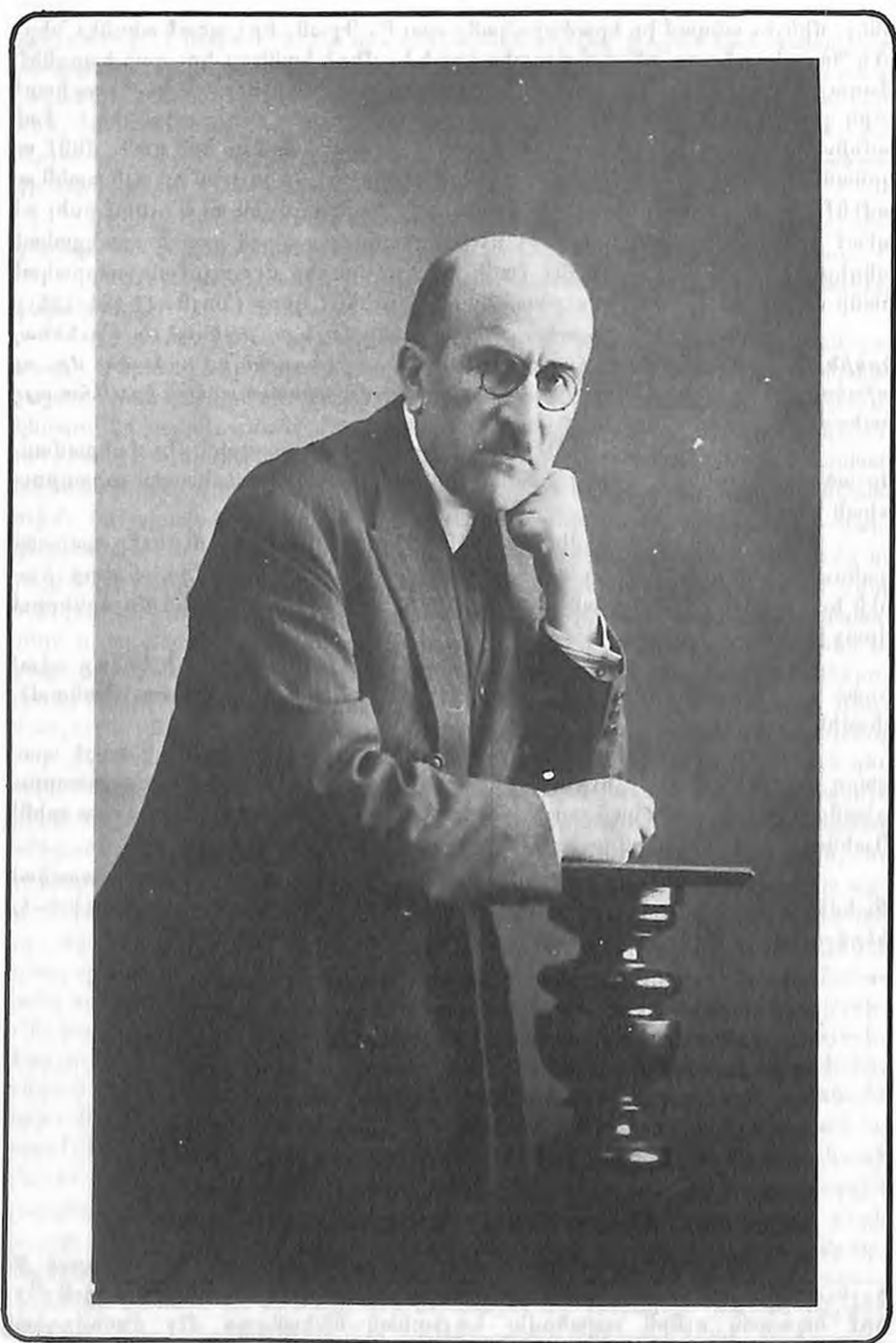
«Նկատելով որ Վարչութիւնն արդէն կազմալուծուած՝ չի կրնար պետք եղած ոյժով եւ կորովով Ազգ. ժողովին տեսակէտն իր աշխատութեանց մէջ լիովին ցոլացնել:

«Ցաւով ընդունելով Ազգ. Վարչութեան հրաժարականը, կ'որոշէ օրակարգ անցնել նոր Վարչութեան ընտրութիւնը, ինչպէս նաեւ հարստահարութեանց խորհրդարանական յատուկ յանձնաժողովի ընտրութիւնը, եւ ըստ օրինի Ատենապետաց Դիւանին կը յղէ Ս. Պատրիարքին հրաժարագիրը»:

14 Սեպտ. 1912-ի ժողովին մէջ կ'ընտրուի այդ Հարստահարական Յանձնաժողովը ինն անդամներով, որոնք կ'առնուին բոլոր հոսանքներէն եւ կը ներկայացնեն Ազգային ժողովին ամէնէն կարեւոր դէմքերը՝

Դաւիթ Տէր Մովսէսեան	Կեդրոնի անդամ
Պարգև Փափազեան	Կեդրոնի անդամ
Ստեփան Գարայեան	Ազատական
Արարհամ Տէր Յակոբեան	անկախ
տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան	Կեդրոնի անդամ
Վահան Թէքէեան	ռամկավար
Ռուբէն Զարդարեան	դաշնակցական
Մանուկ Ազատեան	անկախ
Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ)	հնչակեան

21 Սեպտ. 1912-ի նիստին մէջ այս յանձնաժողովը կը հաղորդէ թէ կոչուած ըլլալով «աջակցելու Ազգ. Վարչութեան, իր այն ձեռնարկներուն մէջ, որք նպատակ ունին ապահովել հայաբնակ նահանգաց մէջ ժողովրդեան

կեանքն, պատիւն եւ ստացուածքն, յօժարափոյթ ստանձնեց իրեն յանձնուած այս կարեւոր աշխատութիւնն եւ ազգային վարչութեան Խառն ժողովոյ հետ խորհրդակցելէ, եւ իրաց վիճակին, կատարուած ձեռնարկներուն եւ անոնց արդեանց վրայ կարեւոր տեղեկութիւններն ստանալէ ետք՝ ձեռնարկեց իր պաշտօնին, եւ կազմելով իր դիւանն՝ Ատեմապետ ընտրեց Ստեփան էֆ. Գաբանեան եւ Ատեմադպիր՝ Վահան էֆ. Թէքէեանն)։

Այս առթիւ Յանձնաժողովը կը յայտնէ թէ ըրած է «իմչ ինչ նախապատրաստական կարգադրութիւններ» եւ հարկ դատած «ճշդիլ իր պաշտօնին իրաւասութեան սահմանն, նոյն պէս եւ իր գործունէութեան եղանակն, եւ այն ուղղութիւնն՝ որուն հետեւիլ քանաւոր եւ գործնական կրնայ լինիլ՝ արդիւնաւորելու համար իր աշխատութիւնը», ուստի կ'որոշէ «Ազգ. վարչութեան կազմակերպութեանն ետքը՝ անոր հետ համախորհուրդ սահմանել կարեւորն» (Նոյն, էջ 151)։

Նոյն օրը կը ձեռնարկուի նաեւ Քաղաքական ժողովին ընտրութեան եւ նոյն ու յաջորդ (Սեպտ. 29) նիստին մէջ կը կազմուի Քաղաքական ժողովը, որուն անդամ կ'ընտրուին ի միջի այլոց Հարստահարութեան Յանձնաժողովի անդամներէն Ստեփան Գարայեանը, Համբարձում Պոյաճեանը, Աբրահամ Տ. Յակոբեանը, որով փոխանակ 9-ի՝ 5-ի կը վերածուի Յանձնաժողովին անդամներուն թիւը (Մանուկ Ազատեանին նիստերուն չմասնակցելուն հետեւանքով)։

29 Սեպտ. 1912-ի նիստին կը ներկայանայ նաեւ Արշարունի պատրիարքին հրաժարականին մասին Ատեմապետաց Դիւանին տեղեկագիրը։

Թէքէեանը, որ անոր մասնակցած էր իբր Ոմբազրութեան Դիւանի ատենապետ, ինք կ'ըլլայ տեղեկաբերն ու առաջին խօսք առնողը, ըսելու համար. «Տրուած որոշումը երկար խորհրդակցութեան արդիւնք է եւ տեղեկագիրին մէջ տրուած քառերը կշռելով գրուած են։ Այս խորհրդակցութիւնները տեղի ունեցան տեղեկագիրին պատրաստութեան համար, ապա թէ ոչ հրաժարականի մերժման համար ամէնքս ալ համամիտ էինք կատարելապէս առաջին վայրկեանէն» (Նոյն, էջ 161)։

Արդարեւ, ժողովը գրեթէ առանց վիճարանութեան կ'ընդունի Ատեմապետաց Դիւանին հզօրացութիւնը։ Նոր վարչութիւնը պաշտօնի կը ձեռնարկէ եւ քանի մը անգամ ալ Հարստահարական խորհրդարանական Յանձնաժողովին հետ նիստեր կը գումարէ, սակայն վարչութեան եւ Յանձնաժողովին միջեւ իրաւասութեան խնդիր կը ծագի։

Թէքէեանը նամակով մը խնդիրը կը ներկայացնէ Ազգային ժողովին (Նոյն, էջ 181), եւ Ազգային ժողովը նկատելով որ վարչութիւնը ինք կը վերցընէ հարստահարութեանց գործին հետապնդումն ու իր մէջէն արդէն այս գործին համար յատուկ մասնախումբ մը կազմած է, կը լուծէ Յանձնաժողովը (Նոյն, էջ 185)։

Նոր վարչութիւնը 21 Դեկտ. 1912-ի նիստին կը ներկայացնէ իր ծրագիրը Հայաստանի բարենորոգմանց հարցին համար, ինչ որ բաւարար կը նկատուի։ Այս առթիւ կատարուած վիճարանութեանց ժամանակ Շահրիկեանը շատ մեղմ եւ բարեկամական թոն մը կ'ունենայ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանին նկատմամբ։

Այդ օրերուն, Բ. Դուռը շատ նկուն վիճակ մը ունէր: Ագրիանապոլսոյ խնդիրը տազնապի մատնած էր Դահլիճը: Քեամիլ փաշային Դահլիճը կը միտէր ընդունելու Միտիա-էնոս գիծը իբր սահմանազուխ: Ծիշդ այդ օրերուն, 1913 Յունուար 5-ի պետական հարուածով իթթիհատը վերստին իշխանութեան գլուխ կու գար եւ Քեամիլ փաշային Դահլիճը կը տապալէր: պատերազմական նախա-րար Նազըմ փաշան կը սպաննուէր: Ասիկա մեծ հարուած մը կ'ըլլար հայոց համար, վասնզի այս դահլիճը լրջօրէն ծրագրած էր, պետութեան շահերը նկատի ունենալով եւ օտար միջամտութեան վտանգը կանխելով, Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ գործադրել: Նոյնիսկ կ'ըսուէր թէ Նազըմ փաշան յանձն առած էր Գարբիէլ Նորատունկեանին հետ Հայաստան երթալ եւ տեղւոյն վրայ քննել երկրին վիճակն ու անհրաժեշտ միջոցները ձեռք առնել՝ կիրջ տալու համար հարստահարութիւններուն: Այն ատեն թերեւս իրերը տարբեր ընթացք մը առնէին եւ ապագայ աղէտը խնայուէր հայ ազգին:

Մահմուտ Շեւքէթ փաշային իթթիհատական Դահլիճը էտիրնէին զրա-ւումով իրեն համար վարկ մը կը շինէր ու կը յաջողէր եւրոպական դիւանագի-տութեան տալ հարուած մը: Ասկէ ոգեւորուած՝ իթթիհատը կը դառնար ան-զուսպ, անկարգ տարրերը կը սկսէին քաջալերուիլ: Երկրին կացութիւնը Ա-նատոլիոյ մէջ, մանաւանդ Արեւելեան նահանգներուն մէջ, կը դառնար ան-բաղձալի եւ կը սկսէին Պոլիս տեղալ սարսափելի տեղեկագրեր:

Քանի մը ամիս ետք, 21 Ապրիլ 1913-ին, Վարչութիւնը Ազգային Ժողո-վին կը ներկայացնէ հայաբնակ նահանգներուն մէջ տիրող ծանր կացութիւնն ու ջարդի սպառնալիքները եւ կը յայտարարէ. «Վարչութիւնը գործոց պատաս-խանատուութիւնը այլեւս չի կրնար ընդունիլ իր վրայ»:

Ազգային Ժողովը չ'ընդունիր Վարչութեան ձեռնթափութիւնը, վասնզի Վարչութիւնը իր սահմանին մէջ ըրեր էր այն ինչ որ կարելի էր, բայց յանգած էր անելի մը կամ անկարողութեան: Այս դժուար կացութեան առջեւ, Ազգա-յին Ժողովը ուժ տալու համար Վարչութեան ձեռնարկներուն, շատ երեսփո-խաններու առաջարկով, կ'ընտրէ կրկին խորհրդարանական մարմին մը, որ յարաբերութիւն մշակելով Վարչութեան հետ, հարստահարութեան հարցերը Ժողովին բերէ:

Այս մասին կար ընդհանուր համաձայնութիւն մը, — դուրսը գոյացած, — խմբակցութիւններու միջեւ, ինչպէս կը հասկցուի Շահրիկեանին, Տէր Մով-սէսեանին եւ Թէքէեանին յաջորդաբար ըսածներէն (Նոյն, էջ 437-438), այն-պէս որ միայն խմբակցութիւններէն դուրս մնացած Արամ եւ Պետրոս Հալաճ-եան եղբայրներն ու Սմբատ Բիւրատը յանձնաժողով կազմելու առաջարկին կ'ընդդիմանան:

Վահան Փափագեանը՝ յանուն Վարչութեան՝ այս նիստին մէջ կու տայ բաւական ընդարձակ տեղեկութիւններ Հայաստանի բարենորոգմանց համար Պօղոս փաշա Նուպարին նախագահած Ազգային Պատուիրակութեան ձեռնարկ-ներուն եւ անոր հետ Վարչութեան կատարած թղթակցութեանց մասին: Ազգա-յին Ժողովը Գրիգոր Զօհրապիւն ներկայացուցած բանաձեւին (Նոյն, էջ 443) իր համամտութիւնը յայտնելով՝

Ա. կը մերժէ Վարչութեան հրաժարականը, իր կատարեալ վստահութիւ-նը յայտնելով անոր,

Բ. Յանուսն բովանդակ թուրքիոյ Հայոց, որոնց ներկայացուցիչն է Ազգային ժողովը, իր ամբողջ հեղինակութեամբը զօրացնելու համար ազգային վարչութիւնը եւ Հարստահարութեան խնդիրն իր բոլոր հանգամանքներովը ուսումնասիրելով պէտք եղած թելադրութիւնները եւ աջակցութիւնը տալու համար անոր, հինգ հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը կը կազմէ:

Գ. Կոտորածներու սպառնալիքը փարատելու մասին կայսերական կառավարութեանէն ձեռք բերուելիք դրական միջոցները լսելու եւ ըստ այնմ հարկ դատուելիք նոր միջոցներ ձեռք առնելու համար, կ'որոշէ բացառիկ նիստ կազմել:

Մասնաւորապէս այս բանաձեւին Բ. առաջարկը բաւական դիտողութեան առարկայ կ'ըլլայ:

Թէքէեանը այս առթիւ խօսք կ'առնէ եւ կը բացատրէ. «Ես կը զարմանամ թէ ներկայ հանգամանքներուն մէջ ինչպէս երեսփոխաններ իրենց իրաւունքէն կ'ուզեն ի սպառ հրաժարիլ: Ազգ. ժողովը ունի այդ գերագոյն իրաւունքը գործադրելու համար Վարչութեան վրայ իր հսկողութիւնը: Այս Ազգ. ժողովը Հայկական խնդրով զբաղած է այնպիսի ատեններ, երբ իր գործունէութիւնը խնդրոյ առարկայ կրնար ըլլալ, միեւնոյն հիմա չեմ կարծեր որ ընելիք երկիւղալի բան մը ըլլայ: Գալով Խորհրդարանական Յանձնաժողովոյ կազմութեան, արդէն կրկին բացատրուեցաւ որ այս մարմնոյն աշխատութիւնը, Վարչութիւնը խոչընդոտներու մատնելու հանգամանք չունի, այլ անոր կատարելիք աշխատութիւնը դիւրացնելու քննութիւնն է: Պէտք է նկատի առնել ուրեմն թէ այդ յանձնաժողովոյ անդամակցող մը, իր պատկանած խմբակցութեան իրրեւ ներկայացուցիչ, պիտի կրնայ իր խմբակցութեան բացատրել թէ կատարուած աշխատութիւնը նպատակայարմար է: Կը կրկնեմ թէ երեսփոխանական ժողովը ինքզինքն անշահագրգիռ վիճակի մէջ չի կրնար դնել . . . : Վարչութիւնը ինքն է որ պիտի գործէ դարձեալ, բայց քանի որ Ազգ. ժողովը ի վիճակի չէ օրը օրին տեղեկութիւն ստանալու, իր կողմէ նշանակեալ Յանձնաժողովը պիտի ստանայ բոլոր կարեւոր տեղեկութիւնը եւ այն ատեն միայն Ազգ. ժողովն ալ տեղեկ ընէ՝ երբ գոհ չըլլայ գործերու ընթացքէն: Վարչութիւնը այս վիճակէն գանգատելու տեղի չունի քնաւ այն պատճառներուն համար, որոնք բացատրուեցան քիչ մը վերը» (Նոյն, էջ 443-444):

Հակառակ այս բացորոշ սահմանումին, դարձեալ ոմանք կը յամառին իրենց տեսակէտին վրայ եւ Հայկ խօսքսարեանը ընդարձակօրէն կը պաշտպանէ խմբակցութեանց տեսակէտն ու Թէքէեանը կրկին կը պատրաստուի խօսք առնել եւ պաշտպանել Զօհրապին առաջարկը, որ վերջապէս Շահրիկեանին առաջարկով կը քուէարկուի եւ անմիջապէս կը ձեռնարկուի Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողովին ընտրութեան:

Յանձնաժողովին անդամ կ'ընտրուին Ազգային ժողովի խմբակցութեանց գլխաւորները՝

Գրիգոր Զօհրապ
Յարութիւն Շահրիկեան
Վահան Թէքէեան
Պետրոս Գալֆայեան
Դաւիթ Տէր Մովսէսեան

Ազատական խմբակցութիւն
դաշնակցական
ռամկավար
հնչակեան
Կեդրոնի խմբակցութիւն

Իսկ Շահրիկեանին առաջարկը, որով ան կ'ուզէր որ Ազգային ժողովը վաւերացնէր Վարչութեան մշակած ուղղութիւնը, կը յետաձգուէր յաջորդ նիստին:

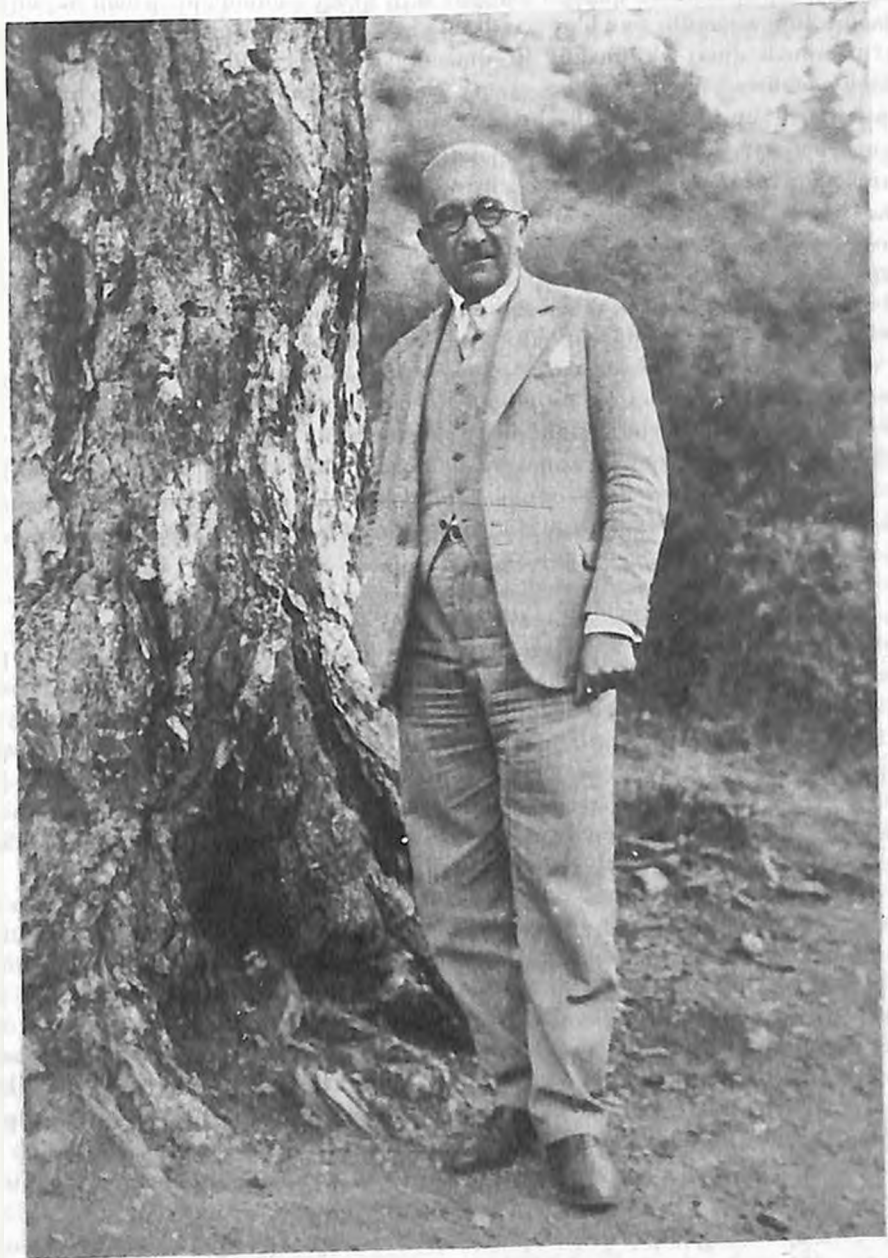
Այս կերպով Վարչութեան օժանդակ նոր մարմին մը երեւան կու գայ, գրեթէ համանման պայմաններով, եւ կը գործակցի Վարչութեան, որուն ուղղութեան քննութիւնը (Շահրիկեանին առաջարկը) մօտաւորապէս մէկ ամիս կը ձգձգուի, վասնզի 10 Մայիսին Վարչութիւնը կը յետաձգէ իր բացատրութիւնները եւ այս առթիւ կ'ըսէ. «Բնականաբար խօսիլ չուզող Վարչութիւնը չենք կրնար ստիպել որ խօսի» (Ատեմ., 1913-1914, էջ 20): Իր խօսքերուն շարունակութենէն կը հասկցուի թէ «գանազան տարակարծութիւններ կան որոնք մութ հանգամանքով կը ներկայացնեն խնդիրը» (Նոյն, էջ 21):

Արդարեւ, ճիշդ այն նիստին (17 Մայիս 1913), ուր Վարչութիւնը իր համարատուութիւնը կ'ընէ ըստ իր խոստման, երեւան կու գայ թէ Ազգային ժողովին կազմած Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողովին եւ Վարչութեան կազմած Ապահովական Յանձնաժողովին^(*) միջեւ անհամաձայնութիւն կար կարեւոր կէտերու մասին, ինչպէս կը յայտարարէ Գրիգոր Զօհրապին «խանդարուած առողջութեան» պատրուակով ներկայացուցած հրաժարականին առթիւ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը՝ ի'նք ալ միեւնոյն տրամադրութիւնը յայտնելով:

Շահրիկեանը կը հերքէ անհամաձայնութեան գոյութիւնը եւ կը մերժուի Զօհրապին հրաժարականը (Նոյն, էջ 43): Նոյն նիստին մէջ կը լսուի Վարչութեան համարատուութիւնը, որ կը յայտնէր նախ կառավարութեան եւ պատրիարքարանին յարաբերութեան ձգտեալ վիճակը՝ Հայկական Հարցին դիւանագիտական յարաբերութեան ճշտեալ ըլլալուն հետեւանքով: Յետոյ Գաւրայեան Վարչութիւնը ժողովին կը ներկայացնէ իր կազմած յիշատակագիրը եւ զայն Լպարբոս Մահմուտ Շեքէթ փաշային ներկայացնող պատուիրակութեան մէկ ժամ տեւած խօսակցութիւնը:

Այս առթիւ կ'արտայայտուին երեսփոխաններ: Կը խօսի նաեւ Թէքէեանն ու կ'ըսէ. «Մեծ յուզում մըն է որ կ'ընենք այստեղ, լսելով Վարչութեան յայտարարութիւնները: Խոստումներու ունայնութեան յուզումն է այդ, որ հոս պէտք է արտայայտուի: Ժողովս չի կրնար անտարբերութեամբ անցնիլ Վարչութեան յայտարարութեանց նայելով, յիշատակագրէն վերջ կատարուած դէպքերէն, որոնց ցանկը կարդացուեցաւ, մէկ քանի շաբթուան ընթացքին, կը տեսնուի կառավարական խոստումներու հակասող տրամադրութիւն մը: Կը տեսնուի թէ՛ ոեւէ ջանք եղած չէ կասեցնելու համար մոր դէպքերը: Իբր օրինակ՝ դէպք մը յիշեմ որուն կառավարութիւնը չի կրնար ըսել թէ չէ կրցեր, ատիկա Զարսանագի գալմագամին տեղափոխութիւնն է. երբ տեղ մը կոտորած պատահի, գուցէ կառավարութիւնը կրնայ ըսել թէ առանց իր կամքին կատարուած է, բայց գալմագամ մը առանց իր կամքին չի տեղափոխուիր, գալմագամ մը՝ որ ուզեր է օրէնքն ու արդարութիւնը գործադրել, եւ այն ընդդի-

(*)— Այս յանձնաժողովը Վարչութիւնը ի'նք կազմած էր իր մէջէն: Անոր անդամ էին Նզիշէ արք. Դուրեանը, Դրիգորիս վրդ. Պալաքեանը, Լեւոն Տեմիրճիպաշեանը, Վահան Փափագեանը: Այս վերջինը՝ իբր ատենադպիր՝ տեսակ մը պատասխանատու վարիչ էր գործին, որմէ հեռու կը պահուէին պատրիարքարանին պաշտօնեաները:

Նիկոսիոյ մէջ՝ 1935-ին

մութիւնը որ յարուցուած է՝ մեզի կը տանի կեդրոնի կառավարութեան որուն իսկ յայտարարութեան վերջին մասին: Այդ կէտը կառավարութեան ուշադրութեանը ներկայացնել լաւ կ'ըլլայ: Իսկ թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Վարչութեան ընկիւնը՝ որուն վրայ հիմնուինք եւ վստահութիւն յայտնենք, ինչպէս Վարչութեան ատենապետը ակնարկեց ... Թէ Հայկական խնդիրը կը յուզուի այսօր եւ արդէն ջանքեր կը թափուին, եւ այս բոլոր դէպքերը կապուած են անոր հետ, որուն քարեյաջող լուծմամբ մեծ խնդրի մասին շատ փափկանկատութիւն եւ հեռատեսութիւն անհրաժեշտ է, եւ կարելի չէ գահավիժել գործը՝ աւելորդ խօսքերով: Միայն սա որոշ պէտք է ըլլայ թէ՛ ազգին ամենէն քարճարգոյն ժողովը եւ անոր Վարչութիւնը իրարու հետ համաձայն կ'երթան այսօրուան մեծ գործին մէջ եւ մենք Վարչութեան խնդրած ժամանակը չենք զանար տալու՝ որպէսզի շարունակէ իր հետապնդումները եւ պահանջումները յաջորդ մէկ ֆանի շարքներու ալ ընթացքին» (Նոյն, էջ 60):

Հայկ Խօնասարեանը Նոյն Նիստին կ'արտայայտուի շատ բուռն կերպով, հակառակ անոր որ ինք կը յայտնէ թէ «խմբակցութեանց ներկայացուցիչները կանխաւ համաձայն են՝ խնդիրը Վարչութեան կողմէ» Ազգային Ժողովին «քերուելէ առաջ», «բայց ժողովիս համար «լսեցիմք եւ խնդիրը փակեցիմք» ըսելը անպատուաբեր է» եւ իսկապէս յեղափոխաշունչ կերպով կը խօսի ու պահանջ կը դնէ որ Վարչութիւնը իր դիմումներուն տեղեակ պահէ Ազգային Ժողովը:

Շահրիկեանը, ինչպէս միշտ, այս պարագային ալ յոռետես՝ կը յայտարարէ թէ ինք չի հաւատար որեւէ միջոցի: «Մայրաքաղաքի միջոցներ պէտք են. երկիրը դատարկուելու վրայ է եւ դուրսը քարեկարգութեան ծրագիրներ կը կազմեն. որո՞ւ համար: Եղած խօսքերը միայն միխթարական արտայայտութիւններ են: Յաջորդող սերունդը մը պիտի չունենանք մեր երկրին մէջ: Այսօրուան Խօնասարեանը, Տէր Մովսէսեանը եւ Շահրիկեանը չեն որ մէջտեղ պիտի ելլեն ապագային. ո՞ր է այն սերունդը որուն ըսենք՝ գնա կուտէ, կամ ինքզինքնդ պաշտպանէ եւ մեռիր, ուրեմն չենք ունենար այդ ուժը, եթէ երկիրը պարպուի: Ըսել չեմ ուզեր թէ այս մեծ աղէտին առջեւ շուարած մնանք: Տանք Վարչութեան իր ուզած ժամանակը որ գործը առաջ տանի»:

Այս խօսքերուն վրայ Թէքէեանը խօսք կ'առնէ եւ կը յայտնէ. «Ես համաձայն եմ Շահրիկեանին, երբ տեսաւ որ պահպանողական Խօնասարեան մը յեղափոխական մտքեր յայտնեց, ինքը անշուշտ աւելի յեղափոխական ուզեց ըլլալ. պատմութիւնն է որ կը կրկնուի: Ներսէս պատրիարքի ատեն՝ երբ տակաւին խմբական սպանութիւններ չէին եղած, դիմումներ եղան, որոշ խոստումներ տրուեցան, վստահութիւններ մերժուեցան եւ քան մը չեղաւ: Ունի՞մք սակայն այսօր այն թիւը որ կոխով ձեռք ձգեց մեր իրաւունքը: Այսօր չկայ այն թիւը, կէս եղած է հայութիւնը, ատոր համար է որ Վարչութիւնը ըստիպուած է աւելի խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ շարժիլ, որպէսզի կացութիւնը աւելի չվտանգուի եւ յարմարագոյն պարագաներէն օգտուի» (Նոյն, էջ 62):

Ջարմանալի կերպով 21 Յունիս 1913-ի Նիստին Շահրիկեանը, որ Զօհրապին հրաժարականին առթիւ յայտարարած էր թէ Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովին մէջ որեւէ անհամաձայնութիւն գոյութիւն

չունի, կը հրաժարի «անհնար» գտնելով «ներկայ փափուկ ու տազնապալից պայմանների մէջ այս եղանակով պաշտօնական պատասխանատուութիւնը քաժնել կամ ստանձնել»։ Ան կը յարէ թէ նախամեծար կը համարի հրաժարիլ ու խղճահարութեան տազնապէ ազատիլ։

Տէր Մովսէսեանը, ինչպէս Զօհրապին հրաժարականին ատեն՝ նոյնպէս այս անգամ, կ'առաջարկէ որ այս գիրը դարձուի Յանձնաժողովին, որպէսզի «եթէ հարկ է հաւաքական հրաժարական քերէ, աւելի լուսաբանուած, ոչ թէ այսպիսի մութ»։

Ամէն կողմէ կը պահանջուի որ Շահրիկեանը խօսի եւ որովհետեւ «չեմ կրնար հոս պարզել» կ'ըսէ, նիստը դռնփակի կը վերածուի։ Թէքէեանը, անդամներէն մին Հարստահարութեանց Խորհրդարանական Յանձնաժողովին, զարմանք կը յայտնէ եւ կը բողոքէ այս հրաժարականին համար ու կ'ըսէ թէ պատճառը չի գիտեր եւ կ'ուզէ գիտնալ, ու կը պահանջէ որ անպատճառ բացատրութիւն տայ, որպէսզի կասկած չներշնչէ թէ գործը վտանգաւոր ընթացքի մէջ է։

Շահրիկեանը ամէն կողմէ հղած պահանջներուն առջեւ «ժողովի պահանջումին առջեւ կը խոնարհիմ» ըսելով կը խօսի եւ կ'ըսէ «Իմ գանգատները, իմ հրաժարման պատմաւորները ամբողջ ազգին դէմ է, Ազգային ժողովին դէմ է, խորհրդարանական յանձնաժողովին դէմ է, Վարչութեան դէմ է, ինձ դէմ է» եւ երկար կը խօսի, տարտամ բացատրութիւններով, որոնց համար շատ երեսփոխաններ, ինչպէս Թէքէեանը, կ'ըսեն. «Բան մը չհասկցանք, վասնզի բացառապէս քան մը չըսաւ» (Նոյն, էջ 103)։

Թէքէեանը կ'ըսէ. «Ես ըսի մասնաւորապէս որ Յանձնախումբը հաւաքարար արտայայտուի, բայց այժմ կը տեսնեմ թէ Շահրիկեան Յանձնախումբին դէմ ալ գանգատ ունի, նոյնիսկ ինքն իրեն դէմ ալ գանգատեցաւ ... Բայց համոզիչ քան մը չըսաւ, գէթ ես տեղեկութիւն մը չունիմ որ եւ անհամաձայնութեան մը մասին։ Ան ուրիշներէ պատասխանատուութեան զգացում կը պահանջէ, սակայն ինքն չ'առնէր իր պատասխանատուութեան քաժինը։ ... Ազգային ժողովէն իրեն ալ, ինչպէս մեզի պաշտօն մը տրուած է Վարչութեան գործակցիլ եւ հսկիլ, կատարած է իր այդ պաշտօնը, ազգը այսօր չի գիտեր թէ ինչո՞վ կը թերանայ Վարչութիւնը, թէ ինչո՞ւ կը հրաժարի Շահրիկեան։ Ես Վարչութեան ամէն բայիբուն հաւանութիւն տուող չըլլալով եւ անոր կարգ մը գործերուն քննադատողն ըլլալով հանդերձ թեւ հիացող մը չեմ եղած անոր վրայ, բայց միշտ շիման մէջ եմ անոր հետ, մանաւանդ Ապահովութեան խնդրին մէջ եւ տեսայ որ Ապահովութեան Յանձնաժողովին մէջ մէկ երկուր կան որ լաւ գործողներ են։ Մեծ սխալներ ալ չտեսայ քացի փոքր վրիպումներէ։ Շահրիկեան ինչո՞ւ մէկ կողմէն վստահութիւն չի յայտնէր, միւս կողմէ չ'ուզէր քրիզ մը ստեղծել։ Այս քառուէն ի՞նչպէս դուրս ելլենք» (Նոյն)։

Այս խօսքերուն աւարտին, չեմ գիտեր ի՞նչ ներշնչման տակ, կ'ըսէ. «Ցանկալի էր որ այս ամէն գործերու մէջ նախագահ Սրբազանն ալ իր ճայնը լսելի ընէր, ինք, որ ազգին պատրիարքն է։ Սրբազան Հայր, այսօր դուք էք ազգին պետը, ի՞նչպէս կարելի է որ կը տեսնէք անոր տազնապալից վիճակը եւ չէք միջամտեր, եթէ չէք կրնար, թողէք որ ազգը իրեն համար պետ մը գտնէ. կը տեսնէք թէ քննադատութիւններ կ'ըլլան Վարչութեան անդամներուն, Ապահովու-

թեան Յանճնաժողովին դէմ եւ դուր լոռութեամբ հանդիսատես կ'ըլլաք: Անշուշտ լսած է ինքը եւ այսօր անշուշտ կը տեսնէ թէ սխալներ կ'ըլլան կոր: Ժողովիս պարտին է Ս. Պատրիարք հօր կարծիքն ալ առնել» (Նոյն, էջ 104):

Այս հրահերին վրայ Արշարունի պատրիարքը բացարձակապէս անտեղի խօսքեր կ'ըսէ (Նոյն, էջ 105). *անոնց զխաւոր հիմը սա էր թէ «մենք չենք բան մը ընողը այլ Եւրոպան է. մեր ըրածը աշխատութիւն մըն է փրփականտի»:* Այնքան անկապ եւ անյարիր կ'ըլլան իր խօսքերը, որ զայն լռեցնելու համար Թէքէնանը կ'ընդմիջէ. «Շնորհակալ եմք Ս. Պատրիարքին այս բացատրութեանց համար...», *անշուշտ՝ հեզուութեամբ:*

Հայկ խճասարեանը, հեզութիւնն աւելի կատարեալ ըլլալու համար, լուրջի առնելով զայն, իր խօսքերուն ընթացքին կ'ըսէ. «Պէտք է աւելցնեմ որ Պատրիարք Սրբազանին տուած բացատրութիւններն ալ երբեք մեզ չեն գոհացրեր: Եթէ եւրոպական դիւանագիտութենէն կախում ունի ամէն բան եւ անոր յաջողութենէն կախուած է մեր յաջողութիւնն ալ, այն ատեն լաւագոյն կ'ըլլայ որ փակեմք խնդիրը»:

Թէքէնանը հոս կրկին ընդմիջելով «Եւ կը հանդուրժէք այդպիսի պատրիարքի մը ...» կ'ըսէ:

Արշարունի պատրիարքին օրերը համրուած էին այլեւս:

Շահրիկեանին հրաժարականը Յանճնաժողովին կը դրկուի, որպէսզի իւրացնէ կամ մերժէ ու վերջապէս հաւաքարար ներկայանայ Ժողովին: Թէքէնանը կը մնայ ձեռնպահ, անբաւարար նկատելով Շահրիկեանին բացատրութիւնները (Նոյն, էջ 107):

Խորհրդարանական Յանճնաժողովէն պահանջուած բացատրութիւնը երբ յաջորդ՝ 28 Յունիս 1913-ի նիստին կ'ուզուի Վարչութիւնէն, Վահան Փափազեանը Վարչութեան կողմէ կը յայտարարէ. «Անցեալ նիստին յարուցածը քիւրիմացութեան մը խնդիր էր. այն ալ Խորհրդարանական Յանճնաժողովին միջեւ» եւ կը նետէ Վարչութեան վրայէն, իսկ Թէքէնանը կը հաստատէ Փափազեանին ըսածները ու կ'ըսէ. «Մենք մեր պաշտօնը Ազգային ժողովէն ընդունեցինք եւ կը կատարեմք ... Խորհրդակցեցանք եւ տեսանք որ անհամաձայնութիւն գոյութիւն չունի: Ապահովութեան Յանճնաժողովը կը գործէ եւ Շահրիկեան յարուցած խնդրին համար բացատրութիւն ստանալէ վերջ՝ կը գործակցի մեզի» (Նոյն, էջ 126):

Հմայեակ եպս. Դիմաքսեանն ու Հայկ խճասարեանը Վարչութիւնէն տեղեկութիւն կ'ուզեն եւ Փափազեանը կը յայտնէ թէ լաւ կ'ըլլայ որ քիչ մըն ալ յետաձգուի իրենց բացատրութիւնը:

Շահրիկեանը՝ երբ կրկին պահանջ կը դրուի՝ կը ծառանայ եւ կ'ըսէ թէ Վարչութիւնը երբ կ'ըսէ թէ «անպատեհ է», Խորհրդարանական Յանճնաժողովին բերնով չի կրնար պահանջուիլ որ անպատճառ խօսուի: «Խնդիրը Խորհրդարանական Յանճնաժողովին ձգել որոշուեցաւ, որովհետեւ իմ տուած բացատրութիւնները չգոհացուցին այս ժողովը եւ որոշուեցաւ որ Խորհրդարանական Յանճնաժողովը գումարուի, եթէ չհամաձայնիմ անոնց հետ, այն ատեն խնդիրը քերեմք հոս: Խորհրդարանական Յանճնաժողովը լսեց պատճառներս եւ համաձայնեցաւ որ դարմանը միասին խորհինք: Ուրեմն հրաժարականը առկա»

մնաց, եթէ դարման չլինի, պարզ հրաժարական կու տամ եւ կը փաշտուիմ: ... Խորհրդարանական Յանձնաժողովը կազմուած է այն պատճառով՝ որ ամէն բան հոս չբերուի. ան միջնորդը պիտի ըլլայ այս ժողովին եւ Վարչութեան միջեւ եւ իրր ներկայացուցիչ, կարան ըլլալու համար գործերուն, եւ երբ ազգային շահերու հակառակ բան մը չի տեսներ չի բերեր, իսկ երբ վտանգ մը տեսնէ այն ատեն կը բերէ: Այս Յանձնաժողովը ծնաւ խմբակցութեանց ներկայացուցիչներու համաձայնութեամբ, անոր ծնունդու պատմութիւնը երբ նկատի առնենք, պէտք է ինք այս ժողովը իրր ծնող՝ զգոյշ լինի: Եթէ վերապահումներ կ'ըլլան քացատրութեանց մէջ, պէտք է գիտնայ թէ ազգային շահերու համար է: Այս անուով կ'առաջարկեմ փակել խնդիրը» (Նոյն, էջ 128):

Թէքէիսանը իր համաձայնութիւնը կը յայտնէ Շահրիկեանին եւ կ'ըսէ. «Ճիշդ է թէ՛ երբ Յանձնաժողովը իր հսկողութեան իրաւունքը գործ կը դնէ, ըսել է համաձայն է Վարչութեան հետ, նոյնիսկ Նրեսփոխանական ժողովի դռնփակ նիստի մէջ աւելորդ կը դառնայ քացատրութիւն տալ: Ասիկա կ'ըսեմ ոչ թէ երեսփոխաններու իրաւունքը բռնաբարելով, այլ ըսել կ'ուզեմ թէ ամէն երեսփոխան կրնայ իր խմբակցութենէն այդ Յանձնաժողովին մէջ գտնուած ներկայացուցիչին միջոցով տեղեկութիւն ստանալ: Չեմ ուզեր հակառակ խօսիլ Շահրիկեանի բայց իրողութիւնը սա է որ Խորհրդարանական Յանձնաժողովի այդ նիստին 4 հոգի ներկայ էինք (Դաւիթ Տէր Մովսէսեան քացակայ էր)։ Շահրիկեան մեզի քացատրութիւններ տուաւ, զիրար համոզեցինք. սկսաւ նիստերուն ներկայ գտնուիլ: Երէկ ալ երբ մեր նիստին հարցուց թէ՛ Ազգային ժողովին ի՞նչ ըսենք, Զօհրապ ըսաւ խնդիրը փակուած է արդէն»:

Ասով հանդերձ Ազգային ժողովը կ'որոշէ յաջորդ նիստը դռնփակ ընել եւ լսել Վարչութիւնը:

Այդ միջոցին Անատուլէն յետոյ Ռումելիի հայոց վիճակին ալ անդրադառնալու պէտքը կը ներկայանայ, վասնզի Ռոտոսթոյի դէպքը կը ծագի^() եւ յաջորդ՝ 5 Յուլիս 1913-ի նիստին Վարչութեան ատենապետ Ստեփան Գարայիսանը, որ կը պատկանէր մարդոց այն դասակարգին, որ հարցումի մը պատասխանը կու տան եւ ժամերով կրնան խօսիլ անոր վրայ, առանց բան մը ըսած ըլլալու, կը կառչի Ռոտոսթոյի դէպքին՝ իբր փրկարար ոստի մը՝ եւ նախ երկարօրէն կը բացատրէ զայն (Նոյն, էջ 140-149): Ժողովը երկար կը զբաղի անով եւ երբ կարգը կու գայ բուն յարաբերական խնդրոց վրայ խօսելու, կ'ըսէ. «Վարչութիւնս իր պարտականութեան գիտակցութիւնը ունի եւ պարտաւոր է միշտ ուզուած ատեն քացատրութիւն տալու, սակայն գոհ պիտի մնանք եթէ այս քացատրութիւնները այսօր չպահանջուին մենք, որովհետեւ խնդիրը այնպիսի վիճակի մէջ կը գտնուի որ շատ փափուկ հանգամանք մը ունի: Այսու հանդերձ մինչեւ աստիճան մը գաղափար տալու համար կրնանք մեր հիմնական ուղղութեան մասին մէկ քանի խօսք ըսել: Ռոտոսթոյի դէպքին առթիւ առիթ*

(*) — Պուլկար քանակը քաղաքը պարպած ատեն, օսմանքն քանակին մոտփին պահուն 50-ի չափ հայեր սպանուած էին իբր թշնամիին գործակցող: Այս առթիւ Ազգային վարչութիւնը Պոլսոյ բոլոր դեսպանատուններուն կը ներկայացնէ տեղեկագիր մը, որուն վեց մեծ պետութեանց դեսպանատուններուն ներկայացնելու գործը կը վիճակուի Թէքէեանին եւ Գրիգորիս վրդ. Պալաւեանին՝ Գաղափական ժողովի ատենապետին եւ Վահան Փափագեանին խնդրանքով, ինչպէս ինք պատմած է (Արև, ք. 196):

ունեցանք վերստին կրկնելու թե հայ ազգը ինքնավարական եւ անջատողական զգացումներ չի տածեր քնաւ եւ մեր նպատակն է Օսմանեան կառավարութեան վստահելով մեծ կորուստով եւ ուժով ապահովութիւն եւ հաւասարութիւն պահանջել. եթէ կցկուտր բաներ ըսէինք, ձեզ խաբած պիտի ըլլայինք. այս խընդրոյն վրայ խօսիլը օգտակար չենք գտներ, մինչեւ իսկ վնասակար ալ ...» (Նոյն, էջ 150):

Հարստահարական Յանձնաժողովին իրր անդամ Զօհրապին ապահովիչ այն յայտարարութենէն հտք թէ «Յանձնաժողովը իր հսկողութեան պարտականութիւնը կը կատարէ պէտք եղած կերպով: ... Առաջադրուած գործը իր յատուկ ճամբովը կը յառաջանայ եւ անհրաժեշտ եղող կարգադրութիւնները կ'ըլլան ...», *Ժողովը կը փակէ Հարցը* (Նոյն, էջ 151), առանց բան մը հասկնալու Գարայեանին յայտարարութիւններէն:

19 Յուլիս 1913-ի նիստին Արշարունի պատրիարքը կը ներկայացնէ իր հրաժարականը, որուն կը սպասէր Ազգային Ժողովը, որ զայն հարկադրած էր այս քայլը առնելու, վասնզի ան ցոյց կու տար իսկապէս հիւանդագին վիճակ մը եւ ջղայնոտութիւններ, որոնք անհաշտ էին իր պաշտօնին հետ:

Անոր հրաժարականին ստիպողութիւն կու տայ Ժողովը: Արշարունի պատրիարքը կը յայտնէր թէ «Ռոտոսթոյի վիճակին մէջ պատահած տխուր դէպքերը» ընկճած էին զինք եւ առողջական տեսակէտով ինքզինք անբաւական կը զգար շարունակելու պատրիարքական պաշտօնը:

Այս հրաժարականը իրր պարզ նկատելով՝ Կեդրոնի պետը՝ Տէր Մովսէսեան, անմիջապէս ընդունիլ կ'առաջարկէ եւ զրեթէ միաձայնութեամբ կ'ընդունուի ան:

Բայց ստուգելով որ իր՝ Բ. Դրան ներկայացուցած հրաժարականը տարբեր է Ազգային Ժողովին ներկայացուցածէն, հարցում կ'ըլլայ, եւ Թէքէ-հանը շատ զօրաւոր կերպով կ'ուզէ որ ճշդուի այս հարցը: Ժողովը կ'ընդունի այս առաջարկը, որուն նպատակն էր ճանչնալ «մեր եկեղեցականները ... նոյնիսկ անոնց պատրիարքութենէն ետքն ալ» (Նոյն, էջ 170-171):

Վարչութիւնը 23 Օգոստ. 1913-ի նիստին իրր լուսաբանութիւն կը հաղորդէ պատճէնը Բ. Դրան տրուած հրաժարագրին, ուր Ռոտոսթոյի դէպքին ակնարկութիւն չկար:

Շահրիկեանը թէ՛ այս պարագան եւ թէ՛ ուղղակի Բ. Դրան մատուցումը՝ առանց Վարչութեան գիտակցութեան, — զուցէ շատ անմեղ գործեր ... ուրիշ սխալներու քով, — աւելորդ կը նկատէ վիճարանութեան առարկայ ընել եւ միայն արձանագրելով բաւականանալ կ'առաջարկէ:

Թէքէեանը կը պնդէ թէ հրաժարականները երկուքն ալ պէտք էր նոյն պատճէնը ունենային, «հաստատելու համար որ իր պատճառաբանութիւնը միայն ազգին համար չէր այլ եւ կառավարութեան համար: Այս նկատումով պէտք չէ թեթեւ բան մը նկատենք պատահածը» (Նոյն, էջ 187): Եւ հակառակ Շահրիկեանին առաջարկին, որ ան կը կրկնէ, Թէքէեանը կ'ուզէ նախկին պատրիարքէն բացատրութիւն պահանջել եւ դառնացած կերպով կը խօսի:

Ասով հանդերձ Ժողովը 23 Օգոստ. 1913-ին Վարչութեան պատասխանը լսելէ ետք պարզապէս անուշ տեղը կը կապէ խնդիրը:

Հայկական հարստահարութեանց խնդրին ամէնէն տաք այս շրջանին էր

որ խառն ժողովը արտագաղթին տաճնապալի համեմատութիւններու հասած ըլլալը կը հաղորդէ Ազգային ժողովին (21 Յունիս 1913) ու այս առթիւ զանազան կարծիքներ կը յայտնուին:

Ըստ Թէքէեանին, արտագաղթին պատճառները միայն քաղաքական չէին, այլ զլիաւորապէս տնտեսական, ուստի կ'առաջարկէ նուիրականներ ղրկել ամէն կողմ՝ դրամ հաւաքելու եւ քաղաքական վերածնութեան յոյսին հետ դրամ ալ տալու գաղթել ուղղողներուն: Կը թելադրէ նաեւ դիմել «տնտեսական մեծագոյն ուժը ունեցող Եգիպտոսի Բարեգործական Ընդհ. Միութեան, որուն նախագահը ղեկավարն է նաեւ մեր ազգի գերագոյն գործին եւ ի վիճակի է գնահատելու գաղթականութեան վնասներուն մեծութիւնը» (Նոյն, էջ 110-111):

Վիճաբանութիւնը կը փակուի Թէքէեանին բանաձեւով, զոր ստորագրած էին նաեւ ուրիշ երեք երեսփոխաններ: Այդ բանաձեւին համաձայն՝

Ա. Վարչութեան եւ Ազգային ժողովին կողմէ պիտի ուղղուէր հանդիսաւոր կոչ մը, որպէսզի ժողովուրդը իր տեղը մնար:

Բ. Պատուիրակներ պիտի ղրկուէին գաւառները:

Գ. Կոչ պիտի ուղղուէր Պոլիս, գաւառը եւ արտասահման գտնուող հայ բարեսիրական ընկերութեանց եւ բարեկեցիկ դասուն, որպէսզի գոյացնէին դումար մը, որ բարեւալէ գաղթականութեան ղիմողներուն տնտեսական դրութիւնը եւ միջոց տայ անոնց՝ զիրենք չըջապատող դժնդակ պայմաններուն դէմ ինքզինքնին պաշտպանելու եւ հայրենի հողին կապուած մնալու (Նոյն, էջ 117):

Թէքէեանը այս կարգի հիմնական հարցերու մասին իբր երեսփոխան իր կարծիքները ներկայացնելէ զատ, երկրորդական զանազան հարցերու մէջ ալ որոշ դիրք մը բռնած է:

Այդ հարցերը արդարեւ չունէին այն կարեւորութիւնը, որ ունէր, օրինակ, Հայկական Հարցը. սակայն անոնց մասին իր դատողութիւնները եւ հայեացքները ունին կարեւորութիւն մա՛րդը յատկանշելու տեսակէտով, եւ ճիշդ ասոր համար է որ անոնցմէ մի քանին յիշատակելու պէտքը կը տեսնեմ:

15 Յունիս 1912-ի ժողովին մէջ, երբ ամբողջ ժողովը բուռն վիճաբանութեան բռնուած էր Երէցեան եպոս.ին համար, Թէքէեանը կը յայտարարէ. «Այս ժողովին մէջ գոյութիւն ունեցող երեցեանական կամ հակաբեցեանական հոսանքներէն մէկուն չեմ պատկանիր: Սկիզբէն կարծիք մը ունէի եւ այդ կարծիքն հակաբեցեանական էր. քայց անկէ ի վեր խնդիրը այնքան կենդանի տեսաւ որ իմ ընկիւնի խօսքս մէկ կամ միւս կողմին հետ կապ չունի: Ես կը կարծեմ թէ օրակարգը շրջած ձեւով ընդունիլ յարմար է: Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը չի կրնար աւելի երկար ատեն թափուր մնալ՝ Երէցեան սըրբազանի խնդրին համար: Հաւաքական շահեր չեն կրնար գոհուիլ անձնական շահերու, որքան ալ արդար ըլլան անոնք: Կ'ընդունիմ որ Երէցեանի խնդիրը կարգադրուի եւ անոր մասին վճիռ տրուի ժամ առաջ, քայց ասոր համար չեմ կրնար ընդունիլ որ Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութիւնը յետաձգուի: Օրմանեանական չեմ ոչ ալ հակաօրմանեանական. քայց կը հարցնեմ. երկու անգամ Պոլսոյ պատրիարքական ընտրութիւն կատարուեցաւ, այն ատեն նկատի առի՞մ որ պէտք է չորս տարիէ ի վեր ամբաստանաւի վիճակին մէջ գտնուող Օրմանեանի մասին բնութիւնն ալ կատարուի լմնայ: Ինչ որ չեղաւ մէկուն,

ինչո՞ւ համար հիմա պայման կը դնէ՞ք Երեցեացի համար» (Ատեմ. 1912-1913, էջ 52-53):

Հոս լրջախոհ երեսփոխանն է որ կը խօսի անկողմնակալութեամբ եւ հեռու՝ անձնականութենէ:

Նոյնպէս Օրմանեանին խնդրոյն մէջ մնալով անկողմնակալ, —ինչպէս կը յայտնէ,— արդարութեան կողմը եղած է եւ մանաւանդ ցոյց տուած քաղաքացիական քաջութիւն՝ խուժանին դէմ ժողովին անվահերութիւնը պահանջելով: Օրմանեանին ամբաստանութեանց քննիչ յանձնաժողովին տեղեկագիրը երկար ձգձգումներէ ետք Ազգային ժողովին կը ներկայացուէր եւ վիճարանութեան առարկայ կ'ըլլար: Զօհրապը իր հոյակապ մէկ ատենարանութենէն ետք, որ մեր տարեգրութեանց մէջ անմոռաց մնալու սահմանուած է, երբ իր բանածելը կը ներկայացնէ, ամբոխավարներու հետեւորդները ունկնդիրներուն մէջէն աղմուկ կը յարուցեն եւ կարելի չ'ըլլար քուէարկութիւն կատարել: Յաջորդ նիստը (21 Դեկտ. 1912) դիւանը ինքնին կ'որոշէ զոնփակ ընել: Ճիշդ այս վատանհաս արարքին դէմ Թէքէեանը կը բողոքէ, դիտել տալով թէ դիւանը իրաւասութիւն չունի զոնփակ ընելու նիստը. «Մէկի, երկուքի, տասնի սպառնալիքիմ տակ ժողովը իր ուղղութիւնը չի կրնար փոխել» (Նոյմ, էջ 286):

Թէքէեանին կը ձայնակցին Պարգեւ Փափազեանը եւ Ոսկան Մարտիրոսեանը: Թէքէեանը՝ Դուրեան պատրիարքին քաղաքականութեան ընդդիմադիրներէն մէկը՝ կրկին կ'արտայայտուի եւ միայն ոստիկանութիւն հրաւիրելու ծայրայեղութեան իր համաձայնութիւնը կու տայ (Նոյմ, էջ 287-288) ու ցաւ կը յայտնէ թէ անցեալ նիստին մի քանի երեսփոխաններ գոհ էին կարծէք ժողովին խանգարումէն եւ շատ շուտ դուրս ելած էին՝ ասպարէզ տալով խանգարողներուն, եւ Ազատեանն ու ինք ժողովարահին մէջ մնացած էին եւ պնդած որ ուրիշներ ալ մնան, բայց չէին լսուած:

Ասիկա քաղաքացիական արիութեան գործ մը չէր անշուշտ եւ այս էր որ կը դատապարտէր Թէքէեանը:

Թէքէեանը խառնուած է նաեւ թիւ 17 խափիլէին շուրջ վիճարանութեան, պահանջելով որ Վարչութիւնը բացատրութիւն տայ (18 Յունուար 1913-ի նիստ, Ատեմ. 1912-1913, էջ 308-311). Իսկ Վարչութեան բացատրութիւն բերելէն եւ այդ խափիլէին գոյութիւնը ժխտելէն ետք, դարձեալ Թէքէեանը այս հարցը ձեռք առած է ըսելով. «Վարչութեան տեղեկաբերներուն յայտարարութիւնները ոչինչ մէջտեղ չդրին» եւ մասնաւորապէս ծանրացած է սա կէտին վրայ թէ Եդ. Շիրինեանը, —այս խնդիրը երեւան հանողը,— ըսած է Վարչութեան. «Ինչ որ ես ըսի՝ դուք գիտէիք արդէն»: Այս տեսակէտով Վարչութեան քննութիւնը գոհացուցիչ չէր նկատուի Թէքէեանը եւ կը պնդէր թէ երեւոյթներէն դատելով գոյութիւն ունէր թիւ 17 խափիլէն. բայց Վարչութիւնը չէր կրցած գտնել զայն (Նոյմ, էջ 425-426): Եւ երբ դիւանը փակել կ'ուզէ հարցը մեր մէջ սովորական տնավարի եղանակով, Թէքէեանը կը բողոքէ դիւանին դէմ, զայն ամբաստանելով թէ «մէկ կողմի վրայ ննջում կը քանցցէ» (Նոյմ, էջ 426):

Ամիսներ ետք, 24 Մայիս 1913-ի նիստին, կը քուէարկուին երկու բանաձեւեր, որոնցմէ մէկը «Վարչութեան ... բացատրութիւնները եւ հերքումը գոհացուցիչ նկատելով» ցաւ կը յայտնէր որ «այսպիսի տարաձայնութիւն մը միտքերը յուզելու ձեւով մը բերուած էր Ազգային ժողովին», իսկ միւսը

«Վարչութեան քացատրութիւնները անքաւական կը նկատէր»: Երկու ռանա-
ձեւերն ալ կը ստանան 11-ական քուէ: Արշարունի պատրիարքը իր քուէն կու
տայ առաջին ռանաձեւին եւ հարցը կը փակուի:

Թէքէեանին արդարադատութեան եւ գործնականութեան փաստ մը
կրնանք համարել ազգային պատրիարքարանին վերաշինութեան համար ժո-
ղովին մէջ յարուցուած աղմուկին դէմ իր ճակատիլը գործնականութեան տե-
սակէտով, առանց ուրանալու օրինականութեան թերին, զոր հարցումի մը նիւթ
ըրած էր երեսփոխան մը:

Գարայեան Վարչութիւնը իր պատասխանին մէջ ինքզինք չբնդացնելով
կը քննադատէր իր նախորդը, որ առանց Ազգային ժողովին հաւանութեան կա-
տարած էր այդ շինութիւնը:

Ազգային ժողովին մէջ (7 Յունիս 1913) նախորդ Վարչութեան ատենա-
պետը՝ Գէորգ Ասլանեանը, անվարան կ'առնէ պատասխանատուութիւնը իր
վրայ, կտրուկ եւ գործնական մարդու ողջախոհութեամբ մը խօսելով: Բազ-
մաթիւ խօսքի մարդոց քննադատութիւններուն մէջ ողջմտութեան ձայնը կը
հնչեցնէ Թէքէեանը, ըսելով. «Դրամը ծախսուած քայց գործ մը տեսնուած է»
(Ատեմ. 1913-1914, էջ 90): Եւ դիտել կու տայ. «Եկող գացող վարչութեանց եւ
խնդիրներու վրայ ժողովս մինչեւ ցարդ իր հակակշռի իրաւունքը չէ գործադ-
րած» ու կը քննադատէ թէ ոչ ոք առարկած է չէնքին շինութեան ատեն եւ հիմա
աւարտելէն ետք կը խօսին: «Նս այս գործը քննադատութեան արժանի չեմ
նկատեր, այլ շնորհակալութեան: ... Եթէ օրինական զանցառութիւնը չեմ
արդարացներ, քայց գոնէ շէնքը շինուեր է, շնորհաւորութեան արժանի
նկատեմք»: Եւ կը ցաւի որ Գէորգ Ասլանեանը՝ ինչպէս ծրագրած էր՝ չէ չինած
Կեդրոնականը եւս:

Իր պատրաստած ռանաձեւով, որ ուրիշ երկու երեսփոխաններ ստորագ-
րած էին, կը փակուի հարցը, «կատարուած իրողութիւնը ընդունելով» (Նոյն,
էջ 92):

Քանի մը նիստ ետք (28 Յունիս 1913) Յ. Շահրիկեանը, իրեն հետ ունե-
նալով Հայկ Խօճասարեանը, հարցապնդում մը կը ներկայացնէ այս խնդրին
համար, որ սակայն ատենապետը՝ տոքթ. Տաղաւարեանը, ժողովին չ'ենթար-
կեր՝ նախորդ որոշումէն երեք ամիս անցած չըլլալուն համար. խորհրդա-
նական այս հնարիմացութեամբ խնդիրը միանգամ ընդ միշտ կը փակուի:

Թէքէեանը շատ ներողամիտ եւ ամէն բանի աչք գոցող երեսփոխան մը չէ
եղած, ընդհակառակը՝ օրինական խնդիրներու համար բծախնդրութիւններ
ցոյց տուած է:

Այսպէս, Անանիա վրդ. Հազարապետեանին ընտրութիւնը երբ կը բե-
կանուի՝ իր ընտրելիութեան հանգամանքը նկատի առնուած չըլլալուն համար,
Թէքէեանը կ'առաջարկէ ընտրական տեղեկագիրը դարձնել Վարչութեան, որ
ստուգէ թէ արդեօք ճիշդ է որ ան անսաստած է ազգային իշխանութեան: Իր
առաջարկը, որուն համամիտ կը գտնուի նաեւ Շահրիկեանը, կ'ընդունուի հա-
կառակ Տէր Մովսէսեանին բողոքներուն (Ատեմ. 1912-1913, էջ 411):

Վանի մէջ Պետրոս Գաբամաճեանին սպանութեան առթիւ Նաթանեանին
եւ Ճանկիւլեանին հարցումին Վարչութեան բերած պատասխանը գոհացուցիչ
չի համարեր ան (Նոյն, էջ 289-290) եւ շատ փաստեր ու ապացոյցներ կու տայ իր
ըսածը հաստատելու համար:

Թէքէեանը Սելփոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ պաշտօնավարած շրջանին

Թէքէեանը դէմ եղած է կողմնակալութիւններու: Այսպէս՝ ան բաւական խիստ կերպով քննադատած է Կեդրոնին Վարչութիւնը, որ Զմիւռնիոյ Գաւառական Ժողովին իր առաջնորդին՝ Մատթէոս վրդ. Ինճէեանին, 1913 Յունուարին տուած եպիսկոպոսացման վկայականը նկատի չէր առած եօթ ամիսներ եւ Գաւառական Ժողովին նամակներուն չէր պատասխանած, այնպէս որ Գաւառական Ժողովը ուղղակի Ազգային Ժողովին դիմած էր Հեռագրով մը, որ 16 Օգոստ. 1913-ի նիստին կարդացուած էր: Թէքէեանը պահանջած է որ Իզմիրի Գաւառական Ժողովին խնդրանքին գոհացում տրուի (Ատեմ. 1913-1914, էջ 183-184): Իրեն ձայնակցած է Շահրիկեանը, որ նոյնքան բուռն կերպով մեղադրած է Վարչութիւնը, որ չէ յարգած Գաւառական Ժողովին խնդրանքը:

Թէքէեանը երբեմն ալ սուր հեգնանք ունեցած է մեր ազգային մարմիններուն դէմ, երբ անոնք ծիծաղելիութեան մէջ ինկած են յանուն սկզբուքներու: Ասոնց մէկ նմոյշը կրնանք համարել Բերայի երեսփոխանական ընտրութեան տեղեկագրին առթիւ իր մէկ ընդմիջումը, որով մէկ քարով երկու թռչուն կը զարնէր . . . աւա՛ղ, արդէն մեռած:

Բերայի թաղին երեսփոխանական ընտրութեան դէմ բողոքներ եղած էին եւ քննութիւնը Նախաձեռնութեան Դիւանին յղուած էր: Բայց այս քննութիւնը այնքան յապաղած էր, որ Բերայի թաղին երեսփոխաններուն վիճակաւ դադարման ժամանակը եկած էր: Այլեւս ի զուր էր այս խնդրով զբաղիլ, բայց դիւանը տեղեկագիրը օրակարգի անցուցած էր: Երբ ատենապետը երեսփոխանները կը հրաւիրէ իրենց կարծիքը յայտնելու, Նիսէս Օհանեանը իրաւացիօրէն հեգնանքով կը շնորհաւորէ Նախաձեռնութեան Դիւանին . . . արագ աշխատանքը, բայց ատենապետը փոխանակ յայտնելու թէ ինչ որ ալ ըլլար վիճաբանութեան արդիւնքը՝ Ժողովին համար անօգուտ ժամավաճառութիւն մը պիտի ըլլար եւ հետեւաբար աւելորդ, կը յայտարարէ թէ առանց պարագան նկատի ունենալու Ժողովը «սկզբունքի խնդիրն» է որ նկատի պիտի առնէ, վիճաբանութիւնը չարունակել կ'ուզէ:

Հոս է որ Թէքէեանը ինքնիրմէն ելած շատ սրամիտ ընդմիջում մը կ'ընէ. «Մենք վախճանած երեսփոխաններն ալ կը դատենք, վնաս չունի», ազնարկելով Նրէցեան եպս.ին դէմ ամբաստանութեանց քննիչ յանձնաժողովին ընտրութեան, որ կատարուած էր . . անոր մահէն ետք:

Արշարունի պատրիարքին հրաժարականէն ետք, ինչպէս Զաւէն պատրիարքը իր յուշերուն մէջ կը պատմէ, Թէքէեանը՝ իբր լիտըր Կեդրոնին եւ Ռամկավար Կուսակցութեան կարեւոր պետերէն մէկը՝ Գրիգորիս վրդ. Պալաքեանին հետ մեծ աշխատանք տարած է Տիարպեքիի առաջնորդին Թուրքիոյ հայոց պատրիարք ընտրութեան համար, որ կատարուեցաւ 30 Օգոստ. 1913-ին, ներկայ երեսփոխաններու 64-ին քուէով: Դաշնակցականները 11 քուէ տուած էին Եղիշէ արք. Դուրեանին, թէեւ նախապէս խորհրդակցական ժողովներու մէջ համակերպած էին Զաւէն եպս.ին ընտրութեան, բաւ էր որ Օրմանեանին թեկնածութիւնը չդրուէր եւ Կրօնական Ժողովին անդամ չընտրուէր ան: Եթէ չհամակերպէին՝ Կեդրոնը կը սպառնար իր քուէները միացնել Օրմանեանին անձին վրայ, ինչ որ դաշնակցականներու վարկին մեծագոյն հարուածը պիտի ըլլար:

Զաւէն պատրիարքին ընտրութիւնը յաջողցնելէ երկու օր ետք, Սեպտ.

2-ին, Թէքէեանը կը մեկնի Կեսարիա, ստանձնելու համար Ս. Կարապետի վարժարանին տնօրինութիւնը, եւ այս առթիւ իր երեք ամսուան բացակայութիւնը կը հաղորդէ Ազգային Ժողովին:

Այսպէս Ազգային Ժողովին մասնակցելէ կը դադրի ան. նոյնպէս՝ Հարստահարական խորհրդարանական Յանձնաժողովին անդամակցութենէն:

Ազգային Ժողովին հաւանութեամբ (Ատեմ. 1913-1914, էջ 339) Թէքէեանին տեղը կը բռնէ այդ յանձնաժողովին մէջ Հայկ խօսաարեանը, ամենապարկեշտ երեսփոխան մը, զոր Թէքէեանը այս առթիւ յաջողած էր համոզել որ Ռամկավար Կուսակցութեան միանայ եւ իր դերը կատարէ Ազգային Ժողովին ու խորհրդարանական Յանձնաժողովին մէջ:

Էջմիածնէն Պոլիս դառնալէն ետք, այսինքն 1912 Յունուարէն մինչեւ 1913 Սեպտ. 3, մօտաւորապէս քսան ամիսներու շրջանին, ազգային այս դործունէութենէն զատ Թէքէեանը իբր անհատական զբաղում ունեցած չէ տեւական եւ հաստատուն գործ մը: Ան աշխատակցած է Պոլսոյ հայ մամուլին զանազան յօդուածներով եւ զրական էջերով: Պահ մը եղած է խմբագիր Լուսարձակին, զոր 1912-ին Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը ... իբր Ռամկավար Կուսակցութեան օրական սկսած էր հրատարակել իր իսկ տէր եւ տնօրինութեամբ ու միանգամայն խմբագրապետութեամբ: Թէքէեանին պաշտօնակից եղած է հոն դարձեալ Յովհաննէս Պօղոսեանը, որ Հայրենիքին մէջ իրեն հետ խմբագիր եղած էր:

Հոն կը մնային իբր խմբագիր Թերթին առաջին հիմնադիրները՝ Սիմոն Զէօմէքեանը (Ժիրայր Շիրաչացի=Հայր Վարդան) եւ Արտաշէս Գալփաքեանը, իրենց հետ ունենալով Եդիս Սուգիկեանը:

Տէր Մովսէսեանին ձեռքին տակ հազիւ երկու ամսուան կիսը ունեցած է Լուսարձակը: Տէր Մովսէսեանը, որ սովորական միտք մը եւ ճկունութիւն ունեցող անհատ մը չէր ու կը սիրէր միշտ հոսանքն ի վեր թիարվարել, Պալքանեան Պատերազմի այս օրերուն կեղծ-թրքասիրութիւն ցոյց տալով սպաննած էր թերթը (Արեւ, թ. 7087):

Ապահովաբար ան այս ձախողութեամբ պիտի չունենար՝ եթէ իր արտասովոր յամառութիւնը թոյլ տար թերթին խմբագրութիւնը վստահելու Թէքէեանին:

Թէքէեանը այս խմբագրական կարճատեւ պաշտօնէն զատ զբաղած է նաեւ ուսուցչութեամբ, մասնաւորապէս 1912-1913 դպրոցական տարեշրջանին հայերէն շարագրութեան եւ մատենագրութեան դասախօսութիւններն ստանձնելով Յովհաննէս Հինդլեանին եւ Գալուստ Մալաթեանին Նոր Դպրոցին մէջ (Արեւ, թ. 7407), պաշտօն՝ զոր միայն տարի մը եւ հինգ ամիս վարած է (Արեւ, թ. 408):

Թէքէեանը Պէրպէրեանին մէջ ալ դասախօսելու հրաւեր ստացած է, սակայն միայն երկու դաս կրցած է տալ, վասնզի 1912 Սեպտ.-Հոկտ.ին Ետի Գուլէի Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցին Պոլսոյ կեդրոնական գրասենեակին տեսչութեան պաշտօնին կոչուած է. բայց հազիւ տարի մը վարած է գայն, երբ հրաժարուած է Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին վարժարանին տեսչութեան եւ 2 Սեպտ. 1913-ին Պոլսէն հեռացած ու մեկնած Կեսարիա, ժամանակաւորապէս բաժնուելով Պոլսոյ ազգային շրջանակէն, ուր 1908-1913 կարեւոր դեր մը կատարած էր իբր հանրային ու կուսակցական գործիչ:

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԷՋ

(1913 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ—1914 ՓԵՏՐՈՒԱՐ)

Արդէն տարի մը առաջ Թէքէեանին գրած էին Կեսարիայէն որ Ս. Կարապետ վանքին անունով «Ժառանգաւորաց» սակայն իրապէս «Երկրորդական», —ինչպէս ինք կ'ըսէ (Արեւ, Թ. 5824), — վարժարանին համար տնօրէն մը ճարձ Պոլսէն:

Թէքէեանը կը պատմէ թէ այդ պաշտօնը առաջարկած է Սանասարեանին տեսուչներէն Պ. Արուլեանին, որ խռովութեանց հետեւանքով Կարինէն հեռացած էր ու Պոլսոյ մէջ անպաշտօն կ'ապրէր: Արուլեանը ընդունած է երթալ եւ գացած է Կեսարիա, բայց տարի մը միայն մնալէ ետք դարձած է Պոլիս եւ չէ ուզած հոն վերադառնալ: Յաջորդ տարին խնդրած են Թէքէեանէն նոր տեսուչ մը: Թէքէեանը այս անգամ դիմած է Մինաս Մալեանին, որ մերժած է: Ուրիշ մը վարուած է նոյնպէս (Նոյն):

Թէքէեանը իր պատմութիւնը շարունակելով կ'ըսէ. «Այդ պահուն Պոլիս կը գտնուէր խնամակալութեան անդամներէն ողբացեալ Գէորգ Ճամբեան եւ կը խորհրդակցէին վարժարանի բարերարին՝ Մկրտիչ էֆ. Էսաբանի հետ, իր գրասենեակին մէջ, որդւոյն Վահան Էսաբանի ներկայութեան: Տնօրէն չկար ու մօտ էր դպրոցական վերամուտի թուականը: Յանկարծ Ճամբեան ինծի դարձաւ եւ ըսաւ:

«—Ուրեմն դուք պէտք է ընդունիք այս պաշտօնը, մանաւանդ որ իբրեւ Կեսարացի պարտականութիւն մը ունիք ձեր ծննդավայրին հանդէպ:

«—Բայց Կեսարիան իմ ծննդավայրս չէ:

«—Աւելի լաւ. եկէք եւ տեսէք ձեր ծնողաց ծննդավայրը . . . :

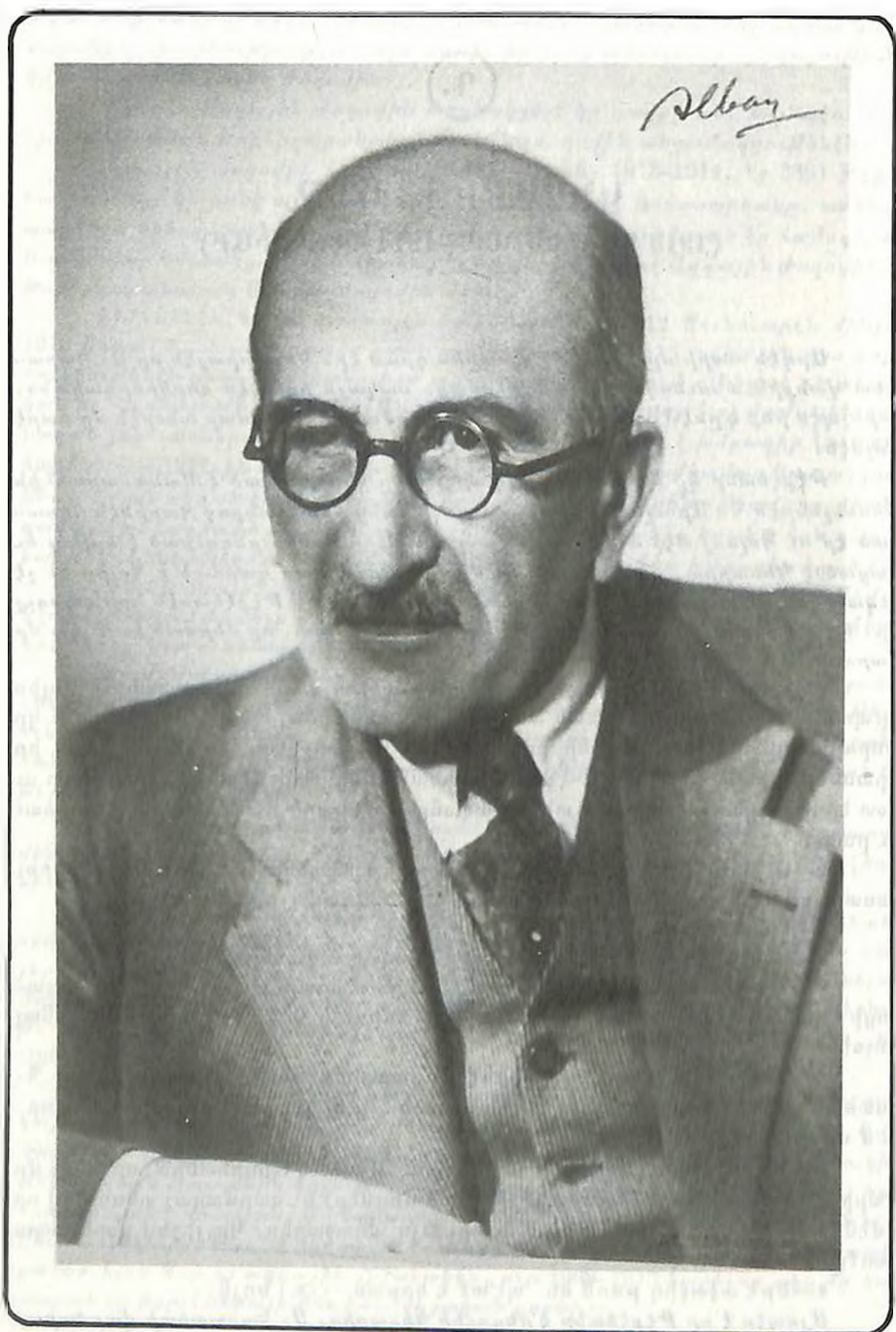
«Պ. Էսաբան ձայնակցեցաւ Ճամբեանի: Կ'առարկէի թէ Ազգ. Հիւանդանոցի Գրասենեակին տեսուչն ըլլալով ուր ամիսէ ի վեր՝ չէի կրնար հեռանալ Պոլսէն:

«—Մեմք պէտք եղածը կ'ըսենք Հոգաբարձութեան, պատասխանեց Պ. Էսաբան եւ խօսք առաւ որ գոնէ պիտի մտածեմ ու երկու օր վերջը պիտի հաղորդեմ որոշումս:

«Խօսեցայ մօրս, եղբօրս եւ մօրեղբօրս՝ Մանուկ Արզընբանին (որ քանի մը տարի վերջը պատերազմի ընթացքին պիտի մեռնէր) եւ զարմացայ տեսնելով որ ամէնքն ալ խորհուրդ կուտան ընդունիլ այդ առաջարկը: Կը յիշեմ մօրեղբօրս խօսքը.

«—Եթէ տէտէիդ թողնես «պէտք է երթաս . . .» (Նոյն):

Այսպէս է որ Թէքէեանը կ'ընդունի Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վարժարանը:

նին տեսչութիւնը եւ կը մեկնէ Կեսարիա 1913 Սեպտ. 2-ին, իր ետին թողլով Եգիպտոսի երեսփոխանութեան, Հարստահարութեանց Յանձնաժողովին անդամակցութեան եւ Ազգային Կեդրոնական վարժարանի խնամակալութեան պաշտօնները:

Հոս պէտքը չեմ տեսներ Կեսարիոյ մէջ իր անցուցած ընդամէնը հինգ ամիսներուն վրայ խօսելու, քանի որ իր երթուղարձի տպաւորութիւնները, հոգ չէ թէ իր Կեսարիայէն հեռանալէն եօթ տարի ետք գրի առած եւ հրատարակած Ժողովուրդի ձայնըին մէջ իբր թերթօն («Կեսարիա երթուղարձի եւ բնակութեան օրագիր մը 1913 Սեպտ.-1914 Յունուար»), որոշուած ըլլալով իր ամբողջական գործերու հրատարակութեան յուշագրութեան հատորին մէջ վերահրատարակել՝ աւելորդ կը նկատեմ անոր վրայ ծանրանալ²⁶:

Այդ յուշերուն մէջ կան էջեր, որոնք գրական են, ինչպէս, օրինակ, Արգէոսին նկարագրութիւնը, եւ կան ուրիշներ, որ իբր ուսուցիչ իր ապրումները կը պատկերացնեն, ինչպէս նաեւ իր տառապանքը՝ որ ունեցած է արտաքին ազդեցութիւններու ենթարկուած ուսանողութեան մը մէջ կարգապահութիւնը պահելու եւ կրթական գործը չխանգարելու համար:

Հակառակ անոր որ Թէքէեանը ուսուցչական մեծ փորձառութիւն չունէր եւ կրթական հաստատութիւն մը չէր վարած, հոն կը տեսնուի թէ ինչպէս խոհական ու զգուշաւոր վարուեցողութեամբ մը եւ ողջմտութեամբ ու նրբամտութեամբ իր դժուարին պաշտօնը վարած է եւ բնաւ միջնդէպի տեղի չէ տուած, հակառակ անոր որ ուսանողները՝ հասուկ տղաք՝ ժամանակին հայ կեանքը յատկանշող ծայրայեղութիւններուն ենթարկուելու տրամադիր էին:

Անփորձ՝ տնօրինելու համար վարժարան մը, որուն գիշերօթիկ հանգամանքը յաւելուածական դժուարութիւն մըն էր, իրեն դէմ ծառացող բոլոր խոչընդոտներուն կրցած է յաղթել ողջմտութեամբ, որ մանկավարժութեան հիմն է:

Ողջմտութիւն եւ քաջք մեծագոյն ուժն են դպրոցական հաստատութեան վարիչներուն համար:

Թէքէեանը այս երկուքն ալ ունէր եւ անոր համար է որ կը յաջողի դժուար ժամանակի մը մէջ կառավարել այդ երկրորդական վարժարանը, բոլոր ուսուցիչներուն, ինչպէս նաեւ ուսանողներուն սէրն ու յարգանքը շահելով:

Իր պաշտօնէութեան ընթացքին է որ Թորգոմ եպս.ը Սեբաստիոյ վրայով Պոլիս կ'երթայ: Այս առթիւ կ'այցելէ Ս. Կարապետ վարժարանը եւ քանի մը օր հիւր կը մնայ: Ան իր տպաւորութիւններուն մէջ, զորս հրատարակած է Բիւզանդիոնին մէջ, գնահատութեամբ կը խօսի Տրդատ եպս. Պալեանին ձեռակերտին վրայ, որ անցեալին գնահատելի արդիւնքներ տալէ եւ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութեանէն ետք քանի մը տարուան յուզումնալից շրջան մը բոլորելէ ետք՝ նորէն կանոնաւոր վիճակ մը ստացած էր:

Այդ վարժարանը, զոր Թէքէեանը միայն հինգ ամիս կը կառավարէ, եօթնամեայ իտալիի ալիի աստիճան ունէր, մինչեւ 1911 ունեցած էր ամենաշատը 90 աշակերտ, առ առաւել 1200 օսմանեան ոսկի տարեկան պիւտճէով: 1913-ին, Թէքէեանին տնօրինութեան օրով, աշակերտներուն թիւը պահ մը 130-ի կը հասնի եւ կը մնայ 120-ի վրայ: Ծախք նախատեսուած էր միայն 1600

ոսկի: Այս գումարին 250 ոսկին միայն վանքը կը հոգար իր եկամուտներէն եւ մնացեալը ամբողջովին կը սպասուէր աշակերտներու թոշակներէն: Տարեկան 15 ոսկի էր գիշերօթիկ աշակերտի մը տարեթոշակը: Բայց կային նաեւ բաւական թուով 9 ոսկիով կիսաթոշակաւորներ, ինչպէս նաեւ 15-16 ձրիավարներ: Դպրոցին պիւտճէն, ինչպէս Թէքէեանն ալ դիտել տուած է, անբաւական էր՝ եթէ գոհացնել ուզուէին այն պահանջները, որոնք անհրաժեշտ էին հաստատութիւնը իրապէս երկրորդական վարժարան մը ընելու համար: Ասոր համար խնամակալութիւնը կ'որոշէ 1912-ին ծախել վանքին աւելորդ զարդեղէններուն մէկ մասը՝ 1000 ոսկի արժէքով, յետոյ ձեռնարկել լայն չափով հանգանակութեան մը հեռաւոր կենսարացիներու մօտ եւ արդիւնքը յատկացնել հաստեմարեր կալուածի մը գնման:

Թէքէեանը, որ խանդավառուած էր իր տնօրինութեան պաշտօնով, դառնութեամբ կը յիշէ թէ այդ վարժարանը, այն պատճառով գոցէ որ Տրդատ եպսկփին ձեռակերտն էր, անոր մեկնումէն 4-5 տարի ետք ալ կը մնար կարծէք տակաւին տրդատեան եւ հակատրդատեան կողմերուն միջեւ մղուած յայտնի կամ ծածուկ պայքարին գետին: Բացի քանի մը «աղա»ներէ, կուսակցականներն ալ, որ հակատրդատեան էին ընդհանրապէս, համակիր վերաբերում չունէին վարժարանին նկատմամբ, զայն համարելով բուժարան մը հին մտայնութեան եւ հեռուէն կամ մօտէն պատճառ ըլլալով որ ան մնայ միշտ վրդովեալ մթնոլորտի մէջ:

Թէքէեանը մեծ ուրախութիւնը կ'ունենայ կեսարիայէն վերադարձին տեսակցութեան մը հրաւէրը ստանալու կեսարացի հարուստներէն Բարսեղ Հալաճեանէն, որ ժամէ մը աւելի տեւող իրենց տեսակցութեան միջոցին իրմէ տեղեկութիւններ կ'ուզէ մասնաւորապէս վանքին եւ վարժարանին մասին, հասկըցնելով թէ կը փափաքի իր հարստութենէն բաժին մը հանել անոնց եւ այս մասին կը հարցնէ իր կարծիքը:

Թէքէեանը կը ներկայացնէ Խնամակալութեան ծրագիրը եւ Հալաճեան Բարսեղը սկզբունքով համամիտ գտնուելով կը խոստանայ ուսումնասիրել զայն: Սակայն հակառակ ասոր, Հալաճեանը, որ ուզած էր որ Թէքէեանը կրկին իրեն այցելէ՝ երբ հրաւիրէ, ա'լ անգամ մըն ալ չի կանչուիր եւ կը մոռցուի այդ խոստումը, Միացեալին 500 ոսկի նուիրելու խոստումին պէս:

Այսպէս, Թէքէեանը իր ծնողաց հայրենիքին մէջ հինգ ամսուան բնակութիւն մը ունենալէ ետք կը կանչուի Պոլիս, ընտրուած ըլլալով Երուսաղէմի մէջ Ազգային Ժողովի ներկայացուցչի պաշտօնին:

ԿՐԿԻՆ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

(1914 ՓԵՏՐՈՒԱՐ—1914 ԱՊՐԻԼ)

Թէքէեանը Կեսարիայէն Պոլիս կը հասնի Փետրուար ամսուն եւ հոն մնալ կը հարկադրուի երեք ամիս:

Այդ առթիւ Կեղրոնին տենդոտ եւ կրքայոյզ միջավայրէն հեռու, Կեսարիոյ մէջ ապրած շրջանին ստացած հանգարտութեան շնորհիւ կարծէք ուրիշ կերպով կը դիտէ իրերը: Իր իսկ բառերով, «կացութիւնը չափազանց ծանր կը գտնէ պատրիարքարանի շրջանակին մէջ, ուր նախ անձեռնհասութիւնը եւ անգաղտնապահութիւնը տիրապետող տարրեր էին եւ յետոյ պառակտումը մտեր էր Ապաղովութեան խորհուրդի անդամներուն մէջ:

«Յարութիւն Շահրիկեան, որուն հինգ տարուան բուռն գգուրտովէ վերջ քարեկամացեր էինք այնքան որ ինքն ալ աշխատեր էր զիս Երուսաղէմի պաշտօնին ընտրել տալու առանց իմ գիտութեանս, եւ փափաքիս, ու իր ստորագրութիւնն ալ կար այն հեռագրին տակ որ եկաւ ինծի Կեսարիա այդ պաշտօնը ինծի առաջարկելու եւ հաւանութիւնս ստանալու — Շահրիկեան կ'ըսեմ, Պոլիս դարձիս խօսեցաւ ինծի Զօհրապի դէմ ամենագէշ կերպով որուն չուզեցի հաւատալ եւ չեմ հաւատար մինչեւ հիմա, իր կասկածը վերագրելով քիչ մը կիրքի (որուն պատճառը կ'անգիտանայի բայց ան գոյութիւն ունէր անպատճառ) եւ քիչ մըն ալ իր քծախնդիր մտայնութեան, որ անծանօթ չէր ինծի ...» (Արեւ, Թ. 7462):

Արդարեւ, այդ միջոցին Պոլսոյ վարչական շրջանակին մէջ ստեղծուած էր կասկածի մթնոլորտ մը եւ հայկական բարենորոգմանց գործին մէջ ամէնէն աւելի երեւցող անձը Զօհրապն էր, որ մէկ կողմէ այդ բարենորոգմանց մէջ ամէնէն աւելի կարեւոր դեր կատարող եւ զանոնք պահանջող պետութեան Ռուսիոյ, ղեկավարատան եւ պատրիարքարանին միջեւ բանազնացի դեր կը կատարէր, միւս կողմէ շարունակ բարեփոխարարութեան մէջ էր թուրք վարիչներու, մանաւանդ Իթթիհատի գլխաւոր դէմքերուն հետ, որոնց հետ գումարումներ կ'ունենային դաշնակցական շէֆեր իր տան մէջ:

Յայտնի է թէ թուրք վարիչները պետութեան այդ տագնապալի պահուն, երբ արդէն Ռումելիյն կորսուած էր ու Անատոլիոյ եւ Սուրիոյ համար բարենորոգմանց պահանջներ կը ներկայացուէին, Բ. Դրան ծանօթ ողորդելու եւ շոյեւելու, խոստումներով խաբելու դրութիւնն ընդգրկած էին: Իթթիհատականները կը խոստանային հայերը գոհացնել, միայն սաստիկ հակառակ էին օտար հակակշիռին: Անոնք պետութեան նեղ վայրկեանին հայերու եւրոպական հակակշիռի պահանջը շատ գէշ կերպով կը դիտէին եւ ամէն կեղծաւորութիւն կ'ընէին

զայն վիժեցնելու համար: Եւ յաջողելու համար հայ շրջանակներու մէջ ունէին իրենց միակ յենակէտ իրենց բարեկամները՝ դաշնակցականները եւ մեպուսները, որոնց կը դիմէին շարունակ, մերթ խոստումներ շալլելով եւ երբեմն ալ սպառնալով թէ առիթը ներկայանալուն վրէժ պիտի լուծեն: Իրենց բարեկամներուն մէջ ամէնէն կարկառուն դէմքը Զօհրապն էր եւ թուրքերը շատ լաւ գիտէին իրենց պետական-լրտեսական կազմակերպութեամբ թէ անիկա Հայկական ինդերին մէջ ամէնէն գործօն դերը կատարող անձն էր: Հետեւաբար ձեռք անցընել կ'ուզէին զայն եւ ուրիշ հայեր ու անոնց հետ ուղղակի համաձայնութեան գալ եւ արտաքին միջամտութեան կամ, աւելի ճիշդը, եւրոպական հակակշիռն արդէն ըլլալ: Նոյնիսկ առաջարկ կ'ընեն պատրիարքարանին որ Պօղոս փաշա Նուպարը Պոլիս հրաւիրուի եւ ուղղակի իրաւախոհութիւն մը գոյանայ:

Թալէաթը, Ճեմալը, իսախիւր Պետրոս Հալաճեանին, Զօհրապին եւ Վարդգէսին տուններուն մէջ կը բանակցէին Ակնունիին, Շահրիկեանին, Փաստրմաճեանին, Վարդգէսին եւ Զօհրապին հետ:

Անոնք կ'առաջարկէին որ Թուրքիոյ հայերը Պօղոս փաշա Նուպարին հանգամանքը ժխտեն, սակայն ոչ ոք կը համակերպէր: Ճեմալ փաշան ջարդի սպառնալիքով ձեռք բերել ուզեց ինչ որ իր բարեկամները ողորումներով չէին կրցած ձեռք բերել (Ա. Ալպօյաճեան, Անհետացող դէմքեր. Գր. Զօհրապ, 1919, էջ 210-213):

Այս բանակցութիւններու միջոցին սայթաքողներ կամ խղճահարութիւններ ունեցողներ կրնան գտնուած ըլլալ, ապագայ աղէտի մը պատասխանատուութեան սարսափն ունենալով թերեւ: Զօհրապը մէկն էր անոնցմէ, որ շատ հաւանօրէն բարեմտաբար եկած էր օր մը առաջարկելու ծրագիր մը, որով իրր թէ Բ. Դրան ընդդիմութեան առարկայ եղած կէտերէն մէկուն լուծումը գտնուած կ'ըլլար:

Զօհրապը կ'առաջարկէր որ Բ. Դուռը ինք քննիչներ ուզէր եւրոպական կառավարութիւններէն: Այս առաջարկին կը հակառակի մասնաւորապէս Շահրիկեանը, առարկելով թէ Բ. Դրան կողմէ հրաւիրուող պաշտօնեայ մը անոր հրամանովն ալ կրնայ ճամբուիլ: Մի քանի օր յետոյ ռուս դեսպանատան տրուած այցելութեան մը միջոցին դեսպանը, Կիրս, կը հաղորդէ թէ Բ. Դուռը իրեն առաջարկած է լուծում մը, որ յարեւմտան էր Զօհրապին կողմէ եկած առաջարկին, եւ պատրիարքարանին կարծիքը կ'ուզէ հասկնալ: Ասիկա պատճառ կ'ըլլայ որ ոմանք, գլխաւորապէս Շահրիկեանը, կասկածին թէ Զօհրապին իրր ի'րը ներկայացուցած առաջարկը յղացումն էր ներքին գործոց նախարար իսախիւ պէյին (Նոյն, էջ 212):

Այսպէս կը սկսին երեւակայուիլ ծանր մեքենայութիւններ Հայկական ինդերին շուրջ եւ ստեղծուիլ զրոյցներ, որոնք վրդովում առաջ կը բերեն:

Ահա այդ օրերուն է որ կը զուգադիպի Թէքէեանին Պոլիս ժամանումը Կեսարիայէն:

Շահրիկեանին խօսքերէն ազդուած՝ Թէքէեանը կը տեսնէ Տիրան Քելեկեանը, որ կը գործակցէր Ապահովութեան խորհուրդին, Հայկ խօսաարեանը եւ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը «որոնք չկրցան որոշ քան մը ըսել քայց որոնք, բոլորովին չէին ալ պաշտպաներ կամ արդարացներ Զօհրապը, շատ քարդ գտնելով իր կապերը զանազան քարձր հաստատութեանց եւ անձերու հետ:

«Ի վերջոյ խիղճս հանդարտեցնելու համար, դիմեցի նաեւ իրեմ՝ Զօհրապի, որուն հետ ոեւէ անձնական յարաբերութիւն ունեցած չէի 1909-էն առդին, եւ ըսելով թէ որքան կը ցաւէի ծագած վէճին համար՝ խնդրեցի իրմէ որ լուսարանէ զիս:

«Կը կարծեմ թէ Զօհրապ գոհ մնաց այս դիմումէս, ինծի թուեցաւ նոյնիսկ՝ որ իր զգացումները դէմքին վրայ երբեք չարտայայտող, գլուխը միշտ քարձր բռնող այդ էրիկմարդու եւ գրագէտի գեղեցիկ տիպարը յուզուեցաւ քիչ մը՝ երբ լսեց առաջարկս, ու սկսաւ խօսիլ ցաւած սրտով մը, յայտնելով Շահրիկեանի եւ այլոց կասկածին տեղի տուող պատճառները, դժբախտ զուգադիպութեան մը վերագրելով ամէն բան եւ այլապէս չպաշտպանելով ինքզինքը, *ի՛նք որ, եթէ ուզէր՝ կրնար բազմաթիւ արդարացուցիչ հնարամիտ փաստեր ճարիչ անշուշտ . . .*

«Պէտք է ըսեմ՝ թէ ես որ հաւատացած չէի արդէն ամբաստանութեան՝ իսկոյն համոզուեցայ նաեւ իր առանց փաստի հաւատած անմեղութեանը, որովհետեւ ան Զօհրապէն կուգար եւ կարելի չէր որ Զօհրապ մը իր ազգին դէմ գործէր: Կարծեմ —բայց վստահ չեմ, ասիկա վերջնեկ փափա՞մ մըն է արդեօք միայն— որ կարծիքս կամ հաւատքս յայտնեցի նաեւ Շահրիկեանին, երբ երուսաղէմ մեկնելէս քիչ առաջ նորէն տեսայ զինք» (Արեւ, թ. 7463):

Ես չատ առաջ քան Թէքէեանին այս տողերուն հրատարակութիւնը արտայայտուած եմ, առանց գիտնալու անոր կողմէ կատարուած այս դիմումները եւ տեսակցութիւնները, թէ Զօհրապին քայլը, «հետոս դաւանանքիւն մը ըլլալէ, արդիւնքն էր մտավախութեան մը կամ տկարութեան մը, որուն մէջ ոչ նուազ դեր ունեցած է իր միամիտ հաւատքը Իթքիհատին հայասէր եւ քարեացակամ տրամադրութեանց վրայ: Եթէ ոչ անկարելի է երեւակայել թէ Զօհրապը կը փափաքէր Հայաստանի մէջ տիրող կացութիւնը մշտնջենաւորել թրքական ենթրիկի մը գործիք ըլլալով» (Զօհրապ, էջ 212):

Եւ ասոր համար փաստեր չէին պակսեր (Նոյն, էջ 212-213):

Սակայն այս զրոյցները եւ կասկածները պատճառ կ'ըլլայ որ Երուսաղէմի խնդիրը պատրուակ ընելով 1914 Փետր. 7-ին Ազգային ժողովը տապալէ Ստեփան Գարայեան-Վահան Փափազեան Քաղաքական ժողովը:

Թէքէեանը կը մասնակցի այդ միջոցին գումարուած Ազգային ժողովին նիստերուն եւ անշուշտ սրտի սեղմումով ականատես կ'ըլլայ տխուր երեւոյթներու: Անոնցմէ մէկը կ'ըլլայ այն, որ Տէր Մովսէսեանը չափազանց ինքնավստահ, չ'ուզեր յաջորդ Վարչութեան ընտրութեան համար համաձայնութիւն մը ընդունիլ եւ ընդորոշին անկուսակցական Քաղաքական ժողով մը կազմել կ'որոշէ: Դժբախտաբար Քաղաքական ժողովին ընտրութեան օրը ձախողուածի մը առջեւ կը գտնէ Կեդրոնն ինքզինքը, վասնզի այն երեսփոխանները, որոնց կը վստահէր Տէր Մովսէսեանը, երկչոտ եւ վարանող անձեր, համաձայն չէին իր ծրագրին եւ համերաշխութիւն կը փափաքէին, եւ ասոր համար ձեռնպահ կը մնային ազատական-դաշնակցականներուն հետ: Այնպէս որ Կեդրոնին ցանկը փոքրամասնութեան մէջ կը մնայ, վասնզի մեծամասնութիւնը, 44 երեսփոխաններ, որոնք զանազան խմբակցութիւններու կը պատկանէին, սպիտակ քուէ կու տայ:

Այս առթիւ Կեդրոնի երկրորդ լիտըր Հայկ Խօճասարեանը խորհրդարան-

Մելգոնեան Կրթական Հաստատության մեջ, 1935-ին:

Նախկան ճարպիկ ռազմավարութեան մը կը դիմէ՝ հետեւեալ կերպով արտայայտուելով յայ ձախող արդիւնքին յայտնուելէն անմիջապէս ետք.

«Մենք (Կեդրոն - Ա. Ա.) մեծամասնությունները ճշդելու համար միատարր վարչություն մը պաշտոնի գլուխ քերել փափաքեցանք: Հիմա երբ տեսանք թէ մենք փոքրամասնություն մնացինք եւ մեծամասնությունը միւս կողմն է, մնալով մեր տեսակետին վրայ հաստատ կը հրաւիրենք ձեռնպահ մնացող իրարու համամիտ բոլոր խմբակցությունները, որ կազմեն իրենց վարչությունը եւ ստանձնեն պատասխանատվությունը: Մեր եւ իրենց տարբերությունը սա պիտի ըլլայ որ մենք ընտրուող վարչությունը կը խոստանանք յարգել իբր ազգային օրինաւոր իշխանութիւն եւ առանց ոեւէ պայմանի կը խոստանանք ձեռնտուութիւն երբ պահանջուի» (Ատեն. 1913-1914, էջ 479):

Այս առթիւ անցորդ Թէքէնանը եւս կ'արտայայտուի հետեւեալ կերպով: «Իբր աս ժողովին անդամ, իմ ցաւս կը յայտնեմ այս եղածին, զոր ամօթաբեր ալ կը նկատեմ, երկու շաբաթ է ի վեր ընտրութեամբ կը զբաղինք, մինչ անդին ազգային գործերը երեսի վրայ կը մնան: Զարդարեան խառն եւ որակով միատարր վարչութեան մը մասին խօսեցաւ: Խմբակցութիւններու պէտք չկայ ատոր համար: Ինչպէս որ ասկէ առաջ երբ Ազգային ժողովին մէջ քարդինքն չկային, իրար բռնող վարչութիւն մը կը կազմուէր, եթէ այսօր ալ այդ է ուզուածը՝ կ'ընդունինք: Մեր ազգին գործերը յայտնի են, եւ զանազան թէօրինքներու պէտք չկայ զանոնք վարելու համար: Խմբակցութիւնները սկզբունքով օգտակար ըլլալով հանդերձ, իրենց գոյութեան իրաւունքը չեն հաստատած ցարդ: Մենք կ'ուզենք այդ գոյութիւնը ցոյց տալ, միատարր վարչութիւն մը կազմելով: Արդ, մենք հիմա պիտի ձգենք որ ձեռնպահները կազմեն իրենց ցանկը իրենց ուզած կերպով, թէեւ ապահով եմ որ անոնք ալ կարող պիտի չըլլան համաձայնիլ, քանի որ ձեռնպահներուն մէջ ալ կարծիքի տարբերութիւններ կան: Մեզի պէտք է եղածը ողջամիտ անձնաւորութիւններէ ընտրուած վարչութիւն մըն է» (Նոյն, էջ 480-481):

Ժողովը ընտրութիւնը կը յետաձգէ մէկ շաբաթ եւ 14 Մարտ 1914-ի նիստին մէջ 54-էն 50 քուէով կը կազմէ միատարր Վարչութիւն մը (տաքթ. Գր. Դաւիթեանին զլիսաւորութեամբ)։ Այս անգամ ալ 20 սպիտակ քուէ կ'ըլլայ, բայց վերջապէս մեծամասնութեան քուէով ընտրուած Վարչութիւն մը գործի գլուխ կու գայ։

Թեթեւանին Պոլսոյ մէջ սպասողական վիճակով անցուցած երեք ամիս-
ներու միջոցին է որ կը պատահի Միհրդատ Հայկազնին կախակայումը՝ Պէյիք
թաղի թաղական խորհրդարանին վրայ յարձակման մը մասնակցած ըլլալուն
համար։ Գործը քննութեան կը յանձնուի եւ քննիչ մարմինը արդարացնող տե-
ղեկագիր մը կը բերէ։

Թէթէեանը, որ հեղուծիւնը կը սիրէր, նոյնքան իշխանութեան հանդէպ յարգանքին նախանձախնդիր էր. կ'առաջարկէ առանց վիճաբանութեան ընդունիլ տեղեկագրին եզրակացութիւնը եւ կը յարէ. «Ամէն պարագայի մէջ, Ազգային ժողովը շնորհաւորելի է որ առաջին ֆայլն առաւ ազգային իշխանութեանն ուղիւ ընդվզող մարդոց նկատմամբ պատիժ սահմանելու սկզբունքն ընդունելով եւ գործադրելով: Այս կախակաշուումը դաս մը եղաւ եւ զայն պէտք է քաւ համարել քանի որ մեր պաշտօնակիցը Միհրդատ Հայկազն այս ժո-

դովիմ գարդերէն միմ է եւ առանց իրեն կարծես ժողովը համ չունի» (Նոյն, էջ 493) :

Իրապէս Միհրդատ Հայկազնին միջադէպը այս առաջարկով կը փակուի : Մեկնելով ճիշդ այն սկզբունքէն՝ թէ պէտք է պատժուի պաշրպագութեանը, զոր մեր կուսակցութիւնները կը կիրարկէին, Թէքէեանը պաշտպան կը կանգնի նոր Վարչութեան տեսակէտին, երբ ան 18 Ապրիլ 1914-ի Ազգային ժողովի նիստին մէջ կը յայտարարէ թէ ընդդէմ բռնի միջոցներու կիրարկման պիտի չվարանի դիմելու կառավարական ուժին, եւ բռնուն վէճ մը կ'ունենայ Վարդգէսին եւ Վռամեանին հետ, որոնք կուսակցական հաշիւներով դէմ կ'արտայայտուէին անոր (Նոյն, էջ 500-501) :

Թէքէեանը հարկադրաբար Փետրուարէն Ապրիլ Պոլիս մնալէն օգտուելով, կը հրատարակէ իր բանաստեղծութիւններու երկրորդ հատորը՝ «Հրաշալի Յարութիւն»ը :

Այնուհետեւ կը մեկնի Երուսաղէմ Օրմանեանին հետ եւ իրեն համար կը սկսի նոր էջ մը, որ բարեբախտ ճակատագրականութեամբ մը իր կեանքին փրկութեան պատճառ կ'ըլլայ :

Բայց մինչեւ իր Երուսաղէմի մէջ Ազգային ժողովի ներկայացուցիչ ընտրուիլը, պարտաւոր եմ ներկայացնել գոնէ համառօտ կերպով շատ երկար տարիներէ ի վեր ազգը զբաղեցնող եւ ազգին բոլոր խաւերը շահագրգռող Երուսաղէմի խնդիրն ու անոր հանդէպ Թէքէեանին 1908-էն ետք բռնած դիրքը :

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

(1914 ՄԱՅԻՍ — 1914 ՕԳՈՍՏՈՍ)

Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատութենէն առաջ ազգային ներքին կեանքին մէջ պատրիարքն ու իր խորհրդական ժողովները, ինչպէս նաեւ հանրութեան բոլոր խաւերը զբաղեցնող կարեւորագոյն խնդիրն էր Երուսաղէմի վանքին հաշուական հարցը, որ տարիներու անցեալ մը ունէր^(*):

Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեանը, վանքին ելեւմտից տեսուչը, իրեն գործակից քանի մը միաբաններով, — անոնց գլխաւորն ըլլալով Երուսաղէմի Պոլսոյ փոխանորդ Գէորգ եպս. Երէցեանը, — ո'չ միայն զեղծումներ ըրած էր, այլեւ տարիներով իր մատակարարութեան հաշիւը չէր տուած, օգտուելով Պոլսոյ մէջ Ազգային Երեսփոխանական ժողովին նիստերուն արգիլուած ըլլալէն: Միաբաններէն մաս մը աւելի «մեղրի կարաս»էն իրենց հեռու մնալէն քան անկեղծ նախանձախնդրութեամբ մը, հաշիւ պահանջած էին եւ, ա'յսպէս, միաբանութիւնը երկուքի բաժնուած էր՝ հաշուետւոյս եւ հաշուեպահանջ կոչումներով:

Կեդրոնը միջամտած էր այս խնդրին եւ, հակառակ Կեդրոնին կամ աւելի ճիշդ Երուսաղէմի վանքին վրայ ազգային հակակշիռ ի գործ դնելու իրաւունքը ժխտելու եւ անգործադրելի ձգելու համար Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեանին ու իր արքանեակներուն ի գործ դրած խոստովանելի եւ անխոստովանելի միջոցներուն, Օրմանեան պատրիարքը յաջողած էր ազգին հեղինակութիւնը բարձր բռնել, Կեդրոնէն պատուիրակներ ղրկել, հաշուետուութեան պարտաւորել եւ նոյնիսկ Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեանը հարկադրել որ գայ Պոլիս իր հաշիւները տալու:

Պոլսոյ մէջ Մաքսուտեանը երբեմն դրամով եւ երբեմն միամտութիւններ չահագործելով գտած էր նոր արքանեակներ, որոնք գլխաւոր դերակատարն էր հղած էին Օրմանեան պատրիարքին անկումը պահանջողներուն Յուլիս 16/29-ի օրը՝ իսպառ ժողովին գումարման միջոցին եւ Յուլիս 25/7 Օգոստոսի օրուան փողոցային գռեհիկ ցոյցին:

Երուսաղէմի խնդիրը, այսպէս, մեծ համեմատութիւններ առած եւ այնքան Պոլսոյ հանրային կեանքին մէջ տեղ գրաւած էր, որ Սահմանադրութեան վերահաստատութեան առթիւ ստեղծուած խանդավառութեան առաջին օրերը անցնելէն եւ լիակատար կեանք ստեղծուելէն ետք ան մեր ներքին կեանքին գլխաւոր հարցերէն մէկը դարձած էր, ինչ որ անխուսափելի էր, քանի որ իզ-

(*) — Ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար խնդրին ընթացքին վրայ՝ կարդալ Մաղափա աբ. Օրմանեանին «Խոհ» եւ «Խօսք»-ին (1929, Երուսաղէմ) 220-էն 229 էջերը, ինչպէս նաեւ Յուլիս 16/29-ի օրը՝ իսպառ ժողովին գումարման միջոցին եւ Յուլիս 25/7 Օգոստոսի օրուան փողոցային գռեհիկ ցոյցին:

միրլեանը, որ Երուսաղէմ մնացած էր 12 տարի եւ ականատես դարձած վանքին մէջ տիրող վիճակին ու Ղեւոնդ վրդ.ին անկանոն գործառնութիւններուն, հիմա ազգին պաշտումին եւ գերազանց յարգանքին առարկայ դարձած՝ Սահմանադրութեան հռչակումէն օգտուելով Պոլիս դարձած էր արքայավայել ու փառահեղ ընդունելութեամբ մը, կերպով մը սահմուկեցնելով ղեւոնդական խմբակը, որ լաւ գիտէր իզմիրլեանին իրենց հանդէպ ունեցած տրամադրութիւնը եւ մանաւանդ օրինապահութեան նախանձախնդրութիւնը:

Հետեւաբար որոշ էր թէ այս խնդիրը կրկին պիտի գրաւէր հանրային ուշադրութիւնը անմիջապէս որ 14-15 տարիներէ ի վեր դադրած Թուրքիոյ հայոց գերագոյն ժողովը եւ Երուսաղէմի վանքին մատակարարութեան հսկելու միակ իրաւասուն՝ Ազգային ժողովը, սկսէր իր նիստերը գումարել:

Արդարեւ, այդպէս ալ կ'ըլլայ: 1908 Հոկտ. 3-ին ամբողջական ընտրութեամբ վերակազմուած Ազգային Ընդհանուր ժողովը կը գումարուի եւ վարչական ժողովները 22 Հոկտ. 1908-ին իզմիրլեանը կը վերընտրեն պատրիարք: Ազգային մեքեան իր օրինաւոր հունին մէջ կը մտնէ:

Առաջին նիստին (21 Նոյ. 1908), որուն Թէքէեանը կը մասնակցի իբր երեսփոխան, օրակարգի Ա. խնդիրը կ'ըլլայ «կազմութիւն՝ Երուսաղէմի Հաշ-ւոց Քննիչ Յանձնաժողովոյ», որ երկու շաբաթ առաջ (7 Նոյ. 1908) եկած հոն տեղ գրաւած էր, վասնզի Երուսաղէմի վանքին մէջ կուլ սկսած էր երկու խումբերուն միջեւ եւ Յարութիւն պատրիարքին վրայ իսկ յարձակում գործուած էր, այնպէս որ ծերունին հրաժարած էր Ազգային ժողովին ուղղուած հեռագրով մը, որ կը վերջանար «Վանքին այս անորոշ վիճակին դարմանը պատրիարքաւորանիդ անկ է» բառերով:

Շահրիկեանը, որ Քաղաքական ժողովին կ'անդամակցէր, կը յայտարարէ յանուն նոյն ժողովին. «Երուսաղէմի հարցը կարելի չէ ամմիջական կերպով լուծել. այդ հարցը երկու մասի կը քաժնուի, առաջին՝ վերակազմութեան գործը որ հիմնական ուսումնասիրութեան կը կարօտի եւ երկրորդ՝ վանքին աշխատութեան կազմալուծեալ վիճակին դարմանը, որ ստիպողական է: Վարչութիւնը կը կարծէ որ, եթէ Ազգ. ժողովն իր կողմէ կարող մասնախումբ մը կարգէ որ Երուսաղէմ երթայ ձեռք առնելու վարչութեան ղեկը եւ մատակարարական գործերը, վանքը ժամանակաւոր կերպով կարելի է հանդարտեցնել: Իսկ այստեղ պէտք է կազմել ուրիշ յանձնաժողով մը որ բնէ վանքին հաշուական եւ յարակից վարչական խնդիրները եւ իր բնութեանց արդիւնքը բերէ Ազգ. ժողովին»:

Այս մասին թերուզէմ արտայայտութիւններէ ետք խօսք կ'առնէ իզմիրլեան պատրիարքը եւ Երուսաղէմի խնդրին վրայ կը յայտնէ իր կարծիքը: Ժողովական եւ ժողովուրդ, որ Սահմանադրութեան տառին ու ոգիին մոլեռանդ պաշտպան եւ ազգանուէր այս եկեղեցականին բերնէն կ'ուզէին լսել իր կարծիքը, վերջապէս անոր մտայնութեանց հաղորդ կ'ըլլան:

Անոր խօսքերը, որոնք տեսակ մը ուղեցոյց պիտի ըլլային Ազգային ժողովին, այսօր տակաւին իբր անկեղծ ու անկաշառ հոգեւորականի մը պատգամը իրենց արժէքը չեն կորսնցուցած եւ կրնան ուղեցոյց ծառայել Երուսաղէմի վանքին մէջ կարգ ու կանոն եւ ազգային հակակշիռ ստեղծելու համար:

Գաբրիէլ Նորատունկեանը, իզմիրլեանին յիշատակած Ատենապետաց

Յանձնաժողովին հոգին եւ Օրմանեանին գործակցող Վարչութեան «նախան-դամը», ինչպէս կ'ըսէին այն ատեն, կատարելապէս համաձայն կ'ըլլայ Պատ-րիարքին: Այդ օրը օրակարգի կ'անցնի Երուսաղէմի Հաշուեքննիչ Յանձնաժո-ղովին ընտրութիւնը, որ չէր կատարուած մինչեւ Թէքէեանին ժողովական դառնալը:

Թէքէեանը հեռուէն միայն գաղափար մը կրնար ունեցած ըլլալ Երուսա-ղէմի Հաշուական այս երկարամեայ խնդրին վրայ, մանաւանդ որ զբաղած էր աւելի քաղաքական հարցերով:

Անկաշառ նկարագրով եւ ուղղամիտ անձ՝ Թէքէեանը բնականաբար կողմ մը չէր ներկայացներ եւ կանխակալ որեւէ կարծիք չունէր, ուստի շատ վերա-պահ դիրք մը պիտի ունենար մինչեւ քննութեան արդիւնքին յայտնուիլը:

Թէքէեանը այնքան անտարբեր է եւ որեւէ շահագրգռութիւն չունի որ 10 Դեկտ. թուականով 138 սամաթիացիներու ստորագրութիւններով ընդգէմ Ղե-ւոնդ վրդ. ին եւ Երէցեան եպս. ին ներկայացուած հանրագրութեան ընթերցու-մին դէմ եւ հակառակ բովանդակութեամբ հանրագրութեան մը ընթերցումին թեր կ'արտայայտուի՝ անոնց մէջ զանազանութիւն դրուելով մէկը կարգացուած եւ միւսը զանց առնուած ըլլալուն համար (12 Դեկտ. 1908-ի նիստ, էջ 151):

Նոյնպէս անտարբիր կը գտնուի 19 Դեկտ. 1908-ի նիստին մէջ Աւետիս Սուրէնեանին նկատմամբ 1891 Յուլիս 28-ի նիստին մէջ երեսփոխանութենէ արտաքսման եւ անոր բնաւ ազգային որեւէ պաշտօնի չթողուելու վճիռին բեկանման ատեն, վասնզի տակաւին շրջապատը չէր քննած եւ չէր ճանչնար Ա-ւետիս Սուրէնեանը, որ իբր ճարպիկ փաստաբան, լաւ խօսող եւ օրինական աճապարութիւններու (միլլէի շէրիյէ) վարպետի համբաւ ունէր ու ասոր համար Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեանէն շահուած էր եւ իբր առաջին ծառայու-թիւն Օրմանեանին անկումը պահանջող Յուլիս 16-ի ցուցարարներուն պարա-գլուխը եղած էր: Իրողութիւններ՝ որոնք անծանօթ էին Թէքէեանին: Եթէ գիտնար, հաւանօրէն տարբեր կերպով վարուէր:

Այս թուականէն ետք գրեթէ Ազգային ժողովի բոլոր նիստերուն Երու-սաղէմէն եկած հեռագրեր եւ պաշտօնագրեր կը զբաղեցնեն ժողովը, ինչպէս նաեւ ազգը, որ իրապէս յուզուած էր Երուսաղէմի մէջ տիրող վիճակին համար, որ հետզհետէ աւելի տագնապալի կը դառնար, եւ Երուսաղէմի մէջ Կեդրոնին պատուիրակներուն դէմ իսկ գործադրուած սպառնալիքները, որոնք Ազգային ժողովին մէջ ալ արձագանգ կը գտնէին, տեղի կու տային աղմկալից նիստերու՝ գլխաւորաբար զեւոնդեան երեսփոխաններու ընդդիմադրութեան պատճառով: Նոյնիսկ Վարչութեան մէջ տարակարծութիւններ կ'ըլլային (տես 13 Փետր. 1909-ի նիստին ատենագրութիւնը). այնպէս որ Թէքէեանը խորհուրդ կու տայ Վարչութեան՝ հրաժարելու «եթէ այդքան անհամաձայնութիւն կայ» իրենց մի-ջեւ (Նոյն, էջ 234):

Վճռական խօսքը Հաշուեքննիչ Յանձնաժողովէն^(*) կը սպասուէր, բայց

(*) — Այս յանձնաժողովը՝ 5 Դեկտ. 1908-իմ ընտրուած՝ կազմուած էր բոլորովին անկողմնակալ եւ հաշուագէտ անձնաւորութիւններէ, Իմչպիսիք էին Սրուանդ Գարայեանը, Յովսէփ Նուսուֆեանը, Ոսկան Մարտիկեանը, Միհրան Գարագաշեանը, Գարեգին Տեմիրճիպաշեանը, Լիւոն Սապրեանը եւ Յակոբ Գարայեանը:

ան կը յապաղէր: Իզմիրլեանին կաթողիկոս ընտրուելէն ետք, իր իսկ խնդրանքով, անոր մղում կը տրուի եւ Իզմիրլեանը իր հրաժեշտ առնելու համար Ազգային ժողովին ներկայացած օրը (22 Մայիս 1909) անձամբ կ'ունկնդրէ այդ տեղեկագիրն ու անոր եզրակացութիւններուն իր համամտութիւնը կը յայտնէ, նաեւ՝ ուրախութիւն որ «Յանձնաժողովը մատը վերքին վրայ դրնի է եւ եղած վարչական եւ կանոնական գեղծումները պատճառ կը նկատէ գործուած անկանոնութիւններուն»: Այս առթիւ ան կ'ըսէ. «Կան ըսողներ թէ Նրուսաղէմը ազատ է եւ անկախ Պոլսոյ պատրիարքութենէն». բայց ինք կը յայտարարէ. «Կ'ըմբռնեմ այդ ազատութիւնը, երբ խնդիրը Նրուսաղէմի պատրիարքին հոգեւոր իրաւասութեան վրայ է որ վարդապետ մը կը ձեռնադրէ կամ կը պատժէ, բայց չեմ կրնար ըմբռնել թէ Նրուսաղէմ իր այնքան գոյքերով ու կալուածներով, որոնք ժողովուրդին նուիրատուութեան արդիւնքն են, միաբանութեան միայն վերաբերի»:

Իբր վերջին խօսք այս խնդրին մասին, ընտրեալ Հայրապետը, որուն անաչառութիւնն ու օրինապահութիւնը ամէն տարակոյսէ վեր կը մնային, կը յայտարարէ. «Շն այստեղ չեմ, կ'երթամ, սակայն կը խնդրեմ պատկանելի Վարչութենէն եւ Ազգային ժողովէն որ ընտրուի մի անձ որ հսկէ Նրուսաղէմի մէջ ամէն գործոց վրայ, հսկէ փոխառութեանց վրայ եւ մեմֆ 40-50 տարուան մէջ 60-70 հազար ոսկի տուծելու չստիպուիմք»:

Այսպէս Իզմիրլեան կաթողիկոսը ինք իսկ առաջարկ կը ներկայացնէ Նրուսաղէմի մէջ Կեդրոնի ներկայացուցիչ մը հաստատելու եւ հակակշռելու հոն բոլոր գործառնութիւնները:

Ապահովարար Հեղինակաւոր անդամներով կազմուած Յանձնաժողովին եզրակացութիւնը եւ Իզմիրլեանին խօսքերը իրենց խորունկ ազդեցութիւնը ունեցած են Թէքէեանին վրայ, բայց շատ աւելի խորունկ ազդեցութիւն մը պէտք է ունեցած ըլլայ այն փորձը, որ կատարուած է գինք կաշառելու համար:

Թէքէեանը Շիրակը վերահրատարակելէն քանի մը ամիս ետք, 2 Յունիս 1909-էն սկսեալ Աւետիս Սուրէնեանին խմբագրապետութեամբ կը հրատարակուի Ծիածան կիրակնօրեայ թերթը Ղեւոնդ վրդ.ին նիւթական օժանդակութեամբ: Թէքէեանը կ'ըսէ. «Շիրակը հրատարակած միջոցիս, զգուսնով մերժած էի Ղեւոնդ վրդ.ի մէկ գործակալին առաջարկը՝ Շիրակի քսան քաժնեգին վնարելով իր այն ատեն Պոլսոյ մէջ ունեցած շաքաթաթերթ օրկանէն երբեմն արտադրումներ ընելու մասին. բան մը որ զիս ամրապնդած էր Ղեւոնդի դէմ ունեցած համոզումիս մէջ» (Արեւ, թ. 3144):

Ղեւոնդ վրդ.ը իր այս փորձով սխալ մը գործած էր, վասնզի Թէքէեանը անկաշառ էր եւ ուղղամիտ: Այլեւս Թէքէեանին համար անտարակուսելի իրողութիւն մը կը գառնար Ղեւոնդ վրդ.ին գեղծարար մը ըլլալը:

5 Յունիս 1909-ին Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը Ազգային ժողովին առաջարկ կը բերէ Յարութիւն պատրիարքը մեկուսացնելու եւ տեղապահ մը ընտրելու: Թէքէեանը ի նպաստ Վարչութեան տեղեկագրին կ'արտայայտուի: Ան կ'ըսէ. «Նրուսաղէմի խնդրոյն կարգադրութիւնը Ազգն է որ կը պահանջէ: ... Այլ եւս կարելի՞ է գտնել երեսփոխան մը որ ըսէ թէ պէտք չիկայ նոր եւ հիմնական կարգադրութիւն մը որոշելու» (Ատեն. 1908-1909, էջ 362):

Նոյն նիստին կը կարգացուի նաեւ Ղեւոնդ վրդ.ին բողոքը եւ կը

գտնուին երեսփոխաններ որ նոյնիսկ այնքան առաջ կ'երթան, որ կ'առաջարկեն զայն յատենի ժողովի լսել, հակառակ անոր որ ան Ազգային ժողովին կողմէ ընտրուած Յանձնաժողովէն լսուած էր: Թէքէեանը կ'ընդգլխէր, դէմ կը խօսի ու կ'ըսէ. «Ղեւոնդ վրդ. անհատ մըն է, եւ ո՛չ երեսփոխան, եւ օրինական սխալ մը պիտի ըլլար պաշտօնապէս իրեն դրկել Յանձնաժողովին տեղեկագիրը, քանի որ Ազգ. ժողովէն կարգուած այդ մարմինը լսած է արդէն զինքը» (Նոյն, էջ 365):

Վարչութեան առաջարկը ժողովը նկատի կ'առնէ 19 Յունիս 1909-ի նիստին մէջ եւ 3 Յուլիսին ժողովը կ'ընդունի խառն ժողովին պատճառաբանեալ ամրաստանագիրն ու կ'որոշէ ըստ Ազգային Սահմանադրութեան խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողով մը ընտրել, 15 օրուան մէջ տեղեկագիր մը բերելու պայմանով:

Կ'ընտրուի 10 անդամներով (5 եկեղեցական եւ 5 աշխարհական) Յանձնաժողով մը, որ 17 Յուլիսին կը բերէ իր տեղեկագիրը, որով կ'առաջարկէ «Հեռացնել Տ. Յարութիւն պատրիարքը Ս. Երուսաղէմի պատրիարքական Աթոռէն, յանձնել անոր պաշտօնը՝ պատկ. ժողովէդ ընտրեալ արժանաւոր տեղապահի մը որ պարտի ըլլալ միաբան Ս. Երուսաղէմի»:

Օրմանեանը, որ իր «Խոհք եւ խօսք»ին մէջ 1908-էն ետք ինքզինք բոլորովին մեկուսացած ցոյց կու տայ, կը խոստովանի թէ Լտրո փողոցի իր մենաստանէն անուղղակի կը ներգործէր ազգային գործերու վրայ: Ան կը պատմէ. «Երբ Վեհապետեանը ամբաստանելու գաղափարը ծագեցաւ, անուղղակի թելադրած էի պատրիարքը պաշտօնանկ չընել, այլ անոր օգնական մը յղել, եւ երբ արդէն իսկ յօժարութիւն յայտնած էի ...» (էջ 313):

Ազգային ժողովը, սակայն, իր Քննիչ Յանձնաժողովին տեղեկագրին եզրակացութեան համաձայն, Դանիէլ Ժ. վրդ. Յակոբեանը 59 քուէով տեղապահ կ'ընտրէ (64 քուէարկու):

Վարչութիւնն այս առթիւ կ'առաջարկէ Ազգային ժողովին կողմէ կարգել աշխարհական պատուիրակ մըն ալ, որ ընկերանայ եւ գործակցի Տեղապահին, մինչեւ որ փափաքուած բարեկարգութիւնը հաստատուի վաճառին մէջ:

Շահրիկեանը միեւնոյն ատեն կ'առաջարկէ Երուսաղէմի մէջ տեղւոյն վրայ ալ քննութիւն մը կատարել եւ անկէ ետք նկատի առնել խորհրդարանական Յանձնաժողովին տեղեկագիրը:

Թէքէեանը, որ 5-6 ժողովներու մէջ ձեռնուած այս սահմանական հարցին եւ այդ առթիւ կատարուած վիճաբանութիւններուն մէջ քար լուծիւն մը պահած էր եւ նոյնիսկ մէկ բառով ընդմիջում մը չէր ըրած, — հակառակ իր սովորութեան, — կ'ըմբոստանայ Շահրիկեանին այս հակասական քայլին դէմ եւ կ'առաջարկէ աննկատ թողուլ յանուն Վարչութեան Շահրիկեանին ներկայացուցած առաջարկն ու անցնիլ օրակարգին, որ Երուսաղէմի հաշուական խնդիրն էր: Ժողովը այս առաջարկը կ'ընդունի եւ ուղղակի կը ձեռնարկէ վիճաբանելու Երուսաղէմի Հաշիւներուն Քննիչ խորհրդարանական Յանձնաժողովին տեղեկագրին քննութեան շուրջ: Այդ ընթացքին ալ Թէքէեանը նոյն վերապահութիւնները կ'ունենայ եւ միայն սրամիտ ընդմիջումներով կը բաւականանայ. բայց վերջապէս իր մէջ կուտակուող զայրոյթը՝ հանդէպ դեռնողեան երեսփոխաններուն ժողովը ամլութեան դատապարտելու ձեռնարկներուն՝ զինք կ'ըմ-

բոստացնէ եւ ժողովին կ'ուղղէ նշանակալի նամակ մը, որ քաղաքացիական արիւնթեան գործ մըն է (Ատեն. 1908-1909, էջ 467): Ահա այդ նամակը:

«Յրուսադէմի հաշիւներուն մասին այսօր ժողովիս մէջ վիճարանութիւնները սկսելէն ի վեր՝ անհամբերութեամբ կը սպասէի որ մեր այն երեսփոխան պաշտօնակիցները որոնք Տ. Ղեւոնդ վրդ. ի վերջերս առ Տ. Կարապետ վրդ. ուղղած եւ Ազգ. բերթերու մէջ հրատարակուած մամակին մէջ կը ներկայացուին իբրեւ իր պաշտպանները այս ժողովին մէջ, — որոնց միջոցաւ անշուշտ կը յուսայ ամուլ անցունել որեւէ նիստ մը՝ ինչպէս նոյնին մէջ ինքը կ'ըսէ, — կը սպասէի որ մեր այդ յարգելի պաշտօնակիցները իրենց իսկ նախաձեռնակ ըլլալին *պահանջելու Բնիչ Յանձնախումբի մը կազմութիւնը* որ անշուշտ պիտի հերքէր Ղեւոնդ վրդ. ի իրենց մասին կատարած զրպարտութիւնը, պիտի քառնար իրենց վրայէն՝ այս խնդրոյն մէջ կողմնակալութեան իրաւացի կասկածը եւ իրենց բուն պիտի ընծայէր մաքուր ամէն նկատումէ, ինչպէս կը պահանջէ ամէն ազգաց Սահմանադրութիւնը: Արդ, այս պահանջը ակնարկուած անձանց կողմէ ներկայացուած չըլլալով՝ ես ինքս կ'առաջարկեմ կազմութիւնը խորհրդարանական-Դատական Բնիչ Յանձնախումբի մը որ առիթ տար յիշեալ երեսփոխան Տեարց՝ իրենց պատուախնդրութիւնը ապացուցանելու:

«Թոյլ տուէ՛ք ինձ դիտել տալ, որ այս տեսակ դէպք մը ուրիշ ամէն երկրի մեծ կամ պոստիկ խորհրդարանին կամ որեւէ մէկ ժողովին մէջ մեծ գայքակողութիւն պիտի յարուցանէր եւ ուրիշ ամէն խնդիր տեղի պիտի տար ժողովին անդամոց պատիւը արատաւորող, իրենց անկեղծութիւնը կասկածի տակ դնող դէպքի մը առջեւ:

«Խնդրելով վերոյիշեալ Յանձնախումբին կազմութիւնը, մնամ խորին յարգամօք

Ազգ. երեսփոխան Նգիպտոսի քեմին
Վահան Թէքէեան

31 Յուլիս 1909

Կ. Պոլիս, Ղալաթիա»:

Եւ երբ ամբաստանուած երեսփոխաններէն Միսաք Սուրեանը, — ամէն կերպով անպարկեշտ թիփ մը, որ օր մը իբր անբարոյական, պիտի վտարուէր ժողովէն, — կը փորձէ ինքզինք արդարացնել, Թէքէեանը չի վարանիր ըսելու թէ իր դեւոնդականութիւնը հաստատողը նոյնիսկ Ղեւոնդ վրդ. ն է:

Ուրիշ երեսփոխան մը՝ Սսեր Մսերեանը կը խոյանայ Թէքէեանին վրայ, կոչելով. «Իմ նակատս բաց է եւ այս տեսակ զրպարտութիւններով չեմ արատաւորուիր» եւ «ամօթ է այս տեսակ առաջարկ մը քերել Ազգային ժողովին»:

Ազգային ժողովին ատենագրութիւնը կ'արձանագրէ թէ աղմուկը կը մեծնայ եւ ժողովը կը խանգարուի ու ատենապետ Մինաս Զեբազը կը փակէ նիստը:

Բայց հոս պէտք է ըսեմ թէ այդ արձանագրութիւնը բոլորովին համապատասխան չէ իրականութեան, ինչպէս ժամանակակից մամուլը եւ նոյնիսկ Թէքէեանը կը հաստատեն, գրելով թէ Միրզա Միրզան «ըսած ըլլալով որ եթէ ուրիշ երկրի մը մէջ ըլլալին՝ մեմամարտի պիտի հրաւիրէր զիս, խնդրեցի որ երկիրը նկատողութեան չառնէ, ասոր վրայ «բայց չէ՛ք արժեք» պատասխանեց,

ինչ որ անհանդուրժելի նախատինք մըն էր՝ որ ստիպեց զիս զօրաւոր քառ մը արտասանելու որպէսզի Մսերեան էֆ. իր դիտաւորութեանն հետ չկենար, եթէ երբեք ունէր, բայց Մսերեան էֆ. դիտաւորութիւն չունի եղբր ...» (Ծիրակ, Թ. 25-26, էջ 553):

Այս միջնադէպը մասնաւորապէս ժամանակին երգիծաթերթերու բաւական նիւթ հայթայթեց, վասնզի մեր մէջ անսովոր էր մենամարտի մը հրաւերը:

Յաջորդ նիստին (21 Օգոստ. 1909) Երուսաղէմի խնդիրը կը յուզէ ժողովը նախ անուղղակի եւ ապա ուղղակի կերպով:

Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեանին եւ իր մարդոց ջանքերով Սամաթիոյ Ալթը-Մերմէրի փոքրիկ թաղէն 12 Յուլիս 1909-ին 62 ընտրողներու 38-ին քուէով երեսփոխան ընտրուած էր Աւետիս Սուրէնեանը՝ Ղեւոնդ վրդ.-ին հրատարակել տուած Ծիածան թերթին խմբագիրը, որ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ 1891-ին ազգային իրաւունքներէ զրկուած մըն էր եւ որ անպարտ հռչակուած էր քանի մը ամիս առաջ:

Քաղաքական ժողովը՝ ըստ օրինի «ստուգելու համար նորընտիր երեսփոխանին ընտրելիութեան հանգամանքը» ուշադրութեան կ'առնէ համանման կրկին խնդիրներ, որոնք յուզուած էին իր մասին: Ան նախ կրկին կը քննէ 1891-ի խնդիրը եւ կը տեսնէ թէ քանի մը ամիս առաջ Նախաձեռնութեան Դիւանին եզրակացութիւնները բոլորովին սխալ հիմի մը վրայ էին, վասնզի Սուրէնեանին ժողովին մէջ ինքզինք պաշտպանելու միջոց տրուած էր եւ վկաներու յայտարարութիւնը բնաւ չէր ժխտուած: Իսկ երկրորդ խնդիրը բոլորովին նոր էր. — ան փորձած էր պետական միջամտութեամբ ի դերեւ հանել Երուսաղէմի պատրիարքական տեղապահին ընտրութիւնը ճիշդ այն օրերուն՝ երբ ընտրութեան մագապաթան Ազգային ժողովին անդամներէն ստորագրուած Բ. Դրան ներկայացուած եւ հաստատութիւնը խնդրուած էր:

Քաղաքական ժողովին անդամներէն մին դատական նախարարութեան մէջ կը տեսնէ կրօնից տեսուչին քով Սուրէնեանը, Երուսաղէմի միաբան Հաղարապետեան Անանիա վրդ.-ին հետ, եւ հետաքրքրուելով իմանալու այս դիմումին պատճառը, կրօնից տեսուչէն տեղեկութիւն կ'ուզէ. ան ալ կը յայտարարէ թէ եկած են Երուսաղէմի պատրիարքական տեղապահին ընտրութեան դէմ առարկութիւններ յարուցանելու: Այս տեղեկութեան ճշդութիւնը կը հաստատուէր Սուրէնեանին Ծիածան թերթին 21 Յուլիս 1909-ի թիւին մէջ հրատարակած մէկ յօդուածով. նոյնը ստուգուած էր դատական եւ կրօնից նախարարին վկայութեամբ:

Քաղաքական ժողովը իր տեղեկագրին մէջ այս ամէնը պարզեւէ ետք կ'ըսէր. «Իսկ թէ որպիսի՝ շարժառիթներէ ծագում կ'առնու այս ընթացքը, պարզուած է Մաքսուտեան Ղեւոնդ վարդապետի կողմէ Երուսաղէմի միաբաններէն առ Կարապետ վարդապետ ուղղուած նամակի մը մէջ, որ այս օրերս երեսան ելնելով՝ հրատարակուած է»: Եւ իր եզրակացութեան մէջ կ'ըսէր. «Քաղաքական ժողովը այս կրկին խնդիրներուն առջեւ հնարաւորութիւն չունեցաւ քացորշակի հաստատելու Սուրէնեան էֆէնտիի ընտրելիութեան օրինական հանգամանքը, ուստի առանց իր կողմէ ռելե առաջարկ ներկայացնելու՝ կը յայտարարէ միայն սոյն կրկին իրողութեանց պատմութիւնը, զանոնք սերտիւ լծոր-

դուած գտնելով ընտրելիութեան հանգամանաց հետ» (Ատեն. 1908–1909, էջ 474) :

Այս կերպով Երուսաղէմի խնդրին հետ կապուած հարց մը կու գար ժողովին :

Ժողովին ատենապետ Մինաս Զերազը, տեղեկագրին ընթերցումէն ետք, կը յայտարարէ. «Ես իբր ատենապետ՝ կը ցաւիմ որ Քաղ. Ժողովը առաջին անգամ չի բերաւ այս տեղեկագիրը, երբ Սուրէնեան Աւետիս էֆ.ի երեսփոխանական ընտրելիութեան խնդիրը կը յուզուէր»։ Հոս Թէքէեանը կը միջամտէ. «Քաղ. Ժողովին դէմ պէտք է ցաւիլ, այլ Նախածնունդութեան Դիւանին դէմ», եւ վիճաբանութիւն կը բացուի։ Ահա հո՛ս է որ Թէքէեանը երեսան կու գայ ու կ'արտայայտուի.։

«Այս շատ կարեւոր խնդիրը, զոր վարչութիւնը պէտք եղած ձեւով լուսաբանած է, ինձ ալ հետաքրքրութիւն պատճառեց եւ փափագեցայ իմանալ Սուրէնեան էֆ.ի արտաքին վնդին բեկանման պարագաները։ Եթէ այսօր Ժողովդ իր արժանապատուութեան դէմ կը նկատէ իր նախորդ որոշումը վերստին քննութեան ենթարկել, նոր առիթներ կան Սուրէնեան էֆ.ն դատաւար տնիւ, նո՛յն իսկ իր հրատարակած թերթին պարունակութեանէն։ Ահաւասիկ Ծիածանին մէկ թիւը որուն մէջ պատմած է իր մէկ տեսակցութիւնը Կրօնից Տեսուչ Պէհա պէյի հետ։ (Կը կարդայ)։ Սուրէնեան էֆ. գացեր է հարցնել Կրօնից Տեսուչին, թէ հակասութիւն չի՞ նշմարիր Ազգ. Ժողովոյ տուած որոշման եւ սահմանադրական օրինաց տրամադրութեան միջեւ։ Եւ Պէհա պէյ պաշտպաններ է Ազգ. Ժողովոյ պատիւը եւ իրաւունքը։ Արդ, Տեսուչ Նրեսփոխան, ձեզի կը դիմեմ եւ ձեր առջեւ կը դնեմ խնդիրը։ Այս Ժողովիս որոշումները պարտադիր են ամէն Հայ անհատի համար։ Այն Հայը որ Ազգին այս գերագոյն հեղինակութեան վնդը ճանչնալ չուզել գատ, կառավարութեան կը դիմէ բողոքելու համար, իր այս արարքը դաւաճանութենէ տարբեր բա՛ն մըն է արդեօք։ (Բուռն ծափահարութիւններ)։ Թողով անցեալը, վասնզի մինչեւ 1895 երթալու պէտք չիկայ, եւ վերադառնալով ներկայ պարագային, ես կ'ըսեմ ըստ առածին թէ՛ այն որ անգամ մը խմած է՝ նորէն պիտի խմէ, ինչպէս այն որ անգամ մը դաւաճանած է, նորէն պիտի դաւաճանէ։ Հետեւաբար խնդիրը եւ ոչ իսկ Նախածնունդութեան Դիւանին յղելու պէտք կայ։ Ազգ. Ժողովս ինք կրնայ բեկանել ընտրութիւնը։ Եւ այս խօսքերէն ետքը կուգամ յայտարարել նաեւ թէ Սուրէնեան էֆ.ի թերթը Ղեւոնդ վարդապետի եւ անոր խմբակին օրկանն է. այսօր կը բաւէ զինքը վարկաբեկ ընելու» (Նոյն, էջ 478–479) :

Այլեւս Թէքէեանին դիրքը որոշուած էր Երուսաղէմի խնդրին մէջ, ինչպէս նաեւ հանդէպ կաշառակեր երեսփոխաններու եւ Սուրէնեանին ու իր Ծիածանին :

Զօհրապը, որ 19 Դեկտ. 1908-ի որոշման մէջ գլխաւոր դերակատարն էր, Թէքէեանին համամիտ ըլլալով հանդերձ, կ'ըսէ. «Զեմ կրնար ընդունիլ իր եզրակացութիւնը թէ Ժողովս անմիջապէս տայ իր վնդը։ Անպարելու պէտք չկայ եւ օրինական ճամբով շարժած ըլլալու համար պէտք է Նախածնունդութեան Դիւանին յղել խնդիրը, իր արդի ձեւին տակ, որպէսզի հասուն քննութեան մը ետք՝ բերէ իր տեղեկագիրը», եւ Ժողովը այս առաջարկը կ'ընդունի :

Աւետիս Սուրէնեանը իր արարքը Թէքէեանին կողմէ դաւանաւորութիւն որակուած ըլլալուն համար Թրքական դատարանի առջեւ դատ կը բանայ եւ Թէքէեանը տուգանքի կը դատապարտուի (Ատեմ. 1912-1913, էջ 105): Դատարան կը ներկայանան Սուրէնեանը, —որ փաստաբան էր,— անձամբ եւ Թէքէեանը՝ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանն իբր փոխանորդ իր հետն ունենալով: Թէքէեանը, որ տարիներ ետք յիշողութեամբ —հետեւաբար ոչ շատ ճշգրտութեամբ— այս դէպքերը պատմած է Արեւին մէջ (թ. 5509, 13 Փետր. 1937), կ'ըսէ Թէ դատարանին մէջ «ամբաստանողին թէզը այն եղաւ՝ որ մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը մաս կը կազմէ Օսմանեան Օրինագիրքին, որով՝ Օսմանեան կառավարութիւնը անոր գործադրութեան հսկիչն է, եւ դիմել կառավարութեան եւ մատնանշել ասոր գործադրութեան մէջ կատարուած զեղծում մը՝ դաւանաւորութիւն չէ այլ օրինապահութիւն: Այս պատճառաւ՝ կը պահանջէր որ Ազգային ժողովին մէջ զինք դաւանան անուանած ըլլալու համար իբրեւ անուանարկիչ խտորէն պատժուի՝մ:

«Ի պատասխան մեր պաշտպանութիւնը ըրինք սա հիման վրայ՝ թէ Ազգային ժողովը, ամէն երեսփոխանական ժողովի նման, ինք միայն ձեռնհաս է իր կազմին ու զինք վարող օրէնքին մասին վնիւններ տալու, թէ ասկէ գտո, երեսփոխան մը, զինքը ընտրողներուն փոխանորդն ըլլալով՝ չի կրնար դատի կոչուիլ ժողովին մէջ իր ըսած ոեւէ մէկ խօսքին, իր տուած ոեւէ մէկ փութին համար. անիկա պատասխանատու է միայն իր ընտրողներուն առջեւ: Ասոր ալ պատասխանեց Սուրէնեան՝ թէ սխալ է Հայոց Ազգային ժողովը բաղդատել Օսմանեան Մէկուսական ժողովին հետ, եւ Հայոց *նիզամնամէն* Սահմանադրութիւն կոչելով՝ ըստ այնմ երեսփոխանի մը անպատասխանատուութիւնը պաշտպանել:

«Վնիւնին յայտարարութիւնը յետաճգուեցաւ տասնըհինգ օր վերջի: Երբ դատարանէն դուրս կ'ըլլէինք՝ Սուրէնեան մօտեցաւ մեզի, ըսաւ թէ կը սիրէ զիս ու կը ներէ ինձի՝ որովհետեւ երիտասարդ ու անփորձ եմ տակաւին եւ չեմ գիտեր ազգային գործերուն ներքին ծալքերը . . . : Ես որ կը կարծէի թէ պիտի հայհոյէր՝ զարմացայ իր անյիշաչարութիւնը տեսնելով(*):

«Վերջէն դատապարտուեցայ մէկ ոսկի տուգանքի, որ դատական ծախքերով միասին կը յանգէր երեք ոսկիի: Բայց այս գումարին հազիւ կէսը միայն, առ հաշիւ, վճարեցի, մնացեալը երբեք չպահանջուեցաւ ինձմէ»:

Այսպէս, Սուրէնեանին խնդիրը, որ անուղղակի կապ ունէր Երուսաղէմի խնդրին հետ, կը յղուի դիւանի մը՝ հոն երկար առոն մնալու համար, իսկ Երուսաղէմի հաշիւներուն տեղեկագիրը, որ ուղղակի կապ ունէր Երուսաղէմի խնդրին հետ, կը մնայ օրակարգի վրայ՝ առանց նկատի առնուելու, վասնզի կը

(*)— Սուրէնեանը, որ շատ հաստատուն նկարագիր ունեցող մէկը չէր, քանի մը ամիս ետքն ալ բոլորովին ասոր հակադարձ ընթացք ունեցած է: Թէքէեանը ինք կը պատմէ թէ օր մը ցերեկին կը մտնէ Ղալաթիոյ մէկ ճաշարանը, ուր ծանօթ հայեր կը յանախելին: Երբ խումբին կը մօտենայ, կը տեսնէ թէ Սուրէնեանը մէջերնին է եւ բոլորին միասին ընդհանուր բարեւ մը կու տայ: Սուրէնեանը նախատիքներու տարափով մը կը յարձակի իր վրայ ու կ'ըսէ թէ զինք դաւանան կոչել ետք յանդգնութիւն է զինք բարեւելը (*Արեւ*, ք. 5509):

հասնին Ատանայի աղէտին հետեւանքով Դուրեան պատրիարքին բողոք-հրա-
ժարականին խնդիրը եւ Քաղաքական ժողովին հրաժարեցմամբ անոր յաջոր-
դող վարչական տաքնապն ու յարակից խնդիրները, որոնք պահ մը մոռցնել կու-
տան Երուսաղէմի հարցը:

Նոյնիսկ Տեղապահը, որ էտիրնէէն Պոլիս անցած էր, ամիսներով հոն կը
մնայ եւ չի կրնար գործի ձեռնարկել ու այս մասին հարկ կը դատէ Ազգային
ժողովին դիմում կատարել (Ատեմ. 1908-1909, էջ 539-540):

Միայն միջանկեալ, 6 Նոյ. 1909-ին, վերստին Ազգային ժողովին մէջ կը
յուզուի Սուրէնեանին երեսփոխանութեան հարցը, զոր Նախաձեռնութեան
Դիւանը կը մերժէր քննել՝ իր պաշտօնին պայմանաժամը լրացած ըլլալու պա-
տըրուակով: Այս առթիւ Թէքէեանը բուռն կերպով կ'արտայայտուի (Ատեմ.
1909-1910, էջ 56) եւ իր ու նոյն դիւանի անդամ Հմայեակ Արամեանցին
(Ղեւոնդ վրդ. էն վարձուածնէրէն մէկը) միջեւ կը ծագի միջադէպ մը, վասնզի
Թէքէեանը Նախաձեռնութեան Դիւանին այս դասալքութեան համար կ'ըսէ թէ
«Բիշ մը աւելի արժանապատուութիւն» ունենալու են «ազգային պաշտօնի մը
կատարման մասին»: Բայց ժողովը կ'որոշէ նոր Նախաքննիչ Դիւանին յանձնել
խնդիրը:

Մինչ այդ, արդէն Ազարեան Վարչութիւնը Դուրեան պատրիարքը աթոռ
դարձնելէ ետք, Երուսաղէմի խնդիրը ձեռք կ'առնէ եւ աննկատ թողլով դեռնդե-
հան միաբաններուն կողմէ խմբագրուած ու Յարութիւն պատրիարքին ստո-
րագրել տրուած բազմաթիւ գիրերը, Տեղապահը ճամբայ կը հանէ՝ անոր ընկե-
րացնելով իր վարչական պատուիրակ Երուսաղէմի Հաշիւներու Քննիչ Խոր-
հրդարանական Յանձնաժողովի անդամ Պարգեւ Փափազեանը՝ Օսմանեան
Դրամատան վաղեմի պաշտօնեայ եւ ազգային գործերու մէջ եփուն անձ մը:

Ազգային ժողովն ալ, իր կարգին, երկար մոռացումէ ետք վիճաբանու-
թիւնը կը շարունակէ 27 Նոյ. 1909-ին Հաշիւներու Քննիչ Խորհրդարանական
Յանձնաժողովին տեղեկագրին վրայ (Նոյն, էջ 92):

Անձնական չահագրգռութիւններով տարուած անձերու մասնակցու-
թեամբ բուռն վիճաբանութիւններ կը կատարուին Ազգային ժողովին մէջ:
Թէքէեանը կը պահանջէ որ փոխանակ «անկողմնակալութեան պատրուակին տակ
սփոյնելու» իրենց միտքը՝ Ղեւոնդին պաշտպանները երեւան հանեն իրենց
փաստերը: Եւ կ'եզրակացնէ. «Ամեմգնիս ալ համամիտ եմք որ այլեւս պէտք է
դատապարտել Ղեւոնդ վրդ. ը որ արդարացման ապացոյց մը չունի: ... Ղեւոնդ
վրդ. ը դատապարտելով դատապարտած պիտի ըլլամք միաբանութեան ամբողջ
գեղծարար անդամները, անցեալ ու ներկայ վարչութիւնները միանգամայն»
(Նոյն, էջ 102):

Նոյն օրն իսկ, հակառակ կարգ մը երեսփոխաններու ճիգերուն՝ որ
վճիռը յետաձգուի, Ազգային ժողովը 9-ի դէմ 44 քուէով ընդունելով Արիս-
տակէս Գասպարեանին բանաձեւին համաձայն «տեղեկագրին եւ անոր յարակից
յաւելումաձգրոյն եզրակացութիւնները, կը յանձնէ գանձման Ազգային վար-
չութեան ի գործադրութիւն»:

Դժբախտաբար վերահաս դէպքերը ժամանակ չեն թողուր որոշումը գոր-
ծադրելու, վասնզի քիչ յետոյ Պոլսոյ հայ գաղութը եւ իր Վարչութիւնը, ինչ-
պէս նաեւ բոլոր ազգային վարչութիւնները յուզող բացուածքի խնդիրը մոռ-

ցընել կու տայ բոլոր միւս խնդիրները եւ չափազանց լարուած մթնոլորտ կը ստեղծէ Պոլսոյ վարչական կեդրոնին մէջ:

Դուրեան պատրիարքը իր թոյլ նկարագրով եւ անկորով ընթացքով վէճին արծարծման պատճառ կ'ըլլայ, եւ իր ամէնուն հաճելի ըլլալու քաղաքականութիւնը՝ որ իշխանաւորի մը համար անիրագործելի ուղղութիւն է՝ վէճին կու տայ այնքան մեծ համեմատութիւն, որ երկու ընդդիմադիրները իրարու հետ կը համաձայնին նոխազ քաւութեան ընել Դուրեան պատրիարքը, որ օր մը իր ձեւական հրաժարականը ընդունուած ըլլալու անակնկալին առջեւ կը գտնէ ինքզինքը:

Այս փոթորկալից օրերէն Սուրէնեանը նորէն երեւան կու գայ եւ 28 Մայիս 1909-ի ժողովին կը ներկայացնէ գիր մը, ուր իր խնդրին մասին ժողովին որոշումը կը խնդրէ: Ժողովը կարճ վիճարանութենէ մը ետք Նախաձեռնութեան Դիւանին կազմը լրացնելով ստիպողաբար կը պահանջէ անոր տեղեկագիրը (Ատեմ. 1909-1910, էջ 258-259): Սակայն դարձեալ տեղեկագիրը յապաղելուն համար Աւետիս Սուրէնեանը նոր նամակ մը կ'ուղղէ Ազգային ժողովին «յոյժ անպատշաճ» ոճով, ինչպէս կ'ըսէ ատենապետ Գարրիէլ Նորատունկեանը, եւ ժողովը, հակառակ մէկ երկու դեւոնդականներու բրած ջանքերուն՝ որ այդ նամակը կարդացուի, կ'որոշէ չկարդալ զայն եւ դարձնել գրողին՝ բարեկիրթ ոճով խմբագրելու համար: Սուրէնեանն այլեւս չ'գրադեցներ ժողովը երեք տարի, մինչեւ որ երեք երեսփոխաններ՝ Օննիկ Տէրունեանը, տոբթ. Թիւլեանն ու տոբթ. Եաղուպեանը 17 Օգոստ. 1912-ի նիստին կը պահանջեն Նախաձեռնութեան Դիւանին տեղեկագիրը, որ օրակարգին վրայ կը մնար:

Ժողովը կը բաժնուի երկուքի, ինչպէս Նախաձեռնութեան Դիւանին պարագան էր, եւ անակնկալ կերպով Սուրէնեանին պաշտպան կը կանգնին մարդիկ, ինչպէս Կեդրոնի խմբակցութեան լիտըր Տէր Մովսէսեանը, որ տարօրինակ փաստարկութեամբ մը արդարացնել կը նկրտի իր արուեստակիցը, մինչ ուրիշ արուեստակից մը՝ Սարգիս Էսմերեանը, Սուրէնեանին արժանիքներուն գովեստն ընելով հանդերձ, Սուրէնեանին արարքը կը նմանցնէ մարդու մը, որ ատրճանակ կը քաշէ, բայց զնդակը կը վրիպի (Ատեմ. 1912-1913, էջ 104):

Թէքէեանը կ'ընդդիմախօսէ Տէր Մովսէսեանին, իր դատին պարագան յիշելով եւ գեղեցիկ սրախօսութեամբ մը աւելցնելով թէ իբր «գատապարտուած» լաւ գիտէ խնդիրը: Այս առթիւ իսկապէս անկեղծօրէն արտայայտուելով կ'ըսէ. «Երեւի տարի առաջ երբ Սուրէնեան էֆ. երեսփոխան ընտրուեցաւ, ես ո'չ մէկ ծանօթութիւն ունէի իրեմ հետ, հեռուէն հեռու համակրութիւն մը միայն կրնայի ունենալ իր հրապարակագրի գործունէութեան վրայ եւ թերեւս իր ուրիշ գործերուն համար ալ հակակրութիւն: Ընտրութեան՝ վաւերացման համար հոս քերուած ատեն ուեւ խնդիր չկար տակաւին բայց այն ատեն Քաղաք. ժողովն էր որ խնդիր ըրաւ, եւ դարձեալ ան էր որ երեւան հանց Պէհա պէյի հետ Սուրէնեան էֆ.ի ունեցած տեսակցութեան պարագան: Ես ատիկա նկատի առի եւ ըսի որ մէկը որ կառավարութեան կը դիմէ քեկանելու համար այս ժողովին որոշումը, կրնայ անցեալին մէջ ալ այդպիսի արարք մը գործած ըլլալ: ... Երբեք իրաւունք չի տրուիր ուեւ անհատի՝ որ երեսփոխան չըլլալուն համար երթայ Ազգ. ժողովին որոշումները կառավարութեան հաղորդէ, զանոնք քե-

կանել տալու դիտումով: Մենք որոշումներ կուտանք որոնք կը բննադատուին ազգային շրջանակի մէջ, իսկ երբ ատիկա կառավարութեան մօտ կ'ըլլայ, ատիկա դաւանանքիւն է, ըսած եմ եւ կը կրկնեմ» (Նոյն, էջ 105):

Հակառակ Հմայեակ եպօ. Դիմաքսեանին եւ ուրիշներու պաշտպանողականին, Վարդգէսին շատ տրամաբանական պատճառարանութիւններն ալ լսելէ հտք, Ազգային ժողովը 22-ի դէմ 24 քուէով կը մերժէ վաւերացնել Սուրէնեանին երեսփոխանութիւնը եւ կը փակուի հարցը:

1910-1912 շրջանին յայտնի է թէ ինչեր կը պատահին: Մասնաւորապէս Պալքանեան Պատերազմը պատճառ կ'ըլլայ հարստահարութեան եւ բարենորոգման խնդիրներուն տալու առաջնակարգ նշանակութիւն, ուստի Երուսաղէմի խնդրին արմատական դարման մը տանելու վրայ ոչ ոք կը խորհի ու խայտառակութիւնները կը շարունակուին հոն: Տեղապահը իրեն փոխանորդ թողլով Գրիգորիս վրդ. Պօյաճեանը՝ Պոլիս կ'անցնի եւ հոն կը մնայ:

1912 Սկստ.ի սկիզբը Միարանութիւնը վանքը անգլուսէն ձգելու սպառնալիքով կ'ուզէ պատրիարքական ընտրութիւն կատարել:

Ընդհակառակը, Թէքէեանն ու այլ երեսփոխաններ կը պահանջեն որ Տեղապահը վանք դառնայ, եւ Ազգային ժողովը այս տեսակէտին համաձայն կը գտնուի՝ միեւնոյն ատեն պատրիարքական ընտրութեան ստիպողութիւն տալով (Նոյն, էջ 146):

Անցնող տարիներուն հոգեբանական յեղաշրջում մը կատարուած էր ազգին եւ իր ներկայացուցիչ ժողովներուն մէջ. տեսակ մը ինքնարուխ համերաշխութիւն ստեղծուած էր ազգին բոլոր դասերուն միջեւ, քանի որ կենաց եւ մահու խնդիր մը կար ազգին առջեւ: Այնպէս որ համերաշխ մթնոլորտի մէջ, իրերհասկացողութեամբ կարգ մը խնդիրներ լուծուած կը գտնեն եւ կուսակցական կիրքերով ձգձգուած շատ հարցեր կը սկսին վախճանի մը յանգիլ:

Անոնցմէ մէկն էր Օրմանեան սրբազանին ամբաստանութեանց խնդիրը, որ անպարտութեան վճիռով վերջ կը գտնէ 21 Դեկտ. 1912-ին, երբ արդէն միտքերու մէջ տեղ գտնել սկսած էր Օրմանեանին կարողութիւններէն օգտուելու գաղափարը, եւ շատեր անոր իբր Անտոնեան միարան, տարի մը էջմիածին իբր ուսուցիչ եւ հօթ տարի Արմաշի փոխ-վան: Հայր պաշտօնավարութիւնները վանական կեանքի փորձառութեան գրաւական համարելով՝ կ'ուզէին որ ան Երուսաղէմ հրթիռ եւ վանքը կարգի կանոնի մտցնէ:

Նոյնպէս հետզհետէ տեղ գտած էր միտքերու մէջ սա գաղափարը՝ թէ Երուսաղէմի վանքին մատակարարութիւնը պէտք է ենթարկուէր Կեդրոնին հակադէմին՝ աշխարհականներու միջոցաւ:

Այսպէս, Յարութիւն պատրիարք Վեհապետեանին վախճանումէն (18 Հոկտ. 1910) ութ ամիս հտք, երբ 24 Յունիս 1911-ի Ազգային ժողովին երկու երեսփոխաններ առաջարկ կը ներկայացնեն պատրիարքի ընտրութեան ձեռնարկելու, առաջարկը կը յղուի Վարչութեան, որպէսզի գործի ձեռնարկուի:

Ութ օր հտք (1 Յուլիս 1911) խառն ժողովը կը պատասխանէ. «Նաոն ժողովը տեղեկանալէ ետք իրաց վիճակին՝ որ կը տիրէ Ս. Յակոբեանց վանուց մէջ, խորհրդակցեցաւ այն միջոցներուն վրայ, զորս անհրաժեշտ էր ձեռք առնուլ վանական կարգն ու կանոնը անվրար պահելու եւ ելեւմտից մատակարարութեան նիւղը օրինաւոր տնտեսութեամբ հիմնապէս քարկարգելու համար,

Եւ որոշեց նախ Կրասնայա ռուդնի Երուսաղէմի Գեր. պատրիարքական Տեղապահին, որպէս զի Ազգային Ժողովին կողմէ 1888-ին վաւերացուած միաբանական կանոնագրին, որ տիրող օրէնք կը մնայ ցարդ, տրամադրութեանց համաձայն ձեռնարկէ կարեւոր նախապատրաստութեանց պատրիարքական ընտրելեաց ցանկը կազմելու համար, եւ միանգամայն Ս. Տեղապահին խնդրանաց վրայ հարկ դատեց վարչական պատուիրակ մը ուղարկել, որպէս զի աջակցի Ն. Գերապատութեան ընտրական այս գործողութեանց մէջ: Իսկ գալով Ելիւմտից նիւղին բարեկարգութեան՝ Խառն Ժողովը արժան դատեց Կեդրոն. վարչութեան անմիջական հակակշիռին ներքեւ առժամեայ կերպով աշխարհական Ելիւմտից տեսուչ մը ուղարկել, որ պաշտօն ունենայ՝ գործակցութեամբ պատ. Տեղապահ Ս. Ին ձեռք առնուլ վանքին մատակարարութիւնն եւ Ն. Սրբազնութեան միջոցաւ համարատու լինիլ առ Կեդր. վարչութիւն» (Ատեմ. 1911-1912, էջ 266):

Ըստ այս պաշտօնագրին, իբր վարչական պատուիրակ Երուսաղէմ կը ղրկուի Հայկ խօսարեանը, որ օր մը Ազգային Ժողովին բեմէն ըսել կը պարտաւորուի թէ ընդունելով այդ պաշտօնը՝ իր կեանքին մեծագոյն սխալը գործած է:

Խօսարեանը Երուսաղէմ երթալով 1911 Հոկտ. 1/14-ի Միաբանական Ժողովին մէջ կը կազմէ, ըստ կանոնագրի, նախ եօթնանուն ցանկ մը, իսկ յաջորդ օրը՝ եռանուն ցանկ մը, որ Պոլիս կը ղրկէ: Խառն Ժողովն ալ իր դիտողութիւններով գայն կ'ենթարկէ Ատենապետաց Դիւանին ուշադրութեան: Յանկը կը յղուի Ազգային Ժողովին (18 Նոյ. 1911):

Շահրիկեանը Նոյն նիստին մէջ շատ տրամաբանական փաստարկութեամբ մը զեղծարարներու քուէով զեղծարարներէ կազմուած ցանկին դէմ կ'ըմբոստանայ եւ կը պահանջէ որ աշխարհականներ գործադրեն հսկողութիւնը վանական վարչութեան վրայ ու կ'առաջարկէ բնտրութիւնը յետաձգել:

Ոսկան Մարտիկեանը՝ յանուն Վարչութեան խօսք առնելով՝ կ'ըսէ թէ Վարչութիւնն իրեն յանձնարարուած գործը կատարած է, «քայց երբ կ'ըսուի թէ Վարչութիւնը Երուսաղէմի խնդիրը չի գիտեր, ատիկա չնմի կրնար ընդունիլ քնաւ եւ կը մերժենք: Երուսաղէմի խնդիրը հին խնդիր մըն է եւ ծագում կ'առնէ կրօնականաց վանքին Ելիւմտական գործերը կատարելէն ...»:

Նոյն օրը կը յայտնուի թէ տեղապահ Դանիէլ եպս. Յակոբեանը իր առողջութիւնը պատրուակ բռնելով Եգիպտոս անցած է՝ լքելով վանքը:

Տէր Մովսէսեանը, որ յայտնի չէ թէ ի՞նչպէս դարձած էր ղեկունդեան, կր խօսի երկարօրէն Շահրիկեանին դէմ: Ժողովը կ'որոշէ տեղեկագիրը անցընել օրակարգի, ուր կը մնայ բաւական երկար ատեն, վասնզի ուրիշ խնդիրներ ալ կային: Ինչ որ նշանակելի է, Վարչութեան եւ Ազգային Ժողովին մէջ հետզհետէ հաստատուն համոզումի մը գոյացումն էր՝ թէ վանքը աշխարհականներու հակալիւին պէտք է ենթարկել:

Ասիկա կը հաստատէ Ազգային Ժողովին կողմէ 1 Յունիս 1912-ին (Ատեմ. 1912-1913, էջ 32-33) քուէարկուած Երուսաղէմի վանքին կանոնագրին 9 յօդուածներու բարեփոխութիւնը եւ այն անհոգութիւնը, — թէպէտեւ արդարաւոր Պաթրիարքան Պատերազմին եւ հայկական հարստահարութեան խնդիրներուն արծարծման պատճառով, — որ ցոյց կը տրուի պատրիարքական բնտրութեան նկատմամբ, որ չի կատարուիր, հակառակ անոր որ 4 եւ 12 Սեպտ.

թուակիր հեռագրերով միաբանութիւնը կերպով մը ճնշում կ'ուզէր բանկցնել պատրիարքական ընտրութիւնը փութացնելու համար, մինչ ժողովը կարծէք չէր ուզէր անապարել և Պոլիս ապաստանած Տեղապահը կ'ուզէր որ Երուսաղէմ դառնայ (14 Սեպտ. 1912): Իսկ եթէ 12 Հոկտ. 1912-ի նիստին ձեռք կ'առնէ ընտրութեան խնդիրը, կարծէք ոչ թէ կատարել-լմնցնելու համար է, այլ հարցը բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրելու: Այնպէս որ կը կատարուին շատ բուռն ու երկարատև վիճաբանութիւններ, որոնք կարծէք վերջ պիտի չունենային, երբ նորընտիր Վարչութեան ատենապետ Ստեփան Գարայեանը առաջարկ կը բերէ խառն ժողովին ժամանակ տալու, որ խորհրդակցելով խնդիրը քննէ և արդիւնքը բերէ ժողովին:

Սակայն խնդիրը իր դիմագիծը կը փոխէ: Տակաւին Գարայեանին գլխաւորած Վարչութիւնը իր տեսակէտը չբանաձեւած՝ յաջորդ, 30 Նոյ. ի նիստին կ'իմացուի յանկարծամահ վախճանումը Գէորգ եպս. Երէցեանին, և բոլոր ղեւոնդեան երեսփոխանները, որոնք Երէցեանին ընտրութեամբ հաշուելոյս-ները արդարացնելու նպատակը կը հետապնդէին, կը դադրին այլևս պատրիարքութեան պահանջ ներկայացնել և խնդիրը կը թաղուի, թէև որոշ էր թէ Քաղաքական ժողովը անգործ չէր և կը թուէր թէ ինք ալ համոզուած էր Շահրիկեանին շատ արդարացի նկատողութեան՝ թէ պէտք է միաբանութիւնը մաքրագործուէր և ապա ընտրութիւն կատարուէր. ասոր համար կը խորհուէր ամէն բանէ առաջ զօրաւոր ձեռքի մը յանձնել վանքը: Այդ «զօրաւոր ձեռք»ը կը կարծուէր թէ միայն Օրմանեանը կրնայ ըլլալ: Վարչութիւնը սակայն չէր կրնար զայն Երուսաղէմ դրկել, մինչև որ ան իր վրայ ծանրացած ամբաստանութիւններէն չարդարանար. ասոր համար է որ չորս տարիներու յապաղումէ ետք Օրմանեանին ամբաստանութեանց խնդիրը օրակարգի կ'անցնի և 7, 14 ու 21 Դեկտ. ի յաջորդական երեք նիստերուն մէջ ձեռնուելով անպարտութեան վճիռ կը տրուի:

Ասկէ ետք է որ Վարչութիւնը իր 30 Նոյ. 1912-ի նիստին մէջ խոստացած քննութեան արդիւնքը ժողովին կը բերէ 1 Փետր. 1913-ին: Հոն կ'ըսուի. «Խառն ժողովս նկատողութեան առաւ խնդիրը եւ յետ բազմակողմանի քննութեան ընդունելով հանդերձ սոյն ընտրութեան փութացման անհրաժեշտութիւնը, այլ սակայն նկատելով որ Երուսաղէմի միաբանութեան կողմէ պատրաստուած եօթնամունց ցանկին մէջ գտնուող ընտրելի եկեղեցականներէն մին վերջերս վախճանած է, մինչ Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութեան համաձայն, պէտք է որ այդ ցուցակը գոնէ եօթն ընտրելիաց անուն պարունակէ, նկատելով նաև որ յիշեալ ցուցակին մէջ կան երեք ընտրելիներ^(*), որոնց վրայ ամբաստանութիւններ կը ծանրանան, ինչ որ մատնանշած էր նախորդ Վարչութիւնը, պատկ. ժողովոյդ ուղղեալ իր 18 Նոյ. 1911 թուականաւ յայտագրովը, ուստի ժողովս բանաւոր կը դատէ վերոյիշեալ ցուցակը վերադարձնել Երուսաղէմի միաբանութեան առ առաւել 3 ամսուան մէջ եօթնամունցնոր ցուցակ մը պատրաստելով պատրիարքարան հասցնելու համար, որպէսզի սոյն ցուցակին վրայ ընտրութիւնը կատարուի փութով» (Ատեմ. 1911-1912, էջ 322-323):

Այս կերպով Գարայեան Վարչութիւնը ճարտար դարձուածքով մը կը յե-

(*)— Եղիա վրդ. Յովհաննէսեան, Վահան վրդ. Քէշիշեան եւ Հմայեակ վրդ. Նրեցեան:

տաճգէր ընտրութիւնը, որպէսզի ժամանակ ունենայ Երուսաղէմի վարչութեան վրայ հակակշռի ձեւ մը հաստատելու, ինչ որ այս պաշտօնագրին շարունակութենէն ալ կը հասկցուի, վասնզի «առ ի տեղեկութիւն» կը յայտարարուէր թէ խառն ժողովը «որոշած է միանգամայն սոյն 3 ամսուան մէջ անմիջապէս գործադրել» Ազգային ժողովէն «քարեփոխուած Երուսաղէմի միաքանական գործառնութեանց վերաբերեալ տրամադրութիւնները» (Նոյն, էջ 323):

Ազգային ժողովն առանց առարկութեան կ'ընդունի այս յայտարարութիւնը:

Պահանջուած եռամսեայ միջոցը վեցամսեայի վերածուելէ ետք, վարչութիւնը ընդարձակ տեղեկագրով մը 10 Մայիս 1913-ին կը դիմէ Ազգային ժողովին եւ կը ներկայացնէ ծանր ու տաճնապալից վիճակ մը, որ մեծապէս կը վրդովէ ժողովը:

Տեղեկագրէն կը հասկցուի թէ վարչութիւնն իր յանձնառութեան համաձայն ձեռնարկած էր՝ ա. միաքանական ժողովով ընտրելիներու նոր ցուցակին կազմութեան եւ բ. բարեփոխեալ կանոնագրին գործադրութեան: Սակայն Միաքանութեան տրուած հրահանգը չէր գործադրուած Տեղապահին կողմէ, վասնզի Միաքանութիւնը մերժած էր զայն ալելուալ անտեղի առարկութիւններով: Խառն ժողովը՝ յուսահատ՝ որոշած էր օգտուիլ Պարզեւ Փափազեանին Եգիպտոս գտնուելէն եւ հեռագրած որ ուղեւորուի Երուսաղէմ ու հարկ եղածը ընէ՝ Կեդրոնին որոշումը գործադրութեան ղեկելու համար: Պարզեւ Փափազեանը գումարած էր միաքանական ժողով եւ պարզած իր պաշտօնը, բայց նախատուած էր, խստութեանց ենթարկուած եւ կոպտութեամբ ծեծուած ժողովին մէջ՝ Զիլինկիրեան Եղիա եպս.ին եւ Եղիա, Սամուէլ, Թովմաս ու Հմայեակ վարդապետներուն կանխամտածութեամբ սարքած դաւով: Փափազեանը ապաստանած էր Եաֆա եւ անկէ դաժած Պոլիս: Նոյնպէս անարգուած էր Տեղապահը, հրաժարեցուած եւ տեղը ընտրուած Տրդատ եպս. Պալեանը^(*):

Կեդրոնական վարչութիւնը Ապրիլ 26-ին սկզբունքով կ'որոշէ եկեղեցական եւ աշխարհական պատուիրակութիւն մը ղրկել Երուսաղէմ եւ կը դիմէ կառավարութեան, որպէսզի ան օժանդակէ Տեղապահին, որ Եաֆա հրահանգի կը սպասէր ու կը պահանջէր որ անկարգութեանց պարագլուխները հեռացուին վանքէն:

Գալով բարեփոխեալ կանոնագրին գործադրութեան, Միաքանութիւնն ի սպառ կը մերժէր զայն ընդունիլ՝ կանոնագրին վերաքննութեան գործը իր իրաւունքը համարելով (Ատեմ. 1913-1914, էջ 32-38):

Ժողովը լսելով այս տեղեկագիրը, որ անել մը կը ստեղծէր, մեծապէս կը վրդովի: Շահրիկեանն ու Խօճասարեանը կացութիւնը կը փրկեն իրենց խօսքերով, որոնք ժողովական տարեգրութեանց մէջ կրնան պատուով յիշատակուիլ: Անոնք կ'առաջարկեն կազմել խորհրդարանական յանձնաժողով մը, որ կարճ ժամանակի մը մէջ տեղեկագիր մը բերէ:

(*) — Շփոթութեան տեղի չտալու համար ըսեմ թէ Տրդատ եպս. Պալեանին ընտրութիւնը աչքի փոշի փչել էր, վասնզի ան արդէն Պոստյ վարչութեան որոշումով 1910 Ապրիլ 20-ին Երուսաղէմ գացած եւ Տեղապահին փոխանորդութիւնը վարած էր՝ անոր էջմիածին գացած ատեն, մինչեւ անոր դարձը (1910 Հոկտ.): ապա՝ յուսահատ վամբին վիճակէն՝ մեկնած էր Երուսաղէմէն եւ փաշուած Մանիսա: Հետեւաբար ըմբոստներուն հետ որեւէ կապ չունէր ան:

Այս ժողովին մէջ Թէքէեանը մէկն է անոնցմէ, որոնք ուժ կու տան այդ առաջարկին՝ միանգամ ընդ միշտ վերջ տալու համար այդ խնդրին, եւ փափաք կը յայտնէ որ Ազգային ժողովն ինք ստանձնէ գործին լուծումը, քանի որ Վարչութիւնը չէ կրցած (Նոյն, էջ 24) :

Նոյն օրն իսկ կ'ընտրուի Խորհրդարանական Յանձնաժողովը, որուն մէջ բոլոր խմբակցութիւններն ալ իրենց ներկայացուցիչն ունէին :

Խորհրդարանական Յանձնաժողովը, որուն ներշնչող ոգին դարձեալ Շահրիկեանն ու Խօճասարեանը կը կազմէին, 24 Մայիս 1913-ին կը ներկայացունէ իր տեղեկագիրը : Ան եկած էր այն եզրակացութեան թէ «Երուսաղէմի ներկայ անհամդութիւի կացութիւնը հետեւանք է մասամբ սկիզբէն ի վեր հիմնական դարմաններ նախատեսուած չըլլալուն եւ մինչեւ իսկ հակասական կարգադրութեանց տեղի տրուելուն» (Նոյն, էջ 71) : Ուստի «անհրաժեշտ կը նկատէ միանգամ ընդ միշտ ինք առնել արմատական միջոցներ, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ պատմադիմ քարծուր, ինչ որ արդիւնքին ալ քարծման պիտի ծառայէ» :

Առաջարկուած դարմաններուն գլխաւորն ու առաջինն էր «կանոնագրի փոփոխութիւնը, որուն մէջ անջատուած են միայն ելմտական, տնտեսական պարտականութիւնները որոնք յանձնուած են ուղղակի Ազգային Կեդրոնական վարչութեանէն քոխած ... յատուկ մարմնի մը, որ պիտի քաղկանայ վնարեալ պաշտօնեաներէ :

«Բ. Ազգային ժողովի կողմէ տեղւոյն վրայ անմիջական հսկողութեան կամ հակակշիռի պաշտօն մը հաստատուած է՝ Ազգային ժողովի ներկայացուցչութեան անունով :

«Գ. Վանքին իւրաքանչիւր մասնահիւղերու տարեկան պիտնէի նախահաշիւ կազմելու իրաւունքը իրենց թողուած է :

«Դ. Տնտեսական մարմնոյ գործառնութեանց վրայ հսկելու իրաւասութիւնը վերապահուած է : Եւայլն ...» :

Կանոնագրին մասին կարգ մը այլ տեղեկութիւններէ ետք, Յանձնաժողովը կը յարէր . «Կասկած չկայ որ ամենամեծ դժուարութիւնը ելմտական մատակարարութեան կոչուելիք տնտեսական մարմնին տեղւոյն վրայ կազմակերպութեան եւ ամբողջ գործին իրեն փոխանցումին մէջ կը կայանայ եւ որովհետեւ մինչեւ որ այդ կազմակերպութիւնը ստեղծուի եւ փոխանցումը կատարուի, հրամայողական պահանջ կայ տիրող անիշխանութեան վերջ մը դնելու, սոյն տագնապալի վիճակը անմիջապէս դարմանելու միջոցներ ձեռք առնելու համար» յանձնաժողովը կը դիմէր Ազգային ժողովին, ընդլայնելու համար իր իրաւասութեան եւ պարտականութեան սահմանը, «որպէսզի ամենալուրջ շըրջահայեցութեամբ եւ համաձայնութեամբ հարկ եղած միջոցներու որոշման եւ գործադրութեան աջակցին» (Նոյն, էջ 74) :

Յանձնաժողովը կ'առաջարկէր առկախել նաեւ պատրիարքական ընտրութիւնը սա լուրջ պատճառաբանութեամբ որ «առանց ներկայ դժուարութիւններն եւ քարդութիւնները հարթելու, առանց այս տագնապալից վիճակը փոխելու, կարելի չէ ոչ օրէնքի սահմանին մէջ ընտրութիւն կատարել տալ եւ ոչ ալ ընտրուած պատրիարքին ապահովել իր իշխանութիւնը անարգել կիրարկելու հնարաւորութիւնը» (Նոյն, էջ 74) :

Ժողովը յետ վիճաբանութեան կ'ընդունի տեղեկագրին եզրակացութիւնն

ու կ'արտօնէ Յանձնաժողովը շարունակելու իր աշխատութիւնները Վարչութեան հետ համախորհուրդ, մշակելու համար այն միջոցները, որոնք պիտի ապահովեն վանքին անմիջական խաղաղեցումը եւ նոր կազմակերպութեան արդիւնաւոր կիրարկումը:

Այս որոշումին համաձայն, Ազգային ժողովն իր 28 Յունիս 1913-ի նիստին մէջ Յանձնաժողովին նախագիծը յօդուած առ յօդուած քննելու կը ձեռնարկէ:

Նկատելի է որ այդ օրուան ժողովին պատահական նախագահը՝ Օրմանեան եպօս, առաջին անգամ խօսք առնելով այդ նիստին մէջ դէմ կ'արտայայտուի կանոնագրին, ըսելով. «Այս ժողովին դիրքը կը նմանի Պոլսոյ պաշարման քուականին, 1453-ի Յունաց դիրքին: Երուսաղէմը այժմ վտանգի մէջ. երկու ամիսներէ ի վեր վտանգի ճայներ կուգան: Գործերը երեսի վրայ են, իսկ մեր պատուարժան երեսփոխանները այնպիսի վէներ կը յարուցանեն որ վեց ամիս ալ կրնայ տեւել: Երբ հոն ոչ վարչութիւն կայ եւ ոչ պատրիարկ կայ, այսօր մենք ելքի ենք անոնց համար կանոնագիր կը շինենք: Նախ տագնապը անցունենք, վաճառել խաղաղեցնենք յետոյ ատով զբաղինք: Պատերազմի ատեն կանոնագիր չեն շիներ: Այսօր Երուսաղէմի միաբանութիւնը զինուած է պատրիարքարանի դէմ. փոխանակ ատոր անմիջական դարման տանելու՝ ելքի կանոնագիր կը շինենք» (Նոյն, էջ 133):

Այս քանդիչ խօսքերը, որոնք ամբողջ գործը հիմնի վեր տապալելու կը ձգտէին, կ'ընդմիջուին իր օճապարեանէն, որ «Հետեւողականութիւն ունենանք, Սրբազան Հայր...» կ'ըսէ: Օրմանեանը «Պարապ խօսքեր» ըսելով կը պատասխանէ: Իր օճապարեանն ասոր վրայ դիտել կու տայ թէ կանոնագիր պահանջողը Ազգային ժողովն է:

Նոյն ժողովին մէջ Օրմանեանը քանի մը անգամ ալ «անմիջական դարման»ի թէզը կը պաշտպանէ եւ կանոնագրին համամիտ չ'ըլլար. նոյնիսկ կը հեգնէ (Նոյն, էջ 134-136):

Դարձեալ քանի մը նիստ ետք, 27 Օգոստ. 1913-ին, Վարչութիւնը կը խնդրէ փութացնել կանոնագրին վաւերացումը: Ժողովը կը ձեռնարկէ յօդուած առ յօդուած քննութեան՝ նախապատուութիւն տալով Վարչութեան կողմէ մատնանշուած չորս յօդուածներուն: Բայց դեռ անոնց քուէարկութիւնը չաւարտած՝ Զաւէն արք.ը կ'ընտրուի պատրիարք (30 Օգոստ. 1913) եւ այդ օրերուն իսկ Թէքէեանը կը մեկնի Կեսարիա՝ իբր տնօրէն Ս. Կարապետի բարձրագոյն վարժարանին: Իսկ Ազգային ժողովը կը շարունակէ կանոնագրին քննութեան գործը քանի մը նիստերու մէջ եւ վերջապէս զայն ամբողջութեամբ կը վաւերացնէ 20 Դեկտ. 1913-ի նիստին:

Մինչ այդ Զաւէն սրբազանը Տիարպէթիւրէն Հայաստանը կտրելով Պոլիս կ'երթար եւ 8 Նոյ. 1913-ին պաշտօնի կը ձեռնարկէր: Ան, ինչպէս իր յուշերուն մէջ կը խոստովանի, իր ընտրութիւնը առաւելապէս կը պարտէր իր ուսուցչին՝ Օրմանեանին, որ Պոլսոյ ազգային շրջանակներուն գրեթէ անծանօթ այս եկեղեցականը յանձնարարած էր իր բարեկամներուն եւ անոր ընտրութիւնը յաջողցուցած:

Անշուշտ այս պարագան իր խորունկ ազդեցութիւնը պիտի ունենար նորընտիր Պատրիարքին գործունէութեան վրայ, վասնզի ան պիտի ներշնչուէր

յաճախ նախկին Պատրիարքէն, որ իր արդարանալէն ետք ախորժակ ցոյց կու տար կրկին վարչական գործերու խառնուելու եւ մասնաւորապէս Երուսաղէմ երթալու իբր վարչական լիազօր պատուիրակ:

«Արդէն երկար տարիներէ ի վեր Սուրբ Տեղերը եւ Պաղեստինը տեսնելու փափաք ունէի» (Խոհի, էջ 318) կ'ըսէ Օրմանեանը, որ ինքնամատոյց յօժարութեամբ մը առաջ նետուած էր տակաւին ամբաստանութեան տակ զըտնուած ատեն, թերեւս ասով իր արդարացումը պայման դնելու կամ իր հին փափաքին գոհացում տալու համար:

Ինչպէս ըսուեցաւ, Ազգային մարմիններու մէջ հետզհետէ գետին կը գտնէր այն դադափարը՝ թէ Օրմանեանը միակ մարդն էր որ կարգի պիտի կարենար դնել Երուսաղէմի խնդիրը: Մթնոլորտը արդէն պատրաստ էր Օրմանեանը Երուսաղէմ դրկելու կարգադրութեան մը համար, որուն ուժ կու տար օրուան Պատրիարքն ալ, թերեւս նոյնիսկ Օրմանեանին թելադրութեամբ: Այդ տեսակ կարգադրութեան մը պէտքը հրամայական էր, վասնզի Երուսաղէմը կատարեալ անիշխանութեան մատնուած էր: Ըմբոստ վարդապետներ կացութեան տէր դարձած էին վանքին մէջ. տեղապահ Դանիէլ արք. Յակոբեանը Եաֆայի մէջ կը սպասէր ձեռնադրուի եւ զեղծարարները կ'առնէին կը ծախէին բոլորովին անպատասխանատու կերպով:

Ազգային ժողովի 15 նոյ. 1913-ի նիստին կը կարգացուի Տեղապահին մէկ գիրը, որով ան կրկին կը հրաժարէր, դառն բառերով վերաքաղն ընելով պատահած բոլոր տգեղ դէպքերուն:

Հրաժարականը կարգացուելէ ետք, Շահրիկեանն անմիջապէս խօսք առնելով կը յայտարարէ. «Եթէ ընդունուի այս հրաժարականը, վաւերացուցած պիտի ըլլանք վանքին մէջ երեւան եկած ըմբոստութիւնը: Հետեւաբար պէտք է որ մերժեմք զայն: Քանի որ մօտ ատենէն մարմինները պիտի երթան Երուսաղէմ ու պատրիարքի ընտրութիւն ալ պիտի կատարուի, հարկ չկայ այդ հրաժարականը ընդունելով մոր տեղապահ մը ընտրել. վարչութիւնը պէտք է որ յանձնարարէ որպէսզի Դանիէլ Արքեպիսկոպոս շարունակէ իր պաշտօնը մինչեւ մեր ներկայացուցչին ժամանումը»:

Տօքթ. Տաղաւարեանը միջամտելով կ'ըսէ. «Պատուիրակութեան մասին ոեւէ որոշում չկայ տակաւին»: Ասոր ի պատասխան Շահրիկեանը, որ անդամ էր Խորհրդարանական Յանձնաժողովին, որ պաշտօն ունէր համախորհուրդ գործել վարչութեան հետ, կը յայտարարէ. «Կը խորհուի պէտք եղածը»: Ուրեմն բաներ մը կային: Ժողովը՝ հետեւողական իր որոշման՝ կը մերժէ Տեղապահին հրաժարականը:

6 Դեկտ. 1913-ի Ազգային ժողովին մէջ կը ձեռնարկուի ընտրութեան «Ազգային ժողովի ներկայացուցչի յԵրուսաղէմ», որպէսզի նոր կանոնադիրը գործադրութեան ղրուի: Բայց դադարի մը պահուն կատարուած խորհրդակցութեան մը հետեւանքով «Երուսաղէմի յանձնաժողովին պաշտօն կը յանձնուի որպէսզի նախապէս քանակցութիւն կատարէ ընտրելի նկատուած անձներու հետ եւ յառաջիկայ նիստին ընտրելիներու ցանկ մը բերէ եւ ըստ այնմ բուեարկութիւն կատարուի»:

Այս առթիւ հարց կը ծագի թէ ընտրելին երեսփոխան թէ դուրսէն մէկը պիտի ըլլայ:

Ձաւէն պատրիարքը կը միջամտէ. «Կը տեսնեմ որ խնդիրը շատ կ'երկարի: Կարծեմ Երուսաղէմի խնդիրը երկարատեւ չի վեր սեղանին վրայ կը գտնուի եւ քաղաքակրթական եղած է: Կ'ապահովցնեմ թէ ազգը ձանձրացած է այլ եւս ատկէ, եւ երախտապարտ պիտի ըլլայ եթէ ան վերնայ սեղանին վրայէն»: Այս կերպով թերեւս ան ճիշդ մը կ'ընէր անմիջական կերպով Օրմանեանին ընտրութիւնը յաջողցնելու. սակայն ժողովը կ'որոշէ թեկնածուներ ներկայացնելու գործը Երուսաղէմի Յանձնաժողովին ձգել:

Յաջորդ նիստին (20 Դեկտ.) Յանձնաժողովին կողմէ Շահրիկեանը կը յայտարարէ. «Յանձնաժողովը Երուսաղէմի մերկայացուցչի քանդակաքանդակներ պատրաստելու համար դիմումներ եւ քանակցութիւններ կատարած է: Յանձնաժողովը խառն ժողովին, Երուսաղէմի խնամակալութեան եւ Պատրիարքին հետ խորհրդակցելով, դիմում կատարած է Տոքթ. Տադաւարեան եւ Հրանդ Ասատուր եֆ. մեքրում, որոնք մերժեցին ընդունիլ այս պաշտօնը: Դիմում եղած էր նաեւ շատերու, որոնք մերժած էին: Մենք ի վերջոյ կանգ առինք երկու անձնաւորութեանց վրայ, Վահան եֆ. Թէքէեանի եւ Հայկ եֆ. Խօնասարեանի, որոնց երկուքին ալ պարկեշտութիւնը ծանօթ է: Գուցէ այս պաշտօնը մեր է, եւ ատոր համար շատեր չեն ուզեր ստանձնել, մինչեւ որ մեր բարեբրու մէջ մտնէ ան: Հետեւաբար կը խնդրենք որ այս երկու անձնաւորութիւններու վրայ կատարուի ընտրութիւնը» (Ատեն. 1913-1914, էջ 392):

Ինչպէս կը տեսնուի, Յանձնաժողովին նախընտրած անձը Թէքէեանն էր:

Շահրիկեանին յայտարարութենէն ետք Վարչութեան անդամներէն փաստաբան Արիստակէս Գասպարեանը խօսք կ'առնէ եւ առանց յայտնաւոր ըսելու՝ Օրմանեանին ընտրութիւնը առաջ քշելու փորձ մը կ'ընէ: Ան կ'ըսէ. «Օրէնք մը կայ բուժարկուած: Ներկայացուցչի մը ընտրութիւնը որոշուած է: Բայց բուժարկուած յօդուածին մէջ չէ նշանակուած թէ մերկայացուցիչը եկեղեցական թէ աշխարհական դասէն պիտի ըլլայ: Հետեւաբար ժողովը այսօր ատկեալ պէտք է որ որոշէ: Ես կը կարծեմ թէ եկեղեցական դասէն պէտք է որ ըլլայ. պատշաճութիւնն ալ այդպէս կը պահանջէ: Վարչութիւնը արդէն աշխարհական պաշտօնեաներ պիտի զրկէ մատակարարման գործոց համար. հետեւաբար կրկին աշխարհական մերկայացուցչի պէտք չկայ»:

Շահրիկեանը կը ծառանայ ասոր դէմ. «Վարչութեան անդամ մը այդպիսի առաջարկ մը կը բերէ: Բայց ասիկա օրէնքի խնդիր մըն է ըստ էութեան: Ասոր նկատողութեան առնելու ատենը չէ հիմա: Ժողովը իր մերկայացուցիչը պիտի ընտրէ եւ այն ալ աշխարհական պիտի ըլլայ: Ժողովին այսօրուան աշխատութիւնը այս է» (Նոյն, էջ 382):

Այսպէս կը վիժի Վարչութեան ձեռնարկը: Ժողովը կը ձեռնարկէ քուէարկութեան, որուն կը մասնակցին 52 երեսփոխաններ: Արդիւնքը կ'ըլլայ հետեւեալը.

Հայկ Խօնասարեան	24 քուէ
Մաղաքիա Օրմանեան	8 քուէ
Վահան Թէքէեան	2 քուէ
սպիտակ	15 քուէ
երեք անձեր՝ մէկական քուէ	

ինչպէս կը տեսնուի՝ գօրաւոր ընդդիմադրութիւն կար: 15 քուէները ղեւտնդեաններու եւ եկեղեցականներու քուէներն էին՝ պարզապէս ձախողութեան մատնելու համար գործը. իսկ Օրմանեանին տրուած 8 քուէները Արիստակէս Գասպարեանին առաջարկին համաձայն եղողներունն էին:

Նոճասարեանին նախամեծար համարուելը ուրիշ հոգեբանութեան մը արդիւնք էր: Թէքէնանը վարչական մարդու համբաւ չունէր՝ իրր գրոց-բրոց, իբր բանաստեղծ: Իսկ Նոճասարեանը իբր պատուիրակ Երուսաղէմ գացած եւ խնդրին ու անձերուն ծանօթ կը նկատուէր. անոր համար քուէները իր վրայ կեդրոնացած էին, թէեւ՝ անբաւական, վասնզի քուէարկողներու կէսէն մէկ աւելիին քուէն չէր շահած:

Երկու առաւելագոյն քուէ շահածներուն վրայ պէտք է համեմատական քուէարկութիւն կատարուէր:

Նման պարագայի մը Օրմանեանին ընտրութիւնը անխուսափելի պիտի ըլլար. ուստի Շահրիկեանը ընտրութեան արդիւնքը յայտարարուելէն ետք կ'ըսէ. «Այսպիսի փափուկ խնդրի մը մէջ մեզմէ բոլորս պարտաւոր էինք գոհացուցիչ արդիւնք մը առաջ քերելու: Ես առաջարկեցի որ առանց վիճարանութեան բուէարկութիւն կատարեմք, քայց երբ արդիւնքը այս է, ես ետ կ'առնեմ իմ առաջարկս»: Շահրիկեանն այս ձեւով կ'ուզէր չեղեալ համարել տալ այս քուէարկութիւնը՝ Օրմանեանին ընտրութիւնը ձախողցնելու համար:

Պարզեւ Փափագեանը աւելի միամիտ կամ համաձայն Օրմանեանին ընտրութեան, կը պահանջէ որ քուէարկութիւնը շարունակուի:

Չաւէն պատրիարքը, իր հոգեւոր հօրը Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ապահովելու դիտումով թերեւս, խօսք կ'առնէ եւ հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Ես կը տեսնեմ որ 140 երեսփոխան ունեցող ժողովի մը մէջ որուն 106-ը ընտրուած են, ներկայ են 72 երեսփոխաններ եւ այս օրուան բուէարկութեան մասնակցած են 52 երեսփոխաններ: Արդ, ասոցմէ միայն 24 բուէովը կ'ընտրուի Երուսաղէմի ներկայացուցիչը: Կը կարծեմ թէ ասիկա քաղաքացու ընտրութիւնը չէ եւ այս պարագային ո՛չ ոք համարձակութիւնը պիտի ունենար ընդունելու իրեն վստահուած պաշտօնը: Այս արդիւնքը կը նշանակէ նաեւ թէ երեսփոխան անդամները տակաւին կասկած մը, վարանում մը ունին թէ աշխարհական մը պիտի կրնայ երթալ: Այս պայմաններուն մէջ պիտի առաջարկէի որ, Բանի որ Երուսաղէմի պատրիարքն ալ Ազգային ժողովէն կ'ընտրուի անցնիմք նախ եւ առաջ պատրիարքի ընտրութեան եւ անոր վրայ կեդրոնացնեմք ներկայացուցիչի պաշտօնն ալ: Այս կերպով տեղի տրուած չլլար որ Երուսաղէմի խնդիրը տակաւին քաշէլուի եւ այս վիճակին բերուի»:

Շահրիկեանը իր սրատեսութեամբ կռահելով դիտումը, արգելք ըլլալու համար խաղին, կը պատասխանէ. «Եթէ ան ժողովին նախորդ վիճարանութիւններուն տեղեակ ըլլար, այսպիսի առաջարկ մը պիտի չընէր: Յանձնաժողովը անհրաժեշտ բոլոր խորհրդակցութիւնները կատարեց եւ պէտք տեսաւ նախ օրէնքը գործադրել տալու: Ժողովն ալ ընդունած է ասիկա: Չենք կրնար առանց ատոր պատրիարքական ընտրութեան ձեռնարկել եւ տրուած օրէնքի մը սահմանները անցնիլ կարելի չէ»:

Յանձնաժողովին անդամ Տէր Մովսէսեանն աւելի առաջ երթալով կը յայտնէ. «Կը սխալին բոլոր անոնք որ կը կարծեն թէ Երուսաղէմի խնդիրը ան-

լուծելի, անընկնելի խնդիր մըն է: Այս մտայնութիւնն է որ տիրեց եւ պատճառ եղաւ որ զանազան տարակոյսներ յայտնուին: Եկեղեցական ներկայացուցիչի խօսք կ'ըլլայ: Եթէ կրնան յարմար եկեղեցական մը գտնել՝ թող ընտրեն: Չենք կրնար վայրկեան մը իսկ ձեռնբափ ըլլալ օրէնքէն. պէտք է շարունակեմք մեր գործը: Տարրեր առաջարկներ ա'լ չեն կրնար նկատի առնուիլ: Պէտք չէ որ տկարանանք դժուարութեան մը առջեւ: Եթէ զօրաւոր Վարչութիւն մը ունենայինք շատ աւելի դիւրաւ պիտի լուծուէր այս խնդիրը» (Նոյն, էջ 393):

Հմայեակ Արամեանցը առիթը բարեպատեհ կը համարէ երկար խօսքերով բայց առանց անուշը տալու Օրմանեանին թեկնածութիւնը առաջ քշելու, իբրեւ եզրակացութիւն ըսելով. «Այս արդիւնքը ցոյց կու տայ թէ Տանկաստանի հայ ժողովուրդը ո'չ մէկը ունի որ երթայ Երուսաղէմի վամբը բարեկարգելու եւ սակայն կայ եկեղեցական մը որ պիտի կարենայ փրկել այդ վամբը» (Նոյն, էջ 394):

Եւ վիճաբանութիւն մը կը բացուի Զաւէն պատրիարքին առաջարկին վրայ, որուն ուժ կու տան մի քանի միամիտներ եւ Ղեւոնդ վարդապետէն «Երախտաւորեալ»ներ միասնաբար, իսկ քիչեր, անոնք որ կը տեսնեն խաղը, կ'ընդդիմախօսեն այդ առաջարկին:

Զարմայր քհ. Կէօգիւրեանը եկեղեցական մը աւելի յարմար կը նկատէ այդ պաշտօնին համար եւ կը յարէ. «Կան արդարեւ եկեղեցականներ որ յարմար են այս պաշտօնին»:

Միհրդատ Հայկազնը անհամբեր կը պոռայ. «Ըսէ'ք, 'Ձեր ընտրելին Օրմանեան Սրբազանն է, այնպէս չէ՞, ինչո՞ւ կը փաշուիք»:

Վերջապէս կ'որոշուի ընտրութիւնը յետաձգել: Յաջորդ նիստին (27 Դեկտ. 1913) կը կարդացուի Ներսէս Օհանեանի մէկ բուռն գիրը, որ պատուոյ խնդիր կը համարէր ներկայացուցչի ընտրութեան հարցը եւ ապա խօսաարեանին մէկ գիրը, որով կը հրաժարի թեկնածութենէ «որոշ սկզբունքի մը համաձայն»: Ժողովը նոյն օրը մեծամասնութիւն չ'ունենար եւ այսպէս կը մնայ գործը առկախ մինչեւ 17 Յունուար 1914, ուր 82 երեսփոխաններու անսովոր թիւով մը ժողովը կը գումարուի: Հակառակ անոր որ օրակարգի առաջին խնդիր նշանակուած էր «ընտրութիւն Ազգային Ժողովոյ ներկայացուցչի յերուսաղէմ», ատենապետը օրակարգին Բ. խնդիրը ձեռք կ'առնէ:

Շահրիկեանը դիտողութիւն կ'ընէ եւ ատենապետը՝ տոքթ. Տադաւարեան, տեղի կու տայ. սակայն ինքզինք արդարացնելու համար կ'ըսէ. «Եթէ այս շրջումը տեղի ունեցած է, պատճառը այն է որ խմբակցութիւններու կողմէ առաջարկուած է ժամանակ տալ այդ խնդրոյն վրայ խորհելու համար»: Այս յայտարարութիւնն արդէն իսկ կը մատնէր թէ ժողովէն դուրս գործողներ կային եւ բաներ մը կը դառնային ներկայացուցչին ընտրութիւնը ջուրը ձգելու համար, մինչ անոնք որ կանոնադրին անպայման գործադրութեան կուսակից էին՝ արդէն ամէն ինչ պատրաստած էին եւ Թէքէեանին հաւանութեանն իսկ դիմած:

Թէքէեանը տարիներ ետք կը հաստատէ այս իրողութիւնը. «1914 Յունուարին, ուրեմն Կեսարիոյ մէջ գործի ձեռնարկելէ հազիւ չորս ամիս վերջը Պոլսէն հեռագիր մը ստացայ՝ ստորագրուած Արամ Հալաբեան (ազատական), Սարգիս Սուրբ (կիդրոն), Յարութիւն Շահրիկեան (դաշնակցական)

Եւ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան (ռամկավար) երեսփոխաններէն, որոնք հեռագրով
 հաւանութիւնս կ'ուզէին՝ ըստ նոր կանոնագրի Ազգային ժողովոյ Երուսաղէ-
 մի ներկայացուցիչին պաշտօնին համար: Պատասխանել առաջ՝ երկու օր
 մտածեցի: Թերթերէն տեղեկացած էի որ նախորդ շաբթուն քուէարկութիւնն
 կատարուած էր եւ Հայկ Խօնասարեան, որ 25 (սրբագրել՝ 24 — Ա. Ա.) քուէ
 ստացած էր եթէ չեմ սխալիր, հրաժարած էր այդ պաշտօնէն: ... Մտածեցի եւ
 ըսի ինքնիրենս, որ եթէ Ազգային ժողովի չորս խմբակցութիւնները համաձայ-
 ներ եւ այդ դիմումը ըրեր էին ինծի՝ հակառակ քմաւ թեկնածու չըլլալու եւ
 հակառակ գիտնալուն որ հեռու գաւառի մէջ դպրոցական կարեւոր պաշտօն կը
 կը վարէի, կը նշանակէր թէ ուրիշի մը վրայ չէին կրցած համաձայնիլ եւ մեր-
 ժումս կրնար քանդել ամիսներէ ի վեր այնչափ դժուարութեամբ պատրաստը-
 ւած այնքան ատենէ ի վեր տեւող Երուսաղէմի ողբալի վիճակին վերջ դնել
 կոչուած նոր կանոնագիրը՝ գոր Ազգային ժողովը նոր էր քուէարկած: Երկու օր
 վերջը պատասխանեցի հետեւաբար, որ եթէ Ազգային ժողովը ստուար մեծա-
 մասնութեամբ կատարէր ընտրութիւնը՝ կը համակերպէի եւ կ'ընդունէի պաշ-
 տօնը» (Արեւ, Թ. 3144, 8 Յունիս 1929):

*Հետեւաբար լռելեայն պայքար մը կար Երուսաղէմի Յանձնաժողովին եւ
 Գաղաքական ժողովին (նախագահն ալ մէջն ըլլալով) միջեւ: Մէկը կ'ուզէր
 Թէքէեանը, որուն հաւանութիւնն ալ առած էր, իսկ միւսը՝ Օրմանեանը, գիտ-
 նալով հանգերձ թէ ան Ազգային ժողովին քուէարկած կանոնագրին գործադ-
 րութեան հակառակորդ մըն էր:*

*Ասիկա անմիջապէս կը յայտնուէր, վասնզի ատենապետը՝ ակամայ՝ հա-
 ղու յայտարարած. «Այժմ նոր ընտրութիւն պիտի կատարուի», վարչութեան
 ատենապետ Գարայեանը կը խնդրէ հինգ վարչիկեանի դադար «մասնաւոր խոր-
 հրդակցութիւններու համար»: Որոշ էր թէ վարչութիւնը պիտի ջանար «ան-
 պաշտօն» կերպով յետաձգելու աշխատիլ ընտրութիւնը՝ որոշ նպատակով մը:*

*Երեսփոխան մը (այս տողերը գրողը) կռահելով ըլլալիքը եւ իբր լրագրող
 ծանօթ ըլլալով քիչ-շատ տիրող մտայնութեան, կ'ըսէ. «Վարչութիւնը ամենա-
 գէշ սովորութիւնը ունի բանակցութիւնները քուլիսներուն մէջ կատարելու,
 ասով պատասխանատուութիւնը անորոշ կը մնայ: Վարչութիւնը պէտք է որ
 հրապարակաւ արտայայտուի, եւ կամ դռնփակ նիստ պահանջէ, որպէսզի ամէն
 ոք իր ըրած խօսքերուն պատասխանատուն ըլլայ»:*

Ասոր վրայ ատենապետը կը պահանջէ որ վարչութիւնն արտայայտուի:

*Գարայեանը ինչ որ անպաշտօն պիտի ընէր՝ կը ստիպուէ հրապարակաւ
 ընել: Ահա իր խօսքերը. «Կարծեաց փոխանակութիւն տեղի ունեցաւ եւ այն եզ-
 րակացութեան յանգեցանք որ վարչութիւնը ամբողջապէս իր վրայ առնէ Երու-
 սաղէմի խնդիրն պատասխանատուութիւնը եւ անոր համար խօսակցութիւն մըն
 ալ ունեցանք ծանօթ անձնաւորութեան մը հետ(*): Այսինքն թէ վարչութեան
 մէջ սկսաւ կարծիք մը գոյանալ թէ մինչեւ որ Երուսաղէմի վանքին մէջ խաղա-
 դութիւն չհաստատուի եւ կացութիւնը չնշդուի վերջնապէս, վարչութիւնը
 պիտի չկարենայ օգտակարապէս գործադրել Ազգային ժողովին կողմէ տրուած
 որոշումները: Երուսաղէմի խնդիրը շատ բարդ, շատ փափուկ խնդիր է եւ վար-*

(*) — Անկողք է ըսել թէ Օրմանեանին կ'ակնարկէ:

չութիւնը տեսակ տեսակ դժուարութիւններու առջեւ գտնուեցաւ: Կը յուսնայինք թէ այսօր պաշտօնական կերպով պիտի կարենայինք հոս գալ եւ յայտարարել թէ Վարչութիւնը ամբողջ պատասխանատուութիւնը իր վրայ կ'առնէ՝ Ազգային ժողովին հեղինակութիւնը յարգել տալու համար: Դժբախտաբար Կրօնական ժողովը մեծամասնութիւն չունեցաւ եւ մեծ այս որոշումը չկրցանք տալ: Հիմա Վարչութիւնը ուր օր պայմանաժամ եւս կ'ուզէ, որպէսզի յառաջիկայ չորեքշաբթի օրուան խառն ժողովին մէջ վերջնական որոշում մը տանք եւ գալ ուրբաթ օրուան նիստին ընենք մեր պաշտօնական յայտարարութիւնը: Իսկ եթէ ժողովը անբաւական կը նկատէ մեր այս յայտարարութիւնը, այն ատեն ըսելիք մը չունինք» (Ատեն. 1913-1914, էջ 411):

Այս խօսքերը շատ յստակ էին: Վարչութիւնը՝ իր նախագահով եւ անոր թելադիր ու ներշնչող Օրմանեանով՝ պարզապէս կը դաւէր Ազգային ժողովին որոշման դէմ եւ զայն անգործադրելի ձգելու կողմն էր:

Ժողովը այս խաղին առջեւ զայրոյթ ցոյց կու տայ: Առաջին խօսք առնողը կ'ըլլայ երեսփոխաններուն ամէնէն ժողովրդական ու ամէնէն անկեղծ կերպով արտայայտուողներէն մէկը՝ Ներսէս Օհանեանը, որ բոլորին ալ հաւասարապէս սիրելի էր: «Վարչութեան ներկայ յայտարարութիւնը շատ ուշ մնացած է արդէն: Վարչութիւնը առաջին անգամ չէ որ այսպիսի խօսքեր կ'ընէ: Ձորս ամիս առաջ այսպէս ըսած էր եւ ժողովը իրեն իրաւունք տուած էր այն ատեն, մինչեւ կանոնագրին վաւերացումը, կարգ կանոն հաստատելու վանքին մէջ: Վարչութիւնը տակաւին պահանջ դրաւ որ կանոնագրին այս կամ այն յօդուածին ֆննդութեան առաջնութիւն տրուի, որպէսզի անոնց համեմատ վանքին մէջ կարգապահութեան պայմանները լրացնէ: Եւ երեք յօդուած փոփոխել տուաւ: Հիմա դարձեալ կ'իյլէ եւ պայմանաժամ կ'ուզէ խորհելու. այսպէս կը գտնուինք պատկերի մը առջեւ որ Վարչութեան ամբողջ գործունէութիւնը կը ներկայացընէ: Այն պահուն որ, երկար ձգողութենէ ետք, օրէնք մը փոփոխելով գործադրութեան դրուելու կ'ըլլայ, դարձեալ կ'ուզուի յետաձգել գայն: Ես համոզուած եմ, եւ բոլոր ընկերներս այդպէս համոզուած են թէ հիմա, այսպիսի ձգողութենով կ'ուզուի Օրմանեան Ս. ը դրկել Նրուսաղէմ: Սակայն, քանի որ Օրմանեան Ս. չ'ուզեր գործադրել մեր փոփոխած կանոնագիրը, որուն համարիտ չէ, զինքը դրկել կարելի չէ, որքան ալ կարող ըլլայ: Քանի որ օրէնք մը փոփոխեցինք, եւ ես ալ իմ փոփոխութիւնն այդ օրէնքին, ապա ուրեմն կը պնդեմ որպէսզի ան իսկոյն գործադրութեան դրուի եւ ասիկա Ազգային ժողովին համար արժանապատուութեան խնդիր է, այսօր իսկ ընտրուելու է պատուիրակը» (Նոյն, էջ 411-412):

Ասոր վրայ դաշնակցական Վարդգէս Սերենկիւլեանը խօսք կ'առնէ եւ աւելի բուռն զայրոյթ ցոյց կու տայ ու այնքան առաջ կ'երթայ որ կ'ըսէ. «Կարծես թէ Վարչութիւնը կաշառուած է Նրուսաղէմի վարդապետներէն եւ կ'ուզէ ձգողութենով մէջ քաշկռտել Ազգային ժողովին տուած որոշումները»:

Այս կաշառուած բառը տակնուվրայ կ'ընէ ժողովը եւ բուռն բանավէճ մը տեղի կ'ունենայ Վարչութեան ատենապետ Գարայեանին ու Վարդգէսին միջեւ:

Շահրիկեանը կը յայտարարէ. «[Վարդգէսին] յայտնած կարծիքները կը քաժնենք ես եւ իմ ընկերներս, ինչպէս նաեւ Նրուսաղէմի խորհրդարանական

յանձնաժողովը: Ոչ միայն կը բաժնեմ ընկերոջս յայտնած մտքերը՝ այլևս կ'ամբաստանեմ հիմա Քաղաքական ժողովը որ այսպէս կը ձգձգէ խնդիրը, կ'ամբաստանեմ նաեւ իր նախագահը . . .»:

Այս միջոցին երկու երեսփոխաններու միջև կոխ մը կը ծագի եւ ժողովը կը խանգարուի: Բայց կարելի կ'ըլլայ հաստատել հանդարտութիւնը: Զաւէն պատրիարքը ցաւ կը յայտնէ եւ ողորձէ խօսքերով կ'ըսէ թէ իր ալ փափաքն է վերջ տալ Երուսաղէմի խնդրին: Ասկէ ետք է որ Շահրիկեանը իր խօսքը կը շարունակէ. «Եթէ կ'ամբաստանեմ Վարչութիւնը, պատճառը ան է որ ինք է խոչընդոտ յարուցանողը:

«Շատ լաւ կը յիշէք որ ժողովը Երուսաղէմի խնդրով զբաղեցաւ Վարչութեան առաջարկով՝ երբ ան եկաւ մեզ ըսելու որ իր միջոցները սպառած են: Այն ատեն այս ժողովն էր որ խորհրդարանական յանձնաժողով կազմեց որ Երուսաղէմի կանոնագիրը խմբագրէ, ըսելով միեւնոյն ատեն Վարչութեան որ մինչեւ այն ատեն պարտաւոր է առաջը առնել Երուսաղէմի անկարգութիւններուն: Բայց Վարչութիւնը երբեք միջոցներ ձեռք չառնելով եւ չփորձելով, ճիշդ երեք անգամ առաջարկներ բերաւ քացառիկ իրաւունքներ ստանալու համար: Վերջին անգամ չորս առժամեայ օրէնքներն էր որ բերաւ եւ ժողովը քուորն ալ ընդունեց միայն թէ ժողովը նկատելով որ Վարչութիւնը որոշումներ առնելով հանգեւրձ ոչինչ չ'ըներ, որոշեց որ եթէ Վարչութիւնը դարձեալ անգործ մնայ՝ պատասխանատու պիտի ըլլայ, եւ ահա այժմ այն ժամն է: Երուսաղէմի խնամակալութիւնը կազմուեցաւ, որ ըսաւ խառն ժողովին. «Մեզի պէտք է պետական եւ եկեղեցական ուժ^(*), որպէսզի այս գործը գլուխ հանուի»: Եկեղեցական ուժ՝ որպէսզի կարենայ ունէ ըմբոստ վարդապետ իսկոյն պաշտօնանկ (կարգաւորձ պէտք է ըլլայ — Ա. Ա.) ընել: Իմ ներկայութեանս իսկ խառն ժողովը որոշեց որ կաթողիկոսական կոնդակ մը ուզուի ասոր համար: . . . Եթէ գրուած ըլլար այնպէս ինչպէս կը պահանջէ Երուսաղէմի վիճակը, այն ատեն կաթողիկոսը, որպէս եկեղեցիին պետը, պիտի չուշացնէր իր կոնդակը^(**): Յետոյ սակայն, անձնական էմբրիկներ երեւան եկան, որպէսզի օրէնքը չգործադրուի՝ վաւերացնելէն ետքն ալ, եւ հոս մէջտեղ հանուեցաւ մէկը՝ որուն անունը տալ չհամարձակեցան եւ որ հրապարակով այդ օրէնքին դէմ արտայայտուած է: Ա-

(*) — Երեսփոխան մը այս պահուն ընդմիջելով կ'ըսէ. «Որպէսզի Օրմանեանը Երուսաղէմ զրկէք»:

(**) — Օրմանեանը իր «Խոհի եւ խօսք»ին մէջ կը հաստատէ թէ այս ժողովն հազիւ 8 օր առաջ, Դեկտ. 19-ին, «Վարչութիւնը հայրապետական հեղինակութեամբ միաբանութիւնը լռեցնելու համար Գէորգ Ե. կաթողիկոսի դիմած էր, թայը կաթողիկոսն ալ միաբանութեան իրաւունք տուած էր, եւ 1914 Փետր. 14/27-ի կոնդակով Աթոռոյ պարագլուխեան ատեն փոփոխութիւն կատարելը ապօրինի դատած ու քուէարկեալ կանոնագիրը մինչեւ Շընտրութիւն նորոյ պատրիարքի անգործադիր թողուլ հրամայած էր» (էջ 316): Որոշ է թէ կաթողիկոսին այս կոնդակին թելադրութիւնը Պոլսէն եղած էր. սակայն հաւանական չէ որ Զաւէն պատրիարք-Օրմանեան խումբն ըլլար ասոր թելադրողը: Աւելի հաւանական է կարծել թէ Մանկունի եպս. ը որ նոյնպէս սաստիկ հակառակ էր կանոնագրին, ինք Գէորգ Ե. կաթողիկոսին թելադրած ըլլար մտերմական գրութիւնով մը մերժել Վարչութեան խնդրանքը, որպէսզի անգործադրելի մնար կանոնագիրը: Ամէն պարագայի, այդ կոնդակը քնաւ Ազգային ժողովին չհաղորդուեցաւ:

մեծահասակները մտայնութիւնը անգամ չի կրնար հանդուրժել այսպիսի մէկը դրկելու դիտարարութեան: Նախագահ Ս. ը կ'ըսէ թէ առաջարկներ է որ կ'ընէ: Բայց այս ժողովին որոշումներուն հակառակ առաջարկներ ընել անհնար է եւ նոր ձգձգումներու պատճառ կ'ըլլայ: Ազգային ժողովի ներկայացուցիչը անմիջական «աֆթի» դեր պիտի չունենայ: Այդ դերը Վարչութեան պատուիրակութիւնն ու խնամակալութիւնն է որ պիտի կատարեն իրենց բոլոր խաղաղ միջոցները գործադրելով: Պետական միջոցներուն պիտի դիմեն միայն երբ խաղաղ միջոցները սպառին: Երբ մարդ եւ պատուիրակութիւն ընտրելու կարգը եկաւ, մեզի ըսին որ մարդ չկայ: Ուրեմն հոս խնդիրը մարդու պակասութեան վրայ է, եւ ոչ թէ հող չկայ, այլեւս ի՞նչ հող է որ պիտի պատրաստեն: Ներկայացուցչին ընտրութիւնը բնաւ առնչութիւն չունի այն տնօրինութեանց հետ, գորս Վարչութիւնը պարտի ընել: Պէտք է վարչական պատուիրակ մը զրկուի Երուսաղէմ *տէվրի թէսլիմի* (փոխանցման) համար: Եւ ասոր համար էր արդէն որ եպիսկոպոս մը դրկելու որոշում տրուեցաւ: Բարգէն եպս. եթէ չընդունէր պիտի ընտրուէր Թորգոմ եպս. որ մեր ընկերներէն Սայապախանի կը յայտնէ թէ «ով որ պիտի երթայ, պէտք է պաշտպանուի»: Ասկէ կը հետեւէր թէ ինքը տրամադիր էր ընդունելու այս պաշտօնը: Ս. պատրիարքը մեր տեսակցութեան միջոցին ըսաւ թէ Թորգոմ եպս. կը մերժէ Երուսաղէմ երթալ, եւ երբ Սայապախան ըսաւ թէ կը հաւանի, Ս. պատրիարքը առարկեց թէ Դուրեան Ս. որ ուսուցիչ եղած է Թորգոմ եպս. ի չի թողոր որ Երուսաղէմ երթայ: Այս խօսակցութիւնը կատարուելէն մէկ օր յետոյ Թորգոմ եպս. գիր մը ուղղելով Սայապախանի, որուն ծոցն է այս գիրը, կը յայտնէր թէ ինքը թեկնածու չէր այդ պաշտօնին: Ասոնք ինչե՞ր են: Նոյն այս ժողովը որ հիմա այս պահուն որ գործի պիտի ձեռնարկէ, ահա կը բերուի նոր առաջարկ մը, դարձեալ ձգձգելու համար խնդիրը: Պէտք է անմիջապէս ձեռնարկել ընտրութեան» (Նոյն, էջ 414-415):

Զաւէն պատրիարքը Թորգոմ եպս. ին խնդրին համար կու տայ բացատրութիւններ եւ Շահրիկեանին ու Սայապախեանին խօսքերով խնդիրը՝ Տիգրան Եռասուֆեանին չարխափան «Թիւրիմացութեան» կաղապարին մէջ կը մտնէ եւ կը փակուի: Ամէն կողմէ անմիջական ընտրութեան առաջարկը կը կրկնուի:

Այս տողերը գրողը սակայն, դիտել կու տայ. «Կատարուելիք ընտրութիւնը ապարդիւն է, քանի որ Ազգային ժողովը գործադիր իշխանութիւն մը չէ: Ազգային ժողովի ներկայացուցիչն ընտրուել յետոյ զայն Երուսաղէմ ճամբայ հանելու համար դարձեալ Վարչութիւնն է որ միջոցներ պիտի խորհի: Ո՞վ կ'ապահովէ թէ Վարչութիւնը միեւնոյն ձգձգողական քաղաքականութեան պիտի չհետեւի եւ պիտի գործադրէ որոշումը: Ինչպէս տեսնուեցաւ հակառակ եղած ամբաստանութեանց Վարչութիւնը նոյնիսկ վստահութեան խնդիր չի յարուցաներ եւ իր պաշտօնը կ'ուզէ շարունակել: Մենք ինչպէս պիտի վստահինք որ անիկա մեր որոշումը պիտի գործադրէ» (Նոյն, էջ 417):

Գարայեանը կը յայտարարէ. «Ամբաստանութեան խնդիր չէ մնացած Շահրիկեանի քացատրութեամբ: Վարչութիւնը կը խոստանայ Ազգային ժողովին որոշումները կէտ առ կէտ եւ խղճմտօրէն ու բոլոր կարելի միջոցներով գործադրել, եւ եթէ չկարենայ յաջողիլ, պիտի ունենայ այնքան արժանապատւութիւն, որ առանց այլեւայլի ներկայացնէ իր հրաժարականն եւ քաջութիւնը»:

Այս որոշ յայտարարութեան վրայ, որ մուրհակ մըն էր, Ազգային ժողովը կը ձեռնարկէ քուէարկութեան, որ կու տայ սա արդիւնքը՝

Վահան Թէքէեան	30 քուէ
Մաղաքիա Օրմանեան	15 քուէ
սպիտակ	12 քուէ
Թորգոմ Գուշակեան	1 քուէ
Տիրան Քելեկեան	1 քուէ
քուէարկուած թիւ	59 քուէ

Այսպիսի դժնդակ ու դժուարին պայմաններու մէջ կ'ընտրուի Թէքէեանը, որ Կեսարիա կը գտնուէր եւ որ թերեւս եթէ Պոլիս ըլլար՝ չհամարձակէր այդ պաշտօնը ընդունիլ, վարագոյրին տակ գործուած խաղերը տեսնելով եւ հասկընալով այն դժուարութիւններն ու խոչընդոտները, որ իրեն կը սպասէին Երուսաղէմի մէջ, ուր պիտի մնար անթիկունք, քանի որ Կեդրոնական Վարչութեան մէջ իսկ իր պաշտօնին օգտակարութեան եւ նոյնիսկ պէտքին համար թերահաւատութիւն ու տարակոյս կ'ար(°) :

Միջոյրտուն իսկապէս ապականած էր: Դժբախտութիւն մըն ալ կ'ըլլայ այն, որ հազիւ Թէքէեանն ընտրուած ու իրեն հեռագրուած որ Պոլիս գայ, Վարչութիւնը իր հրաժարականը կը ներկայացնէ Ազգային ժողովին (30 Յունուար 1914), Հայաստանի բարենորոգմանց մասին թուրքեւոտս համաձայնութեան ստորագրութեան վաղորդային: Հրաժարականը նկատի կ'առնուի յաջորդ* 7 Փետր. 1914-ի նիստին մէջ, ուր բուռն կերպով կը յարձակուի Քաղաքական ժողովին վրայ, Հայկական խնդրին մէջ անոր ցոյց տուած ուղղութիւնն ալ քննադատելով եւ զանազան ամբաստանութիւններ կատարելով:

Թէքէեանը, որ Զաւէն պատրիարքին՝ իր ընտրութիւնը ծանուցանող ու

(*) — Իր Երուսաղէմի պատուիրակութեան կամ Ազգային ժողովի մերկայացուցչութեան մասին Օրմանեանին *Խոհք եւ խօսք*ին մէջ գրածներէն սրտնեղած՝ Թէքէեանը Օրմանեան Ս. եւ Երուսաղէմ-անմահական բողոք մը եւ ճշգում մը խորագրով գրած է 10 յօդուածներ (Արեւ, ք. 3140-3146, 3148-3150), *Խոհք եւ խօսք*ին վրայ չորս յօդուածներ գրելէ ետք իբր խմբագրական (Արեւ, ք. 3130-3134): Քիչ մը կիրքով գրուած այդ տողերը, ինչպէս Օրմանեանին գրածները, նաեւ Զաւէն պատրիարքին յուշերը, բոլորն ալ յիշողութեամբ գրուած, ունին քեֆումներ ու սխալներ, ինչպէս նաեւ անճանկան զգացումներով եւ պատմութեան առջեւ արդարացման մտահոգութիւններով՝ վրիպումներ: Ասոր համար եւս ինծի առաջնորդ ընտրեցի մինչեւ Թէքէեանին ընտրութիւնը կատարուածին համար Ազգային ժողովին ատենագրութիւնները, իսկ անկէ ետքի մասին համար գործածելով հանդերձ նոյն պաշտօնական աղբիւրը՝ աշխատած եմ համակրութիւններէ եւ հակակրութիւններէ առանց տարուելու ճշմարտութիւնն ըսել: Ընդունելով հանդերձ թէ Թէքէեանին գրածները աւելի անկեղծ են քան Օրմանեանին ու Զաւէն պատրիարքին գրածները, կան կէտեր, որոնց մէջ Թէքէեանն ալ ճշգրիտ չէ, վասնզի, ինչպէս կ'ըսէ, ո'չ մէկ բուրքի կտոր ունեցած է բովը, ամէն ինչ այրած ըլլալով Սկիւտարի հրդեհին մէջ (Արեւ, ք. 3144): Այսպէս օրինակ, կ'ըսէ. «Եթէ չեմ սխալիր 56 քուէով է որ ընտրուեցի» (Անդ), մինչդեռ միայն 30 քուէ առած էր: Նոյնպէս կը գրէ. «Լաւ չեմ յիշեր թէ ա'յդ անգամուն (այսինքն)՝ Նոնասարեանին առաւելագոյն քուէ առած օրը — Ա. Ա. — է թէ ոչ իմ ընտրուած օրս: Օրմանեան Ս. ալ 8 քուէ առած էր նոյն պաշտօնին համար» (Անդ), մինչդեռ տեսնուեցաւ թէ առաջին անգամ 8 քուէ, սակայն Թէքէեանին ընտրուած օրը 15 քուէ առած էր ան: Այսպիսի ուրիշ սխալներ ալ եղած են:

չորհրդաւորող եւ անմիջապէս ճամբայ ելլել յանձնարարող հեռագրին համաձայն «Փետրուարի սկիզբը, խիստ ձմրան մը մէջէն, կիսանապատ լեռներէ եւ հովիտներէ անցնելով (կառնով չորս օր՝ մինչեւ Էրեյլի), ցուրտ ու աղտոտ խաներու մէջ գիշերելով եւ յետոյ երեք օր շոգեկառնով մամբորդելով» եկած էր Պոլիս եւ ինքզինք Պատրիարքին տրամադրութեան ներքեւ դրած կը սպասէր Վարչութեան կարգադրութիւններուն՝ ճամբայ ելլելու համար, օգտուելով այս սպասումի պահէն՝ ներկայ կը գտնուի Ազգային Ժողովի նիստին եւ կը մասնակցի վիճաբանութիւններուն։ Մասնաւոր կերպով բարենորոգմանց խնդրին համար քննիչ մարմնի մը կազմութիւնը կը պահանջէ ան։ Իսկ յաջորդ, 21 Փետրուարի, նիստին խօսք կ'առնէ եւ հետեւեալ նշանակալի յայտարարութիւնը կը կատարէ․

«Կը հասկնամ որ օրուան խնդիրները երկրորդ գծի վրայ դրած ըլլան Եւրուսաղէմի խնդիրը։ Եթէ աւելորդ չէ՝ կ'ուզեմ քանի մը խօսք ընել իբր Եւրուսաղէմի ազգային ներկայացուցիչ։ Ամէնէն առաջ շնորհակալութիւն ինձ հանդէպ յայտնուած վստահութեան համար, անշուշտ ասիկա չի բացադրեր թէ ինչ արժանաւորներ չկային։ Թէ ինչ նկատումներով ընդունեցի այս պաշտօնը պարտական եմ ըսել։ Ազգային ժողովը վերջ մը դնելու համար Եւրուսաղէմի խնդիրն, կանոնագիր մը պատրաստեց որ ձայներու ստուար մեծամասնութեամբ քուէարկուեցաւ, թեւ ներկայացուցչին ընտրութիւնը նուազ քուէով կատարուեցաւ։ Հետեւաբար ներկայացուցչին ալ չպիտի առնուի իր անձովը, այլ հանգամանքով որ կը գործադրէ այդ կանոնագիրը։ Ասկէ առաջ հարկաւ նախապատրաստական աշխատութիւններ կան, որոնք կանոնագրով չեն սահմանուած։ Ես ատոնց մէջ երկու քան պիտի ըսեմ, նախ կորով՝ Ազգային ժողովին հեղինակութիւնը զգացնելու համար, թէ վանքը ազգիկն է, եւ թէ կարելի չէ ոտնակոխ ընել նուիրական շահեր։ Երկրորդ՝ այդ գործին համար անհրաժեշտ եղող վարուողութիւնը, այսինքն չերթալ իբր խարազան ի ձեռքին թշնամի մը, այլ իբր խաղաղարար, որ պիտի յարգէ միաբանութեան իրաւունքներն ալ․ կը յուսամ թէ այս աշխատութիւնը դժուար պիտի չըլլայ, իմ այս յոյսս իր մէջ մաղթանք մըն ալ կը պարունակէ։ Եւ անշուշտ միաբանութիւնն ալ, որ գիտէ թէ վանքը նւիրապէս եւ քարոյապէս տուած է; վստահ ըլլալով որ այս ժողովն ալ փափաքող է իր իրաւունքները պաշտպանելու, պիտի խոնարհի ժողովի կամքին առջեւ, պիտի դիւրացնէ ներկայացուցչին գործը։ Այն պարագային ուր այս յոյսերը ի դերեւ ելլեն, ամէն վնասական միջոց Ազգային ժողովը կամ Վարչութիւնը ձեռք պիտի առնեն։ Այդ անփափաքելի քայլը ոչ միայն հոն, այլեւս հոս ալ պէտք է կիրարկեն, քանի որ վերջին տարիներու մէջ, ազգին շահերը կարգ մը ենթրիկներով վտանգեցին, հոսկէ լարեցին ամէն դաւ եւ միաբաններն ալ լարուեցան։ Այս քաները նկատի առնելով կ'երթամ եւ ինչ որ ալ ըլլան այդ գաղտնի ձեռքերը, պէտք է երեւան հանուին ու խայտառակուին եւ պատժուին։ Ինձի տրուած կանոնագիրը աշխարհականացման բնոյթ չունի, եթէ թերիներ ունի, հարկաւ այս ժողովը ժամանակին իրեն ցոյց տրուելիք փոփոխութիւնները կրնայ ընել։ Բայց առայժմ պէտք է գործադրութեան դրուի ազգին քուէովը վաւերացուած կանոնագրութիւն մը։ Իմ հաշտարար տրամադրութեամբս եթէ չյաջողիմ, իմ յաջորդս ալ քան մը չի կրնար ընել։ Գալով Վարչութեան, երեք շաբաթ է հոս եմ, չորեքշաբթի օր հագիւ կրցայ ներկայանալ, այնքան անպատրաստ էր, որ իբր թէ նոր գործ մը ներկայացած ըլլար։ Մէկ երկու կէտերու

մասին խորհրդակցեցանք եւ որոշում տրուեցաւ: Այժմ ժողովէդ կ'ուզէի գիտնալ թէ պաշտօնական յարաբերութեան որի՞ հետ պիտի մտնեմ, ի՞նչ տեսակ յարաբերութիւններ պիտի ունենամ եւ ի՞նչ միջոցով: Ես տրամադիր եմ երթալու, առանց ուրիշ նկատումի ահու կամ փառասիրութեան, ես ամէն դժուարութիւն աչքի առաջ ունենալով ընդունեցի, այն քանին համար որ Ազգային ժողովը չմնայ իր անձի փնտռտուքին մէջ» (Ատեն. 1913-1914, էջ 459-460):

Այս խօսքերուն առթիւ Գարայեանը արդարացուցիչ պատճառներ կը թուէ երեք շաբաթէ ի վեր կարգադրութիւն մը եղած չըլլալուն համար եւ կ'ըսէ թէ նոյն օրը զբաղած են ու որոշած թագրիր մը տալ: Արիստակէս Գասպարեանն եւս յանուն Վարչութեան խօսքեր կը ծածծմէ եւ Ոճասարեանն ու Շահրիկեանը կը քննադատեն Վարչութեան ընթացքը:

Նոյն օրը Քաղաքական ժողովը կը պնդէ որ իր հրաժարականն ընդունուի եւ նոր մը ընտրուի, սպառնալով որ եթէ մինչեւ ութ օր նոր Վարչութիւն չընտրուի՝ այլեւս ընթացիկ գործերով ալ պիտի չզբաղի: Ժողովը գրեթէ միաձայնութեամբ կ'ընդունի Վարչութեան հրաժարականը:

Այս կերպով նոր ձգձգումի կ'ենթարկուի թէքէեանին գործը, վասնզի 28 Փետր.ին կրօնական ժողովը եւ երկու շաբթուան ձգձգումէ ետք՝ 14 Մարտին, Քաղաքական ժողովը կ'ընտրուին:

Որոշ է թէ Վահան Թէքէեանին ընտրութենէն անմիջապէս ետք Օրմանեանը իր Երուսաղէմ երթալու յոյսը կորսնցնելով սկսած էր իր ազդեցութիւնը ի գործ դնել իր աշակերտին՝ Ջաւէն պատրիարքին, վրայ: Բոլոր անոնք որ Օրմանեանը միակ մարդը կը նկատէին Երուսաղէմի վանքը կառավարելու համար, գործի վրայ էին: Ազգային ժողովին որոշումը գործադրելու եւ կարգն ու կանոնը հաստատելու համար անոնք կը ստեղծէին եպիսկոպոս վարչական պատուիրակի մը անհրաժեշտութեան թէզը եւ այս ձեւով Օրմանեանը Երուսաղէմ դրկելու միտքը վերջապէս Վարչութեան ընդունիլ կու տային: Եւ Քաղաքական ժողովն այս առաջարկն էր որ պիտի բերէր Ազգային ժողովին, եթէ ան ձգձգումներէ զայրանալով պոռթկում մը ունեցած եւ այդ պատճառով իսկ Քաղաքական ժողովը հրաժարելու հարկադրուած չըլլար:

Ջաւէն պատրիարքը իր յուշերուն մէջ շատ անցողակի կերպով Երուսաղէմի խնդրին վրայ խօսելէ եւ անոր տարիներէ ի վեր ազգը զբաղեցնելը յիշելէ ետք, մոռցած ըլլալ կը ձեւացնէ թէ ինչպէս այս խնդիրը յանկարծ օրակարգի վրայ եկած էր եւ վարչական տաճնապ ստեղծուած: Հոս չեմ կարծեր թէ անկեղծ ըլլալ Ջաւէն պատրիարքը, որ «իմ կարծիքովս, կ'ըսէ, ատիկա արուեստական կերպով հրահրուեցաւ մասնաւորապէս Կեդրոնի Խմբակցութեան կողմէ՝ Գարայեան Վարչութիւնը տապալելու համար» (Պատրիարքութեան յուշերս, 1947, Գահրէ, էջ 45):

Եւ ասոր համար կը ներկայացնէ կարգ մը պատճառարանութիւններ ու կ'ընէ վերագրումներ Կեդրոնի Խմբակցութեան, որոնք ճիշդ չեն:

Ջաւէն պատրիարքը գուցէ ոչ թէ չյիշելուն, այլ պարզապէս յիշել չուզելուն համար է որ չի պատմեր բուն պատճառը Գարայեան Վարչութեան տապալումին, որուն մէջ Օրմանեանէն թելադրուած իր առած քայլերն ալ դեր մը ունին:

Ազգային ժողովին ատենագրութենէն իմ ուղղակի քաղած տեղեկու-

այժմ հանգիստ ընել եւ սպասել: Այսպէս նիշդ երեք ամիս սպասեցի Պոլսոյ մէջ, առանց որ երբեք՝ այդ միջոցին իրեն տուած 3-4 այցելութիւններու ընթացքին՝ ինծի ըսէր թէ Վարչութիւնը (կրօն. եւ Քաղ. ժողովներ) նոր կանոնագիրը անգործադրելի կը գտնէր, կամ գործադրութեանը դէմ դժուարութիւններ ծագած էին եւ նոր կարգադրութիւններու կը մտածուէր . . .» (Արեւ, թ. 3145):

Ինչպէս կը տեսնուի, Թէքէեանը չէր գիտեր թէ ի՞նչ խաղեր կը խաղցըւէին իր կռնակէն: Վարչութեան երկու ժողովներու ընտրութենէն ետք այդ դաւը երեւան կու գայ:

Նոր Վարչութեան Կրօնական ժողովին կ'անդամակցին Օրմանեանը, Դուրեանը եւ Արշարունի նախկին պատրիարքը, իսկ Քաղաքական ժողովին ատենապետ կ'ընտրուի տօթթ. Գրիգոր Դաւիթեանը՝ խղճամիտ եւ անկողմնակալ անձնաւորութիւն մը, որ բոլորանուէր աշխատութեամբ կը լծուի գործի:

18 Ապրիլ 1914-ին Ազգային ժողովին ներկայացուցած իր յայտագրին մէջ ան կ'ըսէ. «Նրուսադէմի խնդիրը մեզի փոխանցուած է պատկ. ժողովիդ կողմանէ քննարկուած կանոնագրով մը, ներկայ Վարչութիւնը պարտք կը գգայ կանոնագրի գործադրութիւնը հետապնդել, իր յարմար դատած միջոցներովը» (Ատեմ. 1913/1914, էջ 497):

Զարմանալի մտայնութեամբ՝ Վարդգէսը այս անգամ կառավարութեան դիմում ընելու եւ պետական աջակցութեամբ ըմբոստները պատժելուն դէմ կ'արտայայտուի, եւ իր ու Վահան Թէքէեանին միջեւ բուռն վիճաբանութիւն մը կը կատարուի: Եւ որովհետեւ կանոնագրին տառական գործադրութեան խօսքը կ'ըլլայ, տօթթ. Դաւիթեանը կ'ըսէ. «Այո՛, տառապէս բայց թէ ի՛նչ միջոցով պիտի կիրարկեմք ասոր համար, առ այժմ չեմք գիտեր, վաղուանը չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ այժմէն նշդել, պարագաները կրնան փոփոխութեան ենթարկել միջոցները: Միայն թէ նախորդ Վարչութեան օրով կանոնագրի կազմութեան համար խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմուած էր որ յետոյ Վարչութեան գործակցած էր: Նոր Վարչութիւնը դիտել կուտայ թէ կանոնագիրը լրացած է եւ ինքն ալ ոեւէ խնամակալութեան կարօտ չըլլալով՝ կը կարծէ թէ իր 28 անդամները բաւական են այս գործին համար: Վարչութիւնը իր պատասխանատւութեան տակ պիտի գործէ» (Նոյն, էջ 502):

Այս յայտարարութիւնները արդէն շատ յատկանշական էին ցոյց տալու համար թէ նոր Վարչութիւնը ինքզինք ձերբազատել կ'ուզէր Ազգային ժողովին անմիջական հակազիռէն եւ կ'ուզէր իր սեփական ուղղութեամբ գործել: Տօթթ. Դաւիթեանը այնքան առաջ կ'երթար որ կը յայտարարէր. «Եթէ խնդրոյ առարկայ յանձնաժողովը չդադրի, Վարչութիւնը անվստահութիւն պիտի նկատէ եւ պիտի հրաժարի» (Նոյն, էջ 503):

Գրեթէ ճնշման տակ Ազգային ժողովը կը հաւանի, վասնզի վարչական նոր տագնապ մը յարուցանելէ կը վախցուէր այնպիսի ժամանակի մը մէջ, ուր Հայաստանի եւրոպացի երկու մարզպանները գործի ձեռնարկելու վրայ էին եւ ահագին գործեր կային կատարուելիք:

Օրմանեանը իր ոգիով եւ մեթոտներով յաղթած էր Ազգային ժողովին, որուն որոշումներուն դէմ էր իր դատարարակութեամբ եւ ըմբռնումներով:

Այսպէս, Թէքէեանին Պոլիս հասնելէն երեք ամիս ետք արդէն վանքին

վիճակը բարեփոխելու համար Ազգային ժողովին մեծամասնութեան ծրագրած աշխարհականներու հակակշիռն դէմ լարուած դաւն իր գլուխը կը ցցէր եւ գործը հիմնովին կ'ալլափոխուէր: Օրմանեանն իբր կրօնական ժողովի ատենապետ եւ իբր «Թագաւորահայր»^(*) իր աշակերտ Զաւէն պատրիարքին, իր նոր զօրաւոր դիրքով կ'ազդէր ու Վաչութեան որոշումներուն վրայ իր դրոշմը կը դնէր, իրեն յատուկ «միջասահման» կամ աւելի չիտակ խօսքով լարախաղացական բառաձեւով ճամբաներ ցոյց կու տար Ազգային ժողովը խաբելու համար, արտաքին ձեւերուն մէջ անոր որոշումին համակերպելու երեւոյթով՝ ներքնապէս անոր որոշումները անգործադրելի ձգել որոշած էր ան:

Այս անպարկեշտ եղանակը, որուն Պատրիարքն ու Վարչութիւնն ալ գիտակցաբար կամ թերեւս անգիտակցաբար համակերպած ըլլալ կը թուին, կը գործադրուի Երուսաղէմի խնդրին մէջ:

Օրմանեանը իր «Ոռհք եւ խօսք»ին մէջ հարկ կը դատէ բացատրութիւններ տալ թէ ինչպէս ինք պատուիրակ ընտրուած էր, ինք որ Երուսաղէմի նոր կանոնագրին ընդգիմադիր էր: Ան ասիկա առեղծուած կը կոչէ ու պարզել կը փորձէ:

«... Նոր Վարչութիւնը ընտրուեցաւ, որուն Ես ալ անդամակից ըլլալ ստիպուեցայ եւ կրօնականի ատենապետութիւնն ալ ստանձնեցի ...: Նոր Վարչութիւնը խոհակամագոյն տարբերէ կազմուեցաւ, որ դիւրաւ զգաց նոր կանոնագիրին գործադրութեան անյարմարութիւնը, սակայն Ընդհանուր ժողովէ հաստատուած որոշում էր, եւ որոշումը իր ոյժն ունէր: Կանոնագիրը փոփոխելու համար Երեսփոխանութեան դարձնել ապաժամ էր եւ Ելքն ալ յեղակարծ, զանց ընել եւ անգործ թողուլ դիրքին չէր, զի պաշտպաններ ունէր, գործադրելն ալ նոր Վարչութեան համոզման համաձայն չէր: Իբրեւ միջասահման (ստորագծուած ինձմէ — Ա. Ա.) եղանակ մը Վարչութիւնը եկաւ Երեսփոխանութեան առջեւ յայտարարել, թէ գործադրութիւնը դժուարութեանց կը քաղիսի եւ շատ նախապատրաստութեանց պէտք ունի, ուստի ինքն առայժմ պիտի աշխատի գետինը պատրաստել, որ հնար լինի գործադրութեան անցնիլ: Այդ գաղափարը կոչուեցաւ գործադրութիւնը հետապնդել, եւ մէկ կողմ թողուեցաւ գործադրել բացատրութիւնը» (Խոհք, էջ 317):

Ինչպէս կը տեսնուի, ամբողջ ժիզուիթական մեքենայութիւն մըն էր կատարուածը, բոլորովին Օրմանեանին միտքին ստեղծագործութիւնը:

Հակառակ անոր որ Վարչութիւնը հրաժարելու սպառնալիքով գործելու ազատութիւն առած էր Ազգային ժողովէն, կ'ըսէ. «Երեսփոխանութիւնն ալ թափանցեց գործին ներքինը, եւ գոհ եղաւ որ իր պատիւը կը պահուի, եւ Վարչութիւնը ազատութիւն ստացաւ իր ծրագրած ձեւով գործել եւ պարտաւորութեանէ ալ զերծ մնալ, զի հետապնդողը Ելքը չ'երաշխատորբ: Այս բանաձեւին մէջ գլխաւոր դերն ունէի (ինձմէ ստորագծուած — Ա. Ա.), եւ ահա թէ ինչու զայն իրականացնելու համար իմ վրաս դարձաւ Խառն ժողովին միաձայնութիւնը ...»:

21 Ապրիլ/4 Մայիս 1914-ին Խառն ժողովի 20 ներկաներու 18-ին քուէով

(*) — Այս քաղը իմք գործածած է իր մասին (Զաւէն պատրիարք, ... յուշեր, էջ 49):

Օրմանեանը կ'ընտրուի «վարչութեան պատուիրակ» իր բացատրութեամբ. մինչ ըստ Թէքէեանին՝ որ աւելի ճիշդ է՝ «առժամեայ պատուիրակ»:

«Այլեւս, կ'ըսէ Օրմանեանը, ինծի անհնար էր խուսափիլ, եւ յօժարա- կամ յանձնառութիւնս յայտնեցի: ... Հաստատուած էր նոր կանոնագիրը վի- ժեցնելու դիտում, եւ ահա անոր քախտը իմ ձեռքս կը յանձնուէր» (Նոյն, էջ 318):

Այսպէս դիւային հրճուանքով իր մեքենայութեան յաջողութիւնը ար- ձանագրելէ ետք, կը յարէ. «Պատուիրակութեան աշխարհական ընկեր մը աւել- ցընել պէտք էր եւ ընտրուեցաւ Քաղաքական ժողովականներէն Գեորգ Կիրեղ- եան փաստաբանը, որ յանձն առաւ միայն համառօտ ժամանակ մը գործակցիլ, գլխաւորապէս կալուածական վաւերագիրները ուսումնասիրելու համար, որոց մասնագիտութիւնն ունէր: Երեսփոխանութիւնը կանխած էր իրեն ներկայա- ցուցիչը ընտրել վահան Թէքէեան քանասէրը, վարչական եւ վաճառական եւ եկե- ղեցական նախընթաց չունեցող մը, որ կը ցուցնէր թէ Երեսփոխանութիւնն ալ մեծ կարեւորութիւն չէր տար իւր ներկայացուցիչին գործունէութեան» (Նոյն, էջ 318):

Մինչ, ընդհակառակը, Ազգային ժողովն այդ պաշտօնին կու տար մեծ կարեւորութիւն եւ Օրմանեանն էր որ կ'ուզէր անշքացնել զայն ու ինք տիրել:

Ինչպէս կ'երեւի, Օրմանեանը փորձած է անոր Երուսաղէմ երթալուն ալ արգելք ըլլալ, բայց չէ յաջողած: Կը գրէ. «Անոր ուղեւորութիւնն ալ յետաձգել տալ դիւրին չէր, երբայն ալ արդարացնելու համար ըսուեցաւ թէ հետապնդող Պատուիրակութեան կ'ընկերանար տեղը եւ գործը ուսումնասիրելու, որպէսզի Կանոնագիրին գործադրութեան ժամանակը հասած ատեն պատրաստ գտնուի»:

Թէքէեանին Պոլիս երթալէն երեք ամիս ետք է որ Վարչութիւնն իրեն կը հաղորդէ թէ «Տրուած ըլլալով տեղւոյն վրայ տեսնուող դժուարութիւնները, որոշած էր գետինը յարդարելու համար» իրեն «ընկերացնել երկու վարչական պատուիրակներ՝ եկեղեցական մը եւ աշխարհական մը ԱՌԺԱՄԵԱՅ (գլխաւորումը ինձմէ — Ա. Ա.) հանգամանքով»:

Թէքէեանը կը յայտնէ. «Հակառակ որ պաշտօնի ընտրուած պահուս այդ պայմանը գոյութիւն չունէր, բայց երեսփոխան բարեկամներ — գիւ ընտրող- ներ — խորհուրդ տուին չընդդիմանալ անոր ըսելով որ հակառակ պարագային կրնային ինծի դէմ դիտմամբ դժուարութիւններ յարուցանել Երուսաղէմի մէջ եւ ձախողութեան պատասխանատուութիւնը իմ վրայ թողուլ: Այսպէս է որ ըն- դունեցի Օրմանեանի եւ Կիրեղեանի ընկերակցութիւնը» (Արեւ, թ. 3145):

Վարչութեան այս որոշումներուն անդրադառնալով, իր յուշերուն մէջ Օրմանեանին թիւ մէկ մեղսակիցը՝ Զաւէն պատրիարքը, կը գրէ.

«Նորընտիր վարչութիւնը քախտաւոր եղաւ իր օրակարգէն վտարուած տեսնելով Երուսաղէմի խնդիրը: ... Ազգ. Ընդհ. ժողովը իր կողմէն Երուսա- ղէմի համար բուժարկած կանոնագիրին գործադրութեան համար իբրեւ ժողո- վին ներկայացուցիչ ընտրած էր Վահան Թէքէեանը, որ Կեսարիա կը գտնուէր որպէս Ս. Կարապետ վանքի վարժարանին տնօրէն: Այս առթիւ վարչութիւնը վանքը կառավարելու եւ կանոնագիրին գործադրութեանը ճամբան հարթելու համար, վարչական պատուիրակ նշանակեց Մաղափա արքեպս. Օրմանեանը,

իրբել փորձ վանական կեանքի եւ վարչական մեծ կարողութեամբ օժտուած անձնաւորութիւն մը որ մեծապէս ձեռնհաս էր հոն կարգ կանոն հաստատելու: Օրմանեան Ս.ի կ'ընկերանար Քաղ. ժողովի անդամներէն Գեորգ Կիրեղեանը, որ հմուտ իրաւագէտ մըն էր:

«Ապրիլի վերջերը Նրուսաղէմի այս երեք պատուիրակները խմբովին տարի եւ Ներքին եւ Արդարութեան գործոց նախարարներուն ներկայացուցի» (... յուշեր, էջ 47-48):

Թէքէեանն ինք ալ կը հաստատէ այս եղելութիւնը. «Մեկնելէ քանի մը օր առաջ Զաւէն պատրիարք մեզ տարաւ ներկայացուց արդարութեան եւ կրօնից նախարարին որ չեմ գիտեր ի՞նչ պէյ մըն էր, եւ ներքին գործոց նախարարին որ Թալէաթն էր: Բացատրելով մեր պաշտօնը, Զաւէն պատրիարք կառավարութեան օժանդակութիւնը խնդրեց մեզի համար եւ ոչ թէ Օրմանեանի համար միայն» (Արեւ, Թ. 3146):

Բայց որովհետեւ Օրմանեանը կը յիշէ թէ «Արդարութեան եւ կրօնից եւ ներքին գործոց նախարարներէն պաշտօնագիրներ» ունէր, որոնց մէջ ըսուած էր «Թէ Նրուսաղէմի հայ պատրիարքութեան գործերը պիտի հոգայ եւ վարէ», Թէքէեանը կը կասկածի, թերեւս ոչ իրաւամբ, թէ Զաւէն պատրիարքը կրնայ ըլլալ որ յետոյ պատրիարքարանի գործակատարին հրահանգ տուած եւ պաշտօնագրերը միայն Օրմանեանին անուանին հաստատել տուած ըլլայ: Եւ կ'ըսէ. «Զեմ զարմանալ, քանի որ կանխաւ համաձայնած են եղեր Ազգային ժողովը եւ զիս խաբելու՝ ամէն տեսակէտով» (Արեւ, Թ. 3146):

Ազգային ժողովին ու Վարչութեան պատուիրակներուն մեկնումէն օր մը առաջ, 25 Ապրիլ 1914-ին, նստաշրջանի փակման նիստին, Գաբրիէլ Նորատունկեանը՝ իբր ատենապետ՝ վերաքաղ մը ընելով 1913-1914-ի նստաշրջանին ժողովը զբաղեցուցած խնդիրներուն վրայ, ի միջի այլոց կը խօսի Նրուսաղէմի խնդրին մասին ու կ'ըսէ. «Գուէարկուեցաւ Նրուսաղէմի կանոնագրութիւնը, որուն գործադրութիւնը կը փափաքեմք ամէնքս ալ եւ ուրախ ենք որ արդէն վանքը խաղաղեցնելու միջոցներ ձեռք առնուած են: Կը յուսանք որ ի մօտոյ պիտի կարեւանք վերջնական լուծում մը տալ ասոր: Այդ վանքը դարաւոր հաստատութիւն մըն է եւ մօտէն տեսնելով կարելի է գաղափար մը կազմել թէ ազգին համար ինչ մեծ մշակակութիւն ունի, թէ քրիստոնեայ աշխարհին մէջ ինչ բարձր դիրք կուտայ ազգին եւ մանաւանդ օտարազգի քարեկամներու գնահատութեան կ'արժանանայ: Կը մաղթեմք որ մեր ներկայացուցիչը Թէքէեան է՞. որ ուրիշ առիթներու եւ պարագաներու մէջ ցոյց տուած է իր ձեռնհասութիւնն ու կարողութիւնը, իր պաշտօնը աշխրջութեամբ եւ շրջահայեցութեամբ կատարելով օգտակար ըլլայ վանքին: Մեծ յոյս ունիմք թէ մօտ օրէն լուծուած պիտի տեսնենք այդ խնդիրը եւ ողջունել դարաւոր վանքին խաղաղութիւնը» (Ատեմ. 1913-1914, էջ 514):

Քիչ ետք Օրմանեանին անպարարութիւններն իրենց արդիւնքները պիտի տային եւ պիտի տեսնուէր թէ Ազգային ժողովը խաղի եկած էր: Վարչութիւնը վստահութեան խնդիր յարուցանելով Ազգային ժողովէն կորզած էր լիազօրութիւն մը, որուն վրայ հիմնուած Օրմանեանը Նրուսաղէմ ճամբայ կը հանէր Թէքէեանին հետ, միակ պաշտօնով մը, որ էր անգործագրելի ձգել Նրուսաղէմի նոր կանոնագիրը:

Օրմանեանը ճամբայ կ'ելլէ Ապրիլ 26/9 Մայիսին «զի շտապեցնող պարագայ մըն ալ վրայ եկած էր: Երուսաղէմէ մասնաւոր հեռագիր մը գեկուցած էր թէ փոխանորդութիւնը վարող Անէմեան (Սարգիս վրդ. —Ա. Ա.) գաղտնի կերպով վանական գոյքեր իւրացուցած եւ Պիլէնիք իւր ծննդավայրը յղած է. սնտուկները Զմիւռնիոյ մէջ Առաջնորդարանի ձեռքով զմուռնեան եմբարկուած էին, եւ պէտք էր այդ գործը շուտով քննել, ստուգել եւ դարմանել: Մասնաւոր կերպով յամձմարարուեցաւ Պարգեւ Փափագեան պատուիրակը խարազանող վարդապետը պատժել, ինչպէս նաեւ Յոպպէի մէջ սպասող արտաքսուած տեղապահին կացութիւնը ճշդել եւ պատշաճը կարգադրել^(): Ասոնք եւ ուրիշ նմաններ զխաւոր պաշտօնին յաւելուածներ կը կազմէին» (Խոհք, էջ 318):*

Մէկ երկու օր ետք Կիւրեղեանն ու Թէքէեանն ալ Զմիւռնիոյ մէջ Օրմանեանին միանալով եւ միասին ճամբան շարունակելով 5/18 Մայիսին կը հասնին Եաֆա: Թէքէեանը կը գրէ. «Եաֆայի մէջ գտանք Տեղապահ Դանիէլ Արքեպս. Յակոբեանը, որ պատրաստուած էր միասին Երուսաղէմ գալ, ինչպէս որոշած եւ հրահանգած էր Պոլսոյ Կեդրոնական Վարչութիւնը»:

Օրմանեանը, որ լիազօրութեան կը ձգտէր, կը գրէ. «Ինչ ալ ըլլար Կեդրոնական վարչութեան մտադրութիւնը, ես չէի կրնար գիմքը միասին Յոպպէ Երուսաղէմ բերել, եւ երբ որ միատեղ գալու շարժումներու սկսաւ, հարկ տեսնեցի ազդարարել որ համբերէ մինչեւ որ ես Երուսաղէմի մէջ կարեւորը կարգադրեմ: Զմոռնամք յիշել, որ եթէ ես իմ ձեռքով տեղապահութիւնը վերականգնէի, շատ ամփոփած պիտի ըլլայի իմ պատուիրակութեան գործունէութիւնը»:

Օրմանեանը կ'ուզէր տիքթաթոր դառնալ: «Վարչութեան առաջարկած էի որ ինծի տրուելիք պաշտօնը նման ըլլար Ադրիանուպոլսեցի Պօղոս պատրիարքի պաշտօնին՝ իբրեւ ծայրագոյն կառավարչութիւն, կատարեալ իշխանութեամբ գործելու եւ ուրիշի կապուած չըլլալու պայմանով, մինչ պատուիրակութիւնը, որչափ ալ լիազօր յաւելուածով զարդարուած՝ տեղական պաշտօնէութիւնը չէր դադրեցնէր եւ Տնօրէնէն (տնօրէն ժողով կամ վանական վարչութիւն ըսել կ'ուզէր —Ա. Ա.) անկախաբար գործելու իրաւունք չէր տար, եւ պէտք էր ըլլար շատ մը ձեւակերպութիւններէ անցնիլ, մինչեւ որ քան մը որոշել տրուէր եւ որոշումը գործադրութեան դրուէր» (Խոհք, էջ 320-321):

Եւ այս մտայնութեամբ ան կը սկսի կամաց կամաց տէր դառնալ վանքին, զլիսովին հակառակ գործելով Կեդրոնական Վարչութեան հրահանգներուն, անպատիժ թողլով Սարգիս վրդ. Անէմեանին զրպարտիչները, Պարգեւ Փափագեանը ծեծող վարդապետները եւ այլն (Խոհք, էջ 319-320):

Ան ուրախութեամբ կը խօսի Կիւրեղեանին ամիս մը անց մեկնելուն մասին եւ կու գայ կը հասնի Թէքէեանին, որուն համար իր յարմարեցուցած տողերը հոս կ'արտագրեմ՝ պարզապէս ամէն կողմով ներկայացնելու համար Թէքէեանին դէմ պատրաստուած դաւը:

(*) — Օրմանեանական ոմ է ասիկա: Ընդհակառակը՝ բացորոշ ըսուած էր թէ Տեղապահը Երուսաղէմ իր պաշտօնին վրայ պիտի հաստատէր:

վին մէջ: Ան կը պատմէ. «Թէ՛ հոն, թէ՛ նամբան շոգեմաւին մէջ եւ թէ Երուսաղէմի մէջ առաջին ֆանի մը շաքաթը՝ չափազանց սիրալիր էր հետս ու պէտք է ըսեմ թէ մինչեւ վերջն ալ երբեք երես-երեսի քաղխում մը չունեցանք» (Արեւ, Թ. 3146):

«Վերջապէս Երուսաղէմ եմք, Օրմանեան, Կիրեղեան եւ ես: Ինչպէս ըսի, մեր յարաբերութիւններուն մէջ ոչ մէկ ցրտութիւն կայ, շնորհիւ երկու քանի. ես՝ կ'ուզեմ միջոց տալ Օրմանեանի որ *գետինը յարդարէ՛* առանց իմ կողմէ դոյզն արարքի մը որ ստիկա դժուարացնելու եւ գործին վտանգման պատասխանատուութիւնը իմ վրաս ձգելու ծառայէ. ինք՝ կ'ուզէ այնպէս ցոյց տալ թէ յանուն Ազգ. ժողովոյ, իրեն հետ եմ իր ընելիք բոլոր ձեռնարկներուն մէջ: Միայն՝ կը զարմանամ բայց չեմ պնդեր, երբ առաջին անգամ ամբողջ Միաբանութիւնը Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ հաւաքելու եւ նառով մը մեր պաշտօնը անոր քացատրելու մտադրութիւնը ինծի յայտնելուն՝ զիս կը յորդորէ հրաժարիլ իրմէ վերջ իմ ալ երկու խօսք ըսելու առաջարկէս:

«—Հիմակուհիմակ ձգէ՛. ես պէտք եղածը ֆեզի համար ալ կը խօսիմ. պիտի տեսնես որ գոհ պիտի ըլլաս:

«—Բայց, Սրբազան, ասիկա պէտք է. նառ պիտի չխօսիմ. միայն ֆանի մը քառ՝ Ազգ. ժողովին հեղինակութիւնը հաստատելու համար. ես ալ պիտի ըսեմ թէ առ այժմ դուք պիտի գործէք, որով ձեզի ալ ուժ տուած կ'ըլլամ:

«—Պէտք չկայ. կարելի է խնդիր կը ծագի. զգուշանանք խնդիր ստեղծել ...:

«Եւ տեղի տուի՝ թէ՛ «խնդիր չստեղծելու», եւ թէ՛ Օրմանեանի հետ անհամաձայնութիւն չունենալու համար, մամաւանդ չգիտնալով այն ատեն ինչ որ գիտցայ վերջէն եւ այսօր կատարելապէս գիտեմ շնորհիւ «Խոհք եւ խօսք»ին, — Կանոնագիրը ու հետեւաբար պաշտօնս ալ *վիժեցնելու* համար Օրմանեան եւ Զաւէն Ս. ներու սարքած դաւադրութիւնը:

«Սկսան պաշտօնական այցելութիւնները՝ թուրք կառավարիչին, հիւպատոսներուն, օտար պատրիարքարաններուն եւն.: 'Նոյնպէս՝ Ս. Տեղեւոր այցելութիւնները: Մինչեւ մօտաւորապէս ամիս մը՝ Օրմանեան չէր թերաճար զանոնք կանխաւ ծանուցանելու եւ ես ալ կ'ընկերանայի իրեն, երբեմն Պ. Կիրեղեանի հետ երբեմն առանձին՝ որովհետեւ ան քիչ պիտի մնար Երուսաղէմ ու կ'աշխատէր թրքերէն վաւերագիրներու վրայ: Կիրեղեանի մեկնումէն ֆանի մը օր առաջ էր որ Օրմանեան, իրարու վրայ, երկու պաշտ. այցելութիւն տուեր էր, առանց ինծի: Այս պարագան ալ յայտնեցի Կիրեղեանի (որուն նախապէս յայտնած էի արդէն մտահոգութիւնս) այն երկար խօսակցութեան մէջ զոր վերջին իրիկունը ունեցայ իրեն հետ եւ որուն մէջ մի առ մի թուելով Օրմանեանի ընթացքէն զգացած վրդովումիս պատճառները՝ խնդրեցի որ Պոլիս դարձին ամէն բան հասկցնէ վարչութեան եւ դարմանել տայ այս մոր սկսող ցաւը: Պ. Կիրեղեան, որ բարեբախտաբար ողջ է, ոչ միայն համամիտ եղաւ ամբողջ ըսածներուս եւ խոստացաւ պէտք եղածը ընել, այլ եւ յաջորդ օրը չմեկնած, ինծի ըսաւ թէ առաւօտուն իմքն ալ երկար եւ խիստ կերպով խօսած է Օրմանեանի եւ զայն վախճուցած է:

«—Խոստացաւ ամէն բան ֆեզի հետ համաձայնութեամբ ընել. *ասկէ*

վերջը ան բողոքովին քու ձեռքիդ մէջն է ... ըսաւ Պ. Կիւրեղեան քառացիօրէն, որուն պատասխանեցի.

«—Երանի թէ ըսածիդ պէս ըլլար, բայց այս մարդը կը խաբէ, ան պիտի ուզէ զի՛ս իր ձեռքին մէջ առնել ...:

«Այս միջոցին դեռ սենեակի կամ գրասենեակի խնդիր ունեցած չէիմք, վաճփն մէջ կը բնակէի ու երեսութեալէս շատ լաւ յարաբերութիւններ ունէի Օրմանեանի եւ իր բարեկամ Դաւիթ, Մատթէոս եւ Մեսրոպ վարդապետներուն հետ» (Արեւ, Թ. 3148):

Թէքէեանը կը հաստատէ թէ ինք «առջի օրերը բնաւ դիտողութիւն չունէր» եւ կը բացատրէ թէ ինչպէս իր բնակութիւնը վաճփն դուրս փոխադրած է:

Ան կ'ըսէ. «Վաճփն մէջ բնակելով ստիպուած էի առաւօտ-երեկոյ սեղանակից ըլլալ Օրմանեանի, իսկ այդ սեղանակցութեամբ՝ կ'ենթարկուէի յոյժ փափուկ եւ անախորժ դրութեան մը:

«Արդարեւ, ի սկզբան կարգաւ բոլոր վարդապետները (երկուական կամ երեքական) ճաշի հրաւիրելէ վերջ, Օրմանեան այժմ գրեթէ ամէն օր հրաւիրած կ'ըլլար իր մախընտրեալները՝ Դաւիթ, Մատթէոս եւ Մեսրոպ վարդապետները, որոնց հանդէպ ես իմէս ալ համակրութիւն միայն ունէի՝ իրենք հաշուեպահանջ միաբաններու գլխաւորներէն եւ ես Ղեւոնդ Երեցեանի հակառակորդ եղած ըլլալով: Դժբախտաբար, սակայն, անոնք հիմա գլխաւոր ընդդիմադիրներն էին նաեւ Ազգ. ժողովոյ բուեարկած եւ գործադրութիւնը ինծի վստահուած նոր Կանոնագիրին:

«Այս ալ հոգ պիտի չընէի՝ եթէ Օրմանեան, առաջին մէկ երկու շաբաթ-ուան պաշտօնականութենէն վերջ, գրեթէ ամէն ճաշի, կարծեմ դիտմամբ, խօսք չբանար Կանոնագրին եւ Ազգ. ժողովին վրայ, չհնազատէր՝ խիստ կերպով՝ մէկը եւ միւսը, եւ առիթ չտար, մասնաւորապէս հանգուցեալ Դաւիթ Վարդապետին, իրեն ձայնակցելու եւ ըսելու (երբեմն ընկերակցութեամբ նաեւ Մատթէոս Վարդ.ի) թէ Կանոնագրին նպատակը Վաճփն աշխարհականացումն է պարգապէս եւ թէ Միաբանութիւնը պիտի չհանդուրժէր ատոր(*): Ուշադրութիւն կը գրաւէր Մեսրոպ Վարդ.ի խոհեմ լոռութիւնը, մինչ կը խոստովանիմ թէ որոշ տպաւորութիւն մը կը կրէի Դաւիթ Վարդ.ի տաք շնչոյն: Միայն քիչ անգամ, երբ բացարձակ պէտք ըլլար, կը մասնակցէի այդ խօսակցութեան՝ ըսելով թէ «աշխարհականացում»ը անհեթեթութիւն մըն է, թէ արդէն, իմ մասին, յաւիտեական չեմ նկատեր ինծի տրուած պաշտօնը եւ թէ անմիջապէս որ տեսնեմ թէ Վաճփն խաղաղութեան ու կանոնաւորութեան շրջան մը թեւակոխած է՝ պիտի մեկնիմ հոնկէ, յանձնարարելով Ազգ. ժողովին թեթեւցնել անոր վրայ հաստատած իր իշխանութիւնը ...: Բայց ոչ Օրմանեան ոչ ալ Դաւիթ

(*) — Թէքէեանը, հակառակ Դաւիթ վրդ. Տերտրեանին այս ընդդիմադիր դիրքին, համակրած է այս վարդապետին, որուն համար կ'ըսէ. «Միաբանութեան ամէնէն լուրջ եւ գործունէայ անդամն էր ան, վաճփն Հետ նոյնաբան, անոր անցեալին ու ներկային կատարելապէս տեղեակ, հրամայելու կարող եւ իր ստորագրանքներէն խիստ կարգապահութիւն պահանջող՝ ինչ որ անհրաժեշտ էր ամէն ժամանակի համար երուսաղէմի մեր վաճփն ու պատրիարքարանին նման հաստատութեան մը մէջ: Այս վարդապետը որ վաճփն լուսարարապետի բարձր պաշտօնին կոչուած էր վերջը գաղթականէ մը սպանուեցաւ. փցուն սենեակի մը խնդրով»:

Եւ Մատթէոս Վարդ.ները կը հանդարտէին այս բացատրութիւններէս: Այս վերջինները (ինչպէս նաեւ Մեսրոպ Վարդ. եւ բոլոր միւս միաբանները) շարունակելով հանդերձ հետս անձնապէս շատ լաւ վարուիլ՝ ցոյց կուտային թէ զիս հիւր մը կը նկատեն Վանքին մէջ, այս մասին քաջալերուած մանաւանդ Օրմանեանի վերաբերումէն:

«Միաբաններու ընդդիմութեան կ'սպասէի. ատոր համար չէ՞ր արդէն, որ *գետինը յարդարելու* բանաձեւով, Վարչութիւնը Ազգ. ժողովոյ հաւանութեամբ պաշտօն տուած էր իր մէջէն երկու հոգիի, որոնց մէկը նախկին պատրիարք մը՝ յատկապէս եկեղեցականներուն վրայ ազդելու, անոնց ընդդիմութիւնը բառնալու նպատակով: Զէի սպասեք միայն՝ որ ճիշդ այդ դերը կատարելու համար զրկուած բարձրաստիճան եկեղեցականը, նախկին պատրիարք Օրմանեան Արքեպս., ընդդիմացող միաբաններուն *Թէզը* պիտի պաշտպանէր յայտնի-համարձակ, իմ իսկ ներկայութեանս, այսպէսով պիտի քաջալերէր զանոնք տեղի չտալու եւ կարելիութիւն պիտի չթողուր երբ եւ իցէ Կանոնագիրը գործադրութեան դնելու:

«Այս պարագան էր որ գլխաւորաբար շեշտած էի Պ. Կիրեղեանի, իր մեկնումէն առաջ, եւ ինք ալ այդ մասին Օրմանեանի խօսելէ զատ՝ ինծի խոստացած էր Պոլիս դարձին Վարչութեան նկատառմանը յանձնել: Զինադադարէն վերջ անգամ մը միայն իրեն հանդիպած ըլլալով Պոլսոյ մէջ՝ երկու վայրկեան՝ չեմ գիտեր թէ ան ի՞նչպէս ներկայացուց եւ Վարչութիւնը ի՞նչպէս ըմբռնեց կացութիւնը. պատճառներ ունիմ կարծելու սակայն, թէ ան կատարած է իր պարկեշտ մարդու պարտականութիւնը եւ իմ հեռագիրներուն ու նամակներուն չափ իր տեղեկութիւնն ալ դեր ունեցած է Վարչութեան կողմէ Օրմանեանի ուղղուած նամակներուն մէջ, որոնց խօսքը կ'ընէ Օրմանեան «Խոհք եւ Խօսք»ին մէջ՝ առանց պարունակութիւնը յիշելու»^(*) (Արեւ, Թ. 3148):

(*)— Ասոնց բովանդակութիւնը շատ որոշ է թէ ի՞նչ էր: Պաշտօնականներու կարգին շատ հետաքրքրական է որ Արիկ Մուպահեանեանը, մականուանալը՝ «աշխարհական պատրիարք», Ազգային ժողովի քարտուղարը եւ ազգային վերջին տիպարներէն մէկը, Օրմանեանին նամակ մը գրած է 27 Սեպտ. 1914-ին, անշուշտ քառակամական շեշտով մը, որուն պատասխանած է Օրմանեանը 9 Հոկտ. 1914-ին բաւական ընդարձակ նամակով մը, որ ամբողջ իր հոգեբանութիւնը ցոյց կու տայ: Այդ շատ հետաքրքրական նամակը լոյս տեսաւ *Մշակոյթ* ազգագրական տարեգրիին մէջ (Ա. տարի, 1948, էջ 39-44): Կ'արժէ զայն կարդալ գաղափար մը կազմելու համար թէ Օրմանեանը ինչպէս կը մօտենայ Նրուսադէմի հարցին եւ ինչպէս *Ֆուտ-Ֆաս* մը կ'ընէ ու իր հին համոզումներէն կը հրաժարի:

Այդ նամակին մէջ Թէքէեանին մասին ալ կը խօսի ան: Հակառակ ամոր որ իրեն հրահանգ տրուած էր որոշ, «*ինծի պաշտօնական հրահանգ չտրուեցաւ*» կ'ըսէ, Պարգեւ Փափագեանը ծծծող Հմայեակ վրդ.ը պատժելու, եւ կը յարէ. «*Եթէ ճշմարտութիւնը կ'ուզես, այդ գործին մէջ Հմայեակէն աւելի մեծ պատասխանատուներ կան, եւ ես իմ ձեռքովս չէի կրնար գլուխս աղմուկ հանել: Թէքէեան իսկ ուզեց Հմայեակէն եւ համախոհներէն օգուտիլ ինծի դէմ, եւ խոհեմութիւնը պահանջ եղաւ ինծի: Թէքէեան մեկնեցաւ եւ այլեւս ձայնը չկայ*»:

Թէքէեանին դէմ եղած այս ամբաստանութիւնը սխալ է ապահովաբար: Թէքէեանը քացարձակապէս ամբողջունակ էր այս տեսակ անազմի բան մը ընելու: Եթէ ըլլար այդ տեսակ բան մը, *Խոհք եւ Խօսք*ին մէջ ալ պիտի գրէր Օրմանեանը, որ տեսանք թէ միայն «*աշխարհախոյսներ սկսան իրեն մօտենալ, զինքն զրգռել ...*» եւ այլմի պէս սուտ մը գլորած է:

«Կիրեղեանի մեկնումէն 1-2 օր վերջն էր, որ բնակութիւնս վանքէն պանդոկ փոխադրեցի (այն առեմ՝ Ֆասթ, այժմ Ալեմպի պանդոկը), անշուշտ նաշով միասին»:

«Այսպէս ըրի, խորհելով որ ուխտաւոր մը չէի վերջապէս՝ այլ վնարուած պաշտօնատար մը, եւ առիթ չունենալու համար Օրմանեանի սեղանին շուրջ միաբաններուն հետ վիճարանութեան մտնելու: Ոչ մէկ տրտունջ յայտնած էի ինծի յասկացուած «Ջարտախ կոչուած յարկաբաժինին» համար եւ գոհացած էի պարզապէս ծանուցանելով վանքէն պանդոկ փոխադրութիւնս: Միւս օրը առաւօտուն վանքն էի նորէն»:

«Օրմանեանէն չէ, այլ Փոխանորդ Սարգիս Վարդ. Անէմեանէն է որ խնդրեցի Պատրիարքարանի բաժնին մէջ տրամադրելի գրասենեակ մը տալ, ուր կարենայի ցերեկները գալ եւ նստիլ: Անէմեան Վարդ. երկիցս խոստացաւ եւ չկատարեց՝ «չկայ» ըսելով, մինչ գիտէի թէ կար: Օրմանեանի դիմեցի՝ որ «ես չեմ խառնուիր» պատասխանեց, մինչ ուրիշ ամէն բանի կը խառնուէր: Գրով յայտնեցի պահանջս. խուսափողական պատասխաններ տուաւ: Պատրիարքարան հեռագրեցի»:

«Կ. Պոլսէն՝ Պատրիարք Զաւէն Ս. հեռագրով պատասխանեց թէ պէտք եղած հրահանգը տրուած է Երուսաղէմ եւ թէ զիս ալ կը յորդորէ համբերատար ըլլալ: Կրկին հեռագրեցի՝ թէ խնդիրը կը կայանայ Միաբանութեան եւ Օրմանեանի կողմէ պաշտօնս չնանչնալու մէջ եւ թէ երկու ամիսէ ի վեր վանքէն ոեւէ թոշակ ալ ստացած չեմ: Պատասխան. «Հեռագրեցիմք Օրմանեան Ս.ի որ ձեր թոշակը վնարէ»: Թարգման վահան Վարդ.ի կը հաղորդեմ այս հեռագիրը՝ խնդրելով որ զայն ցոյց տայ Օրմանեանի: Օրմանեան այս անգամ ալ կը պատասխանէ թէ ինք ոեւէ հրահանգ չունի եւ չի կրնար ինծի ամսաթոշակ տալ»:

«Այս միջոցին, վանքին հետ յարաբերութիւն ունեցող աշխարհական մը լուր կը բերէ ինծի՝ թէ «ֆաղաֆացիները» —Երուսաղէմի մէջ «ֆաղաֆացի» կը կոչուին այն հայերը որոնք վանքին սեփական՝ անոր շրջակայքը գտնուած տունները կը բնակին *ճրիբարար*— ցոյց մը պիտի ընեն ինծի դէմ, *լսած ըլլալով որ վանքին վնասակար եղող ձեռնարկներու մէջ կը գտնուիմ . . .*: Ի հարկէ՝ այս «ցոյց»ին հեռապատկերը զիս չէր վախցնէր. ան շատ շատ ցոյց կուտար՝ թէ աշխատասենեակ մը ունենալու մասին իմ եւ Անէմեան Վարդ.ի, յետոյ նաեւ Օրմանեան Ս.ի հետ փոխանակած բերանացի եւ գրաւոր խօսքերս յատկապէս տարածայնուած էին՝ գրգռութիւն ստեղծելու նպատակաւ: Խորհեցայ թէ այդպիսի ցոյց մը ի գո՛ւր պիտի կնճռոտէր կացութիւնը, գուցէ Ազգ. Ժողովը պիտի դնէր նոր դժուարութեանց առջեւ, որոնց վերջ տալու համար կազմուած էր նոր Կանոնագիրը: Որոշեցի գէթ շաբաթ մը հեռանալ Երուսաղէմէն, ուր բան մը չէի ընէր արդէն: Մտադրեցի Դամասկոս այցելել, եւ այս նպատակով գացի երկաթուղիներու ժամանակացոյցը բնակելու»:

«Լսելով, սակայն, թէ այդ ուղեւորութիւնը տեղի կ'ունենար բաւական երկար եւ տաժանելի պայմաններու մէջ, վերջին պահուն հրաժարեցայ սոյն դիտումէն եւ Եսֆա իջնելով պատրաստուեցայ Եգիպտոս անցնիլ: Եսֆայէն Բօռ-Սայիտ շոգենաւը օր մը եւ գիշեր մը կը դնէր: Գոյքերս պանդոկը թողած էի: Պոլիս հեռագրած էի Օրմանեանի նոր մերժումն ու Եգիպտոս մեկնումս»:

«Շոգենաւ կը մտնէի՝ երբ Եսֆայի տեսուչ Սիմոն Վարդ. Թէլեան ինծի

յանձնեց Զաւէն Ս.ի հեռագիրը՝ որ կը հրահանգէր մնալ Երուսաղէմ եւ սպասել Վարչութեան նոր անուանած ԲՆԻՅ-պատուիրակ Պ. Բարսեղ Աւետիսեանի գալըստեան:

«Ըստ ամենայնի հաւանականութեան՝ Պ. Բ. Աւետիսեան Եգիպտոսէն անցնելով պիտի գար Երուսաղէմ, ինչպէս եկած էինք Օրմանեան, Կիրեղեան եւ ես: Ուստի հեռագրեցի թէ հոն կ'սպասեմ Աւետիսեանի եւ տմասկա ալ արդէն առնուած ըլլալով՝ շոգեմա մտայ: Աւելորդ է ըսել՝ թէ բացի հեռագիրներէն, նամակներով ալ Պատրիարքարան հաղորդած էի այս անցուդարձերը:

«Օրմանեան կը գրէ, առանց մեր միջադէպին հետ կապելու եւ անոր յիշատակութենէն առաջ, թէ Կիրեղեանի վերադարձէն վերջ Վարչութիւնը խորհած է «Քաղաքական ժողովականներէն Բարսեղ Աւետիսեան վաճառականը յաջորդ յղել, սակայն դեռ խորհուրդը չիրագործուած պատեհագոյններու շրինգը սկսաւ, եւ գործը դժուարացաւ, եւ մինչեւ վերջը առանց գործակիցի մնացի»: Մինչդեռ իմ գիտցածս այն է՝ որ Աւետիսեանի առաքումը որոշուած էր Օրմանեանի հետ մեր խնդիրը ԲՆԻՅի համար: Ասիկա կը պատահէր դէպի Յուլիս ամսուն կէսերը: Քանի մը օր առաջ տեղի ունեցած էր Սէրայէվոյի ոճիրը, որուն լուրը առաջին անգամ ինծի հաղորդած էր, ցերեկին, ճաշի ատեն, Երուսաղէմի աստրիական հիւպատոսը, չափազանց յուզուած եւ այլալայած:

«Աւետիսեան չեկաւ երբեք: Ես Աղեքսանդրիա էի՝ ուր Առաջնորդ Տ. Թորգոմ [Գուշակեան] Եպիսկոպոս ինձի յանձնեց պատուոյ ատենանի մը գործը, որ երկարեցաւ: Եւրոպական պատերազմը ծագած էր արդէն՝ երբ, Օգոստոսի մէջ տեսնելով որ ատենանին գործը չի վերջանար ու Պատրիարքարան ալ *նամակով կրկին հրահանգ տուած է Երուսաղէմ վերադառնալու*, գացի իտալական շոգեմալային ընկերութեան գրասենեակը յաջորդ օրուան համար տեղ մը պահել տալու եւ եկայ Առաջնորդարան՝ Թորգոմ Ս.էն հրաժեշտ առնելու: Բայց ան, Թուրքիոյ զօրակոչի եւ պատերազմի մասնակցութեան լուրերը յիշելով, աշխատեցաւ եւ յաջողեցաւ զիս հրաժարեցնել այդ դիտաւորութենէս, մինչեւ որ, ըսաւ, քաղաքական կացութիւնը աւելի որոշ դառնայ, աւելցուց՝ խղճահարութիւններս հանդարտեցնելու համար՝ թէ չվերադառնալուս պատասխանատուութիւնը ինք կ'ստանձնէ Պատրիարքարանի առջեւ ...:

«Երբ, քանի մը շաբաթ վերջը, տեսայ թէ Թուրքիա դառնալը յիմարութիւն պիտի ըլլար, գրեցի Գալըզեան Վարդ.ի որ հանի գոյքերս Եգիպտոս դրկել: Ան իսկոյն գոհացում տուաւ խնդրանքիս: Ատկէ վերջ, ալ կը դադրէին Եգիպտոսի եւ Թուրքիոյ միջեւ յարաբերութիւնները:

«Երուսաղէմէն նամակ մը գրած էի, ի մէջ այլոց, Ազգային ժողովոյ իմ հին հակառակորդիս՝ Յարութիւն Շահրիկեանի, որուն հետ առաջին անգամ ընկերաբար խօսած էինք Կեսարիա չգացած, Բերա, փողոցին մէջ, երրորդի մը միջնորդութեամբ, եւ վերջէն, Կեսարիայէն դարձիս, մէկ երկու անգամ «Ազատամարտ»ի խմբագրատունը: Ուսուցչական եւ ապա ազգային վարչական պաշտօնէութիւն մը ստանձնելէս վերջ՝ Բաշուած էի կուսակցական գործուն դեր մը կատարել, ու գիտցողները կը յիշեն անշուշտ՝ թէ ինքը Շահրիկեան ալ 1913-ին եւ այնուհետեւ, մնացած չէր այն խոժոռ եւ անհաշտ կուսակցականը որ էր առաջ:

«Արդ, Շահրիկեան ալ պատասխանած էր նամակիս (բայց իր պատաս-

խանը ինծի փոխանցուեցաւ Երուսաղէմէն Եգիպտոս) թէ Ազգ[ային] Ժողովը տեղեակ էր Երուսաղէմի կացութեան բայց «ամէնքս —կ'աւելցնէր— մեր վըստահութիւնը դրած ենք ձեր վրայ՝ Օրմանեանի խաղերը ի դերնս հանելու հմարմնացէք Երուսաղէմ, առ այժմ դիտեցէք, հսկեցէք եւ գրեցէք մեզ. մենք այստեղ կ'աշխատինք ամէն բան կարգի բերել»։ Ասոնք իմաստն են իր նամակին եւ ոչ թէ քնազրին մէջքերունը, քանի որ՝ ըսի արդէն՝ ոչ մէկ թուրք մնացած է իր վրէժնէն եւ ամէն բան յիշողութեամբ կը գրեմ, որով նաեւ՝ մանրամասնութեանց մէջ ակամայ սխալներով գուցէ։

«Այս առթիւ փափաքելի էր որ Երուսաղէմի Միաբանութիւնը որ պատշաճ դատած է տպել Օրմանեանի սխալապատում տեղեկութիւնները, անոր հոն թողած թուրքերուն մէջէն գտնէ եւ հրատարակութեան տալ («Արեւ»ի մէջ՝ եթէ կ'ուզուի) Պատրիարքարանի եւ ինծի հետ փոխանակած թղթակցութիւնը մեր խնդրոյն վերաբերմամբ։ Ատիկա շատ բան պիտի լուսարանէ եւ պիտի հաստատէ ըսածներուս ճշդութիւնը։

«Այսպէս, նախ ընդհատուեցաւ եւ յետոյ վերջ գտաւ Երուսաղէմի վանքին մօտ Ազգ. Ժողովոյ ներկայացուցիչի պաշտօնս։ Իրականին մէջ դեռ սկսած չէր ան, ինչպէս տեսնուեցաւ։ Օրմանեանի յայտնութիւններէն կը հասկըցուի՝ թէ սկսելիք չունէր արդէն, շնորհիւ Օրմանեան Զաւէն խաղին, քացի այն պարագայէն ուր Ազգ[ային] Ժողովը վերստին ձեռք առնէր գործը, ինչպէս պիտի ընէր ապահովաբար՝ եթէ պատերազմ, տարագրութիւն եւ ջարդ վրայ չգային եւ իր անդամներէն շատերն ալ մահացնելով, ամբողջ չորս տարի իր գոյութիւնն իսկ չջնջէին։ Կը մնայ մերկ իրողութիւն մը սակայն. սա՝ թէ երկու քաղաքաստիճան եկեղեցական, մին միւսին հարագատ աշակերտ, մին նախկին եւ միւսը նոյն պահուն պատրիարք, քացարձակապէս արհամարհելով, ոտքի տակ առնելով ազգը ներկայացնող գերագոյն ժողովին կամքը, կանխամտածութեամբ գործեր են անոր դէմ։ Զեմ խօսիւր անձ մը —երեսփոխան, ուսուցիչ եւ ...բանասէր (ըստ Օրմանեանի)— գիտակցաբար խաբելու եւ զրկելու անարգութեան վրայ» (Արեւ, թ. 3151)։

Այս տողերուն կը յաջորդեն Օրմանեանին հասցէին ուղղուած դառնութեամբ եւ զայրոյթով լեռն խարանիչ տողեր, ինչպէս նաեւ յարձակողական մը Մատթէոս Գալղզեան (Խոհի եւ խօսքին մեկենասը) ու Մեսրոպ Նշանեան եպիսկոպոսներուն դէմ, որոնք այս գիրքը հրատարակողները կը համարէ եւ «մեռեալի մը գրչով» գինք «վարկաբեկելու փորձը, զոր ԳԻՏԱԿՑԱԲԱՐ կատարած են անոնք» կը դատապարտէ։

Թէքէեանն իբրեւ ազնիւ մարդ բնաւ խնդրոյ առարկայ չէ ըրած իրեն դէմ գործուած ապաշնորհութիւնները եւ կարծէք մոռացութեան տուած է զանոնք մինչեւ 1929, երբ հրատարակուած է Օրմանեանին գիրքը։

Այդ թուականին Արեւիւն մէջ «այդ պատմութիւնը ... առաջին անգամ ըլլալով» կը գրէ, «ստիպուած, մեռեալի մը իր գերեզմանէն եւ քանի մը ողջերու իրենց վանքին խորէն» ճշմարտութեան ու միանգամայն «իրեն դէմ» «արձակած de'fi-ն ընդունելով», ինչպէս կը գրէ (Արեւ, թ. 3144)։

Այս առթիւ կ'ըսէ. «Կը կարծէի, արդարեւ, թէ 1914-էն ի վեր մեր ազգային կեանքին մէջ պատահած այլապէս կարեւոր դէպքերը եւ Դուրեան պատրիարքի ընտրութենէն ասդին Երուսաղէմի վանքին ստացած քարեփոխալ վիճա-

կը իմ վրաս պարտք կը դնէին անցեալը չյուզելու եւ *մոռնալ* ինծի դէմ եղած քարոյական եւ նիւթական անիրաւութիւնը ինչպէս մոռնալ ուզած եւ մոռցած եմ անկէ վերջ պատահած ուրիշ *չմոռցուելիք* քաներ ալ» (Նոյն) :

Եւ անմիջապէս կը յարէ. «Հիմա կ'սկսիմ մտածել՝ թէ քանի որ կան մարդիկ որոնք ներողամտութիւնը տկարութիւն կը մեկնեն, պէտք է միշտ նախ դիմակագործ ընել, ձաղկել կամ պատժել յանցաւորները եւ յետոյ միայն ներել» (Նոյն) :

Արդարեւ իր յօդուածաշարքին մէջ իրապէս դիմակազերծ կը ցած է ընել Օրմանեանին մաքիավելլական միջաստիճանը եւ պարզել բովանդակ դաւը որ իր պաշտօնին դէմ սարքած էին :

Բայց ինչպէս որ ամէն չարիքէ բարիք մը կը ծնի, այդ չարիքն ալ, որ իր դէմ գործեցին, պատճառ կ'ըլլայ որ իր կեանքը փրկուի, ինչպէս պիտի տեսնուի :

Դ. ՄԱՍ

**ՔԱՅՔԱՅՄԱՆ
ԵՒ
ԱՆՁՕՐ ՄՈԼՈՒՑՔԻ ՇՐՋԱՆ
(1915-1922)**

ԿՐԿԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍ

(1914—1917)

Երուսաղէմի պատուիրակութեան ձախողութիւնը Թէքէեանը կրկին կը բերէ եգիպտոս:

Ան եգիպտոս կու գայ այն յոյսով որ հոսկէ Պոլսոյ պատրիարքարանին հետ բանակցելով պիտի կարենար Ազգային ժողովէն իրեն տրուած պաշտօնն արժեցնել. բայց ղէպքերը կը գահավիժին ու ինք հոս կը հարկադրուի սպասել աշխարհի կացութեան պարզուելուն եւ իր դիրքին ճշդուելուն:

Ան կը ստիպուի մնալ եգիպտոս ու դարձեալ ապրիլ եւ խառնուել օրուան կեանքին, քանի որ հոս ունէր ծանօթներ, որոնք զինք չէին ձգեր մեկուսի եւ զինք կը մղէին հանրային գործունէութեան:

Եգիպտահայ կեանքն այդ միջոցին եռեփ վիճակ մը ունէր, վասնզի 1913-ին Ակնունիին գոյացուցած համերաշխութիւնն անէացած էր եւ կուսակցական պայքարները վերսկսած էին տեղական կարգ մը խնդիրներու շուրջ:

Եղիայեան կտակին շուրջ Գահիրէի մէջ մղուած բուռն պայքարը վերջ գտած էր շնորհիւ Պօղոս փաշա Նուպարին միջամտութեան, 3 Մայիս 1914-ին Թորգոմ եպս. Գուշակեանին իբր առաջնորդական տեղապահ Գահիրէ ժամանումէն քիչ ետք: Բայց հազիւ Գահիրէի միջնորդող պայծառացած, փոթորիկ մը ծայր տուած էր Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ Թեմականի ընտրութեան պահանջ յառուցուելով: Յոյսեր, թռուցիկներու հրատարակութիւններ, ժողովներու վրայ խուժումներ ամէնօրեայ պատահարներ դարձած էին: Այս խառնակ վիճակին մէջ 28 Յունիս 1914-ին Թորգոմ եպս.ը առաջնորդ կ'ընտրուէր եւ ինքզինք կը գտնէր վէճերու այդ հեղեղին մէջ:

Մասնաւորապէս ընտրական օրէնքին շուրջ կար սաստիկ վէճ (Ալպօյաճեան, Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, 1940, Գահիրէ, էջ 311-313), որ ապահովաբար պիտի շարունակուէր դեռ, եթէ ազգին համար չափազանց ծանրակշիռ կացութիւն մը չստեղծուէր 1 Օգոստ. 1914-ին ծագած Ընդհանուր Պատերազմով, մանաւանդ 12 Նոյ. 1914-ին Թուրքիոյ եւս անոր խառնուելով:

Որովհետեւ հայ ազգը ինքզինք կը գտնէր իր գոյութեան մեծագոյն ճրգնաժամին առջեւ, պահ մը կը մոռցուին ազգային-տեղական գործերը եւ ինչպէս բոլոր վայրերու, նոյնպէս Եգիպտոսի մէջ ժողովուրդին ուշադրութիւնը այլուր կը դառնայ:

Յաջորդ դառն պատահարները ցոյց կու տան թէ Օրմանեանը իր աճաբարութեամբ առաջին «ակամայ բարերարը» կ'ըլլայ Թէքէեանին, երկրորդն ըլլալով Թորգոմ եպս. Գուշակեանը, որ արգիլած էր Թէքէեանին վերադարձը

Երուսաղէմ, երբ Պոլսոյ պատրիարքարանը Երուսաղէմ դառնալ հրամայած էր՝ հակառակ պատերազմը ծագած ըլլալուն:

Ապահովաբար Թէքէեանը Ապրիլեան Եղեռնին առաջին զոհերէն մէկը պիտի ըլլար, եթէ Երուսաղէմ մնացած ըլլար. մինչ զինք այնքան վրդոված անհասկացողութիւն մը իր ստոյգ մահէ մը ազատելուն պատճառ կ'ըլլար:

Եգիպտոսի մէջ Թէքէեանը Պոլսոյ հետ յարաբերութեանց խզումով բոլորովին անորոշութեան կը մատնուի եւ կը ստիպուի իսպառ մոռնալ Երուսաղէմը:

Մղուող պատերազմին կապուած էր մեր Ազգային Հարցը եւ յոյսեր կը սնուցուէին: Ահա թէ ինչու կը ծնի կուսակցական տիրակալութեան պայքար մը, «ես պիտի ընեմ, դուն պիտի ընես»ի պայքար մը, որ վերջապէս կ'անդադառնայ նաեւ տեղական գործերուն վրայ, որոնց շուրջ ալ կուսակցական պայքար մղուիլ կը սկսի (Ս. Պարթեւեան, Եգիպտահայ տարեցոյց, 1916, էջ 15-21 եւ 27-28. նաեւ՝ Ալպոյաճեան, Թորգոմ . . . , էջ 314-319):

Ըսելու պէտք չկայ թէ պայքարի զէնքերուն գլխաւորը գրիչն էր, որ իրեն համար իբր ասպարէզ կրնար ունենալ միայն լրագրութիւնը:

Եւ մաքառող կողմերը, Եգիպտոսի մէջ սահմանափակուած, քանի որ արտասահմանի եւ մասնաւորապէս Պոլսոյ լրագրերուն մէջ իրաւունքէ մ պայքարելու պատեհութենէ զրկուած էին, լրագրերու պէտք կ'ունենան: Ան կը պակսէր երկու կուսակցութիւններուն ալ եւ նոր արտոնութիւն ստանալու հնարաւորութիւն չկար, վասնզի կառավարութիւնը կը մերժէր պատերազմի շրջանին նոր թերթերու արտոնութիւն տալ:

Պատերազմին սկսած ատենը կը հրատարակուէր միայն մէկ թերթ՝ Յուսաքերը, Արմենակ Մէօթէմետեանին կողմէ, առանց կապ ունենալու որեւէ կուսակցութեան հետ:

Այս թերթը իր ետին ունէր տաս տարիներու անցեալ մը: Անիկա Գահիրէի մէջ սկսած էր հրատարակուիլ 1 Դեկտ. 1904-ին Վահան Գիւրքեճեանին խմբագրութեամբ եւ գործակցութեամբ տոթթ. Ն. Քեչէճեանին ու Յարութիւն Ճէպէճեանին՝ Լուսաքեր անունով:

Այս թերթին միացած էր 1908-ին Արեւ օրաթերթը, զոր Երուսաղ Օտեանն սկսած էր հրատարակել Աղեքսանդրիոյ մէջ 11 Մայիսին, Միքայէլ Կիւրճեանին, Լեւոն Մկրտիչեանին եւ այլոց աշխատակցութեամբ:

Այս միացումը անհրաժեշտ նկատուած էր երբ Լուսաքերէն Թէքէեանն ու Սրմաբեշխանլեանը, իսկ Արեւէն Օտեանը բաժնուած եւ Պոլիս անցած էին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով:

Ան Լուսաքեր-Արեւ անունով հրատարակուած էր 1808-էն 1912:

1912-ի 42-րդ թիւէն սկսեալ թերթը իր անունը փոխած եւ կոչուած էր Յուսաքեր, լոյս տեսնելով Արմենակ Մէօթէմետեանին կողմէ մինչեւ 1915, միշտ պահելով իր անկուսակցական հանգամանքը:

Թէ՛ դաշնակցականները եւ թէ՛ ռամկավարները օրուան պահանջներուն բերմամբ իրենց օրկաններն ունենալու պէտքը կը զգային: Հետեւաբար արդէն գոյութիւն ունեցող այս միակ թերթը գնելու եւ իրենց օրկանը դարձնելու հետամուտ կ'ըլլան: Դաշնակցականները կը յաջողին իրենց սեփականել Յուսաքերը, զոր 1915 Մարտ 30-էն սկսեալ կը հրատարակեն իբր նոր շրջան թիւ 1,

սակայն Լուսաքերին հրատարակութենէն հաշուելով իբր ժԱ. տարի, արտօնատիրութեամբը առժամապէս դարձեալ Մէօթէմետեանին եւ տնօրինութեամբը Աւետիք Լալայեանցին, մինչեւ որ արտօնատիրութիւնն ալ այս վերջինին փոխանցելու գործողութիւնները կը լրացնեն 15 Նոյ. 1915-ին(*) :

Անգամ մը որ դաշնակցականները կ'ունենան իրենց օրկանը, կը սկսին բուռն պայքար մղել ընդդէմ ռամկավարներուն, Ազգային Պատուիրակութեան պետ Պօղոս փաշա Նուպարին, «Ազգային շահերու պաշտպանութեան» հանգանակութեան, Հ. Բ. Ը. Միութեան, Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ եպս.ին եւ այլոց:

Այս յարձակումներուն նշաւակ եղողները զուրկ էին ինքզինքնին պաշտպանելու միջոցներէն: Ուստի մասնաւորապէս ռամկավարները, իբր կուսակցութիւն, աւելի քան երբեք թերթ մը ունենալու անհրաժեշտութիւնը կը զգան* դաշնակցականներու քանդող գործունէութեան դէմ մաքառելու եւ թիկունք կանգնելու Ազգային Պատուիրակութեան, անոր նախստէնած հանգանակութեան, ինչպէս նաեւ Հ. Բ. Ը. Միութեան: Նոր թերթերու հրատարակութեան արգելքը զլիաւոր խոչընդոտ ըլլալով, կը դիմեն հնարիմացութեան* Օտեանին Արեւին արտօնատիրութիւնը վերանորոգելով:

Միհրան Տամատեանն ու Լեւոն Մկրտիչեանը(**) Արեւին հաւաքածոն առած կը դիմեն Գահիրէ գտնուող Պօղոս Նուպարին եւ անկէ կը խնդրեն որ ներքին գործոց նախարարին մօտ միջնորդէ, որպէսզի վերահրատարակուի Արեւը իբր առժամապէս դադրած լրագիր մը: Պօղոս Նուպարը կը հաւանի եւ կը յաջողի իր բարեխօսութեամբ արտօնութիւն ստանալ: Մկրտիչեանը կ'ըլլայ արտօնատէր, Տամատեանը, —որ սեփական տպարան ունէր,— կ'ըլլայ հրատարակիչ, իսկ Թէքէեանը՝ տնօրէն խմբագրապետ: Գլխաւոր աշխատակից կը դառնայ Միքայէլ Կիւրճեանը: Այս կերպով երկու զլիաւոր կուսակցութիւնները կ'ունենան իրենց օրկանները եւ կերպով մը հաւասարակշռութիւն կը հաստատուի:

Նկատելի է թէ Արեւը, որ միանգամայն բերանը պիտի ըլլար Եգիպտոսի պուրժուագիին, Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ բոլոր անկուսակցականներուն, երեւան կու գայ ոչ իբր կուսակցական թերթ, այլ իբր օրկան ազգային շահերու: Թերթին իրենց նիւթական ձեռնտուութիւնը կ'ընծայեն Պօղոս փաշա Նուպարը, Տիգրան Կամսարականը (Արեւ, Թ. 6821) եւ ուրիշներ դրամատէր դասակարգէն:

Թէքէեանը 28 տարի ետք, 1943-ին (Արեւ, Թ. 7419), Արեւին հրատարակութեան տարեդարձին առթիւ կը գրէ. «1915 Մայիս: Եւրոպայի մէջ պատերազմը մօտ իմը ամիսէ, Արեւելի կամ Թուրքիոյ մէջ՝ գրեթէ վեց ամիսէ ի վեր

(*) — Թէքէեանին վրայ Միհրան Տամատեանին գրած յօդուածաշարքին մէջ այս մասին խօսուած է, սակայն յիշողութեամբ գրուած այդ տողերուն մէջ վրէպներ կան: Ամէնէն կարելորդ այն է թէ Տամատեանը, —որուն կարապի երգը եղաւ յիշեալ յօդուածաշարքը,— գրած է թէ Լուսաքերը Յուսաբերի վերածուած է բերքին դաշնակցականներուն փոխանցուելէն ետք միայն, մինչդեռ այդ փոփոխութիւնը կատարուած էր Մեօթէմետեանին կողմէ:

(**) — Մասիս Պետրոսեանը (Արեւ, Թ. 8944) կը գրէ թէ իր հայրը՝ Ապահը, կատարած է այդ դիմումը Պօղոս փաշա Նուպարին մօտ:

կը տեւէ: Մեր ժողովուրդին երկու կէսերը կոռւագիծին երկու կողմերը: Ա՛ն որ կոժկասէն անդին է՝ կ'գրադի անդինին նակատագրովը առանց մեծ լրջութեան, արդէն իսկ պատճառ ըլլալով եղբրական շարժումներու: Գէշ, շատ գէշ լուրեր — գաղթականութեան՝ եւ ոչ տարագրութեան դեռ — մղուելով կը հասնին Թուրքիայէն, Ռուսիոյ նամբով: Հոն վտանգուած Հայութեան նիւթապէս եւ քարոյապէս օգնելու հրամայական պահանջը կը ներկայանայ մեր առջեւ: Աշխատութիւն պէտք է եւ թերթ մը պէտք է՝ լուսարանելու համար արտասահմանի մեծ մասամբ արեւմտահայերէ քաղկացած ժողովուրդը իր դատին ներկայ փուլին մասին եւ թոյլ չտալու համար որ կարգ մը արեւելահայեր տգիտաբար վարուին անոր հետ, ամէն հեղինակութիւն իրենց վերապահելով եւ իրենց հետեւորդ թուրքիացի Հայերէն կոյր հնազանդութիւն միայն գտնելով:

«Այդ միջոցին անգլիֆրանսական զինուորական առաջնորդները հոն են արդէն: Պօղոս փաշա Նուպար, իբրեւ Ազգ. պատուիրակութեան նախագահ՝ իր երկրորդ անգամ Եւրոպա մեկնելէն առաջ անոնց հետ տեսակցութիւններ կ'ունենայ: Ինքն է, որ հարկ եղած տեղը երաշխաւոր կ'ըլլայ եւ կ'ստանայ «Արեւ»ի հրատարակութեան արտոնութիւնը: Սահմ. Ռամկավար կուսակցութեան սկըզբունքներն եւ ուղղութիւնն է՝ որ պիտի պաշտպանուին անոր մէջ, Պատուիրակութեան եւ Բարեգործականի նախագահը համաձայն է այդ մասին, ան ուզած է միայն՝ որ ի փոխարէն թերթը ուժ տայ «Ազգ. շահերու պաշտպանութեան համար» իր քացած հանգանակութեան եւ անշուշտ նաեւ՝ Բարեգործականին»:

Արեւը կը հրատարակուի իբրեւ երկօրեայ թերթ Աղեքսանդրիոյ մէջ: Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 11 Մայիսին, Երեքշաբթի օր, հազիւ քառասուն օր ետք Յուսարքին Դաշնակցութեան փոխանցուելէն (30 Մարտ 1915):

Արեւին առաջին խմբագրականը, որ նաեւ իր յայտագիրն էր, հետեւեալն է.

ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԽՕՍԳՐ

Մենք ադէկ գործ մը եւ օգտակար գործ մը կատարելու համոզումը ունինք՝ այս միջոցիս այս թերթին հրատարակութեան ձեռնարկելով: Ասիկա կ'ըսենք առանց հպարտութեան, քայց նաեւ առանց կեղծ համեստութեան:

Ուղղութեան եւ սկզբունքներու մասին երկար պիտի չխօսինք այստեղ: Եթէ կան ընթերցողներ որոնց արդէն ծանօթ չէ խմբագրին հիմէն ի վեր հետեւած ուղղութիւնը, ԱՐԵՎԻ պարունակութիւնը շուտով պիտի գայ լուսաբանել զիրենք:

Միայն սա՝ կ'ուզենք այստեղ ամփոփապէս ըսել՝ թէ ԱՐԵՎ քաղաքական կուսակցութեան մը օրկանը չէ եւ չպիտի ըլլայ:

Հակա-կուսակցական օրկան մըն ալ չէ սակայն: Ազգային այս բաղդորոշ վայրկեանին — քառը շատ գործածուած է, քայց երբեք այսքան ճիշդ եղած չէ — ազգային շահերու պաշտպանութեան նուիրուած օրկան մը ըլլալը իր խորին հաւատին է, եւ այդ պաշտպանութեան գործին շուրջ բոլոր Հայերը միացած տեսնելը՝ իր ամենէն ջերմ փափաքը:

Աւելցնենք թէ որքան ալ, իբրեւ լրագրող, մամուլի դերին վրայ քարճր գաղափար ունենանք եւ գայն քաժմել տալ ուզենք ուրիշներուն, այնչափ ալ միամիտ չենք սակայն կարծելու համար որ լրագրութիւնը, առանձինն, կրնայ

այսպէս ծայրը ծայրին ստեղծել եւ յառաջ տանիլ այսֆան ընդարձակ ծրագիր մը: Բարեբաղդաբար, ազգային շահերու պաշտպանութիւնը գործ մըն է որ սկսած է ամիսներէ ի վեր, որ իր մէջ կը պարունակէ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ բոլոր միջոցները, եւ որուն աջակցիլ, որուն այս կամ այն կերպով մենէ ուզուած բովանդակ ծառայութիւնը բերել՝ մեր ամենէն նուիրական պարտքը կը համարինք: ԱՐՄԻՆ հրատարակելով մեր մատուցանելի ծառայութիւնը պիտի ըլլայ ուրեմն աշխատիլ այս կենսական գործին շուրջ բոլոր-նացնելու Եգիպտոսի եւ Արտասահմանի Հայութեանը սիրտը, եւ անոր կամֆի, մտքի, դրամի ու ի հարկին բազուկի ուժը բերել աւելցնելու այդ գործին վրայ:

Ժամանակը պիտի ցուցնէ, եւ մօտաւոր ժամանակը, թէ ո՛ր աստիճան հիմնաւոր ու արդարացի է մեր ներշնչել ուզած հաւատքը: Մինչեւ այն ատեն թո՛ղ ժողովուրդը վարկ տայ մեզի եւ մեր վրայէն՝ այնպիսի գործիչ անձնաւորութիւններու որոնք մինչեւ այսօր երբեք խաբած չեն զինքը:

Անձնաւորութիւններու խօսքը ընելով՝ հա՛րկ է որ ըսնմք այստեղ թէ մենք ունեցած չենք եւ ԱՐՄԻՆ ալ պիտի չունենայ ընկերական ու նիւթական աւելի կամ նուազ շողշողուն դիրքերուն՝ ռամիկներու կամ շահախնդիր նկարագիրներու վրայ ներգործած շլացումը: Մենք չենք յարգեր ու կ'ուզենք որ ժողովուրդն ալ չյարգէ նիւթական ու ընկերական դիրքը երբ անոր չեն միանար մտքի եւ սրտի յատկութիւններ, եւ մենք չենք ծոիր բոլոր այս յատկութիւնները ունեցող ամենաբարձր անձնաւորութեան մըն ալ առջեւ՝ երբ ան զանոնք ի սպաս չի դնէր, պէտք եղած պահուն, իր ազգին ու իր հայրենիքին: Քամառ-Քաթիպան իրաւունք ունէր, եւ ասիկա վճռական վայրկեաններու մէջ մանաւանդ կրնամք զգալ ու խոստովանիլ, երբ իր համբաւաւոր *թքիլ* եմներու շարքը կը նետէր:

Չենք յարգեր յետոյ այն Հայերը, ի՛նչ դիրքի եւ մտքի տէր ալ ըլլան, որոնք զուրկ են ազնուութեան, գոհողութեան եւ ժողովրդասիրութեան ոգիէ: Կ'ատենք մանաւանդ վատութիւնը, նկարագրի տկարութիւնը, եւ կը պաշտենք յանդուգն ու բիշ մըն ալ խիզախ քնաւորութիւնները որոնք իրենց գաղափարին պաշտպանութեան համար ամէն նկատում ոտքի տակ կ'առնեն, իրենց բարեկամները վշտացնելէ չեն վախճար եւ անժողովրդական ըլլալը հոգեբանին չեն ընէր: Ազգ մը որ այսպիսի անհատականութիւններ-շատ չի հաշուեր իր ծոցին մէջ, դժբախտ ազգ մըն է, եւ մեր ազգը այս տեսակէտով ալ բիշ մը շատ դժբախտ է:

Գալով հայ ժողովուրդին անանուն զանգուածին որ իր մէջէն պիտի հանէ եւ պահէ այս կարգի ուժերը եւ որուն մէջ կը գտնուի իրապէս ամբողջ ուժը, ամբողջ բարիքը, ազատութիւնն ու գեղեցկութիւնը մեր ապագային, զինք շատ սիրող մը միայն իրեն պիտի ըսէր եւ մենք կ'ըսենք իրեն.

—Քեզ շողոփութելով չէ որ բեզի կարելի է ծառայել: Քու սֆանջելի առափնութիւններուդ հետ ահռելի թերութիւններ ալ ունիս. երեսուն հանէ՛, պանծացո՛ւր ու տարածէ՛ աշխարհի առջեւ, հայրենիքիդ ազատութեան այս նախօրին, առափնութիւններուդ ամբողջ ծածուկ ու հարուստ զանձերը, եւ զսպէ՛, ստուերէ՛, սպաննէ՛ բոլոր թերութիւններդ, բոլոր տկարութիւններդ: Երբ տիեզերքը երկունքի մէջ է այսօր, երբ ազգերը գետի նման կը վազցնեն իրենց արիւնը եւ երբ իրաւունքի ու արդարութեան կողմէն կռուող մեծ դաշ-

նակից ազգերը վաղը երկրագունտի կեանքին մէջ նոր դարագլուխ մը պիտի քանգան, դո՞ւն պիտի մնաս միայն որ քու չկամութեամբդ եւ քու անմիաբանութեամբդ ձեռքերդ պարապ պիտի դառնաս ազգերու անօթութիւնը կշտացնել կոչուած ազատութեան սեղանին քաշխումէն, կամ կոնակ դարձնելով ծագող արշալոյսին՝ պիտի երթաս նորէն, եւ այս անգամ վերջնապէս, գերեզմանիդ մութ դռնէն ներս մտնել ուրկէ ի գուր դանդաշող քայլերովդ վայրկեան մը դուրս ելլել փորձեր էիր:

Բայց դուն թոյլ պիտի չտաս որ այսպէս ըլլայ, չէ՞ . . . :

Մե՛նք ահա, այս ոգիով, եւ այս ոգին կրող ձեռնահաս եւ անձնուէր գործակիցներով, կ'սկսինք աշխատութեան, ու վստահ ենք թէ մեր աշխատութիւնը ապարդիւն չպիտի անցնի:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷՆԱՆ

Արեւին հրատարակութիւնը կը զուգահեռէր ժամանակամիջոցի մը, ուր հայ ազգը իսկական ճգնաժամի մը մէջ էր:

24 Ապրիլ 1915-ին արդէն կատարուած էր Պոլսոյ մէջ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնը, որ սկիզբն էր հայ ողջակիզման:

Արեւը ուրախ լուրեր չունէր հաղորդելիք իր ընթերցողներուն, վասնզի թրքական զեհնէն զարհուրելի լուրեր միայն կը հասնէին արտասահման, հակառակ արգելքներու: Քանի մը շաբաթ հազիւ եղած էր թերթին հրատարակութեան եւ տակաւին Ապրիլ 24-ի ձերբակալութիւններուն արձագանքը հազիւ հասած արտասահման, երբ հեռագրեր կը հաղորդէին 20 հնչակեաններու կախաղան հանուիլը Սուլթան Պայազիտ հրապարակին վրայ (2/15 Յունիս 1915):

Թէքեանն այս լուրը կը փորձէ հրատարակել Արեւին (թ. 24) խմբագրական սիւնակին մէջ իր «Ազգային քօնիկ», բայց գրաքննութիւնը անըմբռնելի մտածութեամբ մը բոլորովին կը ջնջէ գրուածքը, միայն ձգելով «Հայութեան վիճակը» եւ «Հնչակեանները Պոլսոյ մէջ» ենթախորագրերը՝ իբր առանց մարմնի գլուխ:

Պարապ մնացած սիւնակին վրայ Թէքեանը շարել կու տայ «ջնջուած գրաքննութեան կողմէ» բառերը եւ անոր տակը՝ հետեւեալը. «Միջոցներ ձեռք առած ենք հասկցնելու համար ուր որ անկ է՝ թէ Հայ Երկրին ներկայ տագնապալի կացութեան մասին Եգիպտոսի հայութիւնը չի կրնար անտեղեակ պահուիլ» (Ծ. Խ.):

Այս տողերը, որոնք ապահովաբար առանց գրաքննութեան ներկայացուելու յանգանութեամբ մը հրատարակուած էին եւ իրականութեան մէջ բողոք մըն էին, պատճառ կ'ըլլան որ ծանր յանդիմանութիւն մը ստանայ Թէքեանը: Բայց ապարդիւն ալ չ'անցնիր բողոքը, որուն կ'երեւի կ'անգրադառնայ կառավարութիւնը եւ երեք օր յետոյ Յուսաքերը կը յաջողի հրատարակել նոյն լուրը առանց արգելքի:

Անկէ ետք երկու թերթերն ալ կը հրատարակեն տեղահանութեան վերաբերեալ ծանրակշիռ լուրեր, որքան որ կարելի կ'ըլլայ ծանօթանալ անոնց:

Արեւը, Թէքեանին խմբագրապետութեամբ, իբր ազգային շահերուն հարկուած հրատարակութիւն, իսկապէս իր առաջադրած նպատակին ծառայեց՝ կուսակցականէն աւելի ազգային ուղղութեամբ մը խմբագրուելով:

Ան զօրավիգ կը կանգնէր բոլոր այն մարմիններուն եւ հաստատութիւններուն, որոնք ազգին գերագոյն բարիքին մտահոգութիւնն ունէին եւ ազգին համար օգուտ մը կ'ապահովէին:

Այդ օրերուն ամէնէն զլիսաւորը այդ տեսակի մարմիններուն՝ Ազգային Պատուիրակութիւնն էր, որուն վրայ սեւեռուած էին բոլոր հայերու աչքերը:

Արեւը, որուն հրատարակութենէն հազիւ 8 օր առաջ, Մայիս 3-ին, Պօղոս փաշա Նուպարը Մալէգեանին հետ կրկին Եւրոպա մեկնած էր Գէորգ Ե. կաթողիկոսին յանձնարարութեամբ, վարելու համար նախագահութիւնը Ազգային Պատուիրակութեան, որուն անդամ նշանակուած էին Գէորգ եպօ. Իւթիւճեանը, Եագուպ Արթին փաշան, Մինաս Զերազը եւ Յարութիւն Մոստիչեանը, իր հրատարակութեան առաջին օրէն զօրավիգ եղաւ անոր եւ իր առաջին թիւին մէջ իսկ հրատարակեց «Հայկական Խնդիրը եւ Ն. Վ. Պօղոս փաշա Նուպարի պաշտօնը» խորագրով յօդուած մը, ուր կը բացատրուէին այն ատեն կատարուած ձեռնարկները, Պօղոս փաշա Նուպարին կատարած դերը եւլն.:

Թէքէեանը Արեւին մէջ ուժ տուաւ նաեւ այն հանգանակութեան, որուն Պօղոս Նուպար փաշան տակաւին Եգիպտոսէն չմեկնած ձեռնարկած էր, իբր «Հիմնադրամ ազգային շահերու պաշտպանութեան» եւ որ կը շարունակուէր առաջնորդ Թորգոմ եպօ.ին կողմէ բարեկեցիկ դասակարգին մէջ:

Թէքէեանը, անոր մասնակից ընելու համար ժողովուրդին բոլոր խաւերը, Արեւին 13 Սեպտ. 1915-ի թիւին (55) մէջ կը բանայ հանգանակութիւն մը «Հայկական գոյութեան կռուին համար», նախ 12 ոսկի իր կողմէ տրուած նուիրատուութեամբ մը:

Ասկէ զատ, ուր որ ազգային շահ մը, ազգային օգուտ մը կար, անոր նեցուկ եւ խրախոյս ընծայելու երբեք չէ թերացած: Եւ ապահովարար շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլար իր խմբագրապետութիւնը՝ եթէ անադարտ մթնոլորտի մը մէջ գործելու պատենութիւնն ընծայուած ըլլար իրեն:

Դժբախտաբար կատաղի հատուածականութիւնը եւ տիրակալելու մոլուցքը, որոնք նշանաբանը եղած են կուսակցութեան մը, Եգիպտոսի մէջ ալ ստեղծեցին մթնոլորտ մը, որ բնաւ համապատասխան չէր այն օրերու կացութեան եւ ազգային ճգնաժամային այդ ըրպէններուն:

Արեւը հազիւ հրատարակուած, սկսաւ պայթար մղել հարկադրաբար:

Թէքէեանը ինք կը պատմէ. «Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի դէմ մղուած կոպիտ պայքարին — որուն գերագոյն արտայայտիչը կ'ըլլայ «Խոնարհէ փաշա» խմբագրականը Գահիրէի դաշնակցական թերթին — «Արեւ» կը հակադդէ ողջմտօրէն եւ բուռն կերպով»: Նոյնպէս «Կ'ընդդիմանայ Թիֆլիսի ազգային պիւրոյին անունով մէջտեղ մտնուած սխալ եւ սուտ լուրերուն տարածման, այդ առթիւ մեծ քանավէցի մը բռնուելով Գահիրէի օրկանին հետ»:

«Ան ոգի ի բոին կը մասնակցի՝ Սուէտիոյ ագատեալ ժողովուրդին որ Բոր Սայիտ քերուած է հայկական օգնութիւն ընծայելու գործին: Ամիսներով, իր սիւնակները կը լեցուին իր այցելու եւ տեղին վրայ գտնուող աշխատակիցներուն տուած լուրերով եւ մղած քրոքակամտովը:

«Հետգհետէ կուգան, Թուրքիայէն, տարագրութեան եւ կոտորածի գոյ-

ժերը: Ձանոնք արձանագրելով այնքան որքան կարելի է, Արեւի ջանքը կ'ըլլայ արտասահմանի հայերը թէ՛ օգնութեան եւ թէ՛ պատժումի գործին մղել:

«Շուտով պիտի գայ պատժումի ձեռնարկը, սկսելով այս երկիրը գտնուող Սուէտիացի եւ այլ հայերու կամաւոր արձանագրութեան, 1916-ի վերջերը» (Արեւ, թ. 7419):

Ճիշդ սակէ առաջ է, սակայն, որ ներքին պայքարը կը հասնի իր ամենասուր աստիճանին եւ Թէքէեանը կ'ենթարկուի բիրտ յարձակման մը, որ պատճառ կ'ըլլայ իր մէկ աչքին կորուստին:

«Ամէն գնով» եւ «անպայման» տիրապետելու, ամէն ինչ իրենց ձեռքերուն մէջ ամփոփելու ձգտումը այնքան առաջ տարուած էր, որ ամենաերկրորդական կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներու մէջ իր կոտորը ցոյց կու տար:

Աղեքսանդրիոյ մէջ գոյութիւն ունէր ընթերցարան մը, որ կը գտնուէր հայոց եկեղեցիին պարտէզին դէպի դուրսի դուռը տանող փողոցին անկիւնին վրայ եւ կը պատկանէր Հայ Երիտասարդաց Միութեան, որ թէեւ անկուսակցական էր, բայց մեծ մասամբ ռամկավար երիտասարդներէ կը բաղկանար:

Թէքէեանը, որ անդամ էր Միութեան եւ անոր ընթերցարանին մէջ ֆրանսերէնի դասեր կու տար (Արեւ, 14 Ապրիլ 1916), Արեւին մէջ (թ. 119, 11 Փետր. 1916) կը գրէ. «Ընկերութիւնը կազմուած պահուն, ժառանգած է լուծուած ընկերութեան մը «Տիգրան Երկաթ միութեան» մատենադարանը, որ համաձայն այդ միութեան հիմնագրին, անոր լուծուելէն ի վեր կը մնար առաջնորդարանի տրամադրութեան տակ յանձնուելու համար — միշտ նոյն հիմնագրին համաձայն — նոյն նպատակով Աղեքսանդրիոյ մէջ կազմուելիք ուրիշ ընկերութեան մը»:

Այդ կազմուած ընկերութիւնն եղած էր Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը, որ ստացած էր մատենադարանն ու հաստատած իր ընթերցասրահը:

Միութիւնն ու անոր ընթերցարանը գրաւելու համար դաշնակցականները կամ անոնց համակիրները, իրենց սովորական մեթոտներուն ապակինելով, կ'ուզեն քանդել Միութիւնը՝ ներսէն պայթեցնելով, եւ առիթը կը ստեղծեն 1916-ի Փետրուարին, Վարչութեան միամեայ համարատուութեան առնէ:

Հետեւելով Թէքէեանին այս առթիւ գրած յօդուածաշարքին (Արեւ, թ. 119-121, 11-13 Փետր. 1916) կը տեսնենք թէ այդ օրերուն գումարուած ընդհանուր ժողովի մէկ «յուզեալ» նիստին «Հաշունեմնիչներու մէկ քուռ տեղեկագիրը՝ Տնօրէն ժողովին նոյնքան քուռ մէկ պատասխանը յառաջ բերած է, որոնք հրկուհի ալ լսուած են ընդհ. ժողովին կողմէ, որ միաձայնութեամբ իր գոհունակութիւնը յայտնած է Տնօրէն ժողովին՝ անոր գործունէութեան համար եւ հաշունեմնիչներուն՝ իրենց օրինասիրութեան համար»:

Այս միջոցաւ՝ բանաձեւով կրցած են փակել խնդիրը, սակայն յուսախար եւ նպատակավրէպ դաշնակցականներ, որոնք, ըստ Թէքէեանին, Հայ Երիտասարդաց Միութեան մաս ալ չէին կազմեր, յանկարծ Յուսարբիին մէջ հրապարակ կու գան «Հայ Երիտասարդաց միութիւնը մենք ենք» ըսելով, տէր կանգնիլ կ'ուզեն ընկերութեան, ամբաստանութիւններ կուտակելով անոր գլխուն:

Ըստ այդ պարոններուն, 1. Միութեան ընթերցասրահը գինետունի վերածուած էր, 2. Միութեան մէջ գեղծումներ տեղի ունեցած էին, 3. Միութիւնը

իր կոչման համաձայն գործունէութիւն մը չունէր^(*), հետեւաբար ինքնակոչ կերպով լուծուած կը հռչակէին Միութիւնն ու կը յայտարարէին թէ իրենք պիտի ձեռնարկէին կազմելու Հայ Երիտասարդաց Միութիւն մը, որ նախկինին գոյքերը ձեռք առնելով պիտի շարունակէր այդ լուծումով լքուած գործը:

Նպատակը որոշ էր: Լուծել ռամկավար մարմին մը եւ գրաւել անոր ինչքերը, ծնունդ տալու համար Դաշնակցութեան արքանեակ միութեան մը:

Այս արարքը Թէքէեանը «պարզապէս ապշեցուցիչ» կ'որակէ եւ կ'ազդարարէ այդ միութեան «մաս չկազմող մէկ քանի երիտասարդներուն» որ իրենց կանգունով կերպաս չի կրնար տրուիլ: Միւս կողմէ, սակայն, ռամկավարները վտանգ մը տեսնելով, կանխելու համար հաւանական ոտնձգութիւն մը, ընթերցարանը կ'առնեն իրենց պաշտպանութեան տակ: Կը կազմեն բաժնետիրական ընկերակցութիւն մը, կը վարձեն ընդարձակ սրահ մը իր կողմնակի մասերով, գայն կը կահաւորեն ու կը կոչեն Հայ Ակումբ:

Այս սրահին առաջամասը բաժանումով մը զատելով, հոն կը բերեն ու կը տեղաւորեն Միութեան գոյքերը եւ գիրքերն ամբողջութեամբ ու կը բանան նոր ընթերցարան մը նոր շէնքին մէջ (Արեւ, թ. 131, 10 Մարտ 1916):

Ընթերցարանը, որ ժամանակին «Տիգրան Երկաթ» անունը որդեգրած էր, ունեցաւ իր զատ վարչութիւնն ու սեփական գործունէութիւնը:

Այսպէս վիժեցաւ ընթերցարանը յափշտակելու դաշնակցականներու դաւադրութիւնը:

Թէքէեանը, որ Հայ Ակումբին անդրանիկ վարչութեան անդամ ընտրուած էր, այս խնդրին մէջ կարեւոր դեր մը կատարած էր, ինչ որ իր նախորդ մեղքերուն վրայ կը բարդուէր մեր չըմբռնած կերպով գործող կուսակցութեան մը կողմէ, որ 1909–1912 Պոլսոյ մէջ ալ վէրքեր ստացած էր իրմէ:

Ուրիշ վէճեր ալ պակաս չէին եւ սուր պայքար կը մղէին երկու թերթերն իրարու դէմ:

Այսպէս, Դաշնակցութիւնը «Զինուորական Նպաստի Մարմին» մը կազմած էր եւ առանձին հանգանակութիւն կը կատարէր, մինչ գոյութիւն ունէր Նպաստամատոյցը, որ դարձեալ հանգանակութիւն կը կատարէր:

1916 Մարտին երկու կողմէն ընտրուած պատուիրակներ բանակցութիւններ կատարեւրէին, որպէսզի իրարու գործ խաչաձեւող այս երկու մարմինները իրարու միանային: Եւ համաձայնուած էր որ Նպաստամատոյցը միայն մնար ու քաշուէր միւսը: Նպաստամատոյցը պիտի գործէր Պօղոս փաշա Նուպարին հովանաւորութեան տակ եւ դրամները անոր միջոցաւ Կաթողիկոսին պիտի ղրկուէին 25%-ը տեղական պէտքերու եւ Կարմիր Նաչիին համար վար դրուելէ ետք,

(*) — Այս տեղեկութիւնները քաղուած են Արմենիս Թէքէեանի «Հայ Երիտասարդաց Միութիւն» խորագրով երեք վերոյիշեալ յօդուածներէն, որոնք համաձայն չեն Թէքէեանի մահուան առթիւ Միհրան Տամատեանին գրածներուն, որոնք դժբախտաբար կը պարունակեն յիշողութեան բազմաթիւ վրիպումներ, որոնցմէ ամէնէն գլխաւորը ինքի համար այն տեսութիւնն է որ Տամատեանը այս խնդրին կը կապէ Թէքէեանին վրայ գործադրուած յարձակումը, որ վեց ամիս ետք, 7 Սեպտ. 1916-ին գործադրուած է եւ ո'չ թէ այս վէճէն անմիջապէս ետք, ինչպէս Տամատեանը կը ներկայացնէ:

ըստ Համագումարին որոշման: Բայց վիժած էր այս համերաշխութիւնը, վասնզի դաշնակցականները պնդած էին որ Նպաստամատոյցը ճանչնար Ազգային Բիւրոյին հեղինակութիւնը (Յուսաբեր, Բ. տարի, 6 Ապրիլ 1916):

Նոյնպէս հոսանքներուն միջեւ բախումի պատճառ կ'ըլլային երկրորդական խնդիրներ, որոնք պէտք էր որ նոյնիսկ ուշադրութեան առարկայ չըլլային, քանի որ ազգը կը գտնուէր տաքնապալի կացութեան մէջ: Սակայն անոնք կու գային տեղ գրաւել եգիպտահայ կեանքին մէջ: Այս կարգէն էր Թեմականի ընտրութեան հարցը, զոր յարուցին դաշնակցականները, որոնք 11 Ապրիլ 1916-ին իրենց թերթին մէջ պահանջ կը դնէին Թեմական ժողովը վերակազմելու եւ ապա Քաղաքական ժողովին ընտրելու: Եւ այս պահանջը միօրինակաբար կը կրկնուէր Յուսաբերին բոլոր յաջորդ թիւերուն մէջ: Բայց Թեմականը՝ առանց նկատի առնելու այն աղմուկը, զոր Յուսաբերը կը յարուցանէր խմբադրականներ (ինչպէս 18 եւ 27 Ապրիլի թիւերուն)՝ յատկացնելով անոր, — իբր թէ աւելի կարեւոր հարց մը գոյութիւն չունենար, — 18 Ապրիլ 1916-ին կ'ընտրէր նոր Քաղաքական ժողովը, որուն ատենապետ պիտի ըլլար Հայկ Ինայէթեանը: Ասիակ անշուշտ հաճելի չէր դաշնակցականներուն, որոնք կ'որոշեն որ նախորդ Քաղաքական ժողովը չարունակէ իր պաշտօնավարութիւնը եւ կատարէ Թեմականի ընտրութիւնները:

Կասկած կար որ Թորգոմ եպս.ը, որ համակիր կը նկատուէր դաշնակցականներուն, ինք ալ համամիտ էր Աւետիք Լալայեանցին ատենապետած Քաղաքական ժողովին պաշտօնը չարունակուելուն, ինչ որ սակայն Թորգոմ եպս.ը իրազեկ ստորագրութեամբ կը հերքէր (Արեւ, Թ. 152):

Այս վէճը, որ յետոյ մեծ համեմատութիւններ պիտի առնէր, տեսակ մը փորձաքար եղաւ եւ Թէքէեանը ցոյց տուաւ թէ ինք ճշմարտութիւնն աւելի կը սիրէր քան պաշտօնը, վասնզի չինայեց իր բարեկամին՝ Թորգոմ եպս.ին, երբ ան չկրցաւ իբր վարիչ կամ առաջնորդ իր հաւասարակշռութիւնը պահել Թեմականի ընտրութեանց շուրջ ստեղծուած վէճին մէջ (Թորգոմ ... , էջ 318-319):

Թէքէեանը իր «Գահիրէի վէճը» խորագրով յօդուածին մէջ (Արեւ, Թ. 153) առաջին յարձակողականի շեփորը կը հնչեցնէր, Թորգոմ եպս.ին մասին գրելով բաւական կծու տողեր (տես նաեւ Թորգոմ ... , էջ 320-321), որոնց մէջ ամէնէն նշանակելին է հետեւեալ արտայայտութիւնը. «մտաւորական քոյոր յատկութիւններուն կը պակսի այն մէկ հատիկ յատկութիւնը, առանց որուն քոյոր միւսները դատապարտուած են ապարդիւն մնալու, այն է վարիչի յատկութիւնը ... »:

Այս կրակի մկրտութիւնը, որուն կ'ենթարկուէր Թորգոմ եպս.ը, պէտք է ընդունիլ թէ բաւական սթափեցուցիչ դեր մը կատարած է, մանաւանդ երբ քիչ ետք դաշնակցականները իրենց սովորական մեթոտները կիրարկել սկսելով փորձած են Թորգոմ եպս.ին պէս զօրաւոր անհատականութիւն մը ունեցող անձ մը խամաճիկ դարձնել եւ իրենց քմահաճոյքին ենթարկել զայն:

Բարեբախտաբար Թորգոմ եպս.ը չէր անոնցմէ որ խաղալիք կ'ըլլան: Անոր համար խառնուածքի հարց էր ազդեցութեանց չենթարկուիլը, ինչպէս Դաշնակցութեան համար գործելակերպ մըն էր իր տեսակէտը հարկադրելը: Եւ ասոր համար էր որ շուտով իր դէմ ունեցաւ ան թէ՛ դաշնակցականները եւ թէ՛ ռամկավարները, մինչեւ որ վերջինները Առաջնորդին ուժը իրենց կողմը ու-

նեցան եւ համերաշխեցան ժամանակի ընթացքին, երբ դաշնակցական ճնշումը առաջնորդարանին վրայ հետզհետէ աւելի անհանդուրժելի կը դառնար:

Գահիրէի մէջ ձախողած՝ դաշնակցականները զանազան հարցերու մէջ Առաջնորդին հետ խնդիր ունենալէ ետք, Աղեքսանդրիոյ մէջ Քաղաքական ժողովին ընտրութեան առթիւ արծարծեցին Թեմականին վերակազմութեան հարցը, 1916-ի ամառը, իբր յարակից Աղեքսանդրիոյ վարժարանի տնօրէն Մեսրոպ ժամկոչեանին խնդրին:

Այս վէճն առած էր կուսակցական բնոյթ, վասնզի ռամկավարները տնօրէնը կը պաշտպանէին, իսկ դաշնակցականները կը պարսաւէին:

Թորգոմ եպս. կը ջանայ լրագրական կամ կուսակցական միջամտութեան արգելք ըլլալ, վարչական եղանակով խնդրը կարգադրելով, սակայն դաշնակցականները իրենց «ամէն գնով» թաքթիքին յարած՝ կը պահանջէին «անմիջական հրաժարեցումը» դպրոցին տնօրէնին եւ բնաւ չէին ընդունիր որ Թեմականը նիստի հրաւիրուէր: Եւ արգելք ըլլալու համար, հանրագրութիւններով նոր ընտրութիւն կը պահանջէին, իսկ Թորգոմ եպս. յայտնելով հանդերձ թէ ինք համաձայն է ընտրութեանց կատարումին, ըստ դաշնակցական տեսակէտին, հակառակ անոնց սպառնալիքին՝ կը գումարէր Թեմականը եւ ընտրել կու տար Քաղաքական ժողովը, հակառակ ժողովին գումարման պահուն իսկ դաշնակցականներուն գործադրած ցոյցերով ճնշումին:

Ռամկավարները յաղթած էին եւ ասոր գլխաւոր դերակատարը հանդիսացած էր Թէքէեանը, որուն վրայ կը գործադրուէր բիրտ յարձակում մը, 7 Սեպտ. 1916-ին, յաջորդ օրն իսկ այն օրուան, ուր նոր ընտրուած Աղեքսանդրիոյ Քաղաքական ժողովը իր առաջին նիստը գումարած էր՝ առաջնորդարանին վրայ յարձակումով ճնշում գործադրելու ձեռնարկներն ալ արհամարհելով (Արեւ, Թ. 208 եւ Թորգոմ ..., էջ 324-327)^(*):

Թերեւս ասիկա չէր միակ պատճառը այդ «ամենաստոր յանկարծական յարձակումին» (Յուսաքեր, Բ. տարի, Թ. 70), որուն ենթարկուեցաւ Թէքէեանը, որուն դէմ գործադրուած այս ոճիրին հեղինակը մինչեւ վերջ անծանօթ մնաց, թէեւ ընդհանուր համոզումն այն էր թէ ան գործադրուած էր եթէ ոչ Դաշնակցութեան որոշումով, գէթ դաշնակցականի մը կողմէ ... «անհատաբար»:

Որոշ է թէ իրեն դէմ ատելութեամբ լեցուած էին բոլոր անոնք, որոնք տեքնպէյիական արարքներով եկեղեցիներու եւ առաջնորդարաններու բակերը ցոյցերու վայր դարձուցած էին եւ այս պատճառով անխնայ քննադատուած էին իր կողմէ՝ առանց վերապահութեան:

Ասով հանդերձ, Յուսաքերը (Թ. 70, 12 Սեպտ. 1916) Թերեւս անկեղծութեամբ եւ չգիտնալով թէ որոնց կողմէ գործուած էր ոճիրը, հետեւեալ

(*) — Բայց կ'երեւի թէ բիրտ ուժին գործածութիւնը իր արդիւնքը ունեցած է, վասնզի առաջնորդարանին (6 Սեպտ.) եւ Թէքէեանին (7 Սեպտ.) վրայ գործադրուած յարձակումներէն ետք, 13 Սեպտ. ին Քաղաքական ժողովը քերես ահաբեկ «միաձայնութեամբ» որոշած է պաշտօնի չվերակոչել Մեսրոպ ժամկոչեանը: Ասկէ անշուշտ փաշայեանութեան՝ շարունակուած է պայքարը ընտրութեանց շուրջ լրագրական յօդուածներով ու շարունակական ցոյցերով, որոնք վերջապէս Առաջնորդին հրաժարականի յազմած են (Թորգոմ ..., էջ 327-333):

տողերը կը գրէր, որ շատ փափաքելի պիտի ըլլար որ Կոնսակցութեան անկեղծ
զգացումները ըլլային:

Ստոր յարձակում մը Պ. Վ. Թէֆէեանի դէմ

«Արեւ»ի նախորդ թիւէն եւ Աղեքսանդրիայէն ստացուած մասնաւոր նա-
մակներէ ցաւով տեղեկացանք որ «Արեւ»ի տնօրէն-խմբագրապետ պ. Վահան
Թէֆէեան ամենաստոր տեսակէն յանկարծական յարձակումի մը ենթարկուե-
լով, աչիքէն ծանր կերպով վիրաւորուած եւ եւրոպական հիւանդանոցը տեղա-
փոխուած է:

Մեր հակառակութիւնը պ. Վահան Թէֆէեանի հետ ըլլալով զուտ գաղա-
փարական հողի վրայ, լոկ ձեւականութիւն մը կատարած եւ պատշաճութիւն-
ներ փրկած ըլլալու համար չէ՝ այլ պարզելու համար մեր անկեղծ զգացումնե-
րը՝ որ մենք հրապարակաւ մեր ցաւակցութիւնները կը յայտնենք «Արեւ»ի
խմբագրապետին եւ շուտափոյ՝ ապափնում կը մաղթենք իրեն:

Այս առիթով աւելորդ չենք սեպեր ըսել պ. Թէֆէեանի յաջորդութիւնը
առժամաբար ստանձնող «Արեւ»ի պ. խմբագիրներուն՝ որպէսզի այս տխուր
պարագան չաշխատին շահագործել այս ու այն վարկաբեկելու համար՝ այլ
սպասեն այս առիթով քացուած ոստիկանական ֆնտրեան արդիւնքին՝ մտքե-
րու մէջ շփոթութիւն ստեղծող տողերով արտայայտուել առաջ հրապարակով:
Խմբ. «Յուսաբեր»ի

Յ. Գ. Այս տողերը շարուած էին արդէն, երբ մեր ձեռքը հասաւ «Արեւ»ի
երեկուան թիւը, որը լի է ստոր քրօֆասիոններով մեր եւ «Արեւ»ի հակառա-
կորդ ենթադրուած անհատներու հասցէին. մենք մեր մասին չպիտի զիջանէինք
պատասխանել անոնց: Խորհուրդ կու տանք միայն «Արեւ»ի պ. խմբագիրնե-
րուն, որ գոնէ խոհեմութիւնը ունենան պարտկելու իրենց զգացած ուրախու-
թիւնը՝ զոր ցոյց կուտան, հակառակորդներ հարուածելու սֆանջի առիթ մը
գտած ըլլալ կարծելով՝ պ. Թէֆէեանի դժբախտ պատահարին մէջ:

Անպարարութիւնը չափազանց թափանցիկ է, պարոններ, նոյնիսկ Ձեր
ամէնէն մոլեռանդ հետեւորդներուն համար:

Այս ոճիւրը, որ անշուշտ Կոնսակցական պայքարի մէջ դատապարտելի էր,
պատճառ հղաւ որ Թէֆէեանը կորսնցնէ իր մէկ աչքը եւ չորս ամիս անգործու-
թեան մատուցի, վասնզի ամիս մը Աղեքսանդրիա Ֆրանսական հիւանդանոցը
մնալէ ետք, Հոկտ. 9-ին կը թողու հիւանդանոցը՝ դարմանումը շարունակելու
պայմանով, եւ 19 Հոկտ. ին կու գայ Գահիրէ, դարձեալ դարմանի տակ մնալով:
Իր վիրաւորուելէն մօտաւորապէս հինգ ամիս ետք, 27 Յունուար 1917-ին է որ
կը գրէ իր առաջին յօդուածը՝ «Կոժը աղբիւրին առջեւ» (Արեւ, Թ. 266):

Ուրիշներ թերեւս պիտի ընկճուէին եւ նոյնիսկ ձեռնթափ ըլլային, բայց
Թէֆէեանը նոյն կորովով եւ ուժգնութեամբ կը շարունակէ իր դործը, պաշտպա-
նելով նոյն սաստիկութեամբ իր գաղափարներն ու համոզումները, այնպիսի
օրերու մէջ, ուր իբր ղեկավար ծանր պատասխանատուութիւններով չըջապատ-
ուած էր ինք: Արդարեւ, ան թէ՛ իբր Կոնսակցական եւ թէ՛ իբր խմբագրապետ իր
կրկնակ հանգամանքներով առաջնորդ հանդիսանալ կոչուած էր ազգին, որ
խսկապէս փոթորիկի մէջ էր եւ կենաց ու մահու միջեւ կը տատանէր: Կային
օրուան խնդիրներ, որոնց անտարբեր հանդիսատես չէին կրնար ըլլալ Եգիպ-

տոսի ազատ մթնոլորտին մէջ ապրող հայերը, որոնք թուրքիայէն հասած լուրերէն սաստիկ յուզուած եւ զրգուած՝ մեծ ատելութեամբ լեցուած էին թուրքերու դէմ եւ պատրաստ էին առիթը ներկայացած ատեն վրէժխնդրութեան դիմելու:

Արդէն Պալքանեան Պատերազմին ատեն Կիլիկիոյ մէջ ապստամբութիւն մը յարուցանելու գաղափարը մշակուած էր վերակազմեալ հնչակեան ու ռամկավար շրջանակներու մէջ:

Ընդհանուր պատերազմին դաշնակցականներն ու հնչակեաններն ալ նոյն ծրագրին յարած էին: Նոյնիսկ միջակորեար դասակարգն ու Պօղոս Նուպար փաշային պէս անձեր համամիտ էին այսպիսի ձեռնարկի մը:

Արդէն Կովկասի մէջ սկսած էր Կամաւորական Շարժումը եւ աշխարհի զանազան մասերէն կամաւորներ կ'երթային Կովկաս՝ հայոց զարաւոր թշնամիին դէմ կռուելու համար:

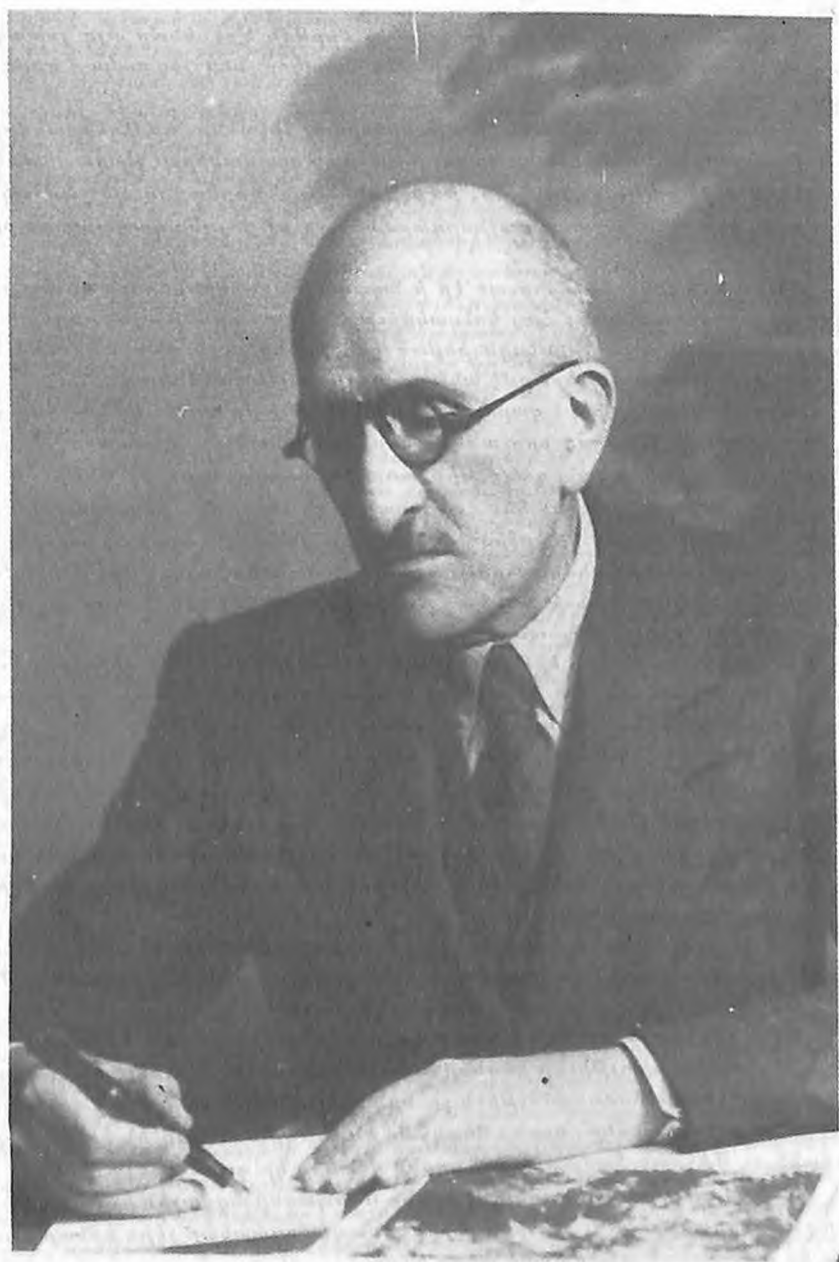
Փարիզի եւ Լոնտոնի հայերը Դաշնակիցներուն դիմած էին խնդրելով որ Կիլիկիան գրաւուի: Եգիպտոսի մէջ նման դիմումներ եղան կուսակցութիւններու եւ Պօղոս փաշա Նուպարին կողմէ անջատօրէն: Բոլորն ալ կը խոստանային հայ կամաւորներ եւ քարոզիչներ հասցնել Կիլիկիա, զայն ապստամբեցնելու համար: Գնդապետ Մաքսուէն ու իր սպայակոյտը իրենց հաւանութիւնը յայտնած ու խնդրը հաղորդած էին Լոնտոն, պատերազմական նախարարութեան, որ ի սկզբանէ համամտութիւն յայտնած էր այս ծրագրին, բայց ի վերջոյ լքած էր զայն եւ ձեռնարկած էր Տարտանէլի յարձակման, որ յայտնի չէ թէ ակամա՞ջ թէ կամաւոր ձախողուածի մը մատնուեցաւ:

Եգիպտոսի մէջ, սակայն, նոր փորձեր կ'ըլլային, համոզելու համար անգլիական իշխանութիւնները դէպի Կիլիկիա արշաւանքի համար, առանց արդիւնքի:

Ընդհակառակը, Մուսա Լերան հայերը, որոնք այսպիսի ձեռնարկի մը համար կրնային լաւագոյն յենակէտը հանդիսանալ, ինչպէս ցոյց տուին իրենց քառասնօրեայ դիմադրութեամբ, ապաստանած էին Եգիպտոս 16 Սեպտ. 1915-ին (Արեւ, Թ. 56) եւ Բոր Սայիտի մէջ վրանաքաղաքի մը մէջ կը բնակէին:

Բայց ինչպէս միշտ, ցաւալի էր որ հայերը իրարու մէջ համաձայն չէին եւ կուսակցական պայքարը բուռն կերպով կը շարունակուէր, հակառակ որ Եգիպտոսը 1913-ին եղած էր առաջին գաղութը, ուր կուսակցութիւնները գոյացուցած էին համերաշխութիւն մը, որ սակայն կարճ տևած էր:

Պօղոս փաշա Նուպարը «Ազգային շահերու պաշտպանութեան» մեծ հանգանակութեան մը ձեռնարկած էր եւ օրուան ազգային իշխանութիւնները, յարանուանութիւնները, Ռամկավար Կուսակցութիւնը, Բարեգործականն ու անկուսակցական երեւելիները ուժ կու տային այս հանգանակութեան, որուն մէկ կարեւոր մասը պիտի յատկացուէր կովկասեան Կամաւորական Շարժման պէտքերուն: Դաշնակցականները այս հանգանակութեան դէմ պոյքօթ հռչակած եւ իրենք առանձին հանգանակութեան ձեռնարկած էին ու ամէն համերաշխութիւն եւ գործակցութիւն մերժելով առանձին կը շարունակէին զայն Կամաւորական Ծոմս անունին տակ, որպէս թէ կամաւորական գործը իրենց մենաշնորհը եղած եւ կամաւորական հարցերով իրենցմէ զատ ոչ մէկ մարմին կամ խումբակցութիւն չահագրգռուելու իրաւունք ունեցած ըլլար:

Այսպիսի տիուր պատկեր մը կը ներկայացնէր հայ կեանքը այնպիսի օրերու մէջ, ուր մէկ ճակատով պէտք էր ներկայանալ գէթ արտաքին աշխարհին առջեւ:

Զարմանալի է որ հայ միտքը կարծէք երբեմն կ'ունենար այդ յստակատեսութիւնն ու իրարու քով կու գային հակառակորդներ՝ օգտակար գործ մը տեսնելու համար:

Այս տեսակ ձեռնարկ մըն էր այն երկօրեայ քննմէսը, որ Ազեքսանդրիոյ ոչ-կուսակցական Հայ Տիկնանց Կարմիր խաչը կը կազմակերպէ թաղապետական պարտէզին մէջ, 1 Սեպտ. 1916-ին, Թէքէեանին դէմ գործադրուած յարձակումէն հազիւ եօթ օր առաջ եւ առաջնորդարանին շուրջ ցոյցեր կատարուած օրերուն իսկ:

Այս ձեռնարկը կատարուած էր ի նպաստ Դաշնակիցներուն եւ փայլուն յաջողութիւն մը ունեցած: Հայ կուսակցութիւնները, որոնք այնքան լարուած էին իրարու դէմ, այս քննմէսին բերած էին իրենց յայն մասնակցութիւնը՝ ծառայութիւններուն մէջ իրարմէ անջատ բաժիններ ստանձնելով:

Այս քննմէսը կը բերէ զարմանալի անակնկալի մը առջեւ կը զնէ հայ համայնքը, վասնզի երկրորդ օրուան զիշերը, Փրանսական հիւպատոս Լիւսիէն Պոնգոնին եւ Փրանսական գաղութին առաջին ներկայացուցիչ մեթր Էտմոն Վերմոնին հետ այցելութեան կու գայ Փրանսացի սպայ մը, գնդապետ Պրեմոնը՝ իր հետեւորդներով: Վերջինս փափաք կը յայտնէ հանդիսավայրին մէջ գտնուող կարեւոր հայ անձնաւորութիւններուն ծանօթանալու: Մեթր Վերմոնը կը ներկայացնէ իրեն ծանօթ քանի մը հայեր, որոնց մէջ էին Յակոբ պէյ Բարթոլոմէն ու մեթր Միհրան Թէլեանը:

Գնդապետն այս հայ երեւելիներուն հետ տեսակցութեան միջոցին, հանդէսին կազմակերպութեան մասին հիացումը յայտնելէ ետք, անպաշտօն կերպով կը բացատրէ թէ Փրանսական կառավարութիւնը ընթացք տալով հայերու զիմումներուն՝ որոշած է ի մօտոյ զօրք ցամաք հանել Փոքր Ասիոյ ծովեզերքը եւ իրեն պաշտօն տուած է կամաւորներ հաւաքել հայերէն ու սուէտիացիներէն, որպէսզի իրենց ազատութեան համար կողք-կողքի կռուին Փրանսացի զինուորին հետ: Գնդ. Պրեմոնը կ'ըսէ թէ հայ կամաւորներով պիտի կազմուէր Հայկական Լեգէոն մը, որուն միջոցով պիտի ազատագրուէր Կիլիկիան թուրքերու տիրապետութենէն:

Ան կը խնդրէ որ իր խօսակիցները իրենց բարոյական աջակցութիւնը շնորհեն այս ձեռնարկին յաջողութեան համար Եգիպտոսի հայ դադութին մէջ, որուն տրամադրութիւնը շօշափել կ'ուզէ այս մասին:

Խօսակից հայերը, թէեւ անակնկալի եկած այս տեսակ առաջարկի մը առջեւ, իրենց ուրախութիւնը եւ շնորհակալութիւնները յայտնելէ ետք, կ'ըսեն թէ իրենք բաւական ձեռնհասութիւն չունին քաղաքական հարցերով զբաղելու, բայց կան այստեղ անձեր, որոնք ձեռնհաս են, եւ կը մատնանշեն Լեւոն Մկրտիչեանն ու Միհրան Տամատեանը, որոնք մօտերը կը գտնուէին:

Ասոնք ալ կը յայտարարեն թէ իրենք Եգիպտոսի ազգային իշխանութիւնները չէին ներկայացներ, հետեւաբար անձնապէս օգտակար չէին կրնար ըլլալ, բայց կը խոստանան պէտք եղած տեղը խօսիլ:

Գնդ. Պրեմոնը այս երկուքին կը խօսի աւելի մանրամասն կերպով: Կ'ըսէ

թէ ազատագրուած կիլիկիոյ մէջ Հայերը ինքնավարութիւն պիտի ունենան, թէ Հայկական Լեզէոնը ապագայ Հայ բանակին կորիզը պիտի կազմէ: «Դուք, Հայերդ, կ'ըսէ՛ք, պէտք է այժմէն պատրաստէք վարչագէտ մարդիկ երկրին վարչութիւնը ձեռք առնելու համար»:

Մկրտիչեանն ու Տամատեանը կ'ըսեն. «Մենք Հայերս մեր պաշտօնական ներկայացուցիչները ունինք Փարիզի մէջ: Պօղոս փաշա Նուպար եւ Ազգ. Պատուիրակութեան իր պաշտօնակիցները: Ֆրանսական կառավարութիւնը կարող է անոնց հաղորդել իր որոշումը, եւ անոնք պէտք եղած հրահանգները կուտան ուր որ անկ է, եւ ամէն ինչ բարուք ընթացք կ'առնէ»: Իրենք կը խոստանան այս խօսակցութիւնը տեղեկացնել Պօղոս Նուպարին ու գնդապետէն կը խնդրեն իր զեկուցումն ընել այս մասին ֆրանսական իշխանութիւններուն:

Հոս երկու ականատես եւ ականջալուր պատմիչները՝ Մկրտիչեանն ու Տամատեանը, իրարմէ տարբեր կերպով կը պատմեն: Մէկը նոյն օրը ամէն ինչ լմնցած ցոյց կու տայ, իսկ միւսը այնպէս կը ներկայացնէ թէ Մկրտիչեանը Բերմէսին վայրը չէր նոյն օրը եւ Թէքէեանն էր հոն ներկայ եղողը, որ յաջորդ օրը խնդիրը հաղորդած էր Մկրտիչեանին²⁷:

Երկուքը առանձին խորհրդակցելով տարօրինակ գտած են որ ֆրանսական կառավարութիւնը մեր ազգային քաղաքականութեան հետ այնքան սերտօրէն կապուած ասանկ խնդրի մը մասին փոխանակ Ազգային Պատուիրակութեան հետ բանակցելու, որուն հետ մշտական յարաբերութեան մէջ էր, ուղղակի Հայ գաղութներուն կը դիմէր... Ասիկա շատ անկանոն եւ քիչ մըն ալ չի կ'երեւէր իրենց աչքին: Ուստի կ'որոշեն երթալ անմիջապէս Բերմէսին հանդիսավայրը եւ հոն հաւաքուած կարեւոր ազգայիններու հետ խորհրդակցութիւն կատարել Գնդապետին տրուելիք պատասխանին մասին:

Հոն կը հանդիպին պաշտօնական թէ անպաշտօն բոլոր ծանօթ անձնաւորութիւններու, որոնց կը պարզեն իրենց տեսութիւնները: Բոլորն ալ համախորհուրդ կ'որոշեն տեսնել Գնդապետն ու իրեն յայտարարել թէ Եգիպտոսի գաղութը բոլորովին անձեռնհաս է կամաւորական հարցով զբաղելու եւ միակ օրինաւոր իշխանութիւնը, որ կրնայ բաւարարութիւն տալ ֆրանսական կառավարութեան առաջարկին՝ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնն է, որուն պէտք է դիմել: Անմիջապէս պատուիրակութիւն մը կ'ընտրուի այս պատասխանը Գնդապետին հաղորդելու համար, բայց այս վերջինը Գահիրէէն մեկնած ըլլալով՝ կարելի չ'ըլլար գայն անմիջապէս տեսնել:

Վերադարձին, Գնդապետը հազիւ քանի մը ժամ կը մնայ Աղեքսանդրիա եւ նոր առաքելութեամբ մը կը մեկնի Ճեստէ: Հիւպատոսարանը թէեւ մեթր վերամոնիս միջոցաւ կրնար հաղորդել Գնդապետին վերադարձը, որպէսզի անոր ներկայանային, բայց զանց ըրած էր այդ բանը: Դիպուածով միայն Յակոբ պէյ Բարթոլոմէ լուր առած էր թէ Գնդապետը Սափուա պանդոկը կը գտնուէր ու կէս ժամէն կը մեկնէր, ուստի ի չգոյ է ժամանակի Մկրտիչեանին հետ կ'երթայ Պրեմոնը տեսնել ու հաղորդել գաղութին պատասխանը: Գնդապետը իրաւացի կը գտնէ հայոց առարկութիւնը, բայց կը յայտնէ թէ ինք այլեւս այդ հարցով չի զբաղիր, որովհետեւ յատուկ առաքելութեամբ Ճեստէ կը մեկնի. կառավարութիւնը իրեն յաջորդ նշանակած է հրամանատար Ռոմիէօն, որ քիչ ատենէն Եգիպտոս պիտի գայ:

Արդարեւ, հրամանատար Ռոմիէօն կու գայ Եգիպտոս, ինք ալ գնդ․ Պրեմոնին պէս առանց Ազգային Պատուիրակութեան հետ տեսակցած ըլլալու։

Զարմանալի էր որ Փրանսական կառավարութիւնը իր այս ձեռնարկին մասին անտեղեակ կ'ուզէր պահել Ազգային Պատուիրակութիւնը, որուն սակայն հաղորդուած էր ամէն բան, վասնզի Յակոբ պէյ Բարթոնը ու Մկրտիչեանը գնդ․ Պրեմոնին հետ իրենց տեսակցութեան արդիւնքը հաղորդելէ ետք, որոշուած էր որ Մկրտիչեանը հեռագրով եւ ապա ընդարձակ նամակով մը այս խնդրին շուրջ բոլոր անցուղարձերը հաղորդէր Ազգային Պատուիրակութեան։

Այս հաղորդագրութիւններուն վրայ Պօղոս Նուպար փաշան կը սկսի բանակցիլ Փարիզի մէջ արտաքին գործոց նախարար Պրիանին, ծերակուտական Ժոնարին եւ ուրիշներու հետ։ Յետոյ բանակցութիւնները կը շարունակուին Լոնտոնի Փրանսական դեսպանատան մէջ, անգլիացիներու մասնակցութեամբ։

Պօղոս փաշան եւ Յարութիւն Մոստիչեանը հաւաստիք ստանալով թէ վարչական ու քաղաքական ինքնավարութիւն պիտի տրուի Կիլիկիոյ, Պօղոս փաշան Լոնտոնէն կը հեռագրէ Եգիպտոս իր որդւոյն՝ Առաքել պէյին, ըսելով․ «Կամաւորական գործին լայնօրէն մղում տուէ՛ք, ըստ կարելոյն շատ կամաւորներ արձանագրեցէ՛ք»։

Լուրը կը տարածուի եւ առաջ կու գայ մեծ խանդավառութիւն, վասնզի վրէժի գաղափարը ամէն միտք գրաւած էր։

Այլեւս կորսնցնելիք բան չկար, զի ամէն ինչ արդէն կորսուած էր․ ամրողջ Թրքահայաստանը դատարկուած էր եւ թրքահայութիւնը տարագրուած ու փարզի ենթարկուած։

Ռուսահայերը, հակառակ անոր որ Զաւէն պատրիարքը 1914 Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն Կովկաս ղրկած էր տղթք․ Ն․ Տաղաւարեանը՝ սպառնացող վտանգը տեսնելով՝ եւ խնդրած որ ռուսահայերը մեծ զգուշութեամբ չարժին․ նոյնպէս հակառակ անոր որ «պատերազմին սկիզբը Դաշնակցութեան Պոլսոյ մարմինը խնդրած է Թիֆլիս Արեւելեան Բիւրոյէն չունենալ թուրքերու հանդէպ գրգռիչ վարմունք մը, չտարուիլ ռուսական քաղաքականութեամբ»^(*), ո՛չ մէկ ուշադրութիւն ընծայուած էր այս ազդարարութիւններուն եւ յառաջ տարուած էր կամաւորական գունդերու մեծադուրդը կազմութիւնը, եւ այսպէս գրգռուած էին թուրքերը՝ առանց նկատի առնելու թէ ատիկա ինչ աղէտ կրնար բերել ազգին։

Մասնաւորապէս Գարեգին Փաստրմաճեանին (Արմէն Գարօ, նախկին Կարնոյ մեպոս) կամաւորական գունդի մը գլուխ անցնիլը շատ պարզ էր թէ չէր կրնար անհետեւանք մնալ եւ կրնար փոխադարձուիլ թուրքերու —մանաւանդ Իթթիհատին— կողմէ, որ բարենորոգմանց գործին մէջ հայերու եւրոպական հակակշռի պահանջին մէջ անգիջող դիրքին համար չափազանց կիրքով եւ ատելութեամբ լեցուած էր հայերու դէմ։

1916-ին արդէն ազգը մտած էր ճամբու մը մէջ, որմէ այլեւս դարձ չկար։ Ուրիշ տեղերու մէջ ալ հայ կամաւորական գունդերու կազմութիւնը

(*) — Այս տողերը առնուած են Ժողովուրդի ձայնը-ին մէջ (թ․ 672, 25 Դեկտ․ 1920) Թէֆեքանի գրած մէկ խմբագրականէն, ուր ան կ'ըսէ թէ այս իրողութիւնը իրեն «հաւաստուած է եւրոպարնակ ռուսահայ դաշնակցական ծանօթ անձնաւորութեան մը կողմէ»։

տարրերութիւն մը չէր կրնար առաջ բերել: Եղածը եղած էր: Գոնէ ընդառաջ երթալով պետութեանց հրաւերին, կրնայինք յոյս մը ունենալ արդար հատուցումի մը ... եթէ չխաբէին:

Ասոր համար եգիպտահայ գաղութը իսանդավառութիւն ցոյց տուաւ, յայց ազգովին իրագործելու համար այս տեսակ գործ մը, պէտք կար ընդհանուր համաձայնութեան մը, որ գոյութիւն չունէր: Գաղութը պառակտուած էր թեմականին ընտրութեան խնդրով, որ յանգած էր Թորգոմ եպս.ին հրաժարու-մին եւ Հնդկաստան մեկնումին (26 նոյ. 1916):

Ան չէր մեկնած դեռ, երբ դաշնակցականները կառավարական արգելքին առջեւ տեղի տալով կ'ընդգրկէին նոր քաղաքականութիւն մը (Թորգոմ ... , էջ 335) եւ կը գրէին. «չէ կարելի յաւերժացնել այս անորոշ վիճակը եւ թէ օր առաջ պատուաւոր ելի մը պէտք է գտնել անոր՝ ստեղծելու համար ազգային իշխանու-թեան ծոցին մէջ եւս եւ Առաջնորդարաններու սեմերէն ներս, այն յստակ ու քիւրեղացած մթնոլորտը՝ որուն այնքան պէտք ունինք, այսօր մանաւանդ, հիմնելու համար Սրբազան Համերաշխութեան նուիրական տաճարը» (Յուսա-րեք, թ. 100, 20 նոյ. 1916):

Անոնք կ'առաջարկէին մերժել նաեւ Թորգոմ եպս.ին հրաժարականը «իճկն եւս իր կարգին քերելու համար ընդհանրական գործին» իր հօր օժանդակութեան քաժինը»:

Այսպէս միտում մը առաջ կու գար համերաշխութեան «որովհետեւ ՊԷՏԲ մըն էր անկա, եւ բոլոր կողմերն ալ իրենց հոգիին խորէն հասկցած են այդ պէտքին ստիպողականութիւնն եւ անյետագելիութիւնը ...» (Յուսարեք, թ. 99, 17 նոյ. 1916):

Առաջին անգամ ռամկավարներն ու դաշնակցականներն են որ կը ձեռ-նարկեն յանակցութեանց: Թէքէեանը, որ այդ միջոցին աչքին դարձանումին համար Գահիրէ կը գտնուէր, անցեալը մոռնալով եւ կատարեալ անյիշալարու-թեամբ առաջինը կ'ըլլայ ձեռք երկարող դաշնակցականներուն: Իր անմիջական աջակցութեամբն է որ տեղի կ'ունենայ բոլոր կուսակցութիւններուն եւ կազ-մակերպութիւններուն համաձայնութիւնը Ազգային Միութեան մէջ, Հայ-կուխան Լեզէոնին կազմութեան եւ ուրիշ նպատակներու համար:

Լրագրական-կուսակցական պայքարը երկուստեք կը դադրի: Ստեփան Եսայեանը կը փութայ Ադեքսանդրիա Միհրան Տամատեանին հետ կուսակցա-կան համերաշխութեան եւ գործակցութեան համար բանակցելու: Կ'որոշուի հնչակիանները եւս հրաւիրել մասնակցելու միջկուսակցական համաձայնու-թեան մը, որ կը գոյանայ իբր սրբազան միութիւն 26 նոյ. 1916-ին, ճիշդ Թորգոմ եպս.ին Հնդկաստան մեկնած օրը, եւ կը յայտարարուի երեք օր ետք երկու հայաթերթերուն մէջ (Արեւ, թ. 249 եւ Յուսարեք, թ. 104):

Յետոյ կ'որոշուի հրաւիրել երեք յարանուանութիւնները, Բարեգործա-կանին, Եգիպտահայ Նպաստամատոյցին, Կամաւորական Ֆոնտի մարմնին եւ Կարմիր Խաչին ներկայացուցիչներն ու անոնց հետ միասին հիմը դնել Ազգա-յին Միութեան, որ կը ստանձնէ Կիլիկեան Կամաւորական Գործը: Մ. Տամատեանը (ռամկավար), Ս. Սապահգիւլը (հնչակեան) եւ Ա. Հանըմեանը (դաշ-նակցական) կը ղրկուին Ամերիկա՝ հոն եւս նոյն միութիւնը գոյացնելու եւ նոյն շարժումը ստեղծելու համար: Անոնք լիովին կը յաջողին իրենց առաքե-

լուծեան մէջ, գէթ ի սկզբան: Արեւն ու Յուսաբերը իրենց համանման ուղղու-
թեամբ եւ համասիրտ ու համախորհուրդ գործունէութեամբ ուժ կու տան անոնց
գործին:

Կը կազմուին Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի մէջ կամաւորական յանձնա-
խումբեր, որոնց անդամները առաջնորդարաններու բեմերէն եւ հանրային
հաւաքավայրերէն կոչ կ'ուղղեն կամաւոր արձանագրուելու:

Դաշնակցական, հնչակեան, ռամկավար եւ ոչ-կուսակցական հայրենա-
սէր երիտասարդներ, ինչպէս Բոր Սայիտի վրանաքաղաքին սուէտիացիներէն
բոլոր գէնք բռնելու կարողները եւ թրքական բանակին հայ զինուորներէն գերի
ինկողները կամաւոր կ'արձանագրուին:

Թէքէեանը կամաւորներու արձանագրութեամբ զբաղող յանձնախում-
բերու կ'անդամակցի եւ շատ գործօն դեր կը կատարէ: Ինք կը բանակցի Ֆրան-
սացի հրամանատար Ռոմիէօյին հետ, որ պաշտօն ունէր կազմակերպելու Հայ-
կական Լեգէոնը եւ պետն էր կամաւորներու մարզիչներուն:

Հոս տեղն է ըսելու թէ Վահան Թէքէեանը իր խանդավառութեան մէջ
այնքան խորացած՝ ինք ալ կամաւոր արձանագրուելու գաղափարը կ'ունենայ եւ
իր այս մտադրութիւնը խորհրդապահօրէն կը յայտնէ Թորգոմ եպս.ին. պարա-
զայ մը, որ շատ քիչերու ծանօթ է թերեւս եւ որ ինծի պատմած է ինք՝ Թորգոմ
եպս.ը, որ մեծ դժուարութեամբ յաջողած է համոզել Թէքէեանը որ հրաժարի իր
այդ որոշումէն:

Թէքէեանը կը համակերպի եւ կը շարունակէ զբաղիլ կամաւորական
հարցերով ու կը վարէ նոյնիսկ դժուարին բանակցութիւններ իրր միջնորդ հայ
կամաւորներուն եւ Ֆրանսական զինուորական իշխանութիւններու միջեւ:

Հայ կամաւորներու մարգագաշտ նշանակուած էր Կիպրոս կղզին, ուր
անոնք խնդիրներ կ'ունենային իրենց Ֆրանսացի պետերուն հետ՝ առհասարակ
հետեւանք հայերու զինուորական կարգապահութեան ընտելացած չըլլալուն:

Այս պատճառով ծագած դժուարութիւններուն համար Թէքէեանը
կ'երթայ Կիպրոս՝ հայ կամաւորները յորդորելու:

Այսպէս, շատ գործօն դեր մը կը կատարէ Եգիպտոսի Ազգային Միու-
թեան գլխաւոր նպատակը կազմող գործի մը մէջ, որուն տխուր վախճանը յայտ-
նի է Ֆրանսական քաղաքականութեան անբարեխիղճ ընթացքին հետեւանքով:
Ֆրանսան յետոյ մոռցաւ իր բոլոր խոստումները եւ պարպեց Կիլիկիան՝ գաւե-
լով մեզի:

Բայց մինչեւ այդ տխուր վախճանը, Արեւն անոնց քաջալեր կը հանդի-
սանայ, արձանագրելով օրը օրին անոնց մուտքը Պաղեստին եւ անոնց փառքով
պսակումը Արարայի կռիւին մէջ, զօր. Ալենպիին գնահատումը եւ գնդ. Ազա-
նին դամբանականը՝ խօսուած պատուոյ դաշտին վրայ ինկած լեգէոնականե-
րուն վրայ:

ՓԱՐԻԶԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԱԿԻՑ

(ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1917—1918 ԱՊՐԻԼ)

ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ

(1918 ՅՈՒՆԻՍ—ՕԳՈՍՏՈՍ)

Եզիպտոսի Ազգային Միութիւնը կատարեալ համերաշխական միջնորդութիւն կը շարունակէ իր գործը մինչեւ 1918 Նոյ. 11-ի զինադադարը եւ Թէքէհանը այդ համերաշխութիւնը եղծանելու որեւէ քայլ չ'առնէր:

Պօղոս Նուպարին նախագահութեան տակ գտնուող Ազգային Պատուիրակութիւնն ալ ամէն ջանք կը թափէ որ արտասահմանի մէջ Եզիպտոսի օրինակով եւ անոր իսկ թելադրութեամբ — ինչպէս Ամերիկայի Ազգային Միութիւնը — կազմուած միւս ազգային միութիւնները անվթար պահուին ոչ միայն Կամաուրական Շարժումին ուժ տալու համար, այլ նաեւ իր կազմը զօրացնելու եւ զինք ազգային կամքին արտայայտիչը ըլլալու դիրքին մէջ դնելու՝ ազգային ընդհանուր հաւանութեամբ:

Այս նպատակով Պատուիրակութիւնը 1917-էն ի վեր իր շուրջ համախըմբած էր դաշնակցական, հնչակեան եւ ռամկավար գլխաւոր գործիչներ, ինչպէս նաեւ ազգային անկուսակցական յայտնի դէմքեր, անոնց տալով խորհրդակցական ձայն: Ասկէ զատ, նկատի ունենալով Դաշնակիցներուն արդէն ուրուագծուող յաղթանակը, Պատուիրակութիւնը՝ զինք շրջապատող գործիչներուն հետ խորհրդակցարար՝ բանաձեւելու վրայ էր հայ ժողովուրդին քաղաքական պահանջները, դանոնք ներկայացնելու համար Սաղաղութեան Համաժողովին:

Թէքէհանը այդ կուսակցական գործիչներէն մին է որ 1917 Սեպտ.ին Փարիզ գացած էր, Ազգային Պատուիրակութեան մօտ գլխաւորապէս զբաղելու համար կամաւորական խնդիրներով: Եւ հոն մնացած է ութ ամիս, պատերազմի ընթացքին, Զերազին եւ Տամատեանին հետ բնակելով Պուլվառ Մոնթառնասի վրայ պանդոկի մը մէջ (Արեւ, թ. 3096):

1918 Մարտ եւ Ապրիլ ամիսներուն Փարիզը գիշեր-ցերեկ կը ուժբակոծուէր՝ զիշերը օդանաւերով, ցերեկը հեռահաս խոշոր պերթայով:

Այդ պատերազմին եւ Հայկական ոգորումներու ընթացքին թէքէնանը իբր ազնիւ մարդ դարձեալ ցոյց կու տայ անյիշաչարութեան գեղեցիկ օրինակ մը՝ Զօպանեանին իր մասին դրած աններելի տողերը մոռնալով եւ Զօպանեանին ձեռք երկարելով, երբ Զերազը իբր անծանօթներու զանոնք իրարու կը ներկայացնէր Փարիզի մէջ:

Անոնք միասին կը գործակցին Ազգային Պատուիրակութեան իբր օժանդակ, զանազան աշխատանքներու մէջ:

Ութ ամիս Փարիզ Ազգային Պատուիրակութեան մօտ գտնուելէ ետք, անոր առաջարկին ընդառաջ կ'երթայ՝ ընդունելով դէպի Երուսաղէմ ճամբորդել, հոն օգնելու համար Միաբանութեան, որ իր բոլորովին քայքայուած ու անօթի վիճակը կրկնակ հեռագրերով ծանուցեր էր Պատուիրակութեան եւ թախանձագին անոր օգնութիւնը կը խնդրէր:

Թէքէնանը կը գրէ. «1914-ի խնդրէն վերջ, այնքան հանգաւոր էր խիղճս եւ մեր կրած աղետը զիս այնքան կատարելապէս անյիշաչար դարձուցեր էր Երուսաղէմի մարդոց հանդէպ, որ 1918 Մայիսին, մինչ պատերազմը կը տնէր դեռ ու Երուսաղէմը հազիւ գրաւուած էր Անգլիացիներէն յօժարակամ ընդունեցի պատուիրակութեան առաջարկը Երուսաղէմ երթալու» (Արեւ, թ. 3144) 1918-ի Ապրիլին:

Վեց օր ընդծովեաներու վտանգին մէջէն ճամբորդելով Թէքէնանը կը հասնի Աղեքսանդրիա, վասնզի ուղղակի Երուսաղէմ երթալ կարելի չէր, Պաղեստինը պատերազմի մարզին մէջ գտնուելով:

Աղեքսանդրիոյ մէջ միջոց մը սպասելու պարտադրուած՝ Արեւին կը գրէ 8-9 խմբագրականներ 3 Մայիս 1918-էն մինչեւ 3 Յունիս՝ իր մեկնումին օրը:

Իր Եգիպտոս գալէն առաջ արդէն Երուսաղէմ մեկնած էր Թորգոմ եպս. Գուշակեանը, որ հազիւ ամիս մը առաջ դարձած էր Հնդկաստանի առաքելութեան եւ անգլիական իշխանութիւններէն հրամանով 29 Ապրիլ 1918-ին գացած էր Երուսաղէմ՝ անգլիական զբաւումէն ետք առաջին զատկուան հանդիսութեանց նախագահելու եւ վանքին մէջ ազգային ներկայացուցչի հանգամանքով գտնուելու համար, վասնզի վանքը անգլուխ մնացած էր Սահակ կաթողիկոսին Երուսաղէմէն Դամասկոս տարուելէն (19 Նոյ. 1917) ետք: Սահակ կաթողիկոսը թէեւ իր մեկնումէն առաջ իբր վանքին պատասխանատու նշանակած էր Գիւտ եպս. Մխիթարեանէն, Դաւիթ վրդ. Տէրտէրեանէն եւ Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեանէն կազմուած աններդաշնակ մարմին մը, սակայն Պաղեստինի բրիտանական զբաւումէն ետք այդ մարմինը անկարող դարձած էր կառավարելու վանքը, վասնզի վանական հին խլրտումներ կը ձգտէին վերստին խռովել վանքին ներքին կեանքը:

Այդ վէճերուն կը խառնուէին պատերազմի ընթացքին վանքը լեցուած գաղթականները, բայց այդ պայքարները ծանր համեմատութիւններ չափին բարեբախտաբար եւ խաղաղութիւնը պահուեցաւ վանքին մէջ, չնորհիւ բրիտանական կառավարութեան, որ իր դէմը չունէր իրական իշխանութիւն մը:

Թորգոմ եպս. ը 25 Ապրիլ 1918-ին Երուսաղէմ հասած էր իրեն հետ ունենալով իբր Եգիպտոսի ազգային իշխանութեանց ներկայացուցիչ պատուիրակութիւն մը, որուն կ'անդամակցէին Ստեփան Եսայեանը, Միհրան Ղազարոսեանը եւ Արշակ Ֆերմանեանը:

Թէքէեանը այս պայմաններուն մէջ չ'աճապարեր, մինչեւ որ Երուսաղէմի պատուիրակութեան անդամներէն Ղազարոսեանն ու Ֆերմանեանը Մայիս 22-ին կը դառնան Երուսաղէմ: Այն ատեն, Թէքէեանը Մայիս 31-ին Երուսաղէմի համար անցադիր կը խնդրէ եւ Յունիս 3-ին կը մեկնի հոն՝ իբր պատուիրակ Երեսփոխանական Ժողովին ու Ազգային Պատուիրակութեան, որ իր մեկնումը հեռագրած էր Միաբանութեան եւ Երուսաղէմի զինուորական կառավարիչ գնդ. Սթորսին:

Թորգոմ եպս.ն ու Եսայեանը արդէն կը սպասէին Թէքէեանին, որ Երուսաղէմ հասնելով, իբր ազնիւ մարդ, առանց վայրկեան մը իսկ անդրադառնալու քանի մը տարի առաջուան անցեալին, երկու ամիս անընդհատ կը մտահոգուի ու կ'աշխատի հազարաւոր զաղթականներու ստեղծած նոր կնճռոտութիւններուն մէջ այդ վիճակին դարման տանելու (Արեւ, Թ. 3144) Թորգոմ եպս.ին հետ, որուն կը գործակցի համերաշխաբար, բռնելով անոր ընկերակցած եգիպտահայ պատուիրակներուն տեղը, վասնզի Եսայեանն ալ իր ժամանումէն ետք Եգիպտոս դարձած էր:

Թէքէեանը այս կերպով Պոլսոյ Ազգային Ժողովէն իրեն վստահուած ներկայացուցչի պաշտօնը կը վերստանձնէր: Այս անգամ բարեբախտաբար առանց անհամաձայնութեան Թորգոմ եպս.ն ու Թէքէեանը կարեւոր ծառայութիւն մը կը մատուցեն վանքին եւ ազգին, վասնզի երկուքը գործակցաբար կը յաջողին անփոփոխ պահել Երուսաղէմի սրբատեղիներուն մէջ ազգին իրաւունքները, ինչպէս նաեւ վանքին մէջ ստեղծել պատասխանատու վարչութիւն մը Եղիշէ եպս. Զիլինկիրեանին նախաջահութեամբ, մինչեւ նոր պատրիարքի ընտրութիւնը վարելու վանքին ներքին գործերը (Թորգոմ եպս. Գուշակեան, Եղիշէ պատրիարք, էջ 275):

Երուսաղէմի առաջին կառավարիչ Սթորսը իր բարեացակամ վերաբերումով օգտակար կ'ըլլայ: 1918 Յունիս 7-ին վանք այցելելով պատասխանատու վարչութեան մը կազմութիւնը կը յանձնարարէ ան: Ապա 16 Յունիսին անգամ մը եւս վանք կ'այցելէ Պաղեստինի ճակատին հրամանատար զօր. Ալենպիին հետ:

Թորգոմ եպս.ն ու Թէքէեանը Սթորսին այցելութենէն ետք Միաբանութեան կը բացատրեն իրենց պաշտօնին բնոյթը եւ անոր ընդունիլ կու տան սատակելով՝ թէ եգիպտահայերը, յանուն արտասահմանի հայութեան, Ազգային Պատուիրակութեան հետ համախորհուրդ, առժամեայ խնամակալի դերը պէտք է ստանձնեն Երուսաղէմի վանքին վրայ՝ փոխան Պոլսոյ Ազգային Կեդրոնական վարչութիւն:

Այս նպատակով 12 Յուլիս 1918-ին զոյգ Թեմականներուն համագումարը նիստ կը կայացնէ Աղեքսանդրիոյ մէջ, Ազգային Միութեան հետ, մասնակցութեամբ բազմաթիւ հրաւիրեալներու: Ստեփան Եսայեանը այդ գումարումին մէջ կու տայ բացատրութիւններ, որոնք լսելէ ետք կ'որոշուի ընտրել հինգ անձերէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը, որպէսզի խնդիրը ուսումնասիրէ եւ ընէ կարգադրութիւններ վանքին վիճակը վարչապէս ու տնտեսապէս բարւոյնացնելու համար: Յանձնախումբին անդամ կը դառնան Արմենակ Կամսարականը, Յովհաննէս Մութաֆեանցը, Միքայէլ Բէյրզեանը, Կարապետ Մեղրեանը (յետոյ զինք կը փոխարինէ Արթաքի Մելգոնեանը) եւ Գէորգ Թոփալեանը:

Այս գումարումին մէջ կ'որոշուի Երուսաղէմ՝ տեղւոյն վրայ գործելու համար կազմել վարչական մարմին մը՝ նախագահութեամբ Թորգոմ եպս.ին եւ անդամակցութեամբ Թէքէեանին: Հետեւաբար Թորգոմ եպս.էն եւ Թէքէեանէն կը խնդրուի Երուսաղէմ մնալ:

Նոյն օրը վանքին տաղնապալի կացութեան իրր անմիջական դարման կ'որոշուի տրամադրել 5000 եգիպտ. ոսկի:

Թորգոմ եպս.ին Երուսաղէմ մնալ խնդրուած էր նաեւ Ազգային Պատուիրակութեան, սակայն հակառակ ասոր, Թորգոմ եպս.ն ու Թէքէեանը՝ նկատելով թէ վանքին մատակարարութեան համար կազմուած էր վարչական ժողով մը՝ աւելորդ կը համարեն իրենց ներկայութիւնը հոն եւ 1 Օգոստ. 1918-ին միասին կը դառնան Գահիրէ (Արեւ, թ. 501):

Մինչեւ իր մեկնած օրը Թէքէեանը կը կատարէ նաեւ խրախուսիչ դեր Երուսաղէմ հաւաքուած հայ գաղութին մէջ, 14 Յուլիսին Երուսաղէմի Վերածնող Երիտասարդաց Միութեան հանդէսին տալով բանախօսութիւն մը «Իմ հարքս անկան եւ ես արդէն ծերացայ» բնաբանով:

Թէքէեանը Եգիպտոս կը մնայ դարձեալ կարճ ատեն մը: Այդ միջոցին իր առաջին խմբագրականը Արեւին մէջ «Երուսաղէմ»ին կը նուիրէ (5 Օգոստ. 1918, թ. 502):

Այդ օրերուն է որ ան դարձեալ իր աշխատութիւններով կ'օժանդակէ Հայ Ազգային Միութեան գործերուն, անոր գործունէութեան նուիրելով խմբագրական մը (Արեւ, թ. 509, 21 Օգոստ. 1918) եւ նոյն մարմնին 24 եւ 25 Օգոստոսին Աղեքսանդրիա գումարած լիակատար նիստին մէջ կ'առաջարկէ եւ ժողովը միաձայնութեամբ կ'որոշէ որ համակրանքի հեռագիր մը ուղղուի Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշային՝ անոր հրաժարականին առթիւ, փափաք յայտնելով զինք միշտ տեսնել Ազգային Պատուիրակութեան գլուխը՝ յօգուտ Հայկական Դատին պաշտպանութեան (Արեւ, թ. 511) և եւ այս առթիւ ալ հանրային կարծիքը լուսարանելու համար կը գրէ խմբագրական մը (Արեւ, թ. 513) «Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ իր նախագահը» խորագրով:

Ասկէ զատ Արեւին մէջ կը գրէ կարգ մը ուրիշ խմբագրականներ ազգային տեղական եւ համազգային շահագրգռութեան առարկայ հարցերու մասին, որոնց ամէնէն ուշագրաւը Արեւելեան Լեզէոնին նուիրուածն է (Արեւ, թ. 525): Հոն կ'ըսէ թէ ան «Հարազատ զուակն է Հայ ազգային միութեան»՝ «Իր նախնական կազմութեան թուականէն նիշդ երկու տարի ետքը, առաջին անգամ ըլլալով ոտքի ելաւ եւ քայլեց, քնաւ ու ոչինչով ետ չմնալով իրեն հետ քայլող մեծ ու հզօր քանակներէն եւ անոնց հետ քաժնելով տարուած յաղթանակին պատիւը՝ ինչպէս քաժնած էր կատարուած նիգին յոգնութիւնը»:

Թէքէեանին այս տողերը Արարայի յաղթանակին վաղորդայինն ցոյց կու տան թէ ան որքան հպարտ էր այդ լեզէոնին կազմութեամբ, որուն մէջ իր բաժինը բոլորովին աննշան չէր: Արարայի յաղթանակն ունեցաւ նաեւ ռզհւորիչ հանգամանք մը եւ պատրեց հայերը թէ այս յաջողութիւնը քիչ մը աւելի ուժ կու տար մեր պահանջներուն իրագործումին:

Այս տպաւորութիւնն ընդհանուր էր: Ուստի Ազգային Միութեան 5 եւ 6 Հոկտ.ի նիստերուն մէջ առաջարկ կը բերուի «Ընդհանուր հաշտութեան

նախընթացի հայկական ընդհանուր համագումար մը կազմելու, նախաձեռնութեամբ Ազգ. պատուիրակութեան, Եւրոպայի յարմար դատուած մէկ ուստանին մէջ, յայտնելու համար ամբողջ Հայ ազգին կամքն ու քաղաքականութիւնը իր պապական մասին, ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց այս առաջարկը եւ որոշեց նոյնը թելադրել Ազգային պատուիրակութեան» (Արեւ, թ. 530):

Այս թելադրութիւնն Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ ընդունուելով, հեռագրով հրահանգ կը տրուի Ազգային Միութեան երկու պատգամաւոր ընտրելու՝ մասնակցելու համար Ազգային Պատուիրակութեան աշխատութեանց: Այս պատգամաւորները համահաւասար իրաւունքներ պիտի վայելէին Պատուիրակութեան միւս անդամներուն հետ (Արեւ, թ. 539):

Այդ պաշտօնին կ'ընտրուին տղթթ. Նէվրուզն ու Թէքէեանը, որոնք կ'որոշուի ի մօտոյ իրենց պաշտօնատեղին ղրկել:

Ճիշդ այդ օրերուն, 27 Հոկտ. 1918-ին, կը կատարուի Աղեքսանդրիոյ Երեսփոխանական ընտրութիւնը, ուր Թէքէեանը 354 քուէով համեմատականի կը մնայ եւ յաջորդ օրն իսկ Արեւին մէջ շնորհակալութիւն յայտնելով ընտրուելուն՝ կը հրաժարի ընտրելիութենէն: Այս առթիւ կը յայտարարէ նաեւ թէ ինք հրաժարած է Երուսաղէմի մէջ Ազգային ժողովի ներկայացուցչի, Աղեքսանդրիոյ Ազգային Պողոսեան վարժարանի Հոգաբարձութեան, Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան, Հայ Ազգային Միութեան, Եզիպտահայ Նպաստամատոյցի, Հայ Ակումբի եւ Հայ Երիտասարդաց Միութեան անդամակցութիւններէն: Եւ այդ յայտարարութեան կը կցէ նաեւ սատողերը. «Ան կը քողու, միեւնոյն ատեն, «Արեւ»ի տնօրէն-խմբագրապետութեան պաշտօնը»:

Այս խիզախ եւ շատ արմատական որոշման անշուշտ շատ կարեւոր պատճառ մը գոյութիւն ունէր եւ ատիկա ապահովաբար Ազգային Միութեան կողմէ իր ընտրութեան դէմ վիրաւորանք մը պէտք է եղած ըլլայ՝ հասած հակառակորդներու կամ նոյնիսկ բարեկամներու կողմէ. բան մը՝ որ պէտք է իրեն մեծ սրտնեղութիւն պատճառած ըլլայ:

Այս բուն ու ցուցարարական քայլը իր հակազդեցութիւնը կ'ունենայ:

Արեւին ճիշդ այն թիւին մէջ, ուր Ազգային Միութեան կողմէ իր ընտրութիւնը կը հաղորդուէր, կը հրատարակուի նաեւ հետեւեալը. «Ասկէ առաջ Տիար Վահան Թէքէեան «Արեւ»ի միջոցաւ հրաժարական մատուցած էր Հայ Ազգային Միութեան: Արդ, կը տեղեկանանք թէ յիշեալ միութեան անդամոց ստիպողական դիմումներուն վրայ՝ Տիար Թէքէեան ետ առած է իր հրաժարականը:

Հայ Սահմ. Ռամկ. Կուսակցութեան Առժամեայ Կեդր. Ակումբը կը խնդրէ մեզմէ ծանուցանել թէ՛ ընկեր Վ. Թէքէեան ետ առած է իր հրաժարականը յիշեալ կուսակցութենէն եւ ըստ առաջնոյն անդամ կը մնայ Առժ. Կեդրոն. Ակումբին:

Միւս կողմէ՝ թերթիս արտօնատէրը ուրախութեամբ կը հաղորդէ «Արեւ»ի ընթերցողներուն թէ Տ. Վահան Թէքէեան կը պահէ իր տնօրէն-խմբագրապետի պաշտօնը:

Այս առթիւ Տ. Թէքէեան ետ առած է նաեւ իր պատկանած ուրիշ ազգային մարմիններէն եւ հաստատութիւններէն հրաժարելու որոշումը պնդելով միայն

տարած չեն եւ չէին կրնար կատարել պրն. Թէֆէեանի մօտ՝ մղելու համար գայն ետ առնել իր հրաժարականը:

Ստորագրեալքս, անդամներ Հայ Ազգ. Միութեան կը յայտարարենք թէ պարտք համարած ենք այդպիսի դիմում մը ընել, եւ այդու կը կարծենք զըտնուած ըլլալ մեր իրաւասութեանց սահմաններու մէջ:

Խնդրելով որ հանիք ներկայս հրատարակել Զեռ մերձաւորագոյն թիւին մէջ:

Խորին յարգանքով
Ապահ Պետրոսեան տոքթ. Նեվրուզ
Հ. Պ. Քեչէնեան Մկրտիչ Եփրեմեան
Մ. Ղազարոսեան
Մ. Թէլեան

Արեւիկն 6 Նոյ. 1918-ի թիւին (541) մէջ կան նաեւ սա տողերը, որոնք նոյնութեամբ մէջ կը բերեմ, որպէսզի որքան կարելի է լուսարանուի այս հրաժարականին առեղծուածը:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻ ՄԸ ՇՈՒՐՁ

«Արեւի» խմբագրապետը, որ միշտ հիւանդ^(*) է, երեկուան «Յուսաբեր»ի ընթերցումէն վերջ հետեւեալ երկտողը կը դրկէ մեզ:

«Յուսաբեր»ի եւ իր բոլոր մերձաւորագոյն բարեկամներուն շնորհակալութիւն միայն կը պարտիմ: Անոնք ինծի ամբողջապէս վերադարձուցին ֆիզիքական տկարութեանս հետեւանքով պահ մը թուլցած քարոյական կորովս:

Կը ցաւիմ որ անակնկալ կերպով մեծ ուրախութիւն մը պատճառելէ ետք իրենց՝ նոյնքան մեծ յուսախաբութիւն մը պատճառելու եմ ետ առնելով հրաժարականներս: Կը հասկնամ որ տաքի ու պաղի այս յանկարծական անցքէն, տալաւիս քուժուած չըլլան ու դեռ քիչ մը տեմդ ալ ունենան ինծի պէս: Բայց ահա կը յայտարարեմ, ճիշդ ինչպէս երախայ մը, թէ «անգամ մըն ալ պիտի չընեմ» եւ թէ անմիջապէս որ առողջանամ պիտի մեկնիմ Բարիք, Ազգ. Միութեան յարգելի նախագահին եւ քարեկամիս տոքթ. Նեվրուզի հետ, ստանձնելու համար Ազգ. Պատուիրակութեան անդամակցի յոյժ պատուաբեր պաշտօնը:

Վահան Թէֆէեան

Եւ արդարեւ, երեք շաբաթ ետք, 27 Նոյ.ին, կը մեկնի Փարիզ (Արեւ, թ. 551) իր պաշտօնին գլուխն անցնելու համար, մինչ ասդին, Եգիպտոսի մէջ, արդէն Ազգային Միութեան կազմը կը տկարանար եւ առաջնորդարանին ու անոր միջեւ անհամաձայնութիւններ կը սկսէին:

Այսպէս, Թէֆէեանին մեկնումէն քանի մը օր ետք (3/16 Դեկտ.) Փարիզի Ազգային Համաժողովին պատգամաւոր զրկելու խնդրին առթիւ Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ Թեմականները համախորհուրդ «ճկատելով որ Եգիպտոսի կրկին Թեմական ժողովները ընտրուած են Եգիպտոսի եւ Սուտանի ժողովրդա-

(*) — 25 Հոկտ. 1918-ի թիւով Արեւին մէջ Թէֆէեանին հրատարակած մէկ գեկոյցէն կը հասկցուի թէ ինք «սպաննօլ»է վարակուած ու հիւանդ է:

կան ընդհանուր ֆուեարկութեամբ եւ օրինական ներկայացուցիչն են այդ երկու գաղութներու հայ ժողովուրդի մեծամասնութեան, որոշեց որ, իրբեւ կազմակերպուած համարատու գերագոյն մարմին, գոյգ Թեմականները ստանձնեն պահանջուած երկու պատգամաւորներու ընտրութեան գործին նախաձեռնութիւնը, գայն անյապաղ եւ օրինապէս գլուխ հանելու մտահոգութեամբ» եւ այս հիման վրայ կ'որոշէ «սոսկ վերագրեալ ընտրութեան գործին համար» Թեմական ժողովները վերածել «Եգիպտոսի եւ Եթովպիոյ ընդհանուր հայ գաղութներու ներկայացուցիչներէ բաղկացած Համագումարի մը», ինչպէս նաեւ կ'որոշէ ներկայացուցիչներ ուզել այս ժողովին համար Եգիպտոսի հայ կաթողիկէ ու աւետարանական համայնքներէն, Հայ Ազգային Միութեան Եգիպտոսի մարմնէն ու Կիպրոսի եւ Եթովպիոյ հայ գաղութներէն:

Բայց այս նախաձեռնութիւնը, որ դէմ էր Ազգային Միութեան, ապարդիւն կը մնայ, վասնզի գայն ջուրը կը ձգէ Ազգային Միութեան մէկ հաղորդագրութիւնը՝ թէ Փարիզի Համաժողովը առայժմ յետաձգուած է եւ բաւականացած են Պատուիրակութեան կազմը զօրացնելով, մինչ 1919 Փետր. 15-ին Ազգային Համաժողովը գումարելու որոշում տրուած էր եւ Ազգային Պատուիրակութիւնն իր հրահանգով իսկ Ազգային Միութեան կողմէ ընտրուած տոքթ. Նէվրուզն ու Թէքէեանը իրր Եգիպտոսի օրինաւոր պատգամաւորները ժողովի կը հրաւիրէր, այլ զանազան վայրերու ազգային միութիւններէն ընտրուած պատգամաւորներու հետ^(*):

Ասդին Ազգային Միութիւնը կը վերակազմուի (15-16 Մարտ) եւ կ'որոշուի որ ան ունենայ 30 անդամներ 10 քաղաքական կուսակցութեանց, 12 յաւանդանութեանց եւ 8 նպաստի մարմիններու ներկայացուցիչներով:

Թէքէեանը 1918-ին իր Փարիզ բնակութեան շրջանին կը հրատարակէ իր բանաստեղծութիւններու երրորդ հատորը՝ «Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս»:

(*) — Գրեթէ փաստման, Վահան Քիւրքեան եւ Համբարձումեան՝ Ամբիկա, Եղիշէ Եպս. Դուրեան, փրոֆ. Արքաիամ Տէր Յակոբեան եւ տոքթ. Բարսեղեան՝ Պոլիս, Գ. Նորատունկեան՝ Զուիցբերգ, Մելիոմ՝ Լոնտոն, Յակոբեան՝ Մանչեսթըր, Տէր Ստեփանեան՝ Իտալիա, Զատիկ Խանգաղեան՝ Յունաստան, Յովհաննէս վրդ. Թորոսեան, Արտաշէս պէյ Մըսըրեան եւ Գր. Սիւնապեան՝ Պոլսոյ հայ կաթողիկէ հասարակութիւն, Գրիգորեան եւ Հնդկեան՝ Պոլկարիա, փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան՝ Միջագետք. իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնէն՝ Ահարոնեան եւ Պապաջանեան: Համագումար՝ 38 պատգամաւոր:

ԱՆԴԱՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

(ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1918—ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1920)

1918-ի վերջերը մեր Ազգային Դատին հետապնդումին շուրջ ստեղծուեցաւ երկուութիւն մը, վասնզի Երեւանի մէջ անակնկալ կերպով Հայկական Հանրապետութիւն մը կազմուած էր 28 Մայիս 1918-ին, ուստի տիրակալութեան ենթարկուած Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Անոր վարիչները այս բարեդէպ պատեհութիւնն օգտագործելով կ'ուզէին ձեռք առնել Հայկական Հարցին ղեկավարութիւնը եւ մեկուսացնել Պօղոս փաշա Նուպարին գլխաւորած պատուիրակութիւնը, ո'չ թէ ազգային շահերու տեսակէտէն առաջնորդուած, այլ՝ անձնական — ըսենք նաեւ տղայական — փառասիրութիւններէ մղուած, ըսելու համար թէ իրենց գործն էր հայոց ազգային ազատագրութիւնը:

Այս տագնապին ու երկուութեան մէջ ահաւոր պատասխանատուութիւն ունէր Աւետիս Ահարոնեանը՝ Հանրապետական Պատուիրակութեան պետը, որ իր հետեւորդներով (տոքթ. Օհանջանեան եւ Միքայէլ Պապաջանեան) Փարիզ հասած էր եւ դժբախտաբար տխուր դեր մը կը կատարէր՝ արտաքուստ Ազգային Պատուիրակութեան հետ իրր թէ համերաշխութիւնը պահելով, բայց ներքեւնապէս անոր հակառակ գործելով:

Ահարոնեանը, որուն իբր գրագէտ արժանիքները ո'չ ոք կրնայ ուրանալ, որքան մեծ գրագէտ եւ արժէքաւոր մտաւորական մը, նոյնքան ալ իբր Հանրապետական Պատուիրակութեան պետ ապիկար, անձնական տղայական փառասիրութիւններով գործող եւ էնթրիկան դիւանագէտ մը, տիրացուի մտայնութեամբ քաղաքական գործիչ մը հանգիսացած է:

Իր նամակները, որոնք պուշեիկները ձեռք անցընելով հրատարակութեան տուին^(*) ցոյց կու տան իր ոչ յանձնարարելի նկարագիրը եւ ի յայտ կը բերեն իր պզտիկութիւնները, որոնք կը հաստատուին նաեւ Զաւէն պատրիարքին յուշերուն զանազան էջերով^(**):

(*) — *Նորհրդային Հայաստան*, 1922 Ապրիլ 7, 14, 15 եւ 16:

(**) — «Նորհրդային Հայաստան»ի մերկացումները — Մէֆիսթօ, Պաշար, 1922 Յունիս 3, 6, 12 եւ 13, ինչպէս նաեւ *Արեւ*, Բ. 1105-1111:

Պօղոս փաշա Նուպարը՝ այս տաղնապալի կացութեան մէջ ազգային շահերու պաշտպանութեան համար ընդհանուր համաձայնութիւն մը ստեղծելու նպատակով՝ աշխարհի բոլոր կողմերու գաղութներուն ներկայացուցիչներով Ազգային Համագումարը կը հրաւիրէ Փարիզի մէջ գումարուիլ:

Համագումարը կը բացուի 24 Փետրուար 1919-ին եւ իր նիստերը կը շարունակէ մինչեւ Ապրիլ 22: Այս ժամանակամիջոցին կը գումարէ 38 նիստեր, առանց հաշուելու 5 նախապատրաստական ժողովները: Այս գումարումներուն կը նախագահէ Գարրիէլ Նորատունկեանը եւ ատենադպրութիւնը կը վարէ Թէքէնը:

Ազգային Պատուիրակութեան խորհրդակցութեամբ ձեռնհաս անձերու պատրաստած հայկական պահանջները բանաձեւող յիշատակագիրը Համագումարէն կը վաւերացուի եւ պատգամաւորութեան մը միջոցով կը ներկայացուի Դաշնակիցներուն, Վերսալի մէջ գումարուող վեհաժողովին:

Այս նախնական աշխատութիւններէն ու կարգ մը ընթացիկ դործերէն ետք Ազգային Պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ իր հրաժարականը, որպէսզի համագաղային ընտրութեամբ կազմուի նոր պատուիրակութիւն մը, որ նկատուի ամբողջ հայ ժողովուրդին կամքը ներկայացնող պաշտօնական մարմին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ միասին կազմէ «Ամբողջական Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւն»ը: Այս կերպով հայ ազգը պիտի ներկայանար մէկ ճակատով:

Նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը դժբախտաբար դժուարութիւններու կը հանդիպի:

Դաշնակցականները պահանջ կը դնեն որ նոր պատուիրակութեան մէջ իրենք մեծամասնութիւն կազմեն, ինչ որ տարօրինակ եւ անընդունելի կը թուի Համագումարի անդամներէն շատերուն:

Համագումարը երկուքի կը բաժնուի եւ դաշնակցականները ժողովասըրահին քովնտի մէկ սենեակը դիրք բռնած՝ այն տեղէն կը ներկայացնեն իրենց պահանջները: Խնդիրը կը ստանայ այն աստիճան սուր կերպարանք, որ ժողովին անկուսակցական մեծամասնութիւնը՝ ձանձրացած երկարածիգ սակարկութիւններէն՝ կը սկսի տրամադրութիւն ցոյց տալ նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը կատարելու առանց դաշնակցականներու մասնակցութեան: Այս զաղափարին կը հակառակին ռամկավարները, որոնք կ'ուզէին ազգային միութիւնը ամէն գնով պահել եւ ռուսահայ ու թրքահայ հատուածներուն միասնականութիւնը ապահովել, վերջապէս՝ երկու Հայաստաններու միութիւնն ու երկու պատուիրակութիւններու միաձուլումն իրականացնել^(*):

Կը կատարուին երկար բանակցութիւններ, որոնց մէջ իբր միջնորդ ամենակարեւոր դերը կը կատարէ Թէքէնանը, իր ընկերներէն Տամատեանին ու Զօպանեանին հետ, եւ վերջապէս կը գտնուի համաձայնութեան եզր մը, որուն հիման վրայ կը կատարուի նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը 1919 Ապրիլ 29-ին՝ փոխադարձ զիջողութեամբ:

Գոյացած համերաշխութեան հիման վրայ Պօղոս փաշա Նուպարը կը մնայ

(*) — Իրենց պատճառաբանութիւններն ու տեսութիւնները տեսնել Արեւիմ 8068-րդ թիւով:

Պատուիրակութեան պետ. իսկ անոր անդամ կ'ընտրուին՝ Թէքէնէն զատ՝ փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանը, Արշակ Զօպանեանը, գաշնակցականներէն տոբթ. Յակոբ Նէվրուզն ու Գարեգին Փաստրմաճեանը^(*)։ Արեւը (թ. 610) այս լուրը կը հաղորդէ իր ընթերցողներուն, ըսելով թէ ընտրութիւնը կատարուած է «կատարեալ համերաշխութեամբ եւ միաձայնութեամբ», առանց յայտնելու դժուարութիւնները։

Փարիզի Համագումարն իր նստաշրջանը փակելէ առաջ բաղձանք կը յայտնէ երկու պատուիրակութիւնները միաձուլելու «Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւն» անունին տակ, որպէսզի հաւաքաբար կատարուին խաղաղութեան Համաժողովին բոլոր դիմումները թէ՛ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ թէ՛ Ազգային Դատին համար։ Նոյնպէս պարտք կը դրուի «ամբողջական» պատուիրակութեան վրայ՝ բանակցելու Հայաստանի կառավարութեան հետ, հայկական երկու հատուածներու միասնականութիւնն իրականացնելու համար Հայաստանի մէջ՝ խառն դահլիճի մը կազմութեան համար, ապա ձեռնարկելու խորհրդարանական ընտրութեանց՝ երկու հատուածներուն պատկանող հայերու քուէով։

Այս որոշումին ակամայ եւ առերես կը հաւանի Ահարոնեանը, պարզապէս «պառակտումից խոյս տալու համար», ինչպէս կը հասկցուի առ Սիրական Տիգրանեան ուղղած 24 Ապրիլ 1919 թուականով նամակէն։

Ահարոնեանը որոշած էր իր գիտցածէն չչեղիլ, ուստի անգործադրելի ձգելու համար Համագումարին այս որոշումները, որոնք իր պատուիրակութեան վերջ կրնային տալ, գաղտնի կը հրահանգէ Երեւանի Հանրապետութեան վարիչներուն որ կանխեն եւ իրենք ստանձնեն Հայկական խնդրին հետապնդութեան դործը, Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնը աւելորդ դարձնելով։ Եւ կը կատարուի 28 Մայիս 1919-ին Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակման աքթը, որուն իբր հետեւանք Արեւմտահայ Համագումարէն ընտրուած Գործադիր Ժողովին 12 անդամները խորհրդարանին անդամակցութեան կը հրաւիրուին։ Եւ այս՝ այնպիսի ատեն մը, ուր Ահարոնեանն ու իր գործակիցները Փարիզի մէջ կը բանակցէին Պօղոս Նուպար փաշային եւ ոչ-գաշնակցական պատգամաւորներուն հետ, միացեալ կառավարութեան եւ միացեալ պատուիրակութեան խնդիրներուն նկատմամբ հասկացողութեան մը գալու համար։

Այս արարքը տեղի կու տայ պառակտումի եւ մեծ վէճերու, ինչպէս նաեւ լարումի մը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան յարաբերութիւններուն միջեւ։

Ազգային Համագումարէն ընտրուած Ազգային Պատուիրակութիւնը կը նկատուէր հայոց ներկայացուցչութիւնը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը՝ Հայաստանի կառավարութենէն զրկուած, ենթակայ էր Երեւանի կառավարութեան, «բայց շնորհիւ մի շարք պայմանների՝ օգտուում էր լայն իրաւունքներով», ինչպէս կը գրէ Վրացեանը (Վէմ, ԺԵ., էջ 81), որուն այս տողերը բաւական յատկանշական են եւ ցոյց կու տան թէ Ահարոնեանը

(*) — Փաստրմաճեանը իմն ամիս ետք, 16 Յունուար 1920-ին, կը հրաժարի Ազգային Պատուիրակութենէն։

սանձարձակ կը գործէր եւ ինք էր որ Փարիզէն թելադրութիւններ կ'ընէր^(*) ու գրգռութիւններ կը ստեղծէր:

«Այդ երկու պատուիրակութիւնների յարաբերութիւնները լաւ չէին, արտաքինապէս քաղաքականութիւնը սիրալիք, ինչպէս վայել է իրենց արժանապատուութեան գիտակից դիւանագէտներին՝ ներքին սուր հակամարտութեան մէջ էին, չասելու համար թշնամութեան» (Նոյն):

Վրացեանը շարունակութեան մէջ կը գրէ. «Պատուիրակութիւններ յարաբերութիւնները առանձնապէս լարուցին, մանաւանդ, 1919 թ. Մայիս 28-ից յետոյ, երբ Երեւանում տեղի ունեցաւ Հայաստանի անկախութեան եւ միութեան հանդիսաւոր յայտարարութիւնը եւ 12 արեւմտահայ պատգամաւորների ընդունելութիւնը Հայաստանի խորհրդի կազմի մէջ^(**): Այս դէպքը աշխարհում ապօրինի^(***) ու վրդովեցուցիչ^(****) թւաց Ազգ. պատուիրակութեան, որ Պօղոս Նուպար փաշան մի պահ նոյնիսկ սպառնաց հրապարակային բողոք քարոզացնել: Սակայն, ի վերջոյ, աւելի պաղարիւն եւ բանիմաց մարդկանց միջամտութեամբ, կարելի եղաւ մեղմել փաշայի գայրոյթը, եւ երկու պատուիրակութիւնների միջեւ սկսուեցին բանակցութիւններ, որոնք տեւեցին բաւական երկար, բանակցութիւնների առարկայ եղաւ Ամրոդջական Հայաստանի կառավարութեան, Պառլամենտի եւ պատուիրակութեան կազմութեան հարցը» (Նոյն, *եւ դարձեալ Ս. Վրացեան*, «Բանակցութիւններ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ», 1920, *Պոսթըն*, էջ 8-11):

Վրացեանին այս տողերը շատ հեռու են անշուշտ անկեղծ եւ ճիշդ ըլլալէ: Ահարոնեանն ու իր Փարիզի գործակիցները, կատարեալ դերասանութեամբ, ինքզինքնին բոլորովին անգիտակ ձեւացնելով Երեւանի յայտարարութեան, գործիքներ թելադրած էին, կը գործակցէին Ազգային Պատուիրակութեան եւ Պօղոս Նուպար փաշային հետ, թոյլ չտալու համար որ իր սպառնալիքը անմիջապէս գործադրէ՝ եթէ անկարելի ըլլայ իսկ զայն այդ որոշումէն հեռացնել գէթ յապաղել անոր գործադրութիւնը, սկսած էին նկնի կարգաւ Ազգային Պատուիրակութեան, իրենք ալ ինքզինքնին համամիտ ցոյց տալով աթթին անպատե-

(*)— Այս պարագան շատ յստակօրէն եւ պայծառ կերպով կը պարզուի Ահարոնեանին առ Սիրական Տիգրանեան ուղղած 24 Ապրիլ 1919 թուակիր նամակէն: Ահարոնեանը այս Միացեալ Հայաստանի յայտարարութեան համամիտ կը ներկայացնէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը եւ իր խորհրդակցները՝ Ս. Անճեմանը, Յովհաննէս Խան Մասեհեանը, Պատուիրակութեան քարտուղար Միքայէլ Վարանդեանը, ինչպէս նաեւ Լեւոն Շանթը, փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեանը եւ Գարեգին Փաստրմանեանը: Նոյնը կը հաստատուի Ահարոնեանին առ Խատիսեան ուղղած 7 Օգոստ. 1919 թուականով նամակէն:

(**)— Այս աթթին որքան արժէք գուրկ, ապօրէն եւ պակաս բան մը ըլլալը Ահարոնեանը ինք կը խոստովանի իր 2 եւ 7 Օգոստ. 1919 թուականով Խատիսեանին ուղղած նամակներուն մէջ, ուր կերպով մը բողոք կայ Հայաստանի վարչապետին դէմ, որ իր թելադրութիւնները լրիւ չէ կատարած: Ան կ'ըսէ. «Այն պայմանները, որոնց մէջ եղաւ Մայիս 28-ի աթթը, մեզ չգոհացրեց»: Իր տեսութեամբ, այդ աթթը ըլլալու էր՝ 1- միաձայնութեամբ խորհրդարանին եւ 2- միակամ ու սերտ համաձայնութեամբ բոլոր կուսակցութիւններուն: Նոյնպէս ան արժէք չի տար 12 թրքահայերու՝ խորհրդարանին անդամակցութեան կոչուելուն:

(***)— Ըստ Ահարոնեանին՝ շատ իրաւացիօրէն:

(****)— Վէճեր ծայր տուած էին ամէն կողմ, նոյնիսկ Երեւանի մէջ, ուր ոչ-դաշնակցականները դէմ էին այդ աթթին:

հոլթեանց եւ համաձայն՝ զանոնք բառնալու անհրաժեշտութեան նկատմամբ Փաշային տուսակէտներուն: Ուստի կը համաձայնին միասին խորհրդակցելով դարման մը գտնել: Այսպէս, կը յաջողին բանակցութեանց դուռ բանալ եւ թոյլ չտալ Պօղոս փաշային բողոքին: Պօղոս Նուպար փաշան դժբախտաբար միամըտութեամբ կ'իյնայ այս ծուղակին մէջ, հաւատալով Ահարոնեանին եւ իր գործակիցներուն անկեղծութեան ու հայրենասիրութեան: Հետեւաբար կը սկսին բանակցութիւններ Փարիզի մէջ երկու պատուիրակութեանց միջեւ:

Ազգային Պատուիրակութիւնն ինքզինք նկատելով թրքահայոց միակ իրաւասու եւ լիազօր ներկայացուցիչը, Մայիս 28-ի յայտարարութիւնը Երեւանի կառավարութեան կողմէ ոտնձգութիւն մը եւ անհարկի միջամտութիւն մը կը համարէր թրքահայոց գործերուն: Ուստի դարմանելու համար այս ձախող քայլը, Ազգային Պատուիրակութիւնը 12 որոշ պայմաններ կ'առաջարկէ, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ 6 պայմաններ (մանրամասնութիւնները տեսնել ՎԷՄ, ԺԵ., էջ 82-83):

Բանակցութիւնները կը տեւեն մինչեւ Յուլիս 22. սակայն վերջնական եւ վճռական ձեւ չի տար անոնց Ահարոնեանը, որ աւելի երկար ժամանակ չահելու համար Երեւանի կառավարութեան հետ ուղղակի բանակցող պատուիրակութիւն մը ղրկելու պէտքը կը ներկայացնէ, անշուշտ համաձայնելու բնաւ միտք չունենալով, պարզապէս Ազգային Պատուիրակութիւնը օրօրելու համար:

Ահարոնեանը իր այս խորդաւանքն ալ կը յաջողցնէ: Ահա թէ ինչպէս այսպիսի դժուար պաշտօնով պատուիրակութեան մը պէտքը կը ծագի:

Ազգային Պատուիրակութիւնը այդ պաշտօնը կը վստահի Թէքէեանին, անոր բնկեր տալով Նշան Տէր Ստեփանեանը: Երեւանի մէջ իրենց պիտի միանային Կովկասէն Սամսոն Յարութիւնեանն ու Ա. Մխիթարեանը:

Սիմոն Վրացեանը, իրր դաշնակցական վարիչներէն մէկը Հայաստանի Հանրապետութեան, ՎԷՄին (ԺԵ., էջ 81-86) մէջ հարցը կը ներկայացնէ բոլորովին այլափոխուած ձեւով մը եւ անոր կու տայ կուսակցական նկարագիր ու չի վարանիր գրել. «Անկողմնակալ ընթերցողի մը համար պարզ է որ Ազգ. պատուիրակութեան ցուցանակի տակ ռամկավար-ժողովրդակաւ կազմակերպութիւններն էին գնում Երեւան՝ իշխանութեան նուաճման ծրագրով» (էջ 84), ինչ որ ծիծաղելի սոփեստութիւն մըն է:

Հոս չեմ ուզեր տող առ տող քննութեան առնել այս կարգի միւս դիտողութիւնները եւ գնահատութիւնները Վրացեանին, որ իրր զլխաւոր պատասխանատուներէն մէկը այս բանակցութեանց ձախողութեան, — քանի որ ինք էր Հայաստանի կառավարութեան պատգամաւորներուն պետը, — աւելի խոհեմ եղած պիտի ըլլար՝ եթէ չմղուէր խորհրդածութիւններու, որոնց հիմը խախուտ է:

Այս հարցերը վերլուծելու տեղը չէ հոս: Միայն գիտել տալ աւելորդ չըլլայ թէ Վրացեանը, որ հրատարակութեան տուած է «ամբողջական եւ քանակցողների կողմից պաշտօնապէս ստորագրուած արձանագրութիւններն» (ՎԷՄ, ԺԵ., ԺԶ., ԺԷ., ԺԸ., ԺԹ., ԻԱ.), «յանուն անաչառութեան» պատրաստակամութիւն կը յայտնէ տեղ տալու բանակցող կողմերու լուսաբանութիւններուն կամ յուշերուն, եւ մասնաւորապէս փափաք կը յայտնէ լսել Թէքէեանն ու Տէր Ստեփանեանը, առանց գիտնալու որ Թէքէեանն արդէն արտայայ-

տուած էր շատ առաջ ժողովուրդի ձայնըին մէջ (թ. 392-394, նաեւ՝ Արեւ, թ. 737-738, 771-773), «Բացատրութիւն մը Երեւանի քանակցութիւններու վրայ՝ ինչ ուղեցիմք, ինչ ստացանք»:

Թէքէեանն ու Տէր Ստեփանեանը 17 Սեպտ. 1919-ին կը հասնին Պոլիս եւ ուղղակի Ղալաթիոյ խորհրդարանը երթալով կը տեսակցին Զաւէն պատրիարքին հետ: Երկու պատուիրակները կը հաղորդեն թէ իրենք Հայաստանի Միացեալ Պատուիրակութենէն պաշտօն ունին երթալու Երեւան՝ իրրեւ արդիւնք այն համաձայնութեան, որ յառաջ եկած է Երեւանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներուն հետ (ժողովուրդի ձայնը, թ. 286/195):

Երկու պատուիրակները երկու օր ետք կը ներկայանան նաեւ Քաղաքական ժողովին եւ կու տան իրենց բացատրութիւնները իրենց պաշտօնին մասին: Նոյն օրը Թէքէեանը ներկայ կ'ըլլայ Ազգային ժողովի նիստին եւ Հայրենիքի տուրքին շուրջ վիճաբանութեանց կը մասնակցի:

Թէքէեանն ու Տէր Ստեփանեանը թրքահայ վարչական կեդրոնին կարծիքներն ալ ստանալով 1 Հոկտ. 1919-ին Պոլսէն կը մեկնին դէպի Պաթում (ժողովուրդի ձայնը, թ. 297/206), ուրկէ Թիֆլիսի ճամբով կը հասնին Երեւան, ուր իրենց եղած ընդունելութիւնը ցոյց կու տայ թէ ինչ էր Հայաստանի կառավարութեան տրամադրութիւնը պատուիրակներուն հանդէպ^(*):

Ահարոնեանը կը դաւէր միշտ գործին դէմ եւ զժախտութիւն մըն էր որ Երեւանի կառավարութիւնը կը գտնուէր անոր ազդեցութեան տակ: Ահարոնեանը Թէքէեանին ու Տէր Ստեփանեանին ետեւէն փրօֆ. Ա. Խաչատրեանը Երեւան կը զրկէր բերանացի հրահանգներով:

Խատիսեանը՝ հլու կամակատար՝ բանակցութիւններուն ուշ կը սկսի, պատուիրակներուն Երեւան ժամանումէն 15 օր ետք՝ 1919 Հոկտ. 29-ին: Բանակցութիւնները որոշ ընդհատումով կը շարունակուին մինչեւ 1919 Նոյ. 25, երբ կը խզուին:

Բանակցողներն էին՝ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Թէքէեանը (նախագահ), Սամսոն Յարութիւնեանը, Նշան Տէր Ստեփանեանն ու Ա. Մխիթարեանը^(**), իսկ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ Սիմոն Վրացեանը (նախագահ), Շաւարշ Միսաքեանը եւ Մարտիրոս Յարութիւնեանը. քարտուղարն էր Յ. Քոչարեանը:

Ալ. Խատիսեանը, Հանրապետութեան վարչապետը, որ առաջին նիստին

(*) — Հայր Վարդան ստորագրութեամբ իր *Օրուան նօթերուն* մէջ, որոնք ժիրայր Շիրակացի (Սիմոն Զեմլեֆեանը) կը գրէ *ժողովուրդի ձայն*ին մէջ, — յաճախ թէքէեանին գրչին հպումներով, — կը հանդիպիմ սա նշանակելի տողերուն. «Եթէ գիտցուի որ այն contact-ի պակասը, կը նշանակէ Հ. Հ. կառավարութեան հրաւերին վրայ ներքին կարեւոր պաշտօնով մը Երեւան հասնող (եւ իրենց ժամանումը Պաթումէն եւ Թիֆլիսէն հեռագրաւ ծանուցուած) երկու անձի համար ոչիւրով լեցուն եւ առանց սաւանի միակ անկողնի մը «պատրաստութիւնը», աստուածման պանդոկի մը մէջ — ծերուկ հնահաւքը, որ ատիկա գիտէ արդէն, կրնայ զուարճանալ եւ ըսել. «Ինչ լաւ են բրբր...» (թ. 697): Արդէն քաւական որոշ է կարծեմ քէ ի՞նչ քանի կ'ակնարկեն Հայր Վարդանին կամ Թէքէեանին գրած սա տողերը: Միայն աւելցնեմ թէ ծերուկը կեղծանունն է Սարգիս Սրեմցի, որ այդ միջոցին ձախտամարտին մէջ կը գրէր, իր կարգին, օրուան նիւթեր, անշուշտ կնկնով Թէքէեանը, որ *ժողովուրդի ձայն*ին խմբագրապետն էր:

(**) — Թէքէեանը քնաւ չի յիշեր ասոր անունը:

ներկայ գտնուած է, այս բանակցութիւններուն մասին արտայայտուած է չատ նշանակելի ձևով մը: Ողջունելէ ետք Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներուն գալուստը «ինչպէս նաեւ այն նպատակը, որի համար նրանք եկել են», կը յայտարարէ թէ «Հայաստանի կառավարութիւնը ինքը լիազօրութիւն չունի տալ այս կամ այն պատասխանը Ազգ. պատուիրակութեան առաջարկութիւններին, որոնք տրեցին նրան այս պատուիրակութեան կողմից: Ուստի նա յանձնեց այդ առաջարկութիւնները այն մարմիններին^(*), որոնց վստահութեամբ եւ լիազօրութեամբ կառավարութիւնը գոյութիւն ունի, մերժում է եւ ընդունում է որոշումներ: Ես պատիւ ունեմ յայտնելու, ինչպէս այստեղ եկած պատգամաւորութեանը, այնպէս եւ այստեղ գտնուող պ.պ. Վրացեանին, Մ. Յարութիւնեանին եւ Շ. Միսաքեանին, որ այն որոշումները, որոնց կը յանգի յիշեալ վեց անձանց միացեալ խորհրդակցութիւնը, կառավարութիւնը համարում է իր համար պարտաւորեցուցիչ եւ անպայման գործադրութեան ենթակայ: Այն որոշումների մասին, որոնք կ'ընդունեն այս խորհրդակցութեան մէջ, ես, յանուն կառավարութեան, պաշտօնական նամակով ուղարկած Ազգ. պատուիրակութեան պատուիրակների ձեռնով կը տեղեկացնեմ պատուիրակութեանը: Միեւնոյն ժամանակ՝ ես, հիմնուելով իմ ունեցած տեղեկութիւնների վրայ, կարող եմ յայտնել այստեղ, որ նոյն որոշումը կ'ընդունուի նաեւ Հայաստանի խորհրդարանի կողմից: Ես հրաւիրում եմ խորհրդակցութեան անդամներին դիմել համերաշխ աշխատութեան, որի հետեւանքը պիտի լինի համաձայնութիւն կայացնելը» (Վէմ, ԺԵ., էջ 87): Բայց անկեղծութիւնը կը պակսէր:

Ահարոնեանը կը սոսքայ. «Մենք կարողացանք համոզել որ փաշայի պատուիրակութիւնը չըրողոքի Մայիս 28-ի աքթի դէմ, այլ այն պայմանների, որոնց մէջ կատարուել է յիշեալ աքթը». եւ այս էր ամբողջ նպատակը բանակցութիւններուն, որոնց հզօրակացութեան մը հասնելուն ընաւ համաձայն չէր: Եւ ասոր համար թէքէեանին առաքելութեան հետ Երեւան կը փութացուէր փրոֆ. Ա. Խաչատրեանը, բերանացի եւ զրաւոր հրահանգներով, որպէսզի Երեւանի մէջ կարեւորութիւն չտան Փարիզի մէջ գոյացած համաձայնութեան եւ իրենց ուղածին պէս վարուին:

Խատիսեանին ուղղուած Օգոստ. 7 թուակիր նամակին մէջ ան կառավարութիւնը ազատ ձգելու ձեւերուն տակ կը թունաւորէ մթնոլորտը գրելով. «Պարտք ենք համարում ասել որ, մենք համարում ենք փաշային չափազանց վտանգաւոր մարդ, այդքան իրաւունքներ չտալու համար. մենք որպէս փոքրագոյն չարիք կարող ենք համաձայնուել որ նա դառնայ ապագայ միացեալ պատուիրակութեան միակ նախագահը, եւ այդ էլ, ինչպէս ասացի, միայն նրա համար որ այլպէս նա կարող է ազգը պառակտել եւ մեծամեծ չարիքներ գործել: Սակայն պատուիրակութեան մէջ էլ չի կարելի թոյլ տալ որ նա մեծամասնութիւն ունենայ այնպիսի հիւր եւ աննկարագիր անձերով, ինչպիսիք են պ. Ա. Զօպանեան, Վ. Թէքէեան, պրոֆ. Տէր Յակոբեան, որոնց վրայ յենած ի հարկին նա ընդունակ է ինքզինքը թիրաքաւոր պաշտօնական ներկայացուցիչ հռչակել, նախագահ անգամ միացեալ ժամանակաւոր կառավարութեան. բայց ինքն ինչխան քնաւորութեան տէր լինելով, փաշան, ինչպէս գրել եմ իմ անցեալ գե-

(*) — Անշուշտ ըսել կ'ուզէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

կոյցիս մէջ, վատ փաղափազէտ է եւ միանգամայն անծանօթ մեր իրականութեան, անգգայ մեր ցաւերին, մի եզիպտացի, որին մի արտասուելի դիպուած այս մեր պատապխանատու օրերին դրբեր է մեր ժողովրդի նակատագրի վարիչների առաջին կարգին»:

Այս տրամադրութեամբ սկսուած բանակցութիւններու արդիւնքը, բնական է, շատ յաջող չէր կրնար ըլլալ:

Առաջին գումարումին, իր իսկ նախազահութեամբ Թէքէեանը կը ներկայացնէ Ազգային Պատուիրակութեան ծրագիրը ամբողջական Հայաստանի վարչական առժամեայ կազմի մասին (Վէմ, Ժէ., էջ 88-92):

Թէքէեանը կը գրէ. «Բանագնացներս, ի սկզբանէ հանդիպեցանք վարչապետ պ. Խատիսեանի, կառավարութեան ուրիշ անդամներուն եւ ուրիշ դաշնակցականներու կողմէ շատ աւելի հաշտարար տրամադրութեան մը մեր ըսկըգրեմական առաջարկներուն հանդէպ՝ քան վերջէն՝ բանակցութեանց ընթացքին ցոյց տուին բանակցողները մեր աւելի համեստ, անպատեհ համաձայնութիւն մը գոյացնելու փափաքով տրուած առաջարկներուն: Եւ մենք գիտեմք թէ ինչպէս, ի՞նչ դիտումներով կատարուեցաւ այս փոփոխութիւնը եւ ասիկա գիտնալով է որ բոլորովին տարօրինակ կը գտնեմ այսօր մեզի վերագրուած «յաւակնոտութիւնները», «տհաս» թէ հասուն, «ամուլ» թէ արգաւանդ «յաւակնութիւնը» ():*

Շատ յստակ էր որ Երեւան՝ թելադրուած Ահարոնեանէն՝ բնաւ անկեղծօրէն դիտում չունէր պատուաւոր Համաձայնութեան մը յանգելու եւ ազգին մէջ առաջ եկած բեկումը եւ պառակտումը բառնալու:

Հետեւեալը պարզ ձեւակերպութիւն մըն էր կատարուածը:

Ժողովները կը շարունակուին, փոխնիփոխ նախազահութեամբը Թէքէեանին եւ Վրացեանին, բայց ապարդիւն կ'անցնին եւ կարելի չ'ըլլար եզրակացութեան մը յանգիլ:

Թէքէեանը հետագային թէ՛ Համագումարին մէջ եւ թէ՛ մամուլի միջոցաւ կը յայտարարէ թէ, հակառակ անոր որ իրենք Երեւանի բանակցութեանց ընթացքին աւելի զիջում ըրած են քան ինչ որ Ահարոնեան ընդունած էր Փարիզի մէջ, բայց դարձեալ Համաձայնութիւն գոյացնել կարելի չէր եղած:

Այս ձախողութեան մէջ Խատիսեանին դժբախտ կրաւորականութիւնը եւ Ահարոնեանին նոյնքան դժբախտ թունաւորիչ ներշնչումները մեծ դեր կատարած են:

Փրոֆ. Խաչատրեանէն ետք Երեւան կը հասնի Փարիզէն բժիշկ Մանտինեանը, որ նոր հրահանգներ կը բերէ Ահարոնեանէն: Ասոր վրայ բանակցութիւնները նորէն կը խզուին (Իրազեկ, Ապագայ, 1921, թ. 7, կամ՝ Ժողովուրդի ձայնը, թ. 709):

Հետագային բժիշկ Մանտինեանը Երեւանի առաջնորդ Խորէն եպիս-

(*) — Այս տողերը պատապխան էին դաշնակցական պետերէն Արշակ Զամալեանին Աշխատաւորին մէջ հրատարակուած մէկ տեսակցութեան (Ժողովուրդի ձայնը, ք. 363), նաեւ Շաւարշ Միսաքեանին, որ Պոլիս գալէն ետք «հրապարակաւ կը յայտնէ թէ բանակցութիւնները ձախողեցան որովհետեւ պատուիրակները կ'առաջարկէին այնպիսի ծրագիր մը որ իրականութեան ճշգրիտ ըմբռնումէն աւելի հիմնուած էր տհաս եւ ամուր յաւակնութիւններու վրայ»:

կողմից (յետոյ կաթողիկոս) կողմէ Ազգային Պատուիրակութեան առաքելութեան ի պատիւ տրուած հացկերոյթի մը մէջ անձամբ կը խոստովանի թէ Ահարոնեանին հրահանգները կրնային դեր մը խաղացած ըլլալ Երեւանի բանակցութեանց ձախողանքին մէջ, «որովհետեւ իմ մեկնած օրերուս՝ Հանրապետութեան պատուիրակութեան տրամադրութիւնները Փարիզի մէջ, հիմնովին փոխուած էին միացման խնդրին նկատմամբ»

Թէ ինչո՞ւ այս շրջափոխութիւնը, կը լուսաբանուի Թէքէեանէն, հետեւեալ բացատրութիւններով, որոնք բաւական որոշ գաղափար մը կու տան բանակցութեանց ընթացքին վրայ: Ան կ'ըսէ.

«Երեւանի մէջ՝ ի սկզբան գտանք վարչապետ Պ. Խատիսեանի, Դահլիճին եւ նոյն իսկ Խորհրդարանի կարեւոր անդամներուն հոլ լաւ ընդունելութիւն եւ հաշտարար տրամադրութիւններ: Պ. Խատիսեան յայտնեց մեզ թէ, ըստ իրեն, Պատուիրակութեան նախագահին միաժամանակ վարչապետն ըլլալու առաջարկն էր որ խիստ ընդդիմութեան պիտի հանդիպէր, եւ քանի որ, ըսաւ, կ'ուզուի Պ. Պօղոս Նուպարի անձին վրայ՝ իբրեւ Համաձայնական պետութեանց առջեւ հայկական դատը մինչեւ այժմ պաշտպանող եւ մինչեւ լուծումն ալ անհրաժեշտօրէն պաշտպանելու լոյնուած անձնաւորութիւնը՝ շնչտել երկու Հայաստաններու միացումն ու նաեւ իր հեղինակութիւնը զօրացնել, այդ նոյն նպատակին կարելի է հասնիլ, ըսաւ, իրեն տալով Հանրապետութեան նախագահի կամ գերագոյն ներկայացուցչի տիտղոսը: Խորհրդարանի լուծումը շատերու ալ փափաքն է՝ քայց հաւանօրէն աւելի գործնական պիտի գտնուի, կ'ըսէր, մասնակի լուծումն եւ ամբողջացումը՝ Պ. Ահարոնեանի առաջարկած հիման վրայ: Պ. Խատիսեան կ'աւելցնէր, սակայն, որ թէ՛ ինք եւ թէ՛ կառավարութիւնը ըլլալով Դաշնակցական, չեն կրնար բանակցիլ մեզ հետ, թէ ինք կուսակցութեան մէջ նորածին երեխայ մըն է եւ անոր ծառան է միայն, ու կուսակցութիւնն է որ պիտի որոշէ եւ վարէ բանակցութիւնները:

«Այս վերջին խօսքերն ընդգծել կարեւոր է, որովհետեւ այստեղ եւ այլուր գրուեցաւ թէ մեր առաքելութիւնը ինք ուզած է բանակցիլ Դաշնակցութեան հետ կուսակցական հանգամանքով, մինչդեռ իրողութիւնն այն է՝ որ մենք վնասաւնէ մերժեցինք Պ. Խատիսեանի այդ ըմբռնումը, յայտնեցինք թէ կառավարութիւնն էր մեզ հրաւիրողը ու մենք կառավարութեան հետ էր որ պաշտօն ունէինք համաձայնութիւնը կնքելու: Երբ, վերջէն, Պ. Վարչապետը մեզ ներկայացուց բանագնաց Պ. Պ. Ս. Վրացեանը, Մարտ. Յարութիւնեանն ու Շ. Միսաքեանը, ոչ մէկ խօսք ըրաւ անոնց Դաշնակցութեան ընդդէմ: Ժողովին կողմէ ընտրուած ըլլալուն մասին եւ արձանագրութեան, ընդհակառակն, իր սա խօսքերը թէ՛ մեր գոյացնելիք համաձայնութիւնը պարտադիր պիտի ըլլայ կառավարութեան համար, որ մեզ կը վստահեցնէ նաեւ թէ Խորհրդարանը պիտի վաւերացնէ գայն:

«Իսկ ատկէ առաջ, կառավարութիւնն իր ամբողջական նիստին մէջ մեր բոլոր առաջարկները լսելէ ետք՝ մենք կարգ մը լուսաբանութիւններ միայն ուզեց եւ հարցուց թէ միացեալ նոր կառավարութեան մէջ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ ներկայացուելիք նախարարներու ցուցակը պատրաստ ունի՞մք մեզի հետ»:

Իսկ Սամսոն Յարութիւնեանին բանակցութեանց մասնակցութիւնը, որ

դաշնակցականներու կողմէ խծբուած է, Թէքէեանը կը բացատրէ սա կերպով:

«Ժողովրդական մինչեւ Մայիս 28 կը գործակցէին կառավարութեան մէջ Դաշնակցականներուն, անոնց հետ հաւասար թուով. կառավարութեանէն քաշուած եւ երեսփ. ընտրութիւններուն դէմ պայքար ըրած էին Մայիս 28-ի «աք»ին ապօրինութիւնը մէջ բերելով. նոր դաշնակցական կառավարութիւնը ընտրութիւններէն ետքն ալ անոնց առաջարկած էր մտնել նախարարութեան մէջ. մեր կնքելիք համաձայնութիւնը, հետեւաբար, զիրենք եւս ուղղակի կը շահագրգռէր թէ՛ սկզբունքներու եւ թէ՛ կազմունիքի առժ. կառավարութեան մէջ իրենց մասնակցութեան տեսակետէն»:

Թէքէեանը կը թուէ այն զիջումները, զորս իրենք ըրած են՝ առանց միւս կողմէն դորզն զիջում մը, մօտենալու ամենափոքր քայլ մը տեսած ըլլալու, ընդհակառակն՝ ընկրկումներ միայն գտնելով:

Ան իւրաքանչիւր ծեծուած խնդիր կը բացատրէ եւ իրենց հանդիպած ընդ-դիմադրութիւնը կը պարզէ:

Այս պայմաններու մէջ խզուած են բանակցութիւնները: Թէքէեանը կը յարէ.

«Կ'զգայիմք մեր պատասխանատուութեան քովանդակ ծանրութիւնը: Եթէ ազգային շահը չ'ըլլար՝ գէթ անձնական շահը պիտի ըսէր մեզ թէ յաջողեալու եմ այս բանակցութիւնները որոնց յառած եմ ամբողջ ազգին աչքերը: — Եթէ չ'յաջողեցան՝ պատճառը այն է որ չուզուեցաւ զանոնք յաջողցնել, ի սկզբան ուզուելէ յետոյ:

«Չուզուեցաւ, երեւանի մէջ եւ այլուր, ինքնախաբէական, անհիմն նկատումներով, կարծելով թէ Հանրապետութիւնը արդէն իսկ նանչցուած հաստատուած է եւ ա'լ պէտք չ'կայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը հաշուի առնելու: Այս մասին մեր բոլոր գիտցածները հոս չեմ կրնար յայտնել» (*):

Թէքէեանը իր յօդուածաշարքին աւարտին ունի հատուած մը շատ հետաքրքրական: Գրելէ ետք թէ բանակցութիւնները եղան միշտ քաղաքավարի, միշտ քօռէթթ, «Հակառակ ատոր» թրքահայ դաշնակցական պատգամաւորներ այնքան նեղսրտեր են որ առաջարկեր են ... մեզ ձերբակալել տալ, եւ ռուսահայ դաշնակցականներն են որ ընդդիմացեր են այդ չափազանց կտրուկ քայլը առնուելուն: Այս իրողութիւնը յայտնած է Աղեմսանդրապօլի դաշնակցական քաղաքագիտը իր ռամկավար խօսակիցներուն՝ ժողովէ մը ետք, վիճարանութեան պահուն»²⁸:

Նուազ նշանակելի չէ այս առթիւ իր գրած մէկ յօդուածին մէջ սա արտա-յայտութիւնը, որ նախատեսութիւն մըն է, եթէ ոչ մարգարէութիւն մը:

Ան կ'ըսէ. «Մեր կատարած պաշտօնին անյաջողութիւնը մէկ երեւոյթն է միայն կառավարական այն ամբողջ սիւսէթին եւ ոգիին որոնցմով ներկայիս կը կառավարուի մեր մանուկ Հանրապետութիւնը: Եւ ես այլապէս մտահոգ եմ, չըսելու համար յուսահատ եմ, մէկուկէս ամսուան միջոցին երեւանի մէջ միւս

(*) — Գաղտնիքը հոս էր: Ահարոնեանը վերացական եւ իրական ու դրական ոչ մէկ արժէք ներկայացնող քանի մը դիւանագիտական յաջողութիւններէ շրջած՝ «Միացեալ Հայաստանը» իրագործուած կը կարծէր եւ զայն ... կամ անոր Հանրապետութեան նախագահութիւնը ձեռքէ հանել չէր ուզեր:

քոյոր տեսածներէս՝ քան թէ միացեալ կառավարութեան ստեղծուած չըլլալէն, այդ մասին մեր կատարած աշխատանքին անյաջողութենէն եւ այդ առթիւ ուղղուած մեղադրանքներէն»:

Նոյնպէս բաներ, որ այն ատեն չէր ուզած հրապարակել, պարզապէս չվտանգելու համար իրենց խոստովանութիւն ընողները, անոնց մահէն ետք առանց վերապահութեան արտայայտուած է:

Այսպէս, Երեւանի մէջ տեսնուելու առիթ կ'ունենայ զօր. Սմբատին հետ, որ Սեպուհին զէնքի ընկերը եւ Անդրանիկին միւս գլխաւոր տեղակալն էր: Զօր. Սմբատը կ'այցելէ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներուն եւ, հակառակ անոր որ տակաւին դաշնակցական էր, կը յայտնէ իր դատութիւնը կառավարութեանէն, եւ Թէքէեանին գլխաւորած առաքելութեան օգնելու պատրաստակամութիւն ցոյց կու տայ ու յաջորդ օրուան համար իսկ զժգոհներու կողմէ ի պատիւ իրենց տրուելիք հացկերոյթի մը կը հրաւիրէ: Թէքէեանը կը մերժէ, վշտացնելով բարի Սմբատը, որ չէր հասկնար կառավարութեան հետ բանակցելու եկած Ազգային Պատուիրակութեան անդամ Թէքէեանին զգուշացուածութիւնն ու վերապահութիւնը (Արեւ, Թ. 6600): Հոն, Երեւանի մէջ կը ճանչնայ նաեւ զօր. Սեպուհը, որ Խորհրդարանին անդամ նշանակուած 12 արեւմտահայ պատգամաւորներէն մին էր:

Զօր. Սեպուհը աւելի սիրալիր կ'ըլլայ, «եթէ կարելի է ըսել», ու այդպէս կը մնայ մինչեւ վերջ, «բայց տարբեր երանգով մը անշուշտ», ինչպէս կ'ըսէ Թէքէեանը (Նոյն):

«Ան մեր մէջ կը տեսնէր, կերպով մը, արեւմտահայ դատը, եւ որքան ալ Դաշնակցութիւնը անոր ալ տերն ու պաշտպանը համարէր՝ իր վերաբերումին, իր մէկ քանի քառերուն մէջ անգապիկ կերպով կը մատնէր իր համակրութիւնը նաեւ անոնց որոնք միայն տանկահայ դատը կը ներկայացնէին ու կը պաշտպանէին:

«Ամբատէն աւելի նուրբ՝ թէ մարմնով եւ թէ մտքով, Սեպուհի եղած էր անվիճելիօրէն, անձնուէր հայրենասէր մը եւ քաջարի կռուող մը, ունեցած էր նաեւ կուսակցական ջիղ մը, աւելի զօրաւոր թէ փայփայանքի հանդէպ աւելի զգայուն քան Սմբատի, Անդրանիկի եւ ուրիշ շատերու համապատասխան ջիղերը՝ որոնք քրացած կամ խզուած էին, մինչ իրը կենդանի կը մնար 1919-ին եւ մնացեր է մինչեւ իր մահը:

«1919-ին, կառավարութիւնը որոշեւ էր Սեպուհի վարած վաշտը կամ զօրագունը, որ կանոնաւոր զօրք չէր անշուշտ, կանոնաւոր բանակին խառնել՝ բանակը «հայացնելու» նպատակով, ինչպէս ըսին, կամ այդ զօրագունը «գինւորակնացնելու» համար թերեւս, ինչպէս ըսին ուրիշներ . . .:

«Ամէն պարագայի, Սեպուհ օր մը յայտնեց ինծի, խորհրդարանի մուտքի սրահին մէջ, իր պաշտօնին դժուարութիւնները: «Ռուսահայ գինւորները հայերէն չեն գիտեր անգամ, կ'ըսէր, ի՞նչպէս պիտի սորվին իմ հմարած հայերէն գինւորական հրամաններս» . . .» (Նոյն):

Ահարոնեանը, որ դաշնակցական կառավարութիւնը խրախուսած էր կացութիւնը ի նպաստ անդ մեկնելով եւ պատճառ եղած էր երկու պատուիրակութիւններու չմիաձուլուելուն ու խառն դահլիճ մը չկազմուելուն Երեւանի մէջ, այնքան այս նպատակներուն իրադրոժման մօտենալէ ետք, շատ շուտով կը յու-

սախտորուի եւ կը ջանայ բանակցութեանց ձախողուածին պատասխանատուութիւնը բեռնել թէքէկեանին վրայ. մինչ բանակցութիւնները իրգունէին մէկ ա-միս անց էր որ թէքէկեանը Պաթումէն նաւ կ'առնէր, եւ այդ մէկ ամսուան ընթացքին Վրացեանը՝ կառավարական պաշտօնաթերթ Յառաջին խմբագրապետն ու այս բանակցութիւնները վարող պատգամաւորութեան նախագահը, տող մը բան չէր գրած այս բանակցութիւններուն վրայ: Ամիսներ յետոյ է որ լեզուները կը բացուին եւ սուտն ու իրաւը իրարու կը խառնուին՝ պատասխանատուութենէ խուսափելու համար, երբ արդէն Հայաստանի Հանրապետութիւնը դադրած էր Դաշնակցութեան կալուածը ըլլալէ, մասամբ իրենց այլամերժ ընթացքին հետեւանքով:

Յաջողութեան օրերու մէջ Դաշնակցութեան որեւէ համաձայնութեան համամիտ չըլլալը եւ յոխորտ ու ամբարտաւան ընթացքը չափազանց յստակ էին, վասնզի Երեւանի բանակցութեան ձախողելէն ետք այ նման ձեռնարկներ եղան եւ նոյն ձախողութեան հանգիպեցան:

Այսպէս, Զաւէն պատրիարքը կը պատմէ թէ իր Եւրոպա մեկնելէն առաջ գումարուած խորհրդակցական ժողովի մը մէջ (11 Փետր. 1920) Պուլսոյ դաշնակցականները եւ ռամկավարները հաւասարապէս բաղձանք յայտնած ու պարտք դրած են Պատրիարքին վրայ որ աշխատի Հայաստանի կառավարութիւնըն ու Պատուիրակութիւնը քօլլիսիօնի սկզբունքով կազմել տալու եւ միակ պատուիրակութեան մը վերածելու Փարիզի երկու պատուիրակութիւնները (Զաւէն արք., Պատրիարքութեան յուշերս, էջ 329): Սակայն իր, ինչպէս նաեւ Փարիզէն անցնող խորէն եպս. Մուրատէկեանին եւ շատ մը ուրիշներու ջանքերի արարդիւնն եղած են եւ մէկ ճակատ կազմել կարելի չէ եղած Ահարոնեանին խարդաւանքներով, հակառակ Պօղոս փաշային ցոյց տուած բոլոր զիջումներուն եւ հեռագրով խտրութեանին կողմէ՝ յանուն Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցած առաջարկները առանց պայմանի ընդունելուն:

խտրութեանը, դժբախտաբար, այս անգամ ալ Ահարոնեանին խամաճիկի դերը ստանձնելու գիշած է եւ 1920 Մարտ 18-ին հեռագրած է Պօղոս փաշային թէ Փարիզէն Ահարոնեանին կողմէ Երեւան ղրկուած տոքթ. Օհանջանեանին Երեւան հասնելէն ետք է որ պիտի պատասխանէ իր հեռագրին:

Ինչպէս Զաւէն պատրիարքը իր յուշերուն մէջ հանգամանօրէն կը պատմէ եւ կը լուսարանէ, Ահարոնեանը՝ Պօղոս փաշային անկեղծօրէն իրեն ներկայացուցած խտրութեանին հեռագրէն ալլալած՝ գործը խանգարելու համար ամէն բան րբած է, փոխանակ օգտուելու պատասխանատուութենէ խուսափելու հոգեբանական վայրկեանէն, այնպիսի պահու մը՝ ուր պետութիւնները — մասնաւորապէս Անգլիան յորտ Բըրզլենին բերնով — ծանր պատասխանատուութեան կ'ենթարկէին դաշնակցական կառավարութիւնը (Նոյն, էջ 377), կառչած կը մնար իր գիրքին, մինչ իմաստութիւն պիտի ըլլար «Ֆանի որ Դաշնակցութիւնը, իրաւ թէ անիրաւ, ... վստահութիւնը չի վայելիր ոչ արտաքին աշխարհին եւ ոչ ազգին քաւական մեծ մէկ հատուածին ... խորիւ այս կէտին վրայ, եթէ ազգասէր է եւ միջոցներ ձեռք առնէ այս կացութիւնը դարմանելու» (Նոյն, էջ 379):

Ընդհակառակը, Ահարոնեանը ամէն էնթրիկ գործադրած է ազգային ընդհանուր համերաշխութիւն մը չգոյացնելու համար:

Տօքթ. Օհանջանեանին Երեւան հասնելէն ետք, խտրութեանը փոխանակ

իր իսկ առաջարկները — որոնք Պօղոս փաշան ընդունած էր — գործադրելու համար պնդելու, պատասխանած է թէ Դաշնակցութեան կեդրոնական մարմինը Փարիզէն ղրկուած պայմանները վերաքննելու պէտք տեսած է:

Ահարոնեանը իր խարդաւանքներուն մէջ յաջողած է եւ կրցած վիժեցնել պատուիրակութեանց միացման գործը, մինչեւ որ Հայաստանը պոլշեւիկացած է (1920 Նոյ. 29) եւ դադրած է գոյութիւն ունենալէ Հանրապետական Պատուիրակութեան յենակէտը:

Եւ նկատելի է թէ Ահարոնեանը մինչեւ վերջ յամառած է Հ. Հ. Պատուիրակութիւն մը իր գլխաւորութեամբ առանց իրաւական յենակէտի գործի վրայ պահել (Զաւէն պատրիարք, Նոյն, էջ 380-381):

Հետեւաբար, եթէ Երեւանի բանակցութիւնները ձախողեցան, Թէքէեանը անոր մէջ ոչ մէկ պատասխանատուութիւն ունէր:

Նոյնիսկ կարելի է ըսել թէ խառնուածք եւս պատասխանատու չէր, քանի որ ինչպէս պատուիրակութիւններու առաջին գումարման մէջ իր խօսքերէն կը տեսնուի, «Դաշնակցութեան ծառան», ինչպէս կը սիրէր ինքզինք կոչել ան, Պղատունին պէս ձեռքերը կը լուար եւ զինք ընտրող մարմնոյն կը ձգէր վերջին բառն ըսել: Եւ հակառակ ասոր, երբ կը վիժէր գործը, օգտուելով խորհրդի նպակ. Մուրատբէկեանին Եւրոպա ուղեւորութենէն, անոր միջոցով կրկին փորձ մը կ'ընէր կառավարութեան ու պատուիրակութեան միացումը իրագործելու համար (Նոյն, էջ 376). բայց Ահարոնեանը զինքն իր կուռքը դարձնող կուսակցութեան միջոցով կը վիժեցնէր գործը անգամ մը եւս, ինչպէս բացատրուեցաւ:

Խառնուածք, Թեքէեան աւելի դիւանագէտ, աւելի լաւ կ'ըմբռնէր կացութիւնը եւ միացեալ ճակատով մը գործելու պէտքը, ձախողութեան պարագային Դաշնակցութեան պատասխանատուութիւնն ալ բաժնելու հեռատեսութեամբ: Սակայն բանաստեղծ Ահարոնեանը, փարսախներով հեռու անոր հեռատեսութիւնն ու դիւանագիտութիւնը ունենալէ, մեծամիտ երազներով իր անձին սեփականուած փառքի մը ցնորքներովը կը գործէր:

Թէքէեանը Նշան Տէր Ստեփանեանին հետ Պոլսոյ ճամբով կը դառնայ Փարիզ, ուր կը ներկայացնէ իր համարատուութիւնը եւ կը շարունակէ իր աշխատակցութիւնը Ազգային Պատուիրակութեան ու փափուկ առաքելութիւններու ալ կը մասնակցի: Այսպէս, ինք եւ տոքթ. Նէվրուզն ու Միքայէլ Պապաշանեանը կը ներկայանան Ազգերու Ընկերակցութեան նախագահ Լէոն Պուրժուային, 1920 Ապրիլի սկիզբները, եւ կը խնդրեն որ Ազգերու Ընկերակցութիւնն ստանձնէ Հայաստանի հոգատարութիւնը: Տեսակցութիւնը մօտ ժամ մը կը տեւէ: Պուրժուան շատ համակիր ընդունելութիւն մը ընելով, մի առ մի կը թուէ բոլոր դժուարութիւնները (Ժողովուրդի ձայնը, Թ. 474, 5 Մայիս 1920):

Այս տեսակցութեան միջոցին Լէոն Պուրժուան դժուարութիւններէն մէկը կը համարէ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ տիրող կացութիւնը, որուն համար ճիշդ նոյն օրերուն (7 Ապրիլ) Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար լորտ Բըրզընը իր դժգոհութիւնը յայտնած էր Զաւէն պատրիարքին, Պօղոս փաշա Նուպարին եւ Ահարոնեանին, երբ անոնք հաւաքաբար իրեն ներկայացած էին արտաքին գործոց պաշտօնատան մէջ:

Լորտ Բըրզընը ցոյց տուած էր իրենց հեռագիր մը, զոր երկու օր առաջ ստացած էր Անգլիոյ Կովկասի ներկայացուցիչ Ուորտոնթէն, որ կը յայտնէր թէ

Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի միջեւ յարաբերութիւնները չափազանց ձգտեալ են եւ թէ ինք ու Ֆրանսական բարձր քոմիսէրը պիտի աշխատին պատերազմի մը առաջին աստիճանի, որ հակառակ պարագային պոլշեականներուն ասպարէզ պիտի բանայ զէպի կողմէս, եւ ցոյց տալով ցուցակ մը՝ կը յայտնէր թէ անցեալ Դեկտեմբերին մինչեւ Փետրուարի սկիզբը, 15 անգամէն աւելի հայերը թաթարներու վրայ յարձակած, բազմաթիւ թաթարներ սպաննած ու դիւղեր աւերած են, մինչ թաթարները միայն Ագուլիսի վրայ յարձակած են: Լորտ Բըրզընը կը յայտարարէ թէ հայոց այս ընթացքը շատ դէշ հետեւանք պիտի ունենայ իրենց համար, որովհետեւ ոչ մէկ պետութիւն անոնց հոգատարութիւնը պիտի ստանձնէր եւ անոնք պիտի կորսուէին. թէ Դաշնակցութիւնը յանցաւոր է, ան է որ այս բաները կը գրգռէ եւ գլխաւոր գրգռողներն են Դրօն, Համագասպն ու Կիւլխանդանեանը, որոնք անհանդարտ տարրեր են:

Լորտ Բըրզընը յետոյ կը յայտարարէ թէ Անգլիան գէնք ու ռազմամթերք պիտի տայ Հայաստանին ո՛չ թէ թաթարներու եւ վրացիներու դէմ դորձածելու համար, այլ Թուրքիոյ դէմ, ուստի մինչեւ որ ապահով չըլլայ թէ հայերը հանդարտ պիտի կենան՝ խոստացուած զէնքերը տալ պիտի չտայ: Եւ կը յանձնարարէ որ անմիջապէս Երեւան հեռագրուին իր ըսածները:

Լորտ Բըրզընը 40 վայրկեան տեւած այս տեսակցութիւնը վերջացուցած է ըսելով թէ «Այս խնդիրները արգելք եղան իր համակրութեան զգացումները յայտնելու հայոց հանդէպ» (Նոյն, էջ 339-340) (*):

Բայց ո՛չ լորտ Բըրզընին եւ ո՛չ ալ Պուրժուային զգաստութեան հրաւերները կը չափաւորեն մեր ինքնակալ վարիչները, որոնք անձնական փառասիրութիւններով, կուսակցական հաշիւներով եւ այլ պզտիկ նկատումներով կը շարունակեն իրենց ճամբան, ստեղծելով, ազգային ճակատագիրը վճռուող օրերուն իսկ, պառակտում ու վէճ:

Այս ցուալի կացութեան մէջ է որ 5 Մայիս 1920-ին Փարիզի մէջ կը կատարուի բացումը Հայ Ազգային Համագումարին Բ. նստաշրջանին, 24 պատգամաւորներու (**), մասնակցութեամբ: Բացման նիստին ներկայ կ'ըլլան նաեւ Զաւէն պատրիարքը, Թերզեան կաթողիկոսն ու Նազլեան զերապաժառը:

Համագումարին դիւանը կը կազմուի սապէս.

Նախագահ՝	Գարիէլ Նորատունկեան
Իւր-նախագահ՝	Գրիգոր Սինապեան
Ա. ատենադպիր՝	Գառնիկ Ֆնտզեան
Բ. ատենադպիր՝	Մ. Ս. Դաւիթ Բէկ

2 Ապրիլ 1919-ին ընտրուած Ազգային Պատուիրակութիւնը, որուն անդամ էր նաեւ Թէքէեանը, իր համարատուութիւնը կը ներկայացնէ Համա-

(*) — Այս պաղ ջուրի յոգանքը ստանալէ ետք Զաւէն պատրիարքը, Պօղոս Նուպարն ու Ահարոնեանը կը պատրաստեն հեռագիր մը՝ Նիւեան հաղորդելու համար լորտ Բըրզընին յանձնարարութիւնը. սակայն Ահարոնեանը սկզբնական քննարկը կը փոխէ: Այս պատճառով Զաւէն պատրիարքին ցնորկայութեան գումարած կրկին պատուիրակութեանց խառն հիստին մէջ ծանր բախում մը տեղի կ'ունենայ Պօղոս փաշային եւ Ահարոնեանին միջեւ (Նոյն, էջ 378-379):

(**) — Աստուծոյ 20-ը Ա. ցատաշրջանին մասնակիցներն էին եւ միայն 4-ը (Ռուբէն Որբերեան, Միւսայէլ Պապաջանեան, Զաքարիա Պատրիկեան, Տիրան Տէօվէթեան) մոր ընտրուած:

գումարին՝ իր հրաժարականին հետ, 21 Յունիս 1920-ին: Պօղոս փաշան կ'ուզէ բոլորովին քաշուիլ եւ իր հրաժարականը կը հաղորդէ Պոլսոյ պատրիարքարանին, քանի որ ան էր ներկայացուցիչը արեւմտահայոց:

Զաւէն պատրիարքը, որ Ազգային ժողովի 11 Յունիս 1920-ի նիստին մէջ իր Եւրոպա ուղեւորութեան համարատուութիւնը ներկայացուցած էր եւ երկու պատուիրակութեանց յարաբերութեան ու Պօղոս փաշային վհատութեանը իրազեկ էր, այդ հրաժարականը կը ներկայացնէ հայ երեք յարանուանութեանց Համագումար Երեսփոխանական ժողովի նիստին, ուր միաձայնութեամբ կը մերժուի (Ժողովուրդի ձայնը, Թ. 514):

Փարիզի Համագումարը, որուն նիստերը կը շարունակուին մինչեւ Յունիս 13, կը մերժէ Պօղոս փաշային հրաժարականը եւ իր 3 Յունիսի նիստին մէջ կ'ընտրէ նոր պատուիրակութիւն մը գաղտնի քուէով:

Այս պատուիրակութիւնը կը բաղկանար Պօղոս փաշայէն, Գր. Սինապեանէն, Լեւոն Մկրտիչեանէն եւ տոքթ. Յակոբ Նէվրուզէն:

Թէքէեանը, որ այլեւս Փարիզ մնալու պատճառ մը չունէր, մի քանի ամիս եւս հոն մնալէ ետք այս անգամ իր կուսակցութեան որոշումով կը դառնայ Պոլիս, 19 Նոյ. 1920-ին, ընկերակցութեամբ Աւետիս Թերզիպաշեանին եւ տոքթ. Գուլումճեանին (Ժողովուրդի ձայնը, Թ. 642, 7/20 Նոյ. 1920):

ԿՐԿԻՆ Կ. ՊՈԼԻՍ

(1920—1922 ՆՈՅԵՄԲԵՐ)

1914-ին Պոլսէն ու անոր եռուզեռէն հեռանալէ ետք, Թէքէեանն արտասահմանի ազգային կեանքին խառնուած էր գրեթէ տենդագին դործունէութեամբ մը Երուսաղէմէն Եգիպտոս, Եգիպտոսէն Փարիզ, Փարիզէն Երուսաղէմ, Երուսաղէմէն Փարիզ, Փարիզէն Երեւան եւ Երեւանէն Փարիզ անընդատ հրթիռակի ու գործի վրայ գտնուելով:

Սեպտ. 1919-ին Փարիզէն Երեւան հրթալու ատեն, Թէքէեանը պահ մը հրեւցած էր Պոլսոյ միջավայրին մէջ, գոնէ կարճ ատեն մը մնալով Պոլիս, ուր շփումներ ունեցած էր ազգային շրջանակներու հետ, որոնք տենդագին գործունէութեան մէջ էին, ո՛չ միայն Հայկական Հարցով զբաղելով, այլ նաեւ՝ որրերու եւ զաղթականներու խնամատարութեամբ:

Պոլիսը այդ միջոցին կը ներկայացնէր ոգեւորուած վիճակ մը եւ խանդավառ մթնոլորտ մը, ապագայի մեծ յոյսերով:

Հակառակ յոռետես ըլլալու շատ պատճառներ գոյութիւն ունենալուն, ընդհանուր համոզում դարձած էր սա գաղափարը՝ թէ մեր արեան մեծ զոհողութիւնը աննկատ պիտի չմնար եւ մեր ազգին մասին կարգադրութիւն մը պիտի ըլլար՝ անպատիժ չձգելով Թուրքիան:

Այս եռուզեռին մէջ կուսակցական պայքարն ալ իր տեղն ունէր, եւ բոլոր կուսակցութիւնները ճիգեր կը գործադրէին ու հանրային շահերու նախանձախընդրութիւն ցոյց կու տային:

Իրենց ըմբռնած եղանակներով զաշնակցականները իրր թմրկահարները Երեւանի Հանրապետութեան, իրենց «բաղցր» լուծը կ'ուզէին Պոլսոյ գաղութին ալ հարկադրել:

Հետեւաբար բոլոր միւս կուսակցութիւնները կ'ուզէին թումր կանգնիլ զաշնակցական տիրակալութեան եւ սանձարձակ գործունէութեան: Զինադադարէն անմիջապէս ետք լրագրական կեանքն ալ ոգեւորուած էր, բացառիկ անչքացումէ մը ետք:

Դաշնակցականները կանխած էին բոլոր միւս կուսակցութիւնները՝ հրատարակելով իրենց ձակատամարտ օրկանը: Նոյն օրերուն սկսած էին հրատարակուիլ Տիգրան Զաւէնի ժողովուրդի արձագանգ եւ Երուանդ Տէր Անդրէասեանին Նոր կեանք թերթերը, Հրաչեայ Տէր Ներսէսեանին Վերջին լուրը եւայլն:

Ռամկավարները, որոնք կ'ուզէին ետ չմնալ Դաշնակցութենէն, ազգային խանդավառութեան եւ ապագայ յոյսերով լի այդ օրերուն մէջ չէին կրնար ասպարէզը թողուլ Դաշնակցութեան, քանի որ իրենք ո'չ թուով եւ ո'չ ալ իրենց նիւթական ու բարոյական ուժով ետ կը մնային այդ կուսակցութենէն, որուն դէմ մաքառեր էին:

1908–1914 չրջանին ռամկավարները արդէն փորձեր էին իրենց սեփական թերթը ունենալ, բայց չէին յաջողած: Սակայն այդ չրջանին Պոլսոյ մէջ հրատարակուող Բիւզանդիոնը, Ժամանակը եւ այլ թերթեր, թէեւ անհատական, ռամկավարներու օժանդակ էին, քանի որ նոյն ըմբռնումները ունեցող եւ մեծ մասամբ ռամկավար ու համակիր խմբագիրներով եւ աշխատակիցներով կը հրատարակուէին: Հիմա այդ թերթերը գոյութիւն չունէին կամ շատ կաղնիկաղ ընթացք մը ունէին:

Ուստի առանց տնտեսաւոր զործել պէտք էր: Եւ ռամկավարները նոր լրագրի մը արտօնութիւնն առնելու տեղ, նկատելով թէ Տիգրան Զաւէնն ունէր ժողովուրդի արածագանգէն զատ ժողովուրդի ձայնը եւ ժողովուրդ անուն թերթերուն արտօնութիւնները, հետամուտ եղան անկէ գնելու ասոնցմէ մէկը, եւ յաջողեցան առնել ժողովուրդի ձայնը 1919-ի Յուլիսին:

Տիգրան Զաւէնը շարունակեց հրատարակել ժողովուրդը, որ հազիւ կրցաւ տոկալ մինչեւ Օգոստոսի վերջը:

Ռամկավարները 29 Օգոստոս 1919-ին սկսան հրատարակել ժողովուրդի ձայնը, մեծադիր (թ. 270/179), առանց որեւէ ծանուցման, մինչեւ 6 Հոկտ. 1919, երբ հրապարակուեցաւ թերթին վաճառման յայտարարութիւնը: Եւ այսպէս կը շարունակուէր թերթին հրատարակութիւնը, երբ Թէքէեանը Երեւան երթուղարձի ատեն երկու անգամ կարճ ատեններ կանգ կ'առնէ Պոլսոյ մէջ:

Առաջին անգամ 1919-ի Սեպտեմբերին, երբ Պոլիս էր իբր անցորդ, ժողովուրդի ձայնըին կու տայ երկու յօդուածներ.— «Քաղաքականութեան եւ կուսակցութիւններու դերը մեր նոր կեանքին մէջ» խորագրով, որոնք կը հրատարակուին Սեպտ. 27-ի եւ Հոկտ. 18-ի թիւերուն մէջ:

Իսկ Երեւանէն դարձին նոյնպէս կը գրէ յօդուած մը.— «Երեւանի րաշակցութիւնները. Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հայ Հանրապետութեան կառավարութեան միջեւ» (ժողովուրդի ձայնը, 21 Դեկտ. 1919, թ. 364), որ պատասխան էր Շաւարշ Միսաքեանին չափազանց յաւակնոտ, բոլորովին անհեռատես ու իրականութեան անգէտ մարդու մը վայել մէկ տեսակցութեան, որ հրատարակուած էր Աշխատաւորին մէջ:

Իր Պոլիս մնացած այդ օրերուն ան կը գրէ նաեւ Ասուլ ստորագրութեամբ «Գրականութիւն» խորագրով յօդուած մը (ժող. ձայնը, թ. 376):

Նոյնպէս 1920 Կադանդի թիւին մէջ (թ. 384) կը հրատարակուի իր «Հայուն երեք կադանդները» յօդուածը:

28 Յունուար 1920-ին Թէքէեանը Պոլսէն կը մեկնի դէպի Մարսիլիա, անգամ մը շոգենաւը փախցնելէ ետք, եւ իր ճամբորդական տպաւորութիւնները կը գրէ ժողովուրդի ձայնըին՝ օրագրութեան ձեւով:

Դեբախտաբար 29, 30 եւ 31 Յունուարի օրագրութիւնները իրենց յաջորդները չեն ունենար:

Իր Փարիզ հասնելէն հազիւ երկու-երեք շաբաթ ետք, 28 Փետրուարին,

հոն կը հասնի նաեւ Զաւէն պատրիարքը, որ Եւրոպա կ'երթար աջակցելու համար Ազգային եւ Հանրապետական պատուիրակութեանց, գերագոյն ու վերջին փորձ մըն ալ իր միջոցաւ ընելու համար Եւրոպայի դիւանագէտներուն եւ հանրային կարծիքին առջեւ՝ անոնց ուշադրութեան ներկայացնելու մեր Հարցը, որ վտանգուած կը թուէր:

Զաւէն պատրիարքէն ետք հայ կաթողիկէներու կաթողիկոս Թերզեանը Հռոմէն եւ Նազլեան գերապայծառը Պոլսէն, ապա նաեւ Սահակ կաթողիկոսը Կիլիկիայէն Փարիզ փութացած էին:

Անոնց ներկայութիւնը եւ Համագումարի Բ. նստաշրջանին գումարումը այնքան տենդագին գործունէութիւն մը ստեղծած էին Ազգային Պատուիրակութեան մէջ, որ իրապէս յօգուած գրելու ժամանակ չկար:

Բայց երբ 1920-ին կուսակցական գործով Պոլիս կը դառնար ան, ազատ էր եւ պատրաստ կրկին նուիրուելու հանրային ծառայութեան:

Իր Պոլիս հասնելէն առաջ, 1920 Յուլիս-Օգոստոսին խմբագրապետի պաշտօնէն հրաժարեցուած էր Յովհաննէս Յակոբեանը, եւ քանի մը ռամկավար երիտասարդներ, իրենց գլուխը ունենալով Յովհաննէս Պօղոսեանը, Թերթը կը վարէին: Այս ժամանակամիջոցին էր որ, Ժամանակ օրաթերթին հրատարակութիւնը անկարելի դառնալով, Ժողովուրդի ձայնին հետ կը միանար ան եւ 2/15 Յուլիս 1920-էն սկսեալ (թ. 533) կը հրատարակուէր իբրեւ Ժողովուրդի ձայնը-Ժամանակ:

1920-ի վերջերը Յովհաննէս Պօղոսեանը Փարիզ կ'երթայ հետեւելու համար քաղաքական գիտութեանց վարժարանին, որուն շրջանը պիտի աւարտէր 1923-ին:

Ուրեմն Թէքէեանը Պոլիս երբ կը հասնէր, Ժողովուրդի ձայնը պատասխանատու խմբագիր չունէր: Հետեւաբար իրեն կը յանձնուի Կուսակցութեան պաշտօնաթերթին խմբագրապետութիւնը, 1920-ի Դեկտեմբերին:

Թէքէեանը Թերթը կը վարէ մօտաւորապէս երկու տարի, մինչեւ Կեդրոնականի տնօրէն ընտրուիլը (1922 Սեպտ.): Ան կը յաջողի Թերթին բովանդակութիւնն աւելի պէսպիսուն ընել:

Թէքէեանն իբր խմբագրապետ դեկավարը կը դառնար որոշ դասակարգի մը եւ կուսակցութեան մը, որ հանրային կեանքին մէջ իր տեղը եւ գերը ունէր. ուստի կ'ըլլայ վարիչներէն մէկը հանրային կարծիքին:

Նոյն ատեն իբր երեսփոխան եւ Ազգային Ժողովին մեծամասնութիւնը ներկայացնող հատուածին լիտըներէն մին, հանրային կեանքի մէջ ալ շատ աջբառու դեր մը կ'ունենայ այնպիսի օրերու, որոնք յոյսի օրեր էին. վասնզի հակառակ մեր կրած իրարու յաջորդող յուսախաբութիւններուն, միշտ կը պահէինք մեր լաւատեսութիւնն ու յոյսերը:

Թէքէեանին Պոլիս հասած շրջանին արդէն յուզում կար Պոլսոյ վարչական շրջանակներուն մէջ: Քանի մը օր առաջ Հաճընի եւ Կարսի անկումները պատահած էին, իսկ Ազգային Պատուիրակութեան պետ Պօղոս Նուպարը հարցում ուղղած էր Թէ իր պաշտօնը պէ՞տք էր շարունակել:

Ազգային Ժողովին 8 Հոկտ. 1920-ի նիստին մէջ այս հարցումին պատասխանելու ձեռնհաս մարմինը Համազգային Համագումար Երեսփոխանական Ժողովը նկատելով՝ հաքը անոր ներկայացնել որոշուած էր: Այդ մարմինը իր 6

նոյ. 1920-ի նիստին մէջ 83 ներկաներու 68-ին քուէով որոշած էր որ Ազգային Պատուիրակութիւնը շարունակէ իր ճիգերը:

Բայց ինչպէս ամէն ձախողուած պատասխանատուները փնտռելու կը մղէ, Կարսի եւ Հաճընի անկումներն ալ այս հոգեբանական վիճակը առաջ բերած էին եւ Հաճընցի տղթ. Ստեփան Թերզեանը ամբաստանած էր Պատրիարքը իբր պատասխանատու Հաճընի ջարդին:

Այս առթիւ Ազգային Ժողովը կ'ունենայ յուզումնալից նիստեր, որոնց ներկայ կը գտնուի Թէքէեանը:

17 Դեկտ. 1920-ի Համագումար Ընդհանուր Ժողովին մէջ, որուն ներկայ էին 85 երեսփոխաններ երեք յարանուանութիւններէն, Համազգայինը կը ներկայացնէ տեղեկագիր մը Հայաստանի կացութեան մասին, պարզելով Կարսի անկման եւ Ալեքսանդրապոլի դաշինքին հետեւանքները, ու կ'ընէ կարգ մը առաջարկներ:

Համագումար Ընդհանուր Ժողովը կ'որոշէ ընտրել յանձնաժողով մը՝ Համազգայինին առաջարկները քննելով պարագաներու պարտադրած հնարաւոր եւ գործադրելի միջոցները ներկայացնելու համար, որպէսզի անմիջական կերպով գործադրուին:

Յանձնաժողովին անդամ կ'ընտրուին Թէքէեանը, Եղիշէ եպսկ. Դուրեանը, Գրիգոր Սինապեանը, Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանը, Հայկ Խօճասարեանը, տղթ. Գ. Դաւիթեանը, պատուելի Յովսէփ Զէճիշեանը, Արամ Ինճիճեանը եւ Հրանդ Գալիկեանը:

Յանձնաժողովը Համագումար Ընդհանուր Ժողովին 27 Դեկտ. 1920-ի նիստին կը ներկայացնէ տեղեկագիր մը, որուն մէջ կ'առաջարկէ Պօղոս Նուպարէն խնդրել հետապնդել Դաշնագիրին գործադրութիւնը (Ժողովուրդի ձայնը, Թ. 674): Ժողովը չի կրնար նոյն օրը որոշումի մը յանգիլ, վասնզի ընդդիմադրութիւնը կ'աշխատէր երկարել վիճաբանութիւնները, որպէսզի այդ տեսակ որոշում մը չտրուի:

Յաջորդ, 31 Դեկտ. 1920-ի նիստին, ուր ներկայ էին 80 անդամներ, խափանարարութեան նպատակով կողմնակի հարցեր կը յարուցանեն դաշնակցականները: Այսպէս, անոնք խնդրի կ'ընեն մեծամասնութեան հարցը, տարիներէի վեր շարունակուած ձեւին դէմ առարկելով եւ պահանջելով երեք յարանուանութեանց ընդհանուր ժողովներուն մեծամասնութեան ներկայութիւնը:

Ժողովը այս հարցը քննելու համար երկար վիճաբանութիւններէ հաք կը կազմէ յանձնաժողով մը, որպէսզի քննէ այս խնդիրը:

Այս յանձնաժողովին անդամ կ'ընտրուին Կարապետ վրդ. Պատուհասեանը, Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը, Թէքէեանը, Արամ Ինճիճեանը, պատուելի Սթամպոլեանը, Սարգիս Սրենցն ու Հրանդ Գալիկեանը:

Փարիզի Պատուիրակութեան մասին որոշումը կը յետաձգուի յաջորդ նիստին, վասնզի դաշնակցականները մեծ աղմուկ հանած էին եւ նոյնիսկ իրենցմէ մէկը դիւանին վրայ խոյանալով պատրաստուած բանաձեւը պատռած էր:

Փոքրամասնութեան այս ապերասան ընթացքը պատճառ կ'ըլլայ որ մեծամասնութիւնը 44 երեսփոխաններու նախապէս ստորագրել տրուած բանաձեւով մը ներկայանայ 4 Փետր. 1921-ի Համագումար Երեսփոխանական Ժո-

ղովին նիստին, ուր 87 ներկաներու 59-ին քուէով կ'ընդունուի բանաձեւը, որ լիազօրութիւն կու տար Պօղոս Նուպարին՝ Պատուիրակութեան լուծումէն ետք շարունակելու իր գլխավորները:

Պօղոս Նուպարը այս որոշումին վրայ հիմնուած կը կազմէ նոր պատուիրակութիւն մը, որուն մասնակցիլ կը հրաւիրէ Գաբրիէլ Նորատունկեանը, Գրիգոր Սինապեանն ու Մ. Պապաջանեանը:

Պոլսոյ մէջ այդ օրերուն Քաղաքական ժողովին ատենապետն էր տոքթ. Եաղուպեանը: Այս Քաղաքական ժողովը կազմած էր Զաւէն պատրիարքը 11 Յունիս 1920-ին, բոլոր կուսակցութիւններէն առնուած անդամներով. սակայն փորձը ցոյց տուած էր թէ այս ձեւը շատ յանձնարարելի չէր, վասնզի ամէն կուսակցութեան ներկայացուցիչ իրեն կողմը տաչել կ'աշխատէր: Մասնաւորապէս իրանոսեան Մարութէին յուզարկաւորութեան խնդիրը կ'ըլլայ քար պայթակղութեան մը, վասնզի Քաղաքական ժողովին դաշնակցական եւ հնչակեան անդամները առանձին բանակցութիւններով կրժօն հանելու աշխատած էին եւ նոյնիսկ Քաղաքական ժողովին անդամները իրենց պաշտօնակիցները բացարձակ կ'ամբաստանէին իբր կաշառակեր:

Ազգային ժողովին երեք նիստերը (29 Յունուար, 18 Փետր. եւ 4 Մարտ) գրաւած երկար վիճաբանութիւններէ ետք, վերջապէս անվստահութեան քուէ կը տրուի Քաղաքական ժողովին, որ 18 Մարտ 1921-ին իր հրաժարականը կը ներկայացնէ Ազգային ժողովին եւ նոր Քաղաքական ժողովի մը ընտրութեան հարցը կ'անցնի օրակարգի: Այս անգամ փոխանակ օրուան պատրիարքին ձգելու Քաղաքական ժողովի անդամներուն ընտրութիւնը, ժողովը կ'որոշէ ընտրել մէկը եւ անոր թողուլ ընկերներ առնել եւ անոնց հետ գործել:

25 Մարտ 1921-ին կը կատարուի քուէարկութեամբ վարչապետի ընտրութիւնը յանձին Դաւիթ Տէր Մովսէսեանին, 30 քուէով ընդդէմ 16 քուէի, որ տրուած էր փրօֆ. Աստուածատուր Սաչատրեանին:

Տէր Մովսէսեանը 8 Ապրիլ 1921-ին կը ներկայացնէ իր ծրագիրը, որ մեծամասնութեան վստահութեան կ'արժանանայ, եւ գործի կը ձեռնարկէ:

Ազգային ժողովին մէջ ընդդիմադրութիւնը շարունակ կ'ուզէր արգելք ըլլալ Քաղաքական ժողովին գործունէութեան՝ նորանոր խնդիրներ^(*) յարուցանելով. սակայն Տէր Մովսէսեանը կը շարունակէր իր ճամբան, բաւականէն աւելի արմատական քայլեր առնելով, գործադրելիներուն հետ անգործադրելիներ ալ ծրագրելով: Ան ունէր ծրագիրներ, որոնք տրամաբանական էին, սակայն անոնց գործադրութիւնը զերծ չէր դժուարութիւններէ:

Տէր Մովսէսեանին այս ընթացքը կը ստեղծէ քաոս մը եւ ինք ալ չի կրնար տոկալ ու հազիւ ութ ամիս պաշտօնավարելէ ետք կը ներկայացնէ իր հրաժարականը 6 Յունուար 1922-ին:

Սակայն Դաւիթ Տէր Մովսէսեանին պաշտօնավարութիւնը բոլորովին անօգուտ չ'ըլլար:

(*)— Այս խնդիրներուն մէջ ամէնէն աւելի ժողովներն ու հանրութիւնը զբաղեցնող հարցը չեզոք տան խնդիրն էր, որուն համար յանձնաժողով մը մանրամասն բնութիւն կատարեց եւ 18 Նոյ. 1921-ին ներկայացուց 120 էջերէ բաղկացեալ տեղեկագիր մը, որ բանի մը նիստերու մէջ վիճարարուեցաւ եւ փակուեցաւ 22-ի դէմ 29 քուէով վստահութիւն յայտնելով Քաղաքական ժողովին, Ազգային ժողովին 23 Դեկտ. 1921-ի նիստին:

Քանի մը գործեր ան գլուխ կը հանէ:

Ատոնց մէջ կարեւորներէն մին էր Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութիւնը, զոր կը յաջողի անգլիական Բարձր Բոմիսէրութեան հետ բանակցութիւններով հրաման ստանալով Պոլսոյ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ կատարել վերջին անգամ մըն ալ:

Ընտրութիւնը կը կատարուի 5 Սեպտ. 1921-ին, մայր եկեղեցիին մէջ, 68 երեսփոխաններու ներկայութեամբ:

Թէքէեանը, որ այդ օրերուն Ազգային Հիւանդանոցին մէջ վիրաբուժական գործողութեան ենթարկուած էր, հակառակ բժշկական արգելքին^(*) պարտք կը համարէ ներկայ գտնուիլ այդ ժողովին եւ ինչպէս ինք կ'ըսէ. «Ինչպաստ Դուրեանին Բուէն տալու եւ այդ առթիւ նոյն Ազգ. Ժողովէն ինծի տրուած նախորդ պաշտօնիս կարգ մէկ համարատուութիւնը ընելու համար» զոր կը կարծէի թէ պարտական եմ ընելու» (Արեւ, Թ. 3144), քանի որ ինք իբր Ազգային Ժողովէն 1914-ին ընտրուած պատուիրակ առիթ չէր ունեցած համարատուութիւն կատարելու:

Արդարեւ, Ժողովին մէջ խօսք առնելով կ'ըսէ թէ քանի որ իր յիշատակութիւնը եղած էր Քաղաքական Ժողովի տեղեկագրին մէջ, իբրեւ պատուիրակ Ազգային Ժողովի, կը փափաքի մանրամասն տեղեկութիւն մը տալ իր կատարած պաշտօնին մասին՝ եթէ Ազգային Ժողովը այդ պատեհութիւնը ընծայէ իրեն: Բայց առայժմ հարկ կը դատէ ըսելու թէ ինք 1914 Յունուարին կոչուելով այդ պաշտօնին՝ մեկնած է Երուսաղէմ, ուր Ազգային Ժողովին ընդունած օրէնքին գործադրութեան համար լուրջ անհամաձայնութիւններ ունեցած է Օրմանեան սրբազանին հետ եւ մեկնած է Եգիպտոս, ուր մնացած է, վասնզի պատեհազմ ծագած էր եւ որեւէ կարգադրութիւն չէր կրցած ըլլալ: Թէքէեանը կը յիշեցնէ թէ Ազգային Պատուիրակութեան կարգադրութեամբ ինք անգամ մըն ալ գացած է Երուսաղէմ 1918-ին, բայց Միաբանութեան նիւթական վիճակը այնքան աննորայատ կ'ը որ Եգիպտոսէն սպասուած օգնութիւնները չէին կրցած ըլլալ եւ վաճառքի վիճակը մնացած էր նոյն կացութեան մէջ: Թէքէեանը ի վերջոյ փափաք կը յայտնէ թէ ըստ որում անգլիական կառավարութիւնը այս անգամի համար ալ կ'արտօնէր ընտրութիւնը կատարել Ազգային Ժողովէն, Ժողովին շնորհակալութեան հետ փափաք յայտնուէր նաեւ որ յառաջիկայ ընտրութիւններն ալ տեղի ունենային ազգային օրէնքներու անփոփոխ պահպանութեամբ:

Իր հեռատեսութիւնը, որուն նշանակութեան այս օրերս դարձեալ կ'անդրադառնանք, դժբախտաբար պէտք եղած կարեւորութեամբ չ'ըմբռնուիր եւ նոյնիսկ չենք գիտեր թէ պատրիարքարանը իր առաջարկած ձեւով գիր մը գրած է անգլիական կառավարութեան, վասնզի 14 Հոկտ. 1921-ի Ազգային Ժողովին հաղորդուած ընտրութեան վաւերացման գիրին մէջ այս մասին ո'չ մէկ ակնարկութիւն կայ:

68 երեսփոխաններէն 62-ին քուէով (6 սպիտակ) Նդիշէ արք. Դուրեանը կ'ընտրուի պատրիարք Երուսաղէմի, եւ ասիկա պզտիկ յաջողութիւն մը չէր,

(*) — Այս արգելքը արհամարհելով Ստիգուլէէն մինչեւ Գուֆարու, մայր եկեղեցի երբայու անխոհեմութիւնը վեց ամսուան յաւելուածական տառապանք արժած է իրեն, ինչպէս գրած է (Արեւ, Թ. 3144):

քանի որ աւելի քան 10 տարիներէ ի վեր անգլուխ մնացած էր վանքը, որ Յարու-
թիւն պատրիարքին ծերութեան պատճառով, անկէ առաջ ալ արդէն անիշխա-
նութեան մատնուած էր:

Թէքէեանը այդ շրջանին, Քաղաքական ժողովին իսկ պահանջով, յա-
րաբերական խնդիրներու մէջ Քաղաքական ժողովին գործակցելու համար 28
Հոկտ. 1921-ին կազմուած խորհրդարանական մարմինն անդամ կ'ընտրուի
Գէորգ վրդ. Ասլանեանին, փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեանին, տոքթ.
Դաւիթեանին եւ Արամ Հալաճեանին հետ. սակայն երկար չի տեւեր Տէր Մով-
սէսեան Վարչութեան կեանքը, վասնզի այս յանձնաժողովին ընտրութենէն
երկու ամիս ետք արդէն կը հրաժարի Քաղաքական ժողովը:

Այս հրաժարականը կ'ընդունուի միաձայնութեամբ գրեթէ, վասնզի
հրաժարականը մերժելու համար միայն երկու անձ (Թէքէեանն ու Երուանդ
Պէյազճեանը) քուէ տուած էին:

Ազգային ժողովը այս անգամ կրկին Քաղաքական ժողովին կազմութիւ-
նը կը յանձնէ անդամի մը՝ Յարութիւն Մոստիչեան, 3 Փետր. 1922-ին, որ 17
Փետրուարին կը ներկայացնէ իր ընտրած ընկերներուն ցանկը, ապա նաեւ 10
Մարտին իր յայտագիրը, որոնք կ'ընդունուին:

Ազգային ժողովը կ'որոշէ երկու ամիս առաջ ընտրած խորհրդարանական
յանձնաժողովը պահել, որպէսզի օժանդակէ Քաղաքական ժողովին, վասնզի,
ինչպէս կը տեսնուէր, հետզհետէ մեր յոյսերը կը չքանային եւ յուսահատու-
թիւնը կը տարածուէր ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ:

Թէքէեանը, այսպէս, ազգային կեանքի մէջ կը կատարէ կարեւոր դեր մը,
գրեթէ ամէնէն պատասխանատու պաշտօններն ստանձնելով:

Իրր խմբագիր, կուսակցական ղեկավար եւ հասարակական գործիչ, իր
այս բազմազգաղ վիճակին մէջ չի լքեր ոչ-նուազ պատասխանատու, այլ սակայն
չատ կարեւոր գործ մը՝ Կեդրոնականին Խնամակալութեան անդամակցու-
թիւնը: Մեր միակ ազգային երկրորդական վարժարանը պէտք էր պահել ազատ՝
արտաքին կուսակցական ազդեցութիւններէ, որոնց ենթարկել կ'ուզէին դաշ-
նակցականները, որոնք պատերազմէն առաջ աշակերտական ցոյցերու թատե-
րավայր դարձնել կրցած էին դպրոցը:

1921 Հոկտեմբերի սկիզբը Թէքէեանը կը վերընտրուի անդամ նոր Խնա-
մակալութեան:

1922 Յուլիսին իր 7 ընկերներէն միայն երեքը մնացած էին՝ երբ դպրո-
ցական տարելըջանը վերջ կը գտնէր (Ժողովուրդի ձայնը, Թ. 1144-1146):

Ինչ ետք Խնամակալութիւնը կը վերակազմուի: Նոր Խնամակալութիւնը,
սակայն, 1922-23 դպրոցական տարւոյն մասին կարգադրութիւններով զբաղած
ատեն ինքզինք կը գտնէ դժուարութեան մը առաջ, վասնզի Կեդրոնական վար-
ժարանին տնօրինութեան պաշտօնէն հրաժարած էր Գեղամ Գաֆաֆեանը եւ
յարմար թեկնածու մը կարելի չէր ըլլար գտնել:

Խնամակալութիւնը մատնուած էր շուարուծի եւ չէր գիտեր թէ ի՞նչ պիտի
ընէր:

Օգոստոս 2-ի նիստին մէջ պաշտօնի վրայ գտնուող 6 անդամներէն 5-ը
Թէքէեանին կ'առաջարկեն տնօրինութեան պաշտօնը՝ պահելով Խնամակալու-

թեան անդամակցութիւնը, ինչպէս երբեմն եղած էր Մինաս Զերազին եւ Կ. Մոստրիշեանին ատեն:

Թէքէեանը մտածելու ատեն կ'ուզէ եւ 5 Օգոստոսին իր համաձայնութիւնը կը յայտնէ ու 1 Սեպտ. 1922-ին կը ձեռնարկէ տնօրինութեան պաշտօնին՝ ձգելով Ժողովուրդի ձայնը խմբագրութիւնը:

Դժբախտաբար հազիւ երկու ամսուան պաշտօնավարութենէ մը ետք Թէքէեանը կը պարտաւորուի անցնիլ արտասահման, վասնզի մեր բոլոր յոյսերն ու երազները կը քանդուին եւ Մուսթաֆա Քեմալին ստեղծած միլլի շարժումը պարտուած Թուրքիան կը դարձնէ յաղթական ու գրաւելէ ետք Իզմիրը (9 Սեպտ. 1922) կը սպառնայ Պոլսոյ, որուն բնակչութիւնը խուճապի մատնուած՝ կը հեռանայ դէպի արտասահման:

Այսպէս, Թէքէեանը 1920-1922 երկու տարիներու մէջ կը գտնենք չափազանց ծանրաբեռն եւ պատասխանատու պաշտօններու գլուխը անվհատ գործի վրայ, հակառակ նոյնիսկ այն դժբախտութեան, որ կու գար հարուածել զինք 2/15 Օգոստոս 1921-ին, երբ Սկիւտարի մէջ աղիտալի հրդեհ մը, որուն զոհ կ'երթային 2000 տուներ, մոխիրի կը վերածէր իր սեփական տունն ալ, իր կարասիներով, արժէքաւոր առարկաներով եւ մանաւանդ գիրքերով, որոնց վրայ այնքան գուրգուրանք եւ զանոնք հաւաքելու համար այնքան աշխատանք ունեցած էր (Ժողովուրդի ձայնը, թ. 868):

Արդարեւ, խիստ պատասխանատու էր դերը այդ փափուկ ժամանակամիջոցին մէջ Թերթի մը խմբագրապետին, երբ մանաւանդ այդ Թերթը արտայայտիչն էր հոսանքի մը կամ կազմակերպուած կուսակցութեան մը, ինչպէս նաեւ անոր հետ համերաշխ կամ համակիր զանգուածի մը:

Թէքէեանը պատուով եւ լրջամտութեամբ այդ դերը կը կատարէ, ո'չ միայն խմբագրական ասպարէզի մէջ, այլ նաեւ բեմերու վրայ, վասնզի կուսակցական ակումբներու եւ այլ հաւաքոյթներու մէջ կը կատարէ բաղմամբ բանախօսութիւններ եւ դասախօսութիւններ, հազիւ թէ Պոլիս ոտք դրած՝ հրաւիրուելով զանազան ակումբներէ, ինչպէս 19 Դեկտ. 1920-ին կը դասախօսէ Սկիւտարի Երիտասարդաց Ակումբին մէջ:

Թէքէեանը՝ այս մարզէն դուրս՝ կը բերէ իր աշխատակցութիւնը իր պատկանած կուսակցութեան վարչական եւ կազմակերպչական գործերուն՝ իբր վեթերաններէն մէկը Ռամկավար Կուսակցութեան:

Այս աշխատանքները, որոնք յաճախ հանրութեան անհաղորդ կը մնան, վասնզի անոնք իբր ներքին գործեր կուսակցութիւնները չեն հրապարակեր, սպառիչ բնոյթ ունին եւ մնայուն հետք մը չատ քիչ անգամ կը թողուն մեր կեանքին մէջ:

Ասոնցմէ մէկը կ'ըլլայ իրարու գրեթէ համանման ծրագիրներով եւ առաջադրութիւններով գոյութիւն ունեցող երկու կուսակցութիւններու՝ ռամկավարներու եւ ազատականներու միութիւնը, որ բաւական երկար բանակցութիւններէ ետք հրապարակուեցաւ 1 Հոկտ. 1921-ին (Ժողովուրդի ձայնը, թ. 907):

Այս կարեւոր գործին մէջ իր բաժինը կ'ունենայ Թէքէեանը՝ իբր ամէնէն հեղինակաւոր անդամներէն մէկը Ռամկավար Կուսակցութեան²⁹:

Թէեւ հանրութեան համար ուղղակի չահագրգռութիւն չէր ներկայացներ

Երգահան Համբարձում Պերպերեանց ու Կարո Փիլանեանը
Թէքէեանի հետ, Ջահլէ, 1937

այս միութիւնը, սակայն իր որոշ հետեւանքները կ'ունենայ մեր կեանքին վրայ, քանի որ երկու կուսակցութիւններու միութիւնը կը զօրացնէր երկու համանման ձգտումներով քաղաքական կուսակցութիւններու դիրքը թիւի աճումով եւ այն բարոյական ուժով, որ անոնք կը ստանային իրենց համակիրներէն:

Օրուան պահանջներուն եւ միտքերուն ստացած տրամադրութեան եւ հակումներուն համաձայն, այս հասարակական ու քաղաքական գործերու կարգին, իր գործունէութեան այս ամէնէն բեղմնաւոր շրջանին, ուր կարծես ցոյց կու տար իր կատարեալ փթթումը, Թէքէեանը հեռու չի մնար նաեւ զուտ գրական-գեղարուեստական կեանքէ:

Ան հիմնադիրներէն մէկը կը հանդիսանայ 1922-ին գրական մտահոգութիւններով հիմնուած Բարձրավանք հանդէսին^(*), որ ղեկավարաւոր վերահաս փուլգումին մէջ կ'անէանայ:

Թէքէեանը, որ գիտէր արուեստն ու գրականութիւնը հեռու նկատել կուսակցութենէն, այս երկամեայ շրջանին կը մասնակցի Հայ Արուեստի Տան հիմնարկութեան³⁰:

Այս գաղափարը ծնունդ կ'առնէ առաջին անգամ թէյասեղանի մը պահուն, զոր Թիֆլիսի Հայ Արուեստի Տան նախագահ Յովհաննէս Թումանեանը կու տայ ի պատիւ Պոլսոյ հայ մտաւորականութեան, 1921 Նոյ. 26-ին:

Հոն կ'արտայայտուին բազմանքներ Պոլսոյ հայ գրողները եւ արուեստագէտները համախմբելու, անոնց մէջ որոնումին եւ ստեղծագործութեան ճիգը արթնցնելու եւ այդ կերպով հայ արուեստին մշակման համար միջնորդութիւն տեսնելու, եւ այդ թէյասեղանին պահուն իսկ կը կազմուի յանձնախումբ մը, որ նախաձեռնարկ պիտի ըլլար Պոլսոյ մէջ Հայ Արուեստի Տուն մը կազմակերպելու: 12 ժամօթ մտաւորականներէ եւ արուեստագէտներէ բաղկացեալ յանձնախումբին անդամներէն մէկը կ'ըլլայ Թէքէեանը:

Անոնք երկու շաբթուան մէջ կը պատրաստեն ծրագիր-կանոնագիր մը եւ ցանկը՝ Պոլսոյ մէջ գտնուող 34 գրագէտներուն եւ արուեստագէտներուն, որոնք պիտի կազմէին առաջին կորիզը այդ տան:

Առաջին ժողովը կը գումարուի 1921 Դեկտեմբեր 11-ին եւ կը վաւերացնէ ծրագիր-կանոնագիրը, ինչպէս նաեւ ցանկը 40-է՝ աւելի թղթակից անդամներուն, զորս կազմակերպիչ յանձնաժողովը ընտրած էր արտասահման գտնուող հայ գրագէտներուն եւ արուեստագէտներուն մէջէն:

Իսկ 18 Դեկտ. 1921-ի Բ. նիստին մէջ կ'ընտրուին 16 նոր անդամներ եւ այսպէս գործն անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 50-ի:

Նոյն օրը կազմուած կը հռչակուի Հայ Արուեստի Տունը իր հինգ բաժանումներով, որոնք Դեկտ. 21-ին իրենց գիւանները կազմելով գործի կը ձեռնարկեն:

Թէքէեանը կը կոչուի կազմակերպութեան Կեդրոնական Խորհուրդի ատենապետի ամէնէն կարեւոր պաշտօնին, ինչպէս նաեւ իրր անդամ կը մասնակցի անոր Գրական Բաժնին ու Հրատարակութեանց Խմբագրական Յանձնախումբին:

(*)— Կոտսան Զարեանը, Գեղամ Գաֆաֆեանը, Յ. Օշականը, Շահան Պէրպէրեանը եւ այլք իրարու հետ գործակցած են այս հանդէսին մէջ:

Արուեստի Տունը, ուր քով-քովի գալով կ'աշխատէին ամէն հոսանքէ մտաւորականներ, արդէն սկսած էր գործունէութիւն ցոյց տալ՝ ամէնէն առաջ 1922 Ապրիլէն Յունիս կադմակերպելով դասախօսութեանց շարք մը՝ հոգեբանութեան (դասախօս՝ փրոֆ. Կ. Աղաճանեան), հին հայոց բարբերու եւ սովորութեանց (Հ. Վարդան վրդ. Հացունի), հին հայոց կրօնքի (փրոֆ. Ա. Խաչատրեան), հայ գրականութեան (Յ. Ժ. Սիրունի), յունական թատրոնի (Յ. Օշական), գեղեցկագիտութեան (Շահան Պէրպէրեան) մասին:

Հայ Արուեստի Տունը, իբր արուեստի զարգացման նպաստ, Օսթար Ուայլ-տին «Սալոմէ»-ն ներկայացուցած էր մեծ յաջողութեամբ: Այս առթիւ Թէքէեանը, որ 1911-ին Ոստանին մէջ Օսթար Ուայլտին վրայ ուսումնասիրութիւն մը ունէր, Ժողովուրդի ձայնը-ին մէջ (13 Մայիս 1922, Թ. 1094) ներկայացումէն առաջ հեղինակն ու իր այդ գործը ծանօթացուցած էր իբր նախապատրաստութիւն, ինչպէս նաեւ գրած էր ներկայացման վրայ (Ժողովուրդի ձայնը, Թ. 1096, 16 Մայիս 1922):

Ծրագրուած էին նաեւ ուրիշ աշխատութիւններ, երբ քաղաքական միջնորդը կը մթափնի եւ ասոր պէս շատ ուրիշ գեղեցիկ գործեր կը քայքայուին:

Այս ահաբեկիչ կացութեան մէջ, ուր ամէն յոյս կը փճանար, պատրիարքարանն ալ տազնապի կը մատնուի եւ չփոթութեան մէջ կ'ըլլան պատրիարքն ու Ժողովականները:

Այս օրերուն քանի քանի նիստեր կ'ընեն Կրօնական ու Քաղաքական Ժողովները եւ Խորհրդարանական Յանձնաժողովը (Գէորգ վրդ. Ասլանեան, փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, Թէքէեան եւ տղթ. Դաւիթեան), երբեմն ալ Համազգային Ժողովը միասին, եւ օրուան կացութեան վրայ խորհրդակցութիւններ կը կատարեն: Կը մտածուի որ պատրիարքը հրաժարի կամ փորձ մը ընէ միլիոններուն մօտենալու, սակայն դէպքերը այնքան շուտով կը գահավիժին որ այլեւս ամէն մարդ միայն իր անձը կը խորհի եւ շատեր կը հեռանան Պոլսէն:

Թէքէեանն իբր կուսակցական գործիչ եւ աչքառու դէմք մը, որ այնքան գործօն մասնակցութիւն ունեցած էր հայ հանրային կեանքի մէջ, անկարելի էր որ մնար Պոլիս, միլիի իշխանութեան հոն հաստատուելէն կամ քաղաքը վերստին թուրքերուն ձգուելէ ետք:

Ուստի 1922 Նոյեմբերի վերջերը կը հեռանայ Պոլսէն:

Ե. ՄԱՍ

**ՏՐՏՄՈՒԹԵԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌ
ԽԱՆԴԱՎԱՌՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ**

(1922-1945)

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՋ (1922 ՆՈՅՄԲԵՐ—1924 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

Թէքէեանին առաջին կայանը՝ Պոլսէն հեռանալէ ետք՝ կ'ըլլայ Պուլկա-
րիոյ Վառնա նաւահանգիստը, ուր ապաստան կը գտնեն նաեւ Զաւէն պատրի-
արքն ու կարգ մը կուսակցական ղէմքեր, մտաւորականներ եւ արուեստագէտ-
ներ, որոնց հետ ինք ալ կ'ապրի հոն, սպասելով ստեղծուած նոր կացութեան
պարզումին:

Բայց հազիւ քանի մը ամիս կրնայ Թէքէեանը մնալ Վառնա, անգործ ու
սպասողական վիճակի մէջ:

Տակաւին Լոզանի դաշնագիրը կնքուած չէր. սակայն բանակցութիւն-
ներն սկսած էին 1922 Նոյ. 20-էն ի վեր:

Հոն ոգորում մը կար, անյոյս պայքար մը՝ եւրոպական պետութեանց
փրկեսքիժը փրկելու համար, մինչ թուրքերը՝ քաջայերուած իւ. Միութենէն՝
յոխորտ կերպով կը խօսէին եւ յաղթանակի մը շնչտով պահանջներ կը դնէին:

Բանակցութիւնները պահ մը (1923 Փետր. 5-էն Ապրիլ 24) կ'ընդհատ-
ուէին, մինչեւ որ կը վերսկսէին ու վերջապէս կը յանգէին Լոզանի դժբախտ
դաշնագրին (24 Յուլիս 1923), որ Հայկական Հարցին դամբարանը եղաւ:

Այդ ժամանակամիջոցին, ուր ամէն հայ ականգէտ կը սպասէր Լոզանի
բանակցութեան արդիւնքին, նոր զբաղում մը կը ստեղծուի:

Միլի բանակներուն յաղթանակէն ետք խոհեմութիւն նկատուած էր հայ
որրերը Թուրքիոյ սահմաններէն հեռացնել եւ այս գործը՝ երկուստեք հաւա-
նութեամբ՝ յանձնուած էր Ամերիկեան Նիւ Իսթ Ռիլիֆին, որ շատ տխուր
պայմաններու մէջ զանոնք յոյն որրերու հետ խառն 1922 Նոյեմբեր-Դեկտեմ-
բերին փոխադրած էր Յունաստան: Փոխադրութեան անկազմակերպ ու ցաւա-
զինօրէն յոռի հանգամանքներու մէջ կատարուիլը կարելի էր արդարացնել
տիրող քաղաքական պայմաններով եւ այն խուճապով՝ որ ստեղծուած էր Մուս-
թաֆա Քեմալին յաղթանակներով ու սանձարձակ առաջացումով. սակայն
կարելի չէր հանդուրժել այն կարգադրութիւններուն, զորս կ'ընէր Ռիլիֆը
ամերիկեան մտայնութեամբ, երբ կ'անտեսէր հայ որրերու ազգութիւնը եւ
զանոնք իբր յոյն կը նկատէր ու կ'ապագայնացնէր:

Որրերուն Յունաստան փոխադրուելէն ետք անոնց անդունական կեանքով
մը ապրիլը եւ որբանոց կոչուած բուժարաններուն մէջ պատսպարուիլը շատ
ողբալի պայմաններու մէջ, կարելի էր մասամբ արդարացնել ատոնք յարաբե-
րական նկատելով, վասնզի կային կարգ մը դժուարութիւններ եւ գործը կազ-
մակերպելու համար՝ ժամանակի պակաս, որովհետեւ անակնկալի եկած էին ու
հապճեպով փոխադրած որրերը:

Նոյնպէս պէտք է անկեղծ ըլլալ՝ ըսելու համար թէ, դժբախտաբար, այս խուճապային եւ խառնակ օրերուն մէջ, ինչպէս ուրիշ նմանօրինակ պաշարաներու մէջ յաճախ պատահած է, գտնուած էին մարդիկ, որոնք պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալու առիթը գտած եւ չարաշահութեան հետամուտ եղած էին:

Հակակշիռ եւ հսկողութիւն հաստատել տակաւին կարելի չեղած՝ առիթը օգտագործող զազրելի շահագործողներ առաջ եկած էին, հայ թէ ամերիկացի, երբեմն իրարու գործակից, որոնք հոտած պանիր եւ ծթուած ձիթապտուղ ու որթոտած չոր թուզ կերցուցած էին որբերուն, եւ եղած էին օրեր, որ անկազմակերպութեան հետեւանքով անոնք հաց ալ չէին ունեցած ուտելու:

Այս ֆիզիքական պահանջներու յոռի մատակարարութեան առընթեր, բարոյական ու հոգեկան պահանջներն ալ բոլորովին անտեսուած էին: Հայ որբերուն ֆիզիքական գոյութիւնը փրկել միայն բաւարար չէր. պէտք էր որ անոնք հայ մեծնային եւ ոչ թէ յոյն՝ ինչպէս Ռիլիֆը կ'ուզէր:

Դաստիարակութեան խնդիր կար. ան եւս անկազմակերպ վիճակ մը կը ներկայացնէր: Մանաւանդ ազգային դաստիարակութիւնը բոլորովին անտեսուած կը մնար: Ո՛չ դասագիրք կար, ո՛չ դպրոցական կարգուսարք եւ կանոնաւորութիւն:

Շատ խոստմնալից տղաք, որոնք բաւական ուսում առած էին Պոլսոյ մէջ, կեդրոնական ու Պեղագեան վարժարաններուն եւ Ռոպերթ քոլէճին մէջ, երեսի վրայ թողուած յուսահատ վիճակ մը ունէին: Կացութիւնն իսկապէս ծանր էր եւ առանց բան մը խորհելու կարելի չէր թողուլ:

Ամէնէն առաջ այս տիուր կացութեան առաջին ենթակաները՝ որբերն ու անոնց ընկերացող հայ մտաւորականները եւ ուսուցիչները, կը սկսին այս վիճակը տեղեկացնել Պոլսոյ ազգային պատրիարքարանին եւ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան, որուն գլուխը կը գտնուէր այդ պահուն իբր փոխ-նախագահ Գաբրիէլ Նորատունկեանը, վասնզի Պօղոս փաշա Նուպարը իր տկարութեան համար ձեռնթափ եղած էր:

Պոլսոյ պատրիարքարանը, որ կերպով մը պատասխանատու կը նկատուէր այս կացութեան, չկրնալով կանոնաւոր կարգադրութիւններ ընել՝ Յունաստան կը ղրկէ 1923 Յունուարին ինամատարութեան ընդհանուր տնօրէն, ամերիկեան քաղաքացի Յարութիւն ինչատուրեանը, որպէսզի քննութիւն մը կատարէ:

Ինչատուրեանը կ'երթայ Յունաստան եւ կը շրջի բոլոր որբանոցները, բայց տիրող անբաղձալի վիճակին դարձան մը տալու բնոյթն ունեցող որեւէ բանաւոր կարգադրութիւն չ'ըներ:

Նոյնպէս Աթէնքի առաջնորդ Կարապետ արք. Մազլըմեանը, թերեւս Պոլսէն հրահանգուած, կը զբաղի որբերուն խնդրով եւ, հակառակ իր անկեղծ ջանքերուն ու Ռիլիֆին ներկայացուցիչներուն մօտ կատարած ազդու դիմումներուն եւ երկար բանակցութիւններուն, չի կրնար օգտակար ըլլալ պէտք եղածին պէս, վասնզի անձնական շահախնդրութիւններ արգելք կ'ըլլան բանակցութեան արդիւնաւորութեան: Միհրան Սըվազլըն, որ անգլիէնի եւ յունարէնի քաջածանօթ էր, յարմարագոյն անձը նկատուած էր առաջնորդարանին, հելլէն կառավարութեան եւ Նիրի Իսթ Ռիլիֆին յարաբերութեանց միջնորդ

ըլլալու համար, եւ արդարեւ միակ նախասահմանուած մարդն էր այս բանին համար՝ եթէ ազգին չահէն գերիվեր չնկատէր իրեն լեցուն թոշակ մը ապահովելու ցանկութիւնը, որ ամէն գործի նախադասելով չի կրնար զօրաւոր պաշտպան մը հանդիսանալ ու գործել Կարապետ արք։ Մազըմեանին հետ, որ տեսնելով Սըվազըին անձնական հաշիւներով շարժիլը՝ չի վստահիր անոր եւ նոյնիսկ դայն կը հեռացնէ այս գործէն։

Գալով Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան, ան ալ իր կարգին կը հարկադրուի զբաղիլ այս հարցով, վասնզի մասնաւորապէս Յունաստանէն բողոքի եւ դժգոհութեան ձայներ հասած էին իրեն։ Պատուիրակութիւնը մեղմութեամբ Ռիլիֆին ներկայացուցիչներուն կը հաղորդէ իր ստացած տեղեկութիւնները եւ դարման կը խնդրէ։ սակայն անոնք կը հերքեն Ազգային Պատուիրակութեան ստացած տեղեկութիւնները։

Ազգային Պատուիրակութիւնը տեղւոյն վրայ անկողմնակալ եւ անաչառ քննութեամբ մը իրազեկ դառնալու համար տիրող վիճակին, կը հրահանգէ 1923 Մարտին որ Վահան Թէքէեանը Յունաստան եւ Սուրիա այցելէ ու քննէ որդանոցներուն եւ գաղթականներուն վիճակն ու տեղեկագրէ³¹։

Թէքէեանն իսկապէս կը ներկայացնէր յարմարագոյն անձը այս տեսակ քննութեան մը համար, վասնզի իր պատուաւորութիւնը, լրջութիւնն ու անկողմնակալութիւնը — որուն ապացոյցը Ազգային Պատուիրակութիւնն ունեցած էր — ամէն տարակոյսէ դուրս էին։

Թէքէեանը Պուլկարիայէն կ'անցնի Յունաստան եւ կը շրջի բոլոր որդանոցներն ու գաղթականները։ 1923 Ապրիլին, գարնանային գեղեցիկ առաւօտ մը, Գորֆու ձիթատաններու մէջ կը շրջագայէինք Օննիկ Զիֆթէ Սարաֆը, Թէոդիկն ու ես միասին, երբ Աքիլիոնի ճամբուն վրայ կառքի մը մէջ մեր դէմը ելաւ Թէքէեանը, որ իր այս շրջագայութեան առիթով ի միջի այլոց Գորֆու եկած էր եւ Կասթուրիի մէջ Վիլհելմ Բ.ին Աքիլիոնի պալատին մէջ պատուաւորաւ հաղարէ աւելի որբերուն վիճակը պիտի քննէր։ Զինք ընդունելու համար ետ դարձանք եւ ճամբան՝ երեքս ալ իրեն շատ ծանօթ եւ մօտ բարեկամներ՝ որոշեցինք զինք թողուլ ազատ ու բնաւ իրեն որեւէ թելադրութիւն չընել։

Մասնաւորապէս կը վախնայինք Թէոդիկէն, որ կրնար իր խալըիկ ձեւերով ջղայնացնել Թէքէեանը, որ մեր թելադրութիւններուն պէտք չունէր եւ արդէն իսկ իր գաղափարը կազմած պէտք է ըլլար։

Թէքէեանը մեզի հետ Կասթուրի մնաց մի քանի օր, գրեթէ շատ քիչ խօսելով որբերու վիճակին վրայ։ Մենք միայն իրողութիւններ եւ շօշափելի փաստեր մատնանշեցինք՝ երբ առիթը ներկայացաւ։

Անիկա արդէն իր գաղափարը կազմած էր եւ այդ գաղափարը նպաստաւոր չէր բնաւ Ռիլիֆին գործին համար։ Ինք հաստատեց այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք Պոլսոյ, Եգիպտոսի եւ այլ վայրերու հայ մամուլին մէջ արձագանգ գտած էին։

Իր Գորֆու այցելած օրերը ոգեւորութեան օրեր եղան հոն գտնուող որբերուն եւ անոնց ընկերացող մտաւորականներուն համար։ մասնաւորապէս իր վրայ խորապէս ազդած էր երկրորդական ուսուլ առնելու վրայ եղող որբերուն

փճացման ճամբու մէջ ըլլալը, ինչ որ զինք մղեց գոնէ անոնց փրկութեան նախաձեռնութիւնն ստանձնելու:

Թէքէեանը 24 Ապրիլ 1923-ին Գորֆուի մէջ կազմակերպուած սգահան-դէսին բանախօսութիւն մըն ալ ընելէ եւ յուսադրելէ ետք հոն գտնուող հայ գաղթականները (ժողովուրդի ձայնը, 11 Մայիս 1923) անցաւ Աթէնք, ուր կը յուսար հանդիպում մը ունենալ Ռիլիֆի ընդհանուր տնօրէն Վիքրիին հետ, որ Ազգային Պատուիրակութեան խոստացած էր ազգային դաստիարակութեան ծրագիր մը կազմել:

Վիքրիին Յունաստան եկած սակայն խուսափած էր հանդիպում ունենալէ Թէքէեանին հետ: Ան Պիրէոն միայն այցելած եւ անցած գացած էր, մինչ իրերու աննախաձեռն կացութիւնը շարունակուած էր՝ ձգտում առաջ բերելով Ռիլիֆին եւ առաջնորդ Մազլըմեան եպոսին միջեւ, վասնզի անիկա բուռն կերպով բողոքած էր Ռիլիֆին այն կարգադրութիւններուն դէմ, որոնցմով կը ջնջուէին հայ լեզուի եւ կրօնքի դասախօսութիւնները, ինչպէս նաեւ հայ որբերուն յատուկ որբանոցները, որոնք կը ձուլուէին յոյն որբանոցներու հետ:

Նոյնպէս Ռիլիֆը որոշած էր հեռացնել հայ ուսուցիչներն ու պաշտօնի չկոչել ապագային յունարէն չգիտցող ունէ հայ ուսուցիչ, ինչպէս նաեւ որբանոցներէն դուրս հանել չափահաս որբերն ու յոյներու մօտ ծառայութեան տալ որբուհիները:

Նաիր, Աթէնքի Ռիլիֆի գործակալը, Կարապետ արք.ին յայտարարած էր թէ իրենց այս կարգադրութիւնները լաւ էին: Կարապետ եպոս.ը զգածուած եւ յուսահատած յայտարարած էր Նաիրին որ եթէ Ռիլիֆը այս կերպով պիտի շարունակէ իր գործունէութիւնը, լաւագոյն է որ հայ ազգին յանձնէ որբերն ու որբուհիները:

Թէքէեանը իրեն վստահուած պաշտօնը խղճմտութեամբ կատարելէ ետք կը դառնայ Աթէնք եւ տեղեկանալով կատարուածին՝ յուսահատ կոչ մը կ'ուղղէ Աթէնքի հայութեան, մատնանշելով այն վտանգը, որ հայ որբերուն կը սպառնայ, ու կը կազմէ յանձնախումբ մը որբերու փրկութիւնը հետպնդելու համար, յայտնելով թէ մտադիր է հրաժարիլ՝ եթէ իր ներկայացուցած ծրագիրը չհետապնդուի ազգին կողմէ (ժողովուրդի ձայնը, թ. 1459, 15 Յուլիս 1923):

Թէքէեանին ջանքերուն շնորհիւ Աթէնքի մէջ հիմը կը դրուի Յունաստանի Որբախնամ Միութեան, որուն ծրագիրը ինք կը պատրաստէ (Նոր օր):

Թէքէեանը, որ Յունաստանի մէջ տեսած էր Թուրքիոյ գեհնէն մագապուրծ փրկուած հայ գաղթականներուն թշուառ վիճակը, մեծ յոյս մը չէր կրնար դնել Աթէնքի մէջ կազմուած մարմնին վրայ, ուստի նախաձեռնարկ կ'ըլլայ ի նպաստ որբերուն եւ գաղթականներուն արտասահմանի գաղութները շարժման մէջ դնելու:

Առաջին հերթին ուշադրութիւնը դարձնելով Եգիպտոսի վրայ, 2 Յունիս 1923-ին Աթէնքէն Արեւին կը դրկէ յօդուած մը «Հնչեցուցէք ահագանգը Յունաստանի որբերուն եւ գաղթականներուն համար» խորագրով (Արեւ, թ. 149, 8 Յունիս 1923):

Այդ յօդուածը հոս նոյնութեամբ կ'արտագրեմ, որպէսզի չմոռցուին անցեալը եւ այդ ոչ շատ հեռաւոր անցեալին մէջ յանուն մարդասիրութեան մեզի հրամցուած դառն գեղահատները, որոնք սակայն բնաւ խրատող հանգա-

մանք մը չեն ունեցած եւ մենք տակաւին կը մնանք հաւատացողը կեղծ մարդասիրութեան(*) :

ՀՆՁՆՑՈՒՑԷՔ ԱՀԱԶԱՆԳԸ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՈՐԲԵՐՈՒՆ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Դո՛հ եղայ Յունաստանի մեր որբերուն մասին գրած նամակս իբրեւ յօդուած հրատարակուած գտնելով «Արեւ»ի մէջ: Այդ հրատարակութիւնը յուսատու պատասխան մը նկատեցի նամակիս, պատասխան մը ինծի ըսող թէ Եգիպտոսի մէջ կը մտածեն անոր յարուցած ծանր խնդիրին վրայ: Այսօր կուգամ յայտնել ամէնուն թէ վերջին քանի մը օրուան մէջ որքան աւելի սուր հան-

(*) — Այս տողերը գրողը նոյն օրերուն թէ՛ Պոլսոյ Վերջին լուրին եւ թէ՛ Եգիպտոսի Արեւին մէջ գրած է քաղաքի յօդուածներ, իրողութիւնները մատնանշող: Մասնաւորապէս Թէֆէնանին «Հնչեցուցէ՛ հազանգը» եւ անոր յաջորդած «Պաշտպաններ պէտք են յառաջագնաց որբ ուսանողներու համար» յօդուածէն (Արեւ, 1923 Յունիս 23, ք. 162) քանի մը օր ետք Արեւի 1923 Յունիս 27 եւ 28-ի րիւտրուն մէջ (165 եւ 166) հրատարակուեցան իր «Արդեօք մարդասիրութեան ալ չհաւատա՞նք» խորագրով յօդուածը, ուր մեր ենթարկուած աղէտին պատասխանատու ցոյց տալով մեր «մարդասէր» եւ «բնիստոնեայ» մեծ դաշնակիցները, կ'աւելցներ թէ «մինչեւ հիմա մինչեւ, այն քուականը որ Հայկական Տուն մը կազմելու յոյսը կար, օտար մարդասիրական կազմակերպութեանց կողմէ պատառ մը հացի կամ գաւաթ մը ջուրի փոխարէն մեր ազգային գոյութենէն քան մը կորզելու ձգտումը կամ անոր մօտ ձեռնարկի մը յիշատակութիւնը չէինք տեսած:

«Հիմա դժբախտաբար նոր երեւոյթի մը առջեւ կը գտնուինք որու վրայ պէտք է յօջօրէն անդրադառնանք»: Եւ կը թուէր իբր իրողութիւն այն «քաղման կողպուտը», որուն ձեռնարկուած էր: Այսպէս, մեր որբերը Միացեալ Նահանգներ, Գանատա եւլն. փոխադրելու ձեռնարկներ կ'ըլլային եւ «Յունաստանի մէջ այնպիսի կարգադրութիւններ կը կատարուէին, որոնք նոյնքան վտանգաւոր են անոնց համար որքան էր անոնց Ամերիկա տեղափոխութիւնը: Այսպէս յոյն տուններ իբր որդեգիր կամ սպասուիկ հայ որբուհիներ գետնելու կարգադրութիւնը, հայ եւ յոյն որբերու միեւնոյն յարկին տակ եւ խառն դաստիարակուիլը եւ ամէնէն ծանրակշիռը՝ այս օրերուն Արեւի գումարուած փրկի՞ք համաժողովին այն որոշումը որ քացարձակ պայման կը դնէ որբանոցներու մէջ պաշտօնավարութեան համար յունարէն կամ անգլիերէն լեզուներու հմտութիւնը որ գրեթէ հայ ուսուցիչներէն շատ քիչեր ունին:

«Այս կերպով հայ տղոց դաստիարակութեան գործէն բոլորովին կը մեկուսանան հայերը»:

Իբր եզրակացութիւն կ'ըսէր. «Այս կարգադրութիւնները եւ տնօրինութիւնները որոնք մարդասիրութեան անունով մեր ֆիզիքական գոյութեան ջարդէ տարբեր մէկ ուրիշ եղանակով սպառում մը կը պատրաստեն, մեզի կը դնեն կացութեան մը առջեւ, որ զմեզ կը մղէ օտար մարդասիրութեան ալ չհաւատալու ինչպէս դիւանագիտութեան ...»:

Այս եւ ասոր նման որոշ իրողութիւնները, որոնք հրապարակել պարտք համարեմ էր, ոմանց — որոնք օտարներու լորձնաշուրթք փառաբանմանը իրենց ամէնէն գլխաւոր գործը ըրած են դիւանագիտական մուրիկութեան մէկ մասը համարելով զայն — հաճոյ չբռնեցաւ եւ զինք դատաւար տեցին:

Յովհաննէս Ասպետ, որ նոյնպէս Դորֆու էր եւ ի վերջոյ գոհը պիտի ըլլար իր որբերու պաշտպանութեան համար ցոյց տուած նախանձախնդրութեան ի Զուլցեքիա, ինք ալ հրատարակած է քաղաքի յօդուածներ Վերջին լուրին մէջ, որոնցմէ մէկը «Զարիք մը» խորագրուած յոյս կը տեսնէր 13 Յունիս 1923-ին: Հոն ան կը գրէր. «Օրին մէկը, չես գիտեր որու կողմէ եւ ինչ նկատումով տրուած որոշումի մը հետեւանա՞նք որբերուն հասցէին եկած բոլոր նամակները կը քացուին ... եւ մէջը գտնուած դրամները կը գրաւուին ...: Տղաքը բռնադատուեցան պաշտօնեաներու կողմէ ընկալագիրներու տակ ստորագրել թէ ստացած են իրենց հասցէին եկած դրամները ...»:

գամանք մը առած է այդ նոյն խնդիրը եւ թէ ո՛րքան անհրաժեշտ է շուտափոյթ հոգալ անոր դարմանը:

Ամերիկեան Նիք Իսթ Բըլիֆի Արեւելի տնօրէնութիւնը հետզհետէ կը պակսեցնէ եւ կը դադրեցնէ մեր մանչ եւ աղջիկ որբերուն իր նուիրած հոգածութիւնը: Ես չեմ կրնար ո՛չ ասոր պատճառը գիտնալ, ո՛չ ալ բննադատել այս քայլը: Կրնամ միայն ըսել թէ ասիկա իրողութիւն մըն է զոր ամբողջ հայութիւնը պէտք է լսէ հարկ եղած ուշադրութեամբ ու կարեւորութեամբ, ըստ այնմ իր ընկիւնը որոշելու համար:

Եթէ իր ընկիւնը պիտի ըլլայ բան մը չընել եւ թողուլ որ հազարաւոր տղաք մեզի համար կորսուին ֆիզիքապէս կամ բարոյապէս, եւ կամ երկուքն միասին՝ լաւ: Իսկ եթէ Հայութիւնը չուզեր ատոր հանդուրժել, չուզեր ընդունիլ որ իրենց մանկութիւնը անթիւ տառապանքներու մէջ անցունելէ, ազգին համար հայր-մայր կորսնցնելէ եւ Թուրքերու ձեռքէն հատ-հատ մեծ դժուարութեամբ ետ առնուելէ ետք, ազգ. որբանոցներու մէջ քանի մը տարի սփոփուած ու կըրթուած մեր որբ տղաքը վերստին, եւ այս անգամ աւելի դառն կերպով որբանան, եթէ չուզեր որ ոնրագործներուն քանի մը հարիւր հազար զոհ տալէ ետք՝ քանի մը հազար տղայ ալ զոհ երթան իր անտարբերութեան ու ժխտութեան, — այն ատեն պէտք է անապարել, որովհետեւ ամէն օր որ կ'անցնի՝ արդէն ֆիզիքապէս ու բարոյապէս կը խրամատէ անոնց շարքերը, զանոնք դուրս կը նետէ ազգին ծոցէն թէ՛ մարմնով եւ թէ՛ մտքով ու հոգիով: Քանի մը նոր փաստեր՝ եթէ արտասահմանի խաղաղ հայութիւնը կը հանի լսել:

Հոս՝ Աթէնքի մէջ 150ի չափ պոստիկ հայ որբեր կան՝ հարիւրաւոր յոյն որբերու հետ խառն: Որբանոցներու ընդհանուր տեսչուհին, այս տողերը գրողին հարցման պատասխանելով, կ'ըսէր թէ Հայերը հազիւ 4-5 հատ են միայն անոնց մէջ: Պատեա՞ն, — որովհետեւ նախապէս այս որբանոցին մէջ պաշտօնավարող հայ ուսուցիչներն ու ուսուցչուհիները մէկիկ-մէկիկ հետաքուած են եւ մեր տղաքը Յոյներուն հետ յունարէն միայն կը սորվին, ոչ մէկ հայերէն քառ կը լսեն այլեւս, կը յունացուին քացարձակապէս (մինչ շատ դիւրին էր զանոնք փոխադրել հայ որբերու մեծամասնութեան մը մէջ) եւ ժամանակ առ ժամանակ անոնց մէջէն *որդեղորներ կը բաշխուին, կը նուիրուին* այն ազնիւ այցելուհիներուն որ կը հաւնին անոնցմէ մէկին կամ միւսին:

Այս նոյն գործողութիւնը, միայն ենթականերու տարիքը տարբեր ըլլալով, Քէֆալոնիա կղզիին մէջ կը կատարուի պաշտօնապէս եւ յայտնի համարձակ՝ գաղտագողի ըլլալու տեղ:

Տեղւոյն յունարէն թերթերուն մէջ ծանուցում մը գրած էր Բըլիֆը՝ թէ ուզողը կրնայ իրեն դիմել, աղջիկները իրեն որդեգիր կամ իրեն սպասուհի, իսկ մանչերը՝ իրեն օգնական առնելու համար: Տեղւոյն Թաղ. Խորհուրդէն այսօր այստեղ Պատրիարքարանի լիազօր ներկայացուցիչ՝ Կարապետ Եպս. Մազլըմեանի տրուած հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ 14 տարեկանէն վեր հայ որբուհիները արդէն իսկ կը բաժնուին իրր որդեգիր կամ իրր սպասուհի յոյն ընտանիքներու:

Իսկ Դորֆուի մէջ, 200է աւելի մանչ տղաք, որոնց մէջ են բոլոր որբ ուսանողները Ազգ. Կեդր. Վարժարանի, Պէգագեանի եւ Էսսեանի, յանկարծ լուր առած են այս շարքու մէջ օր մը՝ թէ Դավալա պիտի դրկուին ծխախոտի եւ ուրիշ

գործարաններու մէջ աշխատելու համար: Ասոնք ալ 14 տարեկանէն վեր ըլլալու մեղքը ունենին եւ քանակաւ ալ մեղքը, ուրիշ որբանոցներէ հաւաքուած իրենց մօտ ուրիշ 150 որբերու հետ միասին բնակելով Գավալա՝ ուր այս պահուս ուսանելու վրայ են ծխախոտի տերեւներն իրարմէ գատելու կամ իրարու վրայ բերելու գիտութիւնը՝ յօգուտ թէ՛ իրենց եւ թէ իրենց պատկանած ազգին: Եռանկիւնաչափութիւնը, զոր տեսած էին դպրոցը, անշուշտ կը ջանան կիրարկել իրենց նոր ասպարէզին մէջ. քաղաքակրթութեան պատմութիւնը, որ աւանդուած էր իրենց՝ հիմա կրնան բիշ մըն ալ փորձառար եւ իրենց միտքէն շարունակել նոր աշխարհի վրայ. մինչ Հայոց պատմութիւնը գուցէ խորիւրէն թէ վերջացուցած են ամբողջովին՝ զայն իրենց վրայ վերջացած զգալով ...:

Ինքզինքն խոստացած էին ռեւէ քննադատութիւն չընել մեզի համար այս մահացու որոշումները տուող ու գործադրող Նիր Իսք. Բըլիֆի մարմիններուն մասին. քայց կարելի՞ է հարցնել անոնց, թէ քանի որ, ըստ իրենց յայտարարութեան, Ամերիկայի մէջ 14 տարեկանը անցած մանչերն ու աղջիկները որք չեն նկատուիր այլեւս, ինչո՞ւ Պոլսէն առին 14, 16 ու 18 տարեկաններն ալ. ինչո՞ւ խոստացան, եւ սկսան ալ, անոնց Պոլսոյ մէջ ստացած դաստիարակութիւնը շարունակել. ինչո՞ւ, հիմա որ իրենց միտքը փոխած են, նախապէս ոչինչ չեն ըսեր ազգին, ո՛չ Պատրիարքարանին, ո՛չ Պատուիրակութեան եւ ոչ ալ Յունաստանի հայ մարմիններուն, մեզի չեն յայտնիր իրենց նոր որոշումը եւ չեն տար օրինաւոր պայմանաժամ մը որո՞ւ միջոցին քերես կարեւանք դրամ հաւաքել եւ չքողով որ մեր որբուհիները յոյն ընտանիքներու հով յունանալու եւ մեր որբերը յոյն գործարաններու մէջ մաշելու եւ անքանակալու առաջնորդելին:

Իրաւ է թէ Գործուի մէջ, թէ՛ Բըլիֆի հաստատութեանց տեղւոյն տնօրէնը եւ թէ՛ որբանոցներու ընդհ. տեսչուհին որ հոն եկաւ քննութեան(?) համար, մեծ տղաքը — այն ատեն կ'ըսէին 16էն վեր — չդաստիարակելու մասին իրենց առած հրահանգը չծածկեցին ինձմէ, քայց եւ իրենց լուրքամբը ընդունեցին իրաւացիութիւնը իմ այն առարկութեանս թէ ռեւէ քալ առնելէ առաջ պէտք է կանխազգարարեն հայ ազգը՝ յանձնել իր Պատրիարքարանին եւ իր պատուիրակութեան:

Այդ խօսակցութեան ընթացքին, երբ կ'ըսէի թէ հայ 16 18նոցները յանցաւոր չեն դեռ դպրոցը աւարտած չըլլալուն համար՝ ինչպէս ամերիկացի տղաքն այդ տարիքին, եւ թէ ասոնք քանի մը հարիւրեակ են միայն որոնց հայ ազգը պէտք ունի իր պապային համար, — Պ. Տնօրէնը եւ Օր. Տեսչուհին ինձի պատասխանեցին թէ ատիկա Ամերիկացւոց ու Բըլիֆին գիտնալիք բանը չէր, եւ թէ, ատկէ գտ, հայ ազգը *Եգիպտոսի, Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ բաւական մեծ հարուստներ ունէր որոնք կրնային իր այդ ուղածը ընել ...:*

Չեմ գիտեր թէ ամբողջապէս նի՞շդ էր անոնց յայտնած այս գաղափարը: Միայն լաւ գիտեմ թէ բան մը կայ որ շատ նիշդ է. — Արտասահմանի հայութիւնը այս անգամ գրեթէ չհետաքրքրուեցաւ Իզմիրէն, Պոլսէն ու գաւառներէն հօտի պէս դուրս բնակելու իր գաղթականներով ու մանաւանդ որբերով: Ատանայի 1909ի աղէտին ատեն Եգիպտոս հազարաւոր ոսկիներ հանգանակելով օգնեց իր դուրս ինկած աղէտեալներուն: Հարուածը տասնապատիկ աւելի ծանր էր ու դժբախտութիւնը հարիւրապատիկ աւելի մեծ 1922-23ին, եւ հակառակ

ատոր, Եգիպտոսի օգնութիւնը նախկինին կէսն ալ չեղաւ կարծեմ, ու ամբողջ արտասահմանի օգնութիւնը՝ հրդեհին վրայ նետուած հազիւ կաթիլ մը ջուր է մինչեւ այսօր: Ահաւասիկ որ այդ գաղթականներուն տրուած պատառ մը հացն ալ երէկուրէն է վեր դադրեցուցած եմ օտար բարեսիրական մարմինները, ինչպէս որ Բլիֆն ալ անօթի մնալու կամ *համալ* ըլլալու երկընտրանքին առջեւ դրած է մեր բիրիցս դժբախտ որբերը: Արտասահմանի հայութիւնը քան մը պիտի չընէ՞ դեռ արդեօք. ամենքէս առաջ ան մեռած է արդեօք, ազգափոխ կամ կրօնափոխ եղած է, ու այս թշուառները սխալմամբ կը կարծեն թէ Հայեր կան դուրսը որոնք պիտի չբողոքեն որ մարին մեռնին եւ Հայութիւնը մարի՛ իրենցմով: Այս հարցումին արձագանգը պիտի լսե՞նք գոնէ, թէ ոչ՝ Եգիպտոսն իր ընտրական պայքարի աղմուկին մէջ այս ձայնը չի կրնար լսել արդէն . . . :

Աթենք, 2 Յունիս

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԼԵԱՆ

Ասոր կը յաջորդէ ուրիշ մը, 15 Յունիսին Աթէնքէն ղրկուած Արեւին, որ կը հրատարակուի 23 Յունիս 1923-ի թիւին (162) մէջ, «Պաշտպաններ պէտք են յառաջադէմ որք ուսանողներու համար, կող մը եւ ծրագիր մը» խորագրուած, ուր Թէքէնը իր ստանձնելի յանգեցնած նախաձեռնութեան աւելի շօշափելի ձեւ մը կու տայ:

Ահա այդ յօդուածը եւս:

ՊԱՇՏՊԱՆՆԵՐ ՊԷՏՔ ԵՆ ՅԱՌԱՋԱԴԵՄ ՈՐՐ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ԿՈՉ ՄԸ ԵՒ ԾՐԱԳԻՐ ՄԸ

Մեծ ցաւերուն պէտք եմ՝ մեծ, այսինքն յանդուգն դարմաններ:

Կարելի չէ որ Ամերիկեան Նիք Իսթ Բլիֆի լքած բոլոր չափահաս որբերը գործաւոր կամ բեռնակիր ըլլան անխտիր: Պէտք չէ որ Աթենքի փողոցներուն մէջ կօշիկ ներկեն եւ սիկառէթ ու լուցկի ծախեն այն բոլոր տղաք՝ որոնք Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական, Պէզագեան եւ Էսսեան վարժարաններուն բարձրագոյն կարգերը հասած էին եւ հակառակ իրենց որբութեան, հակառակ տարագրութեան շրջանին իրենց կորսնցուցած երեւ-չորս տարիներուն, իրենց կրած ահաւոր ցաւին ու չարչարանքին, կամ՝ *այդ ամէնուն պատճառաւ*՝ եղած էին ամենէն լուրջ, աշխատասէր ու խոստմնալից աշակերտները այդ վարժարաններուն:

Անոնք իրաւունք ունէին ակնկալելու, որ ի փոխարէն իրենց մեծ դժբախտութեան, քայց մանաւանդ այդ դժբախտութեան մէջ իրենց ցոյց տուած կորուրդին ու արժէքին համար, ազգը կէս նամբան պիտի չլիք գիրքն: Ազգն ալ իրաւունք ունէր յուսալու, որ իր տուած անթիւ գոհեթէն ետք գրողի, գործիչի, ուսուցիչի եւ ուսանողի, այս քանի մը հարիւր տղոց մէջէն պիտի գտնէր իր ապագայի մտաւորական ուժերը, իր պահպանման եւ վերաշինութեան համար անհրաժեշտօրէն պէտք ունեցած գործաւորները:

Եւ ահա Իզմիրի աղէտը եկաւ տակնուվրայ ընել փոխադարձ բարոյական շահու վրայ հիմնուած այս լոկի պայմանագրութիւնը:

Հապնեալ կարգադրութիւն մը այս տղան ալ անցեալ Նոյեմբերին վերջը Ամերիկեան Բլիֆին յանձնեց՝ սա անորոշ համաձայնութեամբ թէ անոնց ու-

սումը պիտի շարունակուի Յունաստանի մէջ: Առաջին օրէն իսկ այդ համաձայնութիւնը մեռեալ-տառ մնաց՝ քանի որ ոչ մէկ կանոնաւոր ուսում տրուեցաւ անոնց Գորֆու, Աքիլլէոնի պալատը՝ ուր փոխադրուած էին եւ կը մնային վեց ամիսէ ի վեր: Բայց այդ մեռեալ տառն ալ ահա՝ թաղուեցաւ, Յունականի ջուրերուն մէջ խեղդուեցաւ վերջնապէս ասկէ տասնըհինգ օր առաջ՝ երբ այդ բոլոր տղաքը նաւ լեցուեցան ու տարուեցան նետուեցան Գալաթիա, հող փորելու եւ ծխախոտի տերեւներ իրարու վրայ շարելու կամ իրարմէ բաժնելու համար: Այդ մասին ո՛չ իրենց ո՛չ ալ ազգային պաշտօնական մարմիններուն կամքը հարցուեցաւ՝ անոնց նոյնքան դժբախտ բոլորքը օտարներուն իբրեւ որդեգիր եւ իբրեւ սպասուիկ բաժնելու համար, ու աւելի պզտիկները՝ մնացորդ մանչ եւ աղջիկ որքեքը այսուհետեւ ամբողջովին իբրեւ յոյն կրթել ձեռնարկելու համար . . . :

Բայց աղջկանց եւ փոքրերու օտարացման խնդիրները մէկդի կը թողում եւ կը զբաղիմ հիմա՝ ուսանող մեծ տղոց պարագայով:

Նս հաստատապէս որոշած եմ — թող ներուի ինծի այս մեծամտութեան նմանող շեշտը որ իմ բնութեանէ չի գար այլ կացութեան պահանջումէն — որոշած եմ մեր այդ յուզիչ տղոց, գոնէ անոնց մէջէն ամենէն ընդունակներուն ուսումը շարունակել տալ: Այս նպատակաւ կը դիմեմ օժանդակութեանը այն ամէն Հայերուն որոնք կը զգան թէ ազգը պարտաւոր է անոնց օգնել՝ միանգամայն անոնց եւ իր օգտին համար:

Այդ որքերէն երկուքը, Գորֆուէն եկած, վաղը նաւ կը նստին հոսկէ Բարիզ երթալու եւ հոն երեք տարուան ուսանողական շրջան մը բոլորելու համար, մին՝ Պօղոս Նուպար փաշայի եւ միւսը՝ անոր բոլոր Տիկիին Գափամանեանի իբրեւ սան: Իւրաքանչիւրին ամսական ծախքն է 250 ֆրանք:

Ուրիշ կրթասէր եւ *ազգահաւատ* Հայեր — չեմ ըսեր *ազգասէր*՝ որովհետեւ ամենքս ալ ենք, այլ *ազգահաւատ* Հայեր, որուն տեսակը կարծես պակսիլ սկսեր է այս օրերուն — պէտք է հետեւիլն այս գեղեցիկ, այս *հաւատալից* օրինակին՝ որ միակը չէ արդէն եւ շարունակութիւնն է անոր հեղինակներուն կողմէ կատարուած այս կարգի իմաստուն բարեգործութիւններու շարքի մը: Նորութիւնը այս անգամ, իրենց պաշտպանած ուսանողները մեր որբանոցներու սաներէն ընտրելուն մէջ է:

Ամսական 250 ֆրանքէն՝ պէտք է տարեկան 3000 ֆրանք, նաւապարհածախսով եւ ուրիշ ծախքերով միասին՝ 3500 ֆրանք, կամ ներկայիս 50 (յիսուն) անգլ. ոսկի, այսպիսի ուսանողի մը հայրութիւն եւ զայն կատարեալ մարդ, ու *հայ մարդ* ընելու համար:

Իրօք, ես յանդգնութիւնը ունիմ մտածելու, որ ոչ միայն մեր հարուստ, այլ եւ միջակ կարողութեան տէր հայրենակիցները պիտի լսեն այս անձկագին կոչս: Դիմողներուն՝ կարգաւ պիտի տամ տղու մը անունը այն ցանկին վրայէն գոր բովս ունիմ:

Իսկ անոնց որ կ'ուզէին բայց չեն կրնար որքի մը ծախքը հոգալ ամբողջովին, ես նորէն կոչ կ'ուղղեմ որ ինծի ղրկեն իրենց որոշած *տարեկան* գումարը՝ որպէսզի երբ յաջորդաբար 3500 ֆր. կամ 50 անգլ. ոսկին գոյանայ, նոր ուսանող մը հոսկէ նամբայ հանուի:

Ասոր համար՝ 30 (երեսուն) անգլ. ոսկի պատրաստ ունիմ արդէն՝

Տիգրան Հաննիբան քարեկամա, երբ ամիսներ առաջ Վառնայէն կը մեկնէի դէպի Գորֆու ինճինի գլխուս — Ազգ. Պատուիրակութիւնը Աթէնք հասնելէս վերջն է՝ որ հեռագրով ինձմէ խնդրեց այցելել Յունաստանի որբանոցները — իմ խնդրանքիս վրայ հոս դրկած էր ինծի այդ դրամը՝ կարօտ տղոց բաժնուելու համար։ Բայց կացութիւնը ապագայի տեսակետով ա՛յնքան տագնապալի գտայ Գորֆուի մէջ, որ նախընտրեցի պահել Հաննիբանի չէֆը, ինչպէս որ պահած եմ մինչեւ այսօր, զայն ուրիշ աւելի կարելու, աւելի հիմնական գործի մը՝ որուն մօտալուս պէտքը նախագագցի — առաջին դրամագլուխը ընելու համար։

Հիմա, առանց իր գիտութեան, կը յատկացնեմ սոյն 30 ոսկին վերոյիշեալ խառն դրամագլուխին, թողով որ այլապէս եւս ան ընէ ինչ որ կրնայ, ինչ որ իր սիրտն ու միտքը կը դրդեն իրեն որ ընէ։

Ամիջապէս որ 30 ոսկին 50 ըլլայ՝ ոչ թէ մէկ, այլ երկու որբ պիտի դրկեմ Եւրոպա, գիտնալով որ մնացեալ 50 ոսկին ալ կուգայ, անպատճառ կուգայ։

Օրը օրին մանրամասն հաշիւ պիտի տամ, թերթերու միջոցաւ, ստացուած գումարներուն եւ անոնց յատկացումին մասին։ Ոչ մէկ սանթիմ իրրեւ ծախք պիտի պակսի անոնցմէ, ասիկա կ'ապահովեմ քացարձակապէս։

Առ աշտմ, իմ ունեցած տեղեկութիւններս եւ մեր տղոց զարգացման վիճակը աչքի առջեւ ունենալով, Ֆրանսա պիտի երթան ուսանողները։ Յառաջիկային՝ կրնանք ուսումնական կեդրոններ ալ ընտրել։

Ամենայն խոնարհութեամբ, բայց եւ ամենայն վստահութեամբ, եւ արդէն իսկ անսահման հրնուանքով, *կը հաւատամ* թէ պիտի արդիւնաւորուի այս դիմումը, ա՛յն գլխաւոր պատճառաւ որ գործը ինճինն կը խօսի հայ սիրտերուն՝ իր ազգաշէն բնութեան եւ ազգային եւ մարդկային ստիպողականութեան մասին։

Հասցէս պիտի ըլլայ՝ Եգիպտոս *Արեւի* եւ Բարիզ՝ *Ապագայի* հասցէն։

Պէ՞տք է աւելցնեմ արդեօք, թէ այս գործը հեռուէն կամ մօտէն ո՛րեւէ կուսակցական քննութիւնի եւ ես միեւակ եմ անոր մէջ, Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական վարժարանի նախորդ տնօրէնի հանգամանքովս՝ եթէ հանգամանք մը կը փընտրուի անպատճառ։

Անգամ մը եւս, որ իբրեւ հզօրակցութիւն թախանձանօք կը խնդրեմ բարեկամներէ եւ նաեւ ոչ-բարեկամներէ, որ կա՛մ որբ ուսանողի մը ամբողջ տարեկան ծախքը հոգան՝ 3500 ֆրանք, այսինքն մօտ 50 անգլ. ոսկի, եւ կամ ատոր մէկ մասը միայն հայթայթեն՝ առաջին տարեկանը վճարելով եւ առնուազն երեք տարուան յանձնառութեամբ, որպէսզի կոտորակներով նոյն ամբողջը կազմուի եւ նոյն գործը կատարուի։

Այսքան։ Խօսքը ձերն է հիմա, ձեր սրտին ու ձեր քսակին, հայրենակիցներ։

Աթէնք, 15 Յունիս

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷՆԱՆ

Ազգային շրջանակի մէջ յարուցուած այս ազմուկը անհետեւանք չի մտար, վասնզի Ռիլիֆի ընդհանուր քննիչ Վիքրին եւ Եւրոպայի ներկայացուցիչ Պերրին 2 Յունիս 1923-ին Փարիզ կ'երթան եւ երիցս խորհրդակցութիւններ կ'ունենան Ազգային Պատուիրակութեան, Հայաստանի Հանրապետութեան

Պատուիրակութեան եւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան ներկայացուցիչներուն հետ:

Այդ խորհրդակցութեանց առարկաներն էին՝

Ա. Որբերու եւ որբանոցներու տեղափոխութիւնը Հայաստան,

Բ. Որբերու պահպանման եւ դաստիարակութեան հարց,

Գ. Գաղթականներու վիճակը եւ զանոնք տեղափոխելու պարագան,

Դ. Քննադատութիւններ եւ ցանկութիւններ Ռիլիֆին գործունէութեան մասին:

Ռիլիֆին ներկայացուցիչները կու տան անդորրեցուցիչ հաւաստիքներ եւ կը յայտնեն թէ Օգոստոս 15-ին Աթէնքի մէջ տեղի պիտի ունենայ Ռիլիֆին Արեւելքի տնօրէններուն մէջ համագումարը, ու կ'առաջարկեն Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ զրկել այդ ժողովին՝ ցանկութիւններ յայտնելու համար (*):

Վիբրին կը փափաքի նաեւ որ հայ մը ընկերանայ իրեն Յունաստանի որբանոցներու քննութեան պահուն, լսելու համար որբերու եւ հայ ուսուցիչներու ցանկութիւններն ալ: Վերջին լուրին 11 Յունիս 1923-ի թիւին մէջ հրատարակուած թղթակցութեան մը համաձայն, Թէքէեանի պաշտօն տրուած է ընկերանալ Վիբրին, սակայն որչափ կը կարծեմ Վիբրին Յունաստան գալէն առաջ Թէքէեանը իր քննութիւնը աւարտած եւ իր տեղեկագիրը Ազգային Պատուիրակութեան հասցուցած էր, ու հարկ չկար որ Ռիլիֆին ընդհանուր քննիչին հետ կրկին չըջագայէր:

Ան արդէն ծանօթացած էր որբերուն եւ անոնց ուսուցիչներուն դիտողութիւններուն ու տեսնելով կացութիւնը՝ նախաձեռնարկ եղած էր կորուստի մատնուելու դատապարտուած խոստմնալից որբերէն մաս մը գոնէ փրկելու:

Ուստի Յունաստանէն Սուրիա անցնելէ եւ հոն ալ քննութիւն մը կատարելէ ետք Թէքէեանը կ'անցնի Եգիպտոս, հոն իր ծրագիրներուն իրագործման աշխատելու համար: Եւ կը յաջողի արդարեւ³²:

Ան Գահրէի Հայկական Սրահին մէջ 1923 Օգոստոս 5-ին կ'ընէ բանախօսութիւն մը հոծ եւ ընտրեալ բազմութեան մը առջեւ, որոնց մէջ էին Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ տոքթ. Օհանջանեանը, Թեմական եւ Քաղաքական ժողովներու անդամներ, խմբագիրներ եւ բազմաթիւ ուրիշ այր թէ կին ծանօթ դէմքեր: Առաջնորդ Թորգոմ եպս.՝, որ կը նախագահէր, իր բացման խօսքով կը ներկայացնէ հաւաքին նպատակն ու բանախօսը:

Թէքէեանը աւելի քան երկու ժամ կը խօսի՝ խոր տպաւորութիւն ձգելով իր ունկնդիրներուն վրայ: Ան կ'ըսէ.

(*)— Այս համագումարը տեղի ունեցաւ Աթէնքի մէջ Օգոստոս 19-ին եւ տեւեց երեք օր: Կը մախագահէր տոքթ. Փիթը. Ներկայ էին Վիբրին, Ճեֆուրը, Ֆաուլը: Ազգային Պատուիրակութեան Ներկայացուցիչն էր Միհրան Սըվազըն, Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Ներկայացուցիչը՝ Գեորգ Փափագեանը, Աթէնքի առաջնորդարանին՝ Սեդրակ Քարեանը: Ժողովին եզրակացութիւնն եղաւ համաձայնագիր մը (24 Օգոստ. 1923 թուականով), որով Ռիլիֆը յանձն կ'առնէր գործադրել Ազգային եւ Հ. Հ. պատուիրակութեանց ու Հ. Բ. Ը. Միութեան քաղաքականութիւնը, որոնք Յունիս 3-ին արտայայտուած էին Վիբրին եւ Կորտըն Պերրին, եւ հայ որբերը դաստիարակել Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ 19 Ապրիլ 1923-ին տոքթ. Պարթընին Ներկայացուած ծրագրին համաձայն:

«Անցեալ դարու ամենամեծ մարդերէն մէկուն՝ Կեօթէի նշանաբանն էր ճշմարտութիւն եւ բանաստեղծութիւն: Ինքը միաժամանակ գիտուն մը եւ բանաստեղծ մըն էր: Ամէն բանական մարդ՝ որ գիտնալ, սորվիլ կ'ուզէ, ուրիշ բան չընելու քայց եթէ նշմարտութիւնը փնտռել: Այդ որոնումին մէջ, իրողութիւններու եւ երեւոյթներու առջեւ որոնք խորհրդով մը լեցուն կ'երեւին իրեն, ան կանգ կ'առնէ երկիրաճութեամբ ու իր հոգիին մէջ սարսուռ մը կ'զգայ: Ճշմարտութիւնը գտնելէ առաջ կ'երեւակայէ ու կը խանդավառուի, իսկ գտնելէ յետոյ, կը համակուի սրբազան ուրախութեամբ մը՝ զոր կ'արտայայտէ երբեմն գիրով ու խօսքով եւ երբեմն գործով: Ահա ամէն բանի մէջ նշմարտութիւնը երեւակայելու, անով յուզուելու եւ հրնուելու այս կարողութիւնն է Բանաստեղծութիւնը զոր ամէն մարդ ունի փոքր կամ մեծ չափով:

«Այսպէս, մեր ազգային ներկայ եղբարկան կացութեան մէջ եւս Ճշմարտութեան նանաչումը անբաժան է Բանաստեղծութենէն: Թերեւս այս զգալով է՝ որ ձեզ ուղղուած հրաւիրագիրին մէջ Կարգադիր Մասնախումբը պ.տ. տեսեր էր բանախօսին անունին առջեւ աւելցնելու «բանաստեղծ» տիտղոսը, «ազգային գործիչ»էն ետք:

«Մեր ազգին պատկերը չափազանց տխուր է այսօր, բայց այդ պատկերին ամենէն մութ կողմը՝ կարելի է ըսել առանց սխալելու՝ թէ ներկայիս Յունաստան գտնուող հայ գաղթականներն ու որբերը կը կազմեն:

«Հին Յունաստանի մէջ գաղթականներու թիւը մօտաւորապէս 50,000 է, եւ նոր Յունաստանի մէջ մօտ 20,000: Առաջինները, բաղկացած Կիլիկիոյ, Իգմիրի եւ Ասիական ու Եւրոպական Թուրքիոյ ուրիշ զանազան կողմերու հայերէն, աւելի դժբախտ են քան վերջինները, ուր հողը աւելի բարեբեր է, բնակչութիւնը նուազ խնդրուած, կայ աւելի հնարաւորութիւն՝ աշխատելով չոր ապրուստ մը նարելու եւ կան աւելի առաջ հոն հաստատուած փոքրաբիւ հայեր: Հին Յունաստանի եւ կղզիներու մէջ, ուր ցրուած է 50 հազարնոց փախստական Հայութիւն մը, այս փոքրիկ առաւելութիւններն ալ գոյութիւն չունին եւ անոնք այժմ չարաչար կը տառապին, կը հիւծին ու կ'սպանին՝ ոչ միայն իրենց երեկի բարօրութիւնը, տունն ու տեղը, եւ շատ անգամ ընտանիքին այլ անդամները կորսնցուցած կամ անդին պատանդ թողած ըլլալու ցաւէն, այլ նաեւ անօրութենէ, վրաններու եւ մթերանոցներու մէջ խնդումէ, մահրութեան եւ համդերձողէնի պակասէ: Կիներ եւ մանուկներ են մեծ մասամբ, եւ զաղափար մը տալու համար թէ սնունդի անբաւականութիւնը ի՞նչ աւերներ կը գործէ, պէտք է կրկնեմ հոս հայ բժիշկներու հաւաստումը, թէ միմիայն Աթէնքի եւ շրջակայքի կայաններուն մէջ գտնուող երկու տարեկանէն վար մանուկներուն վաքսուն առ հարիւրը արդէն մեռած է ուր ամսուան միջոցին եւ մնացեալն ալ կը մեռնի մալարիայէ եւ անթէրիթէ: Նրբ այս գաղթականներուն մէջ կը մտնէ՝ նախ կը հարցնեն ձեզի թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ ազգին վիճակը, յոյս կը՞նայ որ իրենց հին տեղերը կամ Հայաստան պիտի երթան ու պիտի հաստատուին վերջնապէս, յետոյ՝ կը տրտնջան թէ ի՞նչու արտասահմանի խաղաղ գաղութները չեն օգնել իրենց, ի՞նչու գիրենք մոռցեր են բոլորովին եւ կը թողուն որ հատնին եւ փնանան այսպէս ...:

«Ասոնց մէջ մանուկներ եւ որբեր կան, մեծ թուով, որոնք զուրկ են դպրոցէ եւ ամէն բանէ: Բայց որբերու հոծ զանգուածը, 7500 մանչ եւ աղջիկ

որքեր Պոլսոյ, Իզմիրի, Խարբերդի եւ Սեբաստիոյ որբանոցներէն Յունաստան փոխադրուած կը գտնուին Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հաստատութիւններուն մէջ:

«Երբ կէս-գիշերի մը Բաբրասէն նաւ պիտի նստէի դէպի Գորֆու, քափին վրայ մօտ կեցած պզտիկ խումբ մը ուշադրութիւնս գրաւեց: Երկու այր, ծեր կին մը եւ 10-12 տարու տղեկ մը այդ խումբը կը կազմէին: Թրքերէն ցանցառ քառեր կը փոխանակէին ու երբ նաւակը եկաւ՝ տղեկը առանձին հոն մտաւ իր փոքր կապոցովը եւ մեզի հետ շոգենաւ ելաւ: Հարցնելով տեղեկացայ թէ հայ էր ու որբանոց կը դառնար՝ երեք ամիսէ ի վեր զայն թողելէ յետոյ: Ոչ հայր ունէր, ոչ մայր: Ունէր բոյր մը միայն, բնոայր մը եւ բնոայրին մայրը: Երեք ամիս առաջ որբանոցէն առեր էին զինք, բայց հիմա իրենք արդէն չէին կրնար ապրուիլ, բոյրը հիւանդացեւ էր եւ նորէն որբանոց կը դրկէին տղեկը: Հարցուցի թէ նախապէս քանակցե՞ր էին ու վստա՞հ էր որ պիտի ընդունուէր: Այն առեմ, վախով եւ վիշտով լեցուն նայուածքը վրաս ուղղեց եւ ըսաւ.

«Ես չորս տարի որբութիւն ըրած եմ, խելօք տղայ եմ, ըսայց եթէ չառնեն կը խօսի՞ր ինձի համար պարտն ...»:

«Որբանոցներու միւս բոլոր որբերն ալ չորս եւ աւելի տարիներ որբութիւն ըրած տղաքներ եւ աղջիկներ են: Հայ որբեր են անոնք, ինչ որ աշխարհի ուրիշ ամէն որբերէն տարբեր բան մըն է, որքին գերադրական աստիճանն է, որք մըն է որ իր ծնողաց բշտիլը, անհետանալը կամ իր աչիքն առջեւ սպաննուիլը տեսաւ, որ քանի մը տարի քափառեցաւ անապատներու մէջ կամ գերի մնաց իր ծնողը սպաննողներուն բով, որ զինադադարէն վերջ Հերաններու միջոցաւ փնտռուեցաւ, հաւաքուեցաւ եւ քիչ շատ խնամուեցաւ ազգային յարկերու տակ եւ ազգային մթնոլորտի մէջ, եւ որ ահա նորէն, Իզմիրի աղէտէն վերջ, զրկուեցաւ այդ քախտէն ու տարուեցաւ օտար տեղեր օտարներու բով, անգամ մը հիւսկոսնցուց իր ծնողը որ իր ազգն էր եղած իրեն համար, *կրկին որբացաւ ...*»:

«Կարծես թէ այդքանը բաւական չէր, ահա Ամերիկեան Նպաստամատոյցն ալ վերջերս որոշեց 14 տարեկանէն վեր մանչ եւ աղջիկ որբերը այլեւս որբ չհամարել հիւսկոսանքի ղեկու պատրուակով հետգհետէ գտնուող ազատ արձակեց Յունաստանի օտար հողին վրայ: Այս որոշման դէմ հայ եպիսկոպոսին ուղղած գանգատախառն խնդրանքին Աթէնքի պ. տնօրէնը կը պատասխանէր. «Եթէ ասոնք որբ են՝ ուրեմն իմ մեծ-մայրս ալ որբ մըն է ...»:

«Ու տրուած որոշման համաձայն՝ մասնաւորապէս մեծ որբուհիները իբրեւ սպասուհի եւ իբրեւ որդեգիր կը քաժնուէին օտար տուններու մէջ, երբ մեր կողմէ բողոքներն ու դիմումները քաղմացան եւ մինչեւ յառաջիկայ Հոկտեմբեր յետաձգուեցաւ այդ որոշման լրիւ գործադրութիւնը: Թրակիա տարուած եւ հոն քաժնուող որբուհիներու մասին միջամտած է տեղւոյն Առաջնորդը Երուանդ Նպս. Փերտահեմեան որ սկսած է իր թեմին հայ տուններուն մէջ տեղաւորել հայ որբուհիները. 250ի համար յանձնառութիւններ գտած է եւ 200 եւս Պուլկարիոյ մէջ տեղաւորելու համար հոն գացած է հիմա: (Հոս պ. Թէքէեան կարդաց Երուանդ Նպս. ի իրեն ուղղած նամակէն մէկ քանի հատուածներ):

«Բայց, ասկէ զատ, Նպաստամատոյցի տնօրէնները ժողովով մը որոշեցին իրենց որբանոցներուն հայ տղաքը խառնել եւ ձուլել նորահաս յոյն տղոց

հետ՝ հայերէնը դադրեցնելով իբրեւ դասաւանդութեան լեզու, հայերէնի, հայոց պատմութեան եւ հայ կրօնի դասերը ջնջելով բոլորովին: Հակառակ Նիւ-Եօրքի եւ Բարիզի մէջ տրուած հաւաստումներուն թէ հայ որբերը ազգ-կրթութիւն պիտի ստանան, այս որոշումն ալ սկսաւ չգործադրուիլ որքանոց-ներէ ոմանց մէջ, անլուր յուսահատութեան մը մատնելով մեր տղաքը, որոնք իրենց արձակուած հայ նախկին ուսուցիչներուն կը պոռային հեռուէն. «Մեզ ձուլեցին պարոն», կարծես խեղդուողներու նման օգնութիւն խնդրելով ամոնցմէ ...:

«Ձեզի գիտցնելու համար թէ ի՛նչ ոգի կը կրեն եւ ի՛նչ կ'արժեն մեր որբերը, պիտի կարդամ ասոնց մէկ ընկերոջ, անցեալ տարի այս ատեն Ամերիկա մեկնած եւ այժմ իր աշխատանքովը երկրագործական վարժարանի մը մէջ ուսանող որբի^(*) մը՝ ինծի գրած նամակներէն մէկ քանի կտորներ»: (Այդ կտորներուն ընթերցումը սքանչացուց եւ յուզեց ներկաները: Սրբազան նախագահը առաջարկեց յատուկ ծափահարութիւն մը անոր պատանի հեղինակին համար, ինչպէս նաեւ իր փակման խօսքին մէջ խնդրեց քանախօսէն որ հայ թերթերու մէջ հրատարակութեան տայ այս տողերը՝ որպէսզի մեր ուսուցիչները զանոնք կարդան եւ մեկնաբանեն իրենց աշակերտներուն: Պ. Թէֆեան խոստացաւ գործադրել Սրբազանին այս փափաքը):

Իր բանախօսութեան վերջին մասին մէջ պ. Թէֆեան պարզեց որբերուն եւս այժմ իրենց ազգէն լիուած ըլլալու զգացման տխրութիւնը, եւ առաջարկեց որ Եգիպտոսի հայութիւնը ընդունի եւ գործադրէ հետեւեալ դարմանները.—

1. Իբրեւ օգնական կամ իբրեւ դպրոցական հայ տուներու մէջ հիւրընկալի չափահաս որբուհիները կամ անչափահաս որբեր ու որբուհիներ:

2. Չափահաս որբուհիները պարկեշտ հայ երիտասարդներու հետ ամուսնացնել այստեղ:

3. Ձեռագործի լաւ վարժութիւն ունեցող որբուհիներու համար արհեստանոց մը հիմնել:

4. Հայկական որբանոց մը հիմնել:

5. Ազգային հոգածութիւն ցոյց տալ Նպաստամատոյցի պաշտպանած հայ որբերուն:

6. Չափահաս եւ ընդունակ որբ տղաքներէն մաս մը, գոնէ 25ի չափ, իբրեւ սան որդեգրել եւ անոնց մասնագիտութիւն մը տրվեցնել արտասահմանի մէջ:

Վահան Թէֆեան կանխաւ պատասխանեց *քրիզի* եւ այլ նման առարկութիւններուն որոնք կրնան յարուցուիլ, ըսաւ թէ՝ ոչ միայն *ուզելը* այլեւ *զգալը՝ կարենալ* է այս պարագային: «Մինչեւ որ —աւելցուց— կարելի ըլլայ բոլոր որբերը Հայաստան փոխադրել, ինչպէս որ որոշուած է, անհրաժեշտ է զանոնք հոգալ եւ փրկել: Ես անսահման ուրախութիւնն ունիմ այսօր աւետելու թէ Եգիպտահայութիւնը գործի սկսած է արդէն: Ուսանողներու ֆոնտը հաստատուած է. անոր առաջին նուիրատուն 500 ոսկի նուիրեց 10 տղու մէկ տարուան ծախքին համար, յուսալով որ ուրիշներ մնացեալ երկու տարուան 1000 ոսկին պիտի հայթաթեն արդէն եւ աւելի թուով տղաք եւս իբրեւ սան պիտի որդեգ-

(*) — Կ'անկարկուի Լեւոն Ջաւէն Սիրմէլեանը —Վ. Ղ.:

րեն: Այդ հարուստ արտով հայը պ. Տիգրան Հանընլեանն է. (ջերմ ծափեր):

«Նոյնպէս՝ նախընթաց երեկոյ Զակագիկի հայ փոքրաթիւ գաղութը, որուն կը խօսէի, ինքնաբերաբար ստանձնեց սանի մը պաշտպանութիւնը տարեկան 50 ոսկի նուիրելով: Իսկ տեղւոյս Ազգ. Սրահի վարչութեան յարգելի անդամները բարի եղան ինծի յայտնելու որ իրենց յառաջիկայ նիստին մէջ նկատի պիտի առնեն առաջարկս ու ինչպէս ասկէ առաջ ըրած են՝ կը յուսան որ այսուհետեւ ալ պիտի որոշուի ուսանողի մը պաշտպանութիւնը»:

Բանախօսը վերջացուց իր խօսքերը՝ ըսելով թէ ազգին ապագայէն կը յուսահատին անո՛նք միայն՝ որ այս ապագային համար բան մը չեն ըներ, մինչդեռ միակ որր մը պահպանելու ու իրրել լաւ հայ մեծցնելու ու կրթելու, ինքնին, կը նշանակէ գործնականապէս աջակցիլ Հայութիւնը ապրեցնելու եւ փրկելու գործին: «Ասիկա ճշմարտութիւնն է՝ զոր գիտցա՛մ հիմա: Զեք կը մնայ անոր վրայ աւելցնել *Բանաստեղծութիւնը*, որ ձեր յուզուած զգացումներէն պիտի ծնի»:

Ջերմապէս ծափահարուած այս բանախօսութենէն վերջ, Թորգոմ Եպիսկ. իր դաշն եւ իմաստալից յորդորականներէն մէկը ուղղեց, յայտնելով թէ Գահիրէի մէջ հայ տիկիներ եւ օրիորդներ իր հրաւերին վրայ արդէն իսկ սկսած են գործի եւ իրենց յայտնած են թէ 30 որբուհի եւ որբ ընդունելու յանձնառութիւններ գտած են արդէն: Սրբազանը պատմեց Վ. Հիւկօյի «Խեղները» բերթուածին նիւթը, որուն մէջ 4 զաւակ ունեցող ձկնորսի ընտանիք մը իր դրացիներուն որբ բողած 2 զաւակներն ալ իր բով կ'առնէ՝ համարելով որ Աստուած վեց զաւակ շնորհած է իրեն եւ յորդորեց նոյնը ընել մեր մէջ:

Պ. Թէքէեան վերստին խօսք առնելով շնորհակալութիւն յայտնեց թէ՛ Առաջնորդ Ս. Հօր եւ թէ Պատ. Քաղ. Ժողովին որ հանեցան հովանաւորել այս ցերեկոյթը եւ յայտարարեց թէ Ուսանողներու Ֆոնտին գարկ տալու համար կ'ազմուած է Եգիպտոսի մէջ յանձնախումբ մը՝ որ բաղկացած է Առաջնորդին նախագահութեամբ Գահիրէի մէջ Տիգրան Հանընլեանէ եւ Աղեմսանդրիոյ մէջ Յակոբ Փափագեանէ (Արեւ, 1360, 8 Օգոստ. 1923):

Այս հաւաքոյթին կը յաջորդէ երկրորդ մը, որ տեղի կ'ունենայ Օգոստ. 17-ին Ամերիքէն Միչընին մէջ, ուր կը խօսին նոյն խնդրին մասին կրկին Թէքէեանը, Գառապար Իփեքեանը եւ տոքթ. Աւետիս Նազգաշեանը:

Այս բերանացի քարոզչութեան զուգընթաց, Թէքէեանը դրչով ալ կ'արծարծէ որբերուն խնդիրը: Այդ օրերուն Արեւի մէջ կը հրատարակուին իր երկու յօդուածները «Որբերու փրկութիւնը» (թ. 1366 եւ 1367, 15 եւ 16 Օգոստ. 1923) խորագրով, որուն առաջինին մէջ կ'առաջարկէ որբուհիները հայ տուններու մէջ տեղաւորել, —ինչ որ նոյնիսկ այդ օրերուն համաստ սահմանի մը մէջ ձեռնարկուեցաւ եւ յետոյ առաւ կազմակերպուած ձեւ մը, որ Եգիպտոսի հայ գաղութին պատիւ բերող գործ մը եղաւ, վասնզի այս գաղութը կրցաւ հոգալ մեծ թիւով որբեր ու որբուհիներ այնքան անակնկալ կերպով՝ որ ըսել տուաւ օր մը Թորգոմ եպս.ին թէ իրեն համար խղճահարութիւն մը եղած էր իր հօտը չճանչնալը եւ վարանիլը որբուհիները ընդունելու համար, մինչ անիկա կրցած էր հոգալ զայն, — իսկ երկրորդ յօդուածին մէջ կոչ կ'ուղղէ հաստատելու արհեստանոց-որբանոցներ, ինչ որ դժբախտաբար շատ մասնակիօրէն կը գործադրուի: Միայն իր առաջարկին այն մասը, որով կը խորհէր հայ որբերը հայ

արհեստաւորներու քով զետեղել, յետոյ կը գործադրուի եւ իր արդիւնաւորութիւնը ցոյց կու տայ:

Թէքէեանը, այսպէս, ազգային շահագրգռութեան եւ մեր ազգին ապագային հետ կապ ունեցող գործի մը գլուխը կանգնելէ եւ դայն արդիւնաւորութեան ճամբուն մէջ դնելէ ետք կ'անցնի Փարիզ, ուր 1924 Յունուարին կը մասնակցի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Բ. ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին:

Թէքէեանը Փարիզ կը մնայ մինչեւ 1924-ի վերջերը:

Այդ միջոցին է որ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեանն կը հրաժարի եւ կը մեկուսանայ չհրապարակուած պատճառներով, որոնք հաւանօրէն ուղղութեան տարակարծութենէ մը առաջ կու գային: Այսպէս մտածել կու տան ինծի իր Բիկմալիոն ստորագրութեամբ վերջին լուրին մէջ գրածները, որոնց մէջ «լորձնաշուրթն» եւ «փորի վրայ պառկելով» փառաբանանքները կը քննադատէր: Թերեւս ասոնք խնդրոյ առարկայ եղած են եւ զլիսաւոր պատճառը՝ իր Կուսակցութեանն ալ քաշուելուն³³:

Իր հեռացումը կուսակցութեանն մասնաւորապէս իր Եգիպտոսի շրջանի ընկերներուն մէջ, որոնք իր մասին հիացում եւ սէր ունէին, սրտաբեկութեան պատճառ կ'ըլլայ:

Եգիպտոսի Շրջանային Վարչութիւնը, որ այն ատեն կարեւոր դեր մը կը կատարէր իր դրամական օժանդակութիւններովը Կեդրոնին, իր Շրջանակին մէջ տիրող հոգեբանութեան արձագանգ հանդիսանալով, նախաձեռնութիւնը կը ստանձնէ Թէքէեանը վերստին Կուսակցութեան մէջ ունենալու ձեռնարկ մը ընելու՝ իր կողմէ մասնաւոր դիմում մը կատարելով: Այս նպատակով կը գրուի իր անձնասիրութիւնը գգուող նամակ մը, որ իր սպասուած արդիւնքը կ'ունենայ, եւ Թէքէեանը վերստին Ռամկավար Կուսակցութեան մէջ կը մտնէ^(*):

Գահիրէի իր բարեկամները, մասնաւորապէս Տիգրան Հաճընլեանը, որ մտերմական յարաբերութիւն ունէր իր հետ, նկատելով որ Փարիզի մէջ որոշ գործ մը չունէր, զինք կը հրաւիրեն Եգիպտոս, ուր ունէր մտերիմներու եւ բարեկամներու շրջանակ մը:

Թէքէեանը 1924-ի Դեկտեմբերին Փարիզէն Եգիպտոս կու գայ իր ընկերներու շրջանակին մէջ ապրելու:

(*) — Շրջանային վարչութեան այս նախաձեռնութիւնը փոխանակ գնահատուելու՝ Կուսակցութեան Եգիպտոսի շրջանային պատգամաւորական ժողովին մէջ ոմանց կողմէ չարաչար կը քննադատուի իբր ինքնագլուխ առուած բայլ մը: Այդ քննադատողներուն առաջնորդը Արեւիկն խմբագիրն էր, որ հաւանօրէն իր անձին համար վտանգ մը կը համարէր Թէքէեանին Եգիպտոսի Շրջանային վարչութեան կողմէ վերստին ռամկավար շարքերուն մէջ առնուիլը:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

(ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1924—1929 ՅՈՒԼԻՍ)

Եգիպտոսը Թէքէեանին համար երկրորդ հայրենիք մը եղած էր:

Հոս անցուցած էր ան իր երիտասարդ աշխոյժ տարիները, երբ այս գաղութին մէջ՝ իր րացատրութեամբը՝ հայութիւնը կ'ապրէր բռնութեան դէմ մաքառումի եւ յոյսի շրջանի մը մէջ: Ու հիմա հոս կը դառնար, երբ ամէն բան խորտակուած՝ տրտմութեան զուգահեռ խանդավառութեան շրջանի մը մէջ կ'ապրէր ազգը:

Հոս ունէր մտերիմներ եւ բարեկամներ, մարդիկ՝ որոնց հետ շարունակ գործակցած կամ ապրած էր, անոնցմէ յիշողութիւններ ունէր: Նաեւ հոս կային շատ անձեր, որոնք իրմէ հմայուած՝ իրեն նկատմամբ սէր ու յարգանք կը տածէին:

Հոս հին բարեկամութիւնները կը վերանորոգուին եւ կը ստեղծուի նոր շրջանակ մը, ուր Թէքէեանը կը սկսի ապրիլ գրեթէ անգործ կեանքը մը, վասնզի որոշ պարտականութիւն եւ յանձնառութիւն մը չունէր:

Եւրոպայէն դարձէն ետք նոյնիսկ պահ մը հեռու կը մնայ ան կուսակցական գործերէ, քանի որ Եգիպտոսի կուսակցական մարմինները արդէն կազմակերպուած կը գործէին եւ մինչեւ անոնց վերակազմութեան շրջանը իրեն պաշտօն մը տալ կարելի չէր:

Այդ շրջանին, սակայն, բոլորովին անտարբեր չի մնար օրուան կեանքին եւ օգտակար ըլլալու իղձը կը գործէ անոր մէջ:

Այսպէս, ան այդ երեւութապէս անգործութեան մէջ կը հանդիսանայ նախաձեռնողը Կեսարիոյ Հայրենակցական Միութեան:

Ան իր այս ձեռնարկին մեծ կարեւորութիւն մը տուած ըլլալուն համար՝ հոս պէտք կը տեսնեմ պարզել իր դերը:

Կեսարիայէն սրտամօրիկ տեղեկութիւններ հասած էին, տեղւոյն առաջնորդական փոխանորդ Սերովբէ քհն. Պուրմայեանէն: Ան շատ մօայլ եւ յուսահատական գոյներով կը ներկայացնէր Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը ապաստանած 200-ի մօտ որբերու վիճակը: Թէքէեանը զգածուած ասկէ, Արեւիկ 15 Մեպտ. 1925-ի թիւին մէջ կը հրատարակէ կոչ մը «Կեսարիոյ անօթի ու մերկ որբերը» խորագրով, որուն ամփոփումն էր սա վերջաբանը.

«Կեսարացիներու շուտափոյթ խորհրդակցութիւն մը անհրաժեշտ է՝ շուտով հանգանակութեան ձեռնարկելու եւ Կեսարիա դրամ փոխադրելու հա-

մար: Վստահ եմ որ Հայկական Սրահը մեզի կը տրամադրուի այդ խորհրդակցութեան համար»:

«Կ'անցնի մօտաւորապէս ամիս մը: Ոչ մէկ շարժում, այստեղ: Բայց 10 Հոկտ.ի «Արեւ»ը իր Հայկական կեանքին մէջ կը հրատարակէ Մանչեսթըրէն նամակ մը, ուր կ'ըսուի թէ վերոյիշեալ «կոչը ... սոսիթ տուած է որ Մանչեսթրի մէջ բնակող Հայրենակիցները պարտք զգան անմիջական օգնութիւն հասցնելու համար նախաձեռնարկ ըլլալ եւ քօմիթէ մը կազմելով ... սոսիոյական հանգանակութեան ձեռնարկել»:

Եւ կը տրուին ֆօմիթէի անդամներուն անունները ու կ'ըսուի թէ նոյն նպատակաւ պիտի դիմուի նաեւ Լոնտոնի Կեսարացիներուն:

«Սրտապնդուած այս տեղեկութեանէն, գոր կը տեսնեմ հրատարակութեանէն առաջ (Արեւի խմբագիրը չեմ դեռ այդ բուսականին), ես որ յուսահատած էի առաջին կոչին ապարդիւն մնալէն, կ'աւելցնեմ անոր ներքեւ հետեւեալը.

«Ուրախութեամբ հաղորդելով Մանչեսթրի մէջ սկսած այս շարժումը, կը խնդրեմ թէ հոս եւս մօտերս ձեռնարկ մը պիտի կատարուի նոյն նպատակին համար»:

«Ու երեք օր վերջը, դնել կուտամ «Արեւ»ի մէջ խորհրդակցութեան հրաւեր մը ուղղուած «Բոլոր Կեսարացիներուն», 16 Հոկտ. երեկոյեան ժամը 7ին համար, Հայկ. Սրահին մէջ:

«Այդ հրաւերին պատասխանած էին ... հինգ հոգի, որոնց սակայն կը յայտնեմ թէ պէտք է կազմել այլեւս Կեսարացւոց Հայրենակցականը, նման գոյութիւն ունեցող ուրիշ հայրենակցական միութիւններու, որպէսզի ան կարեւոր, այսպիսի պարագաներու մէջ, իսկոյն իր պաշտօնը կատարել: Եւ չորս օր վերջը կը հրատարակեմ «Արեւ»ին մէջ հեզմալից ու գայրալից յօդուած մը «Կեսարայի որբերը կշտացան եւ հազուեցան» խորագրով, ուր ըսուած էր սակայն՝ թէ «հենց ներկաները» որոշեցին մասնաւոր հրաւիրագիրներ դրկել 60ի չափ կեսարացիներու «յառաջիկայ շաբաթ (24 Հոկտ. 1925) ժամը 9ին, դարձեալ Հայկ. Սրահին մէջ հաւաքուելու համար» եւ թէ «այդ հրաւիրագրին մէջ աւելցուած է՝ որ ներկայ ըլլալիք անձերը թերեւս պիտի խորհին, յառաջիկայ շաբաթ երեկոյ, որբերով զրադելէ զատ Կեսարացիներու Հայրենակցական մըն ալ կազմել»:

Այս հրաւերին կը պատասխանեն 13 Կեսարացիներ:

«... Հոկտ. 28ի «Արեւ»ը կը հրատարակէ վերոյիշեալ հաւաքոյթին տեղեկատուութիւնը, որմէ կը հասկցուի թէ ատենապետողը՝ Վ. Թ. երեք առաջարկ քերած է հաւաքոյթին. 1) Կազմել Գահիրէի մէջ հանգանակիչ յանձնախումբ մը. 2) Նոյնը ընելու համար դիմել Աղեքսանդրիոյ հայրենակիցներուն. 3) «Կեսարացիներու Հայրենակցական Միութիւնը կազմուած հոչակելով խմբազրեւ անոր ծրագիր-կանոնագիրը եւ մօտ ժամանակէն դուրսի ընդհ. ժողովի մը վաւերացումին ենթարկել զայն»:

Կը տրուին հանգանակիչ յանձնախումբի հինգ անդամներուն անունները եւ կ'ըսուի՝ թէ «ժողովը, որ միայն մէկ ժամ տեւած էր, ցրուեցաւ բոլոր ժողովականներու ոգեւորութեան եւ անհրաժեշտ գործի մը հիմը դրած ըլլալու գոհունակութեան մէջ»:

Թէքէնանը կ'աջակցի ծրագրին կազմութեան, բայց պաշտօն չ'ունենար Հայրենակցականին ընդհանուր ժողովի դիւանին կամ վարչութեան մէջ:

Ս. Կարապետի անօթի եւ մերկ որբերուն ի նպաստ կատարուած հանգա-

նակութիւնը կը յանգի երկու հարիւր ոսկիէն աւելի գումարի մը, բացի այն հարիւր ոսկիէն, որ բարերար Կարապետ Մելգոնեանը յատկացուցած էր այդ որբերուն մէկ մասին Կեսարիայէն փոխադրութեան համար, ինչպէս պէտք կը զգացնէր Սերովրէ քհ. Պուրմայեանը (Արեւ, թ. 5823):

Թէքէեանը (տես Արեւ, թ. 5828) Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ գործիս մէջ իր նախաձեռնութիւնը շեշտուած չըլլալուն համար դառնացած՝ ծանրացած էր այս պարագային վրայ՝ իրր նպատակ ցոյց տալով «Լրացնել «պատմութիւն»ին մէկ թերին, որպէսզի . . . երբ այդ գործը երկրորդ տպագրութիւն մը ունենայ, ըսուի՝ գէթ այս անգամ՝ թէ ո՛վ հիմնեց, ո՛ր թերթին միջոցաւ, զինք հրատարակող եւ տասներկու տարիէ ի վեր այնքան օգտակարապէս գործող Կեսարիոյ եւ Շրջակայից Հայրեմակցական միութիւնը: «Արեւ»ը եւ ես իրաւամբ կ'ուզէինք փառաւորի՛լ անով, քանի որ ձեռնարկը կրցաւ ապրիլ եւ արդիւնք տալ ու կու տայ տակաւին՝ շնորհիւ ուրիշ քարեկամ կեսարացիներու կամֆի, անձնըւիրութեան եւ հայրեմասիրութեան յատկութիւններուն» (Արեւ, թ. 5823):

Յաւելով որ ակամայ եւ անուշադրութեամբ իրեն վիշտ պատճառած եմ, իր դերը իր ուզածին պէս շեշտելով հոս՝ ահա՛ մեղքս կը քաւեմ, պատմութիւնը լրացնելով, առանց սպասելու Բ. տպագրութեան մը անիրագործելի երազին, եւ ասով կը դարձանեմ ողբացեալ բարեկամիս նկատմամբ կատարած ակամայ անիրաւութիւն մը, ինչպէս ինք կը կարծէր թէ գործուած էր:

Այս չըջանին իր Գահիրէ գտնուելէն օգտուելով, մշակութային մարմիններ իրենց բեմերուն վրայ տեսնել կ'ուզեն զինք՝ իրր դասախօս կամ բանախօս:

Այսպէս, 22 Ապրիլ 1926-ին, Ժողովրդային Սրահին մէջ կը խօսի «Գրականութեան դերը հայութեան ճակատագրին վրայ» նիւթին շուրջ (Արեւ, թ. 2184): Անկէ ետք ալ որքան ատեն որ հոս գտնուած է, միշտ իրեն եղած խնդրանքներուն գոհացում տուած է բանախօսութիւններով (*):

Թէքէեանը այդ օրերուն նաեւ երբեմն յօդուածներ գրելով կ'աշխատակցի Արեւին, որուն խմբագրապետութիւնը կը վարէր 1922-էն սկսեալ փրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեանը: Դաշնակցականներու թերթին գլուխն անցած էր Վահան Նաւասարդեանը՝ խմբագրութիւնը խռովարարութեան հետ չփոթող, կիրքերը յուզող եւ կոիւրի ու վէճի մարդ մը, որ ամէն միջոց ներելի կը համարէր եւ չէր վարաներ ամէն սուտ, զրպարտութիւն, գոհնիկ յարձակում գործադրել պայքարի մէջ:

Այսպէս կը սաստկանայ լրագրական պայքարը, որ արդէն վաղուց կը մղէին երկու կուսակցութիւններու թերթերը՝ Արեւ եւ Յուսաբեր:

Լրագիրերու էջերէն պայքարը կը փոխանցուի շարքերուն եւ ազգային իշխանութեան, առնելով երբեմն ահեղ համեմատութիւններ եւ զգուշիկ ըլլալու աստիճան գոհնիկ ձեւեր:

(*) — Անոնց նիւթերուն ընտրութեան վրայ գաղափար մը տալու համար ըսեմ թէ 1 Փետր. 1931-ին Գալուստեան Շրջնաւարտից Միութեան սրահին մէջ խօսած է «Պետք, իր կազմութիւնը, իր յատկութիւնը» նիւթին շուրջ, 5 Մայիս 1927-ին Ժողովրդային Սրահի լսարանին քցման առթիւ խօսած է «Հայ յեղափոխութիւնը, հայ մտաւորականութիւնը եւ հայ պորթուղիզի» նիւթ ունենալով, 23 Յունուար 1940-ին Մասիս Նքիտասարդաց Միութեան կազմակերպած գրական դասախօսութիւններուն բացումը կատարած է Ինտրային վրայ խօսելով, դարձեալ Դեկտ. 1936-ին Հայ Ուսանողական Միութեան հրաւերով խօսած է «Մարմնակրթութեան եւ մտաւոր կրթութեան մասին»:

Հոս չեմ ուզեր վերստին անդրադառնալ այդ օրերու պայքարներուն, որոնց մէկ պատկերն արդէն ասկէ առաջ ներկայացնել հարկադրուած եմ «Թոր-գոմ պատրիարք Գուշակեան» (տպ. Գահիրէ, 1940) հատորին մէջ, գէթ անոր մէկ երեսը՝ այսինքն Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ արք. Գուշակեանին դէմ մղուած պայքարը, ներկայացնելով իր յարակից պարագաներով:

Հոն բաւական մանրամասն բացատրուած են պայքարին բնոյթը եւ այդ առթիւ երկու կողմերուն կիրարկած մեթոտները, երկուքն ալ ոչ-զերծ քննադատելի կողմերէ:

Այս պայքարի շրջանին եւ կոիւի օրերուն էր որ Ռամկավար Կուսակցու-թիւնը, որ Գահիրէի առաջնորդարանին մէջ տիրապետող գիրք ունէր, տոքթ. Սարգիս Ժամկոչեանին ատենապետած Քաղաքական Ժողովին շրջանը լրանալէն ետք ինք ալ ղեգո՜հ առաջնորդարանին մէջ տիրող վիճակէն՝ բարենորոգչական ծրագրով մը, որ Կուսակցական Ժողովներու մէջ մշակուած էր, կը յաջողի կայմել 15 Ապրիլ 1926-ին Վարչութիւն մը, ուր գերակշիռ էր ռամկավարներու թիւը:

Ընտրուած նոր անդամները կ'ըլլան՝

Վահան Թէքէեան	ատենապետ
Սերովբէ Պէրպէրեան	ղեր-ատենապետ
Արշակ Այաօյաճեան	ատենադպիր
Յովհաննէս Սեքսէնեան	
Ճիվան Շահմիրեան	գանձապետ
Յակոբ Յովհաննէսեան (Հոդազէտ)	
տոքթ. Արամ Տեմիրճեան	

Ասոնցմէ առաջին չորսը՝ ռամկավար, երկուքը՝ որեւէ նախաձեռնու-թիւն չստանձնող անկուսակցական եւ մէկը՝ հնչակեան:

Հոս իբր շատ մօտէն տեղեակ պարտիմ ըսել թէ Թէքէեանը ո'չ մասնակ-ցած էր նախապէս կատարուած խորհրդակցութիւններուն եւ ո'չ ալ իր թեկնա-ծութիւնը դրած էր Քաղաքական Ժողովին անդամակցութեան համար, այնպէս որ իր բնտրութիւնը անակնկալ մը կ'ըլլայ իրեն համար եւ ինք շատ ղեգո՜հ կը մնայ ու կը մտադրէ հրաժարիլ:

Առաջին նիստին իրիկուներ Արեւին խմբադրատան մէջ իրեն կը պատա-հիմ: Հոն նստած լրագիրերը աչքէ կ'անցընէր եւ բնաւ տրամադիր չէր երևեր Պուլաք Ժողովի երթալու, հակառակ անոր որ Ժողովին գումարման ժամանակը կը մօտենար:

Ես չեմ խօսիր երկար ատեն՝ սպասելով իր որոշումին: Կուհելով որ չեմ բաժնուիր իրմէ յատուկ դիտումով, վերջապէս կ'ըսէ թէ կը հասկնար իմ միտքս եւ ինք տրամադիր չէր ընդունելու Քաղաքական Ժողովին անդամակցութիւնը: Իրմէ կը խնդրեմ որ ընտրութիւնը ապարդիւն չգարձնելու եւ Կուսակցութիւ-նը ծիծաղելի դիրքի մը մէջ չդնելու համար գոնէ ինծի հետ Ժողովի երթայ անգամ մը եւ եթէ տեսնէ թէ կարելի պիտի չըլլայ իր ուզածին պէս գործել եւ խոչընդոտներու հանդիպի՝ ամէնքս միասին կը հրաժարինք: Շատ ղեգուար կը յաջողիմ համոզել որ համակերպի եւ միասին կ'երթանք Պուլաք:

Դիւանին ընտրութենէն առաջ խորհրդակցութեան համար տրուած դա-դարի պահուն Սերովբէ Պէրպէրեանին եւ Յովհաննէս Սեքսէնեանին կը բա-

ցատրեմ Թէքէեանին անտրամադրութիւնն ու կը յայտնեմ թէ լաւ կ'ըլլայ զինք ատենապետ ընտրելով կապել գործին եւ պատասխանատուութիւն ձգելով իր վրայ՝ հրաժարելու գաղափարէն հեռացնել:

Պէրպէրեանին տարիքն ու դիրքը զինք աւելի յարմար կը կացուցանէին ատենապետութեան, սակայն Թէքէեանին կը զիջի ան իր իրաւունքը եւ մենք մեր համաձայնութիւնը կը հաղորդենք միւս երեք անդամներուն, որոնք կը համակերպին ու Թէքէեանը Յ քուէով կ'ընտրուի ատենապետ եւ ստանձնել կը պարտաւորուի զլիաւոր պատասխանատուութիւնը: Պէտք է ըսել թէ ան պատուով կը տանի գործը, ակնկալուածէն աւելի յաջողութեամբ կատարելով իրեն վստահուած պարտականութիւնը:

Առաջնորդ եւ Քաղաքականի ատենապետ իրարու նկատմամբ սէր եւ յարգանք ունենալով հանդերձ, իրարու հանդէպ վերապահութիւններ ունէին: Թորգոմ արք.ը՝ որքան որ ինք ալ մտաւորական, գրոց-աշակերտ, վարժապետ եւլին՝ հիացում ունէր գործնական մարդոց հանդէպ եւ իրեն համար Քաղաքական ժողովի տիպար ատենապետ մըն էր Հայկ Ինայէթեանը՝ իբր ողջմիտ ու գործնական շուկացի մը, որ ամբողջ հրապարակի մարդիկը իրեն հետ ունէր ուստի թերեւս թերահաւատ էր Թէքէեանին նկատմամբ, մանաւանդ անոր բարենորոգչական ծրագրին մասին, որ երեւան հանուեցաւ իբր Քաղաքական ժողովին ծրագիրը՝ Թեմական ժողովին ներկայացուելու համար (Թորգոմ... , էջ 601-602):

Թորգոմ սրբազանը, որ կուսակից չէր մեծ վերիվայրումներու, նախ կը խրտչի, սակայն յետոյ գոհ կը մնայ անոր պաշտօնավարութենէն, երբ մանաւանդ տաղնապի ատեն, — երբ այնքան աղմուկ կը հանէին իր հակառակորդները, — Թէքէեանը իրեն զօրավիգ կ'ըլլայ եւ իր կողքին կը կանգնի ու չի լքեր կամ չի դաւեր իր դէմ, հակառակ անոր որ Թէքէեանը ինք ալ ունէր գանգատներ եւ գործելու եղանակի մասին Թորգոմ սրբազանին հետ ինչ-ինչ տեսակէտի անհամաձայնութիւններ, ինչպէս նաեւ անոր նկարագրի ինչ-ինչ զիծերուն մասին վերապահութիւններ:

Անոնք անցեալին իրարու հետ հրապարակով բախումներ ալ ունեցած էին. սակայն Թորգոմ եպս.ը «իւր քառասունամեայ գործունէութեան վերջին քառասունակից ընդհանրապէս միասին եղած ըլլալով միշտ իրեն հետ», չէր վարաներ վկայելու դիտակցաբար. «Ամէնէն յարգելի քանը զոր ես նկատած եմ անոր մէջ, իր իմքնութեան խորքը նոյն իսկ, պարկեշտ եւ ազնիւ մարդու նկարագիրն է եղած միշտ: Այդ է իր տիրական գիծը, որ յատկանշած է զայն գրագետի, հրապարակագրի, ուսուցչի, գործիչի եւ ազգային դեմքի իր քաղաքական մանի գործունէութեան մէջ» (Սիւն, 1934, էջ 61):

Արդարեւ, Թէքէեանը մէկն էր կուսակցական այն հազուագիւտ դէմքերէն, որոնք մնալով հանդերձ իրենց կուսակցականի դիրքին մէջ՝ ընդհանուր ազգային շահերը երբեք չեն չփոթած կուսակցական հաշիւներու հետ, առանց խօսքը ընելու անձնական շահախնդրութիւններու, որոնք իր նկարագրէն բոլորովին հեռու կը մնային:

Թէքէեանին հակառակորդները, իրենց պետ ունենալով Յուսաբերին անհաւասարակչիւ եւ խելաւ խմբագիրը, գոնէ չկրցան իր պարկեշտութիւնը տարակոյսի տակ դնել, հակառակ անոր որ իրենց խելքին փշածը գրելու ազատութիւնը տուած էին ինքզինքնուն:

Թէքէեանին գլխաւորած վարչութիւնը իր երկամեայ պաշտօնավարութեան շրջանին, որ Եգիպտոսի զաղութին ամէնէն տագնապալի մէկ պահը կը ներկայացնէր, եթէ չի կրնար լիովին գործադրել այն բարենորոգչական ծրագիրը, զոր իրեն թիկունք հանդիսացող Կուսակցութիւնը թելադրած էր իրեն, սակայն ամէն ջանք կ'ընէ գործադրելու համար եւ թերեւս յաջողէր՝ եթէ Աղեքսանդրիոյ առաջնորդարանին տիրակալող զաշնակցականներու միջեւ պառակտում չծագէր եւ իրարու հետ ծեծ-ծեծկուռութիւն մաքառելու աստիճանին չհասցընէին խաղթութիւնը ու անկէ չստեղծուէր մեծ տագնապ մը, որուն անդրադարձութիւնը նաեւ կը կրէ Գահիրէի առաջնորդարանը, քանի որ Աղեքսանդրիոյ աթոռներէն վտարուած Կուսակցականները՝ չլմորած իրենց մոլուցքին ու կատաղութեան մէջ՝ Գահիրէն ալ կը խռովեն, եգիպտական կառավարութեան միջամտութիւնը կը հրաւիրեն մեր ներքին գործերուն վրայ եւ ահագին զրպիւրմ կը հայթայթեն նաեւ Գահիրէի Քաղաքական ժողովին, որ խաղաղ պայմաններու մէջ չի կրնար պաշտօնավարել:

Հետեւաբար առաւելագոյն չափով չի կրնար իրագործել իր ծրագիրը:

Եգիպտոսի մէջ Թէքէեանին գլխաւորած Քաղաքական ժողովը առաջինն էր որ յայտագրով մը կը ներկայանար Թեմական ժողովին եւ կը պարզէր իր գործունէութեան ծրագիրը, որ հոս կ'արտագրեմ այն սեւագրութենէն, ուր տակաւին Թէքէեանին սրբազրութիւնները կ'երեւին:

«Քաղ. ժողովս նախ շնորհակալութիւն կը յայտնէ պատ. Թեմական ժողովիդ գինքը ընտրելով իրեն ցոյց տուած վստահութեանը համար եւ յետոյ կուգայ համառօտիւ Ձեզ պարգիւ իր ընդգրկած յառաջիկայ գործունէութեան ծրագիրը:

Անշուշտ այս ըսելով մենք յաւակնութիւնը չունինք ինքզինքնիս Դահլիճի մը նմանցնելու: Դիտեմք, ինչպէս մեզի յանձնուած գործերուն տարողութիւնը՝ նոյնպէս մեր գործելու կարողութիւնը որ սահմանաւորուած է շատ մը պայմաններով ու պարագաներով:

Նրէ սակայն, հակառակ անոր, կ'ուզեմք մեր ներկայ ծրագիրը ենթարկել Ձեր հաւանութեան, պատճառը այն է որ կ'զգանք թէ անոր գործադրութեան ու արդիւնաւորման համար անհրաժեշտ է պատ. Թեմական ժողովիդ ու մեր գաղութին լայն օժանդակութիւնը:

Ազգային շահը եւ ազգայնոց օգուտը բնական է թէ պիտի ըլլան մեր միակ նպատակը:

Այդ նպատակին հասնելու համար կը փափաքինք վերակազմել մեր ազգային վարչական մեքենան՝ կանոնաւորութեան եւ արդիական միջոցներով:

Մեր ծրագիրն է ուրեմն՝

Ա. Առաջնորդարանը կազմակերպել եւրոպական վարչութեան մը տիպարին վրայ.

Բ. Մարդահամարի կանոնաւոր տոմար մը հաստատել որ ըստ կարելոյն կատարեալ ըլլայ:

Գ. Ազգային տուրքի օրէնքը ճշդել եւ գանձման ճշգրիտ դրութիւն մը որդեգրել: Այս մասին Քաղ. ժողովս պիտի ներկայացնէ Թեմական ժողովիդ յատուկ ծրագիր մը ուր իմէջ այլոց առաջարկուածը պիտի ըլլայ Ազգ. ծառայութիւն մատուցանողներու կարգին նախկին Հայ Լեզոնականները գերծ կացուցանել ազգային տուրքէ:

Դ. Վերակազմել կալուածներու մատակարարութեան գործը գայն յանձնելով որոշ իրաւասութիւններով օժտուած կալուածոց հոգարարութեան մը, որպէզի գանազան միջոցներով կարելի ըլլայ ձեռք բերել անոնցմէ մեծագոյն արդիւնքը:

Ե. Բաժնել կալուածոց հասոյթները, ճշդուած կամ ինորոյ ճշդուելիք մասը իրեն տրամադրելով, սակայն բոլոր կալուածներու յանձնաձումը ըստ առաջնոյն միակ դիւանի մը միջոցաւ կատարելով:

Զ. Աղֆատախնամ գործը քննութեան խիստ բովե մը անցընել՝ աւելցնելու համար իրական աղֆատներու բաժինը ընդդէմ միւսներուն: Ազգ. Իշխանութեան հակակշիռը՝ իր տուած նպաստին համեմատութեամբ, աւելի ազդեցիկ ընել քան ինչ որ է ներկայիս:

Է. Հոգածու ըլլալ մեր եկեղեցւոյ քահանայից դասուն վերակազմութեան՝ ժողովրդին հոգեւոր եւ ընտանեկան պէտքերուն լաւագոյն կերպով գոհացում տալու համար, հսկել եկեղեցւոյ քարեգարդութեան եւ իր մատակարարութեան մէջ գայն ինքնաբաւ պահել:

Ը. Ուսումնասիրել եւ Թեմ. Ժողովիդ որոշման ենթարկել Առաջնորդարանի նոր շէնքի մը շինութիւնը նորակառոյց եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ:

Թ. Ազգ. Գալուստեան, Նուպարեան եւ Օշական վարժարանները եւ իրենց մանկապարտէզները հետզհետէ աւելի արդիւնատու ընծայել հոգ տանելով որ քանի մը տարիէ ի վեր դպրոցական գործին մէջ տիրող խաղաղ մթնոլորտը պահպանուի եւ արժանատու պաշտօնէութիւն մը վայելէ տեւականութեան այն ապահովութիւնը առանց որու դպրոցը միշտ տուժելու դատապարտուած է: Ազգ. կրթութիւնը ըլլալով մեծագոյն ազդակը այս երկրին մէջ հայ գաղութին պահպանման եւ կենսունակութեան, պէտք է ամէն ջանք ի գործ դնել որպէսզի ուսումին չափ խնամք տարուի տղոց մէջ առողջ նկարագրի եւ ազգային ոգիի կազմութեանց նկատի առնելով միանգամայն տեղական պայմաններու պատշաճելու անհրաժեշտութիւնը:

Ժ. Նդիպեան սանուց փոխը գործածել յօգուտ գաղութին՝ քարերարին կտակին ոգւոյն ճշգրիտ հասկացողութեամբ:

ԺԱ. Առաջնորդարանի եւ անոր ենթակայ բոլոր ազգային մատակարար մարմիններուն համար տուարակաւութեան միօրինակ դրութիւն մը հաստատել: Հաշիւները ընել յստակ, պարզ եւ դիւրըմբռնելի եւ պարբերաբար հաշիւ ներկայացնել պատկանեալ վերին մարմիններուն:

ԺԲ. Ելեւմտական վիճակը ներկայիս արդէն մանրակրկիտ քննութեան մը ենթարկուած ըլլալով Քաղ. Ժողովս առաջին առթիւ պատ. Թեմ. Ժողովիդ պիտի ներկայացնէ այդ քննութեանց արդիւնքը, որուն մէջ պիտի առաջարկէ նաեւ Առաջնորդարանի կարգ մը պարտքերուն կարգադրութեան համար իր յարմարագոյն նկատած եղանակը: Գալով պիտեմէին, տարւոյն կէսը արդէն իսկ բոլորած ըլլալով Ժողովս ստիպուած է ներկայ տարւոյն համար եւս կիրարկել 1925ի պիտեմէն որուն համար պիտի խնդրէ Թեմական Ժողովիդ արտօնութիւնը: Իսկ 1927ի պիտեմէն կ'սկսիմք մօտերս պատրաստել Նոյեմբերի սկիզբը գայն ներկայացնելու համար պատ. Ժողովիդ:

ԺԳ. Առաջնորդարանի մէջ *արշիւ*ներու եւ դիւանական կարգաւորութեան մասին լաւագոյն դրութիւն մը ընդունիլ:

Ահա Քաղ. Ժողովիս ծրագիրը բոլոր այն գործերուն մասին որոնք ուղ-

դակի իր իրաւասութեան շրջանակին մէջ կ'իյնան եւ որոնք առաւելապէս ներքին աշխատանքներն են: Ասոնցմէ դուրս կան սակայն ուրիշ կարեւոր գործեր եւ աշխատութիւններ եւս, որոնց վրայ պարտք կը համարենք հրաւիրել պատ. Թեմական ժողովիդ ուշադրութիւնը: Ասոնք են՝

1° Գաղութիւս ստուարագոյն մեծամասնութիւնը կազմող նախկին թրքահայատակ ազգայնոց եգիպտական նոր օրէնքին համաձայն եգիպտահայատակութիւնը ընդունելու խնդիրը:

2° Գաղութիւս ազգ. գործերը վարող կանոնագրին պատրաստութեան եւ անոր եգիպտական կառավարութեան կողմէ վաւերացման խնդիրը:

Տարակոյս չկայ թէ Եգիպտոսի հայութիւնը յանդուսն Երախտապարտ է այս երկրին թէ իշխանութեան եւ թէ ժողովուրդին՝ մինչեւ հիմա իր վայելած վեհանձն ասպնջականութեանը համար եւ պիտի փութայ ներկային իրեն ընծայուած առիթէն օգտուիլ իրրեւ հաւատարիմ քաղաքացի երկրին հանդէպ իր պարտականութիւնները կատարելու եւ միաժամանակ ատէլ բոլոր իր իրաւունքները վայելելու համար: Սակայն այս նոր վիճակը պարտք կը դնէ մեր ազգ. իշխանութեանց վրայ՝ մէկ կողմէ այդ շահին մէջ ուղղութիւն տալ մեր ժողովուրդին եւ միւս կողմէ իրենք եւս հետամուտ ըլլալ կառավարական շրջանակներու հետ իրենց աւելի սերտ եւ արժանավայել յարաբերութիւններով մեր քաղաքացիութեան առաջին շրջանին դժուարութիւնները հարթելու: Այս տեսակետով ալ անյետաձգելի ստիպում մըն է փութացնել զանազան որոշ պատահաններով յետաձգուած կանոնագրին պատրաստութիւնն ու ժամ առաջ անոր ներկայացումը կառավարութեան:

Իրրեւ ազգ. գործադիր իշխանութիւն մեր իրաւասութենէն դուրս չենք նկատեր յայտարարել թէ այս եւ բոլոր այս կարգի ընդհանուր եգիպտահայութեան վերաբերող խնդիրներու լուծման համար պէտք է վերահաստատել Եգիպտոսի թեմին երկու շրջանակներուն՝ Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ՝ Թեմական ժողովներուն գործակցութիւնը: Պայքարի այս ոգին որ կը պառակտէ մեր ազգայինները թէ՛ Աղեքսանդրիոյ եւ թէ՛ Գահիրէի մէջ ու անոնց երկու իշխանութիւնները իրարու անհաղորդակից պահելէ զատ իւրաքանչիւր տեղի մէջ եւս պատահաւ կը դառնայ ներքնապէս եւ դուրսի աշխարհին առջեւ մեզ տկար եւ անախորժ դիրքի մը մէջ դնելու, այդ անդու պայքարի ոգին փափաքելի է որ դադրի վերջապէս՝ ոչ թէ անցեալի այլ ապագայի ազգ. գործերուն վրայ համաձայնութենէ եւ ազգային ընդհանուր շահերու յստակ եւ կը կարծենք նաեւ դիւրին հասկացողութենէ մը ծագում առնելով:

Ոչ ոք կրնայ ուրանալ թէ կը գտնուինք ազգովին տագնապի ամենածանր շրջանի մը մէջ, որուն դիմագրաւելու հազիւ պիտի բաւէին մեր բոլոր նիգերուն լուրջ, խաղաղ եւ համախումբ գործունէութիւնները՝ իրենց առաւելագոյն չափով: Ատոր նիշդ հակառակը կը տեսնենք սակայն ինչպէս քիչ մը ամէն տեղ նոյնպէս հոս Եգիպտոս, իբր արդիւնք ունենալով ժողովուրդին մէջէն շատերու յուսալուումն ու ուժացումը՝ ազգային կեանքէն ու գաղափարէն եւ քաղաքական խնդիր տարրերու — քաղաքականութեան — երեւան գալն ու դեր մը կատարելու յաւակնելն ու յաջողիլը երբեմն: Քաղ. ժողովս ամէն պատեհութենէ պիտի օգտուի այս հասկացողութիւնն ու համաձայնութիւնն ստեղծելու համար մէկ անգամէն կամ քայլ առ քայլ եւ վստահ թէ այս է՝ նաեւ Թեմական ժողովիդ

փափաքը՝ անվերապահ կերպով կը յայտնէ իր այս առաջադրութիւնն ալ ամէնուն, ինչպէս իր միւս առաջադրութիւնները:

Այս ամէնով՝ եթէ պիտի չունենանք իտեալ գործունէութիւն մը — րան մը գոր ունեցած չեն եւ չենք կրնար ունենալ ոչ մենք, ոչ ալ ուրիշ ոեւէ վարչութիւն, ասիկա պէտք է համեստ ըլլալու մղէ մեզ ամէնքս —, կը յայտարարենք սակայն թէ մեր իտեալը պիտի ըլլայ ձգտիլ դէպի այդ գործունէութիւնը ամէն մարզի մէջ, յօգուտ հայութեան որ այդ բանը կը պահանջէ մենէ: Իր անցեալովն ու ապագայովը, իր անցեալի մեծութիւններով գոր տուած է այլուր եւ հոս եւ իր ապագայի ուժերովը որոնցմէ հազարաւորներ հոս մեր մօտը կը մեծնան մանուկ կուրծքերու տակ:

Կը խնդրենք որ Թեմական Ժողովը եւ մեր իրօք ազնիւ ու նրբամիտ, կեղծն ու անկեղծը իրարմէ որոշող ժողովուրդը վարկ ու օժանդակութիւն տայ մեզի»:

Այս ծրագրին համաձայն, Թէքէեանին գլխաւորած Վարչութիւնը կը սկսի վերանորոգչական աշխատանքի մը եւ կը ջանայ առաջնորդարանին ու անոր ենթակայ մարմիններուն եւ հաստատութեանց գործերը կարգաւորել:

Այս տեսակէտով Վարչութեան գլխաւոր գործերէն մէկը կ'ըլլայ, շնորհիւ մասնագէտ Սերովբէ Պէրպէրեանին, տոմարակալութեան զրութեան հիմնական փոփոխութիւնը առաջնորդարանին հաշուակալութեան մէջ, ինչ որ ցարդ կը կիրարկուի եւ կը ներկայացնէ մեծ առաւելութիւններ հաշիւներու կանոնաւորութեան ու յստակութեան տեսակէտով:

Վարչութիւնը Թեմականին կը ներկայացնէ իր առաջադրած ձեւով սլաւո-րաստուած տուրքի կանոնագիր մը, ինչպէս նաեւ նոր սակացոյց մը ամուսնական դատերու ծախուց եւ վկայականներու կամ վկայագրերու համար, որ կը հաստատուի Թեմականէն 9 Մարտ 1928-ին (Արեւ, Թ. 2815):

Ան կ'ուսումնասիրէ նաեւ աղքատախնամ գործը, Աղքատախնամ Ընկերութեան եւ երբեմնի Աղքատաց Խնամակալութեան միացման պայմանները, եւ մասնաւորապէս խիստ քննութիւն մը կը կատարէ տարիներէ ի վեր նպաստ ըստացող անձերու վիճակին վրայ: Այս քննութեան հետեւանքով կարգ մը շարաշահութիւններու վերջ կը դրուի:

Եկեղեցիին մատակարարութեան համար առաջնորդարանին սնտուկէն նպաստ տրուելու զրութեան վերջ կը տրուի եւ կ'ըլլայ այնպիսի կարգադրութիւն մը, որ եկեղեցին իր հասոյթներով ինքնաբաւ դառնայ:

Կրթական մարզին մէջ եւս Վարչութիւնը ուժ եւ ժամանակ կը սպառէ կրթական ծրագրի մը պատրաստութեան համար: Իսկ դպրոցներու խաղաղ աշխատանքը բնաւ չի վրդովուիր եւ Գալուստեանին իր ամէնէն արդիւնաւոր շրջաններէն մէկը կ'ունենայ այդ շրջանին:

Թէքէեանին ատենապետած Քաղաքական Ժողովը 1926-ին Եղիայեան Սանուց Յանձնախումբը վերակազմելէ առաջ հարկ կը դատէ անդրադառնալ կտակին գործադրութեան համար մինչեւ այն ատեն որդեգրուած եղանակին՝ բարերարին կամքը հարազատօրէն յարգելու եւ կտակը եզրուած հաշուութեան առաւելագոյն չափով օգտակար ընծայելու կրկնակ մտահոգութիւններէն առաջնորդուած: Քննութիւնը երեւան կը բերէ թէ կտակը սխալ մեկնուած էր 1918-ին, Թեմական Ժողովէն այլամերժօրէն յատկացուելով Գալուստեան

վարժարանին չըջանաւարտներուն, մինչդեռ կտակէն օգտուելու համար կական պայման էր պաքալորէա ունենալը: Կտակին տրամադրութեան շարափոխութիւնը արդիւնքի տեսակէտով քննուելով* կը տեսնուի թէ բնաւ նպաստաւոր չէ եղած (Թորգոմ․․․, 271-272), ուստի Քաղաքական ժողովը մեկնութեան այս սխալը սրբազրելու համար պատճառարանեալ տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ (18 Օգոստ․ 1926) Թեմական ժողովին, որ կ'որոշէ դիմել ձեռնհաս երեք իրաւագէտներու կարծիքին եւ անոնց կարծիքները հաղորդելով կտակակատար Պօղոս Նուպարին, ստանալ նաեւ անոր կարծիքն ու ըստ այնմ որոշում տալ:

Երեք իրաւագէտները Քաղաքական ժողովին տեսակէտին համամիտ կ'ըլլան: Քաղաքական ժողովն ստանալէ ետք Պօղոս փաշա Նուպարին հաւանութիւնը եւ, Թեմականին կը ներկայացնէ հարցը 12 Յուլիս 1928-ին եւ անոր վաւերացմամբ գործադրուած սխալը կը սրբազրուի ու ըստ այնմ նոր կանոնագիր մը կը կազմուի եւ գործադրութեան կը դրուի: Այդպիսով քանի մը պաքալորէա ունեցող եւ արդէն իսկ համալսարաններու բնթացքին հետեւող ուսանողներու յատկացումներ կ'ըլլան Եղիսայեան կտակէն:

Թէքէեանին գլխաւորած Քաղաքական ժողովին գլխաւոր գործերէն մէկը կ'ըլլայ ձեռնարկումը արդի առաջնորդարանին ներկայանալի չէնքին շինութեան(*), որուն բոլոր կարգադրութիւնները այդ ժողովներած է Տիգրան փաշա տ'Ապրոյին եւ Գրիգոր Եղիսայեանին կտակակատար Պօղոս Նուպարին հետ բանակցելով, որպէսզի արտօնէ գործադրութեան դնել Տիգրան փաշային կտակը* զայն առաջնորդարանին շինութեան յատկացնելով, ապա նաեւ թոյլ տայ որ Եղիսայեան կտակով գնուած Ս․ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին հողէն մաս մը տրամադրուի՝ անոր վրայ շինելու առաջնորդարանը:

Քաղաքական ժողովին շրջանը լրացած ըլլալով, շինութեան գործը ի գլուխ հանած է յաջորդ Վարչութիւնը:

Թէքէեանին ատենապետած Քաղաքական ժողովին զբաղումներուն մեծագոյնը կ'ըլլայ կալուածականը: Մանրակրկիտ եերպով քննութեան կ'ենթարկուին մինչեւ 1926 առաջնորդարանին կալուածներուն համար կիրարկուած եղանակները եւ ինք ալ իր նախորդներուն փորձառութեան վրայ հիմնուած* կը փորձէ կազմել Կալուածոց Հոգարարձութիւն մը, որ շուտով կը հրաժարի: Նոյնիսկ Հոգարարձութեան համար վճարումի դրութիւն ալ կ'ընդունի եւ Թեմականին ալ ընդունիլ կու տայ զայն* խիստ հակակշիռ մը ի գործ դնելու նպատակով: Բայց իր բոլոր ջանքերը ապարդիւն կ'ըլլան եւ չի կրնար կալուածական գործերուն բարւոք լուծում տալ:

Ասոր համար է որ իր հրաժարած ատեն մասնաւոր տեղեկագրով մը առաջնորդարանին կալուածական մատակարարութեան գործին վրայ Թեմականին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ՝ յաջորդ Քաղաքական ժողովին ձգելով իր ձեռնարկներուն շարունակութիւնը:

Թէքէեանին գլխաւորած Վարչութեան դէմ խոչընդոտներ պակաս չեն ըլ-

(*) — Ասիկա ստիպողական զարձած էր՝ նարտարապետական Բնութեամբ Պէնի Սուրէնի առաջնորդարանը վտանգաւոր նկատուած եւ 29 Մայիս 1928-ին առաջնորդարանը Պուլաք, ազգային վարժարանին վրայ փոխադրուած ըլլալով առժամապէս:

լար. Աղեքսանդրիոյ դէպքերը, մասնաւորապէս Թորգոմ եպս.ին կողքին կանգնիրը դաշնակցականները կը զրգռէ Թէքէեանին դէմ, վասնզի ան համա-միտ չէր որ Թորգոմ եպս.ը անարժան հռչակուի առաջնորդական պաշտօնին, ինչպէս կը հռչակէին Աղեքսանդրիոյ ազգային իշխանութեան դաշնակցական անդամները:

Ասոր համար Աղեքսանդրիոյ Թեմականը Գահիրէն հարուածել կը փոր-ձէ՝ վարչական հրահանգի վրայ հիմնուած եւ առանց համագումարի որոշման Գահիրէի մէջ կատարուած կալուածական վաճառումներուն դէմ ըողոք րատնա-լով, միւս կողմէ «Ժողովրդական Յանձնախումբ»ի մը անունով հրատարակե-լով Թուցիկներ, որոնք կը միտէին հարուածել առաջնորդարանն ու անոր կալ-ուածական մատակարարութեան գործը:

Այս փորձը կէտ նպատակի կ'ունենայ Քաղաքական Ժողովին վարկաբե-կումը, վասնզի Թէքէեանը, որ միեւնոյն ատեն խմբագրապետն էր Արեւին, 1926 Սեպտ. 16-ին հրաւեր ըրած էր այս Թուցիկներու անձանթ հեղինակնե-րուն՝ իրենց ստորագրութեամբ ասպարէզ գալու^(*), որպէսզի ամրաստան-ուածները կարենային ի հարկին ամրաստանողները «իբրեւ զրպարտիչ խարա-նելի դատարանի կամ հանրային դատաստանի առջեւ»: Այս պահանջին անոնք զոհացում կու տան իրենց եօթներորդ Թուցիկին տակ դնելով մի քանի անձե-րու անուններ:

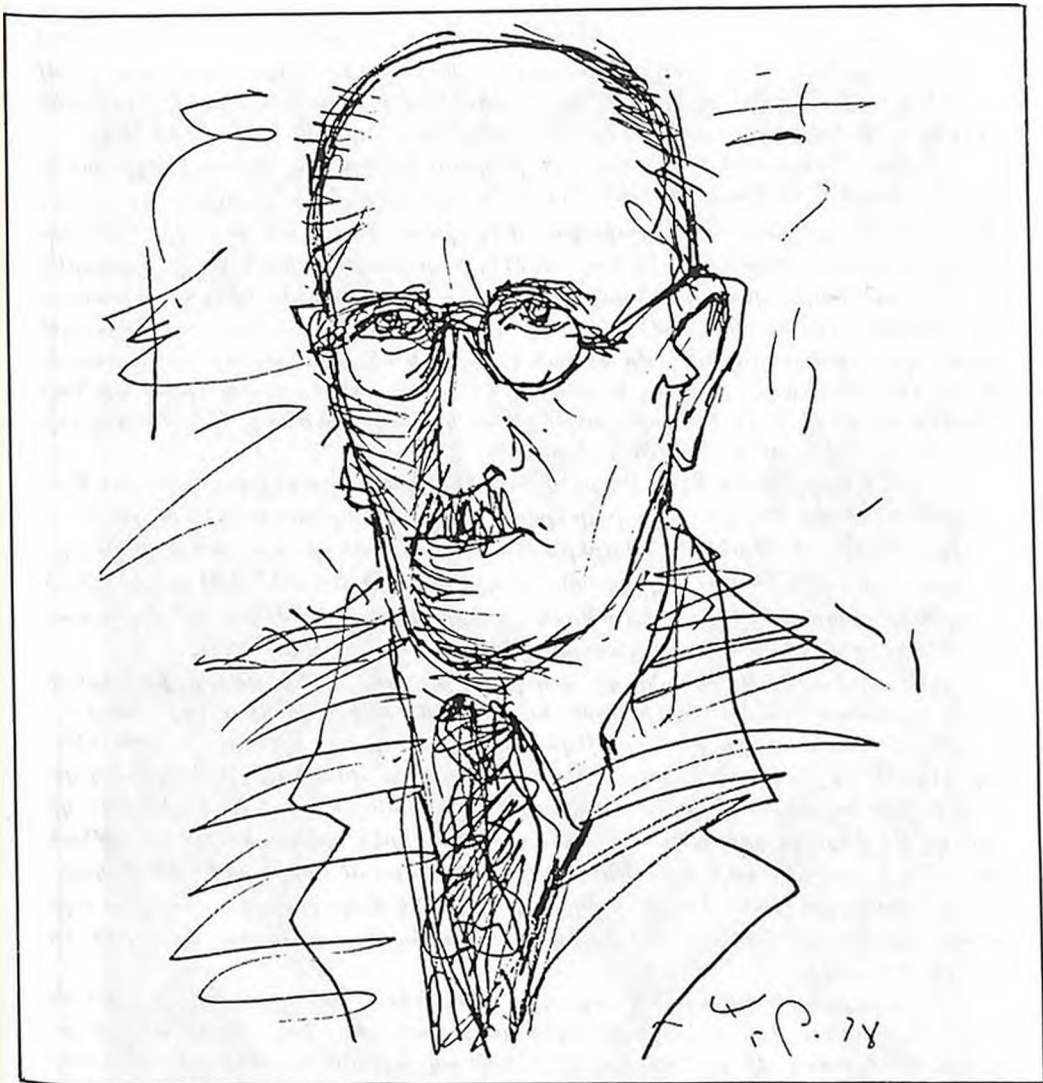
Երբ անձերը երեւան կու գան, որովհետեւ անոնց ամրաստանութիւննե-րուն մեծագոյն մասը կը ծանրանար կալուածոց տնօրէնին վրայ, անիկա, որ նախապէս ինքզինք պաշտպանած էր անձանթներու դէմ (Արեւ, Թ. 2264-5-7-8-70-1-2) կը դիմէ Քաղաքական Ժողովին եւ կը յայտնէ թէ որոշած է պետական դատարանի առջեւ բացատրութեան հրաւիրել Թուցիկներուն հեղինակները եւ արտօնութիւն կ'ուզէ ի հարկին առաջնորդարանին վաւերագիրերը օգտագոր-ծելու, կամ կը պահանջէ ազգային շրջանակին մէջ ըացումը քննութեան մը, որպէսզի ինքզինք արգարացնէ:

Թէքէեանը կը նախընտրէ այս երկրորդ ձեւը եւ կը կազմէ Քաղաքական

(*) — Թեֆէկանը ժողովրդային Յանձնախումբին այն անդամները, որոնք անստորագիր թու-ցիկներով կը խօսէին, Գահիրէի դիմակաւորները կ'որակէր եւ կը համարձակէր գրել. «Ձեր բուն անունը, պարոն կամ պարոններ, վատութիւն է» եւ շարունակութեան մէջ կ'ըսէր. «Ձեր պատուոյ խօսքը:— Բայց ո՞վ էք դուք որ պատիւ ունենաք երբ կը յարձակիք մութին մէջ: Ինքզինքնիդ ծածկած «Յուսարեք»ի տպարանին պատին հսել, թէ եւ այդ պատը իսկ այս անգամ ամչցած կամ վախցած է Ձեր Թուցիկին տակը իր անունը դնելու:

«Կ'ըսէք թէ սպօրինութիւններ, զեղծումներ գործուած են Գահիրէի ազգ. Առաջնորդարանին մէջ, Առաջնորդին, Ժողովներուն եւ պաշտօնականներուն կողմէ: Բոլոր այդ մարդիկը իրենց անունները ունին եւ կեցած են ժողովուրդին եւ օրէնքին առջեւ՝ իրենց զործած ամէն կարգի մեղքերուն պատժը կրելու: Իսկ դո՞ւք, ունէ՞ զողովիւն չէ՞ք ըրած, խարդախ սնանկներ չէ՞ք, չկա՞յ մէջերնիդ ազգային պաշտօն մը վարած պահուն զեղծարարութեամբ բռնուած ժողովական մը, Առաջնորդին յանդիմանուած ա՞նձ մը որ հիմա ստորին վրէժ մը կը լուծէ անկէ, կամ ճամբուած պաշտօնեայ մը որ թույլիմը վերցուցած է Առաջնորդարանէն եւ այժմ կը շահագործէ դանտը խեղաթիւրելով կամ կալուածոց արդի տնօրէնին պաշտօնը ձեռք ձգել ու զոգ անգործ հօգազու մը» կամ մինչեւ իսկ մեր հասարակութեան չպատկանող մէկը, հայախօս գնչո՞ւ մը թերեւս ...»:

Այս կծու տողերը կը պարտաւորեցնեն որ ժողովրդային Յանձնախումբը երեւան գալ ստորագրեալ թուցիկով մը:

Գծանկար՝ Արտո Չախմախեանի

Ժողովին մի քանի անդամներէն յանձնախումբ մը՝ մի առ մի քննելու համար բոլոր հրապարակուած ամբաստանութիւնները անաչառ եւ մանրագնին կերպով (Արեւ, Թ. 2413): Այս յանձնախումբը բաւական եռանդով իր քննութիւնը առաջ տանելէ ետք, հետզհետէ կը թուլնայ եւ մինչեւ Քաղաքական Ժողովին չըջանին վերջը չի կրնար ներկայացնել իր տեղեկագիրը (Թորգոմ ... , էջ 383-384):

Երբ Աղեքսանդրիոյ տեղական խնդիրը կը դառնայ ամբողջ Եգիպտոսի հայոց խնդիր, 6 Նոյ. 1927-ին Գահիրէի եկեղեցին «չի յիշուիր» պոռալով, Թէքէեանին գլխաւորած Քաղաքական Ժողովն ու Թեմական Ժողովին անդամները բացառիկ նիստով մը (7 Նոյ. 1927), խորհրդակցութիւն մը կը կատարեն եւ հոն միաձայնութեամբ կ'որոշուի խնդիրը ներկայացնել երկրին իշխանութիւններուն (Արեւ, Թ. 2658), քանի որ կիրակի օրը Աղեքսանդրիայէն Գահիրէ եկած պատգամաւորութիւն մը զիմած էր արդէն ներքին գործոց նախարարութեան (Յուսաքեր, Թ. 188) եւ Նոյ. 8-ին 4 հոգինոց պատուիրակութիւն մը Գահիրէէն կը զիմէ նոյն նախարարութեան ու կառավարութեան միջամտութիւնը կը խնդրէ (Յուսաքեր, Թ. 187 եւ Արեւ, Թ. 2658):

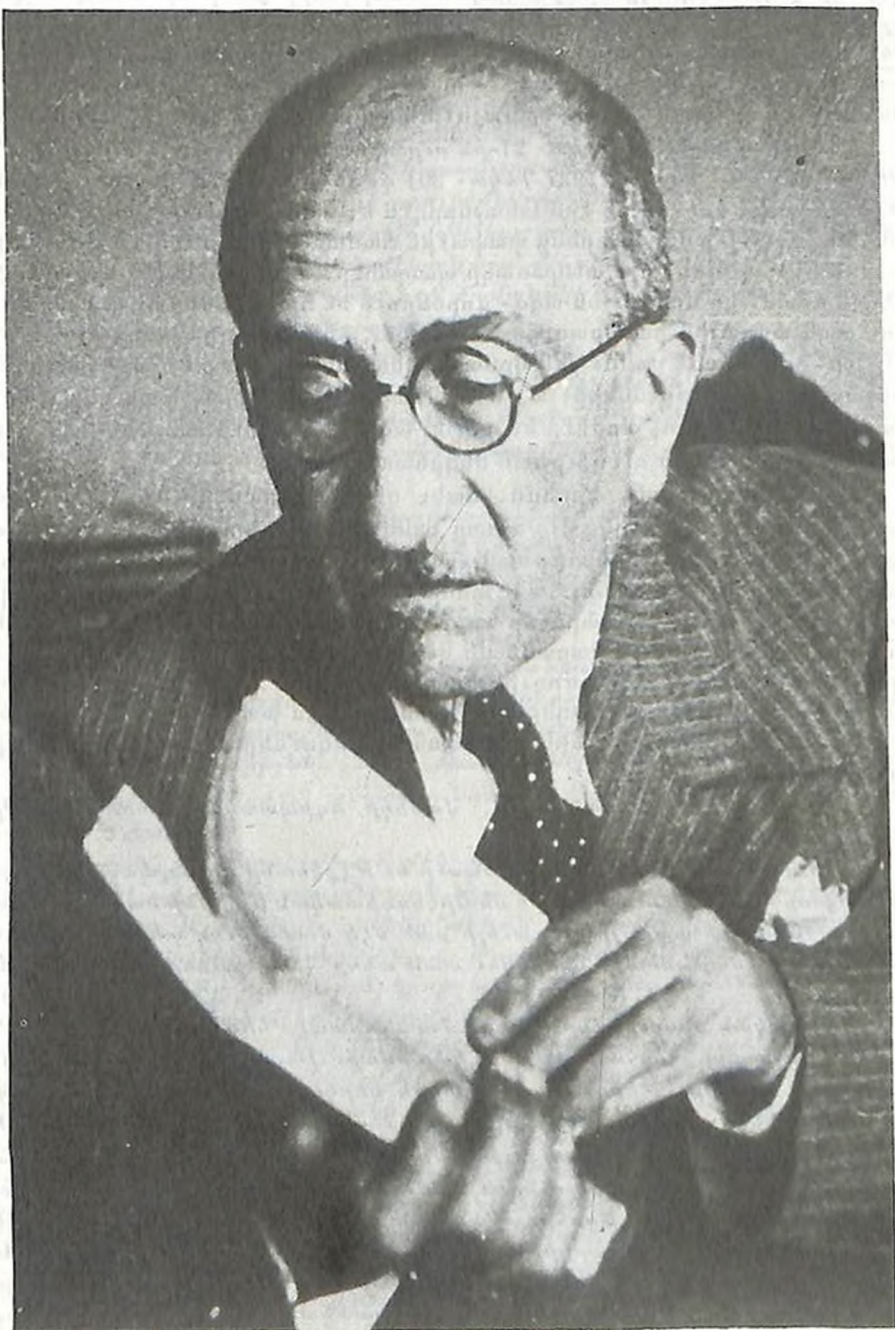
1927 Նոյ. 25-ին Պէնի Սուրէնի առաջնորդարանին մէջ գումարուած Թեմական Ժողովին Թորգոմ եպ. ը կը պարզէ եգիպտահայ տաղնապին ծագումն ու Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի անցքերն ու այս առթիւ ձեռք առնուած միջոցները, եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէ մեկնելու Եգիպտոսէն՝ եթէ ատով պիտի խաղաղէր գաղութը: Ուստի կը խնդրէ որ Ժողովը մտածէ միջոց մը՝ եգիպտահայութիւնը փրկելու այս տաղնապէն (Թորգոմ ... , էջ 128-429):

Այս նիստին Թէքէեանը կը պարզէ թէ ինչպէս Աղեքսանդրիոյ ղեպերը անդրադարձած էին Գահիրէի վրայ եւ ինչպէս երեք կիրակի առաջ անիշխանութեան գործաւորները հո'ս Աղեքսանդրիոյ վրէժը լուծի ուզած էին՝ եկեղեցիին մէջ աղմուկ հանելով եւ առաջնորդարանին վրայ յարձակուի գործելով: Քաղաքական Ժողովը ստիպուած ուստիականութեան զիմած էր: Եւ կը պարզէ թէ ինչպէս օրինապահ Ժողովուրդը Գահիրէի օրինաւոր իշխանութեան թիկունք եղած էր, համակրութիւն յայտնած Թորգոմ սրբազանին եւ հակաբանք՝ ապօրէններուն: Եւ գոհութիւն կը յայտնէ Ժողովուրդին ընծայած այս օժանդակութեան համար, որ իշխանութեան համար քաջալիր մը եղած էր (Նոյն, էջ 429):

Քաղաքական Ժողովը՝ պարզապէս հասկցնելու համար թէ խաղաղութեան բաղձանքն իրն ալ էր, սակայն միջոցները կը պակսէին՝ Նոյ. 29-ին առաջնորդարանին մէջ Ժողովի կը հրաւիրէ 40 ծանօթ ազգայիններ, գաղութին անպատուաբեր ու վտանգաւոր կացութիւնը հրաւիրեալներուն ներկայացնելէ ետք անոնց կարծիքը հարցնելու եւ դարման մը փնտռելու համար:

Թէքէեանը կը վարէ վիճարանութիւնները: Ոմանք կ'առաջարկեն կառավարութեան զիմել եւ կացութիւնը պարզել, իսկ ոմանք կը թելադրեն խաղաղարար ձեռնարկ մը կատարել նախապէս եւ ապա զիմել կառավարութեան:

Թէքէեանը երկու կողմերն ալ գոհացնելու համար կ'առաջարկէ որ նախապէս այդ զիմումը ըլլայ եւ եթէ արդիւնք չունենայ՝ այն ատեն զիմուի կառավարութեան (Նոյն, էջ 432): Այս ձեռնարկին միակ արդիւնքը կ'ըլլայ այն, որ ցոյցերը կը դադրին, բայց կարծէք ուշ էր, վասնզի հարցը Եգիպտական Խորհրդարանին եւ մամուլին մէջ արձագանգ գտած էր եւ կառավարութեան հարցում-հարցապնդումներն ուղղուած էին: Կառավարութիւնն ալ, ստիպուած,

հարցը նկատի առած էր եւ կ'ուսումնասիրէր, մինչ ազգային շրջանակին մէջ դեռ կը շարունակուէին հաշտարար ձեռնարկները քանի մը անձերու կողմէ, որոնք նոյնիսկ 1927 Պեկտ. 15-ին, վերջնագիր մըն ալ կ'ուղղեն եւ կը պահանջեն թեմականէն որ «անկարելի կարելի դարձնելով հաճի խաղաղ եւ հաշտարար միջոցներով վերջ մը դնել ... ցաւալի կացութեան, որ վտանգաւոր է թէ՛ համայնքին շահերուն եւ թէ համայնքը կազմող անհատներուն շահերուն»:

Յուսարբեր 1927 Պեկտ. 27-ին ուրախութիւն կը յայտնէ այս միջամտութեան համար եւ Արեւը (1927 Պեկտ. 20) դժգոհութիւն (Թորգոմ... , էջ 440): Թէքէեանը կը գրէ. «Գոհ էին Առաջնորդէն եւ Ազգ. իշխանութենէն երբ իրենց անձնական մէկ խնդիրը իրենց փափաքին համաձայն կը լուծուէր Առաջնորդարանին մէջ. դժգոհ՝ եթէ հակառակը պատահէր: Այսօր անգամ, երբ այսպիսիներէն ոմանք կը միջամտեն ազգ. գործերուն եւ հրամաններ եւ վերջնագիրներ կու տան ազգային քարձագոյն մարմինին, չենք սխալիր պնդելով թէ իրենց մէջ բիշ չեն անոնք որոնք չեն կրնար զանազանի թեմ. եւ Քաղ. ժողովներու անջատ իրաւասութիւնները, ա'լ ո'ւր մնաց դատել, հրապարակ նետուած ամբաստանութիւններու արժէքը եւ որոշել ազգ. իշխանութեան հանդէպ կուսակցութեան մը հետեւած ուղղութեան սկզբնապատճառը:

«Բարեկամական, երբեմն, նաեւ գործի յարաբերութիւն մը, եթէ ոչ վախի զգացում մը, անոնց մէջ այսօր յանկարծակի կերպով եկած լեցուցած են իրենց միջեւ երեկի անգիտութեան պարապը: Այսպէս է որ կրցած են իսկոյն գտնել կացութիւն եւ գտնել նաեւ անոր դարմանը, որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ կուսակցութիւններու վտարումը ազգ. տեղական մարմիններէն: Այս վնիւր տուած են անոնք առանց վարանումի եւ զայն իրենք իրենց տալէ վերջ հրաման մըն ալ արձակած են թեմ. ժող.ին որպէսզի մինչեւ Չորեքշաբթի պէտք եղածը ընէ խոռված կեանքը խաղաղեցնելու համար: Այս խալ վնիւր եւ նոյնքան ու աւելի խալ հրամանը, ինքնին բաւական են չեզոքներու այդ մասին անպատրաստութիւնը յայտնելու»:

Աւելորդ էր իրարանցումը, վասնզի եզիպտական կառավարութիւնը ձեռք առած էր խնդիրը:

1927 Պեկտ. 22-ին Թորգոմ եպս.ը եւ Թէքէեանը կը ներկայանան արքայական խորհրդական եւ պետութեան Օրէնսդիտական Մարմնի նախագահ Ապտէլ Համիտ Պատաուի փաշային ու աւելի քան մէկ ժամ տեւող տեսակցութեան մը ընթացքին լուսարանութիւններ կու տան անոր հարցումներուն (Թորգոմ... , էջ 447):

Պետական քննութիւնը կ'առնէ մօտաւորապէս հինգ ամիս:

Վարչապետ Նահաս փաշան կառավարութեան որոշումը հաղորդելու համար կը հրաւիրէ Թորգոմ եպս.ը իրեն ներկայանալ Քաղաքական ժողովի ատենապետին եւ փաստաբանի մը հետ: Եպիսկոպոսը Թէքէեանին եւ մեթր Գէորգ Գայարեանին ընկերակցութեամբ 11 Յունիս 1928-ին կը ներկայանայ վարչապետարան, ուր կ'ընդունուի անմիջապէս: Քիչ ետք Նահաս փաշային հրամանով Եզիպտական Խորհրդարանի անդամ տողթ. Մահկուպ Սապէթ պէյին եւ մեթր Կաֆար պէյ Յախրիին առաջնորդութեամբ ներս կը հրաւիրեն նաեւ վահագն Ազնաւորեանը, Գասպար Իփէքեանն ու մեթր Օ. Մաճառեանը: Ի վերջոյ կը հասնի նաեւ պետութեան Օրէնսդիտական Մարմնի նախագահ Ապտէլ Համիտ Պատաուի փաշան:

Նահաս փաշան խօսք առնելով նախ ցաւ կը յայտնէ Աղեքսանդրիոյ Հայ Հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող վէճին համար, զոր կառավարութիւնը քննած էր եւ պիտի տար իր վճիռը, բայց նախապէս կոչուած կ'ընէ երկու կողմերուն — Առաջնորդին հետ եւ անոր դէմ եղողներուն — որ յանուն խաղաղութեան եւ լսելով կառավարութեան բարեացակամ կոչը՝ խօսք տան ընդունիլ այդ վճիռը եւ հաշտուիլ իրարու հետ, աւելցնելով թէ հակառակ պարագային կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք պիտի առնէ անոր դործադրութեան համար:

Հաւաստիք ստանալէ ետք թէ կառավարութեան որոշումը պիտի ընդունուի, Նահաս փաշան կը հաղորդէ որոշումները (Թորգոմ... , 448-450) եւ կը հաշտեցնէ երկու կողմերը, յայտնելով թէ կառավարութեան որոշումը պէտք չէ նկատել յաղթանակ մը կողմերէն մէկուն կամ միւսին համար:

Այսպէս վէճը վերջ կը գտնէ գէթ ժամանակի մը համար՝ առանց սակայն լրագրական գոյուրտուքը վերջանալու:

Այս ուղղակի խոչընդոտներուն հետ, անուղղակի ալ Թէքէեանը նեղելու համար անոր հակառակորդները պակաս բան մը չեն թողուր:

Նոյնպէս ամուսնական դատավարութեան մը առթիւ տեղական դատարանի առջեւ դատ կը բանան Քաղաքական ժողովին դէմ, սակայն բարերախտաբար չարաչար կը խայտառակուին:

Թէքէեանը Վարչութեան երկամեայ չըջանը լրացնելով կը ներկայացնէ իր Հրաժարականը: Անոր կը յաջորդէ 12 Յուլիս 1928-ին Կարապետ Սեֆերեանին ատենապետած առաջին Քաղաքական ժողովը (Արեւ, թ. 2867), որ Թէքէեանին ընդգրկած յայտագիր-ծրագիրը կ'իւրացնէ եւ անոր պակաս թողածը լրացնելու առաջադրութեամբ գործի կը լծուի:

Թէքէեանը իբր Քաղաքական ժողովի ատենապետ, ուրեմն, ցոյց կու տայ ձեռնհասութիւն եւ յաջողութեամբ իր ընկերներով կը կատարէ ազգային հաստատութեանց մատակարարութիւնը, հակառակ անոր որ ինչպէս Թորգոմ եպս.՝ նոյնպէս եւ ուրիշներ շատ հաւատք չունէին իր վրայ՝ իբր բանաստեղծի եւ վերացական մարդու, անկարող նկատելով զինք այս տեսակ նիւթական խնդիրներու համար:

Ան սխալ կը գործէ միայն մէկ պարագայի, ուր կը տարուի Թորգոմ եպս.՝ն եւ Պէրպէրեան եղբայրներուն նկատմամբ իր ունեցած բարեկամական զգացումներէն: Այդ սխալն էր Յերմանեան Հիմնադրամը տրամադրել Պէրպէրեան վարժարանին, վասնզի ինք ալ Թորգոմ եպս.ին պէս փափաքող էր որ Եգիպտոսի գաղութը ունենար երկրորդական Հայ վարժարան մը, որ արդէն Թորգոմ եպս.ին նախաձեռնութեամբ եւ Արմենակ պէյ Կամսարականին, Տիգրան Հաճընլեանին, Սարգիս Իգմիրլեանին ու Գրիգոր Գրիգորեանին նպաստով հաստատուած էր 26 Հոկտ. 1924-էն սկսեալ, սակայն հակառակ պարբերաբար մօտաւորապէս 6000 ոսկի հայթայթուած ըլլալուն, անկարելի եղած էր ապահովել անոր տեւականութիւնը: 1928 Մայիս 10-ին Թորգոմ եպս.՝ն Պէրպէրեանին համար կը կազմէ խնամակալութիւն մը՝ բաղկացեալ Հրանդ Նասիպեանէն, Արամ Տրեւց Մարգարեանէն, Տիգրան Հաճընլեանէն, Կարապետ Սեֆերեանէն եւ Յովհաննէս Սեքսէնեանէն: Ասոնք մեծ ճիգեր կ'ընեն, սակայն նիւթականի խնդիրը միշտ օրակարգի վրայ կը մնայ:

Թորգոմ եպս.՝ն Պէրպէրեաններուն նկատմամբ Թէքէեանին ունեցած տկարութիւնը կ'օգտագործէ եւ երկուքը համախորհուրդ սխալը կը գործեն հա-

մոզելու Քաղաքական ժողովը Ֆերմանեան Ֆոնտէն իբր փոխատուութիւն 962 ոսկի տալու խնամակալութեան՝ 100 ոսկի մասնավճարներով եւ տոկոսով զան-
ձեւու եւ Պէրպէրեանին մէջ չորս սան պահելու խոստումով: Ասիկա սխալ էր
անարդարանալի, ինչպէս ռամկավար երեսփոխան Էօթէն Բարազեանը կ'ընդու-
նի 1930 Մայիս 2-ի Թեմական ժողովին ներկայացուցած իր բանաձեւով, ուր
ցաւ կը յայտնէ որ Քաղաքական ժողովը նախապէս Թեմականին հաւանութեան
չէր ենթարկած իր կարգադրութիւնը (Արեւ, թ. 3353):

Իր Քաղաքական ժողովի պաշտօնավարութեան շրջանին Թէքէեանը իբր
ազգային ծառայութիւն ուրիշ մարզերու մէջ եւս աշխատութիւններ կ'ունե-
նայ³⁴:

Ան իր աջակցութիւնը կը բերէ Հայաստանի Երկրաշարժէ Աղիտեալներու
Օգնութեան Յանձնախումբին, որուն կազմութեան նախաձեռնութիւնն ստանձ-
նած էր Հ. Բ. Լ. Միութիւնը, որ իր գրասենեակին մէջ գումարուելու հրաւի-
րած էր երեք հայ յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերը՝ իբր պատուոյ նա-
խագահներ, եւ բազմաթիւ անձնաւորութիւններ 9 Նոյ. 1926-ին: Այդ հաւաքին
ընտրուած էր գործադիր մարմին մը, որուն անդամակցած էին՝

Տօքթ. Հ. Օհանջանեան	Ա. ատենապետ
Ճանիկ Զազըր	Բ. ատենապետ
Վ. Թէքէեան	Ա. ատենադպիր
Կարապետ Սեֆերեան	Բ. ատենադպիր
Արամ Տրինց Մարգարեան	գանձապետ
Հրանդ Նասիպեան	
Հայկ Ինայէթեան	
Ստեփան Եսայեան	
Արտաշէս Հիւրմիւզ:	

Նոյն իրիկունն իսկ այդ հաւաքոյթին մէջ գոյացած էր 273 ոսկի, որուն
100 ոսկին տուած էր Տիգրան Հաճընլեանը (Յուսաքեր, թ. 188):

Թէքէեանին Եզիպտոս գտնուած շրջանին տենդագին բանակցութիւններ
կը կատարուէին Մելգոնեան նուիրատուութեան փոխանցման շուրջ: Թէքէեանը
անոնցմով շահագրգռուիլ կը պարտաւորուի զանազան հանգամանքներով.
նախ՝ իբր խմբագիրը Թերթի մը, որ Եզիպտոս կը հրատարակուէր, եւ Մելգոն-
եան հաստատութիւնը Եզիպտոսի հայ համայնքին տնտեսական կեանքին խա-
րիսխներէն մէկն էր: Ապա՝ իբր համայնքին վարչական ժողովին ատենապետը:
Ասոնցմէ անկախաբար, ան մտերիմն էր Տիգրան Հաճընլեանին, որ գլխաւոր-
ներէն մին էր Մելգոնեան նուիրատուութեան գործով զբաղողներուն: Հետե-
ւաբար Թէքէեանը շատ մօտէն կը հետեւի գործին ընթացքին:

Եւ որովհետեւ պահ մը կը խորհուի նուիրատուութիւնը փոխանցել Երու-
սաղէմի վանքին, այս առթիւ բարերար Կարապետ Մելգոնեանին յանձնարա-
րութեամբ կ'երթայ Երուսաղէմ, Դուրեան պատրիարքն ու Միաբանութիւնը
համոզելու որ ստանձնեն կտակին մատակարարութիւնը. սակայն ինչպէս ու-
րիշներու՝ Թէքէեանին առաքելութիւնն ալ ապարդիւն կ'ըլլայ:

Երկրորդ անգամ մը Հ. Բ. Լ. Միութեան փոխանցուած Մելգոնեան գոր-
ծատունը վաճառելու ձեռնարկին առիթով Թէքէեանը յանուն Մելգոնեանին
կ'երթայ Փարիզ, 1927 Փետր. 18-ին Քանի մէջ գումարուելիք Բարեգործականի

Շրջանակային Յանձնաժողովին, հասկցնելու համար թէ առաջարկուած գու-
մարը աւելցնելու է (Արեւ, Թ. 2743) :

Թէքէեանն ու Հայկ Ինայէթեանը 9 Փետր. 1927-ին Բոր Սայիտի ճամբով
կը մեկնին Եւրոպա, Պօղոս Նուպար փաշային մասնաւոր հրաւերով, կարեւոր
խորհրդակցութիւն մը կատարելու համար: Անոնք Փարիզի մէջ Բարեգործա-
կանի շրջանակներուն հետ իրենց բանակցութիւնները կատարելէ ետք, Քանի
մէջ 3-4 օր ալ Պօղոս Նուպար փաշային հետ կը տեսնուին:

Թէքէեանը 23 Մարտ 1927-ին, մէկուկէս ամսուան բացակայութենէ մը
յետոյ, Բոր Սայիտի ճամբով կը դառնայ Գահիրէ:

Իր Քաղաքական Ժողովին անդամակցութեան տաղտուկով եւ խմբադրա-
կան աշխատութիւններով ծանրաբեռնուած պահուն ան չի դադրիր նաեւ կու-
սակցական հաւաքոյթներու եւ մշակութային մարմիններու բեմերուն վրայ
բանախօսութիւններ ընելէ ու զանազան մարզերու մէջ իր ծառայութիւնները
մատուցանելէ համայնքին:

Այս ծանրաբեռնուած վիճակէն թեթեւացում մը կ'ըլլայ Քաղաքական
Ժողովին երկամեային լրացումով իր սահմանափակուիլը խմբադրական աս-
պարէզով, որ իր կեանքին գլխաւոր զբաղումը եղած էր մինչեւ այն ատեն եւ
պիտի ըլլար յետոյ ալ, մինչեւ իր մահուան թուականը:

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Եգիպտոսի Շրջանային Վար-
չութիւնը 1927 Յունիսի սկիզբը Թէքէեանին առաջարկած էր մասնակցիլ Արեւի
խմբագրութեան՝ իբր իր ներկայացուցիչը: Իր դերը պիտի ըլլար հակակշռել
Արեւի խմբագիր Յովհաննէս Յակոբեանին գրութիւնները, որոնք որոշ հակում
մը ցոյց կու տային, անհամապատասխան՝ Խ. Հայաստանի նկատմամբ Կու-
սակցութեան ընտրած վերապահ ուղղութեան:

Յովհաննէս Յակոբեանը մերժած էր հակակշիռը եւ հրաժարած: Թէքէ-
եանը պատմած է. «Հարկ եղաւ որ հակառակ փափաքիս եւ կամքիս, ես ստանձ-
նեմ «Արեւ»ի խմբագրութիւնը, ինք դեռ չմեկնած: Բայց մինչեւ իր մեկնու-
մէն^(*) քիչ առաջ, ան աշխատակցեցաւ Բերթին, երբեմն խմբագրականներ ալ
գրելով»:

Այսպէս Թէքէեանը անգամ մըն ալ կը դառնար Արեւի խմբագրապետ,
այնպիսի ժամանակ մը, երբ ատենապետն էր ազգային իշխանութեան եւ ապե-
րասան պայքար մը կը մղուէր այդ իշխանութեան դէմ, սանձարձակ, պայքարի
ամէնէն գոհնիկ եւ ամէնէն անուպայ ու անկիրթ մարդու վայելուչ ձեւերը կի-
րարկող խմբագիր-կուսակցապետի մը խմբագրապետութեամբ՝ դաշնակցական
օրկան Յուսարբիին կողմէ:

Թէքէեանը կը պարտաւորուի իր խառնուածքին անհամապատասխան ե-
ղանակով մը մաքառիլ այս տեսակ հակառակորդի մը հետ, որ զինք ջղայնացը-
նելու համար ամէն տեսակ զարչելի միջոցներու կը դիմէր, ինչ որ կը կրճտէր
զինք եւ պատճառ կ'ըլլար որ երբեմն ականաւոր բուռն արտայայտութիւններ ու-
նենար, հակառակ իր կենցաղագէտ, քաղաքավար ու փափկանկատ նկարագրին
եւ ի բնէ կոպտութեան դէմ խորշանք ունենալուն:

Թէքէեանը, որ նոյնիսկ ազգային թերութիւն մը նկատած էր «ամէն մէկ
քառիմ վրայ թօնօնեցող ծանրութիւն» դնելը, «ըլլա՛յ իրքեւ խօսող, ըլլա՛յ իր

(*) — Յակոբեանը [Հայաստան] մեկնած է. 1927-ի Սեպտեմբերի Բ. կիսուն:

պատասխանող» (տես Արեւ, Թ. 5954, «Սահեցեմ, մի ծանրանալ» խմբագրական-նը), կ'ըլլան պահեր ուր ծանր, շատ ծանր լեզու գործածելու կը պարտաւորուի, անշուշտ վայրոյթի վայրկեաններու մէջ, թէեւ իբր հեզնանք բայց խորքին մէջ կիրք պարունակող տողերով:

Աստուծոյ ամէնէն ուժգիններէն մէկը կ'ըլլան Արեւին 27 Սեպտ. 1927-ի Արձագանգին մէջ գրած սա տողերը, որոնք բնաւ պիտի չգրէր ապահովաբար՝ եթէ վայրոյթը զինք կրթութեամբ չըլլար. «Կովկասի Յիմիկ գիւղին մէջ ծնած պ. Վ... Ն... (խմբագրապետ մեր հարեւան թերթին) մեկն կը խնդրէ ծանուցանել թէ իմ քեզի Յիմիկ գիւղին մէջ ծնած է՝ քայց երկար ժամանակ բնակած ըլլալով մօտակայ Կոպիտ գիւղը, պէտք է զիմեմ գիմիկցի կոչել, այլ ցիմիկ-կոպիտցի...»

«Ծագումնաբան աշխարհագրական է... որ կը բացատրէ իր գրած իւրաքանչիւր տողին մէջ հոսող ոչ-նամիկ, ընդհանրապէս՝ ազնուական շնորհը...»:

Թէքէեանը բանավէճի ու կռիւի սիրահար մէկը չէր. բայց նաեւ կողմնակից չէր իր քննադատութիւնները որեւէ խնդրի համար վերապահելու:

Ան շատ պայծառ կերպով արտայայտուած է յաճախ եւ նոյնիսկ դատապարտած է բանավիճող հրապարակագրութիւնը, գրելով թէ այդ «հրապարակագրութեան ամենէն աժան տեսակը կը համարինք եւ միտք շինելու տեսակետն ալ ամենէն ամուլ միջոցը»:

Պէտք է խոստովանիլ թէ Վահան Թէքէեանը, որ դժուար արտադրող մըն էր, կամ Թորգոմ պատրիարքին բացատրութեամբ՝ դժուարածին մը, մասնաւորապէս իր բժախնդրութեան եւ այն մտային ճիգերուն համար, զորս ընել ստիպուած էր ուրիշներ իր նախադասութիւնները, որպէսզի աւելի նրբացած ձեւով մը անոնք երեւան գային, կը յոգնէր եւ կը սպառէր, երբ մանաւանդ հանգարտ ու խաղաղ պայմաններու մէջ աշխատելու հնարաւորութենէն զուրկ էր:

«Եւ սակայն կը շարժի» խորագրով խմբագրականի մը մէջ (Արեւ, Թ. 2177) ան կը գրէ. «Եթէ կան ոմանք, որոնք իրենց օրական յօդուածը գրելու համար ամէն նիւթով կը գոհանան — կը խոստովանինք որ մեկն անոնցմէ չենք: Եթէ կան այնպիսիներ, որոնք կը կարծեն թէ աշխարհներու լաւագոյնին մէջ կ'ապրին իրենց եօթն պորտով եւ գիրենք ծնող ազգին հետ միասին — մեկն դարձեալ կը խոստովանինք որ անոնցմէ չենք»:

«Եթէ կան ընկերներ եւ քարեկամներ, որոնք կը խորհին թէ մարդ կրնայ խմբագրական ամենօրեայ աշխատանքի մը լծուիլ առանց տխրութիւնը՝ ուրախութեան եւ մեղմութիւնը՝ կեանքանութեան փոխելու փափաքին, առանց այդ նպատակին համար աշխատելու եւ առանց այդ նպատակին ի հաշիւ օր աւուր մաս առ մաս արդիւնքներ ստանալու — մեկն այդպէս չենք խորհիր եւ այդպիսի ամուլ աշխատութիւն մը չի կրնար մերինք ըլլալ»:

«Մեկն անոնցմէ ենք որ գործ մը կա՛մ սրտով եւ համոզումով կը կատարեն եւ կամ բնաւ չեն կատարեն»:

Արդարեւ ինք սիրտ դրած էր ազգային եւ կուսակցական այն զանազան գործերուն մէջ, որ իր վրայ բեռցուած էին, եւ շատ յոգնած էր:

Այնպէս որ Քաղաքական Ժողովին հրաժարականն ընդունուելէ եւ յաջորդ Քաղաքական Ժողովին պաշտօնի ձեռնարկելէն քանի մը օր ետք, 23

Յուլիս 1928-ին, Գաճիկէն կը մեկնի Փարիզ, Բոր Սայիտի ճամբով (Արեւ, թ. 2875), ուր երեք ամիս հանգիստ ընելէ ետք, 7 Նոյ. 1928-ին Եւրոպայէն կը դառնայ Գաճիկէ (Արեւ, թ. 2967) եւ կը շարունակէ Արեւին խմբադրասպետութիւնը:

Յաջորդ տարին (1929), ամառը, կրկին Եւրոպա կը մեկնի 6 Յուլիսին եւ այլեւս չի դառնար՝ զգուած այն անընդհատ զրչապայքարէն, որ կը մղէր ակամայ, իբր պարտականութիւն, եւ մանաւանդ դժգոհ միջավայրէն, որ իր նախասիրութիւններուն եւ միտումներուն բնաւ գոհացում չէր տար: Հակառակ իրեն եղած թախանձանքներուն՝ տարեկան արձակուրդներուն Եւրոպա երթալու պայմանով, Փարիզ հաստատուելու մտադրութեամբ Թէքէեանը կը հեռանայ Գաճիկէն:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ՝ ՄԻՋԱՆԿԵԱԿ ԳԱՀԻՐԷՈՎ (6 ՅՈՒԼԻՍ 1929—1934)

Թէքէեանը Եւրոպայի մէջ, մասնաւորաբար Փարիզ, ապրած է Յուլիս 1929—էն մինչեւ Յունուար 1931: Հոն իր բաղձանքին համապատասխան վիճակ մը չէ ունեցած: Իր մտածութիւնները, մանաւանդ այն փափաքները, որոնք կ'ուզէր որ հասկցուէին Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ, աղքատախնամ գործէն դուրս ազգին մշակութային կեանքին ալ նպաստ մը բերելու համար, թերահաւատութեամբ նկատի առնուած կամ բնաւ նկատի չեն առնուած, եւ հետեւաբար Թէքէեանը զժգոհ եղած է նաեւ Փարիզի մէջ, ուր մօտաւորապէս մէկուկէս տարի մնալէ ետք, 1931—ի Յունուարին դարձած է Եգիպտոս:

Հոս իր դարձին առիթով 31 Յունուար 1931—ին պատուոյ թէյասեղան մը կը տրուի ի պատիւ իրեն (Արեւ, 3 Փետր. 1931): Հոս ան վերստին կը գտնէ այն փայլուն ընդունելութիւնը եւ սիրալիր ու համակրալից մթնոլորտը իր ընկերական շրջապատին մէջ:

Իր բացակայութեան՝ Արեւին խմբագրութիւնը վարած էին Յովհաննէս Սեքսէնեանն ու Օննիկ Մահտեսեանը, որոնք չէին կըցած գոհացում տալ: Հետեւաբար անմիջապէս անոր կը յանձնուի թերթին խմբագրապետութիւնը:

Այս անգամ քիչ մը աւելի հանդարտ միջավայր մըն էր Եգիպտոս, հետեւաբար առիթ կը ներկայանար խմբագրական ասպարէզին մէջ աւելի արդիւնաւորութեամբ գործելու:

Փարիզի մէջ շատ մօտէն չփում ունեցած ըլլալով Բարեգործականի շրջանակներուն հետ եւ միշտ պահած ըլլալով այն համոզումը թէ Բարեգործականը կատարելիք դեր մը ունէր, անոր վիրաւոր կողմերը ներկայացնելով զայն աւելի լայն եւ աւելի արդիւնաւոր գործունէութեան մը մղելու համար կը սկսի Բարեգործականին նուիրուած խմբագրականներու շարք մը գրել 1931 Փետրուարի ընթացքին: Նիւթ մը՝ որուն վերստին կը դառնայ 1931 Մայիսին, «Բարեգործականի Յորելեանը» խորագրուած 8 նոր յօդուածներով, որոնք ոչ նուազ կարեւոր էին:

Նոյնպէս տեսակ մը վերագնահատութեան հարց կ'ըլլայ Թուրքեւհայ յարաբերութիւններու խնդիրը, որ 1931 Մարտի ընթացքին կը յուզէ ան Արեւի 9-10 խմբագրականներուն մէջ, շատ իրապաշտ ուղղութեամբ գրուած³⁵:

Թէքէեանը զգալով թէ ցնորամիտներու եւ երազատեսներու մէջ կրնար խնդիր յարուցանել այդ յօդուածաշարքը, իբր նախազեկոյց իր յօդուածաշարքին սկիզբը կը յայտնէր. «Ձեմք պահեմ թէ փափուկ է այս նիւթին վրայ գրելը: Լաւագոյն է որ սկիզբէն ըսեմք, քիչ մը աւելի ազատութիւն ունենալու համար,

թէ հետագայ կարծիքներուն համար «Արեւ»ի խմբագիրը պատասխանատու է անձնապէս՝ առանց իր պատկանած կուսակցութիւնը իրեն հետ անկաթէ ընկնելու»:

Ասկէ ետք իր ուշադրութեան առարկան կ'ըլլայ համերաշխութեան հարցը, որուն մասին ալ ունի շատ լրջախոհ յօդուածներ:

Թերթը հասած էր լաւագոյն վիճակի մը, վասնզի Թէքէեանն անոր տուած էր գրական ուղղութիւն մը, շաբաթ օրուան խմբագրականները յատկացնելով «գրական» նիւթերու եւ այլն, սակայն շատ կարճ տեւեց այս վիճակը, վասնզի Յուլիսի վերջերը Թէքէեանն իբր իր կուսակցութեան Եգիպտոսի Շրջանակին պատգամաւորը Փարիզ ղրկուեցաւ Եգիպտոսի Շրջանակին պատգամաւորական ժողովին որոշումով, մասնակցելու համար 10 Օգոստ. 1931-ին գումարուելիք Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան 5-րդ պատգամաւորական ժողովին, որ 20 օր կը տեւէ, ինչպէս կը հասկցուի ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒԻՐԴԻՆ ուղղուած յայտարարութենէն 9 Սեպտ. 1931 թուականով (Արեւ, թ. 3851):

Երեւոյթները ցոյց կու տան թէ ան իբր Կուսակցութեան վերին վարիչ մարմնի անդամ ստիպուած է մնալ Փարիզ, ուր այս պատեհութենէն օգտուելով՝ հրատարակած է 1933-ին իր բանաստեղծութիւններուն չորրորդ հատորը՝ «Սէր»ը:

Այս շրջանին Հ. Բ. Ը. Միութեան շրջանակին մէջ մի քանի մասնաժողովներու պատուակալ անդամակցութեան ալ կը կոչուի, սակայն Կուսակցութեան մէջ իր ստանձնած պաշտօնին վերջ գտնելէն ետք իրեն համար հաստատուն պաշտօնի մը պէտք կը ներկայանայ, քանի որ, ինչպէս գրեթէ մեր բոլոր մտաւորականներուն ճակատագրուած է, կարելի չէր ապրիլ միայն գրականութիւն ընելով:

Այս անգամ Բարեգործականին վարիչ պատուիրակը՝ Վահան Մալեգեան «իւր վաղեմի ընկերն ու բարեկամը, գեղեցիկ մտածումը ունեցած էր թելադրելու որ Թէքէեանը Միլզոնեան Հաստատութիւնը՝ հրաւիրուի, Հաստատութեան տնօրէն Գրիգոր Կիրակոսեանէն՝ «իբրեւ Վարժապետանցի տեսուչ եւ գրակա-նութեան ուսուցիչ»:

Գրիգոր Կիրակոսեանը (Արեւ, թ. 8151) կը յարէ. «Ուրիշ քեկնածուներ անշուշտ կը նսեմանային իր շուքին բով»։ Ուստի ան կը հրաւիրուի Կարոս՝ ստանձնելու համար Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան Ուսուցչանոցին տնօրինութիւնը եւ հայ գրականութեան դասախօսութիւնը:

Թէքէեանը կ'ընդունի այս պաշտօնը, վասնզի Եգիպտոսի մէջ իրեն համար նախասահմանուած Արեւին խմբագրապետութիւնը իր մեկնումէն ետք կարճ ժամանակներով Յակոբ Փափագեանն ու Օննիկ Մահտեսեանը վարելէ ետք, 1932-ին զայն ստանձնած էր Յովհաննէս Պօղոսեանը, Ֆրանսայէն գալով, եւ կը վարէր աշխոյժով ու եռանդով:

ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԷՋ

(1934—1935)

Թէքէնանը Մելգոնեան Հաստատութեան մէջ իրեն վստահուած գործը ստանձնելու համար 1934—1935 դպրոցական տարուան սկիզբը Փարիզէն Եգիպտոս կու գայ ճամբու վրայ եւ քանի մը օր միայն մնալէ ետք կ'անցնի Կիպրոս:

Հոն կատարելու կոչուած էր Թերեւս իր իտէալներուն համապատասխան, աւելի պաշտօնական եւ աւելի խանդավառող գործ մը, քանի որ հոն իր պարտականութիւնը պիտի ըլլար ապագայ սերունդին, մանաւանդ սերունդներու դաստիարակ ըլլալու կոչուած տղայոց սիրցնել հայ գրականութիւնը, որուն խանդավառ պաշտանքը ունէր ինք, հակառակ անոր որ իր քայքայուիլ սկսած առողջութեան եւ գինք չարչարող հազին համար դասախօսութիւնը յոգնեցուցիչ էր ու վնասակար:

Գրիգոր Կիրակոսեանը կ'ըսէ. «Իր ներկայութիւնը որքան մեծ ուժ մը, թեթեւացում մը եւ քաղցր վայելք մըն էր ինծի համար, նոյնքան խանդավառութեան մշտական աղբիւր մը եղաւ աշակերտութեան համար» (Արեւ, Թ. 8151):

Կիրակոսեանը նաեւ կը հաւաստէ. «Հակառակ իր հանգիստին ու անձրն-դիրութեան համար կատարուած ամէն ջանքի, տարիին կէսէն անդին սկսաւ տաղտկանալ: Տարագիր մըն էր այլեւս ու կը հիւժէր իր հայրենիքին կարօտէն. լրագրութիւնն էր այդ հայրենիքը»:

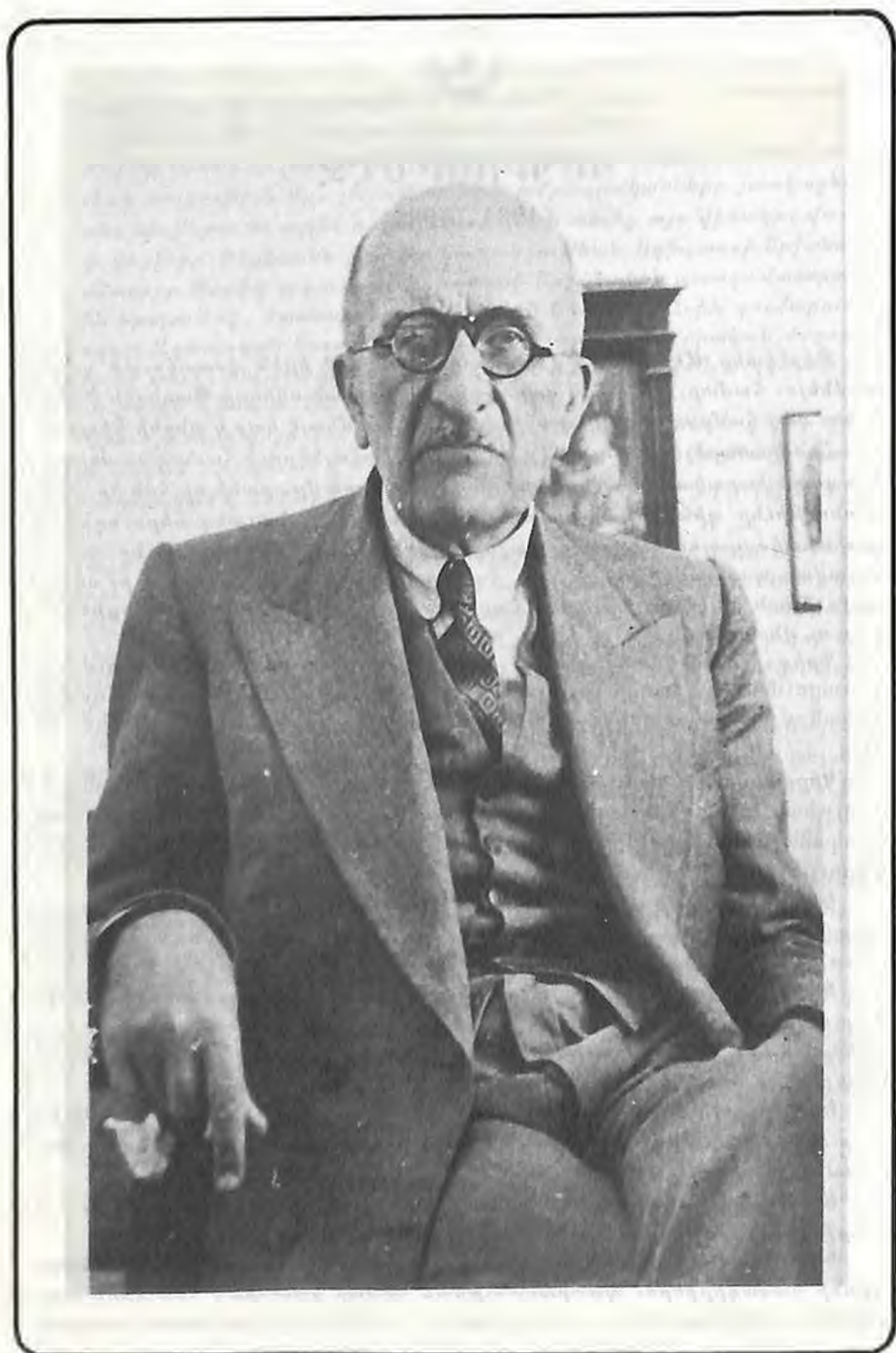
Կիրակոսեանը ի գուր կը յիշեցնէ իր գանգատները, երբ ամէն օր խմբ-րագրական մը գրելու պարտաւորութիւնը պարզապէս գերութիւն, «տխմար սո-վորութիւն» մը կը նկատէր:

Թէքէնանն ընդունելով այդ խօսքերուն ճշմարտութիւնը կը պնդէր թէ չէր կրնար ապրիլ առանց այդ հեւհեւ աշխատանքին, առանց անոր ստեղծած յու-զումներուն եւ պայքարներուն: Եւ կ'որոշէ թողուլ Կիպրոսը՝ Եգիպտոս գալու համար:

Եւ կը խորհիմ թէ իր այս որոշումին մէջ դեր մը ունի իր կուսակցութիւնն ալ, որ գինք կը հրաւիրէ Եգիպտոս՝ Արեւին խմբագրապետութիւնը ստանձնե-լու համար (Արեւ, Թ. 7402):

Առանց այս հրաւերին Թերեւս ան որչափ որ ալ նուազ հրապուրիչ գտնէր ուսուցչութիւնն ու Կիպրոսը, կը խորհիմ թէ պիտի մնար հոն:

Կիպրոսի մէջ գտնուած ատեն ան կը մասնակցի նաեւ Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնի դասագիրքերու պատրաստութեան համար կատարած հրաւերին պա-տասխանող հեղինակներու գործերը քննող յանձնաժողովին, որուն անդամ-

ները Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան ուսուցչական խումբէն առնուած էին:

Թէքէեանը թերեւս իբր յղացում գեղեցիկ եւ օգտակար գաղափար մը նկատուած այս ձեռնարկին միամիտ հաւատքով մը աշխատեցաւ, անոր մէջ տեսնելով ապագայի տեսակէտով մեծ օգուտ մը, սակայն մեծ յուսախաբու-թեամբ մը չքացաւ այս գեղեցիկ գործը եւ վիժեցաւ առանց որեւէ արդիւնք տալու՝ շնորհիւ Բարեգործականի վարչութիւնը իրենց մատին վրայ առած, քնացնող դէմքերու:

Թէքէեանին Կիպրոսէն մեկնելէն քիչ ետք Հաստատութեան տնօրէն Կի-րակոսեանը եւս կը հեռանար Կիպրոսէն եւ Հաստատութիւնը կը սկսէր հետըզ-հետէ իր նախորդ փայլը կորսնցնել, մինչեւ որ Համաշխարհային Բ. պատե-րազմը կու գար աւելի սահմանափակելու անոր գործը:

Թէքէեանը իր աշակերտներուն վրայ թողած էր խորունկ տպաւորութիւն մը, որ դժբախտաբար հիմնաւորելու կարելիութիւնը չտրուեցաւ՝ զինք կոչելով պարտականութեան մը, որ թերեւս ուրիշներ կրնային լրացնել: Իր աշակերտ-ներէն մին զայն իբր ուսուցիչ ունենալով խանդավառ եւ հպարտ, կը ներկայա-ցընէ տպաւորութիւնները իրմէ, որոնք հոս կ'արտագրեմ. «Հասակաւոր մարդ մըն էր: Խիստ պատկառելի անձնաւորութիւն մը՝ իր անքիծ սեւ վերարկուին մէջ: Հետգիտէ, քանի զինք ճանչցանք, այս պատկառանքը իր անձէն կարծես փոխանցուեցաւ իր գտնուած մթնոլորտին: Իր սակաւախօս քնաւորութիւնը, արտայայտութեանց մէջ իր ժլատութիւնը, ու շարժումների քացարձակ չգոյու-թիւնը իր խօսակցութեան միջոցին, շատ բան կ'աւելցնէին իր ազդած պատկա-ռանքին: Կարծես շնչելու համար իսկ կը մտածէինք: Շատ ողջ ու առոյգ, սա-կայն արձանային բան մը կար իր կեցութեան մէջ:

«Թէքէեանին մուտքը դասարանէն ներս, յղբական էր, կը յառաջանար յամբափայլ, դուռնէն մինչեւ դէմի պատին բով դրուած պատուանդանը, կը բարձրանար վրան, ու ամէնքս ոտքի պահած, վայրկեան մը կը նայէր բոլորիս, քափանցող նայուածով: Զեմ գիտեր թէ ի՛նչ, բայց կար բան մը այդ նայուած-քին մէջ, որ անպատճառ երեւան կը հանէր պարտականութեան մէջ թերացած-ները»:

Այս աշակերտուհին՝ Արմենուշ Տէր Արսէնեան, կ'ըսէ. «Դասերը մեք կը կարդայինք, խնայելու համար իր աչքին, այնքան յարգի թէ՛ իրեն եւ թէ մեզի համար»: Ասիկա ցոյց կու տայ թէ անիկա որքան տեղ գրաւած էր իր աշակերտ-ներուն սրտին մէջ եւ որքան ազապատանք ունէին անոնք իրեն հանդէպ:

Նոյն աշակերտուհին պատմելով դրուագ մը իր աշակերտութեան օրերէն, կը ներկայացնէ իր մտքին մէջ նկարուած ուսուցիչ Թէքէեանը, «որ որոշապէս կը հետաքրքրուէր իր աշակերտներով՝ առանց իրենցմով զբաղելու, ու կը սոր-վեցնէր առանց կրկնութիւններ ընելու, որ վերջապէս հեռու էր մեզմէ բայց մօտ մեր հոգիին»:

Թէքէեանը, իբր ուսուցիչ վարժապետանոցի բաժնին, ինչպէս կը թուի անոնց հոգին շինելու, զանոնք զրահաւորելու ալ զբաղած է: Ան ներշնչած է սա գաղափարը թէ «ազգ մը կը յաւերժանայ իր մշակոյթի վարպետներուն միջո-ցաւ, ու կը բարձրանայ անոնց ուսերուն կոթմեով» եւ յորդորած է որ փաննա որ անոնք չպակսին մեր մէջ (Արեւ, Թ. 8034):

Այս ներշնչումն որ իր աշակերտները ընդունած էին իբր պատգամ, եթէ

տեւականօրէն մշակուէր այդ հաստատութեան մէջ, կրնար բարիք մը դառնալ, սակայն դժբախտաբար անիկա տեւական չեղաւ:

Թէքէեանը կիպրոսէն հեռացաւ կարծէք կիսատ ձգելով գործ մը, զոր եթէ լրացնել կարենար՝ աւելի իր իտէալին ծառայած պիտի ըլլար:

Բախտը կարծէք այնպէս բերած է որ շարունակ տեղէ տեղ փոխադրուի, շարունակ ճամբորդէ մէկ տեղէն միւսը, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Ինք իր դէպի Կեսարիա ճամբորդութիւնը եւ անկէ հինգ ամիս ետք Ազգային Ժողովին որոշումով Պոլիս կոչուելն ու Երուսաղէմ ղրկուելը եւ անկէ Օրմանեան արք.ին հետ անհամաձայն մնալով Եգիպտոս գալը նշելուն առթիւ սա տողերը գրած է.

«Այսպէս է, սակայն, որ շահեցայ ոեւէ տեղի ու գործի մէջ յարատեւել չկրցողի համբաւիս առաջին աստիճանները, մեղադրախառն համբաւ՝ մը՝ որուն տակ շատ ալ ընկնուած չեմ զգար զիս եւ ընդհակառակն կը ցաւիմ որ լաւագոյնս արժանի չեմ եղած անոր՝ այցելելով կամ պարելով Արեւելի եւ Արեւմուտփի այն բոլոր տեղերը ուր կ'երթան եւ կը հարստանան (իրենց տեսածովն ու զգացածովը) քաղմաթիւ օտար գրողներ ...» (Արեւ, Թ. 5824):

Արդարեւ, Թէքէեանը բաւական քաջքշուած է անիրաւ կերպով իր հակառակորդներուն եւ նոյնիսկ բարեկամներուն կողմէ իբր «ազգային թուրիսթ», մինչ շատ անգամ ան տեղէ տեղ փոխադրուած է հակառակ իր կամքին ու փափաքին:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

(1935—1945)

Այդ թուականներուն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնը պարագաներու բերմամբ փոխադրուած էր Եգիպտոս:

Պատգամաւորական ժողովի քուէներով Կեդրոնական Վարչութեան անդամ ընտրուած էր Թէքէեանը, Կուսակցութեան Արեւելքի մէջ գոյութիւն ունեցող միւս յայտնի գործիչներուն հետ:

Թէքէանն ահա այդ պատճառով վերստին Եգիպտոս գալ կը պարտաւորուի:

Այդ շրջանին ան կ'աշխատակցի Արեւի յօդուածներով, որոնք առ հասարակ շարքի օրուան թիւով կ'երեւէին:

Յովհաննէս Պօղոսեանը վեց տարի անընդհատ վարած էր Արեւի խմբագրապետի պաշտօնը (1932-1938) ճարպիկ կեսաւարացիի մը բոլոր ձիրքերը ցոյց տալով եւ մոլեռանդ կուսակցականի մը յամառութեամբ անվհատ պայքար մը շարունակելով Յուսարիին դէմ, առանց կարեւորութիւն տալու իր դէմ կուտակուած տեսակ տեսակ զրպարտութիւններուն, զորս դարբնելու մասնագիտութիւնն ունէր Եգիպտոսի դադութիւն որակեալ խռովարարը իր խանգարուած երեւակայութեամբ:

Թէքէեանը մօտաւորապէս երկու տարի Եգիպտոս մնալէ ետք Լիբանան կը զրկուի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ, հոն վարելու համար խմբագրութիւնը Կուսակցութեան Լիբանանի նոր օրկանին, որ մեծ զոհողութիւններով Շրջանակը երեւան պիտի հանէր եւ չունէր յարմար խմբագիր մը³⁶:

Թէքէեանն արդէն 1936-ի ամառը Լիբանան գտնուած էր եւ այդ շրջանին մարդոց հետ յարաբերութիւններ ունեցած: Այդ առթիւ 18 Հոկտ. 1936-ին Պէյրութի Հ. Ե. Ը. ի ակումբին մէջ ի պատիւ իրեն գրական երեկոյթ մը տրուած էր:

Եղած զոհողութիւնները արժեցնել տալու համար նոր թերթը, որ պիտի հրատարակուէր, պէտք է քիչ շատ ներկայանալի ըլլար՝ հակակշռելու համար դաշնակցականներու եւ իրենց «ուղեկից»ներու լրագիրերը, որոնք տարիններէ ի վեր կը հրատարակուէին եւ տեղ գրաւած էին Մերձաւոր Արեւելքի ամէնէն րազմահայ Սուրիոյ եւ Լիբանանի գաղութներուն մէջ:

Թէքէեանը, հետեւաբար, 1937-ի ամառը կ'երթայ Պէյրութ եւ այս նոր թերթին նախնական կազմակերպութեան գործին կը բերէ իր աջակցութիւնը:

Զարթօնքին առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 26 Սեպտ. 1937-ին, իր խմբագրապետութեամբ: Զարթօնքին հրատարակութիւնը, որ կը կատարուէր իր հասունութեան, լիութեան եւ փորձառութիւններու տուած գիտակցութեամբ օժ-

տուած մէկ ժամանակամիջոցին, առիթ մը կ'ըլլայ որ Թէքէեանը իր հրապարակադրական եւ խմբագրական դաւանանքը, իր «հաւատամք»ը ներկայացնէ:

Այդ դաւանանքը ուղադրաւ է անով որ ան կարծէք եզրակացութիւնն է իր ազգային եւ խմբագրական-հրապարակագրական ամբողջ փորձառութեան, որմով թրծուած էր իբր մարդ եւ իբր նկարագիր: Իր այդ «հաւատամք»ին մէջ ո'չ կիրք, ո'չ ատելութիւն եւ ո'չ ալ քէն կայ, այլ հասուն փորձառութիւն մը, որ հանդարտութեամբ կ'արտայայտուի:

Հոն Թէքէեանը իր կատարելութեան եւ գերազանց փթիւումին մէջ երեւան կու գայ իբր փորձառու խմբագիր մը, որ այլեւս ուրիշ հեռապատկեր չունի, եթէ ոչ իր ազգին ապագան եւ անոր բարձրացումը:

Հետեւաբար զայն հոս կը ներկայացնեմ նոյնութեամբ:

«ԶԱՐԹՕՆՔ»

Բաւական մը մտածել է վերջ է, որ խումբ մը հայ մարդիկ մէջտեղ կը հանեն այս նոր լրագիրը:

Ջայն մէջտեղ կը հանեն, ի հարկէ նախ լուր տալու, յետոյ լոյս տալու եւ ատոնց հետ միասին՝ խաղաղութիւն բերելու համար շուրջի եւ հեռուի հայ ժողովուրդին:

Աւելի ճիշդը՝ օգնելու համար խաղաղութեան եւ ոչ թէ կռիւի գործին, որմէ կշտացած եւ ուժասպառ է հայ կեանքը:

Խաղաղութիւն՝ առանց ծուլութեան եւ տկարութեան, խաղաղութիւն՝ առանց մտքերը զարգացնելի եւ զօրացնելի դադրելու, նշարտութեան վրայ հիմնուած եւ հայութիւնը մաս-մաս ու հաւաքաբար կազդուրելու եւ մեծցնելու ձգտող խաղաղութիւն մը:

Մեր ազգային դաստիարակութիւնը — որ մարդկայինին մէկ ճիւղն է եւ անկէ կը սնանէր — կիսատ մնաց երբ դէպքերը, մեզմէ կանչուած կամ ոչ, մեզ իրենց յորձանգիւն մէջ առին եւ քառասուն տարիէ աւելի է որ, ահա, մեզ կը նետեն ապառաժէ ապառաժ կամ նահիճէ նահիճ, մեզ արիւնքնով ու հատցնելով հարկաւ ...

Այդ ազգային դաստիարակութիւնն է — քաղաքացիական, քաղաքական, ընդհանուր մարդկային եւ, կը կրկնեմք, ընդհանուր մարդկայինէն բխած հայ-ազգային դաստիարակութիւնը — որ պէտք է շարունակուի ամէն քանէ առաջ, որպէսզի կարենայ մեր ժողովուրդը ապագայ մը յուսալ, ա'յն ապագան որուն իր ամէն մէկ անհատը սրտովին կը ցանկայ:

Բարդ եւ դժուար չէ այդ դաստիարակութիւնը: Ան կը կատարուի օրը օրին, անգգալի կերպով: Պայմանով մը միայն. — որ գիտնանք թէ պէտք ունինք անոր եւ չդիմադրենք անոր, չփախինք անկէ:

Ուրիշ պայմանով մըն ալ. — որ մնանք հանդարտ, որովհետեւ մշտադր-գիւ մշտաշարժ վիճակի մէջ չէ՝ որ մարդ կը սորվի եւ սորվածը միտք կը պահէ:

Երրորդ պայմանով մը. — որ մեր սեփական, ազատ եւ արքուն մտքովը ընդունինք, մարսենք եւ հետգիտէ գործածենք, պէտքին համաձայն, մեր ըստացած այդ ազգային-մարդկային դաստիարակութիւնը՝ փոխանակ միշտ հետեւակ մնալու, միշտ ուրիշին խելովը դատելու:

Հիւղե՞րը այդ դաստիարակութեան. — Պատմութիւնը, նախ, մեր եւ ուրիշ՝ արեւելի եւ արեւմտիկ ազգերուն պատմութիւնը:

Յետոյ, այսօրուան աշխարհը՝ իր ցեղային ու տնտեսական այլազան դիրքերով, շահերով եւ կապերով:

Յետոյ մեր՝ հայ ժողովուրդին հայրենիքին այսօրուան կացութիւնը, շահերն ու կապերը աշխարհի մէջտեղ:

Եւ, ի վերջոյ, այս հետզհետէ աւելցող ծանօթութիւններէն օգտուելու եղանակը՝ որ բուն ազգային դաստիարակութիւնն է, որուն ալ տարրերն են, ըստ մեզ.—

Ա) Բրիստոնէական բարոյական սա՛ պարզ օրէնքները՝ անհատական եւ հաւաքական-ազգային կեանքի մէջ. իրար չխափել, իրարմէ չգողնալ, իրար չսպաննել, ընդհակառակն անկեղծ ըլլալ իրարու հանդէպ, օգնել իրարու, սիրել իրար՝ բոլոր օտարներէն առաջ:

Բ) Պահել մեր իրական, տեւական արժէքները, անո՛նք որ մեզի ծառայած են մեր գոյութեան պահպանումին մէջ, ինչպէս՝ մեր լեզուն, մեր գրականութիւնը, մեր եկեղեցին, մեր ընտանիքը, մեր դպրոցը եւ մեր բարեգործական ու կրթական հաստատութիւնները, որոնց վրայ յօծարակամ պիտի աւելցնէինք մարգականէն գատ քաղաքական ընկերակցութիւններն ալ, եթէ անոնցմէ իրաֆանչիւրն իր գործին մէջ, ու հոգ չէ թէ միւսներէն քիչ մը տարբեր եղանակով, մնար միշտ ազգային շրջագծին մէջ ու միշտ ազգին պատրաստութեանը ձգտէր. անոր մտային, ոգեկան, ֆիզիքական պատրաստութեան:

Գ) Զգոհանալ այս արժէքներուն պահպանութեամբը միայն, այլ զանոնք մահբել եւ յոկել, նորոգել ու թարմացնել, զօրացնել ու քաղցնել ժամանակին հետ, զանոնք մէկ քառով՝ երիտասարդացնել:

Դ) Յատուկ խնամք, աշխատութիւն եւ գոհողութիւն թափել, վատնել նոյնիսկ, բոլորովին անտեսուած, արհամարհուած գործի մը վրայ՝ որ կրթուած երիտասարդներ ազգային ծառայութեան մէջ առնելն է, անոնց առջեւ ասպարէզ քանալը, զանոնք հոն պահելն եւ հոն գնահատելն է, հասկցած, այլեւս, թէ մեր այս ցրուած վիճակին մէջ այլապէս կարելի չէ բոլորանուէր ու հետեւողական նիգով եւ ուղղութիւնով վարիչներ ունենալ, թէ հիները պիտի չմնան վաղը եւ նորքեր պէտք են նոր եկածներուն ու գալիքներուն իբրեւ պահապան, իբրեւ առաջնորդ:

Այսքանը կը բաւէ: *Զարթօնքի* հիմնադիրները, ամէնուն գիտցած ու սիրած այս նպատակներն ու միջոցները ամենուրեք բայց մասնաւորապէս Լիբանո-Սուրիական շրջանին մէջ ապրող հայութեան մտքին եւ կեանքին մէջ զարթեցնելու պիտի ջանան:

Աւելցնենք՝ թէ իր այս ներքին յարատեւ աշխատանքի ուղղութեան իբրեւ լրացուցիչ՝ *Զարթօնք* պիտի ունենայ իր այս ծնած երկրին՝ Լիբանանի պետութեան հանդէպ հաւատարիմ եւ ուղղամիտ քաղաքացիի, անոր ամբողջ ժողովուրդներուն հանդէպ սրտակից բարեկամի դիրքը, — դի՛րք մը գոր նոյն անկեղծութեամբ պիտի պահէ նաեւ այն միւս դրացի արեւելեան ժողովուրդներուն հանդէպ — Սուրիոյ, Պաղեստինի, Իրաքի, Նգիպտոսի, Պարսկաստանի եւն,— ուր Հայեր կան եղբայրօրէն ընդունուած:

Իսկ հանդէպ Խ. Հայաստանի եւ անոր ժողովուրդին, ուրիշ ի՞նչ դիրք կրնանք ունենալ՝ եթէ ոչ հեռուէն իր բարիքին ու մեծութեան միայն ցանկացող, միայն ջանացող գաւակներու դիրքը:

Գործի՛, ուրեմն, Աստուծոյ եւ բոլոր համախոհներու օգնութեամբ:

այսպէս ծայրը ծայրին ստեղծել եւ յառաջ տանիլ այսֆան ընդարձակ ծրագիր մը: Բարեբաղդաբար, ազգային շահերու պաշտպանութիւնը գործ մըն է որ սկսած է ամիսներէ ի վեր, որ իր մէջ կը պարունակէ մպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ բոլոր միջոցները, եւ որուն աջակցիլ, որուն այս կամ այն կերպով մենէ ուզուած բովանդակ ծառայութիւնը բերել՝ մեր ամենէն նուիրական պարտքը կը համարինք: ԱՐՆԻՆը հրատարակելով մեր մատուցանելի ծառայութիւնը պիտի ըլլայ ուրեմն աշխատիլ այս կենսական գործին շուրջ թրթր-նացնելու Եգիպտոսի եւ Արտասահմանի Հայութեանը սիրտը, եւ անոր կամքի, մտքի, դրամի ու ի հարկին բազուկի ուժը բերել անելցնելու այդ գործին վրայ:

Ժամանակը պիտի ցուցնէ, եւ մօտաւոր ժամանակը, թէ ո՞ր աստիճան հիմնաւոր ու արդարացի է մեր ներշնչել ուզած հաւատքը: Մինչեւ այն ատեն թո՛ղ ժողովուրդը վարկ տայ մեզի եւ մեր վրայէն՝ այնպիսի գործիչ անձնաւորութիւններու որոնք մինչեւ այսօր երբեք խաբած չեն զինքը:

Անձնաւորութիւններու խօսքը ընելով՝ հա՛րկ է որ ըսենք այստեղ թէ մենք ունեցած չենք եւ ԱՐՆԻՆ ալ պիտի չունենայ ընկերական ու միութեան անելի կամ նուազ շողշողուն դիրքերուն՝ ռամիկներու կամ շահախնդիր նկարագիրներու վրայ ներգործած շլացումը: Մենք չենք յարգեր ու կ'ուզենք որ ժողովուրդն ալ չյարգէ միութեան ու ընկերական դիրքը երբ անոր չեն միանար մտքի եւ սրտի յատկութիւններ, եւ մենք չենք ծոիր բոլոր այս յատկութիւնները ունեցող ամենաբարձր անձնաւորութեան մըն ալ առջեւ՝ երբ ան զանոնք ի սպաս չի դնել, պէտք եղած պահուն, իր ազգին ու իր հայրենիքին: Քամառ-Քաթիպան իրաւունք ունէր, եւ ասիկա վնասական վայրկեաններու մէջ մանաւանդ կրնանք զգալ ու խոստովանիլ, երբ իր համբաւաւոր *թընի եմ*ներու շարքը կը նետէր:

Չենք յարգեր յետոյ այն Հայերը, ի՛նչ դիրքի եւ մտքի տէր ալ ըլլան, որոնք զուրկ են ազնուութեան, զոռոգութեան եւ ժողովրդասիրութեան ոգիէ: Կ'ստենք մանաւանդ վատութիւնը, նկարագրի տկարութիւնը, եւ կը պաշտենք յանդուգն ու քիչ մըն ալ խիզախ բնաւորութիւնները որոնք իրենց գաղափարին պաշտպանութեան համար ամէն նկատում ոտքի տակ կ'առնեն, իրենց բարեկամները վշտացնելէ չեն վախնար եւ անժողովրդական ըլլալը հոգեւորին չեն ընել: Ազգ մը որ այսպիսի անհատականութիւններ շատ չի հաշուել իր ծոցին մէջ, դժբախտ ազգ մըն է, եւ մեր ազգը այս տեսակետով ալ քիչ մը շատ դժբախտ է:

Գալով հայ ժողովուրդին անանուն զանգուածին որ իր մէջէն պիտի հանէ եւ պահէ այս կարգի ուժերը եւ որուն մէջ կը գտնուի իրապէս ամբողջ ուժը, ամբողջ բարիքը, ազատութիւնն ու գեղեցկութիւնը մեր ապագային, զինք շատ սիրող մը միայն իրեն պիտի ըսէր եւ մենք կ'ըսենք իրեն.

—Քեզ շողո՛րդութեամբ չէ որ քեզի կարելի է ծառայել: Քու սֆանչելի առաքինութիւններուդ հետ ահռելի թերութիւններ ալ ունիս. երեւան հանէ՛, պանծացո՛ւր ու տարածէ՛ աշխարհի առջեւ, հայրենիքիդ ազատութեան այս նախօրին, առաքինութիւններուդ ամբողջ ծածուկ ու հարուստ զանձերը, եւ զսպէ՛, ստուերէ՛, սպաննէ՛ բոլոր թերութիւններդ, բոլոր տկարութիւններդ: Երբ տիեզերքը երկունքի մէջ է այսօր, երբ ազգերը գետի նման կը վազցնեն իրենց արիւնը եւ երբ իրաւունքի ու արդարութեան կողմէն կոռուող մեծ դաշ-

անդամակցիլ:

«Այս առթիւ պարտք կ'զգամ նաեւ յայտնելու՝ թէ իմ «կրթասիրական գագացումներու» միայն վստահելով զիս այսպիսի կարեւոր պաշտօնի մը հրա-
ւիրելը կը գտնեմ ինծի համար վիրաւորական: Կրթասէր եմ առ հասարակ բոլոր
Հայերը, մինչ ես վարած եմ, քացի ուսուցչութեմէ, Կեսարիոյ Ս. Կարապետ
վարժարանի, Պոլսոյ Ազգ. Կեդր. վարժարանի եւ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթ.
Հաստատութեան վարժապետանոցի բաժնին Տեսչութեան պաշտօնները:

«Հանեցւել ընդունիլ, Դերապատիւ Տէր, խորին յարգանքս հաւաստիքը
ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷՆԱՆ

Յ. Գ. Ընտրութիւնս վաղուց հրապարակուած ըլլալով՝ ստիպուած եմ
հրապարակել նաեւ ներկայ պատճառարանեալ հրաժարականս:

Այս տողերուն վերլուծումը ցոյց կու տայ թէ մէկ քարով քանի թռչուն կը
գարնէր թէքէեանը:

Եթէ նոյնիսկ իր ներկայացուցած պատճառները գոյութիւն չունենային,
ինք ի վիճակի չէր կանոնաւոր կերպով ժողովներուն մասնակցելու՝ 1942-ին
արդէն չատ տկարացած ըլլալով:

Այս շրջանին ան միայն կը զրադի Ազգային Հիմնադրամին գործերով՝
իրը անոր Հիմնադիրներէն եւ վարչութեան անդամներէն մէկը, եւ անշուշտ
հակառակ իր թերահաւատութեան անոր Հիմնաւորումն ու ամուր Հիմերու վրայ
դրուելու տեսնելով, բնական է թէ իր հոգին կը խայտայ, իբր մէկ իրագործումը
իր այնքան պաշտպանած ու այնքան բաղձալի գաղափարին:

1943-ին Հայ Ազգային Հիմնադրամին կողմէ Հելիոպոլսոյ մէջ կալուածի
մը գնումը (Արեւ, թ. 7491) սփոփանք մը պատճառած ըլլալու է իրեն³⁷:

Նոյնպէս պզտիկ սփոփանք մը չէր Շահան Շահնուրին մասին գրած իր
սրտառուչ տողերուն ժողովրդային ինքնաբեր նուիրատուութիւնը, որ իր խըմ-
բագրական կեանքին վերջալոյսին՝ իր ստեղծած մէկ գործը կ'ըլլայ, հայ գրա-
գէտին սփոփանք մը պատճառելու համար³⁸:

Անշուշտ իրեն համար հպարտութիւն մըն էր նաեւ այն հրաւերը, որ
1938-ին Հայաստանի գրողները ըրած էին, հոն երթալու համար, սակայն թէ-
քէեանը երկար ատեն տատամսեցաւ զլիաւորաբար առողջական պատճառնե-
րով³⁹:

Իր մահէն առաջ, շնորհիւ աջակցութեանն ու ձեռնտուութեանը իր բա-
րեկամին՝ Հրանդ Նասիպեանին, որ այդ շրջանին մեծ հոգածութիւն ունեցած է
Ֆիզիքապէս տկարացած Թէքէեանին նկատմամբ, հրատարակուեցան յաջոր-
դաբար երկու բանաստեղծութիւններու հատորները, 1943-ին «Հայերգու-
թիւն»ը եւ 1944-ին «Տաղարան»ը, որ իր վերջին երկն կղաւ:

Զ. ՄԱՍ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ
ԵՒ ԻՐ ՀԱՅԵԱՅՔՆԵՐԸ

ԹԷՔԷԵԱՆԻՆ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ

Հանգրուան առ հանգրուան, տեղէ տեղ իր տեղափոխութիւններուն եւ իր կեանքին՝ զանազան դրուագներուն պատկերացումէն ետք, երբ ընդհանուր ակնարկ մը նետենք Թէքէեանին հանրային կեանքին հրապարակագրական մասին վրայ, պիտի տեսնենք թէ իր առաջին յօդուածին հրատարակութեան թուականէն (1894) մինչեւ իր մահը անցնող 51 տարիներուն 24-ին մէջ ան եղած է խմբագրապետական պաշտօնի վրայ եւ 27 տարի ալ ծառայած է մամուլին՝ իբրեւ խմբագիր կամ աշխատակից:

Իսկ եթէ իր առաջին խմբագրապետութենէն հաշուենք՝ պիտի տեսնենք թէ իր կեանքին վերջին 41 տարիներուն 24-ը իբր խմբագրապետ գործած է ինք: Մեր խօսքը մասնաւորելով Եգիպտոսի վրայ, Թէքէեանը հոս գործած է 21-22 տարի իբր խմբագրապետ Ազատ քեմին, Լուսաքերին, Շիրակին եւ Արեւին (15 տարի խմբագրապետ ըլլալով)⁴⁰:

Մասնաւորապէս իր կեանքին վերջին տասնամեակին, ուր ինք մեկուսացած էր Եգիպտոսի եւ անոր անմիջական շրջակայքին մէջ, ապրեցաւ գրեթէ միայն խմբագրական ասպարէզին մէջ, վասնզի Ֆիզիքական պատճառներով այլեւս ձեռնթափ եղած էր հանրային այլ մարգերու մէջ գործելէ, բացի կատարելէ հրապարակասօսութիւններ, ինչ որ օժանդակն է հրապարակագրութեան:

Այս ժամանակամիջոցին այլեւս Թէքէեանը հասուն տարիքի մը մէջ, բազմազան պատրանքներու եւ յուսախաբութիւններու քուրային մէջ զտուած ու հեռու՝ պատանեկան երազներէ եւ երիտասարդական խանդավառութիւններէ, ինչպէս նաեւ շատ փորձառութիւն ստացած անձերու եւ անցքերու մասին՝ աւելի ձեռնհասութեամբ կը խօսէր այս ժողովուրդին, զոր խորապէս ուսումնասիրելու առիթ ունեցած էր իր առաւելութիւններովը եւ մանաւանդ թերութիւններովը:

Այս ժամանակամիջոցին աւելի ներողամիտ ու անյիշաչար, նուազ կըրքոտ, — թէեւ միշտ ջղայնոտ, — Թէքէեան հրապարակագիրը երեւան կու դայ իր փթթումին մէջ: Իր խմբագրականներն իսկապէս բնոյթը ունին այս ժողովուրդը առաջնորդելու, անոր վերելքին ու բարձրացումին, զարգացումին եւ մանաւանդ ազնուացումին ճամբան ցոյց տալու, զայն արթնութեան հրաւիրելու, մոլորեցուցիչներէ զգուշացնելու եւ յիմարութիւններէ ետ կիցնելու:

Այս տեսակէտով խիստ հետաքրքրական են այն հանգրուանները, որոնցմէ անցաւ Թէքէեան հրապարակագիրը:

Երբ Թէքէեան հրապարակագիրը կ'ըսեմ, անշուշտ պէտք է նկատի առնել թէ ան, մնալով հանդերձ մեր իրականութեան մէջ վերջին յիսնամեակի եթէ ո'չ

ամէնէն արժէքաւորը՝ գէթ լաւագոյն բանաստեղծներէն մին, եղած է տղայու-
թենէն որքան գրագէտ նոյնքան ալ հրապարակագիր կամ լրագրող:

Տեսանք թէ տակաւին պատանի՝ Պէրպէրեանին մէջ հանդէս մը հրատա-
րակել փորձած էր:

Տղայական այս ձեռնարկէն ետք զինք 1900ական թուականներու սկիզբը
տեսանք այնքան հասուն ու պատրաստուած, որ Մկրտիչ Փորթուգալեանը իր
Ամերիկա ճամբորդութեան ատեն ուզեց իրեն վստահիլ Արմէնիային խմբագ-
րութիւնը:

1904-ին Եգիպտոս հաստատուելէն անմիջապէս ետք ան խմբագրեց վե-
րակազմեալ հնչականներուն պաշտօնաթերթը՝ Ազատ քեմը, երբ տակաւին
հազիւ 26 տարեկան երիտասարդ էր:

Հոն, սակայն, իր անհատականութեան դրոշմը դնելու ի վիճակի չէր,
քանի որ ան կուսակցութեան մը թերթն էր եւ իրաւունք չունէր իր անձնական
կարծիքներովը արտայայտուելու: Թէեւ իրրեւ անհատ իր տեսութիւնները
տարբեր չէին տեսակէտէն այն կուսակցութեան, որուն բերանն էր իր խմբագ-
րած Ազատ քեմը, որուն ծաւալն ալ բաւարար չէր լայն արտայայտութիւններու:

Առաջին թերթը, զոր Թէքէեանն ու Միքայէլ Կիւրճեանը անձնական նա-
խաձեռնութեամբ հրատարակեցին, Եփրակն էր, որ 1905-ի Յունուարին սկսաւ
լոյս տեսնել: Տեսանք թէ այս ամսաթերթին ձգտումն ի՞նչ էր եւ ի՞նչ առաջադ-
րութիւններ ունէր ան: Իր ուղղութիւնը, «գրագէտներու ընտրելախումբի մը
օգնութեամբ աշխատիլ հայ դպրութեանց վերականգնումին արտասահմանի
մէջ», առաւել կամ նուազ վերացական ծրագիր մը ունէր եւ երիտասարդական
խանդավառութիւնը անոր մէջ մեծ դեր կը կատարէր, վասնզի «հայ դպրու-
թեանց վերականգնումը», որուն աշխատիլ իրրեւ նպատակակէտ կը դրուէր,
երկու գրագէտներէն կախում չէր կրնար ունենալ եւ շատ պայմաններ պէտք էին
ատոր համար քայքայումէ մը ետք, որուն պատճառն անարկու աղէտ մըն էր:
Հայ գրականութեան վերականգնումը կապ ունէր ազգին վերականգնումին կամ
անոր վէրքերուն դարմանումին հետ, որ նոյնքան դիւրին բան մը չէր՝ ինչպէս
Թէքէեանը երիտասարդական աւելնով կը կարծէր թէ կարելի պիտի ըլլայ, քանի
որ գրականութիւնը սնուցանող ժողովուրդը վրդովումի մէջ կ'ապրէր եւ գրա-
կանութենէն առաջ հացին խնդիրը զինք կը մտաւանջէր:

Ասոր համար ինչպէս Եփրակը այնպէս ալ Նոր ժամանակները, հակառակ
իրենց շահեկան բովանդակութեան, չկրցան ապրիլ, թէեւ այս ձախողուած-
ները չկրցան Թէքէեանը յուսահատութեան մատենել:

Թէքէեանը Եփրակին եւ Նոր ժամանակներուն հրատարակութենէն ետք
խմբագրական ասպարէզէն հեռացաւ, բայց չբաժնուեցաւ՝ լրագրութեան մօտ
եւ նոյնիսկ կրնամ ըսել անոր մէջ մնալով, օգնելով Արփիարին, որ Կիւրճեա-
նին հետ իր հիմնարկած Եփրակը տարուան մը համար յանձն առած էր ու կը
հրատարակէր: Թէքէեանը աշխատակցեցաւ անոր եւ տեսնուեցաւ թէ ինչպէս իր
մեծ բարեկամին՝ Արփիարին, սպանութիւնը ցնցող հանգամանք ունեցաւ իր
վրայ եւ ինչպէս զինք նետեց բուռն թափով մը հրապարակագրութեան ասպա-
րէզ, Լուսաքերին մէջ մաքառելու գաղափարի համար գէնք կիրարկող անիրաւ
եւ պժգալի ոճրագործ խմբակին դէմ՝ ամէն նկատում եւ վերապահութիւն մէկ
կողմ թողլով:

1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը Թէքէեանը կը տանէր Պոլիս, թրքահայ վարչական ու մշակութային կեդրոնը, ուր՝ հակառակ 30 տարիներու բռնակալութեան՝ կրցած էր հայ լրագրութիւնը գէշ-աղէկ ապրիլ ու տեւել, սպասելով լաւագոյն օրերու, որոնց գալուստը ողջունել կարծեցին 1908-ի յուլիսեան խանդավառութեան օրերուն պոլսահայ եւ արտասահմանէն Պոլիս հասնող մտաւորականները: Լրագրութիւնը թոխչք առաւ եւ նոր շարժում մը սկսաւ, յուզումնալից մթնոլորտի մը մէջ, ուր յիմարութիւններ ալ տեղ ունէին դժբախտաբար:

Թէքէեանը, իբր գրիչ շարժող, արդէն Պոլսոյ մէջ ունէր պատանեկութեան օրերէն համբաւ մը՝ արտասահմանէն աշխատակցած ըլլալով պոլսահայ մամուլին, որուն ուշադրութեան առարկայ եղած էր նաեւ իր «Հոգեր»ը, որ հրատարակած էր 1901-ին, Փարիզ:

Հետեւաբար ան Պոլսոյ հայ լրագրութեան մէջ երեւաց գրական ու հրապարակագրական յօդուածներով, այդպէս բերելով իր մասնակցութիւնը օրուան շարժումին, առանց սակայն սահմանազանցելու, աս ու ան սեւցնելու եւ պայքար քննադատելու, հակառակ անոր որ Եգիպտոսի մէջ իր հարուածներէն չլքած ոճրագործ խմբակէն մի քանի ղէմքեր իրեն ղէմ յարձակումներ գործել փորձեցին, վասնզի Թէքէեանն իբր սահմանադրական ռամկավար այդ նոր կուսակցութեան անունով կը գործէր իբրեւ գործիչ:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Թէքէեանը նոյնիսկ համարձակեցաւ այս թոհուրոհին մէջ ձեռնարկելու վերստին հրատարակութեանը Երրակին, իբր Գ. շրջան, թերեւս յոյս դնելով այն նոր կուսակցութեան վրայ, որուն կը պատկանէր ինք եւ որուն հիմնաւորման կ'աշխատէր:

Ասոր համար է թերեւս որ Երրակին մէջ կարծէք չէր ուզեր անհատականութիւն ցոյց տալ եւ անձնադրոշմ ուղղութենէ կը խուսափէր՝ սահմանադրական ռամկավար սկզբունքները իբր ուղեցոյց ընտրելով: Բայց պէտք է նկատի ունենալ թէ Ռամկավարութիւնը սահմանադրական երկրի մը մէջ ընդհանուր հիմ մըն է՝ առանց յստակ մասնաւորութեան, եւ յատուկ ուղղութիւն մը չէր կրնար նկատուիլ: Սահմանադրութեան առաջին հիմը քանի որ ժողովուրդին կամքին վեհապետութիւնն էր, նորութիւն մը չէր բերեր սահմանադրական ռամկավար ուղղութիւնը, զոր պիտի ընդգրկէր Երրակը:

Արդարեւ, ո'չ միջավայրն ու ո'չ ալ մանաւանդ ժամանակը նպաստաւոր էին անձնական քաղաքականութեան մը եւ ղեկավարութեան մը համար, երբ ամբողջ Թուրքիան ու անոր բաղկացուցիչ տարրերը տակաւին կը խառնափէին խաւարէն յանկարծ լոյսին ելած մարդոց չլացումով եւ ուղեկորոյս վիճակ մը կը ներկայացնէին:

Այս ինքնակորոյս վիճակին մէջ հազիւ քանի մը հեռատես մարդիկ գըտնուեցան որ համարձակեցան ըսել. «Ուրախացէ՛ք, բայց գիտցէ՛ք թէ Թագաւորը տաճիկ է», ինչպէս կ'ըսէր հին իմաստուն պատրիարք մը Զատիկի եւ Մնունդի իր քարոզներուն մէջ՝ իր հօտը զգուշացնելու համար: Շատ քիչեր տեսան այն չկամութիւնը, զոր թուրքը ցոյց կու տար ազատութեան, հաւասարութեան եւ մանաւանդ արդարութեան սկզբունքներուն ճշմարտօրէն կիրարկումին համար երկրին մէջ: Սահմանադրութեան մը հռչակումով իբր թէ բռնակալութեան չարիքները մէկ օրուան մէջ դարմանուած ըլլային, թուրքերը կ'ուզէին առիթն

օգտագործել՝ յառաջիկայ հաւանական պահանջներու արգելք ըլլալու համար:

Իթթիհատին ամէնէն կարկառուն դէմքերն սկսան պահանջ դնել որ քանի որ Սահմանադրութիւն հռչակուած է եւ հաւասարութիւնն ու արդարութիւնը ապահովուած են, պէտք է որ հայերու եւ յոյներու իսկ պահանջով Պերլինի դաշինքին 61-րդ եւ 23-րդ յօդուածները ջնջուին. անշուշտ այն նախատեսուած թեամբ՝ որ օր մը կրկին կրնային պահանջուիլ:

Հիւսէյին Ճահիտը, Իթթիհատին տեսարաններէն մին, եւ անոր օրկանին խմբագիրը, իշխան Սապահետտինին ապակեդրոնացման սկզբունքին դէմ իբր փաստ կը գործածէր Թուրքիոյ ո'չ մէկ վայրին մէջ հայոց մեծամասնութիւն ըլլալը, եւ այսպէս կ'ուզէր օգտուիլ բռնակալութեան գործադրած ջարդերուն արդիւնքէն: Եւ մեր լրագրութիւնը բոլոր ասոնց դէմ լուռ կը մնար, բացի Քէչեանէն, որ իր Բիւզանդիոնին մէջ կը ծառանար Իթթիհատական մամուլին այս հրատարակութեանց դէմ, անոնց մէջէն նշմարելով Թուրքին «աղուէսը կառքով որսալու» դարաւոր խորամանկութիւնը:

Ասոր համար է, անշուշտ, որ Թէքէեանը Միրակին մէջ (էջ 299-300) դառնապէս գանգատելով Պոլսոյ հայ թերթերու մրցակցութեան աղտոտ ոգիէն տարուելով ցոյց տուած անճոռնութեանէն, չի վարանիր գրելու. «Ամբողջ պոլսահայ մամուլին մէջ մէկ հոգի մը կայ այսօր՝ որ քաւական խեղ եւ կարողութիւն ունի թերթ մը վարելու եւ լրագրի մը պարտականութիւնը կատարելու համար, որ պիտի կրնար գայն կատարել պայմանաւ որ կա'մ միեակ ըլլար, կա'մ ինք չըլլար թերթին տէրը. այդ անձը, պէտք կա'յ ըսելու, Բիւզանդ Քէչեանն է, որ սեփականատէր ըլլալուն համար, որ իր առուտորին գերազանց մտահոգութիւնն ունենալուն համար — ինչ որ ինքնին յանգամ մը չէ եւ արժանի մըն է անշուշտ — կ'իյնայ, աւելի սփոքեալ երեւոյթի մը տակ, այն միեւնոյն սխալներուն մէջ որոնք կտոր կտոր կը քանդեն հոգին մեր ժողովուրդին՝ փոխանակ գայն շինելու: «Ճշմարտապէս ուղիղ-առաջնորդող յօդուած է մը — որ ցաւիմէն մէջ ի'նչքան գորտեր կոկոսացուց իրեն դէմ — առաջ եւ ետքը, որչա'փ սխալներ եւ հակասութիւններ, ուղղութեան ի'նչ մեծ պակաս իր կողմէն: Հոսանքէն տարուելով, գոհացում տալու համար ժողովրդային խաթարուած ցաշակին, կամ յարմարելու համար անոր ծոած ողջմտութեանը վրայ՝ ինք չէ'ր որ մեծատառ «Հայկական խնդիրը» վերնագրեց իր մէկ հեռագիրը, ինք չէ'ր որ օր մը առաջ կ'սպառնար Իթթիհատին դէմ՝ միւս օրը գայն պաշտպանելու համար, որ՝ ոճրագործ խմբակ մը դիմակաթափ ընելու համար պէտք եղած դիւրին քաջութիւնն անգամ չունեցաւ, որ, վերջապէս, դեռ այս մօտերս, Կիլիկիոյ աղետնեւ ետք մէկ կողմէն նոր կացութեան համապատասխան դիրք մը բռնելով՝ միւս կողմէն իր միեւնոյն թերթին միեւնոյն թիւին մէջ թոյլ կուտար Անտիոքեան թղթակցութեան մը սկիզբը հրատարակելու ա'յնպիսի քառեր՝ որոնց միակ նպատակն է հայ չօվհերզմին նարակ տուող միւս թերթերուն հետ մրցիլ»:

Քիչ մը անիրաւ այս տողերը Թուրքիոյ իրերուն իրեն ալ բաւականաչափ ծանօթ ըլլալուն հետեւանքով գրուած են: Քիչ ետք ինք ալ համոզուած է թէ կարելի էր չատ բան գրել, քանի որ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը մեզի ուրիշ բան չէր բերած իբր շնորհ՝ ալ միայն խօսելու եւ ազատ գրելու ազատութիւնը, որ Թուրքիոյ պէս երկրի մը մէջ վտանգ մըն էր եւ ո'չ թէ առաւելութիւն:

Կործանած բռնակալութեան տեղ կը գահակալէր Իթթիհատի քովիքէին

սակաւապետութիւնը, եւ հազիւ վեց ամիս անցած էր Սահմանադրութենէն, երբ տակաւ զգալի կ'ըլլար թէ Թուրքը նո'յն թուրքն էր, ըլլա՛ր ան բռնակալութեան ստրուկ թէ սահմանադրական վարչաձեւի մը քաղաքացի:

Մթնոլորտին մէջ կ'ուրուագծուէին ստուերները ջարդարարներուն եւ մենք առաջին յուսախարութիւնները կը կրէինք, երբ Շիրակին հրատարակութեան կը ձեռնարկէր Թէքէեանը:

Տակաւին շատեր կային թուրքերուն անկեղծութեան եւ հայերուն վիճակին բարեւոքման հաւատացող: Դեռ ընդհանուր համոզում մը չէր գոյացած, որպէսզի կարելի ըլլար ուղղութիւն մը ընդգրկել եւ ճամբայ մը ցոյց տալ:

Հետեւեալ զարմանալի չէ որ Թէքէեանը ընդհանուր տարազի մը, սահմանադրականութեան եւ ռամկավարութեան ընդհանուր եւ քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ սովորաբար կիրարկուած սկզբունքներուն կ'ապաւինէր, առանց իր կողմէ որեւէ դաւանանք ու ծրագիր ներկայացնելու, բայց ժամանակի եկած կը համարէր «Քիչ մը աւելի կարգ-կանոն մտցնելու մեր կեանքին մէջ», եւ ինչ որ ամէնէն կարեւորն էր, ան կը փափաքէր «զաղափարներու գտում, ուղղութիւններու որոշում եւ զանազանութիւնը կեղծին եւ հարազատին միջեւ»:

Բայց ասոնք բոլորը կատարելու համար տուեալներ պէտք էին եւ անոնք չկային:

Տակաւին Մարտ 31-ի յետաշրջական շարժումն ու կիլիկիոյ եղեռնը պատահած չէին, բայց վտանգը կարծէք կ'ուրուագծուէր: Յաճախ իրենց քիթին ծայրէն անդին չտեսնող մեր քաղաքագէտները սկսած էին ինքնամատոյց կերպով Իթիհատին վստահելով հանդերձ ինքնապաշտպանութեան համար ժողովուրդը զինելու ձեռնարկներ կատարել, հրապարակաւ եւ ամէնուն աչքին տակ: Այս առթիւ է որ Թէքէեանը Շիրակին մէջ (թ. 6, էջ 122-125) կը գրէ «Ինքնապաշտպանութիւն եւ անհատական քաջութիւն» խորագրով յօդուած մը, որ լի է չափազանց նշանակելի մտածութիւններով եւ խորհրդածութիւններով, սակայն անորոշ կը մնայ թէ տիրող պայմաններուն մէջ զինուիլ պէ՞տք է թէ ոչ, վասնզի անոր անհրաժեշտութեան հետ անոր անպատեհութիւններն ալ կը մատնանը՝ ուրիշ, իսկ անհատական քաջութեան մասին իր եզրակացութիւնները շատ յստակ ու պայծառ են եւ անժխտելի է սա շատ պարզ եզրակացութիւնը. «Զինուել կամ զինել առաջ անհրաժեշտ է անհատական քաջութեան, ինքնապաշտպանութեան առաքինութիւնը զարգացնել մեր մէջ»:

Ասիկա ցոյց կու տար թէ Վահան Թէքէեանն ալ վարանման մէջ էր: Սակայն վարանումի չըլլանը շատ կարճ տեւեց, վասնզի Ատանայի ջարդը (1909 Ապրիլ) յստակ կերպով ցոյց տուաւ թէ Սահմանադրութեան հռչակումով ոչինչ փոխուած էր Թուրքիոյ մէջ եւ թէ ջարդի քաղաքականութիւնը, որ Թուրքիոյ ներքին քաղաքականութեան հիմնական ուղեգիծը եղած էր իր պետութեան հաստատութեան առաջին օրէն, տակաւին կը շարունակուէր:

Հետեւեալ որպէքերը նպաստեցին որ Թէքէեանին գաղափարները զտուին, ուղղութիւնը որոշուի եւ կեղծն ու հարազատը զանազանէ ու զանազանել տալու աշխատի:

Շիրակին հրատարակութեան հազիւ վեցամսեայ ժամանակամիջոցը (7 Փետր. 1909-13 Օգոստ. 1909) հայոց համար եղաւ չափազանց յատկանշական

չրջան մը, ուր ո'չ միայն Թէքէեանը, այլեւ շատեր տեսան անդունդը, որ հայ ազգին ոտքերուն տակ կը բացուէր:

Թէքէեանը, որ իրապէս հայրենասէր մըն էր, չէր կրնար անտարբեր մնալ:

Երիւակին բովանդակութիւնը, որ առաջին օրերուն գրական-գեղարուեստական նկարագիր մը ունէր եւ հաւանօրէն այնպէս ալ պիտի մնար, դէպքերու գահավիժող ընթացքին առջեւ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ, եւ Թէքէեանը պարտաւորուեցաւ ազգին գոյութեան հետ կապ ունեցող խնդիրներով զբաղիլ:

Այսպէս, թերթը առաւ հասարակական օրկանի երեւոյթն ու ստանձնեց առաջնորդողի դեր:

Երիւակին առաջին թիւերուն մէջ հազիւ մէկ էջ յատկացուցած էր ան նըշմարեցող, շարաթական քաղաքական եւ ազգային անցքերու համար, սակայն շուտով, հազիւ մէկուկէս ամիս անց իր հրատարակութենէն, Երիւակը զբաղիլ սկսաւ այնպիսի հարցերով, որոնք գրականութեան սահմանէն հեռու էին եւ հրապարակագրութիւններ էին:

Ասոնց առաջինը եղաւ շարքը այն չորս յօդուածներուն, զորս Թէքէեանը սկսաւ հրատարակել քննելու համար թէ «Թուրքիան կրնա՞յ բարեկարգուիլ» (Թ. 9-10, 11, 12-13, 22-23):

Հոն կը պարզէ տեսութիւններ, որոնք կը ձեւաւորուին հետզհետէ եւ իր համոզումները կը դառնան:

Անոնցմէ ամէնէն գլխաւորներն են.

Ա. «Զեմք կրնար իբրեւ օսմանցի աշխատիլ եւ իբրեւ հայ ջարդուիլ»,

Բ. «Պէտք է չէմք խաբուիլ ու բնանալ»,

Գ. «Պէտք է չէմք գրգռել բնացող գազանը»:

Ան այս յօդուածաշարքին մէջ դառնութեամբ կ'ըսէ. «Ճշմարիտ է որ, ըստ քաւականից նմանցած ըլլալու էիմք մեր հայրենակից իսլամ խուժանը՝ եւ ծածկելու էիմք մեր գոհութիւնը, պահանջելու չէիմք օրէմքի առջեւ անոր հետ հասարութիւն, մեր արդար իրաւունքը եւ առաջուան պէս հոս ու հոն շարունակուող կեդեմքումներուն ներքեւ մեր բողոքի ձայնը խեղդելու էիմք կոկորդնուս մէջ, գիտնալով մեր կողմացումը այլացելու եւ այլակրօն քարքարոսներու մէջտեղ՝ մեր զգացումներն յայտնելու մէջ զգոյշ ըլլալու էիմք, կեդեմքում, բժնելու, խաբելու, ստորանալու էիմք միշտ, իմքգեմքնիս միշտ միմալ ու տկար գիտնալով՝ տկարներուն մէկ հատիկ գէմքը՝ հնարամտութիւնը ձեռքէ ձգելու չէիմք երբեք ... եւ ասկա միշտ է, որքան ալ ըմբոստացուցիչ ըլլայ ատոր գաղափարը քաներորդ դարուն Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ցոլարձակումին տակ ապրող մարդոց համար»:

Այսպէս, Թէքէեանը իր գրական-գեղարուեստական շարաթաթերթը կը վերածէր հրապարակագրական հանդէսի մը եւ կը զբաղէր ազգային ու քաղաքական անցքերով, որոնք ազգային տեսութիւններուն ձեւին տակ կը տրուէին:

Ան այլեւս կազմուած անհատականութիւն մըն էր, որ իր հաստատուն համոզումներով կը ներկայանար եւ զանոնք պիտի պահէր մինչեւ իր կեանքին վերջը, իր կամ այլոց խմբագրապետութեամբ հրատարակուած թերթերուն մէջ:

Այս տեսակէտով իր հանրային հասարակական կեանքին հրապարակաբարականին մէջ կարեւորագոյն հանգրուանը կը կազմէ Արեւիկ հրատարակու-

թիւնը, որ սկսաւ 11 Մայիս 1915-ին, համաշխարհային պատերազմի մը թոհու-րոհին մէջ եւ հայ ազգին ամէնէն դժբախտ օրերուն:

Թէքէեանը, ինչպէս կ'ըսէ իր «Առաջին խօսք»ին մէջ. «Աղէկ գործ մը եւ օգտակար գործ մը կատարելու համոզումով» ձեռնարկած է գործի եւ «ուղղութեան եւ սկզբունքներու մասին» խօսելէ կը խուսափի, իբր վկայական ներկայացնելով «խմբագրին հիմէն ի վեր հետեւած ուղղութիւնը»:

Միակ ուղղութիւնը, զոր ճշգեւ հարկ տեսած է, սա է թէ «Արեւ քաղաքական կուսակցութեան մը օրկանը չէ» բայց «հակա-կուսակցական օրկան մըն ալ չէ, այլ ազգային շահերու պաշտպանութեան նուիրուած օրկան մը»:

Եւ այս ուղղութիւնը իրը եղաւ արդարեւ այդ թուականէն ետք մինչեւ իր մահը, մամուլի մեծ աշխատաւոր մը հանդիսանալով, քանի որ իր կեանքին մէկ մասը անցուցւորագրական կամ խմբագրական աշխատութիւններու մէջ, ծառայելով դադափարականի մը, իտէալի մը եւ յստակ ու պայծառ առաջադրութիւններու, զորս իրագործել աշխատեցաւ իր ամբողջ հոգիով:

Այս տեսակէտով Թէքէեանը անզուգական խմբագիր մըն է. ո'չ մէկ բան կրցաւ զինք չեղեցնել իր համոզումներէն:

Եթէ մաթեմատիքական բացարձակ ճշմարտութիւն մըն է թէ երկու կէտերու միջեւ ուղիղ գիծն է ամէնէն կարճ ճամբան, Թէքէեանը այդ ուղիղ գիծը եղած է եւ բնաւ չէ թեքած կամ ծռած որեւէ կերպով:

Մեր լրագրերը ողորմելի միջոցներով հրատարակուած եւ յաճախ անհաստատ նիւթական պայմաններու մէջ՝ օտար լրագրերու պէս իւրաքանչիւր բաժնի համար իրենց յատուկ խմբագիրներ չեն ունեցած. մեր խմբագիրները յաճախ ստիպուած են խմբագրականի հետ ներքին եւ արտաքին լուրերով ալ զբաղիլ, ի հարկին հանդէսի մը տեղեկատուութիւնն ալ ընել եւ օրուան անցքերն ու դէպքերը ծանօթագրել, երբեմն նոյնիսկ երգիծական տողեր եւ քաջքուլքներ գրել թերթին այլազանութիւն մը տալու եւ ընթերցողին ճաշակը բարձրացնելու համար:

Մեր խմբագիրները, այս տեսակէտով, դժբախտ եղած են, վասնզի շատ ծանօթութիւններու եւ տեսակ տեսակ նիւթերու համար գրիչ շարժելու պարտաւորուած են: Մեր թերթերը հայ ընթերցողը գոհացնելու համար դատապարտուած են ամէն տեսակ նիւթեր տալ օրաթերթերու մէջ, որ միայն լուրի թերթեր չեն, այլ նաեւ գրականութիւն կը մշակեն, այլազան ծանօթութիւններ կու տան իրենց ընթերցողներուն առեւտրական, մարզական, երաժշտական, կրթական, կրօնական ու այլեւայլ նիւթերու վրայ, մինչ մեծ ազգերու մէջ այս բոլոր նիւթերը մշակող յատուկ լրագրեր կան՝ մասնագէտներու խմբագրութեամբ հրատարակուող, կամ մեծ օրաթերթեր կը հրատարակուին՝ զանազան բաժիններով, ամէն մէկ բաժնին համար ունենալով յատուկ խմբագիր:

Թէքէեանը՝ իբր հայ խմբագիր՝ այլազան տեսակ նիւթերով զբաղելու պարտաւորուած է, լրագրի մը բոլոր բաժիններուն մէջ ալ աշխատած է՝ լուրի թարգմանութեան համեստ եւ սպանիչ աշխատանքէն սկսելով մինչեւ վեր:

Առանց ծանրանալու այդ երկրորդական մասերուն մէջ իր սպառած ուժերուն, անցողակի ըսեմ թէ գրած է խայթահամեղ երգիծականներ, որոնցմէ ոմանք ապրող էջերը պիտի մնան հայ երգիծական գրականութեան, ինչպէս էր օրինակի համար Պապը Ալիի հրդեհհէն փրկուած եւ չէնքին բակը մնացած միւն-

տէրին վրայ իր գրած մէկ գլուխ-գործոց երգիծականը՝ լի նրբամտութիւններով:

Ան Արեւին մէջ, օրինակ, հաստատած էր Արձագանգի բաժին մը, ուր երկար ատեն ամէն օր օրուան հարցի մը կամ պատահարի մը վրայ գրած է, իբրեւ առտուան կամ իրիկուան տոմսեր, ինչպէս կը գրէր երբեմն Պոլսոյ թերթերուն մէջ: Յաճախ թատերական քրոնիկներ եւ այլ երկրորդական աշխատանքներ ալ կատարած է, հայ խմբագիրներու յատուկ համակերպութեամբ:

Այս առօրեայ երկրորդական աշխատանքներուն հետ ան կատարած է հրապարակագրի պարտականութիւնը, որ լրագրողին բուն պաշտօնն է, եւ հո'ն է որ խմբագիրը երեւան կու գայ իբր ազգային կեանքի ղեկավար ու առաջնորդող:

Եւ թէքէեանը կրցած է ըլլալ մեր այն քանի մը խմբագիրներէն, որոնք որոշ նպատակի մը դիմած եւ որոշ դիմագծութեամբ մը անշեղ ծառայած են ազգին, անոր օգտակար ըլլալու առաջադրութեամբ, անշահախնդիր կերպով:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐՆ ՈՒ ԻՐ ՀԱՅԵԱՅՔՆԵՐԸ

Մեր արեւելահայ եղբայրները շատ ճիշդ բացատրութեամբ առաջնորդող կը կոչեն այն սիւնակը, ուր խմբագիրը կ'ըսէ իր խօսքը, կը պարզէ իր տեսութիւնները, գորս օգտակար կը դատէ իր ընթերցողներուն համար, այսինքն՝ զայն կ'առաջնորդէ:

Մենք՝ արեւմտահայերս, այդ սիւնակը կոչած ենք խմբագրական:

Թէքէեանը տարիներով այդ սիւնակն ունեցած է իր տրամադրութեան տակ եւ զայն լեցուցած կամ լեցնել ստիպուած է այնպիսի նիւթերով ու տեսութիւններով, որոնք բնաւ ապրող էջեր չեն կրնար ըլլալ:

Ի՞նչ է արդէն հրապարակագրութիւնն ու ի՞նչ կը մնայ անկէ:

Հրապարակագրի մը գրուածքը յաճախ միայն օր մը կեանք ունի, ինչպէս ըսուած է: Այսօր կը կարդացուի՝ վաղը մոռցուելու համար:

Անոնց մէջ կան այնպիսիներ, գորս գրողն ինք ալ կը մոռնայ եւ նոյնիսկ չ'ուզեր յիշել:

Հայ խմբագիրները մանաւանդ յաճախ պարտաւորուած են գրել այնպիսի նիւթերու վրայ, որոնք բնաւ չահեկանութիւն մը չունին, այլ պարզ յորդորներ են, գործի մը կամ հանգանակութեան մը ուժ տալու համար, կամ կը վերաբերին առօրեայ ընթացիկ պատահարներու, ընտրական հարցերու, զանազան մարմիններու համարատուութեան եւ այլ այս կարգի խնդիրներու, որոնք միայն իրենց հրատարակուած օրուան մէջ կարեւորութիւն մը ունին եւ յաջորդ օրը կը մոռցուին:

Խմբագիրը եթէ կը գտնուի գլուխը լրագրի մը, որ հաւաքականութեան մը կամ որոշ համոզումով իրարու քով եկած մարդոց խումբի մը իրենց սկզբունքներուն ուրիշներ ալ չահելու նպատակով կը հրատարակուի, ան պարտաւորուած է երբեմն պաշտպանել կարծիքներ, որոնք կատարելապէս իւրացուցած չէ:

Թէքէեանը, հակառակ անոր որ իր խմբագրական կեանքին մէջ երկարատեւ գտնուած է կուսակցական թերթերու գլուխը, ունենալով զօրաւոր անհատականութիւն եւ թէք բնաւորութիւն, շատ քիչ ենթարկուած է իրեն չխօսող հրահանգներու եւ գրեթէ չէ եղած դէպք մը, ուր պաշտպանած ըլլայ գաղափար մը, որուն ինք համոզուած չըլլայ:

Թէքէեանը աւելի անհատականութիւն դրած է իր խմբագրականներուն մէջ քան թէ կուսակցականութիւն: Այս տեսակէտով, հետեւաբար, իտէալ խմբագիր մը չէր կուսակցական թերթի մը համար: Եւ ասոր համար է որ անհասկացողութիւններ իր շուրջը պակաս չեն եղած:

Առանց ատոր ալ, պէտք է անկեղծ ըլլանք՝ ըսելու թէ հրապարակագրու-

Թիւնը Թէքէեանին համար տարապարհակ մըն էր: Նմրագրութիւնը իր խառնը-
ւածքին յարմար գործ մը չէր:

Իրեն համար մեղք էր այդ ապերախտ աշխատանքը: Ան խմրագրութեան
յատկացուցած ժամանակը աւելի օգտակար գործերու կրնար յատկացնել եւ հայ
գրականութիւնն օժտել շարք մը մնայուն, ապրող գործերով, մինչ իր ժամա-
նակն սպառնց կեանք ու օգուտ չունեցող գործերու վրայ:

Ա՞յս է արդեօք պատճառը որ ան հանրային կարծիքին վրայ հզօր ներ-
գործութիւն մը ունեցող խմբագիր չէ եղած:

Գուցէ իր ժողովուրդին շատ մօտ ապրած չըլլալը, ինչպէս նաեւ խուժա-
նավարութիւն չկարենալ ընելը կամ ընել չուզելը պատճառներ են որ ինք ամ-
բողէն պաշտուած խմբագիր մը չէ եղած, վասնզի իբր նկարագրի մարդ ամ-
բողին հետ չէ քալած, անոր հաճոյ երեւալու համար:

Ուստի իր խմբագրական կամ հրապարակագրական հայեացքները պէտք է
նկատի առնել կուսակցականէն աւելի իբր անձնական արտայայտութիւններ,
մանաւանդ որ ինք մինչեւ որոշ չըջան մը, ինչպէս երիտասարդական տարիներ-
ուէն եւ Արեւիկն հրատարակութեան առաջին տարիներուն, կուսակցական
հրապարակագրութիւն մը չէ ըրած, յաճախ իր ընտրած բեմերն ալ, այսինքն՝
լրագրերը, որոնց մէջ գրած է՝ եղած են անկուսակցական:

Հետեւաբար խմբագիրին շուտով մեռնող գործը եւ յամբարար զինք
մեռցնող աշխատանքը Թէքէեանը հարկադրաբար կատարած է, վասնզի մենք
ազգովին չենք կրցած «յարմար մարդը յարմար տեղը դնել»:

Թէքէեանը անդամ էր քաղաքական կուսակցութեան մը, որ ազատական
գաղափարներու եւ ժողովրդավար կամ ռամկավար սկզբունքներու վրայ հիմ-
նուած ծրագիր մը ունէր:

Թէքէեանը, սակայն, մնալով հանդերձ անդամ Ռամկավար Ազատական
կուսակցութեան, աւելի պահպանողական՝ քան թէ ազատական եւ ռամկավար
էր: Կը խորհիմ թէ վարչաձեւերու մասին ան տարբեր կը մտածէր իր գաղափա-
րի ընկերներէն, որոնք իրենց ծրագրով արդի ժամանակներու ոգւով, ժողո-
վրդավար սկզբունքներու կուսակից են եւ տարբեր համոզումներու չեն կրնար
ծառայել:

Թէքէեանը՝ առանց յայտնապէս դէմ կանգնելու ժողովրդավար համո-
զումներու, կարծէք կը միտի միապետականութեան:

Ըստ երեւոյթին ժամանակին, իր շրջապատին եւ իր բարեկամներուն
համոզումներուն հետ անհաշտ այս կարծիքը ան արտայայտած է քանի քանի
անգամներ: Ան քանիցս գրած է, իր կեանքին զանազան շրջաններուն մէջ՝
«Մեզի մարդ մը պետք է, խելք, սիրտ եւ կորով, շատ կորով ունեցող միակ մարդ
մը, որ ազգին քարոյական իշխանութիւնը պիտի կեդրոնացնէր իր անձին
ձեռքին մէջ եւ ինք մինակը՝ պիտի ընէր ինչ որ ո՛չ մէկ օրէնք կարող է ընել
մերիմին պէս ինքնակորոյս, կազմալուծեալ ժողովուրդի մը մէջ: Այդ մարդը
պիտի ըլլար, ուրիշ ամէն մարդէ աւելի դիւրաւ, պատրիարք մը կամ կաթողի-
կոս մը, որ իր կրօնական ու քաղաքացի կրկնակ հանգամանքներով իբր
ընտրեալ մը եւ հեղինակութեան ժառանգորդ մը՝ կը վայելէ արդէն արտաքին
բոլոր կարելի օժանդակութիւնը ատոր համար եւ կը մնայ միայն իրեն անոր

գիտակցութիւնը, կամֆն ու կարողութիւնն ունենալ ...» (Շիրակ, Գ. շրջան, էջ 399) :

Այս գաղափարին մէկ ուրիշ անդրադարձութիւնը դարձեալ 1920 Դեկտ. 22-ին կը գտնենք ժողովուրդի ձայնըին մէջ, ուր «Մեր ժողովուրդը պէտք է պաշտպանենք ընդդէմ ինքզինքին» խորագիրը կը կրէ, եւ որ կարծէք միապետականութեան ներքոյն է :

Իսկ երրորդ անգամ կ'անդրադառնայ տարրեր կերպով մը նոյն գաղափարին Արեւին մէջ, 1929-ին (թ. 3054), խմբագրականով մը, զոր «Մարդ մը կ'ուզենք» կը խորագրէ :

Ասոր մէկ ուրիշ սքողեալ անդրադարձութիւնն է անշուշտ նոյն տարուան մէջ (Արեւ, թ. 3098, 15 Ապրիլ) լեւ Քաղաքական դէմքի մը՝ Բիւսուտսքին, վրայ դրած մէկ խմբագրականը, ուր ցոյց կը տրուի թէ այդ լեւը, որ ինքզինքին համար ըսած էր թէ «մտածումներու մէջ ոռմամքիք, գործելու մէջ իրապաշտ» էր, խորհրդարանը որակած էր «քառոյականէ գուրկ հաստատութիւն մը ... զգաստարաններու մէջ փակուած մարդիկ որոնց հետ անկարելի է գործակցիլ» :

Ուրեմն Բիւսուտսքին գործելու մէջ դրապաշտ մարդ, մտածումներու մէջ ոռմամքիք մը ըլլալով հանդերձ, առաւել կամ նուազ երկբայելի կը տեսնէր օգտակարութիւնը խորհրդարանին, որ Թէքէեանին մտքին մէջ տարակուսելի կէտ մը ըլլալ կը թուի :

Անշուշտ Թէքէեանին ցանկացած բացարձակապետութիւնը, միակ մարդու մը զեկաւարութեան ձգուած իշխանութիւնը քսենոփոնեան «իմաստ-նագոյնին տիրակալութիւնն» էր, բայց մեր օրերուն ըմբռնումներուն եւ համաշխարհային դարձած համոզումներուն հետ հաշտ էր եւ կարելի է որ գտնուէին մարդիկ, — ինչպէս որ գտնուած են, — որ իրեն վերագրեն յետամնացութիւն :

Բայց Թէքէեանը, որ իր համոզումները զոհող ու զանոնք ծածկող անձ մը չէր, անվերապահօրէն յայտնած է զանոնք :

Ան բնաւ չէ վարանած հոսանքն ի վեր թիաւարել, թէեւ դէւրին ըլլար հոսանքն ի վար սահիլ՝ առանց նոյնիսկ թիաւարելու :

Ան բնաւ չէ սիրած սխալ ու ծուռ գաղափարները, որոնք արմատացած են ժողովուրդին մէջ, ընդունիլ ու հաստատել :

Այսպէս, ինչպէս սահմանադրական կարգերու նոյնպէս անոր հիմը կազմող ժողովներու մասին ունի համոզումներ, որոնք ներդաշնակ չեն մեզի պէս սահմանադրական ժողովուրդի մը ըմբռնումներուն հետ, քանի որ շատ կը հովովենք մենք ժողով բառը, եւ տեսակ մը հիւանդութիւն դարձած են ժողովն ու ժողովականութիւնը, որոնց երկուքին ալ վրայ Թէքէեանը շատ հաւատք չունի իրաւամբ :

Ան կ'ըսէ. «Ռամկավարութեան մէջ, գործերը ժողովներով կը վարուին, ասիկա գիտեմք : Բայց թէ ժողովները իրենք ինչպէս պէտք է վարուին, ասիկա չեմք գիտեր, լաւ չեմք գիտեր կամ քնաւ չեմք գիտեր : Այնպէս որ մեր «ժողով» ըսածը խօսարան մըն է միայն — parole, ինչպէս դառնութեամբ եւ ձանձուրութեամբ կ'անուանէր Պօղոս Նուպար փաշան — քա՛ն մը, որուն ցիշդ հայերէնն ալ պիտի ըլլար ... խախլէ օճաղի :

«Ժողով մը գրաւոր ու անգիր օրէնքներով, եւ շատ ճշգրիտ կերպով հաս-

կցուած ու գրուած օրէնքներով է՝ որ կը գործէ, եւ եթէ այդպէս չընէ՝ ան կը վերածուի ահա՛ խօսարանի, կամ աւելի գէշը՝ խառնարանի ... որուն մէջէն յստակ եւ օգտակար որոշումներ սպասելը ցնորք է պարզապէս» (Արեւ, Թ. 7491, 7 Օգոստ. 1943):

Իսկ ժողովականութեան մասին իր արտայայտութիւնները աւելի յուսահատական բայց նոյնքան ճիշդ են:

«Շատ պարզ է՝ որ այսօր տարիէ ի վեր ժողովներով կը գործենք բայց ժողովականութիւն ստրկած չենք:

«Մասնաւոր դասընթացք մը պէտք է արդեօք, չափահասներու յատուկ, որուն մէջ օտար մը մեզի քացատրէ այն պայմանները՝ որոնցմով միայն կրնայ մարդ մը ուրիշ մարդերու հետ սեղանի մը շուրջ նստիլ, խորհրդակցիլ եւ որոշումներ տալ:

«Այո՛, օտար պէտք է ըլլայ դասախօսը, որովհետեւ ժողովական կամ ժողովականացու Հայ մը չընդունիր երբեք՝ թէ ազգակից մը «հասարակ քաներու» մասին կարենայ ցուցմունքներ ընել իրեն:

««Հասարակ քան» կը կարծենք ժողովականութիւնը, բարեկամներու այցելութիւն տալու եւ այցելութեան միջոցին ռեւէ խնդրի վրայ խօսակցելու նման քան մը, եւ հոգ է որ կը սխալինք չարաչար: Թո՛ղ որ քիչեր գիտեն մեր մէջ՝ ներկայ ժամանակին պահանջումներուն համաձայն ընկերային հաւաքոյթներու ընթացքին խօսելու եւ լսելու, գաղափար տալու եւ առնելու եղանակն իսկ, ու մանաւանդ՝ որոշ նիւթի մը վրայ կատարուած խօսակցութիւնը դադրեցնելու վայրկեանը ...:

«Այս մասին՝ անբուժելիօրէն Արեւելիցի մնացած ենք, տարիներով եւրոպայի մէջ ապրելէ ետք, հոն ուսանելէ եւ հաւաքոյթներու ներկայ ըլլալէ ետք անգամ: Կան երբեմն Թուրքիոյ մէկ գաւառական քաղաքէն ուղղակի հոս եկած հայրենակիցներ, որոնք բնական համեստութեամբ ըսենք թէ խոհականութեամբ՝ կրնան դաս տալ «համալսարանական»ին, հաւաքոյթներու եւ ժողովներու մէջ վարուելու մասին»:

Իսկ մեր ժողովականներու մասին իր գնահատանքը նշանաւոր է:

«Ասոնց մէջ ալ կա՛ն համբերը եւ կա՛ն չափազանց լեզուանիները, հմուտներն ու տգէտները, հասարակ ողջմտութիւն մը գէթ ունեցողներն եւ անկէ գուրկ եղողները, ըսուածը հասկցողներն ու չհասկցողները, ամէն դատարկաբանութիւն քերանաբաց մտիկ ընողներն ու ամէն նոր կարծիքի դէմ ըմբոստացողները, տխմար կարծուելու չափ խրտչոտները եւ անկիրթ ըլլալու չափ համարձակները, դուրսը լեցուելով ժողովին մէջ պարպուելու եկողներն եւ իրենց սեփական խելով միայն գործողները, կրճտներն ու պաղարիւնները, փառասէրներուն դէմ համեստներն եւ շահախնդիրներուն դէմ անշահախնդիրները, եւ վերջապէս բոլոր տեսակները մարդկային ու հայկական յատուկ նկարագրին՝ գործնականօրէն գերազանց առիթն ու միջավայրն են մեր ժողովները: Դով քովի՝ բոլոր օգտակար եւ վնասակար —աւելի վնասակար՝ քան օգտակար— բարոյական մանրէներուն սաստկահոծ մշակութիւնը (քիւլթիւր էնթանսիվ) տեղի կ'ունենայ այն ընդունարաններուն մէջ որոնք մեր ժողովասեաններն են:

«Եւ սակայն, կը տուժե՛ն գործերը, որովհետեւ ժողովականութիւն կ'ը-

նենք Արեւելիցիներու պէս, որոնք թոնիրին շուրջը հաւաքուած կը խօսակցին՝ լայն ժամանակ ունենալով, իրարմէ չհաշուելով եւ իրենց յանձնուած գործ մը վնոնելու հարկին տակ չըլլալով: Արեւմուտքի ժողովականը — գործաւորը անգամ — խօսելէ առաջ կը խորհի, խորհածը ամենէն նիշդ, յստակ ու կարճ ձեւով կ'ըսէ եւ իւրաքանչիւրը մէկ նիւթի վրայ մէկ անգամ միայն խօսք կ'առնէ յանախ. մեր մէջ՝ անխորդ մտահոգութիւններն են ասոնք, — եւ ահա թէ ի՛նչու մեր դպրոցական հոգաբարձութիւններէն սկսեալ մինչեւ մեծագոյն հաստատութեանց կատարած աշխատանքները զուրկ են գիտակցութենէ, լրջութենէ, խղմտութենէ ...:

«Իրօք, ժողովականութեան դասընթացք մը պէտք է մեզի՝ լրացուցիչ դասարանով մը, — ժողովական ճանչնալու եւ գատնելու «գիտութեան» համար ...» (Արեւ, Թ. 6041):

Այսպէս, Թէքէեանն անվերապահօրէն կը խարանչէ ազգային թերութիւնները հայերուս եւ չի շոյեր ու փայփայեր զանոնք. ճշմարտութիւններ ըսելէ չի վախճար:

Ան չէ վախցած նաեւ ըսելու թէ պատրանքներ պէտք չէ սնուցանել ու խարուիլ փայփայիչ խօսքերէ, որոնք ցնորքներու կ'առաջնորդեն ազգը:

«Ումանք անհասկալի մը հայրենասիրութենէ մղուած, տարիներով ըսին, գրեցին ու հրգեցին՝ թէ Հայուն այնպիսի զօրաւոր ազգային գիտակցութիւն մը ներշնչած են, այնպէս լաւ արթնացած են զայն՝ որ շնորհիւ իրենց գործունէութեան «Հայը, որ երէկ ժողովուրդ մըն էր միայն, այսօր ազգ մը եղած է» ու կրնայ վաղը մրցիլ աշխարհի բոլոր ազգերուն հետ ...:

«Ուրիշներ միշտ այն վստահութիւնը ունեցած են թէ կը բաւէ որ հայը ազատութիւն վայելէ, հրաշքով յանկարծ կը զօրանայ ու կը բազմանայ, իր «պզտիկ թերութիւնները» մէկէն կը սրբագրուին եւ իր հայրենիքը ուր դրախտն եղած է առնեօք, ան վերստին դրախտի կը վերածէ ...:

«Հայրենասիրութիւնը կուրութիւն չէ:

«Այն կարծիքն ալ՝ թէ պէտք է սրտապնդել ժողովուրդը, առաւելապէս վեր առնելով անոր առաքինութիւններն ու անիւ յանախ խօսելով մեր կեանքին դրական բան թէ ժխտական երեւոյթներուն վրայ, նիշդ չէ եւ չի գծեր հետեւելի գործնական ուղղութիւն մը — որովհետեւ ո՛չ այդ առաքինութիւնները կը մշակուին այսօր, ոչ ալ այդ ցանցառ դրական երեւոյթները բաւական զօրաւոր են ինքնին՝ չեզոքացնելու համար միւսներուն ազդեցութիւնը:

«Պէ՛տք է ուրեմն, որ յոռետեսութիւնը ընենք մեր հայրենասիրական գործունէութեան հիմն ու խարխիւր: Եթէ մեր կեանքը այն չըլլար ինչ որ է այսօր ..., այս հարցումին պիտի պատասխանէինք՝ թէ նախընտրելի է, արդարեւ, յոռետեսութիւնը լատետեսութեան, սա յոյսով որ ան պիտի կրնար օր մը ուժեղ հակազդեցութիւն մը ստեղծել եւ փոխել կորստեան յամր ընթացքը:

«Բայց մեր ազգային կեանքին ներկայ պայմանները մեզի կ'արգիլեն այդ արմատական միջոցը բաղձալ: Մեզի կը մնայ որդեգրել միջին եւ սովորական ճամբան, որ կը գտնուի յոռետեսութեան եւ լատետեսութեան մէջտեղ եւ կը կոչուի յստակատեսութիւն:

«Դժբախտաբար, յստակատեսութիւնը մտքի վիճակ մը չէ ինչպէս լատետեսութիւնը եւ յոռետեսութիւնը, որոնց վրայ կեցած՝ մարդ միշտ նոյն

անկիւնէն կը տեսնէ եւ կը դատէ ամէն բան: Յստակատեսութիւնը ճիշդ կը պահանջէ, եւ փոխանակ մէկ անգամ սխալեցնելու՝ ինչպէս լատեսութիւնը կամ յոռետեսութիւնը, կրնայ բազմաթիւ անգամներ սխալելու արկածին հնարակելի այն միտքը՝ որ հանրային գործին առաջնորդութեան մէջ գիտակցարար այդ դժուարին ճամբան կ'ընտրէ» (Արեւ, Թ. 5984, 3 Սեպտ. 1938, *Յստակատեսութիւն*):

Պէտք է անկեղծօրէն ըսել թէ Թէքէեանն ընտրած է այդ դժուար ճամբան, որ ճիշդ կը պահանջէ, եւ եղած է կամ ըլլալ ուզած է յստակատես խմբադիր մը, որ միայն քարոզած է այն բաները, որոնք ազգին օգտակար են ու զայն ցնորքներու, անիրագործելի երազներ հետապնդելու չեն մղեր:

Անիկա բաներ որ գիտցած, ճանչցած, ուսումնասիրած եւ նոյնիսկ սիրած է, մոռնալ ուզած է իբրեւ ազգին վնասակար: Եւ իր համոզումով ռամկավարութեանէ աւելի առաջացեալ գաղափարներու, ինչպէս օրինակի համար ընկերվարութեան հայոց մէջ տարածումին բնաւ համաձայն չէ եղած՝ առանց անգոսնելու անոր գաղափարները: Իր տեսութեամբ՝ ընկերվարութիւնը անյարմար էր եւ կանխահաս մեր ազգին համար ու վնասակար մեր կեանքին եւ գոյութեան:

Ան դէմ եղած է ընկերվարութեան շատ կանուխէն, երբ տակաւին երիտասարդ էր: «Ուրիշներ թող զիս անուանեն, կ'ըսէ, ինչ որ կ'ուզեն — կը հաւատացնեմ Զեգ որ եթէ ընկերվարութիւնը մեր մէջ ճարակ գտնէ, փութիւնը պիտի ըլլայ ան հայութեան կեանքին, ոչ միայն իբրեւ հայ, այլ նաեւ իբրեւ մարդ:

«Այնպէս յստակօրէն կը յայտնատեսեմ ասիկա՝ որ մէկէնիմէ կ'սկսիմ ատել ընկերվարականութիւնը ամբողջ՝ եւ որ շատ սիրած եմ տարիներով, եւ պէտք չեմ գտար այդ մասին պզտիկ յարգական վերապահում մը իսկ ընելու» (Լուսաբեր, Թ. 517):

Հետեւեալ ան Բնաւ նպաստ մը չէ բերած այս եւ ասոր նման գաղափարներու քարոզչութեան ու միշտ նախընտրած է զբաղիլ իր խմբագրականներուն մէջ աւելի ազգային հարցերով եւ հայ ազգին վերակազմութեան հետ կապ ու առնչութիւն ունեցող խնդիրներով:

Քաղաքականէն անցնելով կրօնականին, Թէքէեանն իր գաղափարներով իբրեւ լուսամիտ պահպանողական մը, ընդունելով հանդերձ թէ Հայ Եկեղեցին մեր ազգային գոյութեան գլխաւոր նեցուկը հանդիսացած է եւ տակաւին դեր մը ունի կատարելիք իբրեւ ազգապահպանութեան գործին գլխաւոր օժանդակներէն մին, համոզուած է թէ ան միայնակ անգործ է պահպանելու ազգը, ուստի համաձայն է որ ան կենսունակ գործօն մը դառնայ մեր իրականութեան մէջ: Այս մասին արդէն գոյութիւն ունի ընդհանուր համոզում ամբողջ ազգին մէջ, բայց Հայ Եկեղեցին գործօն ազգակ մը դարձնելու համար տեսութիւնները կը տարբերին: Ումանք կ'ուզեն որ ան բարեկարգուի իր ծիսակատարութեան ձեւերուն պարզումովը, վարչական վերակազմութեամբ ու կուսակրօնութեան ջնջումով:

Թէքէեանը, որ արմատական գաղափարներու դէմ է, եկեղեցւոյ բարեկարգութեան պահանջին համաձայն չէ, հակառակ անոր որ գերազանցապէս կը սիրէր Հայ Եկեղեցին, եւ անոր բարեկարգութիւնը աւելի կ'հնարունակ հաստատութիւն մը եւ հոգեկան ուժ մը կրնար դարձնել զայն, անոր մէջ որեւէ փոփոխութեան համաձայն չէ:

Անուրանալի է թէ Հայ Եկեղեցին ժամանակին պահանջներուն համաձայն կը կարօտի բարեկարգութիւններու, առանց ընդհանուր կազմին վնասելու: Օտարամուտ ծէսերն ու խաթարումները պէտք է ջնջել: Թէքէեանը զարմանալի է որ չ'ընդունիր ասիկա:

Ան բացարձակ յայտնած է հրապարակով. «Երբեք, երբեք այդ գաղափարը խօսած չ'է սրտիս»: Ան կ'ըսէ. «Ձայն յայտնող աշխարհականներէն ոմանք անկեղծ են թերեւ: Թերեւ, իրապէս, անոնք կ'զգան որ բան մը կայ որ չի փախի եւ զայն դարմանելու, ոտքի հանելու համար կը խորհին: Միամտօրէն կը հաւատան թէ պէտք է ... օգտակար, գործնական բարեմոտութիւններ մտցնել հայ եկեղեցիին կազմակերպութեան մէջ: Բայց այն բարձրաստիճան եկեղեցականները էջմիածինէն մինչեւ Երուսաղէմ եւ մինչեւ Կ. Պոլիս ու այլուր, որոնք պարբերաբար կը գրեմ այս նիւթին վրայ եւ երբեմն նախաձեռնարկ կ'ըլլան, նոյն նպատակով խորհրդակցութիւններ յարուցանելու եւ ժողովներ ծրագրելու, անոնք անկեղծ չեն ըստ իս, որովհետեւ անոնք գիտեն ... թէ կազմակերպական թուլացում մը չ'է այլ ոգիի թուլացում մը, չ'հացում մը գրեթէ՝ որ կը կրծէ կը փանդէ Հայաստանեայց եկեղեցին, թէ կայ հաւատքի պակաս մը, ու կրօնքի դերին սխալ ըմբռնում մը միանգամայն, եկեղեցականութեան մէջ մարակած եւ անկէ իջնելով՝ հայ հաւատաւոր ժողովուրդին մէջ տարածուած սա աննոոնի ու չորցնող ըմբռնումը, թէ կրօնքը եղած է միմիայն մարդոց աշխարհիկ կեանքի պահանջներուն համար ...» (Արեւ, Թ. 2105, 23 Յունուար 1926):

Ջեմ գիտեր թէ որքանով ճիշդ են իր դատողութիւնները այս պարագային: Արդեօք բանաստեղծին միսթիք հաւատքը, իր սուրբ մը դառնալու մանկական երբեմնի ձգտումը՝ յայտնուած իր մանկութեան օրերուն, եւ հոգեպաշտ հակումները հոս դեր մը չ'են կատարած:

Նոյնպէս ժամանակավրէպ մը չէ՞ արդեօք այսօր կուսակրօն կղերին գոյութեան եւ պահպանութեան ջատագովումը, այնպիսի ժամանակ մը, որ այլեւս գրեթէ մարդ չ'է մնացած որ ջնջելու համաձայն չ'ըլլայ կուսակրօնութիւնը, որուն համար մեր եկեղեցին օրէնսդրութիւն մը եւ եկեղեցական ժողովի մը որոշումը չունի, այլ միայն աւանդութեան եւ սովորութեան նուիրագործումը:

Հայ մամուլին մէջ այս մասին դրուած բազմաթիւ փաստերով լեցուն յօդուածներ եւ կարգ մը իրողութիւններ այնքան հասունացած են գաղափարը, որ կը խորհրդաբէր թէ Թէքէեանին պէս չ'համոզուողներ հազիւ թէ մատի վրայ կարելի է համբել:

Թէքէեանը այս պարագային կը նմանի այն մեծահանճար անձերուն, որոնք մանկութեան օրերէն մնացած տպաւորութիւնը չեն կրցած ջնջել իրենց մտքէն եւ որոշ նախապաշարումներու արժէք տուած են: Թէքէեանը, այս պարագային, այդ տեսակ նախապաշարումի մը ազդեցութեան տակ կը գտնուէր, կամ սովորամոլութեամբ ու աւանդապաշտութեամբ եւ կամ վերջապէս խոշոր տակնուվրայութեան սոսկումը ունենալով դէմ եղած էր կուսակրօնութեան ջնջումին, անհատաբար, վասնզի ան կուսակցական հարց մը չէր եւ ես չեմ խորհրդի թէ իր գաղափարի ընկերներուն մէջ գտնուին իրեն պէս մտածող ուրիշներ^(*):

(*) — Ուշագրաւ են «Խրիմեան եւ կուսակրօնութիւնը — յուշեր եւ նօթեր» յօդուածները (Արեւ, Բ. 5574-5575): Նոյնպէս տեսնել Արեւին 6333-րդ թիւը եւլմ.:

Շահան Դերպերեանի հետ, Երուսաղեմ, 1944-ին

*Թէքէեանը, ընդունելով Հանդերձ Թէ Հայ Եկեղեցին զերծ չէ պակասու-
թիւններէ, զայն կը նկատէ մեր այն երեք հնագոյն միութիւններէն մին, որոնց
վրայ կրնանք ըսել Թէ կեցած է ազգը: Այդ երեք միութիւններն են անհատը,
ընտանիքը եւ եկեղեցին:*

Թէքէեանին տեսութեամբ,

«Հայ անհատը համակերպող չէ: Երբ իր կամ ուրիշին յանցանքով հար-
ուածի մը կ'ենթարկուի՝ ամէն ճիշդ կ'ընէ անոր հակադրելու համար: Հայ կինը,
հայ մարդէն անկի, դիմադրող, տոկուն, վերանորոգող է ընդհանրապէս: Հա-
ւաական մեծ յատկութիւն մըն է ասիկա, հաւանօրէն կազմախօսական խորով,
գոր գարգացուցած են, կարծեմք, մեր քաղաքական դժբախտ պայմանները:

«Երկար, շատ երկար ժամանակ, հայ անհատին այս ազգային առաքի-
նութիւնը բաւական եղած է անհատով ընտանիքը եւ ընտանիքով ազգը կանգուն
պահելու: Ապրելով օտար իշխանութիւններու ներքեւ, հազիւ հանդուրժուած
եւ յանախ ննջուած անոնցմէ, ամէն պարագայի՝ երբեք չվայելելով հայրախը-
նամ կառավարութեան մը կազմակերպութիւնը հաւաքականութեան վերաբե-
րող գործերու մէջ, հայ անհատը կրցած է ինք իր միջոցներով, միայն ընտա-
նիքը կազմակերպել, բայց կազմակերպել ա'յնքան զօրաւոր բարոյական եւ
նիւթական հիմքերու վրայ՝ որ ան կրցած է չափով մը լրացնել ազգային կազմա-
կերպութեան պակասը:

«Եկեղեցական կազմակերպութիւնը — որով կը փառաւորուինք եւ որուն
կուտանք առաջին տեղը՝ անցեալին, մեր ազգային պահպանման երեւոյթին
մէջ — նոյնքան ուժեղ չէ եղած որքան ընտանեկանը, պարզ այն պատճառով որ
ան ալ հաւաքական գործ է եւ կը պահանջէ կառավարական յատկութիւններ՝
որոնք ազատութեան մէջ կը զարգանան եւ կը գործադրուին: Ասով հանդերձ,
Հայ Եկեղեցին է միայն, որ գէշ ներքին՝ յարաբերական ազատութիւն մը վա-
յելելով, կազմած է եւ դեռ կը կազմէ հայ ազգին հաւաքական դիմադրութեան
միջոցը՝ զինք դուրսէն հարուածող տարրերուն հանդէպ:

«Երբեք *հնագոյն* միութիւն ունինք, ուրեմն, որոնց վրայ կրնանք ըսել թէ
կեցած է ազգը. անհատը՝ իր անհամակերպութեամբ, ընտանիքը՝ իր զօրեղ
կազմակերպութեամբ, եւ եկեղեցին՝ իր բարոյական թէեւ թերի բայց վերջապէս
գործօն իշխանութեամբ»: *Եւ անմիջապէս կը յարէ: «Ձեմք կրնար այս կարգին
վրայ դնել լեզուին, գրականութեան եւ դպրոցին կատարած դերերը նոյն այդ
ազգապահպանման գործին մէջ, անցեալին: Ապացոյց՝ որ ոչ-հայախօս, հայ
գիրէ եւ գրականութենէ անտեղեակ, դպրոց չունեցող զանգուածներ դարերով
հայ մնացած են ոչ միայն Հայաստանի այլեւ Թուրքիոյ ուրիշ մասերուն մէջ:
Լեզու, գրականութիւն, դպրոց՝ վերջէն, գրեթէ մէկ դարէ ի վեր է մանաւանդ,
որ կոչուած են, Արեւելիի հետզհետէ փոխուող պայմաններուն մէջ, իրենց
կարեւոր կամ անհրաժեշտ բաժինը բերել զանգուածներու ազգային գոյութեան
պահպանումին:*

«Այսօր, պահպանումի այդ խնդիրը դրուած է մեր առջեւ ոչ թէ հայ հայ-
րենիքին կամ Թուրքիոյ յետնեալ անկիւններուն մէջ, այլ արտասահմանի զար-
գացած կամ զարգանալու վրայ եղող քառուղիներուն վրայ: Այսօր, մենք
պարտաւոր ենք այդ մեծ խնդիրը նկատի առնել իր բոլոր երեսներով եւ անոր
լուծումը փնտռել թէ՛ ամէնէն հին ու փորձուած, թէ՛ հետագային կիրարկուած

եւ թէ նոր ի նորոյ ստեղծուելիք միջոցներու մէջ: Այսօր, մենք պէտք է մեր ամբողջ հայրենասիրութեան եւ փորձառութեան վրայ աւելցնենք մեր հնարամտութիւնը, մեր գիւտարար կարողութիւնը՝ հայ ֆիչուր ազգին գրեթէ կէսը չկորսնցնելու եւ գայն միւս կէսին կցելու համար» (Արեւ, թ. 6097):

Թէքէեանը անհատին դերին վրայ մեծ հաւատք ունի: Այս մասին ան արտայայտուած է ուրիշ խմբագրականի մը մէջ («Անհատը համայնքին մէջ», Արեւ, թ. 7455) հարցնելով. «Մեզի ինչ պէտք է իրրեւ համայնք ապրելու համար» եւ պատասխանելով. «Մէկ բառով՝ պարզօրէն հայրենասէր, բաւական թուով՝ միջինէն վեր խելացի եւ շատ աւելի հայրենասէր անհատներ:

«Համայնք մը անհատներէ կազմուած ըլլալով՝ աւելորդ է համայնքէն՝ ազնկալի, անկէ պահանջել եւ անոր մեղադրել բաներ — արժանիք եւ թերութիւն — որոնք անհատներուն կը պատկանին: Կա՛մ ծուլութիւն է եւ կամ երկչոտութիւն՝ նախ մարդիկը նկատի չառնել եւ խօսք չուղղել անոնց իրրեւ մարդ՝ գոհամալով անորոշ խօսքերով որոնք խումբին կ'երթան եւ մարդոց գլխին վրայէն կ'անցնին, չեն դպիր անոնց: Անհատները՝ գոհ, գրողը կամ խօսողը՝ ապահով, խնդիր է միայն թէ ի՞նչ կը շահի հաւաքականութիւնը որ այդ անհատներէն կազմուած է եւ որ եթէ պիտի գործէ, եթէ պիտի բարեկարգուի եւ պիտի փրկուի՝ ան պիտի գործէ, բարեկարգուի եւ փրկուի անհատներու միջոցաւ, այնպէս չէ՞»:

Թէքէեանը տարակոյս ունի թէ հայը իր անհատ իր վաղեմի տոկուն յատկանիշերը կորսնցուցած է: Ասոր համար կը հարցնէ. «Հայ անհատը ֆիչ մը տկարացած է արդեօք, աւելի համակերպող եղած է դժբախտութեան: — Պիտի ուզէինք սխալի, բայց մեզի կը թուի թէ ան իրականութիւն է՝ երբ կը հանդիպինք ֆաշտողը երեսօթով թշուառներու, ձեռք կարկառողներու կամ յուսահատներու, որոնց պէտք է, հետեւաբար, նիւթական օգնութենէ զատ բարոյական օգնութիւն ալ ընձեռել, սրտապնդել զանոնք, վերանորոգել անոնց մէջ խախտած դիմադրական ուժը:

«Իսկ ընտանիքը, որ անհատին անմիջական ստեղծագործութիւնն ըլլալով՝ իր նեցուկն է նաեւ, որ եղած է, է ու պիտի միշտ ըլլայ՝ ազգին ալ փրկի՝ ֆական ու բարոյական գոյութեան ամենէն զօրաւոր կոռուանը, հայ ընտանիքը ենթարկուած է օտար ու նոր կեանքին ալեկոծութեանը, կը ծնծուի անկէ, կ'ընկրկի անոր առջեւ:

«Ամոլները հիմա հանոյք եւ դիւրակեցութիւն կը փնտռեն հո՛ն՝ ուր փոխադարձ վստահութիւնը, ընկերակցութիւնն ու խաղաղութիւնը պէտք էր ըլլային էական միջոցները ընտանիքի մը կազմութեամբ հետապնդուած նպատակին, որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ սիրով նոր սէրեր ստեղծել, սիրուած ու խնամուած էակներու ծնունդով սերունդ եւ ազգ յաւերժացնել:

«Ի՞նչ ընել՝ որպէսզի օտար ու դժուար միջավայրի մէջ ինկած հայ ընտանիքը կարենայ տոկալ եւ կարենայ կատարել իր կենսական դերը ազգին պահպանութեան համար: — Շատ բան, որ չի սահմանուիր, սակայն, երկու նախադասութիւնով, որուն համար կ'արժէ՝ որ եկեղեցական ու աշխարհական խառն յանձնախումբ մը միտք յոգնեցնէ եւ միջոցներ գտնէ, — փոխանակ թոյլ տալու որ կրօնական ու դատաստանական ժողովներ կոտրած անօքները փակ-

ցնելու անգոր փորձեր միայն ընեն, ինչպես կ'ըլլայ, եւ այդ միայն կ'ըլլայ ներկայիս . . . :

«Ընտանի՜՛ք մը, բերդ մը չէ՞ ան՝ ազգապահպանման կոիւին մէջ: Կարելի՞ է անհոգ ըլլալ եւ չպաշտպանել զայն: Բերդ մը որ կ'իյնայ՝ չի՞ տանիր միթէ քանակ մը պարտութեան եւ փնացումին . . . » (Արեւ, թ. 6097):

Գալով եկեղեցիին, անոր ալ մեծ պաշտպան է Թէքէեանը, որ Հայաստանեայց եկեղեցիին կը նկատէ սրբութիւն մը եւ անոր պաշտանքն ունի:

Օտեանին նկատմամբ որքան սէր, նոյնքան զայրոյթ ունէր ան, քանի որ Օտեանը անհաւատ էր: «Իր երգիծական տաղանդով զիս հմայող, բարոյական ու կրօնական իրերու հանդէպ իր աւելի քան սկեպտիկ վերաբերումով զիս յաճախ զայրացնող Օտեանը» շատ սիրած է «Անաղղեցիկ շնորհը» խորագրով մէկ վերնատունէնին համար, վասնզի Օտեանն անոր մէջ «ալամայ բարոյախօս մըն է, կրօնքի, եկեղեցիի սրբութեան ուղղափառ պաշտպան մը որ պիտի գար յանուն իր հաւատքին, օրհնել պղծուած տանարը խնկաբոյր քառերով կամ խստօրէն ձաղկել եւ հալածել անոր նուիրուելէ յետոյ զայն սրբապղծող անարժան պաշտօնեաները» (Արեւ, թ. 2105):

Եւ շատ են պարագաները, ուր ինք կը դողայ Հայ եկեղեցիին վրայ:

Թէքէեանը եկեղեցիին հետ բարոյական զգացումին ալ ջերմ պաշտպան մը եղած է:

«Բարոյական քարոզ մը» խորագրուած խմբագրականի մը մէջ (Արեւ, թ. 7120) կը գրէ.

«Բարոյական զգացումը ազգային զգացման եւ ազգային զգացումը բարոյական զգացման նեցուկ եղած են այստեղ ալ՝ ինչպես այլուր, չենք ըսեր ամբողջ ժողովուրդին այլ անոր առաջաւոր տարրերուն մէջ: Այդ երկուքին միութիւնն է ումանք մէջ՝ որ կրցած է օրինակ ըլլալ միւսներուն, նորահասներուն մանաւանդ, եւ կատարել իր կենսական դերը համայնքին իրքեւ ինքնուրոյն արժէք եւ ուժ պահպանութեանը մէջ:

«Հարկ կա՞յ բացատրելու: Ազգասիրութեան ո՛չ խօսքը եւ ոչ ալ գործը — ազգային նպատակներու համար նուիրատուութիւններ, որովհետեւ ասկէ դուրս ուրիշ ազգային գործ չեն կրնար ընել անոնք — բարոյականէ զուրկ մարդոց կողմէ եւ հետեւաբար առանց բարոյականութեան օրինակ ըլլալու, կարող չեն ներգործել հանրային կեանքին վրայ ու չեն ներգործած հոս մեր մէջ ալ:

«Եւ հարկ կա՞յ ըսելու, դարձեալ, թէ բարոյականը, ինչպէս իր տեսական նոյնպէս իր գործնական ըմբռնումով, ամէն ժողովուրդի պէս մեր ժողովուրդին եւ մեր համայնքին մէջ ալ թէ՛ կը վերանայ եւ թէ կը թանձրանայ կրօնով ու եկեղեցիով: Շատ հագուադէպ է այն պարագան՝ ուր մարդ մը, առանց կրօնքի եւ եկեղեցիի ապրելով հանդերձ՝ կրնայ բարոյական օրինակ մը ըլլալ իր ժողովուրդին:

«Ժամանակին շատ կ'ըսուէր, հիմա մոռցուած է, թէ մեր առաջին յեղափոխականները աւելի շատ ազդած են իրենց կեանքին բարոյական մաքուր օրինակով քան իրենց քաղաքականութեամբը այն ժողովուրդին վրայ որուն մէջ մտած, գործ յեղափոխել ուզած են: Ասոր հակառակ, վերջէն կարգ մը յեղափոխական գործիչներու անյանձնարարելի բարոյականը — կարգաթողութիւն, զեղծում,

մսխում, կնոջական խնդիրներ— ապահովարար ունեցած են պատասխանատու բան կարելու բաժին մը գործին ձախողանքին մէջ:

«Երբ իր հակառակորդները մեղադրեցին ժողովին — ուրիշ բան չգտնելով մեղադրելիք— քէ ընկերվարական ըլլալով հանդերձ բաւական նոխ կերպով կ'ապրէր եւ ինքն ալ պատասխանեց անոնց՝ «ճգնաւորներ չենք», այս ինքնին անմեղ բայց գուցէ ձախող պատասխանը մինչեւ իր մահը շահագործուեցաւ իրեն դէմ՝ որովհետեւ ան քիչ կամ շատ կը հակասէր իր քարոզած ընկերային քարոյականի սկզբունքներուն:

«Խնդիրը, մեզի համար, նոխ կամ համեստ ձեւով ապրելուն վրայ չէ անշուշտ, այլ բոլոր անոնց կողմէ որոնք քեմի վրայ կամ լոյսի ներքեւ են, իրենց կեանքը իրենց խօսքին համաձայնեցնելուն վրայ:

«Եկեղեցականը, ուսուցիչը եւ այն բոլոր միւս ազգային գործիչները որոնք *կ'ուզեն* որ բեղմնաւոր ըլլայ իրենց ազգային աշխատանքը եւ գիտեն թէ քարոյականին բաժինը մեծ է անոր բեղմնաւոր ըլլալուն կամ չըլլալուն մէջ, պէտք է հոգածու ըլլան այս մասին, նոյնիսկ չգոհանալով իրենց անմեղադրելի կեանքովը եթէ անմեղադրելի է ան, այլ մեղադրելիները խարանելով եւ չհաշտուելով անոնց հետ:

«Ահա անտեղի քարոզ մը, այնպէս չէ՞ . . . »

Ո՛հ, «անտեղի» չէ, շատ «տեղին» է այս քարոզը, բայց դժբախտաբար յոող չկայ: Եւ ա՛յս է որ յուսախաբուութիւն կը պատճառէ: Թէքէեանը զբաղած է դաստիարակութեան եւ կրթութեան հարցով եւս, եւ Զարթօնքին առաջին խմբագրականին մէջ այս մասին պարզած տեսութիւնները կրնան ուղեկցոյց մը ծառայել մեր ազգին:

Վեց տարի ետք, անգամ մըն ալ անդրադառնալով կրթական հարցին, «խստութեամբ» կը յայտնէ շատ իրաւացի կերպով. «Ամէնէն առաջ, գաղութահայութիւնը պէտք է միջոցը խորհի վերջ տալու «անձնականութեան տիրապետութեան» որ կայ, միշտ պիտի ըլլայ կարծէք այս գործին մէջ: Նոյնքան ուսուցիչները որքան տնօրէնները, նոյնքան հոգաբարձութիւնները որքան ուսումնական խորհուրդները՝ եթէ գոյութիւն ունին, երբեք պատրաստուած չեն իրենց պաշտօնին համար, ո՛չ մասնագիտօրէն ուսանելով կրթական յատուկ հաստատութեան մը մէջ ոչ ալ անհատաբար ինքզինքնին զարգացնելով այդ ուղղութեամբ: Դոնէ ունի՞մ գործին սէրը. յանախ ո՛չ, որովհետեւ եթէ ունենային՝ կա՛մ պիտի հրաժարէին կամ պիտի աշխատէին, — իրենց չգիտցածը սորվիլ պիտի աշխատէին իրօք՝ թէ պատուակալ մարմիններու անդամները եւ թէ վնասակարներ:

«Պատեհազմին հետ՝ բոլորովին անընդունելի, *անկարելի՛* կը դառնայ արտասահմանի մէջ մեր պահած վարժարանները կառավարելու հին եղանակը: «Ազգային-կրթութիւն» քառերը ինքնին բան մը չեն եթէ անոնց մէջ դրած չըլլանք — ինչպէս դրած չենք մինչեւ հիմա — կշռուած եւ չափուած իրականութիւն մը, իրականութիւն ոգով եւ նիւթով, որ տղոց ընդհանուր զարգացումը ապահովէ եւ այդ զարգացման ընթացքին անոնց տալ հետզհետէ «ազգային» ինքնակցութիւնը, *գիտակից սէ՛րը* ազգային գոյութեան:

«Ինքնախաբէութիւն է գոհանալ Հայերէն լեզուի եւ Հայոց պատմութեան ինքնին համեստ չափով մը տրուած ուսումով, իրրիւ «ազգային կրթութիւն»:

Բայց չափը այնքան կարեւոր չէ որքան հղանակը եւ որքան այդ ուսումով հետապնդուած նպատակը որ ո՛չ գծուած է եւ ոչ ալ մտածուած է յստակօրէն՝ արտասահմանի մեր քաղմաթիւ փոքր, միջնակարգ եւ քարճրագոյն նախակրթարաններուն մէջ» (Արեւ, թ. 7413) :

Բայց ո՞վ է լսողը, ո՞վ է հասկցողը, ո՞վ է օգտուողը այս տեսութիւններէն, որոնք ապրուած կեանքի մը փորձառութիւնն ունին: Ո՛չ ոք լրջօրէն դանտեր նկատի կ'առնէր: Մասնաւորապէս մեր պաշտօնական մարմինները իրենց համար պզտիկութիւն կը համարեն առաջնորդուել խմբագրի մը խելքով, հոգ չէ թէ այդ խմբագիրը շատ աւելի պատրաստուած եւ շատ աւելի փորձառու եղած ըլլայ, աւելի լրջութեամբ դատող:

Թէ՛րէ՛կանն ասիկա զգալով է, անշուշտ, որ զրած է անգամ մը. «Հայ գրողը աշխարհի եկած է մասնաւոր ընդունակութեամբ մը, անապատին մէջ քարոզելու ընդունակութեամբ: Ան կ'ըսէ միշտ միեւնոյն բանը կամ տարբեր բաներ՝ չյոգնելով եւ երբեք հոգ չընելով թէ արդեօք կա՞յ զինքը լսող մը: Ա՛հ, այո՛: Ան «Միշտ միեւնոյն բանը կ'ըսէ՝ որովհետեւ միշտ միեւնոյն բանն է», եւ երբեմն ան կ'ընէ նաեւ նոր բաներ՝ խորհելով թէ միօրինակութիւնն է գուցէ պատճառը չլսուելուն եւ նոր ըսածը թերեւս հետաքրքրութիւն պիտի արթնցնէ, թերեւս ականջներէն անցնելով պիտի հոսի մտքերուն ու սրտերուն, թերեւս, ո՛վ գիտէ, անոնցմէ ոմանց մէջ հունտի պէս պիտի ծլի ու անի ...: Յիմա՛ր պատրանք անապատի սերմնացանին ...» (Արեւ, թ. 3132) :

«Ահաւասի՛կ գրականութիւն ունենալու, գրականութեան շնորհիւ ազգը ազգ պահելու խնդիրը: Ամէն գրող, ընդհան է, գրած է, կը գրէ ու պիտի միշտ գրէ անոր վրայ՝ առանց արձագանգի, առանց արգասիքի սպասելու: Այս տողերուն հեղինակը, իր հաշուոյն, քառորդ դարէ մը ի վեր, ասոնց նման քաղմաթիւ տողերու հեղինակն եղած է, րա՛ն մը որուն համար պարծնելու ոչ մէկ փափաք ունի, ընդհակառակն իր յամառ, իր անբուժելի միամտութեանը համար կ'ամչնայ գրեթէ ...:

«Եւ առանց յուսահատելու, ան քնազղաքար նոր փաստեր ալ կը գտնէ դեռ՝ որոնցմով կը կարծէ թէ պիտի յաջողի այս անգամ միտքերը ցնցել, սիրտերը դղողել եւ, այդ երկրաշարժին միջոցին, դրամարկներու դուռներն ալ բանալ ...: Ան ա՛յսօրէն հաւատացեալ է տակաւին: Մանանթիսի հատիկէ մը աւելի հաւատք ունենալուն պատճառաւ՝ կը յուսայ լեռները տեղափոխել:

«Իր գտած նոր փաստը հետեւեալն է ... , ինչպէս սովոր են ըսել բոլոր մեթոտաւոր քարոզիչները, ըլլա՛ն անոնք դաշտի թէ անապատի:

«Կ'ուզէ՛ք, դուք որ ազգասէր հայեր է՛ք, գաղութներու մէջ եւ ամենուրեք, այլասերիչ ապագայնացնող ազդեցութիւններով պաշարուած հայ նոր սերունդները փրկել եւ պահպանել հայութեան համար: Այս բարի նպատակով դպրոցներ եւ որբանոցներ կը պահէ: Երկրորդական հայ վարժարան արդէն չունի՛ք գրեթէ, ա՛յնքան քիչ է եղածներուն թիւը եւ ա՛յնքան սահմանափակ են անոնց միջոցները՝ կարենալ արմատացնելու համար հայութեան զգացումն եւ հայութեան գիտութիւնը նոր սերունդի գէթ մէկ կարեւոր փոքրամասնութեան մէջ:

«Տղան, ուրեմն, առ առաւել 15-16 տարեկանին, եւ պայմանով որ հայ նախակրթարան գացած ըլլայ, կը հեռանայ դպրոցէն ու կը մտնէ կա՛մ

արհեստի, առուտուրի մէջ եւ կամ օտար երկրորդական վարժարան մը: Այդ օրէն կ'սկսի աստիճանաբար փստորիլ իր դեռ արդէն խախուտ շէնքը ազգային գիտութեան եւ զգացումի, որ նիշդ այնուհետեւ պիտի ամրանար եւ բարձրանար՝ տղուն հետաքրքրութեանն ու եռանդին գտնելիք, իր միջավայրէն եւ իր ժամանակէն գտնելիք, ազգային նոր տարրերով, զինք ոգեւորող եւ հմայող, սնուցանող եւ կշտացնող միութեամբով:

«Գրականութիւնը, *միայն* գրականութիւնն է, որ այդ դերը կը կատարէ, այդ պահանջը կը գոհացնէ՝ մանաւանդ *հայ* տղոց համար» (Արեւ, *թ.* 3132):

Օտար ժողովուրդներու տղոց վայելուչ առաւելութիւններուն վրայ խօսելէ ետք, կ'անդրադառնայ կրկին մեր վրայ եւ կ'ըսէ. «Մեր մէջ, որ հայրենագորկներ ենք բայց չենք ուզեր ազգագորկներ ալ ըլլալ, գրականութիւնը միայն միջոցն է, հրաշքով մը մեզի թողուած, որ այդ թուորին պակասը չափով մը, մեծ չափով, կը դարձնէ՝ օտարացման ենթակայ նոր սերունդները հայ պահելու, հայ մեծցնելու, հայ զարգացնելու համար: Եթէ չըլլար՝ պէտք էր ստեղծել հայ գրականութիւնը, ամէնէն աժան, գրեթէ ձրի միւթը, ռատիոմէն աւելի լուսաւոր ու անսպառ, որ ամէն տեղ կը թափանցէ, կը լուսաւորէ եւ կը բուծէ միեւնոյն աստեղ:

«Ուրիշ հրաշքով մը, տէր ենք բաւական հարուստ եւ արժեքաւոր գրականութեան մը, նոր եւ ազգային, որ սակայն հոս-հոն, անկիւնները ցրուած, կորսուած կը մնայ եւ ո'րեւ պէտքի չի ծառայեր: Մեռած եւ ողջ գրողներ մեզի ահագին պաշար թողած են հանդէսներու եւ թերթերու մէջ, ուրկէ ընտրանօք ժողովուրդ եւ գատ-գատ գիրքերով Տէմիրնիպաշեան ու Դուրեան (Ե.), Արփիարեան ու Բաշալեան, Զրաֆեան եւ Շաֆեան, Օտեան ու Կիրեան, Յարութիւնեան ու Պարթեւեան, եւ ուրիշ գէթ տասնեակ մը հեղինակներ, այսպէս *ստեղծելու* միութեան դիրքին աշխատանքը միայն ունինք ...:

«Երրորդ հրաշքով մը, տակաւին կան այսօր գրագէտներ, որոնք լեցուն են յդի կիներու մման եւ չվիժելու համար պէտք ունին միայն խաղաղիկ անկողնի մը՝ փոխանակ ամէն օր, գետին սրբելու մման իրենց ըրած չարչարալից մարգամքներուն ...:

«Այս ամէնով, մենք ունինք եւ կրնանք ունենալ հայկական գրականութիւն մը եւ կրնանք, անով, հայ պահել մեր նոր սերունդները: Կրնանք, բայց չենք ուզեր ընել:

«Դպրոց կը բանանք, որք կը սնուցանենք, ու չենք մտածեր որ աղքատ ու որք, հարուստ եւ ծնողք ունեցող տղաքն ալ, պէտք ունին անխտիր, դպրոցէն վերջը, իրենց հոգիին եւ մտքին համար հայ մթնոլորտ շնչելու՝ որպէսզի չչորման հայութեան համար ...» (Արեւ, *թ.* 3132):

Հայ գրականութեան սէրը նոր սերունդին մէջ արծարծելու այս գաղափարն իրեն համար մղձաւանջ մը եղած է: Այս գաղափարը մշակելու եւ հասունցնելու համար շատ անգամներ գրած է, վասնզի համոզուած էր թէ առանց հայ լեզուին, առանց հայ պատմութեան եւ մանաւանդ առանց հայ գիրքին մշակութեան ազգին տեւականութիւնը տարակուսելի էր: Անոր կ'անդրադառնայ միշտ իբր «անապատի քարոզիչ» մը, երբեք առիթը եւ պատեհութիւնը չփախցնելով:

Խմբագրականի մը նիւթ ընելով հայ գրականութիւնը (Արեւ, *թ.* 7532)

կ'ըսէ. «Գրականութիւնը այն չէ ինչ որ ընդհանրապէս կը կարծեն մենէ շատերը, իւրօր առարկայ մը, այն ալ ոչ առօրեայ կեանքին մէջ տեղ մը ունեցող:

«Շատ չեն, շատ քիչ են գիտցողները՝ թէ առանց անոր մարդ մը կ'ապրի թայց ազգ մը չ'ապրի յայտօր — պիտի չապրէր հազար հինգ հարիւր տարիէ ի վեր չայ ազգը, օրինակի համար:

«Մեզի համար մանաւանդ, որ այսօր այնքան թուլցած ու տկարացած ենք մեր հայրենիքէն դուրս ամէն տեղ ուր կանք եւ կը կազմենք ազգին ամբողջական թիւին համեմատութեամբ պատկառելի թիւ մը, մեզի համար՝ գրականութիւնը հա՛ց է, ներեցէ՛ք ուրիշ ամէն բանէ աւելի հաց:

«... Կանոնաւոր կազմակերպուած գրականութեան մը պակասէն մենք չարաչար կը տուժենք այսօր, եւ այս՝ ոչ թէ անոր համար միայն որ արտասահմանի մէջ մեր այսօրուան գրականութիւնը նիհար է եւ տկար, որ գրողները քիչ են կամ արժէաւորներն են քիչ անոնց մէջ, այլ՝ անոր համար մանաւանդ՝ որ այդպիսի պատշաճ գրականութիւն մը մեր ժողովուրդին մատուցած չըլլալուն պատճառով՝ այդ ժողովուրդը վարկ կուտայ կիսագրագետ, այսինքն տգէտ եւ իրենց տգիտութենէն չամչցող անձերու, կը խոնարհի՝ ինչպէս հարիւր տարի առաջ մեր բնաշխարհին մէջ՝ դրամի օրէնքին առջեւ միայն, աչք կը գոցէ բոլոր անտեղութիւններուն եւ անհեթեթութիւններուն դիմաց, եւ ազգային կեանք պահել կարծելով, կը մեռցնէ շէնք-շնորհի մարդկային ընկերական կեանքն ալ:

«Գրականութիւնը ի մէջ այլոց սա՛ դերը ունի, ցոյց կուտայ մարդոց, անոնց մանաւանդ որ հանրային գործի յաւակնութիւններ ունին, թէ ի՞նչ է իրենց բաղդատական արժէքը իբրեւ միտք, միջակէն վա՛ր, միջա՛կ՝ թէ միջակէն վեր: Գրականութիւնը հասկնալու իրենց կարողութեան չափ՝ անցնալին եւ ներկային մէջ կանգնող ուրիշ հոսանքներու բով դնելով իրենց հասակը չափելու փորձն է՝ որ այդպիսիները պիտի հրահանգէր, պիտի մարգէր եւ պիտի ըզգաստացնէր յանախ, եթէ մեր յիշած գրականութիւնը ունենալիմք եւ տարածելիմք մեր ժողովուրդին՝ հաւասարապէս թէ՛ մեծերուն եւ թէ՛ պզտիկներուն մէջ:

«—Կարելի՞ է յուսալ — գիտեմք թէ կարելի չէ, թայց կը գրենք նորէն — որ յօգուտ գրականութեան, հետեւաբար յօգուտ ազգին գոյութեան, լայն ժեսք մը ընող գիտակից մէկ հայ միայն պիտի գտնուի ա՛յս օրերուս՝ երբ ուրիշ պայմաններ գոյութիւն ունին աւելի առատօրէն ... Բայց, ո՞վ գիտէ, թերեւս ...»:

Ահա՛ իր հոգեբանութիւնը: Զի հաւատար թէ գինք լսող պիտի ըլլայ, սա-կայն չարունակ կը խօսի նոյն նիւթին վրայ:

Ան կ'ուզէ որ հայ մարդիկ կարդան, միշտ կարդան, եւ այս կարդալու սէրն արծաթածուր անտեղ մէջ նոյնիսկ դպրոցէն: Իր մէկ խմբագրականը՝ «Գրող-կարդացող» (Արեւ, թ. 5936) կը դառնայ շուրջը այս գաղափարին, որ մտա-տանջութիւն մը եղած է իրեն համար, մասնաւորապէս տեսնելով նոր սերունդին ուժացումն ու հեռացումը հայ գիրքէն: Ահա՛ ան:

««Գրող-կարդացող է», — կ'ըսէին մեր մամիկները յարգանքով եւ սքանչացումով: Այդ որակումին մէջ երեւան կուգար մեր ժողովուրդին ուսման եւ մշակոյթի համար ունեցած վաղեմի պաշտամունքը: Ինք՝ անգիր, հայ պառաւր բնագոյաբար գիտէր, կարծես, Սահակի եւ Մեսրոպի կատարած գործին մեծու-

քիւնը՝ գիրով օժտելու հայերէն լեզուն, գիրով ամրապնդելու Հայ Ազգութիւնը եւ Հայ Եկեղեցին:

«Ուրիշ քացատրութիւն մըն էր «գրոց-բրոց»ը՝ որ կը գործածուէր աւելի ծերերուն, հմուտներուն, «ուսումնականներուն» համար: Այս վերջին ձեւն ալ, «ուսումնական», արտասանողին ու խողին առջեւ կը բանար հորի մը պատկերը, հո՛ր գիտութեան՝ որ եթէ քիչ մը ընկրկում, շատ ալ պատկառամբ կ'ազդէր անոնց: — Ի հարկէ այս քառերը, *գրող-կարդացող, գրոց-բրոց, ուսումնական* եւ դեռ միւսները՝ *պատուելի, վարժապետ* եւն., բոլոր այն քառերուն նման որոնք լեցուն ու մեծ են, հեզնօրէն ալ կը գործածուէին՝ երբեմն անարգ անկարողներու կողմէ իրական արժանիքը հալածելու, երբեմն ալ պարծենկոտ իմաստակ մը ծաղրելու համար:

«Ասիկա՝ հին ժամանակ էր, այսինքն մօտաւորապէս յիսուն տարի առաջ: Հիմա որ գրեթէ ամէն մարդ դպրոց տեսած է եւ հայերէնէն զատ գոնէ մէկ եւրոպական լեզու ալ գիտէ, *գրող-կարդացողը* շրջաբերութիւն չունի այլեւս, *գրոց-բրոցը* չի յիշուիր անգամ եւ *ուսումնականը* անունն է անորոշ կազմով նախնական էակի մը որ անհետացած է վերջնականապէս՝ նիւդաորութիւնով քազմաթիւ կենդանական սեռերու մէջ: Չխօսեմք *պատուելի*ին վրայ, գոր հայ բողոքականները գրաւեցին օրին մէկը եւ ազգը թողուց զայն անոնց, ու *վարժապետ*ին վրայ՝ գոր հայ ուսուցիչը մերժելով կը մերժէ իրրեւ նախատինք մը:

«Ճիշդ է, ամէն Հայ գրող-կարդացող է այսօր, բայց թէ ի՛նչ կը գրէ եւ ի՛նչ կը կարդայ, ի՛նչպէս կը գրէ-կը կարդայ, ի՛նչպէս կ'արտացոլայ գրած-կարդացածը իր մտածումին ու մինչեւ անգամ իր խօսքին մէջ, — տարբեր խնդիր, տարբեր պատմութիւն է այդ:

«Ո՛չ, մէկ ջուրով չենք լուար ամէնքը: Գիտեմք թէ կան նոյն իսկ քիչ դպրոց տեսած Հայեր, որոնք վերջէն մշակած են իրենց մէջ գիրին ու գրականութեան ճաշակը եւ կը կարդան թերթ եւ գիրք, կը կարդան ընտրովի եւ օգտուելով իրենց ընթերցումէն, գիտեն նաեւ գրել երբ պէտքը զգան, ու իրենց խօսքը հանելի է՝ որովհետեւ գրութիւն կանոնաւորութիւնը ու, չըսեմք լեցունութիւնը՝ նուազ աւելորդաբանութիւնն ունի գրեթէ: Այո՛, կան անոնք, բայց ո՛րքան սակաւաթիւ՝ մեր անթիւ գրող-կարդացողներուն մէջ:

«Դիտա՞ծ է՞ք որ հայ մարդը, երբ գիտէ նաեւ օտար լեզու մը, շատ աւելի խնամով կը խօսի այդ լեզուն, աւելի միտք կը դնէ եւ աւելի վայելչութիւն անոր մէջ՝ քան իր մայրենի լեզուն խօսած պահուն: Եւ «արդարացումը», երբեմն, գոր կը նետեն ռմանք առանց նեղուելու ու կարմրելու, տեսակ մը գոհունակութեամբ կամ հպարտութեամբ ալ, հետեւեալն է. *Հայերէն ազէկ չեմ գիտեր ...*: Կրնա՞ք երեւակայել ուսեալ Ֆրանսացի մը, Անգլիացի մը, Յուն մը կամ Պոլկար մը որ իր լեզուին համար ընէր այդ խոստովանութիւնը: Մինչեւ իսկ անուսը՝ պիտի պահէր զայն ամօթի մը պէս ...:

«Թողո՛ւնք անոնք որ դժբախտութիւնն ունին հայ վարժարան տեսած չըլլալու եւ հազիւ կտոր-փրթուն հայերէն մը միայն կը խօսին: Անոնց պարագան առանձին նկատաւման եւ առանձին դարմանումի կարօտ է, ենթականերուն բարի-կամեցողութեամբը անշուշտ՝ որ չի պակսիր երբ երիտասարդ են մանաւանդ եւ երբ կարենանք դպչիլ իրենց զգայուն լարին, գտնելով *գործնական միջոցն* ալ այդ բարի-կամեցողութենէն օգտուելու:

«Առնենք միւսները, ա՛յն հազարաւոր մանչ եւ աղջիկ աշակերտները մեր քնակած երկրին եւ մեր մօտակայ արեւելեան երկիրներուն հայ հարիւրաւոր վարժարաններուն, որոնցմէ ամէն տարի դուրս կ'ելլեն անոնք, շրջանաւարտ կամ ոչ: Ասոնք կը գրեն ու կը կարդան հայերէնը, այդչափը գէթ կ'ընեն . . . կամ պէտք է որ ընեն: Արդ, ի՞նչ կը մնայ *անոնց մէծ մասին* սորված հայերէնէն, ի՞նչպէս անոնք այնուհետեւ կը շարունակեն գրել ու կարդալ իրենց մայրենի լեզուն, քան մը կ'աւելցնեն իրենց սորվածին վրայ՝ թէ անկէ քան մը կը կորսնցնեն հետզհետէ, վերջապէս ի՞նչ շահ, ի՞նչ նպաստ կը ստանայ Հայ ազգութիւնը անոնցմէ՝ իր գոյութեան պատմական ընթացքին, իր տեւականութեան, իր ապագային համար:

«Միտիքարիչ չեն պատասխանները այս ամէն հարցումներուն: Հայաստ, հայերէն գրող եւ կարդացող պատանին կամ պատանուհին, անգամ մը որ կը բողոքի դպրոցը՝ կը մոռնայ իր հին գիրքերն ու նորերուն փափաքը չունենար երբեք, հայերէն լրագիր մը անգամ ոչ կը գնէ եւ ոչ ալ գնուածը աչքէ կ'անցնէ, — քացի այն պարագայէն ուր կուսակցական ուսուցիչ մը կամ տնօրէն մը իր գլուխը լաւ մը «լեցուցած» ու վարժեցուցած է կուսակցական թերթին ընթերցման, — ինչ որ չարիքին մէջ բարիքն է այդ գործին ու «գործիչ»ին:

«Այսպէս պիտի չըլլար սակայն, եւ եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ շատերը հայ դպրոցի աշակերտներուն յաճախող պիտի մնային հայ գիրքին, եթէ այսօրուան հայ ուսուցիչը բիշ մը նմանէր հին հայ ուսուցիչին, ինքը շատ սիրէր ու լաւ սիրէր հայերէնը եւ իր հոգին մէջը դնելով զայն սիրցնէր իր սաներուն:

«Եւ ասկէ զատ, ե՞րբ պիտի հասկնանք ու համոզուինք վերջապէս՝ թէ լեզու մը կը սիրուի ու կը սորվուի գրականութեամբ միայն, մայրենի լեզուն ինչպէս օտար լեզուն: Պէտք չէ՞ որ լաւ հաւաքածոցներ եւ լաւ հեղինակներու գործեր հրատարակուած ունենանք՝ տղուն տալու համար, դպրոցէն իսկ, պզտիկ մատենադարան մը, ինչպէս ա՛յնքան պատեհօրէն թելադրուած էր ասկէ առաջ այս թերթին մէջ:

«Ձկա՞ն: Բայց ուսուցիչը կրնայ եղածովն ալ, կամ *բնագործնակել տալով* ալ՝ անհակտիօրէն կապել հայ տղան հայ գիրքին, եթէ միայն ուզէ, եթէ խորհիլ եւ աշխատի՛լ ուզէ. . . »:

Ան մանկուհակ խանդավառութեամբ մը կը լեցուի, երբ անակնկալ հանդիպում մը կ'ունենայ գրագէտ անձի մը կամ գիրքով շահագրգռուող տղու մը:

«Հայ որր մը» խորագրով իր յօդուածը, որ «ընդօրինակութիւնն է Լօրազարութեան մը, կատարած Բարիգի մէջ 1934-ին» եւ որ հրատարակութեան տուած է Արեւիկն մէջ (թ. 5544) *Զատուկան թիւով, իսկապէս միտիքարական երկույթ մըն է, որ գինք կը գինովցնէ, կը սփռուի ու կը սրտապնդէ:*

Բայց *անշուշտ մէկ ծագելով դարուն չի դար:* Ասոր համար է որ այս րացատութիւնները իրր օրինակ ներկայացնելով հանդերձ, ան միշտ բնահանուր տխուր պատկերը ներկայացնել չէ դադրած, եւ շարունակ քարոզած է սա *գաղափարը՝ թէ հայ հարուստը պէտք է շահագրգռուի հայ գիրքին ու գիրքին տարածումով, որքան կը շահագրգռուի եկեղեցիով կամ աղքատախնամով:*

Ասոր համար ան երբեք առիթը չէր փախցնէր իր գանգատը, իր ցար եւ տխրութիւնը արտայայտելու համար:

«Հարուստն ու եկեղեցին» (Արեւ, թ. 6019) խորագրուած խմբագրակա-

Թեքեանց իր մեկ-հատիկով: Երգիծանկար՝ Տիրաճ Աճեմեանի

նին մէջ, որ անծանօթ բարեբարի մը (յետոյ յայտնուած Սարգիս Քնանեանը) Անթիլիասի Մայր տաճարին կառուցման համար կատարած նուիրատուութեան առթիւ կրկին կը պողոթկար իր միտքը լիկող այլ սակայն անտարբերութեան հանդիպած գաղափարին համար:

«Ուրախ եմք՝ որ Հայաստանեայց Եկեղեցին, իր կրօնազգային համ-գամանքով, կը շարունակէ միշտ մեծ տեղ մը գրաւել հայ ժողովուրդին սրտին մէջ, աղիտահար եւ գաղթական հայ ժողովուրդին: Թէ՛ կրօնական եւ թէ ազ-գային հաւատքի գորութեան նշան մըն է անհատ բարեգործներու եւ բարեգործ ժողովուրդին յօծարակամ, ինքնաբեր աջակցութիւնը՝ երէկ Երուսաղէմը, միւս օր Էջմիածինը, այսօր Անթիլիասը հոգեպէս ու նիւթապէս ամրապնդելու գոր-ծին: Բնագոյի վերածուած՝ առհաւական գիտակցութիւնն է որ կը յայտնուի այդ բարեգործներուն շարժարարքին մէջ, երբ Հայաստանեայց Եկեղեցին կ'ուզեն տեսնել, ամենուրեք ուր Հայեր կան, անոնց մէջտեղ իր կենդանարարի եւ յու-շարարի սուրբ պաշտօնը կատարող: Այդ բնագոյով — որ ամէն բնագոյի նման շատ յստակ չէ, գիտակցութիւնը հինցած եւ աղօտացած ըլլալով իր մէջ — անոնք կը կառչին, ամէնէն առաջ, շէնքի գաղափարին, թերեւս ալ իրաւամբ մտածելով՝ որ գաղթականութեան, այսինքն օտարութեան մէջ՝ սեփականութիւնն է տո-կունութեան գլխաւոր պայմանը եւ պէտք է, ուրեմն, նախ քան որ կիրով ապահովել Եկեղեցին՝ որպէսզի նիւթական շէնքին մէջ կարենայ կանգուն մնալ քարոյական շէնքը, ան կարենայ միշտ նորոգուիլ ու գործել ...:

«Շատ չխանդավառուիմք, սակայն:

«Չափաւորեմք մեր խանդավառութիւնը՝ այն պատճառով, առաջ, որ եթէ քով-քովի քերեմք վերջին քսան տարուան ընթացքին յանուն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կատարուած բոլոր «մեծ» նուիրատուութիւնները (եկեղեցի, մա-տենադարան, կաթողիկոսարան եւլն...) ընդհանուր գումարը դժուարաւ կը հասնի, կարծեմք, 30,000 ոսկիի՝ գոր Մանթաշէֆ մը, առանձինն, մէկէ աւելի անգամներ տուած է նոյն նպատակներուն: Կը մնայ գաղթական ժողովուրդը, որ իր համեստ միջոցները միացնելով կրցած է կանգնել համեստ շէնքեր Լի-բանանի, Սուրիոյ եւ Յունաստանի մէջ գլխաւորաբար, մինչ նոյնքան եւ աւելի ժամանակէ ի վեր, ահա՛, Հելիոփոլիսի հողը, այստեղ, դեռ կ'սպասէ իր վրայ քափուելիք քարերուն:

«Չափաւորեմք մեր խանդավառութիւնը՝ երկրորդ ա՛յն պատճառով, որ դեռ չեւաւ ուրիշ անծանօթ կամ ծանօթ Հայ բարեբար մըն ալ՝ որ Եկեղեցին հո-գացողներուն քովն ի վեր հոգար ուրիշ հոգեշահ եւ հոգեշէն հաստատութիւն-ներ:

«Եկեղեցին պէ՛տք է, քայց պէտք չե՞ն նաեւ վարժարանը եւ ուսուցիչը, մատենադարանը եւ գիրքը, գիրքը ու իր հեղինակը: Առանց երկրորդական վարժարանի եւ պատրաստուած ուսուցիչներու, առանց գիրքի եւ վարձատըր-ուած հեղինակներու՝ կը խորհի՞մ արդեօք հայ ծանօթ եւ անծանօթ բարեբար-ները՝ թէ միայն Եկեղեցիով կարելի է *այսօր* միտք եւ հոգի պահել գաղութներու Հայութեան մէջ, ա՛յն միտքը եւ այն հոգին գոր մշակել ու քարճարացնել պէտք է քաւականաչափ ընտրուածներու մէջ որպէսզի անոնք ալ կարենան իրենց կար-գին նոր սերունդները իբրեւ հայ հասցնել եւ առաջնորդել, իբրեւ իրենց Եկե-ղեցիին եւ Ազգին հաւատարիմ Հայեր՝ յաջորդութեան գործին պատրաստել ...:

«Ո՛չ, այս մտահոգութիւնը չունին մեր այսօրուան ունեւորները: Ո՛չ մէկը անոնցմէ՝ որ Եւրոպա, Ամերիկա, Ափրիկէ կամ Ովկիանիա կ'ապրի ու կը տեսնէ թէ հոն ի՛նչպէս կ'ապրին ազգերը, իր ազգին համար չի գգար այս պահանջները . . . եւ այս է պատճառը՝ որ Անթիլիասի մօր մուխրատուութեան առթիւ մեր գգացած ուրախութեան մէջ կը մտնէ ուրիշ գգացում մը՝ որուն անունը գիտենք հիմա. — տխրութիւն»:

Ան նոյնիսկ ընդհանուր կարգախօսի մը վերածուած եւ իբր թէ՛^() ազգային մտատանջութեան առարկայ եղած աղգապահպանութեան հարցին — որուն ինք ալ անդրադարձած է բոլոր ժամանակակից խմբագիրներուն եւ գրողներուն պէս — կը կապէ իր միտքը զբաղեցնող գիրքին խնդիրը: Այսպէս, ան «Ազգապահպանման նոր միջոցներ» խմբագրականին մէջ (Արեւ, թ. 6091) այդ նոր միջոցներէն մէկը ցոյց կու տայ հրատարակչական գործը, զոր կ'ուզէ հաւաքական ուժերով ստեղծել:*

«Հոս ալ, անհատական կամ խմբական մասնաւոր միջոցները անբաւական են պէտքին համար: Ազգային իշխանութիւնը — որ *Ազգն* է, կը կրկնենք — պարտականութիւն ունի այդ գործով շահագրգռելու, որովհետեւ անկազմեղծութիւնը կարեւոր է ազգապահպանման համար: Կառավարութիւնները զանազան ձեւերով կը կատարեն իրենց այդ պարտականութիւնը: Մեր Ազգ. իշխանութիւնը կրնայ ընտրել այդ ձեւերէն մէկը կամ մէկ քանիսն — ինչպէս մրցանակի եւ հրատարակչական մարմինի մը տրուած նպաստի ձեւերը — ո՛չ այնքան նիւթական որքան բարոյական օգնութիւն մը ընձեռնելու համար հայ գիրքին եւ գրականութեան, որոնք այդ պաշտօնական ֆաշայեղանքին շնորհիւ ժողովրդային հետաքրքրութիւնը անած պիտի գտնէին իրենց շուրջ եւ նիւթապէս ալ անկէ պիտի օգտուէին շատ աւելի մեծ չափով՝ քան ինչ որ մրցանակը կամ նպաստը ինքնին կը ներեն»:

Նոյնիսկ «Սրտոց թարգմանչաց» տօնին առթիւ իր գրած մէկ խմբագրականին մէջ (Արեւ, թ. 6234), ինչպէս կ'ըսէ առածը, լեզուն ցաւած ակռային կողմը կ'երթայ, եւ նորէն աս խնդրին կ'անդրադառնայ:

«Մեր այսօրուան պահանջներուն, ներշնչման, ոգիին ու գաղափարներուն թարգմանութիւնը կատարելու համար ո՛չ մէկ հոգածութիւն ցոյց կուտան հայ մեծամեծները, անհատ ըլլան թէ մարմին, մարմինը ազգային իշխանութիւն ըլլայ թէ ընկերութիւն: Ըստ քախտի, մէկը Ամերիկայի, միւսը Բարիգի, ուրիշ մը Սուրիոյ կամ Յունաստանի մէջ, գիրք մը կամ հանդէս մը պիտի հրատարակէ՝ հազար տաժանքով: Ըստ քախտի, ան աղէկ պիտի ըլլայ — որովհետեւ չեն կրնար բոլորը գէշ ըլլալ — քայց աւելի պիտի շտաբածուի քան գէշը: Աղէկին՝ ոչ ոք պիտի ըսէ որ շարունակէ, ոչ ոք շարունակելու միջոցը պիտի ընձեռնէ: Անդին, հարիւր հազարաւոր գնող-ընթերցողներ ունեցող երկիրներու մէջ՝ հարիւրաւոր եւ հազարաւոր մրցանակներ, նպաստներ կը տրուին հեղինակներուն. մեր մէջ՝ ոչ մէկ: Մեր մէջ, փառքի համար մատնադարան եւ աչքի փոշի փչելու համար խեղճ ու անիմաստ մրցումներ կը հաստատուին միայն: Այլուր,

(*) — «Իբր քէ» անոր համար որ այս մասին չափազանց շատ կը խօսինք, առանց դրական քան մը ընկելու:

լեզուն ու գրականութիւնը ամէն օր կը յարգուին ու կը պաշտուին: Մեր մէջ՝ անոնց հիմնադիրները միայն, տարին մէկ կամ երկու անգամ»:

Այսպէս, ան շատ անգամ անգրադարձած է հայ գրականութեան որդեգրութեան խնդրին, վասնզի հայ գրականութեան կու տայ շատ մեծ նշանակութիւն եւ գեր: Ան կը հաւատայ թէ գրականութիւնը ինչպէս միջոց մըն է ազգապահպանութեան, նոյնպէս միջոց մըն է մեր բարբերուն վրայ ներգործելու: Եւ անցեալով ապագան նախատեսելով՝ ան կը ներկայացնէ անցեալին մէջ մեր գրականութեան մեր բարբերուն վրայ ունեցած ազդեցութիւնը սեղմ գիծերու մէջ:

«Իրականութիւն է, որ մեր մէջ, տասնըննեորդ դարուն, գրականութիւնը աւելի ազդեց մեր խորհելու, զգալու եւ ապրելու եղանակին վրայ՝ քան թէ ազդուած էր ու կ'ազդուէր անոնցմէ: Անշուշտ, իր պահանջը քիսած էր մեր կեանքէն, անցեալ ու ներկայ կեանքէն միանգամայն, անցեալին ոգեւորիչ ու ներկային խթանիչ պահանջներէն: Բայց ներկան, մասնաւորապէս, զայն չէր լեցնէր ինչպէս խաղաղ կամ բարգաւաճ ազգերու ներկան կը լեցնէ իրենց գրականութիւնը իր բարբերով զոր մեծ հանոյք է նկարագրելը, հանոյք է անոնցմէ անոնուած մեծ կամ պզտիկ պատմութիւններ հիւսելը: Ժժ. դարու արեւմտահայ եւ արեւելահայ գրականութիւնները եղան երկուքն ալ ազդումի, ազգի պատարասութեան, եւ ասոր համար՝ ուրիշ ազգերէ կրուած ազդեցութեանց գրականութիւններ:

«Այս պատճառաւ ալ, շատ ու շատ քարգմանութիւններ կատարուած են այդ միջոցին: Մեզի պակասածն է՝ որ կ'առնուէր օտարներէն: Վնենտիլը, Պոլիսը եւ Իզմիրը՝ մէկ կողմէ, Թիֆլիսը՝ միւս կողմէ, անընդհատ կը քարգմանէին հին եւ նոր, մնայուն եւ անցաւոր, մեծարժէք եւ նուազ կարեւոր գործեր, իմաստասիրական, վիպական ու բանաստեղծական, վիպական մանաւանդ՝ որ ժողովուրդին ամենէն մատչելի սեռն է եւ կրնայ ամենէն շուտ ազդել ժողովուրդին՝ անոր մտքին ու քարքերուն վրայ: Խորհի՛նք որ այդ շրջանին քարգմանուած է մինչեւ իսկ Միւսէի «Դարուս մէկ զակին խոստովանաճը», որ այսօր, Ֆրանսայի մէջ իսկ չի յիշուիր: Թարգմանուած են Տիւմա Հօր, յետոյ Տիւմա որդւոյն վէպերէն քաւական թիւ մը, — մինչ նորահաստատ հայ թատրոնն ալ՝ իր կարգին՝ Նւրոպան մօտեցուցած է մեզի, Նւրոպայով մեզ ուզած է քարծրացնել:

««Յեղափոխութիւնը» կասեցուց մեր պատրաստութեան շրջանը. այնուհետեւ, «յեղափոխական» գրականութիւն մը միայն ունեցանք, ինքնագիր ու քարգմանածոյ, որ պէտք եղածը չէր մեր քարքերուն, մտքերուն ու զգացումներուն զարգացման տեսակէտէն ...:

«Այսուհանդերձ, մինչեւ իսկ այդ դժբախտ շրջանին, գրականութիւնը քիչ ազդելի էր քիչ ինչով, հետզհետէ աւելի մեր կեանքէն ազդուած՝ քան մեր կեանքին վրայ ազդող գրականութիւն մը: Միայն թէ, այդ քիչին մէջէն անգամ՝ այսօր շատ քան կորսուած է, թերթերէ հաւաքուած կամ վերատպուած չըլլալուն համար:

«Գալով այսօրուան, եթէ հրաշք է կարգ մը գրողներու անհատական միջոցներով հոս-հոն գիրքեր հրատարակելը տակաւին, անուրանալի է՝ միւս կողմէ, որ ներկայ ամբողջ հայ գրականութեան մէջ գոյութիւն չունի գիտակից

կամ անգիտակից ձգտումը *ազդելու* ժողովուրդին վրայ, զայն պատրաստելու եւ քարճրացնելու դէպի նպատակ մը՝ որ ծփուն միգամած մը չըլլայ միայն, այլ տեսանելի եւ հասանելի իրականութիւն մը:

«Իրաւ է թէ կարելի չէ, մեր այս ցրուածութեան մէջ, այդպիսի արդիւնք մը սպասել գրողէն միայն: Ասոր համար՝ անհրաժեշտ են ունեւորին աշակցութիւնը, մեր կազմակերպուած ճիգը եւ այն նուազագոյն հսկողութիւնը նաեւ՝ որ աւելորդը պիտանիէն կը գատէ ու մէկդի կը թողու:

«Բայց ասիկա՝ ծանօթ պատմութիւնն է, գոր պատմող կայ քայց լսող չկայ, շատո՞նց ի վեր արդէն ...» (Արեւ, թ. 5960):

Այսպէս, թէեւ թերահաւատ, սակայն բնաւ չէ դադրած այս թմբուկը հնչեցնելէ ազգին ականջին՝ վտանգը, կորսուելու վտանգը ցոյց տալով: Բայց դժբախտաբար միշտ անխելի միացած է եւ ասոր համար, ինչպէս միշտ, զժգոհ է ինք շատ իրաւամբ:

Թէքէեանն իր գլխաւոր եւ անտեղիտալի այս գաղափարին հետ, մտատանջուած է նաեւ ուրիշ գաղափարով մը, որուն վրայ յաճախ ծանրացած է: Ան կ'ուզէ որ ազգին մէջ ընտրանի մը պատրաստուի (Արեւ, թ. 5456): Ասոր համար ալ շատ գրիչ շարժած է, սակայն դժբախտաբար այս մարդին մէջ ալ իր խօսքերը «անապատի քարոզիչի» մը խօսքերուն ճակատագիրն ունեցած են:

Ասոր համար ան տեսակ մը յուսահատութեամբ դիտել կու տայ.

«Հասած ենք այնպիսի մտայնութեան եւ հոգեբանութեան մը այսօր՝ որ *պահելը* կը կազմէ մեր գործունէութեան գերագոյն նպատակը, *ազգ պահելն* սկսեալ՝ մինչեւ սրահ մը կամ ոեւէ քարենպատակ միութիւն մը պահելը: Չենք անդրադառնար՝ որ բառը իմֆին, *պահել*, իր մէջ վախի գգացում մը ունի, եւ վախով կարելի չէ ոեւէ կարեւոր գործ կատարել: Ատկէ գատ՝ հանրային հաստատութիւն մը որպէսզի պահուի՝ նորէ՛ն ձեռննեղութեան, նորէ՛ն նորոգութեան կը կարօտի: Իսկ կայ, պահպանումին հետ՝ յաւելումի հարցը: Եթէ մինչեւ իսկ աղաղակող ըլլար անոր պահանջը, տարին եւ տարիները կ'անցնին ու երեւան չի գար նոր մարմինը կամ նոր գործը որուն մասին կը խօսուի, եւ որուն անհրաժեշտութեան համոզուած են ամէնքը: Անոնք որ կրնան նախաձեռնել՝ վստահութիւն չունին ոչ իրենք իրենց ոչ ալ ժողովուրդին վրայ: Ամէն նոր ձեռնարկ կը պահանջէ աւելի մեծ գոհողութիւն մը քան հինի մը շարունակութիւնը, իսկ գոհողութիւն ընելու համար՝ պէտք է հաւատք ունենալ: Չտեսնելու չեմք, դեռ չեղածին վրայ այդ հաւատքն է որ այսօր կը պակսի մեզի՝ մեր ենթադրեալ խելացիներուն եւ ստոյգ հարուստներուն մանաւանդ որոնք շատ քան կրնային ընել եւ չեն ընել ոչ միայն ծուլութեամբ կամ ագահութեամբ այլ նաեւ՝ անհաւատութեամբ» (Արեւ, թ. 5989):

Սակայն զարմանալի է որ այսօրն շատ իր միտքը զրազեցնող այս հարցերուն լուծում մը գտնելու համար երբ իր գաղափարի ընկերները եւ բարեկամները նախաձեռնարկ եղան Ազգային Հիմնադրամը հաստատելու, եւ զայն արդիւնաւորելու համար անոր առաջին վարչութեան ու Հիմնադիրներուն մէջ տալիս զինք, որպէսզի օգտուին իր գաղափարներէն, հակառակ անոր որ ասիկա իր մշակած գաղափարներուն յաղթանակն էր եւ հետեւաբար պէտք է զինք հըրճուեցնէր, մեծ դժկամակութեամբ եւ գրեթէ թերահաւատութեամբ մօտեցած է գործին, եւ միշտ տարակուսած է անոր յաջողութեան մասին:

Անոր գոնէ հիմնաւորումը որ տեսաւ, եղաւ իր մխիթարութիւնը եւ անշուշտ իր խմբագրական-քարոզչական աշխատանքին մէջ իր ցանած սերմերուն արդիւնքը, ինչ որ պզտիկ գոհունակութիւն մը չէր անշուշտ իրեն համար:

Բայց եթէ շատ տաք չէր իր վերաբերումը եւ շատ թերահաւատ էր անոր յաջողութեան, վասնզի ինք ալ ենթարկուած էր՝ այն հաւատքի պակասին, զոր ազդէ ամբողջ վարակած է, եւ որ ինք խիստ կերպով կը քննադատէր:

Իր «Հաւատքով գործել» խմբագրականին մէջ (Արեւ, թ. 6199) ան կը գրէ.

«Եթէ չենք գործեր եւ չենք խորհիր անգամ այդ *կենսական հարցերուն* մասին, պատճառը ա՛յն է հաւանորէն կամ վստահորէն, որ *չենք հաւատար* թէ կրնանք օգտակար խորհուրդ մը ունենալ եւ գործ մը կատարել: Մենք զմեզ չափազանց անգոր կ'ըգանք՝ մինչեւ իսկ ընդունելու համար թէ կրնանք ոեւէ միջոցով ազդել մեր ճակատագրին վրայ՝ երբ դէպքերը յամբարար կամ գահավիժօրէն հշնն գայն:

«Թո՛ղ ցոյց չտրուին մեզի այն տկար փորձերը՝ որոնք հագիւ մերք ընդ մերք եւ հոս կամ հոն կը կատարուին մեքենակամօրէն, յղացման երկար եւ ծանր տագնապներէ, յանախ նաեւ ցաւցնող ու զայրացնող խթանումներէ ետք: Լինելանական այդ արտադրութիւններուն մէջ կը պակսին հոգին եւ կայ, ի փոխարէն, ոեւէ ձեւով ու չափով *բան մը* ըրած ըլլալու ոգին, որոնց մէկին պակասն ու միւսին ներկայութիւնը՝ ի հիմանէ կը խաթարեն գործը, գրեթէ չհասցնելով քարիքը որ անկէ կ'սպասուէր:

«Մենք կը տառապինք այսօր, արտասահմանի մէջ, ամենէն աւելի հաւատքի թուլութենէ, հաւատքի քիչ կամ մեծ թիւով, տեղական կամ ընդհանուր միջոցներով կատարուելիք գործերու արդիւնաւորութեամբ վրայ»:

Եւ ասկէ է որ առաջ կու գայ իր *դժգոհութիւնը*, որ *կերպով մը ընթերցողը* ցնցելու հանգամանքն ունէր:

Ասիկա կը տեսնուի իր «Գոհութիւն եւ դժգոհութիւն» խմբագրականին մէջ (Արեւ, թ. 5989), ուր կ'ըսէ.

«Դժգոհութիւնը յառաջդիմութեան ստեղծիչ է, պայմանաւ միայն՝ որ անկեղծ եւ լուսամիտ դժգոհութիւն մը ըլլայ: Գոհութիւնը պէտք է զգացուի առաւելապէս՝ թափուած նիգէն եւ ոչ թէ բաղուած արդիւնքէն, որ միշտ թերի կը մնայ: Գոհութիւնը ընկերային զգացում մը չէ, այլ անձնական: Հաւաքական կեանքի մէջ՝ գոհութենէն քան դուրս չի գար, եւ գոհ ազգերը, մինչեւ իսկ գոհ կազմակերպութիւնները, շուտով կ'այլասերին, կը տկարանան ու կ'իյնան»:

Եւ ինք *չ'ուզեր որ ընթերցողները եղածով գոհանան եւ աւելին չձգտին: Զ'ուզեր որ թուլութիւնն ու անտարբերութիւնը տիրապետեն:*

Ասոր համար է որ ան կ'ըսէ.

«Քնացողներն ու գոհացողները պէտք է «մէկ պարկի մէջ» դնենք, անոնք նոյն վնասը կուտան ազգին:

«Երբեք պատահած չէ, Թուրքիոյ մէջ ուր շատերս ծնած ու մեծցած ենք, եւ արտասահմանի մէջ ուր կ'ապրինք այսօր տարիներէ ի վեր, երբեք պատահած չէ, կ'ըսենք, որ ազգային կեանքի մէջ «ի՞նչու պէտք»ի զգացումը տիրէ այնպէս ընդարձակ ինչպէս այսօր՝ ընդդէմ ոմանց այն համոզումին թէ ընելու վրայ են ինչ որ պէտք է եւ ինչ որ կարելի է, հանդարտօրէն, դանդաղօրէն,

առանց միտք յոգնեցնելու թէ արդեօք իրապէս պէտք եղա՞ծն ու կարելի եղա՞ծն է որ կ'ընեն ...:

«Ձե՛նք կրնար նոյնքան վնասապէս խօսիլ ուրիշ գաղութներու համար, բայց այստեղ Եգիպտոսի մէջ ազգային զգացումը կը պաղի տարուէ տարի, ամբողջ ընտանիքներ, սերունդներ, զանգուածներ կը դադրին Հայութեան կեանքովը հետաքրքրուելէ, ոմանք լեզուէն, ուրիշներ եկեղեցիէն կը հեռանան հետզհետէ, դեռ հայ են անունով միայն, առանց որ այդ անունը թունդ հանէ իրենց սիրտը, յիշատակի եւ յոյսի կապով մը գիրենք կապէ Հայութեան մեծ մարմինին» (Արեւ, թ. 6164):

Շատ յատկանշական են նոյն այդ խմբագրականին («Նոր եւ ուրիշ գործեր», Արեւ, թ. 6164) հետեւեալ տողերը, ուր կը ներկայացնէ պատկեր մը, որուն համար իրապէս գոհ կարելի չէ ըլլալ եւ ոչ ալ քուն՝ ամէն բան վարդա-գոյն տեսնելով:

«Ոչ ազդատները, ոչ մարգական ակումբները, ոչ ալ եկեղեցիքն ու դպրոցը երեսի վրայ ձգելու դիտում մը, կամ անոնց տրուած աշխատութիւնը չափազանց գտնելու ձգտում մը կայ այս տողերուն մէջ: Անոնք ամենքը օգտակար եւ կարեւոր են անշուշտ, — պայմանաւ որ մեզ չգոհացնեն, չհնացնեն, եւ մեզի չներշնչեն այն վստահութիւնը թէ էականը կատարուած է անոնցմով:

«Էականը ատոնք չեն եւ էականին գիտակցութիւնն ու պահանջը կը վախճանք թէ կորսուելու վրայ են՝ մասամբ մըն ալ ատո՛նց պատճառաւ:

«Այսպէս, երիտասարդութեան ստուար մեծամասնութիւնը անհադորդ է հիմա Հայութեան թէ՛ ընդհանուր եւ թէ տեղական կեանքին: Ոմանց համար — որոնք միւսներէն աւելի Հայ մնացող մասն են, դարձեալ — շարժումը, խաղն ու իրենց պատկանած ակումբին յաղթանակը ամէն բան է: Մտաւորական աշխատանքը կա՛մ բնաւ գոյութիւն չունի կամ, եթէ ունի, չափազանց հարեւանցի եւ յաճախ օտարոտի աշխատանք մըն է: Ամենափոքր հատուած մը միայն կը մօտեցնայ հայ գիրին ու խօսքին, հայերէն թերթ եւ գիրք կը կարդայ եւ հայկական դասախօսութիւններու ներկայ կ'ըլլայ: Մնացեալները, մինչեւ իսկ անոնք որ ուրիշ օրեր հոն կը հաւաքուին խաղի համար, չեն երեւիր այդ նոյն սրահներուն մէջ՝ երբ իրենց համար սորվելիք բան մը կայ այնտեղ: Եւ ասիկա աղետ մըն է, եւ ասիկա յառաջ կուգայ իրենց տուններուն, դպրոցներուն եւ առ հասարակ իրենց ապրած հայկական միջավայրին՝ ազգային տեսակետով կրած *անկումէն*»:

Եւ այս պատկերը, որ այսօրուան երիտասարդութեանն է, շատ ճիշդ եւ իրական պատկեր մըն է:

Հոս կայ ցաւոտ հարց մը, որ դարմանի կը կարօտի, եւ այդ դարմանին վրայ ոչ ոք կը մտածէ.

Թէ՛քէ՛նանը կ'ըսէ.

«Պէտք է ընդունիլ, ինչպէս կ'ընեն եւ կ'ըսեն մեր մէջէն ոմանք, մինչեւ իսկ այնպիսիներ որոնք պատասխանատու պաշտօններ կը վարեն, թէ կեանքը մենէ աւելի զօրաւոր է եւ թէ, ինչ որ ալ ընենք պիտի չկրնանք նորահասներու այսօր մասնակի օտարացումը եւ վաղը՝ գիրենք շրջապատող ժողովուրդին մէջ ձուլումը արգիլել: Մենք այդպէս չխորհեցանք, չենք խորհիր այսօր ալ: Մենք հաւատացինք եւ դեռ կը հաւատանք՝ որ հարիւր հազարներու հասնող գաղու-

թափառութեան համար կարելի էր — պէտքը ճանչնալէ եւ հաւատքը ունենալէ ետք, անշուշտ — արդիւնաւոր աշխատանք կատարել, աշխատանք որուն գերագոյն ձգտումն ըլլար գաղթական Հայոց զաւակներուն սորվեցնել իրենց լեզուն, պատմութիւնն ու գրականութիւնը:

«Մենք անթիւ անգամներ ըսինք, ըսին մեզի նման ուրիշներ եւս, թէ գիրն ու գրականութիւնը ազգապահպանման հօրագոյն միջոցներն են ներկայիս՝ շնորհիւ տպագրական արուեստին ու թղթատարական միջոցներուն զարգացման, եւ թէ անհրաժեշտ է օգտուիլ անոնց ընծայած առաւելութիւններէն՝ օտարացման հեղեղին դիմադրել կարենալու համար: Ըսինք բայց չստեղծեցինք, որովհետեւ անո՛նք որ ըլլա՛յ իրենց պաշտօնով, ըլլա՛յ իրենց դրամով պիտի կատարէին այս գործը, կարնառնա եւ կարնամիտ ազգասէրներ էին, գիրին պէտքը առեւտրական նամակագրութեան եւ լրատուութեան մէջ միայն ըմբռնող ո՛ւ հայ-ազգասիրութիւնը հայ-աղքատասիրութեան մէջ տեսնող:

«Ո՛րքան յաճախ ըսուած է, այս էջերուն մէջ, թէ մանկապարտէզներն ու նախակրթարանները — որոնք կարելի էր — օգուտ չունին՝ եթէ անոնցմէ ելլող հայ տղաքը պիտի լիւնէին վերջէն, հայերէն գիրքեր եւ հանդէսներ պիտի չտըրուին իրենց, գեղեցիկ քովանդակութեամբ եւ գեղեցիկ տպագրութեամբ *հոր, կենդանի* գիրքեր եւ հանդէսներ, որոնք զանազան աստիճաններ ունենան նաեւ, գրուած ըլլան ոմանք փոքրերու եւ քիչ ուսեալներու, ուրիշներ՝ մեծերու եւ զարգացածներու համար, եւ ամէնքն ալ աժան, շատ աժան՝ ըլլան մանաւանդ: Նոր նախակրթարաններու պէտք եղած դասագիրքերն իսկ չհայթայթուեցան այն մեծ Հաստատութեան կողմէ որ նախակրթարաններ կը պահէր^(*), հասկնալի է. թէ ի՛նչ կրնար ըլլալ այս պահանջին տուած (կամ չտուած) պատասխանը ազգային մշակոյթով ազգապահպանման գործը հոգացող մեր ազգային մարմիններուն ...:

«Եղած են մաս մը Հայեր — ու միշտ պիտի ըլլան դժբախտաբար, այսուհետեւ աւելի քազմաթիւ՝ ինչ որ ալ ընենք — որոնք հայերէն չգիտնալով, իրենց ազգը ճանչցած են օտար լեզուով գրուած գիրքերու ընթերցմամբ, գրուած Հայերու թէ օտարներու կողմէ: Անոնցմէ ոմանք, շնորհիւ այդ ծանօթութեան, նոյնքան եռանդուն եւ ազգօգուտ հայրենասէրներ դարձած են որքան մեր ամէնէն հայրենասէր հայագէտները: Բազմաթիւ օրինակներէն յիշենք անմոռանալի Տիգրան Երկաթը եւ Նուպար փաշաները — եւ այլապէս՝ Կեսարիոյ եւ Կիլիկիոյ շրջաններուն մէջ ապրած անանուն կամ անուանի թրքախօս Հայերը, որոնք աւանդաբար արդէն կը ճանչնային ու կը սիրէին իրենց ազգը եւ կը ծառայէին անոր: Արգիլուած չէ յոսալ, թէ վաղը օտարութեան մէջ եւս, պիտի ունենանք ոչ-հայախօս Հայեր նոյն զգացումով տոգորուած, բայց որոնք այս անգամ ճանչցած ու սիրած պիտի ըլլան իրենց ազգը՝ առաւելապէս սերտելով անոր անցեալն ու ներկան ոչ-հայերէն հրատարակութեանց մէջ:

«Բայց այս հրատարակութիւնները, հիմա, որոնք անհրաժեշտութիւն մը դարձած են եւ կը կատարուին հայերէն չգիտցող հայ նոր սերունդին մօտ հայ ազգային քրորականութիւնը մղելու նպատակաւ, մեզի մոռցնելու չեն ո՛չ օտարներու համար օտար գրականութեամբ ըլլալիք հայկական քրորականութիւն պէտքը, եւ ոչ

(*) — Ակնարկութիւն՝ Բարեգործականին:

ալ, մանաւանդ, հայ գիրին եւ գրականութեան տրուելիք մղումին անհրաժեշտութիւնը» (Արեւ, Թ. 6109, 2 Փետր. 1939, Հայկական Բրոքսկանտը, Hayastan-ի հրատարակութեան առթիւ):

Թէթէեանը շատ իրաւամբ դիտել կու տայ. «Մեր հանրային կեանքը առաջնորդուելու պէտք ունի: Անոր պակասած ամէնէն կարեւոր բանն է առաջնորդութիւնը, մանաւանդ այս միջոցիս» (Արեւ, Թ. 6160):

Բայց ո՞վ պիտի կատարէ այդ առաջնորդութիւնը: Թէթէեանն անոնց վրայ ալ կը խօսի եւ կը բացատրէ: Այս առթիւ կը խօսի նաեւ մամուլով առաջնորդութեան ալ մասին, սա կերպով.

«Գալով մամուլին, ան քիչ մը աւելի ընդհանրական է իր գաղափարական բնութեամբը, նիւթապէս միշտ տեղակաթ ըլլալով հանդերձ: Բայց մամուլը, որքան ալ ազդեցիկ եւ նոյնիսկ տարածուած ըլլայ, որքան ալ «առաջնորդող» անունը տայ իր որոշ յօդուածներուն (խմբագրական), լաւագոյն պարագային՝ կը պատրաստէ միայն առաջնորդութիւնը, կ'օգնէ անոր՝ քան կը կատարէ զայն: Ասիկա մեծ դեր մըն է արդէն, զոր եթէ խղճմտօրէն գործադրէ՝ կրնայ հպարտ ըլլալ եւ ըսել թէ իր ազգին լա՛ւ ծառայած է: Կը խօսինք ամբողջ մամուլին համար, անկախ եւ կուսակցական» (Արեւ, Թ. 6160):

Այս դերը լիովին կատարած է Թէթէեանը, պէտք է ըսել, ողջմտութեամբ եւ լուրջ դատողութիւններով, բայց քիչ մը յոռետես չհետեւելով խօսելով ժողովուրդին:

Ամէն բանէ Թէթէեանին դժգոհութիւնը զինք մղած է քննադատի դիրք առնելու հանրային հաստատութեանց հանդէպ: Իր համոզումով.

«Քննադատութիւնը, որ ժամանակակից մշակոյթին ամենէն ազդու գործիքն է եւ միեւնոյն ատեն ամենէն ապահով ուղեցոյցը ամէն մարդի մէջ, մեզի համար գոց տուի մըն է, կամ առարկայ մը գոր իր կեղծին վրայ միայն կը նանչնանք եւ չնանչնալուս պատճառաւ՝ անկէ սոսկում կ'զգանք երբ ան դիպումով ցոյց տայ իր գուլթը: Այնչափ վարժուած ենք կեղծին, տժգոյնին, անագոյնիկին՝ որ իրականը կեղծ կը համարենք եւ անկէ կը վախճանք ինչպէս չտեսնուած նիւաղէ մը: Կա՛մ՝ քան եւ աղբ կը նետենք անոր վրայ եւ կամ՝ ականջնիս ու աչքերնիս վրէժնալով անոր դէմ: Հայկական կեանքին մէջ՝ քննադատութիւնը գործունէութեան այն ձեւն է, որուն հանդուրժած չենք՝ ու կը թուի թէ պիտի չհանդուրժենք երբեք. կը գոհանանք անոր փոխարէն մեր սրտին վրայ սեղմելով գրպարտութիւնն ու հաշիւոյանք մէկ կողմէ եւ վարդաջուրով օրհնութիւնն ու խնկարկութիւնը՝ միւս կողմէ:

«Քննադատութիւն չունենալով՝ չենք կրնար ինքզինքնիս նանչնալ, չնանչնալով ինքզինքնիս՝ չենք կրնար մեզի պակասը լրացնել եւ չենք կրնար, նաեւ, աշխարհի մէջ մեր տեղը գիտնալ: Չնանչնալով մեր արդի վիճակը, մենք մեր մէջ կը վատնենք մեր քիչ մը ոյժը ամուլ, անօգուտ եւ յաճախ բանդիչ ձեռնարկներու՝ երբ պէտք ունինք այդ ոյժին ամէն մէկ մասնիկին, աշխարհի շարժումին շարժակից ըլլալու համար:

«Այս շարժումը գլխու պտոյտ տուող արագութեամբ մը կը կատարուի հիմա: Մենք, գլխու պտոյտ տուող արագութեամբ մը, մեր գտնուած ափ մը տեղին վրայ ոտք եւ ձեռք կը շարժենք՝ ոչ թէ նոր բան մը շինելու այլ եղածը կոտրելու համար: Եւ չենք հասկնար, իսպա՛ռ չենք հասկնար՝ որ առաջին

անհրաժեշտ նիգը պետք է կատարենք այս խելացնոր շարժումները կասեցնելու նպատակով, երկրորդը՝ քննադատութեան ուղեցոյց գործիքը շինելու եւ երրորդը՝ աշխարհի մէջ մեր տեղը ունենալու համար ...» (Արեւ, թ. 2753):

Եւ իրապէս քննադատութիւնը սիրած է, նոյնիսկ չվարանելով քննադատել իր բարեկամները, կամ բարեկամ հաստատութիւնները, որոնց օգտակարութեան համոզուած է: Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան իր խմբագրական կեանքին առաջին օրերէն համակիր եղած է եւ անոր զարգացումին, տարածումին ու ամրապնդուելուն ջերմ փափաքողը: Իրեւ խմբագիր ինչ որ կրնար ընել անոր համար ըրած է:

Թէեւ անոր վարիչները, մանաւանդ ընդհանուր տնօրէնը, անձնապէս իրեն բարեկամ մարդիկ եղած են, բնաւ չէ քաշուած քննադատելէ այս մարմինը, ուր տիրապետող սակաւապետութիւն մը գոյութիւն ունեցած է սեղանաւորական մտայնութեամբ եւ ո՛չ թէ գաղափարական ոգիով:

Թէքէեանը, որ շատ բան կ'ակնկալէր Բարեգործականէն՝ իրր ազգային վերակազմութեան գործին նպաստող մարմին, չտեսնելով անոր վարիչներէն ոմանց մէջ այս ոգին եւ իր փնտռած ձգտումը, բաւական կծու կերպով քննադատած է զայն եւ ասոր համար անոր վարիչներէն ոմանք վիրաւորուած ու վրշտացած են, վասնզի քննադատութեան տոկալ չեն սորված եւ միայն խնկարկութիւններ ընդունելու վարժուած են:

Թէքէեանն այս մարմնին նկատմամբ իր վերապահութիւններն ու քննադատութիւնները ունենալով հանդերձ, երբեք անտեսած չէ անոր առաւելութիւնները:

«Ինչ դիտողութիւն ալ որ երբեմն ունեանք Բարեգործականի հետեւած ուղղութեան կամ կատարած գործերուն նկատմամբ, սա՛նք մարիտ է որ ան իր գեկոյցներով յաճախ հանրութիւնը տեղեակ կը պահէ իր կեանքին, իր ըրածին եւ ընել ուզածին մասին: Չունինք ուրիշ ոեւէ մարմին, մեծ կամ պզտիկ, որ գէթ անոր չափ գործադրէ ամէն հանրային հաստատութեան վրայ դրուած այդ պարտքը» (Արեւ, թ. 5951):

Թէքէեանը՝ միշտ լուրջ եւ նոյնիսկ վերէն նայող պզտիկութիւններու՝ շատ ժլատ եղած է իր գովեստին մէջ եւ շատ ջգադրուած՝ երբ Բարեգործականին մէջ տեսած է մեծ հաստատութեան մը վայել լրջութեան պակասը եւ այն թացիկ ձեւերը, զորս կիրարկած է անոր քարտուղարը իր անունով:

Թէքէեանը կեղծաւոր բառերով լեցուն Ձեկոյցէ մը ազդուելով անգամ մը (Արեւ, թ. 5957) խմբագրականի մը նիւթ ըրած է զայն:

«Ըսելու ձեւը ըստածին չափ կարեւոր է ...: Ձեռք վարանի յայտնելու թէ թէլամի չափազանց հեռւաւ ձեւ մը ունին Բարեգործականի գեկոյցները, միշտ եւ համապագ, որ աւելի աչի կը զարնէ երբ գեկոյցը աւելի երկար եւ բովանդակութիւնը աւելի կարեւոր է՝ սա կամ նա տեսակէտով: Կ'ընդունինք որ այդ գրութիւնները Միութեան բրորականտն ընելու ձգտումն ունենան. ինչ որ կը մերժենք՝ այն է որ այդ ձգտումը չափազանց յայտնի եւ տարածուած ըլլայ անոնց մէջ, որ անցնելով մարմինին ու իր կատարած գործին վրայէն ծաւալի միջեւ անձերը, միջեւ այն անձերը նոյնիսկ՝ որոնք դեռ ոչինչ ըրած են ոչ ազգին ոչ Միութեան համար, որոնք անունով անգամ ծանօթ չեն հանրութեան, քայց օրին մէկը յանկարծ վարչութեան մէջ պաշտօնի կոչուելուն առիւ կ'ար-

Ժանանան խոշոր գովեստներու — յօգուտ Միութեան՝ կը խորհուի անշուշտ: Այսպէ՛ս, ... զեկոյցին մէջ եւս՝ որ պիտի շահէր եթէ ւեւիլի ժուժկալ ըլլար իր որակումներուն մէջ, մէկուն՝ փոխ-նախագահի «վաղուց իրեն վերապահուած (?) կարեւոր պաշտօնը» ընդունելուն առթիւ «ինչ սրտագին յարումով եւ դատումով» Միութեան նուիրուած ըլլալը չյիշէր, եւ ուրիշի մը Յանձնաժողովի անդամ նշանակումը չծանուցանէր՝ կցելով անոր անունին «համակրելի երիտասարդ մը» տիտղոսը, որպէս թէ համակրելիութիւնը դեր մը կատարէր ելեւմտական գործերէ հասկնալու մէջ ...»:

Այս քննադատութիւնները հայկական մտայնութեամբ, բնական է, լաւ աչքով չեն դիտուած եւ չատեր ցաւած են իրմէ, սակայն անխոտոր շարունակած է ան իր ճամբան, իբրեւ պարտականութիւն ըսելով ճշմարտութիւնը, վասնզի տարեցի «պարտականութիւններուն մաս կը կազմէ նշմարտութիւնը ըսել անոր (երիտասարդին — Ա. Ա.) միշտ եւ միայն նշմարտութիւնը այնպէս ինչպէս ինք կը տեսնէ եւ կը դաւանի զայն, նախ իւրաքանչիւր գործի մասին իր մտին ու սրտին ինքնաքերար իրեն թելադրած «փոքր» նշմարտութիւնը եւ յետոյ իր կեանքին հիմը դարձած նշմարտութիւնները՝ որոնք անցեալէն եւ իր մեծերէն իրեն կուգան եւ անյեղիկ են եւ ամէն քանի չափը կը կազմեն: Իրա՞ւ, Պղատո՞նն է ըսեր՝ թէ «նշմարտութիւնը իրապէս մաքրագործում մըն է բոլոր կիրքերու». տարեց մարդիկը ասոր մօտ քան մը զգացած են եթէ չեն ալ կրցած ըսել, ու ասոր համար ահա՛ որդեգրած են, իսկոյն իրենց հանդիպած այսօր այս եւ երէկ «պարտականութիւններ եւ ոչ թէ իրաւունքներ» առածածել խօսքերը» (Արեւ, թ. 7407):

Վերջին տարիներուն իր տարիքը եւ իր փորձառութիւնը իրաւունք տուած են իրեն այսպէս հեղինակօրէն խօսելու նորահասներու եւ զանոնք յորդորելու որ «մտածել գիտնան» վասնզի «քաղաքացին միմիայն մտածմամբ կրնայ փրկուի», ինչպէս ըսած է Ալէն փիլիսոփայ-գրագէտը (Արեւ, թ. 2755): Եւ իրաւամբ դիտել տուած է. «Ժողովուրդները այնչափ ւեւիլի զարգացած կ'ըլլան հաւաքաբար՝ որչափ զգացումէ չտարուելով մտածումին յարգ կ'ընծայեն եւ մտածումով կը տարուին: Նոյնիսկ քացառիկ պահերու, երբ զգացումն է որ կը պոռթկայ զանգուածին մէջ, կը գտնուին կամ պէտք է գտնուին վարիչներ, այսինքն ընտրանիէն մարդիկ, որոնք այդ զգացումին մասնակցելով հանդերձ՝ զայն կ'ըմբռնեն եւ կը վարեն մտածմամբ» (Արեւ, թ. 2755):

Իր փափաքն է եղած որ այս ժողովուրդը «մտածել գիտնայ», մտքով կամ իմաստութեամբ չարժի, քանի որ «Միտքը կը քարեխառնէ զգացումը՝ զայն զսպելով երբեմն եւ զգացումը կը քարեխառնէ միտքը՝ մեղմելով անոր խստութիւնը: Նոյնքան անհրաժեշտ է մէկը որքան միւսը ինչպէս անհատին համար (քան մը որ շատ յայտնի է) նոյնպէս եւ ազգին համար (ինչ որ միշտ չի յիշուիր): Ազգը որուն մէջ միտքը միայն կը մշակուի կամ միայն զգացումը, տկար ազգ մըն է՝ եթէ միտքը զինք լաւ սպառագինած իսկ ըլլայ, կամ եթէ զգացումը զինք ըրած իսկ է ամէնէն ազնիւ եւ ամէնէն կտրիկ ազգերէն մէկը» (Արեւ, թ. 6317):

Ահա մտքերը որ գլխաւորաբար առաջնորդած են Թէքէնանը, որ առողջ գատողութեամբ ուզած է առաջնորդել ազգը, նոյնիսկ այնքան սառնասիրտ գատաստանի մը ենթարկելով հայեւթուրք յարաբերութիւնները, զանոնք վի-

րաբնական պէտքը ներկայացնելով, սա առողջ մեկնակէտը ունենալով՝ թէ ազգերու մէջ ո՛չ բարեկամութիւնները եւ ո՛չ ալ ատելութիւնները կրնան յաւիտենական ըլլալ^(*)։

Ասոնք բոլորը ցոյց կու տան թէ Թէքէեանը եղած է լրջամիտ եւ առողջ դատողութեամբ խմբագիր մը, որ տարբեր պայմաններու մէջ աւելի արդիւնաւոր դործ մը կրնար կատարել նոյնիսկ խմբագրական ասպարէզին մէջ, հակառակ անոր որ լրագրող ըլլալու կոչումը քիչ ունէր՝ խառնուածքով հապճեպի, արագութեան, հեւհեւ վազքի մարդը չըլլալով, մինչ անոնք լրագրութեան պահանջն են։

Կարելի էր իրմէ օգտուել առաւելագոյն չափով, եթէ դուրս հանուէր ան պայքարի առաջին գիծէն եւ լրագրի մը անհրաժեշտ մասը կազմող հազարումէկ մանրամասնութիւններով զբաղելու հարկադրանքէն։

Այդ պարագային ան պիտի կարենար հանդարտ մտքով արտադրել յօդուածներ, նման միւս յօդուածներուն, որոնց վրայ խօսեցայ, իբր իսկապէս չինիչ եւ իրապէս «առաջնորդող»։

Բայց մեր պայմաններուն մէջ ասիկա հնար չըլլալով, Թէքէեանն ալ չէ կրցած գերծ մնալ մեր բոլոր խմբագիրներուն ճակատագրուած դժբախտութենէն, գրելու հարկադրուած ըլլալով բազմաթիւ խմբագրականներ, որոնք օրուան մը համար իրենց նշանակութիւնը ունեցած են եւ բնաւ պիտի չյիշատակուին որեւէ կերպով, հակառակ անոր որ Թէքէեանը անոնց վրայ հոգի ու սիրտ մաշկեցուցած է, կամ անոնց համար յուզումներու ենթարկուած։

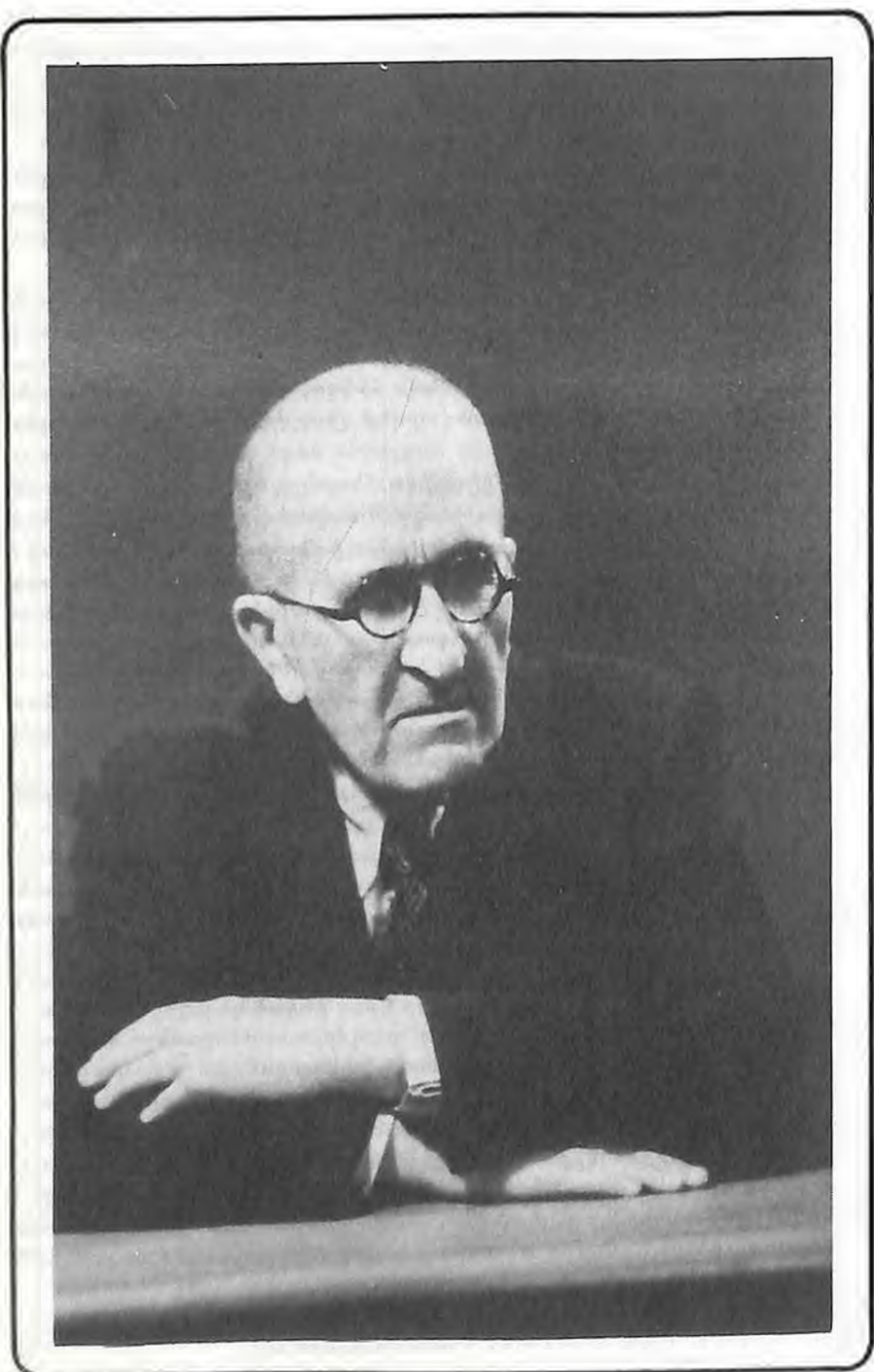
Մասնաւորապէս ան իբր անունով եւ գործով իսկական վահան մը պարտաւորուած է պաշտպանելու իր անձը, իր գաղափարները եւ իր համոզումները յարձակումներու դէմ, որոնք ամէն օր գործադրուած են ապերասան եւ յաճախ գոհճիկ լեզուով մը, որուն պժգանքն ունէր ան։

Պայքարելու այդ գոհճիկ եղանակը արեւելահայերէն է որ մեզի փոխանցուած է։

Թէքէեանը տակաւին 1916-ին իր «Կովկասահայերը» խորագրով յօդուածաշարքին մէջ, ուր կը խօսի անոնց առաւելութիւններուն եւ շնորհներուն վրայ, ինչպէս նաեւ՝ պակասութիւններուն, գրած է սա տողերը, որոնց վրայ կ'արժէ ուշադրութիւն դարձնել․

«Ի՞նչ է որ մեզ յուսախար կ'ընէ, բաւական շատ նոյնիսկ, եւ ռուսահայ կեանքի ... բոլոր դրական կողմերուն մեր վրայ թողած գեղեցիկ տպաւորութիւնը կ'արեւ մէկ հարուածով։ Ըստ իս սա՝ թէ գործելու անհրաժեշտ մէկ պայմանը՝ համաձայնիլ, գաղափարակցիլ՝ սորված են անոնք, բայց տակաւին չեն սորված բան մը որ աւելի դժուար է, — իրարու հետ տարակարծիք ըլլալու, տարակարծիք խումբերու միջեւ կոռելու եղանակը։ «Գաղափարի հոսանքներ», «շերտաւորումներ», «սկզբունքային տարբերութիւններ» կ'ըսեն եւ ահա այդ հոսանքներն ու շերտաւորումներն ու սկզբունքները իրարու կը բաղդին այնպէս՝ ինչպէս ջրհանկիրներ կամ լժարներ ... կարծես թէ անհատներէն տաշուած ամբողջ բրտութիւնը եւ մաքրուած ամբողջ կեղտը մէկդի դրուած է ու յանկարծ

(*) — Տեսնել Արեւին 1931 Մարտ 6-18-ի բիւրով յոյս տեսած յօդուածաշարքը, որ պիտի արտատպուի անշուշտ իր գործերուն ամբողջական հրատարակութեան մէջ։

մէջտեղ կը դրուի երբ խումբն է որ խումբին դէմ կ'ելլէ, երբ հասանքն է որ կը գործէ: Մարդիկ կը ներեն ինքզինքնուն, խօսքով եւ գործով — եւ ասիկա ոչ միայն այսօր, այլ Արծրունիի եւ աւելի առաջ Նազարեանի ու Նալպանտեանի օրերն է ի վեր— ոնիրներ որոնց գաղափարն իսկ պիտի ընդվզեցնէր զիրենց եթէ խնդիրը անհատական ըլլար: Բայց սկզբունքին համար է եւ այդ պատճառաւ ամէն քան կը ներուի: Քառորդ դարէ ի վեր, յորմեհետէ Արծրունին մեռած է եւ այդ *անվճռելի* ուրիշ հանրային գործիչ մը յաջորդած չէ անոր, հաւաքականութիւնները հետզհետէ աւելի զօրացած քայց աւելի ալ գէշցած են այս տեսակետով, իրենց կատարած մէկ բարիքին դէմ տասը չարիք գործելով» (Արեւ, թ. 146):

Թէքէեանը չէր կրնար նախատեսել թէ քանի մը տարի ետք իր դէմը պիտի ունենար անոնցմէ մէկը, որ այդ ջրհանկիրներու եւ լօտիներու վայելուչ բերտութեան եւ կեդտին գերադրական մէկ մթերքովը Պահիրէի մէջ հրապարակ պիտի գար, եւ Թէքէեանը այնքան պիտի ազդուէր այդ զարչանք ազդող պայքարէն, որ ջրայնացած կոպիտ հակառակորդին անպատկառ եւ սառորին լեզուէն՝ պիտի կորսնցնէր երբեմն իր պաղարիւնն ու ինք ալ պիտի գործածէր խիստ լեզու:

Իր համոզումով «կուսակցութիւնը թշնամութիւն չէ» (Արեւ, թ. 3077), սակայն ինչպէս ինք չատ լաւ կը դիտէ. «Մեր մէջ, կամ այն է որ քաւական հասուն չենք ու մեր հանրային կեանքը թոյլատու չէ կուսակցական կանոնաւոր գործունէութեան, ու այդ պարագային պէտք է լուծուին կուսակցութիւնները. եւ կամ՝ անխտիր բոլոր կուսակցութիւնները պէտք է հետեւին օտար չէկալ կուսակցութեանց օրինակին ու իրարու հանդէպ եթէ ոչ սիրալիր՝ գէթ քաղաքավար եւ պատշաճ վարմունք ունենան:

«Իժրախտարար՝ մեր կուսակցութիւնները՝^{*}» նախ իրրեւ ապստամբական կազմակերպութիւն ստեղծուած են, ոմանք այդպէս ալ կը շարունակեն մնալ, ու ասկէ յառաջ կուգայ անկարելիութիւնը զանոնք՝ իրրեւ կուսակցութիւն՝ թէ ազգին մէջ եւ թէ իրարու հանդէպ օրինաւոր դիրքերու վրայ պահելու:

Բայց կուսակցական կիրքը այնքան սաստիկ է մեր մէջ, որ ամէն ծայրայեղութիւն կը գործուի այդ անունով, եւ կուսակցական թերթերը կարծէք տեսական գօտեմարտի մը մէջ են, ընթերցողները զգուցեցնելու աստիճան:

Այնպէս որ ոմանք խորշանք մը ունին անոնց նկատմամբ եւ անոնց գոյութիւնը վնասակար կը նկատեն:

Թէքէեանն այս մասին համաձայն չէ եղած: Ան քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութիւնը կարեւոր կը նկատէ. «Բանի դեռ դատ մը ունինք եւ քանի դեռ այդ դատին տէր կանգնող գիտակից գոհողութիւններու պէտք կայ արտասահմանի մէջ, անհրաժեշտ են դեռ այսօր ու վաղը: Այս ալ մեր խորունկ համոզումն է, ու եթէ այդպէս չըլլար՝ պիտի չպահէինք գէթ մեր կուսակցութիւնը, մենք որ արտասահմանեան կուսակցութիւններու մեծ անպատեհութիւններն ալ գիտենք՝ ի փոխարէն այդ մէկ առաւելութեան» (Արեւ, թ. 6077):

Եւ երբ կուսակցութիւններ կան, բնականաբար անոնք պիտի մաքառին իրարու հետ, հարկադրելով իրենց թերթին խմբագիրները որ գօտեմարտին:

(*) Բնագրին մէջ քառք սխալմամբ տպուած է *կուսակցականները* — Վ. Դ.:

Անոնք որ կը հետեւին կուսակցական մամուլին վէճերուն՝ գիտեն թէ անոնք ինչպէս կը մղուին:

Թէքէեանը իր խառնուածքին ու նկարագրին անյարմար այս գօտեմարտութեան մէջ պարտասած, ջղայնացած է, եւ ասկէ տուժողը հայ զրականութիւնն ու ընթերցողները եղած են: Վասնզի իր ջղագրգիռ եւ յուզուած վիճակին մէջ չէ կրցած խաղաղ մտքի եւ անդորր մտածութեան կարօտ նիւթերու մշակութեամբ զրադիլ, եւ շարունակ օրերով վիճարանելով զրադած է:

Այս իրեն զգուանք պատճառող աշխատանքը բոլոր զինք մօտէն ճանչցողները գիտեն թէ ան հաճոյքով չէ որ կատարած է, հակառակ անոր որ անիկա դիւրին էր: Ինք իսկ առիթով մը ըսած է. «Բանավէճը հրապարակագրութեան ամէնէն աժան տեսակը կը համարեմք եւ միտք շինելու տեսակէտէն ալ ամէնէն ամուլ միջոցը» (Արեւ, թ. 2618):

Բայց պարտաւորուած է ան հրապարակագրութեան այս ամէնէն անշահ տեսակը մշակել, վասնզի եղած են պահեր, ուր ուրիշ գործով զրադելու իր ընդունակութիւնը կորսնցուցած է, զի ջիղերը պարտասած են եւ զինք հարկադրած պատրաստ նիւթը՝ հակառակորդին պատասխանելու դիւրին գործը, նախընտրել եւ այսպէս ամէնօրեայ խմբագրականին նիւթը պատրաստ ունենալ: Ասիկա դառն բան մըն է եւ ինք գոհ չէ եղած այս իրողութենէն:

Այս բանը չէ ծածկած ինք իսկ: Երբ օր մը իրարու պատահեցանք՝

— Ի՞նչ կ'ընես, ինչո՞վ կը զրադիս, — հարցումիս՝ սա կերպով պատասխանեց.

— Եթէ Արեւ եւ Յուսարեւ կը կարդաս, կը տեսնես թէ ի՞նչ կ'ընեմ: Անոնք կը գրեն, ես կը պատասխանեմ: Գրեթէ ամբողջ ըրածս այս է:

Եւ իրապէս այս է որ ըրած է, անշուշտ ոչ շատ յօժարութեամբ, թերեւս տառապելով, սակայն պաշտօնին եւ պարտականութեան բերմամբ գործելով հարկադրարար, եղանակով մը՝ որ հաշտ չէր խառնուածքին հետ:

Գիղամ Գալաֆեանը, որ բաւական մօտ եղած է իրեն 1908–1922 շրջանին, շատ իրաւամբ գրած է. «Թէքէեանի մղած պայքարները անհասկնալի եղած են ինձի համար: Ինձ կը թուի թէ ան կը ջանար ինքզինքը համոզել թէ չի խրտչիր այդ բանէն: Այլապէս ինչպէ՞ս բացատրել որ այն անձը որուն աչքին ամէն ինչ կերպով մը կ'անօտրանար, կ'անմիտանար, խորշանքը չունենար մարմին առ մարմին կոխի մը, որ զինքը իրեն ինչքա՞ն անհաղորդ միտքերու եւ նպատակներու հետ կ'ապման մէջ պիտի դնէր» (Հիւանդանոցի տարեցոյց, 1947, էջ 106):

Թէքէեանը, որ բժախնդիր էր իր գրածներուն ձեւին, ոճին եւ լեզուին, ինչպէս Թորգոմ պատրիարքը ըսած է իրաւամբ՝ դժուարածիւն էր եւ ժամանակի կը կարօտէր, բայց խմբագրի իր կեանքին մէջ յաճախ այդ ժամանակը պակասած է իրեն: Ան պէտք ունէր ճիգի եւ նախապատրաստական աշխատանքներու, որոնց հոգին յօժար էր բայց մարմինը տկար՝ առաւելապէս հոգեկան պատճառներով:

Թէքէեանը իրաւունք ունեցած է գրելու. «Ինչպէս ամէն բան, հրապարակագրութիւնն ալ կը յատկանշուի եւ կ'արժէ գրողին անձովը, անոր մտքին եւ նկարագրին զօրութեամբը»: Եւ ներշնչուելով օտար հեղինակէ մը իրը հրապարակագրութեան նշանաբան ըսած է թէ պէտք է տատանիլ, ո՛չ լաւ ո՛չ գէշ բաներու, ո՛չ հմայքի եւ ո՛չ հատուածի առջեւ, պահել պէտք է միշտ, մարդու

մեր ուղիղ հասակն ու յստակ նայուածքը ամէն երեւոյթի եւ պատահարի դիմաց (Արեւ, թ. 6123):

Արդարեւ, Թէքէեանը պահած է մարդու իր ուղիղ հասակը եւ յստակ նայուածքը ամէն երեւոյթի եւ պատահարի դիմաց:

Թէքէեանը ունի նաեւ խմբագրականներ, որոնք սահմանուած են ասպրելու եւ պէտք է ասորին, ոչ թէ մոռցուին եւ լրագրական հաւաքածոներու մէջ թաղուած մնան:

Անոնցմէ ոմանք մեր ազգային կեանքին ու պատմութեան թանկագին վաւերագրերն են, իսկ ուրիշներ՝ մեր ազգային նկարագրին դրական ու բացասական կողմերուն վրայ ուսումնասիրութիւններ:

Իսկ նորութիւնը, որ իրմով մտած է մեր լրագրութեան մէջ, այն մասնաւոր ուշադրութիւնն է որ ան ընծայած է միջազգային մտաւորական շարժման՝ ծանօթացնելով եւրոպական հրատարակութիւնները եւ անոնց մէջ մշակուած գաղափարները, թերթին խմբագրականի սահմանուած սիւնակը գոնէ չաբաթը անգամ մը գրականի վերածելով:

Անոնք չափազանց հրահանգիչ, միտքը զարգացնող, հայ միտքը համաշխարհային շարժման հետ յարաբերութեան դնող գրութիւններ են, որոնք իրապէս առաջնորդողի դեր կը կատարեն, նոր հորիզոններ կը բանան հայ ընթերցողներուն միտքին առջև եւ երբեմն այ տշրխտուն . . . եթէ անիկա տեսնել գիտնայ:

Օրինակ մը տալու համար, թէ ի՞նչպէս Թէքէեանը կ'ուզէր հրահանգել այս ժողովուրդը՝ անոր մատնանշումներ ընելով, ըսեմ թէ 1929-ին հրատարակած է լեւ Բիւսուտտրին վրայ խմբագրական մը, ուր մէջ բերած է անոր ծրագրին առաջին յօդուածը, որ շատ յատկանշական եւ մեր ազգին համար հրահանգիչ է:

Ահա այդ յօդուածը.

«Նախ ազգային յեղափոխութիւն, յետոյ ընկերային քարեշրջում: Կարելի չէ յաղթական ապստամբութիւն մը կատարել ժողովուրդին միայն մէկ դասակարգին միջոցաւ, պէտք է ամբողջ երկիրը մասնակցի անոր: Լեհաստանի անկախութեան հարցը կրնայ վերջնականապէս լուծուիլ միայն այն ատեն՝ երբ Ռուսիա յաղթուի Գերմանիայէն եւ Գերմանիա Ֆրանսայէն» (Արեւ, թ. 3098, 15 Ապրիլ 1929):

Այս տողերը որքա՛ն մեզի պիտի պատշաճէին: Կասկած կ'ա՞յ, արդեօք, թէ ամէն բան մէկ անգամէն, թէ՛ ապստամբութիւն, թէ՛ յեղափոխութիւն եւ թէ՛ բարեշրջում մէկ անգամէն կատարելու փորձը, ժողովուրդին մէկ փոքր հատուածին միջոցաւ, մեր դժբախտութեան գլխաւոր պատճառը հղաւ, եւ մենք ձախողեցանք բոլորովին Արեւմտահայաստանի ազատագրութեան գործին մէջ, իսկ ռուսական Հայաստանի ազատագրութիւնը, ինչպէս ըսած է Թէքէեանը, «երջանիկ դիպում մը եղաւ միայն՝ զոր շուտով դժբախտ արկածի մը վերածեցինք» (Արեւ, թ. 2823, 23 Մայիս 1929): Վասնզի մեր մէջ գտնուեցան որոշ դասակարգի մարդիկ, որոնք տակաւին կէս ճամբուն վրայ իսկ ամէն բան վերջացած համարելով, փոխանակ ուժերու համագործեամբ ամբողջ ազգը շարժման մէջ դնելու՝ առանց սպասելու մանուկ հանրապետութեան հիմնաւորման, իրենց տիրակալութեան վրայ միայն խորհեցան:

Այս հրահանգիչ խմբագրականներու կարգին պէտք է յիշատակել նաեւ անոնք, որոնք ուղղակի ազգին նկարագրին բարձրացման ծառայելու բնոյթն ունին, կը ձգտին սրբազրել անոր թերութիւնները:

Թէքէկանը՝ ուշիմ գիտող եւ վերլուծող՝ շատ յատկանշական դիտողութիւններ ունի, — յաճախ շատ ալ նուրբ, — մեր ազգային նկարագրին մասին:

Իր դիտողութիւնները բոլորն ալ արժէքաւոր, աւելի նիւթ ունին մեր թերութիւնները քան առաւելութիւնները, որոնց վրայ շատ հաւատք չունի Թէքէկանը:

«Հնուց ի վեր Հայ խմբագիրներու երկու տիպարներ ունեցած ենք: Անոնց մէկ մասը շոյած են ժողովուրդը եւ մէկ մասն ալ միայն հարուածած են զայն եւ շարունակ անոր թերութիւններէն հառած են: Առաջիկները՝ բերելու աւելի յաջողութիւն ունեցած են քան երկրորդները, բայց օգուտի տեսակէտով կը խորհիմ թէ վերջիկներն են որ աւելի օգտակար եղած են»:

Թէքէկանը, առանց Կարապետ Փանոսեանին՝ կոպտութեան սահմաններուն մօտեցող եւ շատ խիստ արտայայտութիւնները ունենալու, իր ամբողջ խմբագրական կեանքին մէջ բնաւ չէ շողումած ժողովուրդը, մանաւանդ հայ անհատները:

Յաճախ իր դիտողութիւնները նրբամտութեամբ եւ փափկութեամբ ներկայացուցած ու երբեմն ալ ուղղակի ճակատին տուած է ժողովուրդին, երբ մանաւանդ ղդայնացած է: Ան տեղ մը ըսած է.

«Մեր ազգային նկարագիրը թերութիւն մը ունի, պզտիկ կամ մեծ թերութիւն մը ... որուն վրայ անդրադարձած չենք երբեք, — մեր ամէն մէկ քառին վայ թօնօնելով ծանրութիւն կը դնենք, ըլլա՛յ իբրեւ խօսող, ըլլա՛յ իբրեւ պատասխանող» (Արեւ, Թ. 5954, 30 Յուլիս 1938):

Ազգային նկարագրին մաս կազմող այս թերութենէն Թէքէկանն ինք ալ գուցէ զերծ չէ մնացած, հակառակ իր շատ բարեկիրթ, կենցաղագէտ եւ քաղաքավար անձնաւորութիւն մը ըլլալուն:

Անիկա երբեմն կորսնցուցած է իր պաղարիւնը եւ գրած տողեր, որոնք բաւականէն աւելի խիստ են. սակայն այս տեսակ պարագաներ քիչ պատահած են:

Առհասարակ խիստ բարեկիրթ ու նրբութեամբ վիճող մը եղած է, մանաւանդ իր հասունութեան տարիներուն:

Բայց ձեւին հոգածու՝ երբեք խնայած չէ իր խօսքը, երբ ազգին թերութիւնները ցոյց տալու իր հրապարակագրական պարտականութիւնը կը կատարէր՝ իրեն ժողովուրդին դաստիարակիչը, ինչպէս պէտք է ըլլայ խմբագիր մը:

Տակաւին 1909-ին Շիրակին մէջ (էջ 443) կը գրէր. «Ուրիշներուն քող ըլլայ ազգը շողո՞րթելով խաբելու եւ փայփայելով քնացնելու տխուր արժանիք, անոր պզտիկ տաղանդները հանճարներ ցոյց տալու, անոր մանր յատկութիւնները մեծ առաքինութիւններ ներկայացնելու, արձակով եւ ոտանաւորով անոր իր մէջէն ծնելիք արշալոյսեր աւետելու վաճառականութիւնը յօժարակամ կը թողում անոնց որոնք մակարոյծներ են ազգին մարմինն փակած, եւ կը վախճան որ երբ ամբողջ ճշմարտութիւնը անոր ըսելու ըլլան ան գուցէ ուժգին ցնցումով մը կը թօթուրի, եւ կը թօթուէ գիրքն ալ իր վրայէն:

«Անոնք մինչեւ հիմա սա՛ մեղեդին երգեցին շարունակ, որ հայը զինք

շրջապատող ուրիշ ժողովուրդներուն վրայ առաւելութիւններ ունի որոնք զինքն ապրեցուցած են ու կ'ապրեցնեն որքան որ ալ ջարդուի, որքան որ ալ հալածուի: *Ասիկա ճիշդ եղած է անցեալին մէջ, երբ ուրիշները չէին ինչ որ են հիմա.* — *Թերեւս:* Այս քարոզումը օգտակար եղած է ազգին, իրեւ միջոց մը ինք իր վրայ հաւատք ունենալու եւ չքուլմալու, չյուսահատելու, իրեն վերագրուած ցեղային առաքինութիւնները զարգացնելու. — չեմ կարծեր, որովհետեւ ատարդիւնքին նշոյլը գոնէ չտեսնամ, եւ ընդհակառակը՝ տեսնամ որ ետ գացինք շարունակ, անշուշտ այն պատրանքով թէ յառաջ կ'երթայինք կոր ու պիտի երթայինք՝ մեր ազգային էութեան խորը լարուած անժանօթ զգայանակով մը կարծես, որ կը քաւէր ինքնին ու պետք չէր ձգել ազգային ներքին արմատական քարեկոտորումներու:

«Եւ ի՞նչ են մեր այն յատկութիւններն ու առաքինութիւնները որոնք մասնաւոր ըլլային մեզի եւ ուրիշներուն հոյ չգտնուէին: — Ինչ որ ունինք բերեւ յատկութիւններ եղած են ժամանակին, քայց կրնանք ըսել թէ անոնք բոլորն ալ հաւասարապէս այլասերած ու եղած են այսօր բերութիւններ. ներքամտութիւնը կեղծիքի փոխուած, անհատապաշտութիւնը՝ իրերատեցութեան, ինքնավստահութիւնը՝ անիշխանութեան, իւրացականութիւնը (assimilation) կապկութեան եւ գաղափարապաշտութիւնը՝ վերածուած սանձարձակ տիրացութեան, — ահա ինչ որ հիմա կը գտնենք մեր մէջ եւ որով պետք է եղեր որ անվրդով քննանք ու վստահինք նակատագրին ...:

«Գրողներ կան որոնք քննակնէն ջանք մը ունին միշտ հանելի ըլլալու իրենց ընթերցողներուն, սա՛րկու միջոցներէն մէկը գործածելով, — կա՛մ աղէկ ըսելով անոնց եւ կա՛մ գէշ ըսելով՝ միօրինակ ու բուն կերպով գէշ, անոնց դիմացիին՝ ոսոխին կամ մրցակիցին: Մերիւնները մեծ մասամբ աւելի դիւրին գտած են այս երկրորդ եղանակը, զոր չափազանց կը դիւրացնէին արդէն պարագաները: Աւելցուցէք ասոր վրայ՝ ժողովուրդին մէկ հատուածին, իմա՛ կուսակցութեան մը հանելի ըլլալու ձգտումն ալ, եւ կրնաք հետեւցնել թէ որչա՛փ անկախ է գրողը, որչա՛փ արդիւնաւոր ըլլալ կոչուած է իր աշխատութիւնը:

«Ինձի համար, գուցէ չափազանց հնօրեայ հրապարակագրական պաշտօնի ըմբռնումով մը, ասոր գլխովին ներհակ ուղղութեան մը կը հետեւիմ այստեղ, որովհետեւ կը կարծեմ թէ շատ նորասէր ըլլալու պէտք չկայ մեր վիճակին մէջ, եւ որովհետեւ կը տեսնեմ թէ միւս ուղղութիւնը բանի մը չի ծառայեր»:

Արդարեւ, Թէքէեանը իրեւ խմբագիր աւելի ազգին թերութիւններով քան թէ առաւելութիւններով զբաղած հրապարակագիր մը եղած է: Հետեւաբար՝ յոռետես, դժգոհող, զանգատող խմբագիր մը:

Ան դժուարահաճ է ո՛չ միայն այլոց, այլեւ ինքզինքին նկատմամբ:

Անոնք որ իր աշխատութեան եղանակը տեսած են մօտէն, գիտեն թէ որքան դժուար կ'արտագրէր, եւ որքան շատ կ'ոլորէր իր գաղափարները արտայայտող նախադասութիւնները՝ զանոնք բազմաթիւ սրբագրութիւններու եւ յղկումներու ենթարկելով:

Եւ այս՝ ո՛չ միայն իր բանաստեղծութիւններուն, այլեւ իր արձակ գրու-

թիւններուն ու խմբագրականներուն մէջ, որոնք մամուլին մէջ անգամ կը սըր-
բագրուէին:

Ան ինչպէս ներողամիտ էր ազգին թերութիւններուն եւ դժգոհ էր անկէ,
ինչպէս նաեւ իր անձէն, դժգոհ էր նաեւ հայ անհատներէ, անձնաւորութիւն-
ներէ, որոնց հանդէպ իր գանգատները եւ վերապահութիւնները աւելի
չեշտուած տոգով մը կ'արտայայտէր:

Արեւին «Առաջին խօսք»ին մէջ ան կ'ըսէ. «Կիտի չունենայ ընկերական ու
նիւթական աւելի կամ նուազ շողշողուն դիրքերուն՝ ռամիկներու կամ շահա-
խնդիր նկարագիրներու վրայ ներգործող շլացում», եւ բաց ճակատով ան չի
վարանիր ըսելու. «Մենք չենք յարգեր ու կ'ուզենք որ ժողովուրդն ալ չյարգէ
նիւթական ու ընկերական դիրքը երբ անոր չեն միանար մտքի եւ սրտի յատ-
կութիւններ, եւ մենք չենք ծոխր բոլոր այս յատկութիւնները ունեցող ամե-
նաբարձր անձնաւորութեան մըն ալ առջեւ՝ երբ ան զանոնք իսպառ չի դներ,
պէտք եղած պահուն, իր ազգին ու իր հայրենիքին ...»:

Եւ կը շարէ իր ատելութիւնները, զորս կը տածէ ազնուութիւն չունեցող,
զոհողութեան եւ ժողովրդասիրութեան ոգիէ զուրկ անհատներու դէմ «ինչ
դիրքի եւ մտքի տէր ալ ըլլան» անոնք:

Արեւի հրատարակութեան «Վեցամսեակ»ին (Արեւ, Թ. 81) նշանակելի են
սա տողերը, որոնք նկատումներու եւ ակնկալութիւններու առջեւ չթեքելու
համոզումէն կու գան:

«Անձնապէս Արեւ-ի խմբագրապետը կրնայ ինքզինքին սա արդարու-
թիւնն հատուցանել՝ Բէ հանրային գործի մէջ երբեք գինք կասեցուցած չէ րա-
րեկամ մը վշտացնելու նկատումը՝ քերես ալն պատնառու որ մարդոց անձ-
նական կեանքով չի գրադիր ինք՝ այլ անոնց կատարած հանրային գործովը, եւ
երբ րարեկամ մը ատիկա չորոշելու չափ նեղմիտ է եւ կը վշտանայ, աւելի լաւ է
այդպիսի մէկը րարեկամ չունենալ ...»:

Բայց անկեղծ ըլլանք ըսելու համար թէ տակաւին մեր ժողովուրդը չէ
հասած այն բարձրութեան, ըմբռնելու համար այս տեսակ անկախ ոգիով
լրագրի մը հրատարակութեան օգտակարութիւնը, քանի որ չողորթութեան եւ
սուտին աւելի յարգանք ունի՝ քան անկեղծութեան եւ ճշմարտութեան: Եւ
վստահ եմ թէ Թէքէեանն իր խմբագրական կեանքին մէջ տառապած է միշտ ասոր
համար, խառնուածքով անընդունակ ըլլալով թեքելու կամ աս ու ան խնկարկե-
լու՝ կեղծաւորութեամբ:

Ինք ուղիղ մէկն էր, եւ իւր այն թերեւս իր ըմբռնումով հրատարակուած
լրագիր մը կրնար կրթիչ գեր մը կատարել: Թէքէեանը ատոր ձգտած է յաճախ՝
իր բարեկամները վշտացնելու գնով:

Թէքէեանը պաշտած է «յանդուգն եւ քիչ մըն ալ խիզախ քնաւորութիւն-
ները, որոնք իրենց գաղափարին պաշտպանութեան համար ամէն նկատում
ոտքի տակ կ'առնեն, իրենց րարեկամները վշտացնելէ չեն վախնար եւ անժո-
ղովրդական ըլլալը հոգեքնին չեն ըներ»:

Թէքէեանը եղած էր այդ տիպարով խմբագիր մը, մանաւանդ իր երիտա-
սարդ օրերուն, ուր չափազանց խիստ եղած է եւ աններող ամէնուն հանդէպ:

Աղեքսանդրիա իր հրատարակած Ծիրակին մէջ անողոր խստութիւն մը
ցոյց տուած է բոլոր օրուան գիրքերուն եւ հրատարակութիւններուն համար:

իսկ 1909-ին Հայ թերթերու Համար ունի տողեր (Ծիրակ, էջ 299-300), որոնք չափազանց խարանդոկ են, ինչպէս նաեւ Հայ դպրոցներու Համար, որոնք «մէյ մէկ բոյն տգիտութեան, իրենց հոգաբարձուական եւ ուսուցչական խումբերով որոնք կ'աշխատին, այո կ'աշխատին, նորագոյն սերունդն ալ սպանդանոց դրկել միւսներուն ետեւէն»:

Իսկ ժողովուրդը «արարիչ եւ արարած այս ամէնուն, աղբիւր եւ ընդունարան չարեաց, որ կը ծափահարէ դատապարտելին, կը պատժացնէ ամօթալին, տգեղութեան, ստութեան եւ խաբէութեան կը հանի եւ կ'աստուածացնէ ապուշութիւնը, որ սակայն՝ քաղդատելով վերիններուն հետ, ինքն ժողովուրդն ըլլալու չմեղանքն ունի, ինք զանգուածն է անգոյն, անանուն՝ մինչ միւսները ընտրեալներ են իբր թէ, հատընտիր — շատ ընտիր — ծաղկաբաղի մը ծաղիկները ...»:

«Եւ այս ժողովուրդն է, եւ մենք իր զանազան ներկայացուցիչներն ենք, որ այսօր յուսահատած ենք եւ ամէն բան անպայման սեւ կը տեսնենք՝ երէկ մեր յիմար խանդավառութեանը մէջ ամէն յոյս ներքի համարելէ ետք, մենք ենք որ, հանրային ամէն առաքինութենէ, ամէն կարողութենէ զուրկ ազգ՝ մեր բնաջնջումին նակատագրականութեանը կը հաւատանք իբրեւ անխուսափելի բանի մը եւ վերարկուի տակէ կը փսփսանք իբրաւ, իբր փրկութեան միջոց, իբրեւ ամէնէն խելացի — ամէնէն շոշորք ու տափակ — գիւտը մեր ուղեղին՝ կրօնափոխ ըլլալ, մենք ենք որ մեր Ազգ. ժողովին մէջ, այս ամենածանր րոպէին, դեռ ձեւականութիւն կը փնտռենք եւ անձնականութիւն կ'ընենք, *դեռ կը վիճինք*՝ փոխանակ ձեռքերնիս աչքերնուս վրայ գոցած, ինչպէս քողովական կրօնատեղիի մը մէջ. լուռ խորհրդածելու, հոգինիս բերքել-մաքրելու եւ Հոգին-Սուրբի ներշնչումին սպասելու, որմէ յետոյ միայն՝ ներշնչուող պիտի կրնար խօսիլ եւ միւսները միայն մտիկ պիտի ընէին անոր ...»:

Եւ այս ոճով կը շարունակէ իր պարտականը:

Թէ՛ չէ՛ հանր՝ ժամանակին հետ քիչ մը հանդարտած եւ նորանոր աղէտներու ազդեցութեան տակ աւելի լրջախօս դարձած՝ այսքան խիստ չէ եղած յետոյ. սակայն իր դժգոհութիւնը միշտ մնացած է հանդէպ Հայ ժողովուրդին, Հայ դպրոցին, Հայ մամուլին եււն.:

1909-ին, ճգնաժամային րոպէի մը, անիկա կ'որոտայ գրեթէ. «Խղմի գերազանց պարտք մըն է ինծի համար կրկնել, — որովհետեւ ամենախիստ, քայքայ նաեւ ամենաանկեղծ համոզումս է ան, — թէ հայ ազգին գոյութեան սպառնացող էն մեծ վտանգը ներքին վտանգ մըն է հիմա, որ աւելի խորագոյնցիկ եւ վնասական է՝ քան քուր ջարդերն ու հալածանքները: Ազգին հոգին է որ ծիրած է, ազգին կորովն է որ սպառած է, ազգին խելքն է՝ նոյնիսկ՝ որ ծռած կամ թռած է: Երեւոյթները այնքան որոշ են, որ չեմ գիտեր ի՞նչպէս կարելի է լռել մէկու մը որ աչք ունի ու կը տեսնէ, այն հրապարակախօսին՝ որ իր միակ պարտականութիւնը չի համարեր հանելի ըլլալ իր հասարակութեան:

«Հետուէն, նայելով քրտակասութեան կապանքներովը կաշկանդուած թրքահայ զանգուածին վրայ՝ կը խորհէինք թէ կազմը առողջ էր անոր ներքեւ, թէ կը բաւէր որ անոր միջոց տրուէր՝ ան պիտի փքթէր եւ ուռնանար վերստին: Արտասահմանի հայութիւնը, իր փոքրամասն յեղափոխական հետեւորդներովն եւ ստուար մեծամասնութեամբն իր չեզոքներուն ու անտարբերներուն, մեր

աչֆին՝ արմատախլուած հայութիւնը միայն կը ներկայացնէր, արմատախլուած եւ այդ պատճառով այլասերած, տառապող հայրենիքին հեռուէն օգնութեան հասնելու իր նիգին անկարողութեան մէջ գայրագին եւ ծովուկած, նակատագրականօրէն ինքն իր վրայ դառնալու եւ գարնուելու, ինքն իրմով մաշելու դատապարտուած:

«Մինչդեռ հոս, երկրին մէջ, կոյս հայութիւն մը կար, ցաւին մէջ աւելի ազնուացած, ննշումին տակ գտուած ու մաքրուած աւելի՝ որ երրորդ գտնէր իր շարժելու ազատութիւնը՝ գոնէ պիտի տար ապացոյցը ցեղին այն դարաւոր ողջախոհութեան որ եղծուած էր անդին: Ազատութիւնը — յարաբերական ազատութիւն մը, դեռ խօսքի եւ գիրի միայն — մէկ հարուածով կարծես օտարացուց բնավայրի այս հայութիւնն ալ իր վաղնջական աւանդութիւններէն, ըստ ամենայնի գայն նմանեցուց իր արտասահմանի եղբայրներուն:

«Արտասահմանի փոքրամասնութիւնը եկաւ մտաւ անոր մէջ — ո՛ր էր որ եղած տեղը մնար — եւ իր օտարոտի ձգտումներովը, նաեւ հեռաւորի եւ անուններու եւ քառերու իր հրապոյրովը՝ օգնեց գայն ի կորուստ մատնելու: Ինչպէս որ արտասահմանի մէջ շատ տարիներ, հոս ալ կուսակցութիւններու շահը մախադասուեցաւ ազգին շահերուն: Կուսակցական մրցակցութիւնը միակ շարժիչ ուժն էր եւ իւրաքանչիւր կուսակցութեան յաջողութիւնը՝ միակ նպատակը որուն աշխատեցաւ հասնիլ ի գին ամէն քանի: Ասիկա թրքահայութեան անկումին մէկ շատ որոշ չափանիշն էր, որուն չկրցանք համոզել, ափսո՛ս, ամէնէն ողջամիտներն ու քարեացականներն անգամ այս ժողովուրդին եւ մասնաւորաբար անոր առաջնորդներուն՝ մեր խնդը ազգին հոգւոյն գոնէ այս ապականութիւնը խնայելու համար» (Շիրակ, Գ. չրջան, էջ 373):

Այս ապականութեան դէմ անիկա իր հրապարակագրական կեանքին մէջ պայքար մղած է անընդհատ, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ:

Այս պայքարէն զատ, որ յուսահատ մաքառում մըն էր, ունեցած է մի քանի շատ հիմնական մտատանջութիւններ, որոնք իբր հրապարակագիր զինք գրադեցնող գլխաւոր գաղափարները եղած են:

Առաջնորդուած սա գաղափարէն — որ ինք յայտնած է իր խմբագրականներէն մէկուն մէջ — «անհատներու կեանքին մէջ յուսահատութիւնը երբեմն կրնայ արդարացուիլ, ազգի մը՝ երբեք», շարունակ չէ դադրած քարոզել, իր օգտակար դատած գաղափարներով վերականգնելու համար մեր ազգը, թէեւ յոռետեսութեամբ՝ վասնզի շատ հաւատք չունէր թէ իր քարոզութիւններէն պիտի օգտուի ազգը, որ կարծես թէ խուլ է՝ առողջ մտածութիւններու, անտարբեր է՝ չինարար ձեռնարկներու, անփոյթ է եւ մեղկացած, չուզեր թօթուելիլ, թմրութենէ արթննալ եւ աշխատիլ ու գործել:

Այնպէս որ կը վախնամ եւ սոսկումով կը նախատեսեմ թէ իր եւ իրեն պէս մտածող առաջնորդներու գաղափարները ըմբռնուած չըլլալուն համար, հազիւ կէս դար ետք, ուրիշ սերունդ մը պիտի յաջորդէ ներկայ սերունդին, հոգիով աւելի եղծուած եւ նուազ հայ: Եւ եթէ այդ օրերուն գտնուին տակաւին քանի մը իսկապէս հայ սիրտով մարդիկ, պիտի աւաղեն եւ պիտի ըսեն. «Գտնուեր են մարդիկ որ վտանգը տեսնէր են, բայց հասկցող չէ գտնուեր»:

Եւ այն օրերուն թերեւս առաւելագոյն չափով մը պիտի զգան մեծութիւնը Թէքէիանին, որ իբրեւ հանրային մարդ լաւ առաջնորդ մը, անշահախնդիր

դեկավար մը եւ մեծ ազգասէր մը հղած է, բայց դժբախտաբար իր ժամանակակիցները իր առաջնորդութիւնը պէտք հղածին պէս չեն զնահատած:

Միհրան Տամատեանը, որ շատ մօտ բարեկամ մը հղած է իրեն, իր մասին խօսելով չար իրաւամբ ըսած է.

«Վահան Թէֆէեան մարդ մըն էր՝ քառին վեհագոյն իմաստով, ան Հայ մըն էր՝ լաւագոյն Հայ մը. ան անձ մըն էր, ղէմք մըն էր ժամանակակից Հայութեան մէջ, մեծ միտք մը, մեծ սիրտ մը, մեծ հոգի մը, որուն կորուստը սարսափելի կը թուի քոյր անոնց որ զինք նանչցան: Ան քննող եւ քննադատող, պայքարող ու ոգորող ոյժ մըն էր, *ախոյեան* մըն էր ուղղամտութեան, *մարտիկ* մըն նշմարտութեան, իր կռիւի գէնքը *գրիչն* էր, գրիչ որ՝ միացած իր խօսքին եւ իր գործին՝ զինք անպարտելի կը դարձներ, ան գերազանցապէս անշահախնդիր, անաչառ եւ անկաշառ հանրային գործիչ մըն էր, տիպար հայրենասէր մը, գաղափարի առաքեալ մը, ներշնչեալ քերթող մը, միանգամայն նրբաճաշակ արձակագիր մը, անսոցիտ հրապարակագիր մը, լարելիովն *խմրադրասկոտ* մը, կուսակցական լուսամիտ *ղեկավար* մը՝ վերջապէս: Լայն, քազմակողմանի զարգացումի տէր, հոգեկան բարեմասնութիւններով հարուստ, ան քազմապատկուած անձնաւորութիւն մըն էր կարծես, ո՛ր որ կարելոր ծառայութիւն մը, ազգօգուտ դեր մը կար կատարելիք, ան հոն ներկայ էր միշտ, յօժար եւ պատրաստակամ իր մասնակցութեան քաժինը բերելու» (Արեւ, №. 8026):

Է. ՄԱՍ

ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Ե.

«Մեռնիլը բաւական չէ սրբանալու հա-
մար, պէտք է սրբութեամբ վարուած
ըլլալ հայրենիքի շահերուն հետ»:

ԹԷՔԷԿԱՆ

(Ժողովուրդի ձայնը, 28 Դեկտ. 1920)

*Իր սրտակից բարեկամը՝ Միքայէլ Կիւրճեան, որուն չափ ո'չ ոք մօտ ե-
ղած է Թէքէեանին, անոր կեանքին նուիրուած իր յօդուածը կը սկսի սա տողե-
րով.*

«Որքան որ հանելի է —քառին ազնուական իմաստովը— Թէքէեանի
գրական գործը եւ հանրային գործունէութիւնը ուսումնասիրել, այնքան սըր-
տաբեկիչ է զբաղիլ իր կեանքովը, որ եթէ Ալֆոնս տը Վիննիէն տոամերգուած
Ռոմանթիք Զաթթերթընի կեանքին նման մոռայ եւ եղբրական չեղաւ, ոչ ալ ող-
բալի՝ ինչպէս *տէքատան* Բօլ Վելլէնինը, գերծ չեղաւ սակայն, մանաւանդ իր
երկրորդ եւ վերջին շրջանին մէջ, մեծ տառապանքներ եւ դառնութիւններ»
(Արեւ, Թ. 8301):

*Եւ կ'ուզէ որ Թէքէեանին հիացողները, մասնաւորապէս անոնք որ Ե-
գիպտոսէն դուրս կը գտնուին եւ զինք կը ճանչնան իր գրածներէն միայն, ծա-
նօթանան անոր կեանքին, որպէսզի աւելի եւս սիրեն զինք՝ իր կրած խաչին
համար, ու աւելի խորապէս հասկնան ինչ բան որ կայ իր բանաստեղծութեան
մէջ՝ ցաւագիտութիւն մարդկային եւ ապրուած:*

Թէքէեանը, ըստ իր սրտակիցին, «չեղաւ երջանիկ մարդ մը, քառին հա-
սարակ, ընկերային իմաստովը: Բախտաւոր մարդ, այո՛, բայց միայն քախտա-
ւորութեամբ մը, թեւ մեծ, այն է իր բանաստեղծի հրաշալի տաղանդը զոր ու-
նեցաւ ծնած օրէն եւ պահեց մինչեւ իր մահը: Ասկէ դուրս անբախտութիւն
միայն, ամէն տեսակի: Եւ ո՞վ գիտէր որ նոյնիսկ այդ սկզբնական քախտաւո-
րութիւնը չէ եղած պատճառ որ իր կեանքը ըլլար այն երկարատեւ պանդխտու-
թիւնը զոր երիտասարդ տարիքէն սկսեալ՝ պտըտցուց, քաշկոտեց մէկ երկրէն
կամ քաղաքէն միւսը, մէկ պանդոկի կամ քանսիօնի խոնարհ սենեակէն ուրիշ
մը. նոյնքան կամ աւելի խոնարհ, ոչ մէկ տեղ վայելելով ընտանեկան կեանքին
մնայուն քաղցրութիւնները, ապահովութիւնը եւ հանգիստը:

«Առեւտրականի գաւակ, Եւրոպա հաստատուած առեւտրականներու ազգական, ինքն ալ տակաւին երիտասարդ՝ մտած անոնց մօտ, գործի ասպարէզի մէջ: Կեսարացի Թէֆէեանը որ խելիքի եւ ուշիմութեան կողմէ վար չէր մնար իր համշիրականներէն, պիտի կրնար յաջողիլ եթէ յարատեւէր. պիտի կրնար իր նիւթականը ապահովել, առանց դադրելու գրականութիւն ընելէ, ինչպէս որ ըրած են եւ կ'ընեն շատ մը հայ եւ օտար գրողներ, իր պարապոյ ժամերը լի ու լի պիտի բաւէին որպէսզի կէս դարու ընթացքին հայկական դպրութիւնները օժտէր այն գլուխ-գործոցներով զորս կը պարունակեն իր հրատարակած գիրքերը, «Հոգեք»էն մինչեւ «Տաղարան»: Մուսաններ չէ որ արգելի եղան այդ բանին այլ իր տաղանդին պէս ընդոծին ազգասիրութիւնը, այլ ազգին ծառայելու իր ազնուական կիրքը, փառասիրութիւնը: Ասոր համար պէտք էր «փողոսկրէ աշտարակ»էն դուրս ելլել, հրապարակ իջնել, կրկէսը մտնել, պէտք էր հրաժարիլ ամէն կանոնաւոր գործէ, հաստատ պաշտօնէ եւ կայուն դիրքէ, պէտք էր ազատ, տրամադրելի ըլլալ միշտ պատասխանելու համար ազգային պարտականութեան կոչերուն, որ զինքն կը հրաւիրէին հոս կամ հոն, այսօր Պոլիս, վաղը Նգիպտոս, միւս օրը Բարիդ կամ այլուր: Ու Թէֆէեան չվարանեցաւ երբեք, եւ քանիցս պատահեցաւ որ հազիւ առեւտրական կամ կրթական պաշտօնի մը մէջ հաստատուած կամ հանգստանալ սկսած, նոր կոչի մը ի լուր, ձգէր ամէն բան եւ նամբորդութեան մախաղը առած՝ մեկնէր, առանց տրտունջի, առանց ետին նայելու:

«Ասիկա է անշուշտ մէկ գլխաւոր պատճառը իր ապերջանկութեան, պատճառ որ իր ուժը պահեց մինչեւ վերջը անոր համար որ մեր ազգը ցարդ չէ գիտցած վարձատրել իրեն ծառայողները՝ իրենց արժէքին համեմատ: Քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ հանրային գործիչ ըլլալը պատճառ մը չէ որ մարդ դրամատան կամ վաճառատան երրորդական պաշտօնեայի մը թոշակը հագիւ վաստըկի, ան ալ առաւել կամ նուազ երկար ընդհատումներով, եւ անով ապրի գէշ-աղէկ: Բայց իր աղքատութենէն եւ ազգին քախտէն, Թէֆէեան հայ ծնած էր, եւ իրերը այդպէս ըլլալով չեմ գիտեր թէ իրաւունք ունէ՞ր զանգատելու իր վիճակէն, որուն պատասխանատուներն էին նախ իր անդրդուելի կոչումը ազգին ծառայելու, յետոյ՝ ազգին անասան անտարբերութիւնը իրեն ծառայողներուն եթէ ոչ անձին եւ գործունէութեան, գէթ կեանքի պայմաններուն հանդէպ:

«Միւս գլխաւոր դժբախտութիւնը կուգար իրեն՝ քնութենէն, որ կ'ամբողջացնէր իւրովսանն ընկերութեան անիրաւութիւնը, աւա՛ղ: Գէշ խնամուած դում (grippe) մը, —ազգային պարտականութիւն մը անյապաղ կատարելու պատճառաւ գէշ խնամուած,— տարիներու ընթացքին կը փոխուէր բրոնխի ախտի մը, որ ամբողջ քառորդ դար զինքն չարչարեց, կրծեց անդադար եւ ի վերջոյ հատցուց սպառնաց իր կեանքին շունչը, մեր գրականութիւնը զրկելով մէկէ մը որուն ոչ իմացականութիւնը ո'չ տաղանդը նուազած էին եւ որ կրնար տակաւին գեղեցկութիւն ստեղծել եւ պարգեւել մեզի:

«Եւ դառնութիւններ, տեսակ տեսակ, աւելցան ապերջանկութեան այս էական պատճառներուն վրայ: Հարուածներ չպակսեցան իրեն իր հանրային գործունէութեան երկար ժամանակամիջոցին, անարժան հակառակորդներու կողմէ տրուած նախատիմք, նախանձ, ատելութիւն, ուրացում, ոչինչ խնայ-

ԹԵՔԵՆԱՆ ըստ Վահէ Տապորեանի

ուեցաւ իրեն. ո՛չ միայն գործիչը փարկոծուեցաւ անխնայ եւ անվայել կերպով, այլ մինչեւ իսկ ժխտուեցաւ իր արժէքը իբր քանաստեղծ: Եւ ամենէն բիրտը եւ եղբրականը հարուածներուն տրուեցաւ իրեն ֆիզիքապէս: Հարուած մը որ Հոմերոսի պէս կոյր չըրաւ թեւ, բայց միականի դարձուց մեծ քանաստեղծը, որպէսզի ... գրէր աղետարշափէն գեղեցիկ «Մէկ Հատիկը» ...:

«Իր անմիջական շրջապատին մէջ ալ, աւա՛ղ, Թէքէեան չգտաւ միշտ այն խորունկ եւ պատկառոտ հասկացողութիւնը որ պէտք էր եւ կը վայլէր: Իր քարձր հեղինակութիւնը, սուր իմացականութեան մը եւ երկար փորձառութեան մը վրայ հիմնուած, ամենէն չընդունուեցաւ միշտ, ցաւալի է ըսել ասիկա, առանց վէճի եւ խորժամքի. թերեւս իր անաչափէն ֆենադատող, խստապահանջ եւ կատարելամոլ խառնուածքը չափով մը կը բացատրէ այս եղբուրիւնը, բայց չեմ գիտեր թէ ո՛ր աստիճան կ'արդարացնէ զայն ...» (Արեւ, թ. 8301):

Միքայէլ Կիւրճեանը, բացատրելու համար արդարացի դառնութիւնը, որ իր կտակէն կը բխէր, եւ գէթ մասամբ հասկնալու համար՝ կը նկարագրէ այն անշուք սենեակը, ուր բազում տարիներ ապրեցաւ, տառապեցաւ ու մեռաւ Թէքէեանը:

Սենեակը ունէր խեղճուկրակ կահաւորում մը, «չորս կրածեփ պատեր, որոնց ոչ մէկ նկար կը խզէր միօրինակ մերկութիւնը, երկաթէ պարզ մահճակալը, իր սաւաններով եւ քարձերովը, որոնց սպիտակութիւնը յանափ կասկածելի կը դառնար, պէտք եղածին չափ շուտ չփոխուելուն համար: Պարզ փայտէ պահարան մը, զգեստեղէնի եւ ճերմակեղէնի համար, հին ոճով, ներկաբափ հեշտատարած մը որուն վրայ աներեւակայելի խառնակոյտ մը կար ամէն տեսակ առարկաներու — որոնք տեղի չգոյութեան պատճառաւ՝ հոն ժամադրութիւն տուած էին իրարու — դեղի սրուակներէն եւ տուփերէն մինչեւ արդուզարդի մանրասարքը (accessoires), ոչ մէկ բազմոց կամ ֆանափէ, ոչ մէկ միտտանի, ոչ մէկ թանկագին առարկայ, ո՛չ մէկ գեղօր, ոչինչ որ աչքը զգուէ, ճաշակը փայփայէ: Այդ մեծ գրագետը ամենափոքր գրադարան մը անգամ չունէր, ուր իր գիրքերը, արեւէն եւ փոշիէն կարենային պատսպարուիլ, եւ մինչեւ իր մահուրնէ երկու տարի առաջ, երբ քարեկամ մը այդ պակասը հոգաց վերջապէս, շնորհիվ գրասեղան մըն ալ չունէր, կղպանքով եւ դարակներով, որ իր ձեռագիրները եւ թուղթերը պահէր, եւ մինչեւ շուրջ տարի մը առաջ, չունէր այդ անշուք սենեակին թերեւս միակ շփեղ կարասին, — ուրիշ քարեկամի մը կողմէ տրամադրուած, — այն է լայնամիտ, հանգստաւէտ բազկաթոռ մը որուն բուրդի կակդութիւններուն վրայ գէթ ատեն մը կրցաւ գիշերէ գիշեր իր խոնջ մարմինը հանգստացնել:

«Պահած մը միայն պիտի կրնար յարմարիլ կեանքի այս պայմաններուն, բայց Թէքէեան Միւռժէի հերոսներուն նմանիւ հեռու էր, քարեկեցիկ իսկ ընտանիքի զաւակ, անիկա նրբացած ֆադֆենիի ճաշակներ ունէր, սէրը՝ մաքրութեան, կոկիկութեան, եւ confort-ի մանաւանդ, որուն որքան պէտք ունէր իր հիւանդոտ կազմը, եւ խօսքը չեմ ընկեր իր քանաստեղծի ճաշակներուն, վայելչութեան, ներդաշնակութեան եւ գեղեցկութեան իրենց արդար պահանջովը: Եւ բոլոր այս բաները որոնք յուսահատօրէն բացակայ էին իր անհրապոյր բնակարանէն, Թէքէեան հասկնալի է որ զանոնք փնտռէր եւ գտնէր գինքը սիրող

քարեկամ ընտանիքներու մօտ եւ ասով կը քացատրուի իր խորունկ դժկամակութիւնը՝ գիշերները կանուխ տուն վերադառնալու, հակառակ իր յաճախողէպ փորձանքներուն որոնց կ'ենթարկուէր այս բռնադատեալ ցայգաշրջիկութեան հետեւամտով: Իր սենեակը մէկ գեղեցկութիւն, մէկ շփոթութիւն ունէր, արեւը, որ ամէն առաւօտ եւ ժամերով, յորդակոհակ կը մտնէր անոր պատուհաններէն ներս, կ'ողողէր, կը զուարթացնէր, կը տաքցնէր գայն, ոսկեհոտ վերարկու մը նետելով կարասիներուն խեղճութեանը վրայ, քայց գիշերը արեւ չկար, գիշերը կար միայն չորս մերկ պատերուն սրսփացող ցուրտը, ելեփտակաւ աղֆատ լուսաւորումը, անշնորհ առարկաներուն ճնշիչ ներկայութիւնը, եւ քացակայութիւնը, մանաւանդ, մարդկային հոգիի մը, շունչի մը, ձայնի մը: Եւ մանաւանդ իգական ...: Գեղեցիկ սեռը այնքան սիրած եւ այնքա՛ն գեղեցկացուցած այս քանաստեղծը իր երիտասարդ տարիքէն սկսեալ որք մնաց, այրի՝ կնոջ մը —մայր, բոյր, ամուսին, սիրուի— գործվէն եւ գուրգուրանքէն, անձկանօք հսկող աչքերէն, սփոփող խօսքերէն, զգուող, խնամող ձեռքերէն, ինքը որ ո՛չ միայն իբր զգայուն փափկազգաց սիրտ, այլ իբր հիւանդ մարմին՝ որքան տենչացող էր եւ կարօտ այդ քաներուն: Մինակը ապրեցաւ, մինակը տառապեցաւ եւ մինակը մեռաւ: Այս հուսկ մեծութիւնը չէ ողբալի, որովհետեւ մարդ, որքան ալ շրջապատուած ըլլայ, միշտ մինակը կը մեռնի, աւա՛ղ» (Արեւ, Թ. 3801):

Թէքէեանին այս դժբախտ ու անշուք, զրկանքով եւ դառնութեամբ լեցուն կեանքովը կը մեկնէ Կիրճեանը իր մահէն ոչ—չատ ատեն առաջ գրուած կտակին այն տրամադրութիւնը, որ կը մերժէր «ազգային յուզարկաւորութեան» մը պաշտօնական ապսպրուած չքեղութիւնը:

Ան կ'ուզէր թաղուիլ ամենապարզ կերպով, մէկ քահանայով տունէն ուղղակի դերեզմաննոց փոխադրուելով, եւ չէր ուզեր որ դամբանական խօսուի:

Կիրճեանը այս մերժումը եւ անոր նշանակութիւնը կը բացատրէ գրելով.

«Ուրիշ քանաստեղծ մը, Հիւկօ, փափաք յայտնած էր անդատներու մեռելակառնով գերեզմանատուն փոխադրուիլ, առանց քահանայի: Հիւկօ կը հաւատար Աստուծոյ, քայց կը մերժէր Եկեղեցիին միջնորդութիւնը, լա՛ւ: Բայց «անդատներու մեռելակառն»ին ընտրութիւնը, մարդու մը կողմէ որ հարուստի պէս ապրած էր, աւելի թատերական շարժուածք մըն էր, սահմանուած ցոյց տալու «Թշուառներ»ու հեղինակին միշտ հռչակուած սերը ընչագոյրկներուն համար, քան թէ իրական պարզասիրութեան կամ համեստութեան ապացոյց մը: Իսկ Թէքէեանի մերժումը, եթէ այս փոխտոնական առաքինութիւններէն չէ դրդուած, առոր փոխարէն թատերական ոչինչ ունի, ըլլալով *հոգեկան վիճակի* մը անկեղծ, թեւ բուռն, արտայայտութիւնը: Տեսակ մը բողոք է ան:

«Թէքէեանի համար կարելի չէ ըսել որ պարզասէր չէր, որ ցոյց եւ շողմանք կը սիրէր. քայց եթէ իր կեանքը եղած ըլլար այն որ կը փափաքէր իրաւամբ, կը կարծէ՞ր որ պիտի յայտնէր այդ հուսկ կամքը: Կը կարծէ՞ր որ գրասէր եւ ատենաբան Թէքէեանը պիտի ուզէր արգիլել որ դամբանական խօսուի իր հողակոյտին վրայ:

«Ան նաշակ ունէր, ունէր սուր զգացումը ներդաշնակութեան եւ պար-

գութեան: Ապրած ըլլալով ընկերային իմաստով համեստ եւ նոյն իսկ «զըրկուած» կեանք մը, ան չուզեց որ իրեն շնորհուի յուղարկաւորութիւն մը՝ որուն պերճութիւնը հակապատկեր կազմէր անոր հետ, կերպով մը զայն հերքէր ու հեզներ:

«Ազգը որ չէր կրցած, չէր ուզած զինքն ապրեցնել լաւագոյն կերպով, իրաւունք չուներ — խորհեցաւ ան — զինքն քաղելու մեծաշուք հանդիսաւորութեամբ, ուրախ՝ գտած ըլլալուն դիրքին միջոց մը — օրուան մը գոհողութիւնը եւ յոգնութիւնը — իր երկար մեղքը քաւելու:

«Թէ՛է՛ե՛նանք մօտէն նանչողներուն համար տարակոյս չկայ որ իր մերժումովը ան ուզեց հրապարակաւ, եւ առաջին ու վերջին անգամը ըլլալով, յայտնել այն մեծ դառնութիւնը որով լեցուած էր իր հոգին տարիներէ ի վեր: Դառնութիւն գոր լաւ գիտեմ անոնք որ լոյլ ընթերցողներ եւ հիացողներ չըլլալով, վայելած են հանգուցեալին մտերմութիւնը, մշտապէս աղբիւր հանոյքի եւ տխրութեան միանգամայն, որովհետեւ քանաստեղծ-խորհողին առընթեր որ մտքին եւ հոգիին շնորհները կը բաշխէր, կար մարդը, *ապրող* Թէ՛է՛ե՛նանք, որ իր անվերջանալի տաղտուկներուն եւ տառապանքներուն մերթնկարագրութեամբը, յաճախ տեսարանովը լոյլ, իր բարեկամները կ'արեւցներ (abreuver) անօգուտ կարեկցութեան մը եւ անգոր սրտմտութեան մը դառնութիւններով»:

Կարծեմ աւելորդ է ըսել թէ Կիւրճեանը, իր անհուն սիրովը զէպի իր բարեկամը, անսահման գորով մը ունի հանդէպ անոր եւ փաղաքշանքով կը խօսի Թէ՛քէ՛ե՛նանի կեանքին վրայ, վերածելով զայն տեսակ մը նահատակութեան, արդիւնք՝ յանցապարտութեանը ժողովուրդին, որ արդէն իր ճակատին կը կրէ դարերէ ի վեր ապերախտութեան խարանք, իրեն համար աշխատողները գնահատել չգիտնալու մեղքը, եւ հազիւ թէ պզտիկ ակնարկութիւն մը ունի Թէ՛քէ՛ե՛նանի՝ իր իսկ առողջութեան մասին անհոգ կենցաղին, որուն համար ուրիշներ յանցաւոր չէին:

Թէ՛քէ՛ե՛նանք՝ հակառակ իր արտաքինին, որ անթերի վայելչութեամբ մը կը ներկայանար իր հագուստ կապուստին մէջ՝ կանոնաւոր ու չափուած ձևուած կեանք մը չէ ունեցած եւ իր առանձնութեան տաղտուկը փարատելու համար յաճախ գիշերները ուշ տունէն դուրս մնացած է, ժամանակ սպաննելով վատառողջ մթնոլորտով սենեակներու մէջ, թղթախաղի սեղաններուն շուրջ:

Նոյնիսկ շատ օրեր մինչեւ լոյս, ամբողջ գիշերներ անցուցած է եւ միայն արշալոյսին անկողին մտած:

Ծիախտող՝ որուն երբեմն բաւական մօլին էր, իր ոչ-առողջապահիկ կեանքին, իր ֆիզիքականին վրայ գործած աւերներուն մէջ կը խորհիմ թէ ոչ-նուազ վնասակար դեր մը կատարած է:

Անխոհմտութիւններ, անզգուշութիւններ, երբեմն չափազանցութիւններ, զրկանքներ եւ անձկութիւններ, հոգեկան խռովքներ եւ կեանքի դառնութիւններ իրենց կարգին, անշուշտ, իրենց ազդեցութիւնը ունեցած են իր ֆիզիքականին վրայ, որ վերջապէս ընկճուած եւ քայքայուած է:

1930-ական թուականներու վերջերը արդէն բոլորովին խանգարուած էր իր առողջութիւնը: Գլխաւորաբար գինք կը նեղէր եւ կը տառապեցնէր սոսկալի

ԹԵՔԵՆԱՆՆ ԻՐ ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԳ՝ ԱՎ. ՍԱՐՈՒՃԱՆԻ ԵՐԳԻԾԱՆԿԱՐՈՎ

հազ մը, որ կը յոգնեցնէր ալ: Թէքէնանը այս ատեն է որ ուշաբերեցաւ՝ հրա-
ժարելով ծխախոտէն. սակայն շատ ուշ էր:

Կը տառապէր քրոնիկ ցնցղատապէ (bronchite chronique) emphyseme,
որուն եկաւ ընկերանալ յետոյ պնդերակութիւնը (artério-sclérose): 1940-45-ի
շրջանին, երբ անկեալ Արեւին խմբագրապետութիւնը կը վարէր, յաճախ ըս-
տիպուեցաւ արձակուրդներ առնել՝ Աղեքսանդրիա, Երուսաղէմ եւ Հելլուան
(1945) օգտփոխութեամբ կազդուրուելու համար, բայց ոչինչ օգնեց իր առող-
ջութիւնը վերագտնելու:

Տկն. Վիքթորիա Արշարունին, 1942-ին կը պատմէ իր պատահական
հանդիպումը: «Իր հիւանդութիւնը ծանրացած էր: Իր պրկուած եւ տփոյն դի-
մագիծերը կը յայտնէին յառաջխաղացումը այն հիւանդութեան որ պիտի տա-
նէր զինքը»:

Երբ Տկն. Արշարունին եւ իր ամուսինը իրենց մտահոգութիւնը կը
յայտնեն՝ զինք նիհարեցած տեսնելով, կ'արտայայտուի պատասխանելով.

—Արդարեւ շատ յոգնած եմ: Երբեմն օրեր, այնքան ընկնուած կ'ըլլամ որ
դժուարութեամբ կը քաժնուիմ անկողինէն:

—Խնամեցէ՛ք դուք ձեզ, խնայեցէ՛ք ձեր ուժերը: Ձեզի պէտք ունիմ:
Շատ Թէքէնաններ չունիմք ...: Ձեր կեանքը քանկ է մեզի համար ...:

Տկն. Արշարունին կ'ըսէ թէ հեղեական ժպիտ մը գծապուստեցաւ Թէքէ-
նանին շրթներուն վրայ:

—Թա՛նկ: Կը կարծէ՞ք: Ո՞վ կը մտահոգուի իմ մասին: Այս ընդարձակ
Գահիրէ քաղաքին մէջ չունիմ անկիւն մը ուր հանդիպիմ ապաստանիմ հանգչե-
լու, ուսումնասիրելու, գրելու համար ... չկայ քաւականաչափ ըմբռնող,
նուիրուած էակ մը որուն խնամքները պիտի գեղեցկացնէին այնքան մոռալա-
ցած իմ կեանքս ...:

«Դառնութիւն կար իր ձայնին մէջ», կ'ըսէ Կն. Արշարունին: Շատ հա-
ւանական է որ այս բողոքին լքուած եւ մոռցուած, չըմբռնուած եւ հանգչելու
տեղ մը չունեցող հոգի մը ըլլալու մղձաւանջը, որ աւելի տառապեցուցած է
զինք, աւելի սաստկացուցած է իր հիւանդութիւնը, որ օրէ օր աւելի առաջացաւ:

1945 Մարտի սկիզբը կը փոխադրուի Գահիրէի ֆրանսական հիւանդա-
նոցը՝ դարմանուելու համար:

Հիւանդանոց կը մնայ մէկ ամիս, ուր օր ըստ օրէ իր վիճակը կը ծանրա-
նայ: Հաստատութեան բժշկապետը եւ ուրիշ բժիշկներ իր վիճակը յուսահա-
տական կը գտնէին: Փորձելու համար դարմանումի նոր եղանակ մը՝ 2 Ապրի-
լին, իր փափաքին համաձայն եւ բժիշկներու հաւանութեամբ, կը փոխադրուի
Հելիոպոլսոյ իր բնակարանը: Միջավայրի փոփոխութիւնն ալ կը կարծուէր թէ
բարերար պիտի ըլլար իր հոգեկան վիճակին տեսակէտով:

Առաջին երկու օրերուն, բաղդատմամբ հիւանդանոցի վիճակին, փոքր
բարելաւումի նշաններ կը տեսնուին իր վրայ:

Ինչպէս կը թուի, ինք ալ ինքզինքը լաւ զգալով, տուն կու տայ իր առող-
ջական վիճակին մասին յայտարարութեան մը, որ Արեւին 3 Ապրիլի թիւին մէջ
կը հրատարակուի նոյնութեամբ: Հոն կը ծանուցուի իր Հելիոպոլիս փոխադ-
րութիւնը «որպէսզի իր վաղեմի քօիշկ եւ քարեկամ Տոքթ. Շահնազար Որբունի
կարեմայ այսուհետեւ անձնապէս եւ մօտէն հետեւիլ իր վիճակին»:

Հոն կ'ըսուի նաեւ թէ իր «հիւանդութիւնը՝ շնչարգելութիւն, ոչ վտանգաւոր բայց շատ նեղացուցիչ եւ տկարացուցիչ սկսած էր դառնալ: Այս պատճառաւ, իր բարեկամները նախընտրեցին մասնաւոր դարմանումի վերոյիշեալ եղանակը:

«Բժիշկներու խորհուրդով պէտք է որ այցելութիւնները երկար տեւեն եւ ըլլան խնդեալ: Ընկեր վահան Թէֆէնանի արգելուած ըլլալով մինչեւ անգամ խօսիլ, բացի կարճ պատասխաններէ, նախընտրելի է որ առայժմ, գէթ շարաք մը, ոչ ոք այցելէ իրեն, բացի իր ամենամօտի եւ իրեն խնամարկութեան հետ գործ ունեցող բարեկամներէ»:

Խեղճ Թէֆէնան, հակառակ անոր որ կը զգար իր մօտալուտ մահը, միշտ կը յուսար ապրիլ, թէն կը պատրաստուէր մահուան՝ նոյնիսկ իր յուզարկաւորութեան մասին կարգադրութիւններ ընելով:

Իր բարեկամները, յուսալով որ մահը պիտի խնայէր տակաւին ժամանակ մը, կարգադրութիւններ ըրած էին եւ տիկիններէ ու օրիորդներէ բաղկացած կամաւորներու խումբ մը պատրաստակամութիւն յայտնած էր իրեն ծառայելու օրուան մէջ:

Իր քով դրուած էր գիշերուան հսկողութեան համար հիւանդապահուհի մը:

Իր մտերիմը՝ Միքայէլ Կիրճեան, Աղեքսանդրիայէն կու գայ Գահրէ, իր բարեկամին վիճակին վատթարացման լուրը առնելով, եւ կը բնակի իր զարմուհիին տունը, միեւնոյն չէնքին մէջ, որուն առաջին յարկը կը գտնուէր այն սենեակը, ուր իր բարեկամը ապրեցաւ, երազեց, գրեց ու մեռաւ:

Կիրճեանը հիւանդանոցէն տուն փոխադրութենէն ետք ներկայ է մահուան դէմ Թէֆէնանին մղած յուսահատական պայքարին:

Բայց ինչպէս ուրիշներու՝ Կիրճեանին մէջ ալ յոյսը մեռած չէր:

Թէֆէնանը մեռնիլ չէր ուզեր ... Դրուագը՝ դարձեալ Կիրճեանէն պատմուած՝ զայն կը հաստատէ կարծէք:

Իր մահէն օր մը առաջ Թէֆէնանը կը խնդրէ Կիրճեանէն որ սափրիչ մը բերել տայ:

«Յոյս ունէ՞ր տակաւին ապրելու եւ չէ՞ր ուզեր բան մը փոխել իր արդուգարդի առօրեայ սովորութիւններէն, կամ՝ թէ՛ նախազգալով վերահաս վախճանը, կ'ուզէ՞ր իր ամենօրուան դէմքովը, մաքուր, լուսաւոր, ընդունիլ այցելութիւնը Մահուան, որուն պատրաստի էր կեանքէն այնքան տառապած իր հոգին, խորհրդալից շփեղ քերթուածներու վերածուած երկարատեւ խոկումներով: Ո՞վ գիտէ»:

Թէ՞ ոչ, դարձեալ իր բարեկամին բառերով, «խորքին հետ ձեւն ալ այնքան սիրով եւ ցաշակով մշակող, յարդարող բանաստեղծը, սիրահար ... մաքրութեան, վայելչութեան ...», հեռու իր արտաքինով «պոռնիք» արուեստագէտներու թափթիփածութենէն եւ անխնամութենէն, պարզապէս նեղուած «քանի մը օրուան մօրուքէն», որ «կը մթնցներ, կ'այլափոխէր իր գրեթէ ամէն օր ածիլուած դէմքը», ուզած էր իր սովորական վայելչութիւնը զգենուլ մահը դիմաւորելու համար: Գաղտնիք մը ...:

Կիրճեանը յուզումով կը պատմէ. «Երբ սափրիչը մօտեցաւ իրեն անիւսին — կարծես ասիկա ըլլար կեանքին թելը կտրող մկրատը Պարկային —

բարեկամս տեսակ մը դողով եւ քարձրածայն՝ «Մի՛հայել, ըսաւ, քովս եկուր, տո՛ւր ձեռքդ ինձի ...»

Թէ ի՛նչ յուզումով պատասխանեցի այս անակնկալ կոչին, մօտեցայ իրեն եւ ձեռքս երկնցուցի, չեմ կրնար ըսել ...: Ոյժով մը, կարծես ամբողջ ոյժովը որ մնացած էր իր մաշած, հիւծած, մաշած մարմնոյն մէջ, քաշեց բռնեց ձեռքս, եւ մնացինք այսպէս փի-փիի, այնքան ատեն որ տեսեց անհիշու գործողութիւնը: Երբ ասիկա վերջացաւ, Վահանին (իր ողջութեան անունը բարեկամներուն համար, աւա՛ղ) դէմքը, թեւ նիհարեցած, իր ամենօրեայ դէմքը եղաւ գրեթէ, եւ ինձի թուեցաւ որ, մօրուքին ձգած սգաւոր ստուերէն մերկացած, ան կը փայլէր իր սովորական պայծառութեամբը, գոյնովը, ինչ որ առողջացումի պատրամք մը կը ստեղծէր եւ այդ ընտանի տեսիլքէն խաբուած, տպաւորութիւնը կ'ունենայիր որ ան պիտի շարունակէր իր կեանքը առաջուան պէս: Յոյսը չէր ուզեր մեռնիլ, բարէ՛, զինքը սիրողներուն հոգւոյն մէջ ...:

«Իր առողջ կեանքի ընթացքին բարեկամի մը ձեռքի սեղմումին այդքան յուզմամբ եւ երանութեամբ դիմող բանաստեղծը կրնա՞ր վերջին անգամը ըլլալով չընել սիրասովոր ժեսթը, երբ մերձեցող մահուան մոռալ ցուրտէն սրսփացող իր էութիւնը առանկա քան երբեք պէտք ունէր «ողջ» եւ «ամուր» սրտի մը ջերմութեան, կենդանի «ջերմասփիւռ»է մը եկող «գոլ»ին:

* *

«Ասիկա եղաւ իր վերջին սեղմումը բարեկամի մը ձեռքին, մեկնելէ առաջ այս աշխարհէն ուր ա՛յնքան տառապեցաւ եւ ուր իր անցաւոր ցաւը դիւրեց սփոփեց զայն անմահօրէն երգելով. եւ եղաւ նաեւ իրեն հետ փոխանակած ձեռքի վերջին սեղմումս, շատ աւելի ոյժով եւ երկար քան բոլոր նախորդները: Եւ, աւա՛ղ, հակառակ իր այդ «ոյժով»ութեան եւ «երկար»ութեան, անգոր եղաւ «քանալու դուռը տիեզերքին բարեկամ ...»:

«Այդ դուռը կը գոցուէր անդիմադրելիօրէն, կը գոցուէր շուտ-շուտ, հրուած անտեսանելի եւ անողոք ձեռքէ մը. եւ կը սկսէր քացուիլ դուռը ուրիշ տիեզերքի մը, անծանօթ, խորհրդալուրջ, ուր պիտի մտնէր հետեւեալ առաւօտ՝ լուսածագին, երկար ատեն զայն երագած եւ երգած ըլլալէ յետոյ ...:

Ո՛վ Մահ, ի տես ըստուերիդ որ ճամբուս վրայ կ'երկըննայ,

Կ'ինքնամփոփուիմ, կը նայիմ ու կը դադրիմ երգելէ ...»

Կիրճեանը կը շարունակէ. «Իր տառապանքի անկողնին վրայ՝ ան կը շարունակէր մնալ գուսպ եւ ժուժկալ՝ իր արտայայտութիւններուն մէջ: Երբեմն, իրաւ է, տարակուսանքի, թերահաւատութեան ժպիտով մը կ'ընդունէր մեր յուսադրող, լաւխոհ խօսքերը, քայց չէր թերանար առնելու յանձնարարուած դեղերը եւ սնունդը եւ երբ ցաւերը զինքը հանգիստ կը ձգէին, կը խառնուէր խօսակցութեան, տարօրինակ կերպով ուշադիր շուրջը անցած-դարձածին: Կը ժպտէր երբեմն իր բարեկամներուն, երբեմն ալ կը ջախէր, կը սաստէր զանոնք երբ դուրսը, բակը, բարձր ձայնով խօսէին, աղմուկ հանէին: Հոս եկէ՛ք խօսեցէ՛ք, կ'ըսէր ...: Եւ անգամ մը կը յիշեմ յանդիմանեց զիս այդ յանցանքին համար:

«Իր միտքը միշտ մնաց արթուն եւ գործող ...: Երբ առաջին անգամ տե-

սայ զինք, անմիջապես սա հարցումը ուղղեց. — «Ինձի համար եկար Գահիրե ...»: Եւ ցած ձայնով ակնարկեց ընտանեկան քնոյթ ունեցող պատեհի մը որ կրնար զիս Գահիրե քերած ըլլալ, ինչպէս ըրած էի ամիսներ առաջ: Նոր ըսի թէ իրեն համար եկած էի, իր հիւանդութիւնը իմացած ըլլալով Աղեֆսանդրիա գտնուող գահիրեաբնակ հասարակաց բարեկամութիւն մը, դէմքը գոհունակութեան արտայայտութիւն մը ստացաւ: Եւ բաւական վերջ մէկէն ինձի դառնալով — «Նամակդ յուզիչ, աղուոր էր» ըսաւ ...: Գալէս շարաք մը առաջ իրեն արդարեւ ուղղած էի բաւական յուզուած նամակ մը, ուր գրեք էի ինչ որ տուն տուեր էին ինձի իմ մեծ սէրս եւ հիացումս բարեկամիս եւ արուեստագէտին համար, իր հիւանդութեան ծանրանալուն լուրին խորունկ տպաւորութեան տակ:

«Ես կը խորհիմ որ: Կեանքի սէրը շիջած չէր դեռ իր մէջ, հակառակ իր կրած ահռելի, անտանելի չարչարանքին, որմէ մահը պիտի ազատէր զինք: Գոնէ՛ փառքին սէրը, ինչ որ՝ խորքին մէջ՝ տարբեր բան մը չէ, ինչ որ աւելի բան մըն է, քանի որ սէրն իսկ է բարձրագոյն եւ կատարելագոյն կեանքի մը, այսինքն անմահութեան ...: Մեր հանդիպման առաջին օրն իսկ, երբ պահ մը առանձին մնացիմք սենեակին մէջ, կարծիքս հարցուց՝ անձկոտ հետաքրքրութեամբ՝ «Տաղարան»ի մասին, որ նոր հրատարակուած էր. ի՞նչպէս գտած էի զայն, լա՞ւ էր, հաւասար էր իր նախորդ գործերուն՝ իրր գգացման, ներշնչումի ուժ, իբր արտայայտութեան արուեստ: Իմ հաստատական պատասխանս տեսանելի կերպով ուրախացուց զինքը: Ա՛հ, հէ՛ մեծ բանաստեղծ, որ, ծաղիկներէն ու պտուղներէն աւելի կեանքին՝ որ չգիտցաւ, չուզեց հետդ բարութեամբ վարուիլ եւ գործքերուս դուն ալ չկրցար բաւական իմաստնօրէն վարել, կը սիրէիր կը պաշտէիր փառքին դափնիները ...:

«Մեռեալներուն գաղտնիքին եթէ չենք կրնար թափանցել, շատ նուազ դժուար չէ թափանցել մահամերձներուն գաղտնիքին եւս:

«Վահան Թէֆեան, որ ա՛յնքան գեղեցիկ բերթուածներու մէջ մահը ոգած, մահը կանչած է, որուն հետ իր յարաճուն ընտանութիւնը, որուն հոգեւին պատրաստուած ըլլալը ըսած եւ կրկնած էր մեզի, հուսկ վերջին պահուն՝ երբ գգաց անդարձ հեռանալը այս աշխարհէն, որ շատ բան զլացաւ իրեն քայց չկրցաւ իրմէ յափշտակել իր բանաստեղծի հոգիին եւ ձիրքերուն իրեն պարգեւած երանութիւններն եւ յաղթանակները, — կրցա՞ւ արդեօք իրեն օգնութեան կանչել իմաստութիւնը, համակերպութիւնը, առ Աստուած միստիկ խոյանքը, որոնք իրեն ներշնչած են բազմաթիւ տողեր:

«Կը տարակուսիմ. խեղճը չափազանց տառապեցաւ հիւանդութենէն, իր հոգեվարքի օրերը չափազանց ցաւատանք եղան որպէսզի կարենար այս վսեմ առաքինութիւններով դիմաւորել մահը» (Արիւ, Թ. 5918):

Թէեւ ցաւատանք, իր քովը ապրողներէն ո՛չ ոք կը կարծէր թէ վախճանը այնքան մօտ էր: Ապրիլ 3-ի իրիկունը, բազմաթիւ բարեկամներ երկու սեռէ, որ կը շրջապատէին զինք իրենց աղապատանքովն ու հոգածութեամբը, երբ կը մեկնէին իր քովէն ուչ ատեն, բնաւ չէին կրցած նախատեսել այդքան յանկարծաճապ վախճան մը, եւ ոչ իսկ զինքը դարմանող անձնուէր բժիշկը:

Սակայն դարանակալ մահը Ապրիլ 4-ի առաւօտուն, ժամը 4:30-ի ատեն-

ները, յանկարծակի կերպով հասած էր (syncope) եւ ան իր մօտ ունենալով միայն օտար հիւանդապահուհին՝ իր վերջին շունչը փչած էր:

«Ո՞վ պիտի չուզէր, կ'ըսէ կիւրճեանը, վերջին գիշերը հսկել իր սնարին քով, զինքը մինակ չձգել բարի բայց վերջապէս օտար վարձկան կնոջ մը հետ, ո՞վ պիտի չուզէր — եւ «բաղդը էակներ» շատ կային իր շուրջը — կատարել քրտնազերծել տարիներ առաջ իր յայտնած սրտառու թաղամէքը:

«Վերջին պահուն երբ դողան շրթունքս ու աչքերս ծարաւ,

Տեսնե՞մ պիտի ես արդեօք դէմքս էակ մը գոնէ

Որուն նայուածքը ծածուկ գորով եւ գուր իսկ յայտնէ

Եւ շրթունքները դրնեն նակտիս համբոյր մը անբաւ»:

Ափսո՛ս, այդ հուսկ յետին իղձը չէ կատարուած:

Կէս-գիշերուան մօտերը, մեռնելէն ոչ-չատ առաջ, ուզեր է կիւրճեանը, եւ հիւանդապահուհին, իր վիճակը վրդովեցուցիչ չգտնելով, համոզեր է որ առաւօտեան սպասէ . . . :

Բայց ան արշալոյսը չծագած արդէն դադրած է շնչելէ:

Որքա՛ն իրաւունք ունէր կիւրճեանը ըսելու. «Կը խորհիմ, աւա՛ղ, որ մեծ սիրողը, որ ինքզինքը մեծ չսիրուած մը կարծեց միշտ, — դառն ինքնապատրաստութիւն մը, — իր հոգեվարքի վայրկեաններուն ունեցաւ թերեւս, եւ հետը տարաւ, կսկծեցուցիչ զգայութիւնը ամենքէն լքուած ըլլալու աշխարհի վրայ . . . »:

Եւ այսպէս մեռաւ պատն երեսին:

*

* *

Փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը, հակառակ իր կամքին, որ կ'ուզէր մէկ քահանայով տունէն ուղղակի Մարմինա տարուիլ եւ թաղուիլ, առանց դամբանականի եւ ծաղկեպսակներու, իր վերջին վարձատրութիւնը եղաւ:

Գահիրէ, 1948-1949

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բ.

1.— Թեֆեան Ֆոնտի Յաննաժողովը քաղկացուցած են Արշամ Տատրեանը, Միֆայէլ Կիրենեանը, Ժագ Ս․ Յակոբեանը, Սահակ Պալըզեանը եւ Սարգիս Սահակեանը։ Անոնց նպատակն էր հրատարակել Թեֆեանին «ամբողջական երկեր»ը․ — անտիպ թէ տպագրեալ բանաստեղծութիւններ, մամուլէն ընտրեալ գրութիւններ եւ Թեֆեանին մասին ուսումնասիրութիւններ, 15 հատորով։ Բանաստեղծ Արշամ Տատրեանին մահը պատճառ դարձաւ որ չամբողջանայ նպատակադրուած հրատարակութիւններու շարքը եւ Գահիրէի մէջ լոյս տեսնեն միայն վեց հատորներ։

2.— Արշակ Ալպոյանեան, «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», 2 հատորով, Գահիրէ, 1937։

3.— Տես՝ Վահան Թեֆեան, «Հայերգութիւն եւ այլ բերթուածներ», Գահիրէ, 1943, *Ազդ* խորագրեալ հատուածը։

4.— Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ 87 տարեկան։

5.— Տպարանատէր Հրաչեայ Տէր Ներսէսեանին յուշերուն հետեւողութեամբ, տարածուած է այն տեղեկութիւնը թէ Վահան Թեֆեանը Գայիանէ անուն *վարպետ տուտուր* մը մօտ յանախք եւ նախ։

6.— Թեֆեանն արդէն *Արսէն* անունը յիշատակած է, ինչպէս կը պարզուի 36-րդ էջով Ալպոյանեանին կատարած մէջբերումէն։

7.— Թեֆեանը *Բ. Կ. Մ.* տառերը բնորոշած էր իրենց յանգանման հնչումին համար, ինչպէս կը գրէ Փարիզի «Ապագայ» թերթին 1933-ի 72-րդ թիւին մէջ։ Թեֆեանը յիշողութեան վրէպով մը կը նշէ թէ «Կաղանդը Կեսարիոյ մէջ» բրոնզիկը լոյս տեսեր է 1892-ի Յունուարին (Թէոդիկին «Ամէնուն տարեցոյցը», 1912, էջ 388)։

8.— Հաւանաբար Դաոյօ Սիրաբեանին։

9.— «Հոգեբ»ը լոյս տեսաւ 1901-ին։ Թէոդիկը զայն գրախօսեց 1903-ին։ Հոսկէ՝ շփոթը։

10.— Կը խորհինք թէ *Սուրէն Տիրանեան* ծածկանուան մտայղացման ժամանակ Թեֆեանը ներշնչուեւ է մահացած Տիրանին անունէն։ Իսկ ինչ կը վերաբերի *Սուրէնին*, ապա դիտել տանք թէ Սիսակ Պարտիզպանեանն ալ իրեն ծածկանուն կ'ընտրէր *Սուրէն Պարթեւեանը*։ Հասարակաց ընկեօր մը արդեօք . . . :

11.— Ալֆրէտ Տրէյֆիւսը (1859-1935) հրեական ծագումով փրանսացի այն սպան է, որ 1894-ին անիրաւ ամբաստանութեամբ մը դատապարտուեցաւ բերդարգելութեան (1895-ին)։ Հետագային, յատկապէս Էմիլ Զոլային դրդումով քացուած բնութիւնները առաջնորդեցին նոր դատավարութեան մը, 1899-ին, եւ ի վերջոյ 1906-ին Տրէյֆիւսը հռչակուեցաւ անպարտ ու վերադարձաւ քանակային ծառայութեան՝ ստանալով Պատուոյ Լեգէոնի շքանշան։ Եւրոպական մամուլը ատենին երկար ժամանակ զբաղեցաւ Տրէյֆիւսին խնդրով։

12.— «Հոգեբ»ուն մասին ատենին ծանուցում մը լոյս ընծայեր է Մ․ Փոթթուզայեանը իր «Արմէնիա»ին մէջ․ իսկ զայն գրախօսեւր են Միֆայէլ Կիրենեանը (*Փարոս*, 1901, թիւ 17), Լ․ Սարգսեանը (*Մուրճ*, 1901, թիւ 11), Արշակ Զօպանեանը (*Անահիտ*, 1902, թիւ 3), Հ․ Ն․ Անդրիկեանը (*Բազմավէպ*, 1903, թիւ 1), Բ․ Շահպազը (*Մանգումէ*, 1903, թիւ 573), Թէոդիկը (*Մանգումէ*, 1903, թիւ 667)։

13.— Թէֆէեանին երկշաքաբայ բանտարկութիւնը ի Պոլիս, 1902-ի Մայիս-Յունիսին, միւր զարձր է «Տէսքանը» (*Անահիտ*, 1902, թիւ 12 եւ *Շիրակ*, 1909, թիւ 3) եւ «Բանտեղայրները» (*Շիրակ*, 1909, թիւ 24) նորավէպերուն, ինչպէս նաեւ «Տասը տարի առաջ բանտին մէջ» (*Ժամանակ*, 1912, թիւ 1139, 1149, 1155) յուշագրութեան:

14.— Ընդհանրապէս Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կազմութեան պարագաներուն մէջ մասնաւորապէս Այաթյանեանին յիշատակած անցուղարձակումն ու Արփիարեանին դէմ կատարուած մահափորձերուն մասին տես՝ Ստեփան Շահպազ, «Արփիար Արփիարեան», Պէյրութ, 1988:

15.— Վահան Թէֆէեանը իբրեւ կուսակցական ծածկանուն օգտագործեր է *Ջարկը*: Տնդին կը գտնենք հոս տալ պատճենը Վահան Թէֆէեանին ձեռագիրը կրող նամակի մը, որ կը պահպանուի Ռ. Ա. Կուսակցութեան Կեդրոնական Արխիւին մէջ:

Նահանգ. Վարչութիւն

Աղէքսանդրիա, 15 Նոյեմբեր 1904

Հնչ. Ազգ. Յեղ. Կուսակցութեան

Եգիպտոսի Շրջանակին

Թիւ 6

Թանթայի Հնչակեան Մասնաճիւղի Վարչութեան
Թանթա

Սիրելի ընկերներ,

Կը հաստատենք 3 թիւ մեր նամակը:

Կեդր. Վարչութենէն ստացուած հրահանգի մը համաձայն՝ ստիպողաբար կը խնդրենք որ առաջին առիթով պատասխանէք մեզ թէ՝

1^օ Կրնա՞ք ուժանակի եւ ոււմբի պատրաստութեան ու գործածութեան համար մէկ կամ մէկ աւելի ընկերներ վարժեցնել հող, մինչեւ յառաջիկայ զարուն: Մասնազէտ մը կը ճանչնա՞ք եւ կրնա՞ք օգտուիլ իրմէ:

2^օ Այդ գործին համար արդէն պատրաստուած ընկեր մը ունի՞ք հող, եւ եթէ այո՞՝ կարող ու տրամադիր են անոնք Երկիր մտնելու, ո՞վ է այդ ընկերը, ի՞նչ զարգացում ունի, ինչպէ՞ս եղած է իր յեղափոխական պարտաճանաչութիւնը, կարգապահութիւնը եւլն.:

3^օ Կրնա՞ք մեզի ներկայացնել հասարակ զէնքերը կանոնաւորի վերածել զիտցող վարպետ ընկեր մը, եւ եթէ ոչ՝ կրնա՞ք մինչեւ զարուն աշդպիսի մէկը պատրաստել:

Ընկերային սիրալիր բարենենրով

Հնչ. Կուս. Եգիպտոսի Նահանգ. Վարչութեան կողմէ
Ատենադպիր
ՋԱՐԿ
Ատենապետ
ԱՐԱՅ-ՎԱՀԱՆ

Ծանօթ— Մինչեւ Նահանգ. Վարչութեան կնիքին հասնիլը որոշուած է Աղէքսանդր. Մասնաճիւղին կնիքը գործածել:

Արայ-Վահանը Բարսեղ Օհանեանն է, որուն ձեռագրով է «Ծանօթ» յաւելումը:

Դիտել տամք նաեւ թէ օգտագործուած կնիքը կը կրէ Հնչ. Յեղ. Կուսակցութեան գինանշանն ու «Հնչակեան Կուսակցութիւն» արձանագրութիւնը:

16.— Թէֆէեանը իր «Թէ ինչպէս ծնաւ «Ասուպը» գրութեան մէջ ունի հետեւեալ պարբերութիւնը. «Ազատ Բնմիջ մէջ «Գիսաստղ» մը եւ ուրիշ երկնային մարմին մը եւս ծնան այս առօրէի քայց չտեսցին» (Վ. Թէֆէեան, «Ամբողջական երկեր», հտ. 8, Գաիթէ, 1950, էջ 56): Մնեմ այս պարբերութենէն կը հասկնանք թէ *Գիսաստղ*ը ուրիշ մըն է, ոչ թէ Վահան Թէֆէեանը, որուն ոմին արդէն չի համապատասխաներ *Գիսաստղ*ին ոմը:

17.— «Օրէմէ» շարաքաբերը Օտեանին հետ խմբագիր ունեցեր է Վ. Թէֆէեանն ալ, Օտեանին իսկ վկայութեամբ (Օտեան, «Երկեր», հտ. Դ., Երեւան, 1962, էջ 368-369):

18.— Թէֆէեանը Մելգոնեանին գործատան մէջ պաշտօնավարեր է մինչեւ 1906-ի Հոկտ. 12-ը (Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Միֆ. Կիրճեանի փոնոտ, թիւ 188):

19.— «Սնտուկին հաշիւը» անաւարտ պատմութիւն մէջ Թէէէնանը ներկայացուցեր է Մել-գոնեան եղբայրները:

20.— Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութեան գոյառումը կը հռչակուի 15 Սեպտ. 1908-ին, Բանի մը ամիսներ (եւ ո՛չ թէ՝ օրեր) տեւած բանակցութեան ետ (Վաչէ Ղազարեան, «Արմենական Կուսակցութիւնը», Պէյրուք, 1985, էջ 59-63):

21.— Այս «Արեւը շփոթելու չէ 1915-ին Թէէէնանին խմբագրապետութեամբ լոյս տեսնել սկսած երկօրեային հետ, որ ցարդ կը գոյատեւէ իրրեւ ամէնօրեայ:

22.— Հ. Ս. Ռ. Կուսակցութեան կազմութեան պարագաներուն մասին աւելի ստույգ եւ մանրամասնեալ տեղեկութիւններու համար տես՝ Վահան Մալեգեան, «Ճամբուս ծայրը», Բ. հտ., Փարիզ, 1955, էջ 236-244:

23.— Զապէլ Նսայեանը ինքզինք կը նկատէ խմբագիր եւ ո՛չ թէ մնայուն աշխատակից (Զ. Նսայեան, «Նամականի», Ներսան, 1978, էջ 70):

24.— Հակուած եմք կարծելու թէ գրագիրը ո՛չ թէ Արամ Զինգիւշեանն էր, այլ՝ Յովհաննէս Պօղոսեանը, որ իր յուշերուն մէջ նկարագրած է Թէէէնանին հանդիպումը Դաւիթ Տէր Մովսէսեանին հետ (Յովհ. Պօղոսեան, «Կուսակցական կեանքի յուշերս», Պէյրուք, 1987, էջ 9):

25.— 1836 Մարտ 11-ին Նիկոլայ Ա. ցարին կողմէ վաւերացուած այն կանոնադրութիւնը, որուն հիմամբ Հայց. Նկեղեցին պիտի առաջնորդուէր Ռուսական Կայսրութեան մէջ: Նախագիծը մշակած էին՝ Կովկասի կառավարչապետ Փաֆնուիչին նախածնողութեամբ՝ Պեհպուրովը, Սերովքէ վրդ. Կարենցին, Յակոբ Շահան Զրպետեանը եւ Օչինը (տես՝ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. Թ., Ներսան, 1983, էջ 364):

26.— Թէէէնանին յիշեալ օրագրութիւնը լոյս չէ տեսած «Ամբողջական երկեր»ու շարքով: Աւսլայանեանը անկէ Արգենտին նկարագրութեան վերաբերող հատուածներ արտատպեր է իր «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ» աշխատութեան Ա. հատորին մէջ, Գահիրէ, 1937, էջ 18-21 եւ 24:

27.— Տես նաեւ՝ Միհրան Տամատեան, «Իմ յուշերէս», Պէյրուք, 1985, էջ 105-106: Հոս Տամատեանը չի յիշատակեր Թէէէնանին անունը եւ կ'ըսէ թէ ճոյն գիշերն ու յաջորդ օրը Լեւոն Մկըրտիչեանը եղեր է իրեն ընկերացողը:

28.— Թէէէնանին յօդուածաշարքին ամբողջութիւնը կայ «Մամուլի մէջ տպուած ու անտիպ երկեր ու նամակներ Վահան Թէէէնանէն» ժողովածուին մէջ, Պէյրուք, 1987, էջ 325-331:

29.— Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութիւններու միութիւնը իրագործուեցաւ այն շրջանին, երբ Թէէէնանը առնեալեան էր Հ. Ս. Ռ. Կ. Կեդրոնական վարչութեան եւ արդէն դարձաւ նաեւ առաջին առնեալետը Ռ. Ա. Կուսակցութեան: Ասոնք, անշուշտ, ապացոյցն են Թէէէնանին ներկայացուցած կշիռին: Յաւելեալ մանրամասնութեանց համար տես՝ Վաչէ Ղազարեան, «Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութիւններու միութիւնը» յօդուածը, «Զարթոնք»ի բացառիկ թիւ, Պէյրուք, 1982, էջ 99-102:

30.— Հայ Արուեստի Տան մասին յաւելեալ մանրամասնութեանց համար տես՝ Վաչէ Ղազարեան, «Պոլսոյ Հայ Արուեստի Տունը», «Շիրակ» ամսագիր, Պէյրուք, 1982, թիւ 11, էջ 46-50:

31.— Թէէէնանը Ազգային Պատուիրակութեան հրահանգը ստանալէ առաջ արդէն ինքնաբերաբար մեկներ էր Արեւմտ. Վաշինգթոնը իր արշավի ժամանակ (տես՝ «Մամուլի մէջ տպուած ու անտիպ երկեր ու նամակներ Վահան Թէէէնանէն», Պէյրուք, 1987, էջ 282-284):

32.— Թէէէնանը Օգոստ. 5-ին Գահիրէի մէջ բանախօսելէ ետք որդախմբով գործով այցելել է Պէյրուք, Դամասկոս, Հայէպ եւ Ալեքսանտրէ: Այս շրջապտոյտի արարտին, Սեպտ. 22-ին Պէյրուքէն ուղղակի Մարսելլ մեկնել է ան:

33.— Այս մասին տես՝ «Մամուլի մէջ տպուած ու անտիպ երկեր ու նամակներ Վահան Թէէնանէն», Պէյրուք, 1987, էջ 230, 236 եւ 359:

34.— Յիշեալ շրջանին Թէէէնանը նաեւ կ'առնեալետէ Ռ. Ա. Կուսակցութեան Նգիպտոսի Շրջանային վարչութեան ու կը վարէ պատուակալ Բարոնապետութիւնը Ռոք եւ Կարօս Ուսանողներու Ֆոնտին:

35.— Այս յօդուածաշարքին ամբողջութիւնը եւ ամօր մասին ծանօթագրութիւնները տեսնել «Մամուլի մէջ տպուած ...» վերոյիշեալ ժողովածուին մէջ, էջ 295-301, 334-347 եւ 365:

36.— «*Զարթո՜ւրք*» օրաթերթին հրատարակության մանրամասնությունները մենք ամփոփած ենք «*Զարթո՜ւրքի ծննդոցը*» ուսումնասիրության մեջ, որ լույս կը տեսնէ այս տարուան ընթացքին: Տես նաեւ՝ Յովհաննէս Պօղոսեան, «*Կուսակցական կեանքի յուշերս*», Պէյրուք, 1987, էջ 85-86:

37.— 27 Մայիս 1942-ին հիմնուած Հայ Ազգային Հիմնադրամին մասին տես՝ Աւետիս Եսփունեան, «Պատմութիւն Հայ Ազգային Հիմնադրամի 1942-1982», Գահիրէ, 1985, եւ մեր գրախօսականը անոր մասին, «*Զարթօնք*» օրաթերթ, Պէյրուք, 1985 Սեպտ. 12:

38.— Թէֆէեան-Շահնուր յարաբերության մասին տես՝ Վահան Թէֆէեան, «Նամականի», Լոս Անճելըս, 1983, էջ 441-447 եւ 657, ինչպէս նաեւ «Շիրակ» ամսագիր, Պէյրուք, 1983, քիւ 5, էջ 100-107:

39.— Հայաստանի գրողներուն կողմէ 1938-ին Թէֆէեանին ուղղուած հրաւերի մը մասին տեղեկութիւն չունինք այլապէս եւ կը խորհինք քէ Ալպօյանեանը շփոթի մէջ է: «Պաշտօնականի մօտ» հրաւեր մը Թէֆէեանին եղած է 1934-ին: Այս մասին տեսնել մեր մէկ հրապարակումը՝ «Զապէլ Եսայեանը եւ Վահրամ Ալազանը՝ Վահան Թէֆէեանին», «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. Ժ., Պէյրուք, 1984, էջ 300-308:

40.— Թէֆէեանը նաեւ խմբագրապետ-հրատարակիչն էր «Նոր ժամանակներ»ուն, ինչպէս Ալպօյանեանն ինք իսկ նշեր է իր ներկայ աշխատության մէջ:

ԲԱՌԱՐԱՆ

Ա.

Անթերիք	Աղետապ
Անշանքե	Խանդավառուած
Անվեռկիւո	Բացուածք, տարողութիւն
Ապսեմք	Ոգելից ըմպելի
Ա.բ.ք	Գործողութիւն
Ա.բ.թ.ւ	Գործունեայ

Բ.

Բանսիօն	Օթեւան
Բարդի	Կուսակցութիւն
Բրոքականո	Քարոզչութիւն

Գ.

Գայմագամ	Տեղակալ
Canaliser ընել	Համատեղել, հունաւորել
Confort	Հանգստաւէտութիւն

Ե.

Եաղլը	Իւդոտ
-------	-------

Զ.

Զիկ-զակ	Մանուածապատ գիծ
---------	-----------------

է.

էնթրիկ
էնթրիկան

Մեքենայութիւն, սաղրանք
Սաղրող, խարդաւանող

Ը.

Ըստամպուլի

Թիկնոց (սոլսական)

Թ.

Թագրիթ
Թաֆթ
Թաֆթիֆ
Թենեֆէ
Թէգ
Թէօրի
Թիփ
Թոն
Թուղրա
Թուրիսթ

Տեղեկագիր
Վարուեցողութիւն
Գործելակերպ
Թիթեղ
Տեսակէտ
Տեսութիւն
Կերպար
Եղանակ, ծանրութիւն (1000 քիլօ)
Ծածկագիր, զրոշմ սուլթանի
Զրօսաշրջիկ

Ժ.

Ժեսթ

Շարժարարք

Ի.

Իտատի ալի

Բարձր միջնակարգ

Լ.

Լեկալ
Լիտըր
Լիւֆս
Լօտի

Օրինաւոր
Ղեկավար
Պերճանք
Ստահակ

Խ.

Խաթունիկ
Խախվէ օնադի
Խան

Ազնուական կին
Սրճարան
Իջեւանատուն

Խաֆիյէ
Խըոխա (խըրխա)

Հրտես
Վերարկու

Կ.

Կապալով
Կապելա
Կարան
Կլասէ
Կլիմատիտ
Կոռնլ

Պայմանագրով
Խմարան
Երաշխաւոր
Ողորկ
Պատաղիճ, մշտադալար հոտոտ
Գերեզմանոց

Հ.

Հանի
Համալ

Մահտեսի
Բեննակիր

Ճ.

Ճիւլէ

Վերարկու

Մ.

Մալարիա
Մագպաթա
Մահալլէպի
Մանիֆէստ
Մարիֆէթ
Մարմարիոն
Մեքոտ
Մեպուս
Միթինկ
Մինտէր
Միսթիֆ
Միւտիր

Ճահճատենդ
Տեղեկագիր
Շշի, լեվշոր, վայրի կեռասենի
Դաւանաթուղթ
Շնորհք
Կուճ
Եղանակ
Երեսփոխան
Հաւաք
Բազմոց
Խորհրդազգած
Տնօրէն

Ն.

Նէնի
Նոպա
Նօթ

Օրօր
Տաղնապ
Գիր

Շ.

Շամբանիա	<i>Ողելից ըմպելի</i>
Շանյաժիսթ	<i>Բռնացող, հոս՝ վահէ Արդուեանն ու իր հետեւորդները:</i>
Շէֆ	<i>Ղեկավար</i>
Շիմի	<i>Տարրաբանութիւն</i>
Շովինիզմ	<i>Ազգայնամոլութիւն</i>

Չ.

Չախսի	<i>Յանդիմանել</i>
-------	-------------------

Պ.

Պաշրպոյցութ	<i>Ստահակ</i>
Պոհեմ	<i>Պարզակեաց</i>
Պուրժուա	<i>Քաղքենի</i>
Պուրժուագի	<i>Քաղքենիութիւն</i>
Պոսվո	<i>Կեցցէ</i>

Ռ.

Ռեժիմ	<i>Վարչակարգ</i>
Ռումնիթիք	<i>Զղացապաշտ</i>

Ս.

Սալոն	<i>Դահլիճ, սրահ</i>
Սէյիտի	<i>Հոս՝ վարձկան</i>
Սիթիլ	<i>Ճաշաման</i>
Սիմիթ	<i>Բոկեղ</i>
Սիմիթնի	<i>Բոկեղ-վաճառ</i>
Սկեպտիկ	<i>Թերահաւատ</i>

Տ.

Defi	<i>Մարտահրաւիր</i>
Տերեպէյի	<i>Ստահակ</i>
Տերեպէյիական	<i>Ստահակային</i>
Տերոթ	<i>Ահաբեկում</i>
Տերոթիսթ	<i>Ահաբեկիչ</i>

Տէֆատան
Տիֆաթոր
Տոգ
Տոչ
Տօփուման

Անկապաշտ
Բռնապետ
Քանակ
Առաջնորդ
Վաւերաթուղթ

Ր.

Րեթիմ
Րէֆլամ
Րլտէնկոթ

Վարչակարգ
Ծանուցում
Լօղիկ

Փ.

Փաթրոն
Փափախ
Փելլոն
Փրեսիթ
Փրոփականտ

Տէր
Մորթէ գլխարկ
Թիկնոցակ
Վարկ, արժանապատուութիւն
Քարոզչութիւն

Ք.

Քանափէ
Քանտիտատ
Քասէթ
Քարակէօզ
Քաֆէ
Քերմէս
Քոմիթէ
Քոնկրէս
Քոնսոյ
Քուլիս
Քրիզ
Քրոնիկ

Բազմոց
Թեկնածու
Գլխարկ
Խաղակատակ
Սրճարան
Տօնավաճառ
Մասնաժողով
Համաժողով
Սեղան
Կողմանոց
Տագնապ
ա. Արձակ կարճառօտ գրութիւն, ժամանակադրութիւն
բ. Մշտակայ

Ո.

Օրկան

Պաշտօնաթերթ

Ֆ.

Ֆիզիք
Fils à papa
Ֆոլտ ֆաս
Ֆոնտ
Ֆորմիլ

Բնագիտութիւն
Շփացած
Շրջադարձ
Հիմնադրամ
Բանաձեւ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Այս էրկր	7
Յառաջարան	11
• Ա. ՄԱՍ	
ԿԵԱՆՔԻ ԱՐՇԱԼՈՅՍ (1878-1904)	
Ա. Մանկութիւնը եւ քնտանիքը	17
Բ. Իրր գպրոցական	29
Գ. Իր յեղափոխականութիւնը	53
Դ. Եւրոպայի մէջ	61
• Բ. ՄԱՍ	
ԲՈՆԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ ՄԱՔԱՌՈՒՄԻ ԵՒ ՅՈՅՍԻ ՇՐՋԱՆ (1904-1908)	
Ա. Եղիպատոսի մէջ (1904-1908)	75
• Գ. ՄԱՍ	
ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԲԱՅՅ ԵՒ ՎՐԴՈՎՈՒՄԻ ԵՒ ՎԵՐՅԻՇՈՒՄԻ ՇՐՋԱՆ (1908-1915)	
Ա. Կոստանդնուպոլսոյ մէջ (1908 Օգոստոս-1911 Նոյեմբեր)	101
Բ. Էջմիածնի պատգամաւոր (1911 Նոյեմբեր 23-1912 Յունուար)	133
Գ. Դարձեալ Պոլսոյ մէջ (1912 Յունուար-1913 Սեպտեմբեր 2)	139
Դ. Կեսարիոյ մէջ (1913 Սեպտեմբեր-1914 Փետրուար)	161
Ե. Կրկին Պոլսոյ մէջ (1914 Փետրուար-1914 Ապրիլ)	165
Զ. Երուսաղէմի մէջ (1914 Մայիս-1914 Օգոստոս)	171
	399

• Դ. ՄԱՍ

ՔԱՅՔԱՅՄԱՆ ԵՒ ԱՆՁՕՐ ՄՈՒՈՒՑՔԻ ՇՐՋԱՆ (1915-1922)

Ա. Կրկին Եգիպտոս (1914-1917)	217
Բ. Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան գործակից (Սեպտ. 1917-1918) և Երուսաղէմի պատուիրակ (1918 Յունիս-Օգոստոս)	237
Գ. Անդամ Ազգային Պատուիրակութեան (Դեկտ. 1918-Նոյ. 1920)	245
Դ. Կրկին Կ. Պոլիս (1920 Նոյ.-1922 Նոյ.)	261

• Ե. ՄԱՍ

ՏՐՏՄՈՒԹԵԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌ ԽԱՆԴԱՎԱՌՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1922-1945)

Ա. Արտասահմանի մէջ (1922 Նոյ.-1924 Դեկտ.)	275
Բ. Եգիպտոսի մէջ (Դեկտ. 1924-1929 Յուլիս)	291
Գ. Եւրոպայի մէջ՝ միջանկեալ Գահիրէով (6 Յուլիս 1929-1934)	313
Դ. Կիպրոսի մէջ (1934-1935)	315
Ե. Եգիպտոսի մէջ (1935-1945)	319

• Զ. ՄԱՍ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳԻՐԸ ԵՒ ԻՐ ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐԸ

Ա. Թէքէկանին հրապարակագրական աշխատանքները	327
Բ. Հրապարակադիրն ու իր հայեացքները	335

• Է. ՄԱՍ

ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Իր վերջին օրերը եւ մահը	377
ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	389
ԲԱԹԱՐԱՆ	393
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	

Արշակ Ալպոյանեան ծնած է Կ. Պոլիս, 17 Յունիս 1879-ին: Ուսումը ստացած է Պէրպէրեան եւ Ազգ. Կնդրոնական վարժարաններուն մէջ մինչեւ իր 20 տարիքը: Մտած է առնւորական կեանքի մէջ մինչեւ 1907, երբ «Քիւզանդիոն» մեծ օրաթերթի վարչական պաշտօնին հրաւիրուած է եւ շարունակած մինչեւ 1918 թուականը:

1919-1922 Ազգ. Պատրիարքարանի տեղեկատու դիւանին տնօրէնութիւնը վարած է եւ Քէմալական շարժումին հետեւանքով անցած է Յունաստան: 1923-ին մեկնած է Եգիպտոս, պահ մը ուսուցչական պաշտօն վարելէ ետք Ազգ. Առաջնորդարանի դիւանապետութիւնը վարած է մինչեւ 1935: Նոյն տարին հիմնած է Մտաւորական Ապասարկութեանց Դրասեմեակը, զբաղելով առնւորական եւ հրատարակչական գործերով: Քանի մը տարիներ ունեցած է նաեւ իր տպարանը եւ 1949-էն յետոյ տուած է իր ժամանակը մատենագրական եւ քանասիրական աշխատանքներու:

1898-էն սկսեալ աշխատակցած է պոլսական թերթերու, հանդէսներու եւ այլ հրատարակութեան՝ պատմական ու քանասիրական նիւթերով:

Հրատարակել է «Ազատ միտք» շաբաթաթերթը (1936-37), «Դրասէրի առաջնորդ» պարբերականը (1938-49) եւ «Կեանք եւ գիր» տարեգիրք (1948), վերջինը՝ Դ. Շահլաւեանին հետ:

Եղբր է սահմանադրական ռաւկավար եւ ապա ռաւկավար ազատական գործիչ:

Մահացած է 24 Յունիս 1962-ին, Գահիրէ:

Իր հրատարակած գործերէն են՝

«Ուսումնասիրութիւն Սրբոսկի Տիւսաբի» (1901), «Դրիգոր Զօհրապ» (1919), «Միմաս Զերազ» (1927), «Դրիգոր Կեսարացի պատրիարք եւ իր ժամանակը» (1936), «Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան» (1940), «Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ», 2 հատոր (1937), «Պատմութիւն հայ Դադրականութեան», 3 հատոր (1941-1961), «Պատմութիւն Եղեկիոյ հայոց» (1952), «Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապէշիստան ժն. դարուն» (1946), «Յատեմնական Նրուսաղէմ» (1944), «Բնական ակնարկներ» (1952), «Պատմութիւն հայ դպրոցի», հատ. Ա. (1946), «Արարական Միացեալ Համապետութեան Եգիպտոսի Ոսկանգը եւ հայերը» (1960) եւլմ.:

Ունի երկու տասնեակի հասնող անտիպ գործեր:

Ալպոյանեանին արխիւին մեծ մասը փոխադրուած է Մայր Հայրենիք:

P.O.Box 175-348
Beirut - Lebanon